ISSN 2413-5151

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ

2022. №7.

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2022. №7.

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences

2022. No.7.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2022

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА ҶАМЪИЯТӢ

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло	*Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

08.00.00 –иқтисод

Ғаниев Таваралӣ Бобоевич	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Давлатзода	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Қудрат Қамбар	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Чая Влидимир Тигранович	*(Федератсияи Россия)*
Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исайнов Ҳисайн Раҳимович	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Ҷумҳурии Қиргизистон)*
Калемуллоев Мунир Воҳидович	*Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Кодирзода Диловар Баҳриддин	
Низомов Самариддин Фахриевич	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Низомова Туҳфамо Давлатовна	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳоҷимуҳаммад	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Шамсов Илёс Сафарович	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

12.00.00 – ҳуқуқшиносӣ

Азиззода Убайдулло Абдулло	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Ғаюров Шукрулло Кароматуллоевич	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Раҳмон Дилшод Сафарбек	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарипов Тақдиршо Шарифович	*Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*

23.00.00 –сиёсатшиносӣ

Зокиров Гулмаҳмад Нозимович	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Курбонов Абдураҳмон Шерович	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим Давлатмурод	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Наврӯз	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Потселуев Сергей Петрович	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хуҷамурод Қуддусӣ	*Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Сафранчук Иван Алексеевич	*Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ: *08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.*

Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ: *12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.*

Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ: *23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.*

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

*Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (*www.vestnik-tnu.com*).*

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
– 2022. – №7.
ISSN 2413-5151

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №181/МҶ-97 от 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2022

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:
Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт — *Доктор экономических наук, профессор, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Сафармамадов Сафармамад Мубаракшоевич — *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Исмонов Кароматулло — *Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

08.00.00 – Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Давлатзода Кудрат Камбар	*Доктор экономических наук, профессор*
Иброхимзода Илхомуддин Раджабали	*Доктор экономических наук, профессор*
Исайнов Хисайн Рахимович	*Доктор экономических наук, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович	*Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)*
Калемуллоев Мунир Вохидович	*Кандидат экономических наук, доцент*
Кодирзода Диловар Бахриддин	*Доктор экономических наук, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна	*Доктор экономических наук, профессор*
Одинаев Хаёт Абдулхакович	*Доктор экономических наук, профессор*
Умаров Ходжимухаммад	*Доктор экономических наук, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Чая Влидимир Тигранович	*Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)*
Шамсов Илёс Сафарович	*Доктор экономических наук, профессор*

12.00.00 – Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло	*Доктор юридических наук, профессор*
Гаюров Шукрулло Кароматуллоевич	*Доктор юридических наук, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич	*Доктор юридических наук, профессор*
Муртазозода Джамшед Сайдали	*Доктор юридических наук, профессор*
Насриддинзода Эмомали Сайфиддин	*Доктор юридических наук, профессор, член-корр. НАНТ*
Рахмон Дилшод Сафарбек	*Доктор юридических наук, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович	*Доктор юридических наук, профессор*
Шарипов Таќдиршо Шарифович	*Доктор юридических наук, профессор*

23.00.00 – Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович	*Доктор политических наук, профессор*
Курбонов Абдурахмон Шерович	*Доктор философских наук, профессор*
	Доктор философских наук, профессор
Махмадизода Нозим Давлатмурод	*Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ*
Муњаммад Абдурахмон Навруз	
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	*Доктор политических наук, профессор*
Поцелуев Сергей Петрович	*Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)*
Сафарализода Худжамурод Куддуси	*Кандидат политических наук, доцент*
Сафранчук Иван Алексеевич	*Кандидат политических наук (Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:

В области экономических наук: *08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.*

В области юридических наук: *12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.*

В области политических наук: *23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.*

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук.
– 2022. – №7.
ISSN 2413-5151
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Свидетельство №181/ЖР-97 от 19.02.2021 г.
Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2022

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda Kobildzhon Khushvakht	*Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich	*Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo	*Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Davlatzoda Kudrat Kambar	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Chaya Vladimir Tigranovich	*Doctor of Economic Sciences, Professor (Russian Federation)*
Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Isainov Khisain Rakhimovich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Israilov Mukash Israilovich	*Doctor of Economic Sciences, Professor (Kyrgyz Republic)*
Kalemulloev Munir Vohidovich	*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor*
Kodirzoda Dilovar Bahriddin	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomov Samariddin Fakhrievich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Odinaev Hayot Abdukhakovich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Faizulloev Mashrab Kurbonalievich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Shamsov Ilyos Safarovich	*Doctor of Economic Sciences, Professor*
Umarov Khojamuhammad	*Doctor of Economic Sciences, Professor*

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo	*Doctor of Law, Professor*
Gayurov Shukrullo Karomatulloevich	*Doctor of Law, Professor*
Dinorshoev Aziz Musoevich	*Doctor of Law, Professor*
Murtazozoda Jamshed Saidali	*Doctor of Law, Professor*
Nasriddinzoda Emomali Saifiddin	*Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST)*
Rahmon Dilshod Safarbek	*Doctor of Law, Professor*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich	*Doctor of Law, Professor*
Sharipov Taqdirsho Sharifovich	*Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich	*Doctor of Political Sciences, Professor,*
Kurbonov Abdurakhmon Sherovich	*Doctor of Philosophy, Professor*
Mahmadizoda Nozim Davlatmurod	*Doctor of Philosophy, Professor*
Muhammad Abdurahmon Navruz	*Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAST*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich	*Doctor of Political Sciences, Professor*
Potceluev Sergey Petrovich	*Doctor of Political Sciences, Professor (Russian Federation)*
Safaralizoda Khujamurod Quddusi	*Candidate of Political Sciences*
Safranchuk Ivan Alekseevich	*Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016.

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field of economic sciences: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

In the field of jurisprudence: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

In the field of political sciences: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University. Series of economic and social sciences
– 2022. – №7.
ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

©TNU, 2022

УДК: 332.368(575.3)

ТАҲЛИЛИ ИСТИФОДАИ ЭКОЛОГИВУ ИҚТИСОДИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ

Хушвахтзода Қ.Х., Асомуддини Р.К.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Солҳои охир дар ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ, ки бевосита бо истифодабарии захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист алоқаманд мебошанд, зарурати ҳарчи бештар аз лиҳози экологиву иқтисодӣ асосноккунии қарорҳои хоҷагидорӣ эҳсос шуда, он имкон медиҳад, на танҳо сабабҳо ошкор гарданд, балки роҳҳои воқеии бартараф намудани тамоюлҳои манфӣ дар иқтисоди истифодабарии заминҳо низ пешбинӣ карда шавад.

Ин тамоюлҳо, аз ҷумла, дар афзоиши камбуди як қатор захираҳои табиӣ ва ифлос гардидани муҳити зист аз партовҳои истеҳсолӣ зоҳир меёбанд.

Асосноккунии экологиву иқтисодии қарорҳои хоҷагидорӣ проблемаи хеле мушкилу бисёрсамта буда, на ҳамаи ҷанбаҳои он дар илм инъикос гардидааст.

Муносибати экологиву иқтисодӣ имкониятҳои васеъро барои рушди комплексиву интенсивии соҳаи кишоварзӣ дар шароити бозсозии хоҷагии халқ бозгӯӣ мекунад. Аммо барои татбиқи ин имкониятҳо имрӯз дигар дар чорчӯби тасаввуротҳои қабат–қабат ҷамъ гардида роҷеъ ба мақсаду воситаҳои кишоварзӣ, ки ба назари мо, аксаран нақши онро дар системаи истифодабарии сотсиалистӣ таҳриф мекунанд, ё беасос маҳдуд менамоянд, боқӣ мондан мумкин нест.

Ҷомеаи байналмилалӣ эътироф кардааст, ки биёбоншавӣ дар ҳама минтақаҳои ҷаҳон ба проблемаи калони иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ мубаддал гардидааст.

Хушксолӣ падидаи табииест, ки он ҳангоми кам шудани теъдоди боришот нисбат ба сатҳи муътадили ба қайд гирифташуда ба амал меояд ва баробарии гидрологиро ба таври ҷиддӣ вайрон намуда, ба ҳосилнокии захираҳои замин таъсири номусоид мерасонад.

Дар айни ҳол, зери мафҳуми ташкили биёбоншавӣ, асосан, на васеъшавии биёбонҳои аллакай мавҷудбуда, балки таназзули хок ба тарафи хушкшавӣ ва нимхушкшавии заминҳо, ки асоси онро дар навбати аввал, фаъолияти инсон ва тағйироти иқлимӣ ташкил медиҳад, фаҳмида мешавад.

Замин аксаран барои ба даст овардани фоидаҳои гуногун истифода мешавад, масалан, барои истеҳсолоти маҳсулоти аграрӣ, нигоҳ доштани гуногунии биологӣ, сифати об ва нигоҳдории ҳаёти одам. Барои таъмини устувории дарозмуддат, ба моликони замин лозим меояд, ки омилҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва экологиро дар назар гиранд [5].

Зимни таҳқиқоти проблемаи тезутунди биёбоншавӣ ва таназзули заминҳои кӯҳистон, муайян гардид, ки дар тули асри охир дар заминҳои кӯҳистони Тоҷикистон раванди биёбоншавӣ идома ёфта, нишебиҳои кӯҳӣ ва заминҳои ҳамвори камконтурӣ, ки дар кӯҳҳо васеъ паҳн гардидаанд, ба эрозия рӯбарӯ шудаанд. Сатҳи ҳосилхези хок ба таври интенсивӣ шуста шуда, ин раванд сол то сол суръат мегирад [2,с.85].

Тавре маълум аст солҳои охир дар адабиёти илмӣ дар баробари самаранокии иқтисодии истифодаи захираҳои замин, инчунин, захираҳои экологӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ истифода бурда мешавад [6,с.32].

Ба ақидаи К.А. Содиков, тибқи пайомадҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ ҳушдор медиҳанд, ки ин раванд барои кишвар хатари калон дорад. Ин чунин шарҳ дода мешавад, ки Тоҷикистон сарзамини кӯҳӣ буда, 93% онро кӯҳҳо ишғол кардаанд, аз ҷониби дигар, ҳама шаҳрҳо ва маҳаллаҳои аҳолинишини он ва водиҳои дар ҳамворӣ воқеъбуда дар иҳотаи кӯҳҳо мебошанд [12,с.95].

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки тағйири иқлим ба ҳосилнокии ғалладонагиҳо дар минтақаҳое, ки ҳосили калон ҷамъоварӣ мешавад, метавонад таъсири манфӣ расонад [13,с.26]. Дар натиҷа, ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ то соли 2100 метавонад то 30% дар баъзе ноҳияҳои кишвар паст шуда, ба зиндагии қариб то 2 миллион нафар, ки зери хатти амнияти озуқаворӣ қарор доранд, аз ҷумлаба 800 ҳазор нафари он бевосита хатари гуруснагӣ таҳдид мекунад, таъсир расонад [9,с.71].

Тағйирёбии иқлим метавонад ба норасоии об, паст шудани сатҳи рутубат, биёбоншавии захираҳои замини таъиноти кишоварзӣ оварда расонад.

Ҳалли проблемаи биёбоншавӣ ва мубориза бо пайомадҳои хушксолӣ, инчунин, дигар масъалаҳои вобаста ба онро эътироф намуда, Тоҷикистон дар соли 1997 ба Конвенсияи байналмилалӣ доир ба биёбоншавӣ ҳамроҳ гардид.

Истифодаи нодурусти минбаъдаи захираҳои замин ба проблемаҳои глобалии экологӣ ва иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва деградатсия замин оварда мерасонад.

Деградатсияи замин дар муҳлатҳои тулонӣ маънои паст ва ё аз даст додани вазифаҳои системаи экологӣ ва маҳсулотнокиро дорад, ки дар натиҷаи дахолати одамон ба амал омада, баъди он замин дигар хусусияти ба таври мустақилона барқарор шуданро аз даст медиҳад. СММ деградатсияи заминро ҳамчун “паст ва ё аз байн рафтани маҳсулотнокии биологӣ ва иқтисодӣ ва сохтори мураккаби заминҳои киштшавандаи лалмӣ, заминҳои киштшавандаи обёришаванда ва ё чарогоҳҳо, ҷангалҳо ва қитъаҳои ҷангалӣ дар натиҷаи истифодаи замин, ё таъсири як ё якчанд равандҳо, аз ҷумла бо фаъолияти инсон ва сохтори ҷойгиршавӣ шарҳ медиҳад, аз ҷумла ба монанди” [8,с.3]:

- эрозияи хок дар натиҷаи шамол ва ё об;
- баланд шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ ва мутобиқан афзоиши шӯршавии заминҳои обёришаванда;
- бад шудани хусусиятҳои физикӣ, химиявӣ, биологӣ ва ё иқтисодии замин;
- ба муҳлати дароз аз байн рафтани қабати болоии табиии хок;

Ҳамзамон, деградатсияи заминҳои обёришаванда ба муҳити атроф, сатҳи иқтисодӣ, соҳаи кишоварзӣ ва ҷомеа таъсири гуногун мерасонад. Аксари ин таъсирҳо экстремалӣ мебошанд, яъне онҳо ба бозори замин таъсири мустақил намерасонанд. Ҳамин тариқ, ҳангоми қабули қарорҳое, ки ба истифодаи замин алоқаманд мебошанд, ба ҳисоб гирифта намешаванд. Олимони ватанӣ чунин меҳисобанд, ки сабаби асосии деградатсияи замин дар ҷумҳурӣ инҳоянд:

-мавҷуд набудани барномаи самараноки рушди истифодаи замин;
-истифодаи ғайрисарфакоронаи идораи истифодаи замин;
- маблағгузории нокифояи буҷетӣ барои истифодаи замин;
-сарфи назар кардани банақшагирии истифодаи замин ва барқарор кардани ҳосилнокии он;
- таъмини номунтазами минтақаҳои алоҳида бо об;
-рӯ овардан ба методҳои ғайри самараноки истифодаи захираҳои замин, об, хӯроки чорво [9,с.73].

Ҷадвали 1. Сохтори истифодаи заминҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаз. га
Table 1. Structure of agricultural land use in the Republic of Tajikistan thousand hectares

Нишондодҳо / Минтақаҳо	2018	2019	2020	2018	2019	2020	**Дар муқоиса ба ҳаҷми умуми заминҳо дар ҳама категорияҳо бо %**
	Ҳаҷми умумии замин			Заминҳои обёришаванда дар ҳама категорияҳои хоҷагиҳо			
Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	3669,4	3674,1	3673,6	602,5	604,2	604,5	**16,4**
ш. Душанбе	0,08	0,08	2,2	0,06	0,06	2,2	**100**
ВАБК	507,7	505,4	506,8	13,8	13,8	13,9	**2,7**
Вилояти Суғд	783,7	784,8	782,3	240,0	242,0	242,9	**31,0**
Вилояти Хатлон	1452,7	1456,9	1457,7	272,1	272,2	272,0	**18,6**
НТҶ	925,1	926,8	926,7	75,9	75,9	73,4	**7,9**

Манбаъ: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистан // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, АСПРТ, 2021. - С.62-63

Хусусияти асосии хок ҳосилнокии он ба ҳисоб меравад. Қобилияти он қонеъ гардонии талаботи зироати кишоварзӣ буда, ҳамин тариқ метавонад ба талаботи ҳосилнокии маҳсулоти органикӣ дастрасӣ ёбад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибан ба 98%-и масоҳати заминҳои кишоварзӣ таъсири антропогенӣ расонда мешавад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки раванди истифодаи замин дар ҷумҳурӣ тағйироти куллиро аз сар мегузаронад. Майдонҳои нав барои заминдории обёришаванда аз ҳисоби захираҳои давлатии замин ба вуҷуд оварда шуда, киштзорҳои камҳосил ихтисор мешавад. Инҷо ихтисори бесобиқаи заминҳои таъиноти кишоварзиро ба фоидаи хонаҳои истиқоматӣ, васеъ гардидани шаҳрҳо ва шаҳракҳо қайд накардан номумкин аст. Дар натиҷа, тағйири сохтори киштзорҳои ҷумҳурӣ сурат мегирад.

Таҳлили ҷадвали 1 аз он гувоҳӣ медиҳад, ки заминҳои обёришаванда дар соҳаи кишоварзӣ 16,4% аз ҳаҷми умумии майдони заминҳои ҷумҳуриро ташкил менамояд ва ин нишондоди хеле паст дар қиёс ба кишварҳои рушдёфтаи ҷаҳон мебошад. Ҳаҷми зиёди заминҳои обёришаванда ба вилояти Суғд рост меояд, ки 31% масоҳати умумии таъиноти кишоварзидоштаро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда дар вилоти Хатлон 18,6%, ВМКБ 2,7%, НТҶ 7,9%-ро ташкил медиҳад.

Қайд кардан зарур аст, ки заминдории обёришаванда самти асосии интенсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ буда, бо ду омил маҳдуд мегардад: мавҷудияти захираҳои замин, ки аз лиҳози техникӣ, иқтисодӣ, хоку мелиоративӣ ва шароити экологӣ ба ин мақсад коршояманд. Мавҷудияти захираҳои об барои бо обтаъминкунии системаҳои ирригатсионӣ, бидуни расондани зарар ба истифодабарандагони оби ғайриирригатсионӣ [1,с.51].

Яке аз вазифаҳои асосии самти экологизатсия бояд проблемаҳои баланд бардоштани самаранокии заминҳои обёришаванда, ба таври сарфакорона истифода бурдани захираҳои обӣ барои обёрӣ истифодашаванда ва нигоҳдории сифати он бошад [7,с.5].

Ҷадвали 2. Вазъияти мелиоративии захираҳои замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то 01.01.2022

Table 2. Ameliorative state of land resources in the Republic Tajikistan as of 01.01.2022

Нишондодҳо / Минтақаҳо	Майдони умумии заминҳои мелиоративӣ, га	Вазъияти мелиоративии заминҳои обёришаванда, гектар					
		Хуб	Қаноат-бахш	Ғайри-қаноат-бахш	Аз ҷумла:		
					Чуқурии хатарнок и обҳои зери-заминӣ	Шӯрнокӣ	Чуқурии хатарноки обҳои зеризаминӣ ва намакшавии хок
Минтақаи Қурғонтеппа	252580	158353	80567	13660	7703	4936	1021
Минтақаи Кӯлоб	85617	42839	40347	2431	1564	735	132
Ҳамагӣ Вилояти Хатлон	338197	201192	120914	16091	9267	5671	1153
Вилояти Суғд	288922	211536	58333	19053	10093	6075	2885
НТҶ	106896	98059	8398	439	386	23	30
ВАБК	18511	16484	2027	-	-	-	-
Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	752526	527271	189672	35583	19746	11769	4068

Манбаъ: Тибқи маълумоти Агентии беҳдошти замин ва обёрии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Чунончи нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 шаҳодат медиҳад, вазъияти мелиоративии захираҳои замин дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриқаноатбахш ба ҳисоб меравад. То соли 2022 35583 га. замин ба сабаби нодуруст обёрӣ шудан ва сарбории антропогенӣ аз гардиши кишоварзӣ баромадааст.

Солҳои охир инфрасохтори хоҷагии об ва вазъияти мелиоративии заминҳои хоҷагии об бад шуда истодааст. Ба иллати равандҳои деградатсионӣ дар вилояти Хатлон, дар натиҷаи аз ҳад зиёд камшавии намнокии заминҳо аз гардиши кишоварзӣ бештар аз 6,0 ҳазор гектар замин бароварда шуд, ки аз он 2,8 ҳазор гектар бо сабаби вайрон кардани режими обёрӣ ва корношоям шудани насосҳои обкашонӣ ба вуқуъ пайвастааст. Ин тамоюл ба баланд гардидани сатҳи обҳои зеризаминӣ, инчунин, шуршавии заминҳои обёришаванда оварда расонидааст.

Истифодаи интенсивии заминҳои обёришаванда ба он оварда расонд, ки сатҳи сифати хок ба суръати баланд бад гардида, тавозуни гумус дар хок манфӣ ва зарари он дар давраи солҳои 1993-2015 18,4 тонна/гектарро ташкил дод [10,с.18].

Барои соҳаи кишоварзӣ пайомадҳои калони фоҷиабор ин афзудани сатҳи шӯрнокии майдони заминҳо ҳисоб мешаванд. Яке аз сабабҳои афзудани ин майдонҳо баланд шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ дар Тоҷикистон дар давраи вегетатсионӣ мебошад. Ҳамчунин, бо сабаби болоравии сатҳи обҳои заминҳои обёришаванда ба ҳисоби миёна дар ҳудуди

Тоҷикистон ҳар сол на камтар аз 200 ҳазор гектар замин зарар мебинанд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҳар сол 2500 гектар заминҳои ҳосилхези обёришаванда ба шӯразор мубаддал гардида, пурра аз гардиши кишоварзӣ мебарояд.

Бидуни шак, чунин вазъиятро ҷомеа бояд ҳамчун офати табиӣ эътироф кунад, зеро аз рӯи пайомадҳои ниҳоии худ он фоҷеаи иҷтимоиро инъикос мекунад [11,с.214].

Ҳосилнокии гандум ва зироатҳои лубиёӣ дар вилояти Хатлон нисбат ба дигар минтақаҳо хуб буда, аз рӯи ҷамъоварии умумии гандум дар ҷумҳурӣ ҷои якумро ишғол менамояд. Тибқи маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар соли 2020 63,1% ҷамъоварии ғалладона ва зироати лубиёгӣ ба ҳамин минтақа рост меомад.

Сарфи назар аз афзоиши маҷмуи маҳсулоти умумӣ, аз рӯи ҳисоб дар 100 гегтар киштзор, дар соҳаи кишоварзӣ зимни истифодаи захираҳои замин тағйирот ба назар мерасад. Аз як тараф, ғайрисарфакорона истифода шудани замин ва сарбории антропогенӣ ба таназзул ва шӯршавии он оварда расонда, аз ҷониби дигар, истифодаи замин ба мақсадҳои дигар, аз ҷумла, сохтмони ғайриқонунии хонаҳо дар деҳот, корхонаҳо, фабрикаҳо боиси ихтисор шудани он гардид.

Масалан, дар давраи солҳои 2015-2020 дар ноҳияи Рӯдакӣ 1230 га. замини кишоварзӣ ба дигар мақсадҳо истифода бурда шудааст, ҳол он ки дар ин заминҳо 31,2 ҳазор донагӣ ва зироатҳои лубиёӣ ба маблағи 193,3 ҳазор сомонӣ парвариш кардан мумкин буд [3,с.90].

Ҷадвали 3. Ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳама категорияҳои хоҷагиҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳаз. тонна

Agricultural production volume in all categories farms in the Republic of Tajikistan, thousand tons

Солҳо / Маҳсулот	2015	2017	2018	2019	2020	2020 в % нисбат ба соли 2015
Гандум	1392,7	1447,6	1296,2	1414,6	1561,4	12,2
Пахта	270,0	386,5	300,3	403,0	396,0	46,6
Картошка	887,4	782,9	964,6	994,4	1022,5	15,2
Сабзавот	1667,8	1859,1	2119,4	2182,6	2479,3	48,6
Лалмӣ	529,4	631,4	641,7	701,2	756,9	42,9
Мева	299,3	405,1	447,9	473,7	467,8	56,2
Ангур	203,8	228,3	241,9	247,1	239,1	17,3
Гӯшт	217,7	248,7	261,9	272,5	300,2	37,8
Шир	888,9	950,0	983,0	1000,6	1020,9	14,8

Манбаъ: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистан // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе: АСПРТ, 2021.- С.160-190.

Чунончи аз нишондодҳои ҷадвали 3 бармеояд, динамикаи афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар тамоми намудҳои маҳсулот ба мушоҳида мерасад. Рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, аз қабили мевагӣ, сабзавот, лалмиҳо, пахта ва гӯшт хуб буда, афзоиши онҳо аз 37 то 56,2%-ро дар як сол ташкил мекунад.

Барои он ки рушди маҳсулоти ин соҳаро дар оянда таъмин карда шавад, дақиқтараш, пайомади тағйири иқлим дақиқтар пешгӯӣ гардад, инчунин, сиёсати мақсадноки мутобиқшавии кишоварзӣ ба тағйири иқлим пешгӯӣ шавад, бояд омилҳое, ки ба нишондодҳои натуралии самаранокии зироати кишоварзӣ (ҳосилнокии донагиҳо ва зироати лубиё), хоҳ тағйири иқлим бошад, хоҳ прогресси техникӣ (идораи маводи серғизо) таъсир мерасонанд, ошкор гарданд.

Ҳамбастагии шароиту омилҳо бо он шарҳ дода мешавад, ки кишоварзӣ дар худ такрористеҳсолкунии табиӣ ва такрористеҳсолкунии ҷомеаро тавъам мегардонад. Бинобар ин, ба ҳосилнокӣ, ҳамзамон, шароити иқлимӣ (ҳарорат, боришот, рутубати ҳаво) ва омилҳои технологӣ (киштгардон, истифода пору (нуриҳои минералӣ) таъсир мерасонанд.

Самаранокии истифодаи захираҳои замин, инчунин, аз натиҷаҳое, ки дар натиҷаи ҷорӣ кардани технологияҳои илман асоснокшудаи захирасарфкунанда дар кишоварзӣ ба даст оварда шудааст, дида мешавад. Дар чунин шароит нақши омили инсонӣ ҳамчун маҷмуи омилҳои психологӣ ва хислатҳои физиологии корманд, аз ҷумла бо назардошти дарки арзишҳои экологӣ дар фаъолияти истеҳсолӣ ба маротиб меафзояд.

Дар ҳама марҳилаҳои рушди ҷомеаи башарӣ иқтидори иқтисодии замин ва истифодаи он чун захираи ивазнашаванда дар мадди аввал буд. Вобаста ба ин, дар шароити фароҳамёбии ҷомеаи иттилоотӣ, яке аз вазифаҳои асосӣ ташкили мониторинги истифодаи самараноки захираҳои замин дар заминаи технологияҳои инноватсионӣ мебошад. Дар навбати аввал, эҷоди чунин система ва ба роҳ мондани коркарди маълумот оид ба нишондиҳандаҳои кишоварзӣ, аз татбиқи таҷрибаи байналмилалии истифодаи инноватсияҳо дар заминистифодабарӣ ва иттилоотонии истеҳсолоти кишоварзӣ шаҳодат медиҳад [4,с.222].

Тағйири иқлим яке аз гурӯҳҳои асосии хатарҳо (таваккал) аст, ки ба мавҷудият ва дастрасии озуқаворӣ, эътидоли системаи озуқаворӣ, хулоса, ба амнияти озуқавории кишвар таъсир мерасонад.

Мусоидат ба мутобиқшавии молитсеҳсолкунандагон дар масъалаи тағйири иқлим, ҳамгироии иқтисодӣ, техникӣ ва қарорҳои таҳқиқотиро ба шумули таҳияи сиёсатҳо, нақшаҳо ва барномаҳои адаптатсионӣ талаб мекунад.

Ин метавонад дар чорчӯби яке аз муносибатҳо ба дигаргуншавии системаҳои кишоварзӣ дар шароити нави тағйирёбии иқлим – аз лиҳози иқлимӣ оптимизатсияшуда ба роҳ андохта шавад [14,с.270]. Ин муносибат ба паҳн гардидани чораҳои байнисоҳавие, ки онро муҳаққиқон, сохторҳои хусусӣ ва мақомоти сиёсати аграрии давлатиро муайянкунанда ба майдон меоранд, асос меёбад.

Принсипҳои асосии кишоварзии аз лиҳози иқлимӣ оптимизатсияшуда инҳоянд:

– истеҳсоли (афзоиши сатҳи устувори истеҳсолоти кишоварзӣ ва фоидаи молистеҳсолкунандагон);

– адаптатсия (рушди системаҳои устувори истеҳсолӣ, ки ба тағйири иқлим мутобиқ шудаанд);

– нарм кардани пайомадҳои тағйири иқлим (кам кардани партовҳои газҳои гулханӣ) [15,с.28].

Ҳамин тариқ, ҳалли масъалаи ба таври васеъ ҷорӣ кардани методҳои мусоиди экологӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ танҳо дар сурате имконпазир мешавад, агар истифодабарандагони замин ба тамоюли ҳифзи табиат дар истеҳсолот манфиатдор шаванд. Истифодабарандагони замин ҳамаи омилҳоро дар системаи пешбарии фаъолияти худ дар соҳаи кишоварзӣ ба назар гирифта, дар пешбурдӣ кишоварзӣ ба таҷрибаи дигар гузаранд, агар ин система барои онҳо фоидаовар бошад. Дар қаринаи мазкур зарурати объективии такмили идораи давлатӣ дар истифодабарии замин мебошад, ки моҳияти онро метавон ба ташаккули системаи ҳавасмандкунии истифодабарандагони замин, ки ба истифодаи сарфакоронаи захираҳои замин водор мекунад, нисбат дод.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Исайнов Ҳ.Р.

АДАБИЁТ

1. Абдурахманова И.К. Состояние и использование земельно-водных ресурсов Узбекистана (Орошаемое земледелие) / И.К Абдурахманова, Р. Вафоев, О. Сайлиев // Вестник Прикаспия. - 2018. -№1(20). -С.49-56.
2. Азизов Ф.Х. Устойчивое развитие аграрного сектора экономики. Монография / Ф.Х. Азизов, Х.У. Умаров. -М.: Экономическое образование, 2018. -117 с.
3. Арабов Ф.П. Инвестиционное обеспечение эколого-экономического развития сельского хозяйства. Экономика сельского хозяйства России. - 2022. -№ 2. -С. 88-93.
4. Асомуддини Р.К. Истифодаи инноватсияҳо дар кишоварзӣ ва иттилоотикунонии замининстифодабарӣ / Асомуддини Р.К. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2022. -№ 2. -С. 222.
5. Барфиев К.Х. Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства и её учетно-аналитические основы: теория, методология, организация. На материалах Республики Таджикистан / К.Х. Барфиев // Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Кыргызско-Российский (Славянский) университет им. Б.Н. Ельцина. -Бишкек, 2019.
6. Барфиев К.Х. Основные направления и система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов / К.Х. Барфиев // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2016. -№1. -С.28-37.
7. Ганиев Т.Б. Эффективность экологизации развития сельского хозяйства: на примере орошаемого земледелия Таджикской ССР / Т.Б. Ганиев. -Душанбе: Ирфон, 1991. -180 с.
8. Глобальный механизм по борьбе с опустыниванием. Глобальный экологический фонд. Программа развития ООН // Интегрированная финансовая стратегия для устойчивого управления земельными ресурсами в Кыргызстане. -Бишкек, 2012. -С.3.

9. Исайнов Х.Р. Инвестиции в земельно-водные ресурсы Таджикистана: механизм управления их эколого-экономического использования / Х.Р. Исайнов, Ф.П. Арабов. – Душанбе, 2021. -217 с.
10. Исайнов, Х.Р. Земельно-водные ресурсы сельскохозяйственного назначения Республики Таджикистан: эколого-экономические и инвестиционные аспекты / Х.Р. Исайнов, Ф.П. Арабов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№8. -С.15-22.
11. Обидов Ф.С. Отрицательные последствия деградации земель и пути их предотвращения / Ф.С. Обидов, М.П. Турсунова // Вестник Таджикского национального университета серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2016. -№2/9. -С.211-216.
12. Содиков К.А. Совершенствование механизма управления водно-ирригационного потенциала аридного региона: эколого-экономический аспекты. Монография / К.А. Содиков. –Душанбе, 2021. -178 с.
13. Climate smart agriculture: Building resilience to climate change / Ed. By L. Lipper, N. McCarthy, D. Zilberman, S. Asfaw, G. Branca / FAO. – Cham: Springer, 2018. – 630 p.
14. Climatic impacts on winter wheat yields in Picardy, France and Rostov, Russia: 1973-2010 / R. Licker, C.J. Kucharik, T. Doré, M.J. Lindeman, D. Makowski // Agric for Meteorol. – 2013. –P. 25-37.
15. Muller C, Salgado R, Duran M, Le Coq JF, de Varax M, Gamba-Triminio C, Howland F, Chia E, Andrieu N, Gallardo O. Innovation Platform for Climate-Smart Agriculture in Honduras. CCAFS Policy Brief. Wageningen, the Netherlands: CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security (CCAFS), 2018.

ТАҲЛИЛИ ИСТИФОДАИ ЭКОЛОГИВУ ИҚТИСОДИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ

Дар мақола масъалаҳои истифодаи экологиву иқтисодии заминҳои кишоварзӣ баррасӣ мешавад. Қайд мегардад, ки дар шароити идомаи равандҳои паст шудани ҳосилнокии табиии заминҳо дар кишоварзӣ, интихоби самтҳои муосири такмили истифодабарии заминҳо ба яке аз масъалаҳои мубрам мубаддал гардидааст. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои замин таҳлил шуда, зимни таҳлил ошкор гардидааст, ки раванди деградатсияи захираҳои замин ҳар сол афзуда, вазни қиёсӣ заминҳои кишоварзӣ камтар мешавад. Зикр мегардад, ки барои ҳарчи бештару фаъолтар ҷорӣ кардани равишҳои мусоид дар истеҳсолоти кишоварзӣ, бояд ба таъмини экологии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва нигоҳдории ҳосилнокии замин рӯ оварда шавад. Муҳимтарин шарт ташаккули механизми идораи истифодабарии заминҳои кишоварзӣ мебошад, ки моҳияти онро ба таъмини системаи ҳавасмандгардонӣ, ки ба истифодаи сарфакоронаи (ратсионалӣ) захираҳои замин водор мекунад, нисбат додан мумкин аст.

Калидвожаҳо: истифодабарии замин, обёрӣ, мелиоратсия, экология, иқтисод, таназзул, эрозия, кишоварзӣ.

АНАЛИЗ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

В данной статье рассматриваются вопросы эколого-экономического использования сельскохозяйственных земель. Отмечается, что в условиях продолжающихся процессов снижения естественного плодородия земель в сельском хозяйстве, актуальной задачей является выбор направлений совершенствования современного землепользования. Анализирован объем производства сельскохозяйственной продукции во всех категориях земли. В ходе анализа было выявлено, что процесс деградации земельных ресурсов каждом год увеличивается и удельный вес сельскохозяйственных земель уменьшается. Отмечается, что для реализации более активного внедрения благоприятных методов сельскохозяйственного производства, должно ориентироваться на обеспечение экологичности производства сельскохозяйственной продукции и сохранение плодородия почв. Важнейшим условием является формирование механизма управления сельскохозяйственным землепользованием, суть которого можно свести к обеспечению системы стимулов, которые побуждали бы рационально использовать земельные ресурсы.

Ключевые слова: землепользование, орошение, мелиорация, экология, экономика, деградация, эрозия, сельское хозяйство.

ANALYSIS OF THE ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC USE OF AGRICULTURAL LAND

This article discusses the issues of ecological and economic use of agricultural land. It is noted that in the context of ongoing processes of reducing the natural fertility of lands in agriculture, an urgent task is to choose directions for improving modern land use. The volume of agricultural production in all categories of land is analyzed. The analysis revealed that the process of degradation of land resources increases every year and the share of agricultural land decreases. It is noted that in order to implement the pains of active implementation of favorable methods of agricultural production, one should focus on ensuring the environmental friendliness of agricultural production and maintaining soil fertility. The most important condition is the formation of a mechanism for managing agricultural land use, the essence of which can be reduced to providing a system of incentives that would encourage the rational use of land resources.

Keywords: land use, irrigation, melioration, ecology, economy, degradation, erosion, agriculture.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректор. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**
Асомуддини Рамазони Каримзода - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи иқтисод ва идора дар КАС. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru**. Телефон: **(+992) 918-42-87-82**

Сведение об авторах: ***Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт*** – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор, ректор. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**
Асомуддини Рамазони Каримзода - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры экономики и управления АПК. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru**. Телефон: **(+992) 918-42-87-82**

Information about the authors: ***Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht*** - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor, Rector. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru.** Phone: **(+992) 919-16-98-64**
Asomuddini Ramazoni Karimzoda - Tajik National University, applicant for the Department of Economics and Management of the Agroindustrial Complex. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **sarichashma_2009@list.ru**. Phone: **(+992) 918-42-87-82**

УДК 338.24

ИДОРАКУНИИ ХАВФИ ҚАРЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА РАВАНДИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

Сайфуров К.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз масоили муҳим ин роҳандозии самараноки фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дониста мешавад. Ҷиҳати таъмини фаъолияти устувори бонкҳои тиҷоратӣ ва ноилгардӣ ба ҳадафҳои гузоштешуда, бонкҳоро зарур аст, ки стратегияи самаранокро таҳия намоянд. Ҳадафи асосии ҳар як бонки тиҷоратӣ, пеш аз ҳама, ба даст даровардани фоида дониста мешавад. Таъмини даромаднокии бонк дар шароити густаришёбии муносибатҳои пулию қарзӣ ва болоравии рақобатнокӣ дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ боз ҳам мушкил мегардад. Дар ин самт омилҳои зиёде метавонанд ба раванди фаъолияти бонкҳо таъсири манфии худро гузоранд. Яке аз чунин омилҳои таъсирбахш ин, хавфи қарзӣ дониста мешавад, ки пешгирӣ ва коҳишдиҳии он ҳадафи асосии бонкҳо мебошад.

Ҳамин тавр метавон зикр намуд, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз ниҳодҳои асосии иқтисодиёти кишварро ташкил намуда, дар рушду нумуи он саҳми назаррас дорад. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дузинагӣ буда, аз Бонки миллии Тоҷикистон ва ташкилотҳои қарзию молиявӣ иборат мебошад. Дар натиҷаи бурдани назорати қатъӣ аз болои фаъолияти бонкҳо ва андешидани чораҳои таъхирнопазир аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон аз соли 2016 сар карда дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омаданд, ки боиси таҳкимёбии низоми бонкӣ гардид.

Яке аз нишондиҳандаи муҳимми фаъолияти ташкилотҳои қарзии молиявӣ, аз ҷумла бонкҳо ин нишондиҳандаи пардохтпазирӣ ба хисоб меравад. Ин нишондиҳанда ба санаи 31 декабри соли 2020 дар низоми бонкии Тоҷикистон ба 71% баробар шуда, аз меъёри муқарраргардида 41 банди фоизӣ зиёд мебошад, ки ин дар маҷмуъ аз пардохтпазирии низоми бонкӣ шаҳодат медиҳад.

Андешидани тадбирҳои саривақтӣ аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати дастгирии пардохпазирии низоми бонкӣ, махсусан дар давраи хуруҷи пандемияи коронавирус (COVID-19) паст кардани меъёрҳои захираҳои ҳатмии ташкилотҳои қарзии молиявӣ аз рӯи пасандозҳо ва уҳдадориҳои дигари ба онҳо монанд, муваққатан аз 01 апрели соли 2020 то 31 декабри соли 2020 бо пули миллӣ ба андозаи 2,0 банди фоизӣ ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи 4,0 банди фоизӣ имкониятҳои молиявии ташкилотҳои қарзиро дар ин давра беҳтар намуда, ба маблағи 241,7 млн. сомонӣ дастрасии манбаъҳои иловагии пардохтпазириро барои ташкилотҳои қарзӣ таъмин намуд.

Чи тавре, ки А.И. Архипов дарҷ менамояд , хавф ҳамчун “эҳтимолияти сар задани зарар дар фаъолият ва амалиёт” ба ҳисоб меравад [15,с.25]. Хавф дар корҳои илмӣ таҳқиқотии А.В. Смирнов “ҳамчун эҳтимолияти ба вуқуъ пайвастани ягон ҳодиса ё оқибати нохуш мебошад, ки ба хисороти мустақим ё зарари бавосита оварда мерасонад” шарҳ дода шудааст [10,с.17].

Дар ин самт, П.Роуз низ таҳқиқотҳои илмӣ анҷом додааст ва хавфро ҳамчун “номуайянӣ, ки бо ҳодисаи муайян алоқаманд аст” таъриф додааст [1,с.743]. Илова бар ин, дар сарчашмаҳои илмии иқтисодӣ хавфи бонкро бештар бо кохишёбии даромади бонк низ алоқаманд медонад, ки ин, пеш аз ҳама, аз низоми идоракунии хавфҳо вобастагӣ дорад [2,с.118]. Воқеан, низоми идоракунии хавфҳо агар ба таври комил роҳандозӣ гардида бошад, метавонад самаранокии фаъолияти бонкро таъмин созад. Ба ақидаи Алиева З. мавқеи роҳбарияти бонк дар чунин шароит, вобаста аз он, ки ҳадафи асосӣ устуворӣ ва даромаднокӣ мебошад, метавонад консервативӣ (хавфи ҳадди ақал) ва шаддид (бо умеди даромади баландтар ба хавф афзалият додан) бошад. Ба таври идеалӣ, мувозинати ин ҳадафҳоро бояд нигоҳ дошт, танҳо он вақт бонк муваффақ хоҳад шуд [1,с.75]. Ҳамзамон хавфи бонкиро аз таҳдид фарқ мекунанд, чунки якум мафҳум бо фаъолияти қонунии тиҷоратии бонк ва амалиёти он алоқамандӣ дошта, мафҳуми “таҳдид” дар фаъолияти зиддиинсонӣ ва ғайриқонунӣ шарҳ меёбад. Идоракунии хавфҳо самти муҳим дар соҳаи

бонкдорӣ мебошад, ки самаранокии он, хусусан дар ҳолати бесуботии имрӯзаи муҳити молиявӣ вобаста аст. Ба ақидаи мо, идоракунии хавфҳои бонкӣ бояд аз иҷрои муттасили вазифаҳои идоракунӣ иборат бошад. Истифодаи пайдарпайи вазифаҳои зерин тавсия дода мешавад: банақшагирӣ, ташкил, арзёбӣ, танзим ва назорат. Раванди идоракунии бонкҳои тиҷоратӣ татбиқи пайвастаи ҳамаи ин вазифаҳоро дар бар мегирад. Банақшагириро метавон ба стратегӣ ва амалиётӣ тақсим кард.

Яке аз муҳимтарин вазифаҳои банақшагирӣ таҳияи сиёсати лимити хавфҳо мебошад. Илова бар ин, сохтори ибтидоии системаи идоракунии хавфҳо мавқеи махсус дорад. Дар ин самт марҳилаи муҳим ба нақша гирифтани фаъолияти бонк дониста мешавад. Раванди фаъолияти бонк ба таври самаранок идора намуда шавад, дар он ҳолат даромаднокӣ ва вазъи молиявии бонк метавонад таъмин гардад. Шароити муосир нишон медиҳад, ки менеҷмент дар аксари бонкҳои тиҷоратӣ хуб ба роҳ монда нашудааст. Зеро дар ин самт заминаи моддӣ-техникӣ дар бонкҳо мавҷуд нест. Идоракунӣ, пеш аз ҳама, бояд ба самти хавфҳои бонкӣ нигаронида шуда бошад. Идоракунии хавф дар ташаккули фаъолияти бонк, асосан ба дараҷаи роҳбарӣ ва менеҷерони он вобаста аст. Ташкили дуруст дар идоракунии хавфҳо муҳим аст. Зеро бонк бояд воҳиди алоҳидаи идоракунии хавфҳо дошта бошад ва тақсимоти ваколатҳо дар ин самт дар байни воҳидҳои мухталифи бизнес, ки фаъолияташон воқеан ба хавфҳои муайян дучор мешавад, самараноктар бошад. Дар ин самт, Ҳикматов У.С. ба маврид қайд намудааст, ки бюроҳои қарзӣ барои кам кардани хавфҳо, пеш аз ҳама, хавфҳои қарзӣ бо роҳи пешниҳоди иттилооти ҷорӣ ва таърихӣ оид ба пардохти қарзҳо аз ҷониби мизоҷ мусоидат менамоянд [14,с.22-25]. Тибқи нишондоди сарчашмаҳои илмӣ низоми идоракунии хавф, ин унсури калидӣ дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Раванди пешниҳодкунии қарз ва самаранокии баргардиши он аз баҳодиҳии оқилонаи хавфҳо вобастагӣ дорад. Аз самаранокии роҳандозии ин низом фаъолияти пурраи ташкилотҳои қарзӣ вобастагии калон дорад. Дар ин самт бояд кадрҳои балндихтисос ба ташкилотҳои қарзӣ ҷалб карда шаванд. Зеро, идоракунии хавфҳо малакаи баланди тахассусиро талаб менамояд.

Ташкилотҳои қарзӣ бояд мунтазам раванди идоракунии хавфҳоро бо мақсади таъмини пуррагӣ, мустаҳкамӣ ва боэътимодии ин низом таҳлил кунанд. Ин амал метавонад барои паст намудани таъсири манфии хавфҳо ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ оварда расонад ва самаранокии фаъолияти онҳоро баланд бардорад.

Ҳамин тавр, метавон зикр намуд, ки идоракунии хавфҳо дар ташкилоти қарзӣ яке аз масъалаи муҳим буда, дар ин самт Бонки миллии Тоҷикистон заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ таҳия намудааст, ки ҳамчун дастур бояд бонкҳо аз он истифода намоянд. Танзими хавфҳо дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи роҳнамо «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзӣ» ва Дастурамали БМТ №181 “Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ” идора карда мешавад [11,с.22; 4,с.25]. Вобаста ба нишондоди санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ҳадди ақали низоми идоракунии хавфҳои карзӣ дар ҳуҷҷатҳои зерини ташкилоти қарзӣ бояд инъикос гардад: -сиёсати карзӣ, -стандартҳо ва тартиби қабули қарор оид ба додани қарзҳо, -маъмурикунонии қарзҳо, -мониторинги қарзҳо, -идоракунии қарзҳои ғайрифаъол, -низоми иттилоотии идоракунӣ, -назорати дохилӣ, баҳогузории самаронокии низоми идоракунии хавфҳои қарзӣ аз тарафи аудити дохилӣ ва ғ. Гузашта аз ин, тибқи Дастурамали №181-и БМТ “Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ” низоми идоракунии хавфҳо – ин равандест, ки чор унсури асосиро дар бар мегирад: -баҳодиҳии хавф, -андозагирии хавф, -назорати хавф, -мониторинги хавф [2,с.3]. Вобаста ба ин, мавриди қайд аст, ки идоракунии хавфҳои бонкӣ ва махсусан хавфи қарзӣ яке аз вазифаҳои мушкил дар раванди фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Зеро баҳодиҳӣ, мониторинг, банақшагирӣ ва назорати ҳар як амалиёти бонк бояд таҳти танзими пайваста бошад. Дар санадҳои меъёрии зикргардида паҳлуҳои гуногуни идоракунии хавфҳои бонкӣ ва усулҳои муосири он баррасӣ ва тавсия гардидааст.

Нишондиҳандаи дигари муҳимми низоми бонкӣ, ин ҳаҷми карзҳо ба соҳаҳои мухталифи иктисодиёти кишвар мебошад. Дар соли 2020 бақияи қарзҳои бонкҳои анъанавии кишвар ба 8 809 млн.сомонӣ баробар шуд, ки он нисбат ба ҳамин давраи соли 2016, 687 млн. сомонӣ ё 8,5% зиёд аст. Ин дар ҳоле мебошад, ки дар ин давра фаъолияти 4

бонки тиҷоратӣ, аз ҷумла: ҶСК "Агроинвестбонк", ҶСК "Тоҷиксодиротбонк", ҶСП Тоҷпромбонк" ва ҶСП "Фононбонк" бозхонд гардид. Ҳаҷми қарзҳои батаъхирафтода бошад, дар ин давра аз 3 171 млн.сомонӣ, то ба 1 149 млн. сомонӣ коҳиш ёфт, ки ин ҳам яке аз нишондиҳандаҳои солимгардии низоми бонкӣ ва пастшавии хавфи қарзӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, дар ин давра бақияи умумии пасандозҳо 18,2% зиёд шуд, ки он нишонаи баланд шудани эътимоди мардум ба низоми бонкии мамлакат мебошад.

Дар сатҳи зарурӣ ташаккул ёфтани сармояи худии бонкҳо дар ҳама ҳолат гарави эътимоднокии ҳар як ташкилоти қарзию молиявӣ мебошад. Ба дараҷаи зарурӣ ташаккулёбии сармояи худии бонкҳо на танҳо зарур аст, балки қисми ҷудонашавандаи захираҳои молиявии бонк ба ҳисоб рафта, барои ҷалби маблағҳои муваққатан озоди аҳолӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар сатҳи зарурӣ ташаккул додани сармояи худии бонкҳо барои он муҳим аст, ки қарздиҳандагон (маблағгузорон) бояд боварӣ дошта бошанд, ки дар лаҳзаҳои мушкил онҳо метавонанд ба сармояи худии бонк, бо назардошти хавфҳои мавҷудаи қарзӣ ва кафолати баргардонидани пасандозҳои худ такя намоянд (ҷадвали 1). Ҳамчунин, зиёдшавии сармояи бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити муосир барои пешниҳоди хизматрасониҳои сифатан хуб ва самаранок замина мусоидро фароҳам оварда, ба даромаднокӣ ва вазъи молиявии онҳо таъсири мусбӣ хоҳад гузошт. Яке аз мушкилоти асосӣ имрӯз дар бахши бонкии кишвар низ ҳамин аст, яъне афзоиши ғайримуътадили сармояи бонкҳо. Дар ин самт, идоракунӣ ва назорати хавфи қарзӣ нақши калидӣ дорад. Маълум аст, ки зиёда 80%-и даромади бонкҳои тиҷоратии кишвар аз амалиёти қарзӣ вобаста аст. Аз ин хотир, идоракунӣ ва баҳодиҳии хавфи қарзӣ дар фаъолияти бонкҳо бояд дар мадди аввал бошад.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои молиявии бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон (барои солҳои 2016-2020, бо млн.сомонӣ)

Table 1. Financial indicators of commercial banks of the Republic of Tajikistan (for 2016-2020, in million somoni)

Нишондиҳандаҳо	2016	2020	**Фарқият бо %**
Дороиҳои бонкҳои тиҷоратӣ дар маҷмуъ	18 672	22 643	21,3
аз ҷумла, дороиҳои пардохтпазир	6 048	6 969	15,2
Уҳдадориҳои бонкҳои анъанавӣ	14 011	16 635	18,7
Сармояи бонкҳои анъанавӣ	4 661	6 009	28,9
Ҳаҷми умумии бақияи пасандозҳо дар бонкҳои анъанавӣ	8 849	10 463	18,2
аз ҷумла, пасандозҳои (амонатҳои) дархостшаванда	3 273	5 719	74,7
Бақияи қарзҳо дар маҷмуъ	8 122	8 809	8,5
Ҳаҷми қарзҳои батаъхирафтода	3 171	1 149	-63,8
Фонди пушонидани талафотҳои имконпазир (ФПТИ) аз рӯи қарзҳо	-1 673	1 790	-7,0

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ- № 12, 2016, 2018, 2019,2020.

Бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити муосир яке аз институҳои муҳим дар низоми хоҷагидории ҳар як кишвар дониста мешавад ва ҳамчун дигар субъектони иқтисодӣ дар раванди фаъолияти худ ба хавфҳои гуногун дучор мегардад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бонкҳои тиҷоратӣ дучори хавфҳои зиёде мегарданд, ки баҳодиҳӣ ва идоракунии онҳо бояд дар мадди аввал гузошта шавад. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон сол аз сол инкишоф ёфта истодааст ва дороиву сармояи ташкилотҳои қарзӣ афзуда истодаанд. Таҳлили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки дороиҳои низоми бонкӣ дар соли 2020 маблағи 22 643 млн. сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2016 ба маблағи 3 971 млн. сомонӣ ё 21,3% зиёд шуданд. Уҳдадориҳои умумӣ ва сармояи тавозуни бонкҳо бошанд, мувофиқан ба 16 635 млн. сомонӣ ва 6 009 млн. сомонӣ баробар шуда, зиёдшавии онҳо дар муқоиса ба ҳамин давраи соли 2016 мутаносибан 18,7% ва 28,9%-ро ташкил кард. Дар соли 2020 сармояи бонкҳои тиҷортии кишвар дар маҷмуъ 6 009 млн. сомониро ташкил намуд, ки он нисбат ба соли 2016 ба андозаи 1 348 млн. сомонӣ ё 28,9% афзудааст.

Масъалаи калидии дигар дар раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ин баҳодиҳӣ ва мониторинги пайвастаи сандуқи қарзӣ аст, ки сатҳи даромаднокии бонкҳоро инъикос менамояд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратии Тоҷикистон (млн.сомонӣ)
Table 2. Quality of loan portfolio of commercial banks of Tajikistan (mln. somoni)

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2016 бо %
Сандуқи қарзӣ	8 122	6 811	6 607	7 578	8 809	8,5%
Қарзҳои қолабӣ	2 679	3 398	3 301	4 929	5 879	119,42%
аз он ҷумла бо %	33%	50%	50%	65%	66,8%	33,75%
Қарзҳои зери назоратӣ	1 053	519	784	239	486	-53,82%
аз он ҷумла бо %	13%	7,6%	12%	3,2%	5,5%	-7,45%
Қарзҳои ғайриқолабӣ	994	518	231	31	209	-78,94%
аз он ҷумла бо %	12%	7,6%	3,5%	0,4%	2,4%	-9,87%
Қарзҳои шубҳанок	206	336	450	150	930	351,46%
аз он ҷумла бо %	2,6%	4,9%	6,8%	2,0%	10,5%	8,02%
Қарзҳои беэътимод	3 189	2 040	1 841	2 229	1 305	-59,09%
аз он ҷумла бо %	39,4%	29,9%	27,8%	29,4%	14,8%	-24,45%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омори бонкӣ- № 12, 2016, 2018, 2019,2020.

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 дидан мумкин аст, ки сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2016 то соли 2020 тағйиротҳои ҷиддӣ ба вуҷуд омаданд. Яъне, дар баробари зиёд шудани ҳаҷми сандуқи қарзӣ (зиёда аз 8,5%) ҳиссаи қарзҳои қолабӣ аз 32,99%-и соли 2016 ба 66,74% дар соли 2020 расида, ҳаҷми қарзҳои беэътимод аз 39,26% то ба 14,81% кам шуд. Ин гувоҳи он аст, ки бонкҳои тиҷоратӣ бо назардошти рушди иқтисодиёт ва инкишофёбии муносибати иқтисодӣ фаъолияти худро ба роҳ монда, оид ба беҳтарсозии сифати сандуқи қарзӣ ва беҳтарсозии ташкили ҷараёни пешниҳоди қарз чораҳои заруриро андешидаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тайи солҳои охир дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон болоравии баъзе аз намудҳои хавфи бонкӣ ба монанди: хавфи фоизӣ, хавфи асъорӣ, хавфи амалиётӣ, хавфи талафи пардохтпазирӣ ба назар мерасад. Илова бар ин, дар доираи ҳадафгириҳои мақсадноки Бонки миллии Тоҷикистон низоми танзими хавфҳои бонкӣ то андозае ин раванд мароми худро ёфтааст. Яъне, ҳаҷми қарзҳои беэътимод ва қарзҳои аз ҳадафмандона идора намудани хавфҳои қарзӣ самаранокии фаъолияти ташкилоти қарзӣ вобастагии калон дошта, аз ҷумла, барои таъмини кифоятии сармояи танзимшаванда, зиёд шудани дороиҳо, баланд шудани эътимоднокии бонк дар назди муштариён мусоидат менамояд.

Бо мақсади назорати пурра ва мақсадноки сифати дороиҳо дар ташкилотҳои Бонки миллии Тоҷикистон тартиби ягонаи ташкил ва истифода намудани захираи хавфҳои қарзӣ ва пӯшонидани талафоти имконпазирро аз рӯи дороиҳо муқаррар намудааст. Тибқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии муайяннамудаи БМТ ташкилоти қарзӣ барои нигоҳ доштани пардохтпазирӣ, мусоидат намудан ба ҳифзи манфиатҳои саҳмиядорон ва муштариёни худ бояд саривақт дороиҳои ғайрифаъолро ошкор намуда, ҷиҳати пешгирии талафоти ба онҳо алоқаманд чораҳои зарурӣ андешанд.

Вобаста дар ин самт, ташкилотҳои қарзӣ бояд сохтори дахлдори идоракуниро барои муайянкунӣ, баҳодиҳӣ, мониторинг ва назорати хавфи қарзии амалиёти бонкӣ дошта бошанд.

Баҳодиҳии сифати дороиҳо, баҳодиҳии вазъи молиявии муштарӣ, пеш бурдани таснифот, муайян кардани арзиши фурӯши молу мулки ба гарав гузошташуда ва ташкил намудани фонд бояд дар алоҳидагӣ аз ҷониби ташкилоти қарзӣ гузаронида шавад, бахусус дар робита бо қарзҳои ба ҳам алоқаманд, қарзҳои шахсони вобаста, ҳамаи қарзҳои ғайрифаъол ва қарзҳои аз меъёри муайяншуда зиёд. Чунин баҳодиҳӣ бояд аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ доимо гузаронида шуда, натиҷаҳои он дар парвандаҳои қарзӣ нигоҳ дошта шавад. Бонки миллии Тоҷикистон ҳаҷми қарзҳои калонро аз меъёри муайяншуда ба маблағи 100 000 (сад ҳазор) сомонӣ, ё, ки 2%-и сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ муайян намудааст. Гузашта аз ин, дар санадҳои дастурии БМТ вобаста ба ҳолати молиявии муштариён қарзҳо гурӯҳбандӣ шудаанд, ки тибқи онҳо сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ муайян ва таҳия карда мешавад. Ҳамин тавр, қарзҳо ба таври зерин гурӯҳбандӣ шудаанд [4,с.24]:

− қолабӣ;

– зери назорат;
– ғайриқолабӣ;
– шубҳанок;
– беэътимод.

Вобаста ба таснифоти дар боло овардашуда, метавон зикр намуд, ки қарзҳои "қолабӣ" ҳамон қарзҳоеро меноманд, ки ҳолати молиявии мизоҷ хуб аст ва қарз бо фоизаш сари вақт пардохт мегардад. Қарзҳои "зери назорат" ин қарзҳое мебошанд, ки муштарӣ намметавонад сари вақти маблағи қарз ва фоизи онро пардохт намояд. Агар муштарӣ дар давоми аз 8 то 30 рӯз маблағи қарзашро напардозад, он гоҳ бонк чунин қарзҳоро ба гурӯҳи қарзҳои "зери назорат" ворид менамояд. Қарзҳои "ғайриқолабӣ" қарзҳои ба ҳисоб мераванд, ки муҳлати пардохти онҳо аз 30 то 60 рӯз гузуштааст ва муштарӣ вазъи молиявии бад дорад. Чунин қарзҳоро бонкҳо ба гурӯҳи қарзҳои ғайриқолабӣ мегузаронанд. Қарзҳои "шубҳанок" чунин қарзҳое ба ҳисоб мераванд, ки вақти пардохти онҳо аз 60 рӯз гузаштааст ва маблағи қарз ба суратҳисоби бонк пардохт нашудааст. Қарзҳои "беэътимод" ин қарзҳое дониста мешаванд, ки вазъи молиявии муштарӣ дар ҳолати носолим қарор дорад ва муштарӣ наметавонад қарзро баргардонад [5,с.7].

Ин нишонаи он аст, ки бонкҳо ҷиҳати кам кардани хавфҳои қарзӣ дар ин давра чораҳои зарурӣ андешидаанд. Ҳамзамон, қайд кардан ба маврид аст, ки солҳои охир назорат аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон нисбати кам кардани хавфҳои қарзӣ зиёд шудааст.

Маълум аст ки, қарзи барнагашта барои ташкилоти қарзӣ ин маънои кам шудани қисме аз дороиҳоро дорад. Ҳамзамон, набояд фаромӯш кард, ки сабаби асосии барнагаштани қарз, ин, аввалан масъулияти ташкилоти қарзӣ мебошад, на ин ки муштарӣ. Фаъолияти бонк, ки амалиётҳои гуногунро дар бар мегирад, сарчашмаи муҳайё намудани шароит барои сари вақт баргаштан ё барнагаштани қарз мебошад. Дар ин гуна шароит, бо назардошти мушкилиҳои мавҷудаи хавфҳои карзӣ, бонкҳоро зарур аст, ки муносибатҳои ба амал омадаро дар фаъолияти худ фарохтар баҳо диҳанд.

Аз нуқтаи назари иқтисодӣ ва молиявӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд баҳодиҳии сифати таъминнокии қарз ва мушкилиҳои баргаштани он на танҳо аз рӯи зарурият ва пуррагии таъминот, балки аз рӯи пуррагии он натиҷагирӣ карда шавад. Пуррагии сифати баҳодиҳии таъминотро муносибати байни қарздеҳ, қарзгир ва субъекти сеюм- баҳогузори мустақил, ки метавонад ҳамчун шахси бетараф иштирок карда, таъминоти пешниҳодшударо холисона баҳогузорӣ намояд, ташкил менамояд. Яке аз сабабҳои асосии ба вуҷуд омадани хавфҳои қарзӣ (барнагаштани қарзҳо ва фоизҳои онҳо), дар қатори дигар хатогиҳо, ин роҳ додан ба камбудиҳо дар идоракунии корпоративии бонкҳо маънидод карда мешавад.

Вобаста ба ин, идоракунии дурусти хавфҳои қарзӣ яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани эътимоднокии ташкилотҳои қарзӣ, таъмини кифояти сармоя ва дар сатҳи зарурӣ нигоҳ доштани пардохтпазирии ташкилотҳои қарзӣ буда, ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки ба ин масъала диққати ҷиддӣ диҳанд. Ҳар як ташкилоти қарзӣ бояд сари вақт ва мукаммал ба низоми идоракунии хавфҳои қарзӣ аҳамият диҳад. Дар раванди фаъолият ва қабули стратегияҳои дохилӣ бонкҳоро зарур аст, ки бо назардошти вазъи муосири иқтисодӣ ва густариши муносибатҳои пулию карзӣ, хавҳои қарзиро баҳогузорӣ намоянд.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калон Ғаюров Ғ.Ҳ.

АДАБИЁТ

1. Алиева З.Р. Формы и методы управления рисками в банковской практике / З.Р. Алиева // УЭПС. - 2016. -№4. - С.75-82.
2. Гаюров Г.Х. Особенности организации и развития маркетингового потенциала в банковском секторе Республики Таджикистан / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2014. -№2/3(135). -С.253-256.
3. Гаюров Г.Х. Развитие инвестиционно-кредитной деятельности банков в условиях высокого риска / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№ 2/4(169). -С.223-226.
4. Дастурамали №181 "Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ". Тағйирот бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон таҳти №20 аз 31 марти с. 2017 тасдиқ шудааст.

5. Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пушонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо” Илова бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон 171 аз “26” декабри с.2019 тасдиқ шудааст.
6. Дастурамали №240 “Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиётӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ” Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №128 аз 24 октябри соли 2019 тасдиқ шудааст.
7. Зотов А.Н. Риски кредитных организаций с точки зрения инспектора / А.Н. Зотов // Деньги и кредит: теоретич. и научно-практич. журнал. - 2015. -№2. -С.32-33.
8. Одинаев С.П. Бонки миллии Тоҷикистон ва нақши он дар танзими фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ / С.П. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъятӣ. – Душанбе, 2021. -№2. -С.179-186.
9. Одинаев С.П. Бонкҳои тиҷоратӣ: нақш, мақом ва аҳамияти онҳо дар муносибатҳои иқтисодии муосир / С.П. Одинаев // Ахбори АИ ҶТ. -Душанбе, 2019. -№4(257). -С.143-148.
10. Рогов М.А. Риск-менеджмент / М.А. Рогов. -М.: Финансы и статистика, 2001. -118 с.
11. Роҳнамо «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзӣ». Бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоқикистон аз 16 майи соли 2019 тасдиқ шудааст.
12. Сайфуров К.Ф. Баландбардории сифати сандуқи қарзӣ ва таҳкими он дар шароити муосир / К.Ф. Сайфуров // Вестник ТГУК. – Душанбе, 2021. -№4/2(39). -С.283-291.
13. Умаров Х.У. Денежно-кредитные проблемы развития национальной экономики / Х.У. Умаров, З.С. Зарифова. – Душанбе: Ирфон, 2005. -120 с.
14. Хикматов У.С. Необходимость и значение кредитного бюро в сокращении рисков микрофинансирования / У.С. Хикматов, М.С. Хикматов // Вестник Кыргызско-Российского (славянского) университета. - 2013. -Т. 13. -№2. - С.22-25.
15. Экономический словарь / Багудина Е.Г., Большаков А.К. [и др.]; отв. Ред. А.И. Архипов. -М.: ТК Велби, Изд-во проспект, 2004.
16. [Электронный ресурс]. URL: www.nbt.tj.

ИДОРАКУНИИ ХАВФИ ҚАРЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА РАВАНДИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

Дар мақола яке аз масоили мубрам дар раванди фаъолияти бонкҳо, яъне идоракунии хавфи қарзӣ дар раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Воқеан, идоракунии хавфҳо дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ мавқеи махсус дорад ва ба вазъи молиявии онҳо таъсиргузор мебошад. Фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ пайваста бо хавфҳои гуногун алоқамандии бевосита дорад ва идоракунии оқилонаи он метавонад рушди минбаъдаи онҳоро таъмин намояд. Муаллиф бар он ақидааст, ки хавфи қарзӣ дар таҳкими пардохтпазирии бонк ва вазъи молиявии он метавонад таъсири худро расонад. Асоснок карда шудааст, ки идоракунии хавфи қарзӣ бояд стратегияи махсуси коркардшударо доро бошад, то бонк тавонад дурнамои хавфҳои қарзиро муайян созад. Дар асоси маводи оморӣ, муаллиф сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратии кишварро дар маҷмуъ таҳқиқ намудааст. Ҳамчунин паҳлуҳои назариявӣ ва амалии идоракунии хавфи қарзӣ ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст ва роҳҳои идоракунии он дар шароити муосири иқтисодӣ муайян гардидааст. Ҳамин тавр, муаллиф вобаста ба идоракунии самараноки хавфи қарзӣ ва раванди иҷроиши он тавсияҳо пешниҳод намудааст, ки метавонад дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, хавфи қарзӣ, идоракунии хавфи қарзӣ, сифати сандуқи қарзӣ, фонди пушонидани талафоти имконпазир.

УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНЫМИ РИСКАМИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

В статье рассматривается один из ключевых вопросов банковской деятельности - управление кредитным риском в банковской системе Республики Таджикистан. Действительно, управление рисками занимает особое место в деятельности коммерческих банков и других кредитных организаций и влияет на их финансовое состояние. Деятельность кредитных организаций постоянно напрямую связана с различными рисками, и разумное управление ими может обеспечить их дальнейшее развитие. Автор утверждает, что кредитный риск может повлиять на укрепление ликвидности и финансового состояния банка. Обосновывается, что для управления кредитным риском должна быть разработана конкретная стратегия, чтобы банк мог определять прогнозы кредитного риска. На основе статистических данных автором исследовано качество ссудного портфеля коммерческих банков страны в целом. Также были широко изучены теоретические и практические аспекты управления кредитным риском и определены пути управления им в современных экономических условиях. Таким образом, автор дает рекомендации по эффективному управлению кредитным риском и процессу его реализации, которые могут быть использованы в деятельности кредитных организаций.

Ключевые слова: банковская система, коммерческие банки, кредитный риск, управление кредитным риском, качество ссудного портфеля, фонд покрытия возможных потерь.

CREDIT RISK MANAGEMENT AND ITS IMPACT ON THE COMMERCIAL BANKS PROCESS

The article examines and examines one of the key issues in the banking process - credit risk management in the banking system of the Republic of Tajikistan. Indeed, risk management takes a special place in the activities of commercial banks and other credit institutions and affects their financial condition. The activities of credit institutions are constantly directly related to various risks, and their reasonable management can ensure their further development. The authors argue

that credit risk can affect the strengthening of a bank's liquidity and financial condition. It is argued that a specific strategy must be developed to manage credit risk so that the bank can determine forecasts of credit risk. On the basis of statistical data, the authors investigated the quality of the loan portfolio of commercial banks in the country as a whole. The theoretical and practical aspects of credit risk management were also widely studied and ways of managing it in modern economic conditions were determined. Thus, the authors give recommendations on effective credit risk management and the process of its implementation, which can be used in the activities of credit institutions.

Keywords: banking system, traditional banks, credit risk, credit risk management, loan portfolio quality, fund to cover possible losses.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сайфуров Кароматулло Файзуллоевич*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-56-29-92.** E-mail: **karom.bank@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Сайфуров Кароматулло Файзуллоевич*** **-** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой банковской деятельности. **Адрес**: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-56-29-92.** E-mail: **karom.bank@mail.ru**

Information about the author: ***Sayfurov Karomatullo Fayzulloevich*** **-** Tajik National University, candidate of economics, head of banking department. **Address**: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 935-56-29-92.** E-mail: **karom.bank@mail.ru**

УДК 336.2

ХУСУСИЯТҲОИ АНДОЗБАНДИИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Гулов Ш.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикисон

Бо инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ ва тағйироти ақидаҳо оиди инкишофи ҷомеа ва давлат намудҳо, шаклҳо ва нақши андозҳо низ тағйир меёбанд. Андозбандӣ ва муносибатҳои андозӣ вобаста ба шароит ва давраи таърихӣ ба вуҷуд меояд. Андозҳо низ дар баробари рушди ҷомеа ва тақозои замон тағйир меёбанд. Ба таҳаввулоти низоми андоз мафҳуми андоз низ метавонад тағйир ёбад [3].

Дар шароити имрӯза шарҳи мафҳуми андоз дар модаи 23-юми Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин оварда шудааст: “Андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси андоз ба буҷет мебошад, ки ба андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва беподош дорад (ба истисноИ андози иҷтимоӣ)” [5,с.36].

Дар амалияи ҷамъиятӣ ва мувофиқи назарияи олимони гуногун саволе ба миён омадааст, ки оё объекти моликияти зеҳнӣ мавриди андозбандӣ қарор мегирад ё не? Барои ба ин масъала ҷавоб ёфтан ба объекти моликияти зеҳнӣ таваҷҷуҳ менамоем. Мувофиқи моддаи 1125-и Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми моликияти зеҳнӣ ин ҳуқуқҳои амволӣ ва (ё) ғайриамволии шахсӣ нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои гражданӣ, фардикунонии маҳсулот, корҳо ё хизматрасонии иҷрошаванда (воситаҳои фардикунонӣ) ва ҳамчунин, объектҳои дигари ба онҳо баробаркардашуда мебошад [7,с.3].

Ба объектҳои ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ инҳо дохил мешаванд:

1) натиҷаҳои фаъолияти эҷодии зеҳнӣ:

-асарҳои илмӣ, санъат ва адабиёт, аз ҷумла барномаҳо барои мошинҳои электронии ҳисоббарор, барномаҳои компютерӣ ва маҷмуи маълумот;

-иҷро намудан, фонограммаҳо, ташкили намоиши эфирӣ ё намоиши кабелӣ;

-ихтироот, моделҳои муфид, намунаҳои саноатӣ; -дастовардҳои селексионӣ; -топологияи микросхемаҳои интегралӣ;

-маълумоти дорои сирри хизматӣ ё тиҷоратӣ.

2) воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои гражданӣ, молҳо, корҳо ва хизматрасонӣ:

-номи фирмавӣ;

-тамғаи молӣ ва тамғаи хизматрасонӣ;

-номи маҳалли истеҳсоли мол ва нишондоди истеҳсолӣ.

3) натиҷаҳои дигари фаъолияти зеҳнӣ ва воситаҳои фардикунонии ба онҳо баробаркардашуда, ки мутобиқи қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифз карда мешаванд.

Андозбандии объектҳои моликияти зеҳнӣ дар Кодекси амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушаххас оварда нашуда, балки дар якчанд моддаҳо ва вобаста ба даромадҳои алоҳида андозбандӣ карда мешаванд. Дар моддаи 15-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти соҳибкорӣ ва ғайрисоҳибкорӣ оварда шудааст. Барои мақсадҳои андозбандӣ ҳамчун фаъолияти соҳибкорӣ фаъолияти мустақилонае, ки таҳти таваккали шахсон амалӣ гардида, барои ба даст овардани даромад (фоида) аз ҳисоби истифодаи молу мулк, фурӯши мол (иҷрои кор ё хизматрасонӣ) равона гардидааст.

Фаъолияти соҳибкорӣ аз рӯи андозаи даромади умумӣ ба намудҳои зерин ҷудо карда мешавад:

1) фаъолияти соҳибкории хурд - фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ва шахсӣ-ҳуқуқие, ки даромади умумии онҳо дар 12 моҳи пайдарпайи (муттасили) тақвимии гузашта аз 1 000 000 (як миллион) сомонӣ кам мебошад;

2) фаъолияти соҳибкории миёна - фаъолияти шахсӣ-ҳуқуқие, ки даромади умумии он дар 12 моҳи пайдарпайи (муттасили) тақвимии гузашта аз 1 000 000 (як миллион) сомонӣ то 25 000 000 (бисту панҷ миллион) сомонӣ мебошад;

3) фаъолияти соҳибкории калон - фаъолияти шахсӣ-ҳуқуқие, ки даромади умумии он дар 12 моҳи пайдарпайи (муттасили) тақвимии гузашта зиёда аз 25 000 000 (бисту панҷ миллион) сомонӣ мебошад [5,с.23].

Аз адбиётҳои иқтисодӣ ба мо маълум аст, ки соҳибкор фаъолияти худро дар асоси навоварӣ ба роҳ мемонад. Навоварӣ натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ ба шумор рафта, қисме аз даромади ба даст оварда, вобаста ба фаъолияти навоварӣ сурат мегирад. Аз ин бармеояд, ки қисми андози даромад ва фоидаи субъктони иқтисодӣ ин андоз аз объекти моликияти зеҳнӣ мебошад.

Дар моддаи 2-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади андозбандӣ мафҳумҳои асосии дигаре низ истифода мешаванд, ки натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ мебошанд:

- Маҳсулоти кишоварзӣ - натиҷаи (маҳсули) ибтидоии парвариши растаниҳо ва чорво, дороиҳои дигари биологӣ, ки таҳти коркарди саноатии минбаъда қарор нагирифтааст.
- **коркарди саноатӣ** - амалиёти технологие, ки бо истеҳсоли маҳсулоти тайёр аз ашёи хоми кишоварзии аз коркарди аввалия гузашта алоқаманд мебошад.
- **роялти** - пардохти маблағ барои:

а) ҳуқуқи истифодаи захираҳои табиӣ дар ҷараёни истихроҷи канданиҳои фоиданок ва (ё) коркарди ташкилаҳои техногенӣ;

б) истифодаи ҳуқуқҳои муаллифӣ, таъминоти барномавӣ, патентҳо, нақшаҳо, тамсилаҳо, тамғаҳои савдо ё дигар моликияти саноатӣ ва ё зеҳнӣ ё додани ҳуқуқи истифодаи онҳо ба шахсони дигар;

в) истифодаи таҷҳизоти саноатӣ, тиҷоратӣ ё илмию таҳқиқотӣ ё додани ҳуқуқи истифодаи онҳо ба шахсони дигар;

г) истифодаи ноу-хау;

д) истифодаи кинофилмҳо, видеофилмҳо, сабтҳои овоз ё дигар шаклҳои сабт, ё додани ҳуқуқҳои истифодаи онҳо ба шахсони дигар;

е) расондани кумаки техникии иловагӣ ва ёрирасон вобаста ба ҳуқуқҳои дар ҳамин банд пешбинишуда [5,с.5].

Даромади фаъолияти зеҳнӣ дар баҳасибгории муҳосибӣ низ мушаххасан баҳисоб гирифта нашуда, балки бо дигар даромадҳо якҷоя ба ҳисоб гирифта мешвад. Вобаста ба шакли фаъолият ва низоми андоз даромади фаъолияти зеҳнӣ мавриди андозбандӣ қарор мегирад. Дар ҳолате, ки шахси ҳуқуқӣ тибқи низоми умумӣ фаъолият намояд, андоз аз даромади он ситонида мешавад. Даромади шахси ҳуқуқӣ хоҳ нохоҳ аз натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ низ сарчашма мегирад. Баҳисобгирии хароҷоти объектҳои моликияти зеҳнӣ низ хусусиятҳои худро дорад. Дар Кодекси андоз оиди баҳисобгирии хароҷоти марбут ба моликияти зеҳнӣ чизе гуфта нашудааст, вале дар ҳисоб намудани истеҳлоки дороиҳои ғайримоддӣ тартиби баҳисобгирии он оварда шудааст. Дар моддаи 203 тарҳи ҳиссаҷудокуниҳои истеҳлокӣ аз рӯи дороиҳои ғайримоддӣ оварда шудааст. Ба арзиши дороиҳои ғайримоддӣ хароҷот барои объектҳои ғайримоддӣ (объектҳои моликияти ғайримоддӣ ба монанди иҷозатнома, патент барои ихтироъ, тамғаи молӣ ва тамғаи хизматрасонӣ, ҳуқуқи муаллиф, шартнома оид ба истифодаи номи фирмавӣ, таъминоти барномавӣ ва объектҳои дигари моликияти зеҳнӣ), ки дорои муҳлати маҳдуди истифода мебошанд ва дар давоми на камтар аз дувоздаҳ моҳ истифода мегарданд, дохил мешавад. Андозсупоранда тарҳи истеҳлокиро, ки моддаи 198-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне барои дороии ғайримоддӣ иҷозат додааст, бо назардошти он, ки истеҳлок меъёрҳои зеринро ташкил медиҳад, ҳисоб менамояд:

- барои дороии ғайримоддӣ, ки муҳлати истифодаи муфиди он зиёда аз 10 сол мебошад, ё муайян намудани муҳлати истифодаи муфиди он имконнопазир аст – 10%;
- барои ҳар дороии ғайримоддии дигар - фоизи бо роҳи тақсим намудани 100% ба миқдори солҳои истифодаи муфиди дороии ғайримоддӣ [1].

Аз маълумотҳои Кодекси андоз бармеояд, ки ҳангоми муайян намудани даромади субъект, хароҷоти моликияти зеҳнӣ ҳамчун дороиҳои ғайримоддӣ тарҳ карда мешавад. Аз сабаби он, ки моликияти зеҳнӣ хусусияти ғайримоддӣ дорад, арзиши он мустақиман ба

объектҳои моддӣ мегузарад. Ҳангоми фурӯши молу хизматҳо андоз аз арзиши иловашуда ҳисоб ва пардохта мешавад.

Барои амалиётҳои андозбандишаванда ва воридоти андозбандишаванда меъёрҳои зерини андоз аз арзиши иловашуда муқаррар карда мешаванд:

1) меъёри стандартӣ – 15%;

2) меъёри пасткардашуда, ба истиснои воридоти андозбандишаванда ва таҳвили минбаъдаи моли воридшуда, нисбат ба иҷрои кори сохтмонӣ, хизматрасонии меҳмонхонавӣ ва хизматрасонии хӯроки умумӣ – 7% ва барои фурӯши маҳсулоти кишоварзии истеҳсоли дохилӣ, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, хизматрасонии таълимӣ ва фаъолият оид ба хизматрасонии тиббӣ дар осоишгоҳҳо ва истироҳатгоҳҳо бе ҳуқуқи баҳисобгирии андоз аз арзиши иловашуда – 5%;

3) меъёри сифрӣ.

Яъне натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ ҳамчун арзиши ғайримоддӣ ба молу хизматҳо гузаронида шуда, шакли моддиро пайдо мекунад ва мавриди андозбандӣ аз арзиши иловашуда қарор мегирад.

Андозбандии хизматрасонии фосилавии шахсони хориҷӣ низ метавонад натиҷаи фаъолияти зеҳниро таҷассум намояд. Мувофиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз якуми январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, хизматрасонии фосилавии шахсони хориҷӣ андозбандӣ мегарданд. Андозсупорандагон шахсони хориҷии бе макони фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф карда мешаванд, ки мустақиман ба шахсони воқеӣ, аз ҷумла соҳибкорони инфиродӣ, хизматрасонии фосилавиро анҷом медиҳанд ва маҳалли чунин хизматрасонӣ ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Ба хизматрасонии электронӣ хизматрасоние дохил мешавад, ки тавассути шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, аз ҷумла шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионии интернет, бо усули автоматӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ амалӣ карда мешавад.

Ба хизматрасонии электронӣ дохил мешаванд:

- додани ҳуқуқи истифодабарии таъминоти барномавӣ барои мошинҳои электронии ҳисоббарор (аз ҷумла бозиҳои компютерӣ) ва махзани электронии маълумот тавассути шабакаи иттилоотӣ- коммуникатсионӣ, аз ҷумла бо роҳи пешниҳоди дастрасии фосилавӣ ба онҳо, инчунин, таҷдиди онҳо ва имкониятҳои иловагии функсионалӣ;

- амалӣ намудани хизматрасонии рекламавӣ дар шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, аз ҷумла аз ҳисоби истифодаи таъминоти барномавӣ барои мошинҳои электронии ҳисоббарор ё махзани электронии маълумоти дар шабакаи иттилоотӣ коммуникатсионӣ истифодашаванда, инчунин, пешниҳоди майдонҳои рекламавӣ дар шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

- анҷом додани хизматрасонӣ оид ба ҷойгиркунии пешниҳодҳо дар бораи хариди (фурӯши) мол (кор, хизматрасонӣ) ва ҳуқуқҳои молумулкӣ дар шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

- анҷом додани хизматрасонӣ тавассути шабакаи иттилоотӣ- коммуникатсионӣ вобаста ба пешниҳодҳои техникӣ, ташкилӣ, иттилоотӣ ва имкониятҳои дигар, ки бо истифода аз система ва технологияҳои иттилоотӣ барои ташкил намудани алоқа ва бастани шартномаҳо (аҳдҳо) байни фурӯшандагон ва харидорон (тавассути майдонҳои савдои дар шабакаи интернет дар вақти воқеӣ амалкунанда, ки дар он ба харидорони воқеӣ арзиши мол (иҷрои кор, хизматрасонӣ) тавассути расмиёти автоматикунонидашуда пешниҳод гардида, тарафҳо ҷиҳати ба савдо баровардани онҳо, тариқи ташкили огоҳонии автоматӣ хабардор мешаванд);

- таъмин ва (ё) нигоҳдории фаъолияти иқтисодӣ, инчунин, дастгирии захираҳои электронии истифодабарандагон, аз ҷумла сомонаҳо ва (ё) саҳифаҳои сомонаҳо дар шабакаи интернет, таъмини дастрасии истифодабарандагони дигар ба шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;

- бурдҳои интерактивӣ барои қиморбозӣ дар идораҳои букмекерӣ;

- таъмини дастрасӣ ба шабакаҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, инчунин, ба истифодабарандагон фароҳам овардани имконияти тағйир додани онҳо;

- нигоҳдорӣ ва коркарди иттилоот ба шарте, ки шахси чунин иттилоотро пешниҳоднамуда имконияти дастрасӣ ба онро тавассути шабакаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дошта бошад;

- дар низоми вақти воқеӣ пешниҳод намудани иқтидорҳои ҳисобкунӣ барои дар низоми иттилоотӣ ҷойгир намудани иттилоот;

- пешниҳоди номгузории доменҳо, хизматрасонии хостингӣ;

- пешниҳоди хизматрасонӣ оид ба маъмурикунонии низоми иттилоотӣ, сомонаҳо дар шабакаи интернет;

- пешниҳоди хизматрасоние, ки ҳангоми аз ҷониби харидори хизматрасонӣ ворид намудани маълумот ба воситаи шабакаи интернет тариқи худкор анҷом дода мешавад, хизматрасонии автоматикунонидашуда оид ба ҷустуҷӯи маълумот, интихоби маълумот аз рӯи дархостҳо, ба воситаи шабакаҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба истифодабарандагон пешниҳод намудани маълумоти мазкур (аз ҷумла маълумотномаи биржаи коғазҳои қиматнок дар реҷаи вақти воқеӣ, интиқоли автоматӣ дар реҷаи вақти воқеӣ);

- додани ҳуқуқ барои истифодаи китобҳои электронӣ (нашрияҳо) ва нашрияҳои дигари электронӣ, маводи иттилоотию таълимӣ, тасвирҳои графикӣ, асарҳои мусиқӣ бо матн ё бе матн, асарҳои аудиовизуалӣ, аз ҷумла бо роҳи пешниҳоди дастрасии фосилавӣ ба онҳо ҷиҳати тамошо кардан ё шунидан, тариқи шабакаи интернет;

- пешниҳоди хизматрасонӣ ба фармоишгар доир ба дарёфт ва (ё) пешниҳоди маълумот оид ба харидорони эҳтимолӣ;

- пешниҳоди дастрасӣ ба низоми ҷустуҷӯӣ дар шабакаи интернет;

- пешбурди омор дар сомонаҳои шабакаи интернет.

Мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон супоридани андози арзиши илова барои чунин шахсон низ пешбинӣ гардидааст.

Шакли дигари андозе, ки натиҷаи фаъолияти зеҳниро дар бар мегирад, андозҳо барои истифодабарандагони захираҳои табиӣ мебошад. Ҳангоми истифода бурдани захираҳои табиӣ, аз ҷумла истифодаи онҳо дар доираи шартномаҳо оид ба истифодаи захираҳои табиӣ ва (ё) истифодабарии об барои истеҳсоли неруи барқ, андозҳо ҳисоб ва пардохт карда мешаванд.

Андозҳо барои истифодаи захираҳои табиӣ аз инҳо иборат мебошанд:

- бонуси обунавӣ; бонуси кашфи тиҷоратӣ; роялти барои истихроҷ; роялти барои об; рентаи содиротӣ.

Барои фаъолияти субъкҳои соҳибкорӣ якчанд низомҳо истифода карда мешавад. Низоми андозбандии фаъолияти соҳибкории шахсони воқеӣ дар асоси патент ё шаҳодатнома анҷом дода мешавад, яке аз қисматҳои низомҳои махсуси андозбандӣ мебошад. Фаъолияти соҳибкории шахсони воқеӣ низ дар асоси навоварӣ ба роҳ монда мешавад, ки натиҷаи фаъолияти зеҳниро нишон медиҳад. Патент ҳуҷҷати тасдиққунандаи бақайдгирии давлатии шахсони воқеӣ-резидентон ва ғайрирезидентон ҳамчун соҳибкори инфиродии дар асоси патент фаъолияткунанда мебошад. Меъёри андозҳои соҳибкори инфиродие, ки дар асоси патент фаъолият менамояд, аз рӯи намудҳои алоҳидаи фаъолият аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти коэффитсиентҳои минтақавии танзимкунанда муайян карда мешавад.

Шакли дигари низомҳои махсуси андозбандӣ, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд ба ҳисоб меравад. Меъёри андози низоми содакардашуда 6%-ро ташкил медиҳад [5].

Ҷадвали 1. Меъёрҳои андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ (фоида)
Table 1. Income tax rates for legal entities (profit)

Намуди фаъолият	Кодекси андози қаблӣ	Кодекси андози нав
Ташкилотҳои қарзии молиявӣ, ширкатҳои мобилӣ	23%	20%
Дигар фаъолият	23%	18%
Истеҳсолот	13%	13%
Истихроҷи захираҳои табиӣ	13%	18%

Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав барои фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ як қатор сабукиҳоро пешниҳод менамояд. Дар аксар намудҳои андоз паст шудани меъёри андоз дида мешавад.

Ҷадвали 2. Меъёрҳои андоз аз арзиши иловашуда (ААИ)
Table 2. Value added tax rates (VAT)

Амалиёти андозбандишаванда	Кодекси андози қаблӣ	Кодекси андози нав
• меъёри стандарӣ	18%	15%
• меъёри пасткардашуда барои иҷрои корҳои сохтмонӣ ва хизматрасониҳои хӯроки умумӣ	7%	7%
• меъёри пасткардашуда барои хизматрасонии таълимӣ, хизматрасониҳои тиббӣ дар осоишгоҳҳо ва истироҳатгоҳҳо	5%	5%
• хизматрасонии меҳмонхонавӣ	18%	7%
• фурӯши маҳсулоти кишоварзии коркардшуда	18%	5%

Аз таҳлилҳои овардашуда дида мешавад, ки меъёрҳои андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ (фоида) нисбат ба Кодекси андози қаблӣ паст гардидааст. Аз ҷумла андоз аз даромади ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва ширкатҳои мобилӣ аз 23% ба 20% паст гардид. Андоз аз даромади дигар фаъолиятҳо низ ба андозаи 5% паст гардидааст. Андоз аз аризиши иловашуда яке аз андозҳои асосӣ барои фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ва натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ ба шумор меравад. Меъёри андоз аз арзиши иловашуда дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз 1-уми январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифтааст, нисбатан паст гардидааст. Аз маълумолтҳои ҷадвали 2 дида мешавад, ки меъёри стандартӣ аз 18% ба 15% паст гардиааст. Аз хизматрасонии меҳмонхонавӣ ва фурӯши маҳсулоти кишоварзии коркардшуда низ пастшавии назарраси андоз аз арзиши иловашуда дида мешавад.

Хулоса андозбандии моликияти зеҳнӣ дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда нашуда бошад ҳам, дар истеҳсоли молу хадамот ҳамчун арзиши ғайримоддӣ истифода мегардад. Моликияти зеҳнӣ, ки метавонад сарчашмаи даромад гардад, аз натиҷаи он, яъне аз молу хизматрасонӣ андозбандӣ карда мешавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Водопьянова В.А. Налоги и налогообложение. Учебное пособие / В.А. Водопьянова, О.Ю. Ворожбит. –М., 2018.
2. Гулов Ш.М. Современное состояние налоговой системы Республики Таджикистан / Ш.М. Гулов // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2022. –№5. -С.194-199.
3. Гулов Ш.М. Становление и развитие интеллектуальной собственности в Республике Таджикистан / Ш.М. Гулов // Вестник ТНУ. Серия экономических наук. - 2014. -№2/6(144). -С.98-101.
4. Гулов Ш.М. Теоретические основы развития отношений интеллектуальной собственности в трансформационных условиях (на материалах Республики Таджикистан): дис. на соис. канд. экон. наук / Ш.М. Гулов. -Душанбе, 2018. -185 с.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2022.
6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо назардошти тағйиру иловаҳо. 01.01.2017. –Душанбе: Шарқи озод, 2017.
7. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қисми сеюм) // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2005.
8. Маҷаллаи “Боҷу хироҷ”. [Манбаи электронӣ]. URL: www.andoz.tj
9. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2020. -С.344.
10. Островенко Т.К. Налоговая нагрузка на предприятие / Т.К. Островенко. – 2015. -269 с.
11. Улугходжаева Х.Р. Развитие налоговой системы Таджикистана за годы суверенитета и проблемы ее совершенствования / Х.Р. Улугходжаева // Вестник ТНУ Серия социально-экономических и общественных наук. - 2021. -№8.
12. Хакимова М.Ф. Comparative analysis of Monetary and Fiscal Policy and their Influence on Economic Development of the Republic of Tajikistan / М.Ф. Хакимова // В журнале: Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2018. -№3(62). -С.229-236.

ХУСУСИЯТҲОИ АНДОЗБАНДИИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола аҳамият ва хусусиятҳои моликияти зеҳнӣ шарҳ дода шудааст. Мафҳуми моликияти зеҳнӣ вобаста ба Кодекси гражании Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда, объктҳои он мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Инчунин, хусусиятҳои андозбандии моликияти зеҳнӣ дар шароити имрӯза оварда шуда, тартиби андозбандии объектҳои моликияти зеҳнӣ дарҷ гардидааст. Объектҳои моликияти зеҳнӣ, ки хусусияти ғайримоддиро доро мебошанд, андозбандии онҳо вобаста ба арзиши молу хизматҳо таҳлил гардиааст.

Меъёри андозҳо аз молу хизматҳое, ки натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ мебошанд, дарҷ гардидааст. Андозбандӣ фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ, дар асоси низомҳои гуногун ба роҳ монда мешавад ва вобаста ба ин, тартиби андозбандии дар низоми умумии андозбандӣ, низоми махсуси андозбандӣ ва низоми содакардашуда мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Тартиби ҳисоби истеҳлок аз аризишҳои ғайримоддӣ дар муайян намдуни даромади шахсони ҳуқуқӣ оварда шудааст. Инчунин, проблемаҳои асосии дар ин самт ҷойдошта таҳлил гардида, хусусиятҳои зоҳиршавии онҳо дар шароити низоми иқтисоди бозорӣ дарҷ гардидааст. Дар навбати худ, хусусиятҳои низоми амалкунандаи андоз ва таъсири он ба иқтисодиёт, бахусус соҳаи соҳибкорӣ оварда шудааст. Дар мақола фарқияти меъёри андозҳо ва тартиби андозбандии Кодекси андози қаблӣ бо Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав таҳлил гардида, афзалиятҳои он дар шароити имрӯза оварда шудааст.

Калидвожаҳо: моликияти зеҳнӣ, патент, ҳуқуқи муаллиф, андоз, низоми андозситонӣ, системаи миллии андоз, сиёсати фискалӣ, рушди иқтисодӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, молия, буҷети давлатӣ, даромадҳои буҷети давлатӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, иқтисоди бозорӣ.

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются значение и особенности интеллектуальной собственности. Дано понятие интеллектуальной собственности в соответствии с Гражданским Кодексом Республики Таджикистан и проанализированы ее объекты. Также приведены особенности налогообложения интеллектуальной собственности в современных условиях и уточнен порядок налогообложения интеллектуальной собственности. Объекты интеллектуальной собственности нематериального характера, их налогообложение анализируются по отношению к стоимости товаров и услуг. Налоговые ставки на товары и услуги являются результатом интеллектуальной деятельности. Налогообложение субъектов хозяйствования осуществляется на основе разных систем, в связи с этим анализируется налоговый режим в общей системе налогообложения, специальной системе налогообложения и упрощенной системе. Приведен порядок учета потребления нематериальных активов в составе определенного вида доходов юридических лиц. Также проанализированы основные проблемы в этой области и отражены особенности их проявления в условиях системы рыночной экономики. В свою очередь, характеристика действующей налоговой системы и ее влияние на экономику, особенно в сфере бизнеса. В статье анализируются отличия налоговых ставок и порядка налогообложения действующего Налогового кодекса с Налоговым кодексом Республики Таджикистан в новой редакции и представлены его преимущества в современных условиях.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, патент, авторское право, налог, налоговая система, национальная налоговая система, фискальная политика, экономическое развитие, предпринимательская деятельность, финансы, государственный бюджет, доходы государственного бюджета, расходы государственного бюджета, валовой внутренний продукт, рыночная экономика.

FEATURES OF INTELLECTUAL PROPERTY TAXATION IN MODERN CONDITIONS

The article explains the importance and characteristics of intellectual property. The concept of intellectual property is given in accordance with the Civil Code of the Republic of Tajikistan, and its objects are analyzed. Features of the taxation of intellectual property in today's conditions are also given, and the procedure for taxation of intellectual property is specified. Objects of intellectual property of intangible nature, their taxation is analyzed in relation to the value of goods and services. Tax rates on goods and services are the result of intellectual activity. Taxation of business entities is carried out on the basis of different systems, and in this regard, the tax regime in the general system of taxation, special tax systems and the simplified system is analyzed. The procedure for calculating the consumption of intangible assets in a certain type of income of legal entities is given. The main problems in this area are also analyzed and the features of their manifestation in the conditions of market economy system are reflected. In turn, the characteristics of the current tax system and its impact on the economy, especially in the business sector. The article analyzes the differences between the tax rates and the procedure for taxation of the previous Tax Code with the Tax Code of the Republic of Tajikistan in the new edition and presents its advantages in today's conditions.

Keywords: intellectual property, patent, copyright, tax, tax system, national tax system, fiscal policy, economic development, business activity, finance, state budget, state budget revenues, state budget expenditures, gross domestic product, market economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Гулов Шерали Махмадсаидович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-82-90-91**

Сведение об авторе: ***Гулов Шерали Махмадсаидович*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой налогов и налогообложения. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-82-90-91**

Information about the author: ***Gulov Sherali Mahmadsaidovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Taxes and Taxation. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 935-82-90-91**

УДК:332.74(575.3)

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Камолов Д.Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин дар соҳаи кишоварзӣ, ғайр аз соҳаи иқтисодиёт, аҳамияти муҳимми иҷтимоӣ низ дорад, ки имрӯз дар робита бо афзоиши кӯчиши аҳолӣ аз деҳот махсусан муҳим аст. Махсусан дар ин замина бояд, манфиатҳои заминистифодабарандагонро барои афзоиши ҳосили замин, афзоиши ҳаҷми фоида ва ҳалли масъалаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим, ба монанди афзоиши музди меҳнат ва таъмини шароити ҷаззоби истеҳсолот, таъмини шуғли аҳолӣ дар тули сол тавассути васеъ кардани сеҳҳои нигоҳдорӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар назар гирифта шавад. Ғайр аз ин, ҳама гуна тадбирҳое, ки ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот нигаронида шудаанд, бояд на танҳо аз нуқтаи назари иқтисодӣ, балки бо назардошти натиҷаи иҷтимоӣ (афзоиши музди меҳнат, сатҳи хизматрасонии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, фароҳам овардани шароити бехатарии кор ва ғайра) баҳогузорӣ карда шаванд.

Самаранок истифодабарии захираҳои замин яке аз масъалаҳои гуногуншакл ва мураккаб маҳсуб меёбад. Ҳалли он аз бисёр омилҳо вобастагӣ дорад ва хеле муҳим аст, ки аз ҷамъи омилҳо он тағйиротҳои асосиро ҷудо намоем, то аз онҳо мо самараи дилхоҳи иқтисодӣ ва тағйиротҳои зарурии иҷтимоиро ба даст орем. Аз ин рӯ, баландбардории фаъолияти самараноки хоҷагии қишлоқ талаб менамояд, ки мо бо масъалаҳои зиёде рӯ ба рӯ гардида, диққати худро бояд ба масъалаҳое равона созем, ки ҳалли онҳо самаранокии истифодаи захираҳои заминро таъмин намоянд. Ҳамин тариқ зарур мешуморем, ки самараноки истифодаи захираҳои заминро ҳамчун категорияи иқтисодӣ муайян созем, ки алоқаро байни қисматҳои қонунҳои обективии иқтисодӣ ба миён меоранд ва яке аз паҳлуҳои муҳимми самаранок истифодабари захираҳои замин дар мамлакат мегарданд.

Чуноне, ки олимон В.Л. Аничин ва А.С. Литусков меҳисобанд, самараи иқтисодӣ аз истифодаи замин дар миқдори маҳсулоти бадастомада ва тағйирёбии вазъи захираҳои замин дар натиҷаи мутлақи фаъолияти истеҳсолӣ пешниҳод мегардад [1].

Барфиев Қ.Х. қайд менамояд, ки аз ҷониби заминистифодабарандагон табдил додани замин, ки дар натиҷаи ислоҳоти замини бахши аграрӣ ба вуҷуд омадааст, муносибатро ба замин ба куллӣ тағйир дод ва барои боздоштани равандҳои ғайрифаъолонаи истифодаи замин чораҳо андешида шуданд [3,с.12].

Ҳамагуна самаранокӣ, пеш аз ҳама, ба натиҷаи ниҳоии раванди фаъолият вобаста аст. Баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои замин низ, яке аз омилҳои муҳимтарини афзоиши истеҳсолот ва кам кардани хароҷот ба ҳисоб меравад.

Замин омили асосии истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ, қисми муҳимми заминаи моддию техникии он ва дар айни замон, сарвати бузургтарин ва ивазнашавандаи миллӣ мебошад. Муносибатҳои заминдорӣ, ки дар давраи ислоҳот ба тағйирот дучор омадаанд, ҳанӯз ниҳоят устувор ва муассир нагардидаанд, равандҳои табдилдиҳӣ идома доранд. Бояд қайд кард, ки тағйиротҳое, ки дар иқтисоди бозорӣ оғоз ёфтанд, ба рушди самараноки муносибатҳои заминдорӣ мусоидат накарданд, балки танҳо имкон доданд, ки замин ба таври қонунӣ истифода карда шавад. Ҷонибдорони моликияти хусусӣ чунин мешуморанд, ки танҳо чунин шакли истифодаи он қодир аст, ки самаранокии истифодаи заминро босуръат афзоиш диҳад, ҳифз ва ҳосилхезии заминро таъмин намуда, ба фаровонӣ ва амнияти озуқаворӣи мамлакат оварда расонад.

Дар замони муосир мафҳуми самаранокии истифодаи захираҳои замин бо мафҳуми «самаранокии иқтисодӣ» баррасӣ карда шуда, бо мафҳумҳои "самаранокии экологӣ", "самаранокии иҷтимоӣ" ва "самаранокии технологӣ", дар якҷоягӣ баҳо дода мешавад. Азбаски замин дорои хусусиятҳои зиёд аст, аз ин сабаб омӯзишӣ ҳамаҷонибаи самаранокии истифодаи захираҳои замин объективона хоҳад буд.

Дар адабиётҳои илмӣ мафҳуми самаранок истифодабарии захираҳои замин чунин маънидод карда шудааст. Масалан, Варламов А. А., чунин мешуморад, ки « самаранокии истифодаи замин, ин истифодаи замин бо мақсади истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати

иқтисодӣ фоиданок ва босифат барои хоҷагии халқ ва нигоҳдоштани тавозуни экологии тамоми омилҳои табиӣ» ва ё «чунин истифодаи замин, ки ... самаранокии он таъмин карда мешавад, яъне тибқи талаботи қонунгузорӣ истифодаи замин, азхудкунии уҳдадориҳое, ки ба бад шудани ҳолати дигар объектҳои табиӣ сабабгор намешавад, истифодаи мақсаднок ва саривақтии замин таъмин карда мешавад, ки ба хусусиятҳои иқлимӣ ва ҷуғрофии қитъаҳои алоҳидаи замин ҷавобгӯ бошад» [9].

Инчунин, Краснова И.О., дар зери мафҳуми самаранок истифодабарии замин, истифодаи самараноки қитъаҳои заминро пешниҳод мекунад, ки маънои ба даст овардани фоидаи максималии иқтисодиро аз воҳиди майдон мефаҳмонад [6].

И.А. Минаков, Н.И. Куликов ва О.В. Соколова бошанд чунин мешуморанд, самаранокии иқтисодии истифодаи замин ба маънои маҳдуд муқоисаи натиҷаҳои бадастомада бо масоҳат ё арзиши замин мебошад. Ба маънои васеъ, самаранокии истифодаи замин на танҳо дар зиёд кардани натиҷаҳои истеҳсолоти кишоварзӣ, балки дар коҳиш додани хароҷот, баланд бардоштани ҳосилхезии хок, сифати маҳсулот, инчунин, дар риояи талаботҳои экологии истеҳсолот зоҳир мешавад.

Ғайр аз ин, дар шароити муосир асосан дар адабиётҳои тадқиқотӣ, ҳангоми муайян намудани моҳияти замин ва самаранок истифодабарии он, заминро ҳамчун омили истеҳсолот, объекти хоҷагидорӣ ва базаи нигоҳдории организмҳои зинда мавриди таҳлил қарор медиҳанд. Аммо таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки замин дар шароити муосир ҳамчун сармоя низ, баромад карда метавонад. Ҳамин тавр дар зери мафҳуми истифодаи самараноки захираҳои замин, ин ноил шудан ба самараи ҳадди аксар бо назардошти татбиқи ҳадафҳои истифодаи замин, ҳамкории судбахши замин бо дигар омилҳои табиӣ, ҳифзи замин ва дигар ҷараёнҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи кишоварзӣ фаҳмида мешавад.

Бинобар ин, ҳалли масъалаи самаранок истифодабарии замин тадқиқоти ҳамаҷонибаро боназардошти тамоми иқтидори замин, яъне, аз нуқтаи назариявӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва истеҳсолию технологиро талаб менамояд.

Ташкили самаранок (аз нуқтаи назари иҷтимоӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва ғ.) истифодабарии захираҳои замин яке аз мушкилоти асосии фаъолияти соҳаи кишоварзӣ ба шумор меравад. Дар ин замина талаботҳои асосии истифодаи самараноки захираҳои замин инҳоро дар бар мегиранд:

1) талаботҳои агротехнологӣ:

- ҳосили ҳадди аксари зироатҳо;
- парвариши зироатҳо аз рӯи навъҳои гуногуни технологӣ вобаста ба шароит;

2) талаботҳои экологӣ - тавозуни бидуни норасоии гумус ва маводи ғизоӣ;

3) талаботҳои иқтисодӣ:

- истифодаи меъёрии захираҳои меҳнатӣ, моддӣ ва молиявӣ;
- афзоиши ҳаҷми истеҳсоли ҳамаи намудҳои маҳсулот;
- таъмини равандҳои такрористеҳсол;

4) талаботҳои беруна:

- дастгирии давлатӣ;
- нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ;
- танзими нархҳои бозорӣ.

Истифодаи захираҳои замин дар он ҳолат метавонад самаранок ҳисобида шавад, ки агар он талаботҳои иқтисодиро дар доираи эҳтиёҷоти агротехникӣ ва вазъи экологӣ қонеъ гардонад ва фаъолияти иқтисодӣ бошад, бо риояи талаботҳои агроэкологӣ ва талаботи беруна, ки ба баланд шудани самаранокии истифодаи захираҳои замин нигаронида шудаанд, равона карда шавад. Инчунин, барои баҳодиҳии самаранокии истифодаи захираҳои замин, системаи нишондиҳандаҳои умумӣ, хусусӣ ва ёрирасон истифода бурда мешавад. Ба нишондиҳандаҳои умумӣ инҳо дохил мешаванд:

- арзиши аслии маҳсулот;
- меъёри фоида аз воҳиди замин.

Нишондиҳандаҳои хусусӣ инҳоянд:

- ҳосили зироатҳо;
- ҳосили воҳиди зироатҳо аз 1 гектар замин.

Нишондиҳандаҳои ёрирасони самаранок истифодабарии замин инҳоянд:

- арзиши аслии маҳсулот;

- фондғунҷоиш;
- шиддатнокии меҳнат;
- инчунин, фоида бо таносуби хароҷот аз 1 гектар аз рӯи арзиши миёнаи замин.

Дар раванди таҳлили нишондиҳандаҳои номбаршуда омилҳо ва роҳҳои баланд бардоштани самаранок истифодабарии захираҳои заминро муайян менамоем, ки яке аз принсипҳои асосии ташаккули нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ гардида, боиси тараққиёти хоҷагии халқ мегарданд.

Яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани самаранок истифодабарии захираҳои замин, ин такрористеҳсолии васеи ҳосилхезии замин ба ҳисоб меравад, ки дуруст истифодабарии он боиси таъмини бехатарии озуқавории насли ҷорӣ ва насли оянда мегардад. Аз ин рӯ, ҳангоми муайян намудани самаранок истифодабарии замин, истифодаи механизмҳои иқтисодии нигоҳдорӣ ва барқароркунии таркиби ҳосилнокии замин дар натиҷаи ҳаракатҳои манфии фаъолияти хоҷагидорӣ зарур аст.

Дар ин замина, дараҷаи таъсиррасониро ба хусусиятҳои ҳосилхезии замин ба кутоҳмуддат ва дарозмуддат ҷудо мекунанд.

а) Ба омилҳои таъсиррасони кутоҳмуддат инҳо дохил мешаванд:
- танзими намии хок;
- истифодаи нуриҳои минералии зудтаъсир;
- камшавии хок.

б) Ба омилҳои дарозмуддати таъсиррасонӣ ба ҳосилхезии замин инҳо дохил мешаванд:
- ғизодиҳии органикӣ;
- коркарди хокҳои шурашуда;
- мелиоратсияи замин.

Асоси баланд бардоштани ҳосилхезии таркиби хок, ин таъмин намудани нуриҳои органикӣ мебошад, ки манбаи асосии пур кардани гумус дар таркиби хок мебошанд. Ҳангоми истифодаи танҳо нуриҳои минералӣ бе нуриҳои органикӣ, таркиби гумус дар хок сол аз сол кам мешавад. Аз ин рӯ, тавсия дода мешавад, ки нуриҳои минералӣ дар якҷоягӣ бо органикӣ пошида шаванд. Шарти муҳимми ҳифз ва истифодаи оқилонаи замин, ин чораҳои муҳофизати хок аз эрозияи об ва шамол (ин ҳадди ақал коркард ва киштгардони зироатҳои муҳофизаткунандаи хок ва ғайра) ба ҳисоб мераванд.

Ҳаминтавр ба хулосае омадан мумкин аст, ки масъалаи истифодаи самараноки замин аз ду ҷузъи асосӣ иборат мебошад:

1) экологӣ - моҳияти он ҷорӣ намудани технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза буда, ки ба ҳифз ва баланд бардоштани ҳосилхезии хок ва таъмини истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза мусоидат мекунад;

2) иқтисодӣ – ба кам шудани хароҷоти истеҳсолӣ, ҳангоми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат мекунад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳалли масъалаи истифодаи оқилонаи замин асосан аз самаранокии ташкили сиёсати давлатии замин вобаста буда, асоси онро гуногуншаклии моликият ба замин ташкил медиҳад. Тавре ки маълум аст, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон замин моликияти давлат баҳисоб рафта, ташаккул ва ҷорӣ намудани гуногуншаклии моликият ғайриимкон аст. Дар ин замина оид ба масъалаи мазкур олимони ватанӣ чунин ақидаро пешниҳод намудаанд. Дар шароити моликияти давлатӣ ба замин барои ташаккули самараноки сиёсати давлатии замин, коркарди низоми муносибатҳои махсусӣ ҳуқуқӣ моликият зарур аст, ки қобилияти ба як ё якчанд субъектҳои хоҷагидорӣ додани ваколатҳои алоҳидаро дорад [17,с.14].

Натиҷаи тадқиқотҳо нишон медиҳад, ки равандҳои ислоҳоти замин, ки то имрӯз гузаронида шудааст, истифодаи иқтидори иқтисодию иҷтимоии заминро то ҳол пурра фаро нагирифтаанд. Дар ин замина, омӯзиши таҳлилҳои назариявӣ имкон дод, ки барои баланд бардоштани самаранок истифодабарии захираҳои замин ва мукаммалгадонии он мехнизмҳои зеринро пешниҳод намоем.

а) мукаммалгардонии механизми тартиби ба расмиятдарории қитъаи замин ва ҳиссаи истифодабарандаи замин;

б) мукаммалгардонии механизми баҳисобгирии кадастрӣ, тартиб ва муҳлати гузаронидани баҳои кадастрӣ;

в) муайяни намудани ҷанбаҳои ҳуқуқию ташкили танзимкунандаи гардиши заминҳои хоҷагии қишлоқ, ки ҳамчун заминаи асосии худсармоягузорӣ мегардад;

г) содагардонидани механизми бақайдгирии қитъаҳои замин дар ҳиссаи заминистифодабарандагон, ки бе шубҳа боиси ҳавасмандгардонӣ ва баландбардории ҳосилхезии замин аз тарафи заминистифодабарандагон мегардад;

д) бартараф кардани парокандагии вазифаҳои назорати байни мақомотҳои гуногун, ки боиси суст шудани суръати гардиши қитъаи заминҳои хоҷагии қишлоқ, ҳамчун обекти фаъолияти тиҷорати (субаренда) махсусан дар минтақаҳои камзамин гардидааст;

Лозим ба зикр аст, ки тағйиротҳои муҳимми институтсионалӣ, ки дар давраи гузариш ба муносибатҳои бозоргони ба вуҷуд омадаанд, боиси пастшавии интенсификатсияи сатҳи шиддатнокии истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ гардиданд. Барои дақиқтар намудани ин ҳолат, мафҳумҳои интенсификатсияи хоҷагии қишлоқ ва дараҷаи шиддатнокии хоҷагии қишлоқро маънидод менамоем.

Дар зери мафҳуми интенсификатсияи хоҷагии қишлоқ - ин ҷараёни равонкунии воситаҳои истеҳсолот ва меҳнат ба воҳиди қитъаи замини коркардшаванда, аз ҳисоби пешрафти илму техника, инчунин, ташкили механизми мукаммали хоҷагидорӣ бо мақсади афзоиш додани ҳаҷми истеҳсолот, сифати он ва коҳиш додани арзиши аслии маҳсулот фаҳмида мешавад.

Дараҷаи шиддатнокии хоҷагии қишлоқ, яъне корхонаҳои хоҷагии қишлоқ, хоҷагии деҳқонӣ фермерӣ – ин ҳаҷми хароҷотҳои истеҳсолӣ ба 1 га қитъаи замин, инчунин, арзёбии самаранокии хоҷагии қишлоқ, истеҳсоли иловагӣ, диверсификатсияи истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, маҷмуи даромад, фоидаи соф, ки ҳангоми истифодаи меҳнати иловагӣ ва воситаҳои иловагӣ ба даст оварда мешавад, фаҳмида мешавад.

Яъне дар давраи муосир тараққиёти хоҷагии қишлоқ ва иқтисоди миллиро пурра бо маблағгузорӣ арзёбӣ кардан дар шароити маҳдудияти онҳо, беистифодаи механизмҳои иқтисодӣ мувофиқи мақсад нест. Масалан, яке аз механизмиҳои муҳимми таъсиррасонанда ба самаранок истифодабарии замин, ин омилҳои инсонӣ ва дуруст будани механизми гирифтани рентаи замин мебошад.

Ҳангоми таҳлили фаъолияти истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ба қатори манфиатнокии иқтисодии он дараҷаи ҳалли масъалаҳои бехатарии экологии он баҳои алоҳида дода мешавад. Дар назарияи иқтисодӣ қайд менамоянд, ки бехатарии экологию иқтисодӣ қисмҳои ҷудонашавандаи тараққиёти устувори иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Таҷриба нишон медиҳад, ки имрӯзҳо дар фазои истифодабарии замин тамоюли фаъолияти тиҷоратӣ афзоиш меёбад, мисоли он афзоиши иҷораи фаръӣ, ки эҳтимолияти ба оқибатҳои манфӣ оварда расонданро ҳам барои хоҷагиҳои деҳқонӣ фермерӣ ва ҳам давлат доро мебошад. Таҳлилҳои назариявӣ нишон медиҳанд, ки сабабҳои асосии ин раванд омилҳои зерин мебошанд:

а) мавҷуд набудани манфиати мустақим ё ин, ки ҳавасмандии доимӣ барои нигоҳдории ҳосилнокии таркиби замин аз тарафи заминистифодабарандагон;

б) мавҷуд набудани марказҳои назоратӣ оид ба истифодаи замин ва беҳтар намудани ҳолати вайроншавии экологии замин;

в) мавҷуд набудани механизмҳои ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ва санксияҳои ҷаримавӣ ҳангоми тағйир ёфтани ҳолати замин дар давраи истифодабарии замин.

Ҳамин тавр, мушкилоти баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои замин набояд танҳо бо афзоиши даромаднокии захираҳои замин маҳдуд карда шавад, балки бояд ҳамзамон, ҳифз ва баланд бардоштани ҳосилнокии хокро таъмин намуда, арзиши истеҳсоли воҳиди маҳсулотро ба ҳадди ақал расонд. Инчунин, дар охир меъёрҳои асосии танзими самаранок истифодаи захираҳои заминро аз ҷонибӣ давлат пешниҳод менамоем, ки заминаи асосӣ барои беҳтаршавии вазъи экологии захираҳои замин дар мамлакат оварда мерасонанд:

- нигоҳ доштани ҳолати экологии замин ва хок барои наслҳои ҳозира ва оянда;
- таъмини амнияти озуқавории кишвар, дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ;
- азнавтақсимкунии заминҳо ба шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ;
- ташкили фаъолияти муътадили бозори амволи ғайриманқул, ҷалби замин ба муомилоти мутамаддини шаҳрвандӣ;

- ташаккули механизми кушодаву шаффофе, ки дастрасии баробари шаҳрвандонро ба захираҳои замин таъмин мекунад;
- ташкили системаи самаранок баҳодиҳии замин ва андозбандии молу мулк;
- татбиқи сиёсати дахлдори шаҳрсозӣ ва дигар вазифаҳо.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Азизов Б.М. Усулҳои самаранок истифодабарии замин дар минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.М. Азизов, Б.Қ. Абдулҳақов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. -№10. –С.68-71.
2. Аничин В.Л. Методы измерения экономического эффекта и эффективности использования сельскохозяйственных земель / В.Л. Аничин, А.С. Лицуков // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2010. -Т.6. -№6. –С.16-18.
3. Барфиев К.Х. Анализ эффективности использования земельных ресурсов в дехканских (фермерских) хозяйствах Республики Таджикистан / К.Х. Барфиев, Д.Т. Расулов // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. - 2018. -№ 4 (63). -С. 12-15.
4. Вазиров А.К. Теоретический подходы к пониманию экологического развития сельского хозяйства региона / А.К. Вазиров, Ф.А. Вазиров, Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2020. -№2. -С. 153-158.
5. Комилов Н.Б. Механизмы привлечения финансовых ресурсов в системы землепользования сельского хозяйства Таджикистана / Н.Б. Комилов // Вестник Кургантюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. -Курган-Тюбе, 2017. -№1-3(47). -С.262-267.
6. Краснова И.О. Земельное право: элементарный курс / И.О. Краснова. -2-е изд., пер. и доп. -М.: Юристъ, 2003.
7. Краснощеков В.Н. Основные направления развития эколого-экономического механизма землепользования в сельском хозяйстве Таджикистана / В.Н. Краснощеков, Э.Н. Шералиев // Природообустройство. -М., 2013. -№4. -С.95-101.
8. Мадаминов А.А. Устойчивое развитие аграрного сектора Таджикистана (состояние и перспективы) / А.А. Мадаминов. -Душанбе, 2006. -228 с.
9. Макар С.В. Экономика природопользования: учебник / С.В. Макар, В.Г. Глушкова. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: Юрайт, 2011. -563 с.
10. Мирсаидов С.А. Основные пути совершенствования институциональной инфраструктуры государственного регулирования воспроизводственных процессов в сфере аграрного производства / С.А. Мирсаидов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. -Худжанд, 2016. -Т.68. -№3. -С.5-13.
11. Одинаев Х.А. Эколого-экономический механизм регулирования природопользования в сельском хозяйстве. Монография / Х.А. Одинаев. -М.: МАКСПРЕСС, 2004. -240 с.
12. Панин А.В. Экономический рост в сельском хозяйстве на основе модернизации производства. Монография / А.В. Панин. -М.: Проспект, 2016. -240 с.
13. Пириев Д.С. Методические подходы к оценке природно-ресурсного потенциала сельского хозяйства Таджикистана / Д.С. Пириев // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. -Душанбе, 2002. -№5-6.
14. Рассказова А.А. Определение факторов, оказывающих влияние на эффективность сельскохозяйственного землепользования в регионе / А.А. Рассказова // Землеустройство, кадастр и мониторинг земель. - 2014. -№10. -С.61-64.
15. Рязанцев, И.И. Теоретико-методологические аспекты развития земельных отношений в современных условиях / И.И. Рязанцев // Вестник Воронежского государственного агарного университета. -Воронеж, 2012. -№3. -С.125-131.
16. Ханбабаев Т.Г. Оценка эффективности использования земель сельскохозяйственного назначения / Т.Г. Ханбабаев, Г.Д. Догеев, Л.А. Велибекова // Международный научно-исследовательский журнал. - 2015. -№9(40). -Ч.2. -С.70-73.
17. Юсупов С.А. Трансформация земельной собственности как основа формирования земельного рынка в переходной экономике Республики Таджикистан., диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наука: 08.00.01 / С.А. Юсупов. –Душанбе, 2015. -145 с.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ЗАМИН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Дар мақолаи мазкур таҳлилҳои назариявии самаранок истифодабарии захираҳои замин, бо дарназардошти давраи гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Мақола дар он асоснок мегардад, ки ташаккули механизми самаранок истифодабарии замин, пеш аз ҳама, аз ислоҳоти институтсионалӣ вобаста аст. Омилҳои боздорандаи самаранокии истифодабарии заминҳои хоҷагии қишлоқ ошкор гардидааст. Таъсири самаранок истифодабарии замин дар фаъолгардонии фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ ва фаъолнокии меҳнати дигар субъектҳо иқтисодӣ дар самти заминистифодабарӣ муайян карда шудааст. Мукаммалгардонии муҳити институтсионалӣ, ки ба танзими давлатии захираҳои замин ва самарабахшии бисёрсохтории истифодаи заминҳои кишоварзӣ мусоидат менамояд, асоснок карда шудааст. Таҳқиқот нишон дод, ки сохтори институтҳо, кумитаҳои замин, сари вақт

иҷро гаштани вазифаҳои онҳо, инчунин, муҳимияти механизми ҷамъ ва интиқоли иттилоот оид ба заминро ба истифодабарандагони он талаб менамояд. Нишондиҳандаҳо, омилҳо, инчунин, ҷорӣ намудани механизми бозории муносибатҳои заминдорӣ, ҳамчун омили махсуси муайянкунандадаи самаранок истифодабарии захираҳои замин муайян карда шудааст. Зарурияти ташаккули низоми чандир (гибкий) ва гуногуншакли истифодабарии замин ҳам барои заминҳои хоҷагии қишлоқ ва ҳам заминҳои барои ҷойгиркунии иншиоту таҷҳизотҳои саъноатӣ муқаррар шуда, асоснок карда шудааст. Барои ташаккули гардиши бозори замин ҳамчун институти муҳим механизми муайянкунии нархи замин муайян карда шудааст. Чи тавре, ки маълум аст, дар давлати мо, ҳиссаи моликияти давлатӣ ба замин баланд аст, ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нархи замин дар асоси принсипҳои нархгузории давлатӣ ва принсиҳои бозорӣ муқаррар карда мешавад.

Калидвожаҳо: захираҳои замин, ислоҳоти замин, мукаммалгардонии механизмҳои истифодабарии замин, шиддатнокии корхонаҳои хоҷагии қишлоқ, нигоҳдории ҳосилхезии замин, самаранокии истифодабарии замин, иқтидори захираҳои замин, ҳавасмангардонии иқтисодию ҳуқуқӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье рассматриваются теоретические основы эффективного использования земли, с учетом перехода к рыночным отношениям. Указывается, что формирование эффективного землепользования зависит, прежде всего, от осуществления институциональных преобразований. Выявлены факторы, сдерживающие эффективность использования земель сельскохозяйственного назначения. Определено влияние эффективного землепользования на стимулирование активности деятельности дехканских фермерских хозяйств и деятельности других субъектов в сфере землепользования. Акцентируется совершенствование институциональной среды, которая способствует государственному регулированию земельных ресурсов и многоструктурной эффективности использования земель сельскохозяйственного назначения. Исследование показывает, что особенно важны структуры институтов, земельных комитетов и своевременное исполнение их функций, а также механизмы собрания информации о земле и способе ее передачи землепользователю. Определены показатели, факторы и особенности внедрения рыночного механизма землепользования как особого фактора эффективного землепользования. Обоснована необходимость формирования гибкой и многообразной системы землепользования для земель как сельскохозяйственного назначения, так и пространственного назначения. Показано, что для формирования рыночного оборота земли важнейшим институтом является механизм определения цены земли. Как известно, в нашем государстве доля государственной собственности на землю выше, это свидетельствует о том, что цена земли должна определяться на основе принципа государственного ценообразования и принципа рыночного ценообразования.

Ключевые слова: земельные ресурсы, земельная реформа, рыночное землепользование, совершенствование механизма землепользования, интенсивность сельхозпредприятия, сохранение плодородия, эффективность землепользования, земельный кодекс, земельно-ресурсный потенциал, правовое и экономическое стимулирование.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF EFFICIENT USE OF LAND RESOURCES IN MARKET ECONOMIC CONDITIONS

This article provides a theoretical analysis of the effective use of land resources, taking into account the transition period to market relations. The article is based on the fact that the formation of an effective mechanism of land use depends primarily on institutional reforms. Obstacles to the efficient use of agricultural land have been identified. The impact of effective land use on the activation of dehkan farms and labor activity of other economic entities in the field of land use has been identified. Improvement of the institutional environment, which promotes state regulation of land resources and multi-sectoral efficiency of agricultural land use, is justified. The study showed that the structure of institutions, land committees, the timely implementation of their functions, as well as the importance of the mechanism of collecting and transmitting information on land to its users. Indicators, factors, as well as the introduction of a market mechanism of land relations are identified as a special factor determining the effective use of land resources. The need for a flexible and diversified system of land use, both for agricultural land and for land for industrial facilities and equipment, has been identified and justified. An important institution for determining the market turnover of land is the mechanism for determining the price of land. As it is known in our country, the share of state property in land is high, which indicates that the price of land is determined on the basis of state pricing principles and market principles.

Keywords: land resources, land reform, improvement of land use mechanisms, intensification of agricultural enterprises, maintenance of land productivity, land use efficiency, land resource capacity, economic and legal incentives.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Камолов Давлатҷон Достович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи умумидонишгоҳи назарияи иқтисод. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **938-99-11-00**

Сведение об авторе: ***Камолов Давлатжон Достович*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры экономической теории. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **938-99-11-00**

Information about the author: ***Kamolov Davlatjon Dostovich*** - Tajik National University, doctoral Ph.D student of the Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **938-99-11-00**

УДК: 330

ОИД БА АСОСҲОИ ИЛМИИ КОНСЕПСИЯИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Самадова З.А., Ҳасанова М.И.
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Дар ду даҳсолаи охир рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ҷомеаи ҷаҳониро водор сохтааст, ки ҳаёти рӯзмарраи худро бо технологияҳо алоқаманд созад. Натиҷаи ин тараққиёт ба пайдошавии мафҳуми «иқтисодиёти рақамӣ» оварда расонидааст. Дар адабиёти иқтисодӣ шарҳи ягона барои мафҳуми «иқтисодиёти рақамӣ» мавҷуд нест. Ҳар як олим аз нуктаи назари хеш категорияи мазкурро таҳлил намуда, ақидаи мушаххаси худро пешниҳод намуда истодаанд.

Умуман, таърихи пайдошавии мафҳуми «иқтисодиёти рақамӣ» чандон тулонӣ нест. Аввалин маротиба соли 1995 аз тарафи олими амрикоӣ Николас Негропонте мафҳум истифода бурда шудааст, ки зери моҳияти иқтисодиёти рақамӣ иқтисодиёти ҷадиди бо технологияҳои иттилоотӣ фаъолиятбарандаро фаҳмидааст [20,с.92]. Минбаъд ин мафҳумро Дон Тапскотт дар асараш чун иқтисодиёти дар заминаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ташкилшаванда шарҳ додааст [5,с.19].

Мавриди зикр аст, ки истилоҳи «иқтисодиёти рақамӣ» аз тарафи олимони ватанӣ низ мавриди истифода қарор гирифта истодаанд. Дар ҷадвали поён мо интихобан чанд ақидаи олимони ватаниву хориҷиро дарҷ намудем, ки ҳар як фикр моҳияту муҳтавои аниқ дорад:

Ҷадвали 1. Назари иқтисодчиён оид ба истилоҳи «иқтисодиёти рақамӣ»
Table 1. Opinion of economists on the term "digital economy"

Сарчашма	Моҳият
Лейн Н. Продвижение цифровой экономики в 21 век // Границы информационных систем. – Вашингтон, 1999. - №1. – с. 317-320. [8]	Иқтисодиёти рақамӣ – ин якҷояшавии технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва компютерӣ дар шабакаи интернетӣ ва пайдошавии маълумотҳову технологияҳои нав аст, ки ба рушди тиҷорати электронӣ ва тағйиротҳои куллӣ дар сохторҳои идоракунанда оварда мерасонад.
Головенчик Г.Г. Цифровая экономика. УМК. – Минск: БГУ, 2020. -С.13. [3]	Иқтисодиёти рақамӣ- ин низоми муносибатҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, технологӣ байни давлат, ҷамъиятҳои тиҷоратӣ ва аҳолӣ буда, ба тағйиротҳои куллии инноватсионии усулҳои идоранамоӣ оварда мерасонад
Ризоқулов Т.Р. Предпосылки цифровизации экономики и их влияние на отечественный рынок труда / Шамсов И.С // Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2019. -С. 33-43 [14]	Иқтисодиёти рақамӣ сохтори иқтисодиётро дигар мекунад ва шартҳои асосии ташаккули иқтисодиро тағйир медиҳад.
Мирзоахмедов Ф., Сафоев Н. Цифровая экономика в социально-экономическом развитии России: взгляд молодых. – М.: «Перо», С.187. [10]	Иқтисоди рақамӣ ҳамчун асоси рушди самараноки низоми идоракунии давлатӣ, иқтисодиёт, тиҷорат, соҳаи иҷтимоӣ ва тамоми ҷомеа фаҳмида мешавад.
Холматов М.М. Цифровая экономика современного Таджикистана // Таджикистан и современный мир. – Душанбе, 2020. -№1. -С. 99-108. [19]	Иқтисоди рақамӣ чун қисми таркибии иқтисодиёти анъанавӣ буда, гузариш ба тарзи ҳаёти нав, модели бурдани тиҷорат ва ҷараёни истеҳсолот мебошад.
Факеров Х.Н. Некоторые особенности становления системы электронной коммерции в Республики Таджикистан / Комилов С.Д. // Вестник ТГУК. 2019. - №4(29). – С.8-13. [17]	Шакли муосири ташаккули иқтисодиёт – иқтисоди рақами имкон медиҳад, ки давлат ва ташкилотҳо бо воситаи маҳсулот ва фаъолияти инноватсионии худ ба ҷомеа мавқеи лидериро касб намоянд.

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Назарияҳои пешниҳоднамудаи олимони дар ҷадвали боло овардашударо таҳлил намуда, ба хулосае омадан имконпазир аст, ки ҳар як иқтисодчӣ доираи мафҳум ақидаи гуногун доранд. Агар яке иқтисоди рақамиро чун «маҷмуи муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ» фаҳмад, дигаре онро ҳамчун «шакли муосири ташаккули иқтисодиёти анъанавӣ» шарҳ додаанд. Аз ин лиҳоз, аз тарафи мо низ оид ба истилоҳи «иқтисоди рақамӣ» пешниҳод намудани таъриф саривақтӣ мебошад. Мо онро чунин шарҳ додем: «Иқтисодиёти рақамӣ – ин маҷмуи муносибатҳои иқтисодие, ки дар асоси истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионии муосир дар кулли зинаҳои такрористеҳсолот ба миён омада, дар иттилоотикунонии фаъолияти ҷомеа ва ҷоришавии технологияи рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ инъикос мегардад, фаҳмида мешавад».

Умуман, агар дар таҷриба истифодабараии истилоҳи «иқтисоди рақамӣ»-ро дида бароем, на дар ҳама минтақаҳои дунё пазируфта шудааст. Қисми зиёди давлатҳои Аврупо ҳангоми ҳуҷҷатнигорӣ ин истилоҳро истифода мебаранд, дар давлатҳои қитъаи амрико бошад, онро чун Deloitte ё IBM ва баъзан API номгузорӣ кардаанд [21]. Дар умум асоси ин мафҳумҳо, ки хусусияти гуногунро доро ҳастанд, иқтисодиёт аст. Дар замони имрӯза иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба давраи постиндустриалии иқтисодиёти рақамӣ гузашта истодааст, ки куллан вазъиятро тағйир медиҳад, аз ҷумла:

- захираи асосӣ маълумот ба ҳисоб меравад ва аз истифодабарӣ кам намегардад;
- муҳити тиҷоратӣ дар интернет беохир мебошад;
- ҳаҷми фаъолиятҳои амалиётӣ бо ҳаҷми интернет маҳдуд аст [2,с.205].

Ҳангоми таҳлил намудани консепсияи иқтисодиёти рақамӣ аз нуктаи назари илмӣ, объекти асосии таҳлил таъсири навгониҳову ихтироотҳо ба фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ ба ҳисоб меравад. Агар дар даҳсолаи аввали пайдошавии иқтисодиёти рақамӣ асоси рушди онро тиҷорат ва савдои электронӣ ташкил диҳад, пас ҳоло бошад, соҳаҳои рақамии маориф, тандурустӣ, давлатдорӣ (ҳукумати электронӣ), онлайн-банкингҳо фаъолият бурда истодаанд.

Рақамикунонии ҳуҷҷатнигорӣ ва пайдошудани имзоҳои рақамӣ имконият доданд, ки идоракунии давлат низ тариқи электронӣ идора карда шавад. Намунаи барҷастаи рақамикунонии соҳаҳои хоҷагии халқ, ин низомҳои Product Lifecycle Management (PLM), Business Process Management (BPM) [4,с.5] ва дигар системаҳои CAMP, ERP, PDM мебошанд. Дар амалия мо идорашавии фаъолиятҳоро дар давраи иқтисодиёти рақамӣ тариқи системаҳои номбаршуда қайд кардем. Олими амрикоӣ Томас Мезенбург бошад, соли 2001 дар асари худ иқтисодиёти рақамиро ба ҷузъҳои зерин ҷудо намудааст:

- инфрасохтори таъминкунанда;
- тиҷорати электронӣ;
- савдои электронӣ [3,с.12].

Ҷузъҳои асосие, ки Мезенбург иқтисодиёти рақамиро ҷудо намудааст, онҳоро шартан чунин шарҳ додан мумкин аст:

- инфрасохтор, ки муҳаррики асосии фаъолият ва рушд дар давраи рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад, воситаҳои амалиётӣ, барномаҳои таъминкунанда, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва ғайраро дар бар мегирад;
- амалиётҳои савдо ё тиҷорати рақамӣ ҷараёни фаъолияти тиҷоратро қариб ба пуррагӣ фаро гирифта, фаъолият тариқи шабакаҳои компютерӣ дар доираи муоширати виртуалии субъектони бозор сурат мегирад;
- тиҷорати электронӣ ба худ тамоми транзаксияҳои молиявӣ ва тиҷоратиро дар бар гирифта, он низ тариқи шабакаҳои компютерӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар натиҷаи таҳлили ақидаҳои олимон, аз тарафи мо шартан соҳаҳои иқтисодиёти рақамӣ таҳия карда шуданд, ки дар расми зер оварда шудааст:

Дар расми болозикр мо иқтисодиёти рақамиро шартан ба таркибҳои зерин ҷудо намудем:

- тиҷорати рақамӣ, ки амалиётҳои тиҷоратиро тариқи шабакаҳои интернетӣ пеш бурдан дар назар дошта шудааст; - савдои рақамӣ, яъне муомилоти хариду фурӯши маҳсулот ва ё хизматрасонӣ тариқи сомонаҳои интернетӣ;
- ҳукумати электронӣ - идоранамоии сохторҳои давлатӣ, ташкилотҳову корхонаҳои хусусӣ ва пешниҳоди маълумот ба аҳолӣ тариқи технологияҳои иттилоотӣ-

Расми 1. Соҳаҳои иқтисодиёти рақамӣ
Figure 1. Sectors of the digital economy

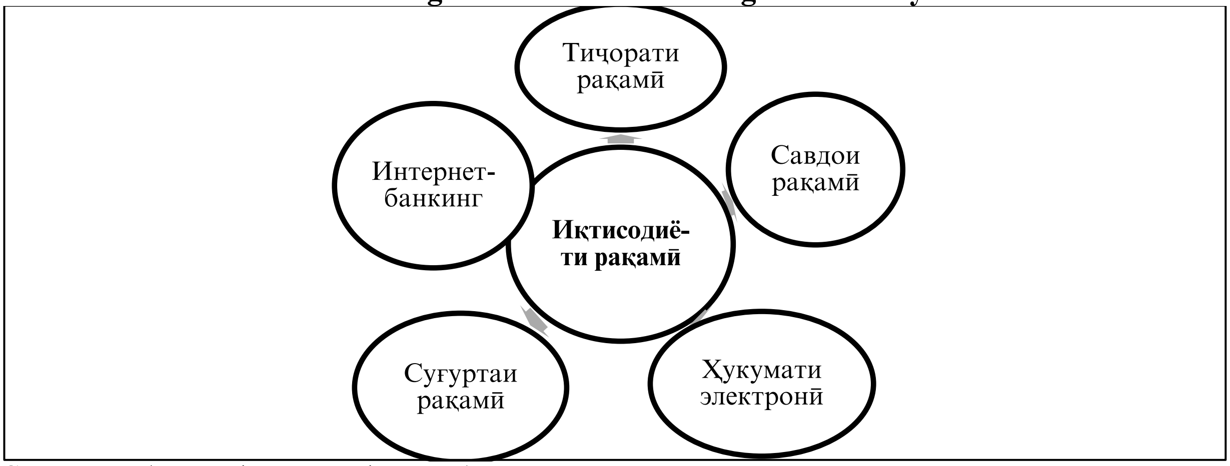

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

коммуникатсионӣ. Аслан, ҳукумати электронӣ бо истифодаи фаровон, мукаммал ва самараноки технологияҳои иттилоотӣ бояд ба роҳ монда шавад. Дар амалия чор намуд ё худ модели ҳукумати рақамиро аз ҳам фарқ мекунанд: континенталӣ-аврупоӣ, англо-амрикоӣ, осиёӣ, россиянӣ [16; 12,с.189];

- суғуртаи рақамӣ- иҷро намудани амалиётҳои суғуртавӣ тариқи барномаҳои интернетӣ (КАСКО, ОСАГО ва ғайра);

- интернет-банкинг, яъне ба анҷом расонидани амалиётҳои молиявии тариқи барномаҳои махсуси интернетӣ, аз ҷумла пардохт ва интиқоли ғайринақдӣ (интернет-кошелёк, онлайн-оплата, оплата QR-код).

Чун қаблан дар бораи назария ва консепсияи мафҳум маълумот додем, акнун оид ба объекту субъект ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳо дар шароити рақамикунонӣ шарҳ медиҳем. Объекти омӯзиши иқтисодиёти рақамӣ асосан зери парадигмаи «одам-тиҷорат-маҳсулот» ниҳон аст. Ин парадигма фарогирандаи зиёда аз се ҳазор номгӯи фаъолият буда, қариб ду ҳазор намуди криптовалюта, маҳсулотҳои интернет-тиҷорат, ташкилотҳои молиявии шабакавӣ, биржаҳои асъории электронӣ, сармояҳои хусусӣ ва ҷамъиятии аксионерӣ ва ғайраҳоро дар бар мегирад.

Субъектони иқтисодиёти рақамӣ бошад, корпоратсияҳои трансмиллии рақамӣ, ба монанди Apple, Google, IBM, Microsoft, Samsung, LG, Sony ва ғайра. Инчунин, субъектони хоҷагидории истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, марказҳои инноватсионӣ, паркҳои технологӣ, шахсони воқеие, ки дар соҳаҳои рақамӣ кору фаъолият мебаранд, ба субъектони иқтисодиёти рақамӣ шомил кардан имконпазир аст.

Чун доираи категорияи иқтисодиёти рақамӣ ҳарф задем, мафҳуми ба он наздик, яъне рақамикунонӣ шарҳи худро мехоҳад. Рақамикунонӣ ин ҷараёни пурпечутоб, меҳнатталаб ва ҳассостарини гузариш аз иқтисодиёти анъанавӣ ба иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Аз нигоҳи олими рус Бекбергенова Д.Е. рақамикунонӣ ин истифодабарии имкониятҳои дониши иқтисодӣ, омода намудани корхонаву ташкилотҳо ба ҷоринамоии самараноки маҳсулотҳои инноватсионӣ, интиқоли амалиётҳои тиҷоратӣ ба муҳити рақамӣ ва омӯзонидани кадрҳо бо донишу малакаи рақамикунониву кор бо технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ мебошад [1,с.27]. Тараққиёту пешравии рақамикунонии иқтисодиёти минтақаро дар соҳаҳое мушоҳида намуда метавонем, ки дар он навоварӣ бисертар ба назар расад. Аз нигоҳи мо, самаранокии рақамикунонии иқтисодиётро аз дараҷаи иқтидори интеллектуалӣ ва имкониятҳои истифодабарии он муайян намудан имконпазир аст.

Мавриди зикр аст, ки рақамикунонии ҷараёни амалиётҳо, муносибату муомилотҳо хусусияти рушдкунандаро пеша кардааст, ки бевосита соҳаҳои хоҷагии халқро бо технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ мепайвандад. Мафҳумҳои зерин аз инқилоби навбатии рақамӣ, ё худ электронӣ дарак медиҳанд: ҳукумати электронӣ, онлайн-банкинг, шаҳри доно, пулҳои электронӣ, автоматикунонии истеҳсолот, маориф ва тандурустии

фосилавӣ, хавопаймо ва мошинаҳои бесарнишин, тиҷорати электронӣ ва мафҳумҳои амсоли зикршуда.

Дар адабиёти иқтисодӣ якчанд самтҳои рақамикунониро аз ҳамдигар фарқ мекунанд [15,с.104]. Ба тариқи зайл мо онҳоро дар расми зерин ҷо намудем:

Расми 2. Самтҳои асосии раванди рақамикунонӣ
Figure 2. The main directions of the digitization process

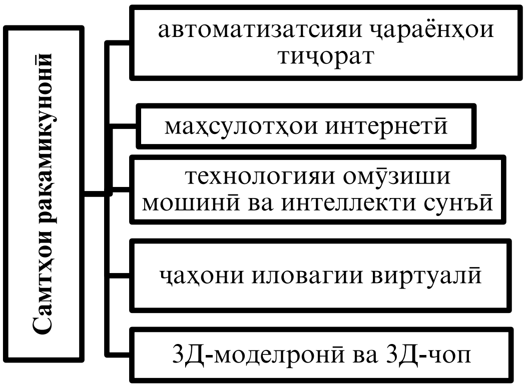

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Шарҳи мухтасари онҳоро зикр мекунем. Зери самти автоматизатсияи ҷараёнҳои тиҷорат кам кардани шумораи коргарон дар назар дошта шудааст. Яъне, ба шарофати автоматикунонӣ дар иқтисодиёти рақамӣ имконияти стандартикнонии низомҳои идоракунӣ ба миён меояд, ки метавонад ба паҳншавии босурати он сабаб шавад. Ба ин мисол шуда метавонад, рақамикунонии хизматрасониҳо дар соҳаҳои маориф, яъне тариқи истифодаи шабакаҳои интернетӣ метавон хароҷотро камтар намуд.

Мафҳуми маҳсулотҳои интернетӣ бисёр ҷабҳаҳоро дар бар мегирад, ки дар натиҷа онҳо шабакаи ягонаи худкорро ба миён меоранд. Технологияи омӯзиши мошинӣ ва интеллекти сунъӣ низ самти асосии рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад. Таҳти ин самт таҷҳизотҳои худкор, ҳавопаймоҳои бесарнишин, мошинаҳои автоматикунонидашуда ва ҳоказоро фаҳмидан мумкин аст.

Мафҳуми серистеъмол дар асри навин ин ҷаҳони виртуалӣ (виртуальная реальность) мебошад, ки тамоми ҳолат ва вазъиятҳои ҳаёти ҳақиқи тариқи барнома сохта шудааст. Либоси махсусро пӯшида, шахс дар ҷаҳони сохташуда қарор мегирад. Қисмати охирон ин 3Д-моделронӣ ва 3Д-чоп аст. Ин моделҳое мебошанд, ки тариқи интеллекти сунъӣ идора мешаванд ва маҳсулоти талабшударо дар ҳаҷм, андоза ва шакли реалӣ рӯи кор меоранд.

Дар амалия чӣ тавр будани вазъияти рақамикунониро дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон дида мебароем. Айни замон сохторҳои институтсионалии иқтисодиёти мамлакат ислоҳталаб ҳастанд. Чун аз назарияи иқтисодӣ медонем, нақши институтҳо ва ташкилотҳои институтсионалӣ дар шароити рақамикунонӣ бо роҳи таҳия ва қабули қонунҳои устувор дар алоқамандии сохторҳо бо ҷомеаи шаҳрвандӣ номуайяниро дар ин раванд кам мекунад [6]. Ба сохторҳои институтсионалии иқтисодиёти рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон Хадамоти алоқаи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил карда шудааст.

Зинаи дигар дар таҳким бахшидани муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ, ин аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Прзиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ояндаи наздик таъсис додани Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар ин бора Пешвои муаззами миллат дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки санаи 26.01.2021 ироа намуданд, зикр доштанд [11].

Ҷоиз ба тазаккур аст, ки мавриди танзими давлатии муносибатҳои бо рақамикунонӣ вобаста буда, дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дахлдор таҳия ва қабул карда шудаанд, аз қабили:

- Консепсияи ташаккули Ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (2012-2020) бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.12.2011, №643 тасдиқ карда шудааст;

- Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.12.2019, №642 тасдиқ карда шудааст (17 банд ва 136 зербанд);

- Қарори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.11.2003, №1174 «Дар бораи стратегияи давлатии иттилоотӣ-коммуникатсионии технологӣ барои рушди Тоҷикистон» [9].

Дар замони муосир аксарияти давлатҳо рушди соҳаи телкоммуникатсияро нисбати дараҷаи рушди иқтисодиёт хеле бо суръати баланд тараққӣ дода истодаанд. Рушди ин соҳа дар мамлакати мо бошад, назаррасиаш камтар аст. Дар мамлакат инфрасохтори ягона барои фаъолиятҳои инноватсионӣ хеле суст рушд кардааст, ки ба ташаккули муҳити рақобатпазир ва такмили соҳибкории инноватсионӣ монеа ҳосил карда истодааст. Айни замон вазифаҳои инфарсохтори инноватсиониро ташкилотҳое, ки бо дастгирии соҳибкории хурду миёна машғул ҳастанд, иҷро намуда истодаанд. Илова бар ин, ба ташкилотҳои инноватсионӣ бедастгирии давлатӣ фаъолият бурдан мушкилтар аст ва ин самт тағйиротҳои куллиро талаб мекунад.

Аз ин рӯ, фаъолнокии инноватсионӣ дар қаламрави мамлакат на он қадар баланд аст. Омилҳои маҳдудкунандаи рушди соҳа инҳоянд:

- дониши кофии инноватсионӣ надоштани коргарони соҳа;
- иқтидори пасти инноватсионии ташкилотҳову корхонаҳо;
- норасогии дастгирии молиявӣ барои ворид ва ҷорӣ кардани навгонӣ;
- кам будани алоқамандии маориф ва тиҷорат [18,с.157].

Умуман, гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ин шарти асоси ҷаҳонишавӣ ба ҳисоб меравад ва агар ҳукумати мамлакат ин тағйиротро ба куллӣ қабул намояд, метавонад дар арсаи ҷаҳон рақобатпазир бошад. Бо таҳия ва қабули санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии лозима, давлат метавонад муҳити муосид барои рушди инноватсионии мамлакат мусоидат намояд.

Дар ин ҳолат нақши асосии давлат [7,с.61], муайян кардани чорчӯбаи худ барои фаъолиятҳои инноватсионӣ ва танзиму назорати онҳо мебошад. Дар ин хусус ҳукумати мамлакат бояд захираҳои мавҷударо чунон тақсим намояд, ки дастрасии аҳолӣ ба технологияҳои рақамӣ баробар бошад. Аз ҷумла, дастрасӣ ба шабакаи интернет на танҳо дар шаҳру ноҳияҳои калон, инчунин, дар манотиқи дурдасти кишвар, таъмин будани соҳаҳои хоҷагии халқ бо технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва ғайра. Дар баробари зиёдшавии аҳолӣ иқтисодиёти рақамӣ танҳо бо тиҷорат ва хизматрасонии электронӣ набояд маҳдуд гардад. Агар ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ назар афканем, маълум мешавад, ки иқтисодиёти давлатҳои мутараққӣ (Япония, Сингапур, Дания, ИМА, Германия) то 90-95% рақамӣ кунонида шудааст [13].

Чун хулоса боиси қайд аст, ки технологияҳои навин ва платформаҳои махсус ба шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ имконият фароҳам меоранд, ки бо хароҷотҳои минималӣ муносибатҳои хешро бо объектони хоҷагидорӣ ба роҳ монанд. Дар натиҷа иқтисодиёт дар серверҳои шабакавӣ ба миён меояд, ки он метавонад рақамӣ ва ё электронӣ бошад.

Аз ин лиҳоз, рақамикунонии иқтисодиёти минтақа бояд дар истифодабарии имкониятҳои захираи маънавӣ, назарафканӣ ба соҳаҳои моликияти зеҳнии баланддошта, омода намудани корхонаҳо ва ташкилотҳои минтақа ба истеҳсоли молу маҳсулоти характери инноватсионидошта, ҳарчӣ бештар фаъолият намудан дар фазои интернет, омӯзонидани мутахассисони мақомотҳои давлатӣ, ташкилоту корхонаҳо ва аҳолӣ бо малакаи истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсиониву шабакаҳои интернетӣ асос ёбад.

Вобаста ба муҳити инноватсионии мамлакат зикр кардан ҷоиз аст, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати тараққикардаистода дар ин самт қадамҳои нахустину устувори худро гузошта истодааст ва дар қаламрави мамлакат эълон шудани солҳои 2020-2040 Солҳои рушди илмҳои табиӣ, дақиқ ва риёзӣ аз он гувоҳӣ медиҳад. Дар доираи нақша-чорабиниҳои таҳиянамудаи ҳукумати давлат дар солҳо иқтидор ва неруи зеҳнӣ бештар ба илмҳои номбурда равона карда мешавад. Чун технологияи иттилоотӣ ҷузъи ҷудонашавандаи илми дақиқ аст, аз назар дур нахоҳад монд. Хуллас, дар ҷаҳони муосир, алалхусус дар соҳаи иқтисодиёт тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омада истодаанд, ки ба рушди технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ бо суръати кайҳонӣ ва бозори иттилоотӣ оварда истодааст. Ҷорӣ намудани ҳарчи бештари технологияҳои навин ба рушди

иҷтимоӣ-иқтисодии давлат, сатҳи некуаҳволии мардум ва рақобатпазирии иқтисодиёт дар арсаи ҷаҳонӣ таъсири амиқ хоҳад расонд.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калони ДМТ - Одинаев М.А.

АДАБИЁТ

1. Бекбергенова Д.Е. Подходы к содержанию и точки роста экономики знаний цифровизации региональной экономики / Д.Е. Бекбергенова // Экономика и Бизнес. -Оренбург, 2020. -№3-1(61). -С.27-29.
2. Воронцовский А.В. Цифровизация экономики и её влияние на экономическое развитие и общественное благосостояние / А.В. Воронцовский // Вестник Санкт-Петербургского университета экономики. – 2020. -№2(36). -С.189-216.
3. Головенчик Г.Г. Цифровая экономика. УМК / Г.Г. Головенчик. -Минск: БГУ, 2020. -312 с.
4. Добрынин А.П. Цифровая экономика – различные пути к эффективному применению технологий / А.П. Добрынин // International Journal of Open Information Technologies. - 2016. -№4(1). -С.4-8.
5. Дон Тапскотт. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Дон Тапскотт. -Киев: Релфбук, 1999. -432 с.
6. Институциональные вызовы развития цифровой экономики [Электронный ресурс]. URL: http://sn-ecoman.cfuv.ru/wp-content/uploads/2018/08/108-114.pdf.
7. Куприяновский В.П. Демистификация цифровой экономики / В.П. Куприяновский // International Journal of Open Information Technologies. - 2016. -№11(4). -С.59–63.
8. Лейн Н. Продвижение цифровой экономики в 21 век / Н. Лейн // Границы информационных систем. -Вашингтон, 1999. -№1. -С.317-320.
9. Маркази миллии қонунгузор назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: www.mmk.tj (санаи муроҷиат 29.11.2021)
10. Мирзоахмедов Ф. Цифровая экономика в социально-экономическом развитии России: взгляд молодых / Ф. Мирзоахмедов, Н. Сафоев. -М.: Перо, -С.187.
11. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, 26.01.2021.
12. Положихина М.А. Электронное правительство: опыт Запада и России / М.А. Положихина // Размышления, сообщения, комментарии. – 2019. -№2. -С.182-197.
13. Рейтинг стран по ЦЭ. [Электронный ресурс]. URL: URL:eulerhermes.com/ru_RU/latest-news/ehru-tsifrovizatsia_rpi_covid19.html
14. Ризокулов Т.Р. Предпосылки цифровизации экономики и их влияние на отечественный рынок труда / Т.Р. Ризокулов, И.С. Шамсов // Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2019. -С.33-43.
15. Скляр М.А. Цифровизация: основные направления, преимущества и риски / М.А. Скляр, К.В. Кудрявцева // Экономическое возрождение России. – 2019. -№3(61). -С.103-114.
16. Сомонаи махсуси иттилоотӣ [Манбаи электронӣ]. URL: URL:www.wikipedia.org – (санаи муроҷиат 02.12.2021).
17. Факеров Х.Н. Некоторые особенности становления системы электронной коммерции в Республики Таджикистан / Х.Н. Факеров, С.Д. Комилов // Вестник ТГУК. - 2019. -№4(29). -С.8-13.
18. Холматов М.М. Институциональные аспекты развития цифровой экономики Таджикистана / М.М. Холматов // Экономика Таджикистана. – 2019. -№3. -С.155-164.
19. Холматов М.М. Цифровая экономика современного Таджикистана / М.М. Холматов // Таджикистан и современный мир. -Душанбе, 2020. -№1. -С.99-108.
20. Negroponte Nicolas. Being Digital. -New York: Knopf, 1995. -270 c.
21. Report: «The Power of the API Economy. Stimulate Innovation, Increase Productivity, Develop New Channels, and Reach New Markets». - IBM Corp., 2014.

ОИД БА АСОСҲОИ ИЛМИИ КОНСЕПСИЯИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Дар мақолаи мазкур аз нигоҳи назариявӣ ба истилоҳи «иқтисодиёти рақамӣ» баҳо дода шудааст, нуктаи назари олимони ватаниву хориҷӣ доираи мафҳум шарҳ дода шуда, дар натиҷа таърифи худи муаллифон пешниҳод карда шудааст. Оғози асри навин, ки асри технологияҳои иттилоотӣ низ ном мебаранд, ҳаёти рӯзмарраи ҷомеаи ҷаҳониро бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ вобаста кардааст. Инфрасохтори иқтисоди электронӣ, базаи моддӣ-техникии соҳаҳои хоҷагии халқ, ки такмилталаб аст, дар мақолаи мо мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Мақсади асосии мақола бошад, аз нуктаи назариявӣ омӯхтани консепсияи иқтисодиёти рақамӣ, рақамикунонӣ ва таҳлили таркиби онҳо, омӯхтани муҳити инноватсионии мамлакат ва дар ин хусус пешниҳоди хулосаҳои муфид вобаста ба мавзуъ мебошад. Тараққиёти босуръати ҷомеаи ҷаҳонӣ собит намудааст, ки давлатҳои тараққикардаистода ҳамқадами давлатҳои мутараққӣ бошанд. Гузариши иқтисодиёт аз шакли бозоргонӣ ба рақамӣ дар даҳсолаҳои охир хеле назаррас рушд карда истодааст. Фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ дар ҳама соҳаҳо бо истифодаи технологияҳои навин ва ворид намудани навгониву ихтироот алоқаманд шуда истодааст. Баъдан, фарқияти иқтисодиёти анъанавӣ аз иқтисодиёти рақамӣ, таркиби иқтисодиёти рақамӣ, тарафҳои мусбӣ ва манфии пешбурди иқтисодиёт дар давраи рақамикунонӣ оварда шудаанд. Инчунин, тағйироти куллии соҳа дар даврони соҳибистиқлолӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои субъектони хоҷагидории давраи иқтисодиёти рақамӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон номбар карда шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти рақамӣ, рақамикунонӣ, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, субъектони хоҷагидорӣ, ҳукумати электронӣ, интернет-савдо.

К ВОПРОСУ НАУЧНЫХ ОСНОВ КОНЦЕПЦИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье разъясняются взгляды отечественных и зарубежных ученых о цифровой экономике, дается оценка концепции цифровой экономики с научной точки зрения, определена собственная трактовка авторов термина «цифровая экономика». Начало нового века, также называемого веком информационных технологий, связало повседневную жизнь мирового сообщества с использованием информационных и коммуникационных технологий. В статье также анализируется инфраструктура электронной экономики, материально-техническая база народного хозяйства, нуждающаяся в улучшении. Основная цель статьи – изучение концепции цифровой экономики с теоретической точки зрения, оцифровка и анализ их состава, определение и изучение инновационной среды в стране и предложение полезных выводов по теме статьи. Стремительное развитие мирового сообщества показало, что развивающиеся страны должны взаимодействовать с развитыми странами. В последние десятилетия переход экономики от рыночной к цифровой экономике стал значительно более быстрым. Как мы знаем, деятельность хозяйствующих субъектов во всех сферах связана с использованием инноваций и новейших изобретений. Исходя из этого, в статье даются различия между традиционной и цифровой экономикой, структура, плюсы и минусы в эпоху цифровизациии. А также действующие в стране нормативно-правовые акты, регулирующие отношения хозяйствующих субъектов цифровой экономики на территории Республики Таджикистан.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии, хозяйствующие субъекты, электронное правительство, электронная коммерция.

ABOUT SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF THE DIGITAL ECONOMY CONCEPT

In this article explains the views of domestic and foreign scientists about the "digital economy", the definition of the term "digital economy" is given. The beginning of the new century, also called the age of information technology, linked the daily life of the world community with the use of information and communication technologies. In the article also analyzes the infrastructure of the electronic economy, the material and technical base of the national economy, which needs improvement. The main of the article is to study the concept of the digital economy from a theoretical point of view, digitize and analyze their composition, define and study the innovative environment in the country and offer useful conclusions on the topic of the article. The rapid development of the world community has shown that developing countries must keep pace with developed countries. The economy is undergoing significant changes leading to the development of space information and communication technologies and the information market. The introduction of all new and new technologies will have a profound impact on the socio-economic development of the country, the well-being of people and the competitiveness of the economy in the world arena.In recent decades, the transition of the economy from a market economy to a digital economy has become significantly faster. The activities of business entities in all areas are associated with the use of innovations and the latest inventions. Then, the differences between traditional and digital economies, structure, pros and cons in the digital age are presented. It also provides normative legal acts regulating the relations of economic entities of the digital economy on the territory of the Republic of Tajikistan.

Keywords: digital economy, digitalization, information and communication technologies, business entities, e-government, e-commerce.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Самадова Заррина Акрамҷоновна*** **-** Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, сардори раёсати корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва рушди инноватсионӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, Микрарайони 17, хонаи 1. Телефон: **(+992) 927-71-13-42.** E-mail: **zarrina73@mail.ru**
Ҳасанова Муҳиба Илҳомҷоновна – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, Микрарайони 17, хонаи 1. Телефон: **(+992) 927-48-88-55**. E-mail: **muhiba-1997@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Самадова Заррина Акрамджановна*** – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент, начальник отдела научно-исследовательских работ и инновационного развития. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 Микрорайон, дом.1. Телефон: **(+992) 927-71-13-42.** E-mail: **zarrina73@mail.ru**
Хасанова Мухиба Ильхомджановна - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, докторант Ph.D. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 Микрорайон, дом.1. Телефон: **(+992) 927-48-88-55**. E-mail: **muhiba-1997@mail.ru**

Information about the authors: ***Samadova Zarrina Akramjonovna*** - Tajik State University of Law, Business and Politics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Research and Innovative Development. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, building 1. Phone: (+992) 927-71-13-42. E-mail: **zarrina73@mail.ru**
Khasanova Mukhiba Ilhomjanovna - Tajik State University of Law, Business and Politics, doctoral student Ph.D. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, building 1. Phone: **927-48-88-55.** E-mail: **muhiba-1997@mail.ru**

УДК 316.3

ТАҲЛИЛИ ЭКОНОМЕТРИКИИ БАҲОДИҲИИ САТҲИ НЕКУАҲВОЛИИ МАРДУМИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Нурализода А.Н, Асоев И.З.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дастгирии давлатии баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ дар шароити имрӯза аз омилҳои гуногун вобастагӣ дорад. Дар ин самт оромиву осудагӣ хело муҳим буда, ба дараҷаи рушди иқтисодиёт дар бахшҳои гуногуни он таъсир мерасонад. Аз ин лиҳоз баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволӣ имконияти худро танҳо аз ҳисоби устуворӣ мегирад. Бинобар ин, чунин ҳолатҳо дар шакли низоми муайян аз рӯйи шакл ва сохти давлатдорӣ дар ташаккул додани дараҷа ва динамикаи некуаҳволӣ таъсири бевосита дорад. Баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ин мақсади асосии сиёсати иқтисодию иҷтимоии давлат мебошад. Аз ҷумла, дар Паёми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид гардид, ки “мо талош дорем, ки барои ҳар як сокини мамлакат шароити зиндагии шоистаро муҳайё созем ва ҳамаи нақшаву барномаҳоямон маҳз ба хотири амалӣ гардонидани ҳамин ҳадафи олии давлат қабул ва амалӣ карда мешаванд” [12,с.8]. Масъалаи мазкур на ин ки дар сатҳи ҷумҳурӣ, балки дар тамоми минтақаҳо дахл дорад. Дар доираи чорабиниҳои давлатӣ инкишофи ниҳодҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва рушди шохаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ таваҷҷуҳи махсус ба иқтисоди бозоргонии иҷтимоӣ нигаронида мешавад. Дар ин самт масъалаҳои дастгирии рушди соҳибкорӣ, хизматрасонии сайёҳӣ, муносибатҳои моликият, чораҳои мубориза бар зидди коррупсия, ҷинояткорӣ, инсондӯстӣ ва афзалиятнокии қонун дар ҷомеа, қисмҳои асосии бунёди давлатдорӣ мебошанд. Омилҳои мазкур дар ниҳояти кор шартҳои аввалиндараҷаи баланд бардоштани сатҳу сифати некуаҳволии мардум дар ҷомеа ба шумор мераванд.

Дар самти дастгирии давлатии баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум, алалхусус музди меҳнати кормандон дар ҷомеа, фароҳам овардани шароити мусоиди тиҷорат, рушди бахшҳои воқеӣ, таъмини устувории нарх ва шуғл, беқурбшавӣ нишондиҳандаҳои муҳимми дастгирии давлатии сатҳи некуаҳволӣ мебошад. Бинобар ин, беҳтар кардани сатҳи зиндагии мардум яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат мебошад. Бо ин мақсад, аз давраҳои аввали соҳибистиқлолӣ барои бартараф кардани ҳама гуна монеаҳо ва ба амал баровардани ислоҳоти бозор як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ таҳия ва дар амал татбиқ меёбанд. Мақсад аз ин гуна чорабиниҳо ноил шудан ба нишондиҳандаҳои асосии дар боло зикршуда, барои беҳтар кардани некуаҳволии мардум мебошад. Дар баробари ин, қайд кардан бамаврид аст, ки дар ин самт баъзе монеаҳо оид ба баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ ҷой доранд, ба монанди вобастагии воридотӣ, ба таври бояду шояд фаъолият накардани саноат, нокифоягии техника ва технологияҳои нав, мавқеи ноустувор доштани молу маҳсулоти ватанӣ дар бозори истеъмолӣ ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, нишондиҳандаҳои нобаркардашуда хоҳ нохоҳ ба дараҷаи зиндагӣ таъсир мерасонанд. Таҷрибаи мамлакатҳо нишон медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои мазкур дараҷа ва сифати некуаҳволии мардумро ифода менамоянд. Бинобар ин, аз назари мо, дида баромадани дараҷаи муқоисавии баъзе нишондиҳандаҳои таҳлилии сатҳи ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ аҳамияти калон дорад (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таҳлили муқоисавии баъзе нишондиҳандаҳои даромаднокӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ ва вилояти Хатлон

Table 1. Comparative analysis of some profitability indicators at the level of the republic and Khatlon region

Нишондиҳандаҳои асосӣ	Солҳо / Сатҳ	2017	2018	2019	2020
Даромади пулии сарикасии аҳолӣ ба ҳисоби миёна,	Ҷумҳурӣ	3919.7	4550.3	5203.6	65347,0
	Хатлон	1403.7	1632.8	1870.7	2502,2

сомонӣ					
Музди миёнаи меҳнат, сомонӣ	Ҷумҳурӣ	1144,2	1233,8	1335,5	1393,8
	Хатлон	843,4	913,3	998,5	1053,9
Сатҳи бекорӣ, %	Ҷумҳурӣ	2,2	2,1	2,0	2,1
	Хатлон	4,02	3,7	3,3	3,5
Интиқоли пул ба сари аҳолӣ, млн. сомонӣ	Ҷумҳурӣ	760.4	836.8	2636.1	2899.7
	Хатлон	2123.3	2332.1	7332.6	8065.9

Сарчашма. Таҳия ва ҳисоби муаллифон аз рӯйи: Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. -С.13.; Омори солонаи вилояти Хатлон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. -С.8.; Бонки марказии Федератсияи Россия. URL: http://old.cbr.ru/statistics/macro_itm/svs/

Чи тавре аз ҷадвали 1 бар меояд, яке аз нишондиҳандаи муҳимми дараҷаи некуаҳволӣ, ин даромади пулии аҳолӣ мебошад. Агар ин нишондиҳанда дар сатҳи ҷумҳурӣ дар давоми солҳои 2017-2020 дар ҳаҷми 3024,3 сосмонӣ тағйир ёфта бошад, дар вилояти Хатлон ба 1098,5 сомонӣ, 1,75 маротиба зиёд шудааст. Дар давоми чор сол маълум мешавад, ки музди миёнаи меҳнат мувофиқан дар сатҳи ҷумҳуриявӣ аз 1144,2 сомонии соли 2017 то ба 1393,8 сомонии соли 2020 ва дар вилояти Хатлон бошад, аз 843,4 сомонии соли 2017 то ба 1053,9 сомонӣ дар соли 2020-ро ташкил додааст. Инчунин, суръати бекорӣ дар минтақа нисбатан бештар гардидааст. Интиқоли пул ба ҳар сари аҳолӣ бошад, агар дар сатҳи умумиҷумҳуриявӣ ба ҳисоби миёна 3,8 маротиба зиёд шуда бошад, ин нишондиҳанда дар сатҳи вилояти Хатлон ба 3,7 маротиба зиёд гардидааст. Яъне, аз тағйирёбии нишондиҳандаҳо чунин бар меояд, ки гарчанде дар сатҳи ҷумҳуриявӣ дараҷаи баланди некуаҳволӣ майли болоравиро дошта бошад, маълум мегардад, ки дар минтақаҳои алоҳида, аз ҷумла вилояти Хатлон зарурате дар пеш меистад, ки бо таъсиси ҷойҳои корӣ заминаҳои ташаккул додани даромад бештар гарданд.

Маълумоти дар боло овардашуда нишон медиҳад, ки дар самти таъмини некуаҳволии мардум имкониятҳои зиёд ҷой дорад. Тавре аз ҷадвали 1 бар меояд, сатҳи бекорӣ дар муқоиса бо дараҷаи миёнаи умумиҷумҳуриявӣ дар вилояти Хатлон майли зиёдшавиро гирифтааст.

Натиҷаи омӯзиш ва таҳлил нишон дод, ки дар баробари муваффақияти ҷойдошта, дар минтақа пешравиҳо дар самти хизматрасонии нақлиётию сайёҳӣ, таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва амнияти озуқаворӣ бояд фаъол гардида, дар таъмини некуаҳволии мардум сафарбар карда шаванд.

Арзёбии дараҷаи некуаҳволӣ ва ташаккул додани механизми дастгирии давлатӣ дар ин самт аз омилҳои зиёд алоқаманд мебошад, ба монанди шароити истеҳсолӣ, суръати натиҷаҳои истеҳсолӣ, дарҷаи даромади аҳолӣ ва шуғл, самаранокии меҳнат, рушди соҳибкорӣ, меъёри қарз, таваррум, рақамикунонии дараҷаи истеҳсолот ва хизматрасонии сайёҳӣ, ба хусус авҷгирии тиҷорати электронӣ дар минтақа [10,с.79]. Ҳамзамон, дар баробари нишондиҳандаҳои мазкур, омилҳои дигар, ба монанди истифодаи вақти холӣ, афзоиши пасандозҳо, хизматрасонии иҷтимоӣ ба монандӣ маълумотгирӣ, вазъи солимӣ низ муайянкунандаи сатҳи некуаҳволӣ мебошанд.

Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки ақидаи олимон дар робита ба ташаккул ёфтани омилҳо мавқеи муайян доранд. Масалан, аз ҷониби олими рус Хубиев К. дар осори илмиаш “Противоречия экономического роста” омилҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунад: “иқтисодӣ, сохторию иқтисодӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ” [14,с.47].

Аз ин ҷо мантиқан бар меояд, ки истифодаи усулҳои таҳлилӣ ва муҳайё кардани заминаҳои қабули қарорҳои идоравӣ барои дастгирии сатҳи некуаҳволӣ ва коркарди механизми идоракунии он хело зарур мебошад. Дар ин ҷода аз нишондиҳандаҳои макроиқтисодии сатҳи ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ ба таври васеъ истифода бурда мешавад, ки онҳо заминаи моддии ташаккули дараҷаи некуаҳволии мардум баромад мекунанд ва онҳо дар байни механизмҳои баланд бардоштани дастгирии давлатии некуаҳволии мардум замина ё таҳкурсии қонеъгардонии талаботи аҳолӣ буда, ҷойи намоёнро мегиранд.

Ҳамзамон, қайд кардан бамаврид аст, ки дар баробари гурӯҳбандӣ намудани омилҳои номбаршуда аз ҷониби Хубиев К., маълум мегардад, ки омилҳои иқтисодӣ,

сохторию иқтисодӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ бо ҳам робитаи зич дошта, моҳиятан алоқамандии сабаб ва натиҷавӣ доранд.

Дар мавриди ҳаматарафа таҳлил намудани ҷиҳатҳои иқтисодӣ, акнун дараҷаи таъсири баъзе аз тағйирёбандаҳои иқтисодиро ба дарҷаи некуаҳволии мардум шарҳ медиҳем. Аз назари мо, чунин амал имконият медиҳад, ки ба тариқи умумӣ нишон диҳем, ки дастгирии давлатии баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум дар мавриди мураттаб сохтани лоиҳаҳои барномавии дарҷаи некуаҳволӣ дар минтақаҳо мавриди истифодабарии асоснок қарор гирад.

Аз нигоҳи назариявӣ, сатҳи некуаҳволии мардум аз рӯйи дараҷаи қаноатмандии талаботии шахсии инсон нисбат ба неъматҳои моддӣ ва маънавӣ мебошад. Сифати зиндагӣ бошад, ин нишондиҳандае ба шумор меравад, ки маҷмуи шароити иҷтимою иқтисодии ҳаёти инсонро дар бар мегирад [7,с.55]. Ҳамин тариқ, ба сатҳ ва сифати зиндагии мардум комплекси омилҳои иқтисодӣ, маълумотнокӣ, иҷтимоӣ ва инчунин, инкишофи илму техника таъсири худро мерасонанд. Албатта, дар байни омилҳои мазкур равобити зич арзи вуҷуд дорад, вале барои таҳияи модели математикӣ-иқтисодии арзёбии сатҳи некуаҳволии мардуми минтақаи вилояти Хатлон ба инобат гирифтани кулли омилҳои зикршуда раванди мураккаб мебошад [3,с.72]. Ба ақидаи мо, баррасии алоҳидаи ин омилҳо метавонад боиси таъмини рушди устувори сатҳ ва сифати зиндагӣ гардад. Бинобар ин, вобаста ба самти таҳқиқот ба инобат гирифтани омилҳои иқтисодӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Омилҳои иқтисодӣ дар он инъикос меёбанд, ки сатҳи зиндагӣ мустақиман аз иқтидори иқтисодии мамлакат ва минтақаҳои он вобаста мебошад. Дар байни омилҳои иқтисодӣ рушди ММД (МММ) мавқеи муҳимро ишғол мекунад, зеро он ба давлат имконияти баланд бардоштани шароити моддии таъсис ёфтани музди меҳнати ҳадди ақал ва нафақа, андозаи пардохтҳои иҷтимоӣ, амалӣ намудани тадбирҳои гуногуни иҷтимоиро фароҳам месозад. Ба сифати омилҳои дигари иқтисодие, ки ба арзёбии некуаҳволии мардум мусоидат мекунанд, метавонанд даромади пулии аҳолӣ, интиқоли пул, музди меҳнат, индекси нархҳои истеъмолӣ, аҳолии машғул, пасандозҳои аҳолӣ, сатҳи бекорӣ ва ғайра баромад кунанд. Бо дарназардошти омилҳои зикршуда, мо, дар асоси маълумоти омории вилояти Хатлон модели регрессионии баҳодиҳии дараҷаи таъмини сифати хизматрасонӣ дар соҳаи иҷтимоӣ ва некуаҳволии мардуми минтақаро таҳия менамоем. Моҳияти модели мазкур ба самте нигаронида мешавад, ки хусусияти дигаргуншавии даромади миёнаи аҳолӣ ба ҳар як нафар, вобаста аз омилҳои таъсиррасон майл мегирад. Аз он нигоҳ, ки байни вазъи некуаҳволӣ ва нишондиҳандаҳои иқтисодии ба он таъсиррасон вобастагии мустақим вуҷуд дорад, эҳтимол кардан мумкин аст, ки ифодаёбии умумии модели мазкурро дар намуди муодилаи регрессияи бисёромила ифода намоем:

$$Y = f(b1, b2, \dots, bn, x1, x2, \dots, xn) \qquad (1)$$

Дар инҷо, У – нишондиҳандаи вобаста (даромади миёнаи аҳолии вилояти Хатлон), $b1, b2$- коэффитсиентҳои регрессия ва, $x1, x2, \dots, xn$ – омилҳои таъсиррасони ба даромади миёнаи аҳолии вилояти Хатлон мебошанд.

Барои таҳияи моделии регрессияи ҳисобии баҳодиҳии дараҷаи некуаҳволии мардум ба сифати нишондиҳандаи вобаста - даромади миёнаи аҳолии вилояти Хатлон ва ба сифати омилҳои новобаста – МММ ба ҳар сари аҳолӣ, музди меҳнат, андозаи нафақа, аҳолии машғул дар иқтисодиёт, сатҳи бекорӣ, индекси нархҳои истеъмолӣ ва пасандозҳои сарикасии аҳолии вилояти Хатлон интихоб карда шудаанд. Бояд қайд кард, ки омилҳои мазкур дар ташаккул додани сохт, дараҷа ва дигаргуншавии сатҳи некуаҳволии мардум муайянкунанда мебошанд, яъне дараҷаи тағйирёбии онҳо дар вақт ва макон бевосита ба даромади миёнаи аҳолӣ таъсир мерасонанд. Аз ин ҳисоб, нишондиҳандаҳои интихробгардида аз нигоҳи қонунияти иқтисодӣ асоснок мебошанд.

Таҷрибаи мамлакатҳои пешқадам нишон медиҳад, ки даромади миёнаи пулии аҳолӣ муайянкунандаи сатҳи зиндагӣ баромад мекунад. Аз назари мо, истифодаи чунин таҷриба дар интихоби даромади пулӣ ба ҳар як нафар аҳолии вилояти Хатлон ҳамчун нишондиҳандаи таъсирбахш аз он ҷиҳат мавқеъгирӣ дорад, ки аз рӯйи он тамоми паҳлуҳои ташаккули сатҳи зиндагӣ муайян мегардад. Акнун барои таҳияи модели регерссияи ҳисобии баҳодиҳии сатҳи некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон аз маълумоти омории ҷадвали 2 истифода менамоем.

Ҷадвали 2. Динамикаи омилҳои ташаккулдиҳандаи даромад дар вилояти Хатлон барои давараҳои 2013-2020

Table 2. Dynamics of income-forming factors in Khatlon region for the period 2013-2020

	Даромади миёнаи пулӣ ба ҳар нафар аҳолӣ	МММ ба ҳар нафар аҳолӣ сомонӣ	Музди меҳнати миёнаи солона коргарон ва хизматчиён, сомонӣ	Андозаи миёнаи нафақаи солона, сомонӣ	Шумораи миёнаи солонаи аҳолии машғул дар иқтисо-диёт, ҳазор нафар	Сатҳи бекорӣ, %	Индекси нархҳои истеъмолӣ, %	Пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муаасисаҳои бонки амонатгузорӣ, сомонӣ
	Y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
2010	623.1	2410.3	2795.8	1443	372	4.4	106.5	2471.1
2011	743.5	2897.2	3600.4	1553.4	375.9	5.6	112.5	4351.8
2012	905.1	3380.5	4381.4	2083.8	386.1	6.0	105.8	5946.6
2013	983.0	3405.0	6047.2	2632.8	388.4	5.8	105.1	8882.0
2014	1042.7	3963.5	7382.8	2636.5	396.1	6.1	106.1	12264.7
2015	1078.3	4217.9	7740.6	2676.2	404.6	5.1	105.8	15822.2
2016	1296.6	4679.2	8569.6	2791.7	403.8	4.7	105.9	15637.4
2017	1403.7	5003.4	10120.7	3110.2	447.7	4.0	107.3	15840.2
2018	1632.8	5223.8	10959.6	3560.8	455.9	3.7	103.8	12891.8
2019	1870.7	5872.8	11982.5	3501.7	473.2	3.3	107.9	14186.7
2020	2502.2	6445.9	12645.4	3735.2	475.3	3.3	108.6	14283.0

Сарчашма: Таҳия ва ҳисоби муаллифон аз рӯйи: Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. -С. 201, 229, 335; Омори солонаи вилояти Хатлон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. -С. 8, 160.

Дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 барои интихоби омилҳои таъсиррасон ба даромади миёнаи пулии аҳолии вилояти Хатлон, таҳлили коррелятсионӣ анҷом дода шуд, ки натиҷаи он дар ҷадвали зерин оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Натиҷаи таҳлили коррелятсионии ташаккулдиҳандаи даромад дар вилояти Хатлон

Table 3. The result of the correlational analysis of income formation in Khatlon region

	C	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
Y	1.00							
x_1	0.96	1.00						
x_2	0.93	0.99	1.00					
x_3	0.90	0.95	0.98	1.00				
x_4	0.93	0.96	0.96	0.92	1.00			
x_5	**-0.76**	-0.74	-0.74	-0.65	-0.84	1.00		
x_6	0.02	-0.06	-0.15	-0.29	-0.04	-0.03	1.00	
x_7	**0.65**	0.81	0.85	0.83	0.69	**-0.44**	-0.27	1.00

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Аз натиҷаи таҳлил маълум мегардад, ки байни омилҳои сатҳи бекорӣ (x_5) ва пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муассисаҳои бонки амонатгузорӣ (x_7) алоқамандии коллинеарӣ вуҷуд надорад, яъне $r_{x5,x7} = 0{,}44$ буда, дар навбати худ байни нишондиҳандаи даромади миёнаи пулии аҳолии вилояти Хатлон (Y) ва омилҳои мазкур (x_5, x_7) алоқамандии баланд ҷой дорад. Бинобар ин, барои таҳияи модели регрессионии баҳодиҳии дараҷаи некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон ба сифати омилҳои таъсиррасон, интихоб намудани омилҳои сатҳи бекорӣ ва пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муассисаҳои бонки амонатгузорӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Дар асоси маълумоти омории ҷадвали 2, бо дарназардошти усулҳо ва меъёрҳои эконометрикӣ ва интихоби омилҳои таъсиррасон, модели регрессионии баҳодиҳии

дараҷаи таъмини сифати хизматрасонӣ дар соҳаи иҷтимоӣ ва некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон таҳия карда шуд:

$$Y = 2235{,}0296 - 305{,}7032 \cdot x_5 + 0{,}0237 \cdot x_7 \qquad (2)$$

Дар ин ҷо, Y - даромади миёнаи пулии аҳолӣ, x_5 - сатҳи бекорӣ ва x_7 - пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муассисаҳои бонки амонатгузорӣ дар вилояти Хатлон мебошад.

Модели регрессионии 2 тибқи тавсифҳои оморӣ чунин мебошад: $R^2 = 0.711$, $\bar{A} = 3.75\%$, $DW = 1.422$. Аз натиҷаҳои тавсифи омории бадастомада маълум мегардад, ки модели регрессионии баҳодиҳии дараҷаи некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон боэътимод буда, барои таҳлил ва баҳодиҳии дараҷаи некуаҳволӣ мувофиқ мебошад.

Аз рӯйи коэффитсиентҳои модели регрессионии 2 ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳангоми ба як фоиз зиёд шудани сатҳи бекорӣ дар вилояти Хатлон (дар ҳолати бетағйир будани омили пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муассисаҳои бонки амонатгузорӣ), даромади миёнаи пулии аҳолии вилояти мазкур ба ҳисоби миёна ба 301,7 сомонӣ коҳиш меёбад. Инчунин, дар ҳолати ба як воҳид зиёд шудани омили пасандозҳои сарикасии аҳолӣ дар муассисаҳои бонки амонатгузорӣ (ҳангоми бетағйир мондани омили сатҳи бекорӣ), даромади миёнаи пулии аҳолии вилояти Хатлон ба 0,0237 воҳид зиёд мешавад.

Ҳамин тариқ, тибқи натиҷаҳои бадастомада маълум мегардад, ки дар шароити имрӯза дар ҳақиқат зарурати тақвиятдиҳии иқтидори иқтисодии кишвар ва беҳтар кардани дараҷаи некуаҳволии мардум ба амал омадааст. Ин дар навбати худ аз ҳисоби самаранокии меҳнат, баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ вобастагӣ дорад. Дар ин замина, инфрасохтори ташаккул ёфтани ҳаҷм ва динамикаи даромадҳо ба амал омада, боиси устувор гардидани вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз ҳисоби бо кор таъмин намудани аҳолии минтақа, авҷ гирифтани муомилоти мол ва рушди соҳибкории тиҷоратӣ алоқамандии зич дорад. Қайд кардан бамаврид аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои алоҳидаи он, аз ҷумла вилояти Хатлон дорои хусусиятҳои худ буда, шояд, ки на ҳама ҷиҳатҳои прогрессивии мамлакатҳои пешқадам дар кишвар ва минтақаи мазкур мавриди истифода қарор гиранд. Лекин як ҷиҳат хело аниқ мебошад, ки дараҷаи некуаҳволии умумӣ ва минтақавӣ аз соҳаҳои иқтисодиёт ва дастгирии давлатӣ вобаста мебошанд. Маҳз аз рӯйи ҳамин ҷиҳат, рушди иқтисодиёт вусъат ёфта, натиҷаи ҳавасмандии мардуми минтақа гардида, заминаи даромадҳо васеъ шавад. Асосан дар кишвар ва вилояти Хатлон он сабабҳое, ки боиси нокифоя будани некуаҳволӣ мегарданд, ин паст будани самаранокии меҳнат, мувофиқ набудани рақобатнокӣ дар бозори минтақа, ҳарҷи вобастагии зиёд доштани ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он аз воридот, сатҳи нокифояи шуғл, баланд будани нархи манзили истиқоматӣ ва ғайра мебошанд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДДМИТ – Воҳидов У.М.

АДАБИЁТ

1. Асоев И.З. Тамоюлҳои рушди некуаҳволии мардуми минтақа дар заминаи муносибатҳои байналмилалӣ / И.З. Асоев // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. -№1 (29). -С.138 -146.
2. Барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии вилояти Хатлон барои солҳои 2016-2020. ҶДММ «Контраст», 2015. -120 с.
3. Воҳидов У.М. Асосҳои назариявии усулҳои таҳлил, арзёбӣ ва дурнамосозӣ / У.М. Воҳидов // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. - 2021. -№2(6). -С.69-75.
4. Жеребин В.М. Экономика домашних хозяйств и некоторые средства ее макромоделирования / В.М. Жеребин // Экономика и математические методы. - 1997. -№1. -С.63-69.
5. Ибрагимов Х.А. Теоретические основы статистического исследования формирования и распределения доходов населения / Х.А. Ибрагимов // Таджикистан и современный мир. - 2019. - №4(67). -С.76.
6. Кадыров Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния / Д.Б. Кадыров. -Воронеж: ВГУ, 2004. -231 с.
7. Нуралиев А.Н. Уровень жизни населения: теория, мониторинг и пути повышения: монография / А.Н. Нуралиев. -Душанбе: Ирфон, 2011. –160 с.
8. Нурализода А.М. Ҳамбастагии сатҳ ва сифати зиндагӣ: ҷанбаҳои стратегии баланд бардоштани он / А.Н. Нурализода // Паёми молия ва иқтисод. - 2019. -№3(19). -С.94-101.
9. Нурализода А.Н. Афзалиятҳо ва рушди соҳаи хизматрасонӣ дар баландбардории сатҳи некуаҳволии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.Н. Нурализода // Паёми молия ва иқтисод. - 2019. -№2(18). -С.21-26.
10. Нурализода А.Н. Ташаккулёбии идоракунии алоқаи байнихоҷагии кишвар дар таъмини шароитҳои некуаҳволии мардуми минтақаи Хатлон / Нурализода А.Н., У.М. Воҳидов, И.З. Асоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2021. -№8. -С.77-84.
11. Омори солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2020. Маҷмуаи оморӣ. -Бохтар, 2021. -435 с.

12. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21.12.2021, С.8.
13. Тоҷикистон: 30 – соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021. – 702 с.
14. Хубиев К. Противоречия экономического роста // Экономист. – 2005. - № 8. – С.46-54.

ТАҲЛИЛИ ЭКОНОМЕТРИКИИ БАҲОДИҲИИ САТҲИ НЕКУАҲВОЛИИ МАРДУМИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Дар мақолаи мазкур баҳодиҳии сатҳи некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон дар заминаи таҳлили коррелятсионию регрессионӣ баррасӣ шудааст. Баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ дар шароити имрӯза аз омилҳои мухталиф вобаста буда, дар ин самт рушди бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт нақши муҳимро мебозанд. Равандҳое, ки дар низоми иқтисодӣ ба амал меоянд, ба рушди иқтисоди тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ таъсир мерасонанд ва ҳамзамон, ба манфиатҳои умумииқтисодии кишвар мусоидат менамоянд. Бинобар ин, ҳолати мазкур дар шакли низоми муайян аз рӯйи шакл ва сохти давлатдорӣ дар ташаккул додани дараҷа ва динамикаи некуаҳволӣ таъсири бевосита дорад. Баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ин мақсади асосии сиёсати иқтисодию иҷтимоии давлат мебошад. Дастгирии давлатии баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум, алалхусус музди меҳнати кормандон дар ҷомеа, фароҳам овардани шароити мусоиди тиҷорат, рушди бахшҳои воқеӣ, таъмини устувории нарх ва шуғл, беқурбшавӣ нишондиҳандаҳои муҳимми дастгирии давлатии сатҳи некуаҳволӣ мебошад. Бинобар ин, беҳтар кардани сатҳи зиндагии мардум яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат буда, аз оғози давраҳои соҳибистиқлолӣ барои бартараф кардани ҳама гуна монеаҳо ва ба амал баровардани ислоҳоти бозор як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ таҳия ва дар амал татбиқ меёбанд. Барои таҳияи моделии регрессияи ҳисобии баҳодиҳии дараҷаи некуаҳволии мардум ба сифати нишондиҳандаи вобаста - даромади миёнаи аҳолии вилояти Хатлон ва ба сифати омилҳои новобаста – МММ ба ҳар сари аҳолӣ, музди меҳнат, андозаи нафақа, аҳолии машғул дар иқтисодиёт, сатҳи бекорӣ, индекси нархҳои истеъмолӣ ва пасандозҳои сарикасии аҳолии вилоят интихоб карда шудаанд. Бояд қайд кард, ки омилҳои мазкур дар ташаккул додани сохт, дараҷа ва дигаргуншавии сатҳи некуаҳволии мардум муайянкунанда мебошанд, яъне дараҷаи тағйирёбии онҳо бевосита ба даромади миёнаи аҳолӣ таъсир мерасонанд. Аз ин ҳисоб, нишондиҳандаҳои интихробгардида аз нигоҳи қонунияти иқтисодӣ асоснок мебошанд. Бинобар ин, мавқеи муаллифон бо далелҳои мушаххас, барои баҳодиҳии сатҳи некуаҳволии мардуми минтақаи Хатлон мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: некуаҳволӣ, рушди иқтисодӣ, омилҳои таъсиррасон, таҳлили коррелятсионию регрессионӣ, даромади аҳолӣ, музди миёнаи меҳнат, сатҳи бекорӣ, индекси нархҳои истеъмолӣ, соҳибкорӣ, самаранокии меҳнат, тавсифи оморӣ.

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОЦЕНКИ УРОВНЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В данной статье рассматривается оценка уровня благосостояния населения Хатлонской области на основе корреляционно-регрессионного анализа. Повышение уровня благосостояния в современных условиях зависит от различных факторов, и в этом направлении большую роль играет развитие отдельных секторов экономики. Процессы, происходящие в экономической системе, влияют на экономическое развитие всех регионов республики и в то же время способствуют общеэкономическим интересам страны. Поэтому состояние государства в виде определенной системы оказывает непосредственное влияние на форму и структуру государственности в формировании уровня и динамики благосостояния. Повышение уровня жизни населения является основной целью экономической и социальной политики государства. Государственная поддержка повышения уровня благосостояния людей, особенно заработной платы работающих в обществе, создание благоприятных условий для бизнеса, развития реального сектора, обеспечение ценовой стабильности и занятости, инфляция являются важными показателями государственной поддержки уровня благосостояния. существование. Поэтому повышение уровня жизни народа является одной из первостепенных задач государства, и с начала периода независимости был разработан и реализован ряд нормативно-правовых актов, направленных на преодоление всех препятствий и реализацию рыночных реформ. Разработать расчетно-регрессионную модель оценки уровня благосостояния населения в качестве зависимого показателя - средний доход населения Хатлонской области и в качестве независимых факторов - ВРП на душу населения, заработная плата, пенсии, занятость населения в экономике, уровень безработицы , индекс потребительских цен и личные сбережения населения региона. Следует отметить, что эти факторы являются определяющими в формировании структуры, уровня и изменения благосостояния людей, то есть степень их изменения напрямую влияет на средний доход населения. С этой точки зрения выбранные показатели обосновываются с точки зрения экономической правомерности. Поэтому позиция авторов с помощью конкретных фактов определяет уровень благосостояния жителей Хатлонской области.

Ключевые слова: благосостояние, экономическое развитие, влияющие факторы, корреляционно-регрессионный анализ, доходы населения, средняя заработная плата, уровень безработицы, индекс потребительских цен, предпринимательство, производительность труда, статистическая характеристика.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE ASSESSMENT OF THE LEVEL OF WELFARE OF THE POPULATION OF KHATLON REGION

This article discusses the assessment of the level of well-being of the population of the Khatlon region based on the correlation-regression analysis. An increase in the level of well-being in modern conditions depends on various factors, and in this direction the development of individual sectors of the economy plays an important role. The processes taking place in the economic system affect the economic development of all regions of the republic and at the same time contribute to

the general economic interests of the country. Therefore, the state of the state in the form of a certain system has a direct impact on the form and structure of statehood in shaping the level and dynamics of well-being. Raising the standard of living of the population is the main goal of the economic and social policy of the state. State support for improving the well-being of people, especially the wages of those working in society, creating favorable conditions for business, developing the real sector, ensuring price stability and employment, inflation are important indicators of state support for the level of well-being. Existence. Therefore, raising the standard of living of the people is one of the primary tasks of the state, and since the beginning of the period of independence, a number of legal acts have been developed and implemented to overcome all obstacles and implement market reforms. Develop a calculation-regression model for assessing the level of well-being of the population as a dependent indicator - the average income of the population of the Khatlon region and as independent factors - GRP per capita, wages, pensions, employment in the economy, unemployment rate, consumer price index and personal savings of the population region. It should be noted that these factors are decisive in shaping the structure, level and change in people's well-being, that is, the degree of their change directly affects the average income of the population. From this point of view, the selected indicators are justified from the point of view of economic legitimacy. Therefore, the position of the authors with the help of specific facts is determined to assess the level of well-being of the inhabitants of the Khatlon region.

Keywords: welfare, economic development, influencing factors, correlation and regression analysis, household income, average salary, unemployment rate, consumer price index, entrepreneurship, labor productivity, statistical characteristics.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Нурализода Амрулло Назрулло*** **-** Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: **amrullon@mail.ru**. Телефон: **(+992) 918-75-76-68**
Асоев Илҳом Зикрёевич **-** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи назарияи иктисод. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи Сафаров, 16. E-mail: **asoev.i@list.ru.** Телефон: **(+992) 002-02-86-90**

Сведение об авторах: ***Нурализода Амрулло Назрулло*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов. **Адрес**: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: **amrullon@mail.ru.** Телефон: **(+992) 918-75-76-68**
Асоев Илхом Зикреевич - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллаха Рудаки, ассистент кафедры экономической теории. **Адрес**: 735360, Республика Таджикистан, ш. г. Куляб, улица Сафарова, 16. E-mail: **asoev.i@list.ru**. Телефон: **(+992) 002-02-86-90**

Information about the authors: ***Nuralizoda Amrullo Nazrullo*** - Tajik State Financial and Economic University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance. **Address**: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. E-mail: **amrullon@mail.ru**. Phone: **(+992) 918-75-76-68**
Asoev Ilkhom Zikreevich **-** Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki, assistant of the Department of Economic Theory. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, sh. Kulyab, Safarov street, 16. E-mail: **asoev.i@list.ru.** Phone: **(+992) 002-02-86-90**

УДК 338.45 (470.12)

ХУСУСИЯТҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ САНОАТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Қаюмова М.Х.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Дурнамои тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чӣ хеле ки аз Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олӣ (26.12.2018с) бармеояд, ин саноатикунонии босуръати кишвар ба ҳисоб меравад. Дар вохӯрӣ бо саноатчиён ва соҳибкорон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз доштанд, ки дар самти расидан ба ҳадафи чоруми миллӣ – саноатикунонии босуръати кишвар, дар минтақаҳо шароитҳои мусоид муҳаё карда шуда, рушди соҳаи мазкур ҳаматарафа аз тарафи мақомоти идоракунии маҳаллӣ дастгирӣ карда шавад (14.10.2019с).

Таърихи тараққиёти кишварҳои дунё нишон медиҳад, ки таъмини рушди иқтисодии устувор аз вазъияти соҳаҳои хоҷагии халқ вобастагии қавӣ дорад. Дар ин ҷода пешрафти соҳаи саноат дар минтақаҳо ва иқтисодиёти миллӣ нақши ҳалкунанда дорад. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар замони муосир корхонаи саноатӣ ҳамчун объекти асосии муносибатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ баромад мекунад. Соҳаҳои саноати минтақавӣ дар маҷмуъ саноати миллиро ташкил менамоянд. Дар баробари ин, ҳар як минтақа сохтори саноатии муайянро дорад, ки дорои муҳити махсус, сохтори ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, истеҳсолӣ, институтсионалӣ ва ғайраҳо мебошад, ки хусусиятҳои тараққиёти иқтисодиёти минтақаҳоро муайян менамоянд. Дар ин ҷода муайян намудани иқтидори саноатии минтақа баҳри таъмини тараққиёти устувори соҳа аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Зеро бемуайян намудани иқтидори истеҳсолии саноатӣ, муқаррар намудани ҳадафҳои тараққиёти он дар дурнамои миёнамуҳлат ва дарозмуддат имконнопазир аст.

Дар шароити имрӯза дар ҷодаи коркарди сиёсати соҳавӣ доир ба тараққиёти устувори саноатӣ диққати махсус ба ҷустуҷӯи нишондодҳои устуворӣ, баланд намудани фаъолнокии инвеститсионӣ, ҳамгироии саноатӣ дар сатҳи минтақавӣ, миллӣ ва ҷаҳонӣ, дастгирии муътадилии тараққиёти унсурҳои зарурии ташаккули низомҳои саноатӣ зоҳир карда мешавад [5].

Масъалаи тараққиёти корхонаҳои соҳаи саноат, яке аз масъалаҳои муҳимми давраи муосир ба ҳисоб меравад. Зеро тараққиёти муттасили корхонаҳои саноатӣ дар ҳолати ҷалб намудани захираҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва молиявӣ имконпазир буда, ба назар гирифтани эҳтиёҷотҳои корхонаи саноатӣ, таъмини озодии иқтисодӣ ва бехатарии онҳо дар ин ҷода муҳим арзёбӣ карда мешавад.

Вилояти Суғд 23 декабри соли 1970 (аз 27.10.1939 то 28.03.1962, низ ҳамчун вилоят вуҷуд дошт) таъсис ёфта, дар қисми шимолии ҷумҳурӣ ҷойгир аст. Масоҳати умумии он 25,2 ҳазор км^2 ташкил дода, зиёда аз 2,7 миллион аҳолии гуногунмиллат дар ҳудуди он зиндагӣ доранд. Вилоят аз 10 ноҳия: Айнӣ, Ашт, Деваштич, Зафаробод, Мастчоҳ, Кӯҳистони Мастчоҳ, Спитамен, Ҷ.Расулов, Б.Ғафуров, Шаҳристон ва 8 шаҳр: Хуҷанд, Исфара, Конибодом, Панҷакент, Истаравшан, Бӯстон, Гулистон ва Истиқлол иборат аст [1]. Ҳар як минтақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи масоҳат, шумораи аҳолӣ, ҳолати иҷтимоӣ-иқтисодӣ, таъминот бо омилҳои дигари истеҳсолӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Яъне, дар ҳар як минтақа мавҷудият ва дастрасии базаи захиравӣ дар пешрафти ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ бо хусусиятҳои хосси онҳо тавсиф карда мешавад. Бинобар ин, тавсифи иқтисодиёти минтақаҳо, дар мисоли мо таҳлили имкониятҳои истеҳсолии соҳаҳои саноат бо истифода аз маълумоти оморӣ ҷараён гирифта, имконият медиҳад, ки оид ба таносуби тараққиёти соҳаҳои саноат ва тамоюлҳои ба миён омада тасаввуроти зарурӣ пайдо карда шавад.

Тавсифи саноати минтақавии вилояти Суғдро аз таҳлили нишондиҳандаҳои умуми иқтисодии саноат оғоз менамоем (расми 1).

Расми 1. Тағйирёбии шумораи корхонаҳои саноатӣ дар вилояти Суғд
Figure 1. Changes in the number of industrial enterprises in Sughd region

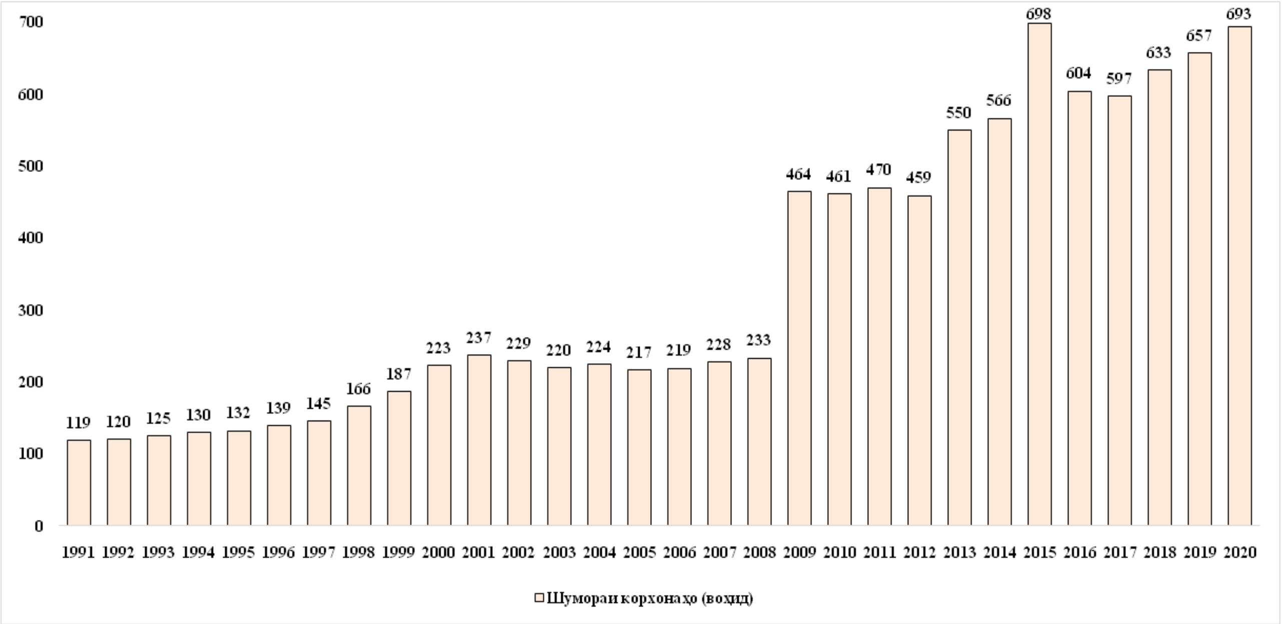

Манбаъ: Маҷмуаи омори вилояти Суғд. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. - 2021. -С. 332-333.

Расми 2. Тағйирёбии ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар вилояти Суғд
Figure 2. Changes in the volume of industrial products in Sughd region

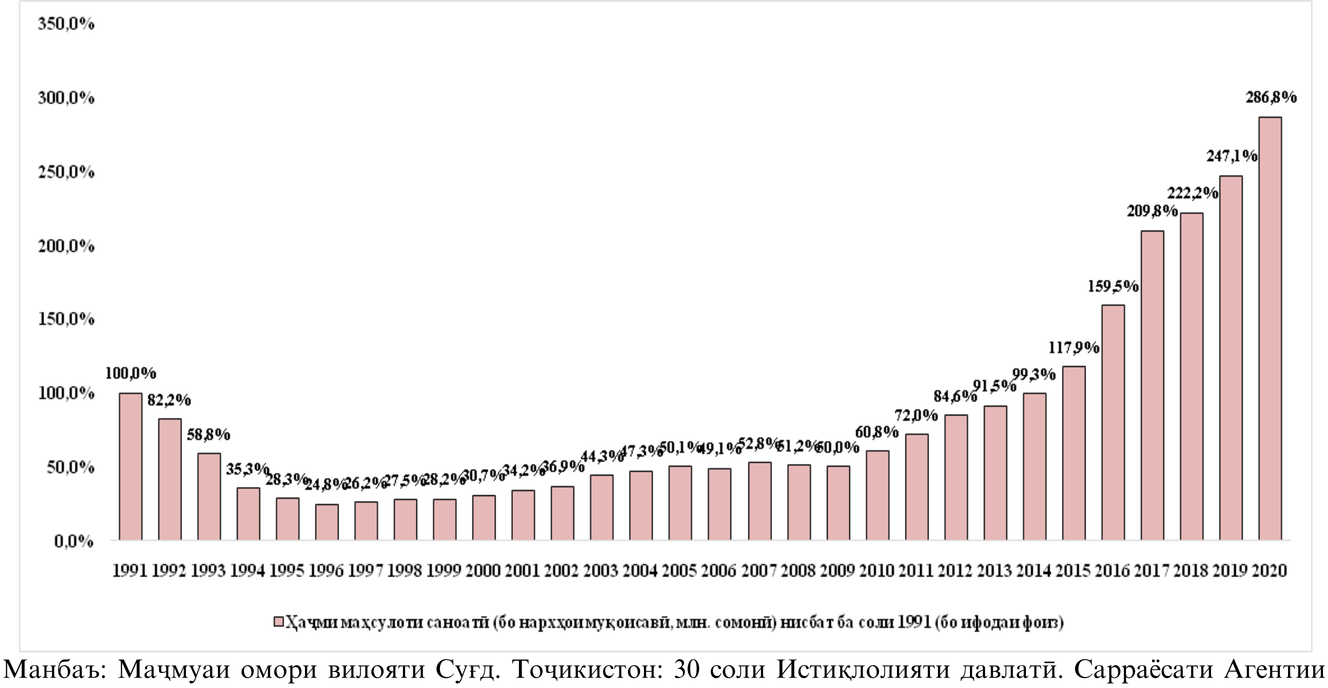

Манбаъ: Маҷмуаи омори вилояти Суғд. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. - 2021. -С. 332-333.

Аз рӯи маълумоти расми 1 мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар тули солҳои 1991-2020 шумораи корхонаҳои саноатӣ дар миқёси вилояти Суғд тамоюли афзоишёбӣ дорад. Агар дар соли 1991, оғози давраи ислоҳоти иқтисоди бозорӣ дар вилоят 119 корхонаҳои саноатӣ фаъолият дошта бошанд, ин нишондиҳанда дар соли 2020 ба 693 адад расид, ки дар умум 5,8 маротиба афзоиш ёфтааст. Аммо дар ин ҷо оид ба ҳаҷми корхонаҳои истеҳсолӣ сухан гуфтан мувофиқи мақсад мебошад. Зеро дар соли 1991 дар 119 корхонаи саноатӣ 68354 нафар коргарон бо ҷои корӣ таъмин буда, ба ҳисоби миёна ба ҳар як корхона 574 корманд мувофиқат мекард. Дар соли 2020 шумораи кормандон дар корхонаҳои саноатии минтақа ба 26600 нафар баробар шуда, ба ҳар корхонаи саноатӣ 38 нафар кормандон рост меоянд. Яъне дар ин давра сатҳи шуғлнокӣ дар соҳаҳои саноати

иқтисодиёти минтақа коҳиш ёфтааст. Новобаста ба коҳишёбии шумораи кормандон дар соҳаҳои саноати минтақа, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноат дар вилояти Суғд дар соли 2020 нисбат ба соли 1991 ба 2,9 маротиба афзоиш ёфтааст, ки оид ба баландшавии самаранокии истифодабарии омили меҳнат дар соҳа шаҳодат медиҳад [3].

Таҳлили вазъи истеҳсолии соҳаҳои саноати минтақа дар давраи солҳои 1991-2020 дар расми 2 оварда шудааст, ки тамоюли тараққиёти сиклии соҳаро нишон медиҳад. Маълумоти расми 2 нишон медиҳад, ки аз соли 1991 то соли 1996 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ коҳиш ёфта, бо тағйирёбии тамоюли ҳаҷми ММД кишвар ҳамрадиф мебошад. Мутобиқи асосҳои назариявии тараққиёти сиклии саноатӣ дар марҳилаи солҳои 1991-1996 давраи пастравии соҳаи саноати минтақа ба назар мерасад.

Сабаби коҳишёбии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар солҳои 1991-1996, дар минтақа, пеш аз ҳама, бо мушкилотҳои давраи гузариш алоқаманд буд. Таъсири манфӣ ба суръати тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳо он хислатҳои хосси низоми иқтисодии маъмурӣ-фармондеҳӣ ва банақшагирии марказонидашуда расонид. Зеро дар давраи мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ диққати асосӣ ба соҳаҳои саноат бештар зоҳир карда мешуд, ки бо истеҳсоли унсурҳои алоҳидаи маҳсулотҳои саноатӣ машғул буданд. Аз нуқтаи назари инкишофи инфрасохтори истеҳсолӣ, ҳама минтақаҳои Тоҷикистон дар ҳудуди бумбаст қарор доштанд. Ҳамаи ин хислатҳо ба истифодабарии самаранок ва ҷалби захираҳои мавҷуда барои гардиши истеҳсолӣ монеаҳо эҷод мекард. Захираҳои меҳнатии босуръат афзоишёбанда, захираҳои табиии нодир ба таври кофӣ ба истеҳсолот фаро гирифта намешуданд. Вазъияти корхонаҳои саноатии кишвар ва манотиқи он аз сабаби барҳамхӯрдани муносибатҳои исстеҳсолӣ-техникӣ ва ҳамгироӣ дар чорчӯбаи комплекси ягонаи хоҷагии собиқ ИҶСШ боз ҳам ногувор гардид. Дар натиҷа, бадшавии нишондиҳандаҳои умумииқтисодии соҳаҳои саноат ба миён омад. Аз соли 1991 то соли 1996 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар вилояти Суғд ба 75,2% коҳиш ёфта, ба 24,8% соли 1991 баробар шуд. Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар давраи солҳои 1991-2014 дар саноати вилояти Суғд, ба монанди вазъияти саноати дигар минтақаҳои кишвар, ҷараёни ғайрииндустрияшавӣ мушоҳида карда машавад. Дар ин давра аксарияти корхонаҳои саноатии минтақа аз сабаби тобовар набудан ба рақобати бозорӣ, норасогии воситаҳои гардон, хункназарии соҳибони корхонаҳои саноатии хусусигардонидашуда аз фаъолият боз монданд [8].

Ҷоиз ба гуфтанист, ки саноати минтақаи вилояти Суғд ҳамчун қисми таркибии саноати мамлакат асоси тараққиёти иқтисодии минтақа боромад карда, дар давраи таҳлилӣ ба дигаргуниҳои куллӣ дучор шудасст. Махсусан чунин тағйиротҳо дар натиҷаи дигаргуншавии шакли моликият ва барҳамхӯрдани як қатор корхонаҳои даврони Шуравӣ алоқаманд мебошанд.

Дигаргуниҳои сохторӣ ва низомӣ дар саноати минтақа дар давраи солҳои 1991-1996 ба мавҷудияти соҳа таъсири назаррас расонид. Маълум аст, ки мушкилиҳои бо давраи пойдор намудани муносибатҳои бозорӣ бо омилҳои ҳам дохилӣ ва беруна вобастгаии калон доштанд. Дар ин марҳила саноати минтақаи вилояти Суғд ба монанди дигар манотиқи кишвар тараққиёти самараноки худро таъмин карда натавонист. Дар натиҷаи бенизомии давраи гузариш дар аввали солҳои 90-ум асри XX, истеҳсолоти саноатӣ ба соҳаи қафомонда табдил ёфта буд. Оид ба ин гуфтаҳо маълумоти расмҳои 1 ва 2 шаҳодат медиҳанд.

Аз соли 1997, ба шарофати кӯшишҳои бардавоми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон байни қувваҳои мухолифин ва ҳукумати қонунии кишвар созишномаи сулҳу ваҳдат ба имзо расид, ки бахри тараққиёти тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ заминаи нав ва устуворро пойдор намуд. Аз соли 1997 то соли 2014 дар соҳаҳои саноати вилояти Суғд марҳилаи рушди барқароркунанда ба назар мерсад, ки пастравии ҳаҷми маҳсулоти саноатии истеҳсолшуда дар давраи солҳои 1991-1996, танҳо дар тули 17 сол (1997-2014) барқарор карда шуд.

Дар натиҷаи тадбирҳои амалигардидаи ҳукумат ва ҳамкории судманди давлат бо бахши хусусӣ дар сохтори саноати вилояти Суғд пешравиҳои назаррас ба назар мерасанд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Сохтори саноати вилояти Суғд дар солҳои охир (шумораи корхонаҳо)
Table 1. Structure of the industry of Sughd region in recent years (number of enterprises)

Соҳаҳои саноат	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**Соли 2020 нисбат ба соли 2011 (бо %)**
Саноати истихроҷи маъдан	21	21	22	29	40	47	48	50	51	56	2,7
Истихроҷи маводҳои энергетикӣ	6	6	6	10	11	12	11	10	8	8	1,3
Истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ	15	15	16	19	29	35	37	40	43	48	3,2
Саноати коркард	229	264	299	534	653	553	545	579	565	594	2,6
Дигар соҳаҳои саноат	1	2	4	12	14	14	16	19	20	20	20,0
Истеҳсол ва тақсимоти неруи барқ, газ, об	3	3	3	3	4	4	1	4	41	43	14,3

Манбаъ: Маҷмуаи омори вилояти Суғд. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. - 2021. -С. 335.

Аз рӯи маълумоти ҷадвали 1 мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар тули солҳои 2011 – 2020 шумораи корхонаҳои саноати истихроҷи маъдан аз 21 адад то 56 адад зиёд гардида, афзоиш 2,7 маротибаро ташкил додааст. Шумораи корхонаҳои истихроҷи маводҳои энергетикӣ аз 6 адад то 8 адад зиёд гардида, дар маҷмуъ 1,3 маротиба афзоиш ёфтаанд. Корхонаҳои истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ дар мантиқи вилоят аз 15 адади соли 2011 дар соли 2020 ба 48 адад расидааст, ки 3,2 маротиба афзоишро нишон медиҳад. Тағйироти назаррас дар афзоишёбии саноати коркард ба назар мерасад, ки дар ин марҳила шумораи корхонаҳои ин соҳа аз 229 адад то 594 адад зиёд гардида, афзоиш 2,6 маротибаро ташкил медиҳад. Корхонаҳои дигар соҳаҳои саноат дар соли 2020 нисбат ба соли 2011, 20 маротиба афзоиш ёфта, аз 1 адад то 20 адад зиёд гардидааст. Корхонаҳои таъиноти тақсимоти неруи барқ, газ ва об аз 3 адади соли 2011 то 43 адад дар соли 2020 зиёд шудааст, ки дар маҷмуъ 14,3 маротиба афзоишро нишон медиҳад [7].

Чунин вазъияти дигаргуншавии соҳаи саноати минтақавӣ ба ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолмешуда таъсири худро расонид. Дар солҳои охир ҷоннокшавии фаъолияти корӣ дар истеҳсоли маҳсулоти саноатии минтақавӣ ба назар мерасад.

Бо дарназардошти чунин тағйиротҳои сохторӣ дар соҳаҳои саноати вилояти Суғд оқибатҳои бuҳрони трансформатсионӣ, ки ба соҳа таъсири манфии худро бештар расонида буд, бартараф карда шуданд. Тараққиёти соҳаи саноат дар натиҷаи тадбирҳои саривақтии давлату ҳукумат оид ба танзимкунии чараёнҳои иқтисодӣ баҳри таъмини рушди устувори тамоми хоҷагии халқ таъмин карда шуд.

Боиси қайд аст, ки дар марҳилаи таҳлилшаванда сиёсати саноатӣ ҳамчун маҷмуи чораҳои давлатӣ оид ба тараққиёти соҳаи саноат бо истифода аз фишангҳои гуногуни дахолати давлат ба ҷараёни иқтисодиёт, амалӣ карда шуд [11].

Новобаста ба тараққиёти соҳаҳои саноат дар вилояти Суғд, то ҳол имкониятҳои саноатии минтақа, ки қисмати он дар аввали солҳои 90-уми асри XX аз даст рафта буданд, ба таври самаранок истифода намешавад. Чунин вазъият махсусан дар таносуби қонеъгардонии талаботи истеъмолӣ бо молҳои воридотӣ ва ватанӣ ба назар мерасад. Аз сабаби мавҷуд набудани имконияти қонеъгардонии эҳтиёҷоти истеъмолии мардум бо молҳои ватанӣ, бозори истеъмолии минтақа ва умуман ҷумҳурӣ ба воситаи молҳои воридотӣ қонеъгардонида мешаванд. Дар сохтори саноат истеҳсоли номгӯи зиёди маҳсулоти ниёзи мардум аз байн рафта, пешрафти соҳа дар замони муосир бештар бо истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳи ба назар мерсад. Албатта ин як пешравии назаррас ба ҳисоб меравад, лекин бо баробари ин қонеъгардонии эҳтиёҷоти аҳолӣ бо маҳсулоти ватании саноатӣ беҳбудиро талаб менамояд [6].

Агар дар ибтидои ҷараёни пойдоршавии муносибатҳои бозорӣ чунин вазъият бо ислоҳоти иқтисодӣ вобаста бошад, минбаъд истеҳсоли молҳои ниёзи мардум аз тарафи корхонаҳои саноатӣ ба як мушкилии калон мубаддал гардид. Дар натиҷаи норасогии воситаҳои инвеститсионӣ, омода набудани таҷрибаи фаъолияти корхонаҳои саноатӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ, ба саноатӣ минтақа имкон надоданд, ки корхонаҳои муваффақона фаъолиятбаранда истеҳсолоти худро барқарор намоянд, то ҳатто баъзеи онҳо аз макони истеҳсолӣ пурра берун шуданд. Пеш аз ҳама, ин гуфтаҳо барои корхонаҳои саноатии калонҳаҷм оид ба истеҳсоли пойафзол, матоъҳои гуногун, маҳсулоти тайёри дӯзандагӣ, коркарди чӯбу тахта, мошинасозӣ ва ғайраҳо тааллуқ дорад, ки то соли 1991 фаъолияти пурсамар доштанд [13].

Қайд намудан зарур аст, ки корхонаҳои ҳаҷман калон аз сабаби хислатҳои тақсимоти байниҷумҳуриявии меҳнат дар дохили собиқ давлати ИҶСШ, баъд аз барҳамхӯрдани он ва амалигардонии хусусигардонӣ алоқаҳои хоҷагидорӣ байни корхонаҳо аз байн рафт. Ин ҳодиса таассуроти таҷрибаи нокифояи ҳайати идоракунии корхонаҳои хусусигардонидашуда ба миён омада буд. Дар маҷмуъ ҳама ин оқибатҳо аз сабаби ба миён омадани дигаргуниҳои давраи гузариш ба вазъияти минбаъдаи корхонаҳои саноатӣ таъсири манфии худро расонид [1].

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки истифодабари оқилонаи иқтидорҳои мавҷудбудаи саноати минтақа метавонад истеҳсоли маҳсулотҳои зиёдеро ба роҳ монад, ки қобилияти рақобатпазириро бо молҳои воридотӣ бо дар назардошти хислатҳои нодири худ доранд. Махсусан дар ин ҷода оид ба хароҷоти омилӣ барои истеҳсоли чунин молҳо қайд намудан зарур аст. Ба ҳама маълум аст, ки минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои қувваҳои кории арзон мебошанд, ки қобилияти истеҳсоли арзиши иловашудаи зиёдро доранд. Иқтидори васеи тараққёти соҳаҳои саноати минтақа бо сатҳи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ва дараҷаи ворид намудани онҳо ба фаъолияти хоҷагидорӣ тавсиф карда мешавад. Аз рӯи чунин нишондодҳо дар вилояти Суғд имкониятҳои зиёд вуҷуд доранд, ки истифодаи амалии он метавонад тараққиёти соҳаҳои саноатро ба сатҳи куллан нав оварда расонад. Сатҳи истифодабарии иқтидори саноатӣ дар иқтисодиёти минтақа аз он шаҳодат медиҳад, ки захираҳои рушди саноатӣ аз ҳисоби васеъшавии истифодабарии иқтидорҳои истеҳсолии мавҷудбуда имкониятҳои калон дорад [12]. Оид ба мавҷудияти чунин имкониятҳо дар баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доимо таъкид гардида, афзалияти васеъшавии истеҳсолоти саноатӣ бо назардошти баландшавии сатҳи шуғлнокии аҳолӣ қайд карда мешавад. Ҳамаи ин имконият медиҳад қайд намоем, ки истифодабарии ҳадди аксари иқтидори истеҳсолӣ дар саноат дар дурнамои миёнамуҳлат ва дарозмуддат унсури асосии рушди иқтисодии устувор ба ҳисоб меравад [9].

Ҷоиз ба таъкид аст, ки бо мақсади тараққиёти соҳаҳои саноати минтақа, истифодабарии ҳаматарафаи иқтидори истеҳсолӣ ва васеъшавии ҳаҷми корхонаҳо аз чорабиниҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб меравaнд. Вобаста ба ин гуфтаҳо, академик Қаюмов Н.Қ. чунин қайд менамоянд: "дар саноат иқтидорҳои зиёди истифоданашуда ва захираҳои ҷалби омили меҳнат вуҷуд доранд. Бинобар ин, афзалиятнокии тараққиёти корхонаҳои саноатӣ метавонад ба сифати муҳаррики иқтисодӣ баромад намояд, ки метавонад иқтисодиёти мамлакатро аз вобастагии воридот барои тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии устувор равона созад" [8]. Чунин муносибат махсусан барои баратараф намудани оқибатҳои бухрони гузариш ва мусоидат намудан ба саноатикунонии босуръати кишвар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур арзёбӣ карда мешавад. Ба ибораи дигар, барқарор намудани фаъолияти корхонаҳои саноатии бекорхобида қодир аст барои ҳалли як қатор мушкилиҳо мусоидат намояд. Пеш аз ҳама, дар ин ҷо самаранокии истифодабарии ҳама омилҳои истеҳсолот дар назар дошта шудааст. Барои расидан ба ин ҳадаф механизмҳои иқтисодӣ бояд ба чунин стратегияи пешрафти саноат мутобиқат намояд, ки дар чорчӯбаи он истифодабарии корхонаҳои саноатии мавҷудбуда ба пуррагӣ фаъолият намекарда ва таъсиси корхонаҳои нави саноатӣ бо дарназардошти ҳама инфрасохтори онҳо ба назар гирифта шаванд. Дар баробари ин, мушкилоти баланд намудани сифати омода намудани захираҳои меҳнатӣ вобаста ба талаботи рақобати бозорӣ аз чорабиниҳои зарурӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷода коркард ва амалигардонии сиёсати саноатӣ бо назардошти хусусиятҳои минтақавӣ аз амалҳои аввалиндарҷа ба ҳисоб меравад [10].

Таъмини тараққиёти бахши саноати иқтисодиёти минтақа дар асоси принсипҳои худтаъминкунӣ ҳамчун асоси дастрас намудани рушди иқтисодии самаранок ва устувор, инкишофи ҳама шаклҳои соҳибкориро дар соҳаи саноат дар назар дорад. Айнан инкишоф ва васеъшавии ҳама шаклҳои соҳибкорӣ метавонад пояи устуворро барои таъмини ҷойҳои корӣ ва ғанигардонии бозори дохилӣ бо молҳои ватанӣ мусоидат намояд. Дар ин ҷода инкишофи соҳибкории хурду миён нақши махсус дорад. Аҳамияти афзалиятноки онҳо дар он асос меёбад, ки тараққиёти чунин шакли соҳибкорӣ барои тараққиёти саноат такони хуб дода, захираҳои меҳнатии бо кор машғул набударо барои фаъолияти худ бештар ҷалб намояд. Аз таҷрибаи кишварҳои пешрафта маълум аст, ки айнан ҳавасмандгардонии тараққиёти соҳибкории саноати хурду миёна имкон медиҳад, ки рушди иқтисодии устувор таъмин карда шавад.

Оиди чунин ақида маълумоти дар расми 1 низ шаҳодат медиҳад, ки мутобиқи он шумораи корхонаҳои саноатӣ дар вилояти Суғд дар соли 2020 ба 693 адад расида, нисбат ба соли 1991, 5,8 маротиба зиёд шудааст [4]. Ин маълумот аз он гувоҳӣ медиҳад, ки рушди саноати минтақа асосан аз ҳисоби таъсисёбии корхонаҳои хурду миёна ба миён омадааст, ки гуфтаҳои болоро тасдиқ менамоянд. Таҷрибаи хоҷагидорӣ нишон медиҳад, ки ба соҳибкории хурду миёна ҳаракатнокӣ ва мутобиқшавии босуръат ба навовариҳои илму техника хос аст. Дар баробари ин, соҳибкории хурду миёна дар шакли таъсисёбии корхонаҳои хурд ва миёна қобилияти ташкили ҷойҳои кории нав, афзоиши ҳудудии истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, меҳнатӣ ва дигар омилҳои истеҳсолотро дорад. Дар навбати худ ҳама ин хислатҳо заминаҳои аслиро барои дастрасии самараноки пешрафти соҳаҳои саноат мусоидат менамоянд. Бинобар ин, васеъшавии ҳаҷми бахши саноатӣ дар минтақа ва таъиноти он барои инкишофи истеҳсолоти молҳои ниёзи мардум барои тараққиёти иқтисодиёти вилояти Суғд ва ҷумҳурӣ афзалиятҳои назаррас дорад.

Қайд намудан зарур аст, ки дар ҷараёни амалигардонии сиёсати саноатии минтақавӣ бо мақсади истифодабарии ҳама иқтидорҳои мавҷуд буда, пешрафти ин соҳаи ҳаётан муҳимми иқтисодӣ бояд хислати экстенсивӣ дошта бошад. Маҳз ба шарофати таъмини рушди экстенсивии соҳаҳои саноат, минтақаҳо метавонанд ҷойҳои нави корӣ таъсис дода, аҳолии бекорро бо фаъолияти меҳнатӣ фаро гиранд, ки ба баландшавии сатҳи зиндагонии мардум мусоидат менамояд. Дар ин ҳолат пурра даст кашидан аз омилҳои тараққиёти интенсивӣ дар назар дошта намешавад, баръакс тараққиёти соҳаҳои саноат ба таври экстенсивӣ бо унсурҳои тараққиёти интенсивӣ бояд таъмин карда шавад. Бо ибораи дигар сухан оид ба намуди тараққиёти нисбатан экстенсивии соҳаҳои саноти минтақа меравад.

Тараққиёти нисбатан экстенсивии саноати минтақаи вилояти Суғд бо ҳолате асоснок карда мешавад, ки мутобиқи он барқарор намудани корхонаҳои саноатии бекорхобида ва ташкили корхонаҳои нав, мантиқан унсурҳои пешрафти экстенсивӣ ба ҳисоб меравад.

Афзалияти истифодабарии омилҳои экстенсивӣ дар алоқаманди бо истифодаи ҳаматарафаи технологияҳои пешқадами истеҳсолӣ (омили интенсивӣ) барои коҳиш додани шумораи муҳоҷирати меҳнатӣ дар минтақа мусоидат намояд. Айнан барои ҳамин ба фикри мо тараққиёти соҳаҳои саноат дар марҳилаи муосир бояд хислати нисбатан экстенсвивӣ дошта бошад. Дар баробари ин, тараққиёти саноати минтақа бо азнавсозии техника ва технологияи истеҳсолӣ ҳамрадиф бояд бошад [2].

Вобаста ба гуфтаҳои боло, дар асоси таҳлил ва омӯзиши вазъи саноати вилояти Суғд чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст:

Якум, барои истифодабарии иқтидори саноатии минтақа зарурати инкишофи он дар асоси истифодабарии омилҳои экстенсивӣ баён менамояд. Яъне, васеъшавии ҳаҷми истеҳсолот ва афзоиши шумораи корхонаҳои саноатӣ, ки қобилияти истеҳсол намудани молҳои ниёзи мардум ва ташкили ҷойҳои нави корӣ.

Дуюм, тараққиёти саноати вилояти Суғд дар самти ғанигардонии бозори дохилӣ бо молҳои истеъмолӣ бо дар назардошти баромадан ба бозори беруна дар оянда, ки ба таври ногузир баланд намудани рақобатпазирии молҳои истеҳсолмешударо дар корхнаҳои саноатӣ дар назар дорад.

Сеюм, бояд фаъолияти корхонаҳои саноатии бекорхобида ба воситаи таҷдиди куллии ҷараёни технологӣ барқарор карда шуда, истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ба роҳ монда шавад.

Чорум, бояд чораҳо оид ба кооператсия ва махсусгардонии маконҳои истеҳсолоти саноатӣ амалӣ кард шуда, чунин хислатҳо ҳангоми таъсиси корхонаҳои нав баҳри коҳиш додани хароҷоти муомилот ва татбиқи сиёсати саноатӣ дар минтақа ба инобат гирифта шаванд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Гулмамадов А.В.

АДАБИЁТ

1. Алиджанов Д.А. Импортозамещающий экономический рост в современных условиях Республики Таджикистан / Д.А. Алиджанов. –Худжанд: Нури маърифат, 2021. -368 с.
2. Андреев Г.Н. Региональные экономические системы: Методология исследования и практика развития: Монография / Г.Н. Андреев, Л.Л. Савелло, Я.В. Попова. – Волгоград: Волг. ГТУ, 2006. -115 с.
3. Березнев С.В. Основы современной региональной экономики Учебное пособие ГУ КузГТУ / С.В. Березнев, В.В. Копеин. -Кемерово, 2008. -224 с.
4. Идрисов Г.И. Промышленная политика России в современных условиях / Г.И. Идрисов. -М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. -160 с.
5. Ищенко М.М. Региональное управление неоднородными социально-экономическими системами субъектов РФ.: автореферат дис. ... доктора экон. наук: 08.00.05 / М.М. Ищенко. –М., 2012. -39 с.
6. Каюмов Н.К. Приоритеты и меры по стимулированию экономического развития Республики Таджикистан в переходный период / Н.К. Каюмов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. -Душанбе, 2001. -№3. -С.113.
7. Маҷмуаи омории вилояти Суғд. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. - 2021. – С. 7.
8. Промышленность Таджикистана за годы государственной независимости. Коллективная монография; НАНТ, Институт экономики и демографии / Под общей редакцией Рахимзода Ш. -Душанбе: Дониш, 2021. -677 с.
9. Рахимов Р.К. Проблемы развития переходной экономики Республики Таджикистан / Р.К. Рахимов. -Душанбе, 2012. -422 с.
10. Рахимов Р.К. Теоретические вопросы стратегии развития экономики Республики Таджикистан в переходный период / Р.К. Рахимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. -Душанбе, 2001. -№2. -С.59.
11. Хоналиев Н. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития / Н. Хоналиев. -Душанбе: Ирфон, 2007. -292 с.
12. Шамсиев К.Б. Развитие предпринимательства в Таджикистане / К.Б. Шамсиев // Информационно-аналитический бюллетень. -Душанбе: Ирфон, 2003. -С.79.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. -М.: Политиздат, 1982. -237 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ САНОАТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Мақола оид ба фаъолияти корхонаҳои саноатие, ки барои пешбурди иқтисодиёти минтақа зарурананд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар солҳои 1991 то соли 1996 саноати минтақа коҳиш ёфта, то ин дам бошад, бо роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пешравиҳо ба назар расидааст. Дар ниҳоят сиёсати саноатӣ дар вилояти Суғд ҳатман барои барқарор намудани фаъолияти корхонаҳои калони саноатии бекорхобида равона карда шавад, зеро чунин чорабинӣ метавонад барои афзоиши сатҳи шуғлнокии аҳолии қобили меҳнат мусоидат намояд. Новобаста ба ҳама сатҳҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, амалигардонии ҷараёни истеҳсолот ба туфайли баҳамтаъсиррасонии омилҳои асосии истеҳсолот имконпазир аст. Дар низоми омилҳои истеҳсолот, меҳнат якҷоя бо захираҳои табиӣ ва дигар омилҳо қувваи ҳаракатдиҳандаи пешрафти ҷамъиятро ифода мекунад. Ҳамаи ин машкилотҳои умумӣ дар роҳи инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд ва дигар минтақаҳои мамлакат мебошанд. Вобастагии самаранокии истеҳсолоти саноатӣ бо назардошти оқилонаи тамоми омилҳои истеҳсолот ва алоқамандии дурусти онҳо ба афзоиши самаранокии истеҳсолот муосидат менамояд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои саноатӣ, иқтисодиёти минтақа, захираҳои меҳнатӣ, тараққиёти саноат, саноати минтақа, истеҳсолот, сиёсати саноатӣ, инвеститсионӣ.

ОСОБЕННОСТИ ПРОМЫШЛЕННОГО РАЗВИТИЯ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается деятельность промышленных предприятий, необходимая для развития экономики региона. С 1991 по 1996 промышленность региона пришла в упадок, но под руководством Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона был достигнут прогресс. Наконец, промышленная политика Согдийской области должна быть направлена на возобновление работы крупных предприятий, так как такое мериприятие могло бы способствовать увеличению занятости трудоспособного насиления. Независимо от уровня хозяйственной деятельности, осуществление производственного процесса возможно благодаря взаимодействию основных факторов производства. В системе факторов производства труд вместе с природными ресурсами и другими факторами представляет собой движущую силу прогресса общества. В системе факторов производства труд вместе с природными ресурсами и другими факторами представляет собой движущую силу прогресса общества. Все это общие проблемы в развитии предпринимательской деятельности в региональной экономике Согдийской области и других регионов страны.

Зависимость эффективности промышленного производства от рационального учета всех факторов производства и их правильного соотношения способствует росту эффективности производства.
Ключевые слова: промышленные преприятия, региональная экономика, трудовые ресурсы, промышленное развитие, промышленность региона, производство, промышленная политика, инвеститции.

FEATURES OF THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE SOGHD REGION IN MODERN CONDITIONS

The article discusses the activities of industrial enterprises necessary for the development of the regional economy. From 1991 to 1996, the industry of the region fell into decline, and sofar, under the leadership of the Founder of Peace and National Unity, the Prezident of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon progress has been made. Finaly, the industrial policy of the Soghd region should be aimed at resuming the work of large enter prises, since such an event could control. Regardless of the level of economic activity, the implementation of the production process is possible due to the interaction of the main factors of production. In the system of factors of production, labor, together with natural resources and other factors, is the driving force behind the progress of society.ibute to an increase in the employment of the able-bodied population. In the system of factors of production, labor, together with natural resources and other factors, is the driving force behind the progress of society. All these are common problems in the development of entrepreneurial activity in the regional economy of the Soghd region and other regions of the country. The dependence of the efficiency of industrial production on the rational accounting of all factors of production and their correct correlation contributes to the growth of production efficiency.
Keywords: industrial enterprises, regional economy, labor resources, industrial development, industry of the region, production, industrial policy, investments.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қаюмова Муҳайёхон Хуршедовна*** – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, доктoранти Ph.D. **Суроға:** 735700,Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. E-mail: **mashajon123@mail.ru.** Телефон**: (+992) 927-08-83-32**

Сведение об авторе: ***Каюмова Мухайёхон Хуршедовна*** **–** Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова, докторант Ph.D. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **mashajon123@mail.ru** Телефон**: (+992) 927-08-83-32**

Information about the author: ***Kayumova Mukhayokhon Khurshedovna*** **-** Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov, doctoral candidate Ph.D. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **mashajon123@mail.ru** Phone**: (+992) 927-08-83-32**

УДК 330.15

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДОЛОГИИ БЕХАТАРИИ ИҚТИСОДИИ КОРХОНАҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Давлатова Р.М.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ

Бехатарии иқтисодӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар шароити муосир ба ҳисоб меравад. Ибораи «бехатарии иқтисодӣ» ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ ба андозаи таърихи илм дар муқоисаи дигари илмҳо хело ҷавон мебошад. Дар фаҳмиши ҳозира онро бори аввал Франклин Делано Рузвелт ба гардиш ворид сохтааст. Президенти нав интихобшудаи ИМА Ф.Д. Рузвелт соли 1934 бори аввал дар паёми худ ба миллат ибораи «амнияти иқтисоди миллӣ» (national economic security)-ро дар замони «депрессияи бузург» истифода бурдааст [5,с.14].

Бехатарии иқтисодӣ – қобилияти фаъолият ва рушди низоми иқтисодӣ дар муқобили таҳдидҳо, сари вақт бартараф кардан, заиф кардан ё ҷуброн кардани онҳо, пешгирии ҷамъшавии аз ҳад зиёди онҳо, бартараф намудани омилҳои таъсири берунаи бавуҷудомада, нигоҳ доштани шароити муътадили зиндагии аҳолӣ, таъмини устувори захираҳои хоҷагии халқ, инчунин, собитқадамона ба амал баровардани манфиатҳои иқтисоди миллӣ-давлатӣ мебошад [8,с.228].

Бехатарии иқтисодӣ дар сатҳи микро масъалаҳои ҳифзи корхона аз таъсири манфии муҳити зист, инчунин, қобилияти онро барои зуд бартараф кардани таҳдидҳо ё мутобиқ шудан ба шароити мавҷуда, ки ба фаъолияти он таъсири манфӣ намерасонад, баррасӣ мекунад.

Корхона воҳиди мустақили иқтисодӣ мебошад, ки дар қаламрави ин ё он давлат амал мекунад ва ба қонунҳои он итоат мекунад. Мустақилияти маъмурию иқтисодии корхонаро қонун муайян намуда, чунин маъно дорад, ки корхона дар бораи чи қадар истеҳсол кардан ва чи тавр фурӯхтани он, тарзи тақсим кардани даромади гирифтаашро мустақилона ҳал мекунад.

Дар сарчашмаҳо, ки ба масъалаҳои бехатарии иқтисодии корхонаҳо бахшида шудаанд, миқдори хеле зиёди таърифҳо вобаста ба мафҳум ва моҳияти бехатарии иқтисодии корхонаҳо дода шудаанд. Масалан таърифҳои зерини бехатарии иқтисодии корхонаро баррасӣ мекунем.

Муаллифон А.К. Моденов, Е.И. Белякова, М.П. Власов, Т.А. Лелявина қайд менемоянд, ки: “бехатарии иқтисодии корхона – ин самараноктар истифода бурдани захираҳои корхона барои пешгирӣ кардани таҳдидҳо ва таъмин намудани кори муътадили корхона дар шароити имрӯза ва оянда мебошад” [14,с.58]. Ин таъриф, ба ҳалли проблемаи истифодаи самарабахши моликият таъсир расонида, мақсади корхонаро ҳамчун мубориза бар зидди таҳдидҳо муайян мекунад. Албатта, истифодаи самараноки захираҳои корхона метавонад дараҷаи бехатарии иқтисодии корхонаро тавсиф кунад.

Илова бар ин, муҳаққиқон О.А. Грунин, С.О. Грунин, мепиндоранд, ки: «бехатарии иқтисодии корхона (фирма) чунин ҳолати субъекти хоҷагидорест, ки дар он ҷузъҳои муҳимми сохтор ва фаъолияти корхона бо дараҷаи баланди муҳофизат аз тағйиротҳои номатлуб мебошанд” [3,с.37]. Ин таъриф мафҳуми “таҳдидҳоро” бо “тағйироти номатлуб” бидуни муайян кардани он, иваз мекунад.

Ба андешаи К.С. Половнев «бехатарии иқтисодии корхона чунин ҳолати субъекти хоҷагидорӣ мебошад, ки дар он ҳадди аксар истифодаи самараноки захираҳои корпоративӣ барои пешгирӣ, суст кардан ё аз мавҷудияти хатарҳо ва таҳдидҳо муҳофизат кардан ё дигар ҳолатҳои ғайричашмдошт ва асосан ноил шудан ба ҳадафҳои тиҷоратӣ дар шароити рақобат ва хавфи иқтисодӣ мебошад» [10,с.37].

Дар ин таъриф, ҳадафҳо, омилҳои тиҷорат - рафтори он рақобат ва хавфи иқтисодӣ қайд карда шудаанд. Меъёри истифодашаванда - самаранокии истифодаи захираҳо - ба мафҳуми таҳдид, хатар асос ёфтааст.

Дар доираи бехатарии иқтисодии сохтори соҳибкорон, мо бехатарии манфиатҳои ҳаётан муҳимми онро аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ дарк хоҳем кард, яъне, ҳифзи сохтори соҳибкорӣ, кадрҳо ва неруи зеҳнии он, иттилоот, технология, сармоя ва фоида, ки

бо низоми тадбирҳои дорои характери махсуси ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ, технологӣ-иттилоотӣ ва иҷтимоӣ таъмин карда мешавад.

Бо таҳлил намуадни ин таърифҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки муаллиф фаъолияти корхонаро аз манфиатҳои иқтисодии ҷонибҳои манфиатдор дар алоҳидагӣ баррасӣ мекунад. Аз ин мавқеъ ақидаи муаллиф ба ду нуқтаи назар ҷудо мешавад. Аввалин нуқтаи назар дар бораи бехатарии иқтисодии корхона ба истифодаи мафҳуми таҳдид асос ёфта, сабабҳои пайдоиши онҳоро як тараф гузоштааст. Муносибати дуюм, ки канорагирӣ аз истифодаи мафҳуми таҳдид дар таърифи бехатарӣ ба самаранокии иқтисодии корхона асос ёфтааст, расидани мақсадро бе манфиати тарафҳо дар мадди аввал гузоштаанд. Ҳамчунин, нуқтаҳое ҳастанд, ки ин ду равишро ба ҳам мепайванданд ё омехта мекунанд.

Бояд қайд намуд, ки корхона – ин пеш аз ҳама, объекти муносибатҳои иқтисодист, зеро молик (соҳибкор, саҳмдор) ҳангоми таъсис додани корхона манфиатҳои иқтисодии худро ба амал мебарорад. Ғайр аз ин, вақти ташкили корхона ҳамеша тақсимоти даромад ба иноабат гирифта мешавад. Аз ин рӯ, мухолифони ин корхона ҳамеша ҳастанд. Мубориза ба муқобили таҳдидҳо вазифаи роҳбариятест, ки барои истифодаи самараноки моликият масъул аст. Манфиати соҳибкор бошад, ба таҳдидҳо аз он вобастагӣ дорад, ки мубориза бо онҳо хароҷотро талаб мекунад. Ҳамин тариқ, табиист, ки таърифи бехатарӣ бояд на танҳо ба манфиати соҳибмулк асос ёбад, балки манфиатҳои дигар ҷонибҳои манфиатдор низ ба назар гирифта шавад.

Инчунин, истилоҳи бехатарии корхонаро метавон ба истилоҳи бехатарии иқтисодии корхона баробар ҳисоб кард, зеро корхона, пеш аз ҳама, ин объекти муносибатҳои иқтисодӣ мебошад.

Ҳамин тавр, ҳангоми асоснок кардани хусусияти бехатарии иқтисодии корхона мо метавонем мавҷудияти ду арзёбиро изҳор кунем:

- бехатарии иқтисодии корхона ҳамчун объекти иқтисодӣ бо хусусияти муайян (динамикаи фаъолият, риояи манфиатҳои ҳаётӣ, таъмини эҳтиёҷот, тамоюл, рушд ва ғайра) муайян карда мешавад. Ин хусусият ба фаъолияти корхона таъсири манфӣ мерасонад. Ин таъсир ҳамчун таҳдид ҳисобида мешавад, ки боиси бад шудани натиҷаҳои фаъолият мегардад;
- барои корхона ҳамчун объекти иқтисодӣ вазифаи он ҳамеша муайян карда шудааст, ки мақсаду натиҷаҳои фаъолияти онро муайян мекунад. Фаъолияти худро дар муҳити беруна амалӣ намуда, корхона меъмор дорад, ки аз як тараф ба он имкон медиҳад, ки фаъолият кунад, аз тарафи дигар, имкон медиҳад, ки дар ҳолати мувозинат, устувор бошад, ки онро бехатар номидан мумкин аст. Ин маънои онро дорад, ки роҳбарияти корхона сарфи назар аз таъсири манфии муҳити беруна фаъолияти бомуваффақият ва ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташударо таъмин мекунад. Ва агар тағйирёбии шароити беруна аз ҳудуди муайян берун ояд, пас роҳбарият наметавонад аз сабаби маҳдуд будани захираҳо фаъолияти самараноки корхона ва расидан ба мақсадҳои онро таъмин намояд.

Аксари гуфтаҳои болоро як равиш муттаҳид мекунад: истилоҳи «бехатарии иқтисодӣ» мафҳумҳои «таҳдид, хатар, тағйироти номатлуб, ҳолатҳои ғайричашмдошт»-ро муайян мекунад. Барои фаъолиятҳои амалӣ пешгӯии пайдоиши таҳдидҳо тавсия дода мешавад, то амалҳои банақшагирӣ оид ба таъмини бехатарии иқтисодӣ воқеан самаранок ва муассир бошад. Аммо аз ин асло барнамеояд, ки бехатарии иқтисодӣ дар мафҳуми таҳдид дар мадди аввал меистад.

Аз ин рӯ, бехатарии иқтисодии корхона - ин хусусияти хосси вазъияти корхона, сарфи назар аз мавҷудияти таҳдидҳои муайян мебошад. Ин хусусият бояд бо тағйирёбии маҳдуди муҳити беруна кам тағйир ёбад.

Ба молик ва маъмурияти корхона, ҳамеша муҳим аст, ки корхона натиҷаҳои дилхоҳи иқтисодӣ ба даст оварад. Ин, пеш аз ҳама, вобаста аст корхона дар кадом ҳолат қарор дорад, дуввум, чи гуна қарорҳо қабул карда мешаванд ва ба амал бароварда мешаванд, севвум, барои иҷрои қарорҳои қабулшуда корхона чи гуна имкониятҳо дорад. Ин ҷиҳатҳо асосан ба муҳити дохилии корхона дахл доранд, ки ин албатта ба бехатарии иқтисодии корхона таъсир мерасонад. Аммо муҳити беруна низ ба гирифтани натиҷаҳои пешбинишуда бевосита таъсир мерасонад, ки ин амалӣ гардондани тадбирҳои таъмини бехатарии иқтисодии корхонаро дар назар дорад.

Бинобар ин, агар кори муътадили корхона (муҳити дохилӣ) таъмин шавад ва тағйирёбии шароити беруна аз он чизе, ки дар назар дошта шудааст, чандон фарқ накунад, онгоҳ корхона ба мақсадҳо ва натиҷаҳои худ ноил мегардад. Дар ин ҷо фаҳмида мешавад, ки фаъолияти муътадили корхона маънои гирифтани фоидаро аз фаъолияти он дорад, ки ба таассуроти соҳибмулк мувофиқат мекунад.

Ҳамин тариқ, бехатарии иқтисодии корхона - ин чунин хусусияти вазъияти корхона мебошад, ки дар он вай метавонад бо тағйироти маҳдуди муҳити берунӣ ва дохилӣ ба мақсаду натиҷаҳои худ ноил шавад. Маҳдуд будани тағйирот дар ду муҳит танҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки амнияти мутлақи иқтисодӣ вуҷуд надорад. Бар хилофи таърифҳои пешин, дар ин таъриф ба қарорҳои иқтисодие, ки оид ба истифодаи моликият қабул карда мешаванд, диққат дода мешавад.

Маълум аст, ки корхона бо мавҷудияти муҳити дохилие, ки ҳолати онро муайян мекунад ва муҳити беруние, ки ба натиҷаҳои фаъолияти он таъсир мерасонад, хос аст. Шароити муайяни хоҷагидорӣ вуҷуд доранд, ки ба баъзеи онҳо метавонад таъсир расонад, аммо ба боқимондаҳо наметавонад ба таври назаррас таъсир расонад. Масалан, бехатарии иқтисодии корхонаро дар ҳолатҳои форс-мажорӣ, аз қабили офатҳои табиӣ, офати техногенӣ, ҷангҳо, корпартоӣ, инқилобҳо таъмин кардан мумкин нест. Дар натиҷа, ҳамчун меъёри арзёбии бехатарии иқтисодии корхона, арзёбии дараҷаи ноил шудан ба натиҷаҳо ва ҳадафҳои пешбинишуда хизмат карда метавонад.

Бехатарии иқтисодии корхона ҳолати истифодаи самараноки захираҳо барои пешгирии таҳдидҳо ва таъмини фаъолияти муътадили корхона мебошад. Барои таъмини бехатарии иқтисодии худ корхона маҷмуи захираҳои дохилиро истифода мебарад.

Дар ҷаҳони муосир таъмини бехатарии иқтисодии корхона муҳимтарин ҷанбаи корӣ мебошад. Ҳама ширкатҳои бузург ҳоло шуъбаҳо ё хидматҳое доранд, ки барои бехатарии иқтисодӣ масъуланд. Барои ноил шудан ба сатҳи баланди амнияти иқтисодӣ, корхона бояд ҳадди аксар бехатарии ҷузъҳои асосии функсионалии системаи амнияти иқтисодии корхонаро назорат кунад.

Вазифаҳои таркибии бехатарии иқтисодии корхона ин маҷмуи самтҳои асосии он мебошанд, ки аз ҷиҳати мазмуни худ аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд. Ба инҳо дохил мешаванд [6,с.138]:

- молиявӣ;
- зеҳнӣ ва кадрӣ;
- техникӣ ва технологӣ;
- сиёсӣ ва ҳуқуқӣ;
- экологӣ;
- иттилоотӣ;
- иқтидор (неру).

Айни замон, Шумо метавонед истилоҳотеро вохӯред, ки бо истилоҳи «бехатарии иқтисодии корхона», ба монанди «бехатарии корпоративӣ», «бехатарии корхона» ҳаммаъно мебошанд.

Бехатарии иқтисодии корхона якчанд ҷузъҳои вобаста ба гуногунии фаъолиятро дар бар мегирад, ва аз ин рӯ сохтори иерархӣ дорад. Мувофиқи меъёрҳои муайян, бехатариро метавон чунин фарқ кард: иқтисодӣ, молиявӣ, тиҷоратӣ, иттилоотӣ, кадрӣ, равонӣ, ҷисмонӣ, сохторӣ ва ғайра. Ҳар яке аз намудҳои номбаршуда стратегияи худ, воситаҳои ташкилӣ, технологӣ ва иқтисодии худро доранд, ки татбиқи онро таъмин мекунанд.

Чи тавре ки, дар боло қайд намудем, мафҳуми бехатарии иқтисодии корхона бо таҳдидҳое, ки дар ҷараёни фаъолияти он ба вуҷуд меоянд, зич алоқамандӣ дорад. Айни замон дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои зиёди истилоҳҳот мавҷуданд: «таҳдиди бехатарии иқтисодӣ», «таҳдиди бехатарии соҳибкорӣ», «таҳдиди бехатарии корхона», ки онҳоро бо тарзҳои гуногун маънидод кардан мумкин аст ва ё мумкин аст ҳамчун ҳаммаъно қабул кард. Агар истилоҳотро гурӯҳбандӣ кунем, пас дар ҷои аввал таҳдиди бехатарии иқтисодиро мегузорем, ки таъсири манфиро ба ҳама гуна фаъолияти иқтисодӣ, масалан, сатҳи хеле баланди таваррум муайян мекунад. Таҳдид ба бехатарии соҳибкорӣ фароҳам овардани чунин шароитро дар назар дорад, ки дар онҳо таъсиси корхонаҳои нав ё диверсификатсияи корхонаҳои мавҷуда имконнопазир аст, ки он метавонад дар сиёсати пулию қарзии давлат ё дар Кодекси андоз инъикос ёбад. Таҳдид ба бехатарии корхона

метавонад аз пайдо шудани чунин шароите иборат бошад, ки фаъолияти ҷорӣ дар ҳама гуна соҳа ё ҳатто корхонаи мушаххас душвор аст.

Бо дараназардошти ин гурӯҳбандӣ дар асоси сарчашмаҳои илмию таълимӣ таърифҳои истилоҳи «таҳдид»-ро таҳлил менамоем:

- таҳдид ин ҳама гуна ихтилофи ҳадафҳо бо муҳити беруна ё дохилӣ сохтор ва алгоритмҳои фаъолият [6];
- таҳдид ин амалҳо ё шароитҳои воқеӣ ё эҳтимолӣ қасдан ё тасодуфан (нохост) вайрон кардани фаъолияти корхона бо расонидани зарари моддӣ (бевосита ё ғайримустақим), ки боиси талафоти молиявӣ, аз ҷумла фоидаи аз даст рафта мегардад [15];
- таҳдид ин рӯйдодҳои эҳтимолӣ ё воқеӣ, равандҳо, ҳолатҳо ё амали вайронкорон, ки метавонанд зарари маънавӣ, ҷисмонӣ ё моддӣ расонанд [4];
- таҳдид ин чунин инкишофи ҳодисаҳо, амал (беамалии), ки дар натиҷаи он эҳтимоли халалдор шудани фаъолияти муътадили корхона ё имконияти ба мақсад нарасидан зиёд мешавад, аз ҷумла ба корхона зарари дилхоҳ расонидан [7].

Пеш аз ҳама, мехостам тафовутҳоро дар равиши муайян кардани таҳдид қайд намоям. Нуқтаи назари аввал таҳдидро бо расонидани зарар бевосита алоқаманд намекунад, балки танҳо зиддиятҳои байни мақсадҳо ва имкониятҳои ба даст овардани онҳоро ошкор мекунад. Агар мо ба масъалаҳои банақшагирӣ дахл кунем, пас натиҷаи он маҳз муайян кардани мақсадҳои ба даст овардашаванда, интихоби воситаҳои мувофиқ барои татбиқи онҳо мебошад, ҳангоми сохтори дохилӣ, ки ба тағйирёбии доимӣ ниёз дорад ва муҳити динамикии беруна ба ин ҳадафҳо мувофиқат накунад. Аз ин рӯ, банақшагирӣ равандест, ки ба рафъи ин номутобиқатӣ нигаронида шудааст. Бозор ихтилофи доимӣ, аз ҷумла байни истеҳсолкунандагон аст. Бинобар ин, корхона ҳамеша баъзе маҳдудиятҳо дорад, ки ҳангоми банақшагирии фаъолияти худ бояд ба назар гирифта шаванд. Инҳо на танҳо маҳдудияти имкониятҳои татбиқи захираҳои дастрас ва бозорҳои савдои мавҷуд, маҳдудиятҳои қонунгузорӣ, балки аз ҷониби рақибон фармон дода мебошанд.

Аз ин рӯ, имкониятҳои иҷрои ҳар як нақша хусусияти эҳтимолӣ доранд, яъне онҳо дараҷаи хавф доранд. Ҳам аз нуқтаи назари арзёбии маҳдудиятҳои мавҷудаи фаъолият ва ҳам аз нуқтаи назари номуайянии оянда, ҳамеша хатари талафот ҳам дар шакли фоидаи молиявии аз даст рафта ва ҳам воқеӣ вуҷуд дорад, ки ҳамчун таҳдид ба бехатарии иқтисодӣ баррасӣ мешавад. Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки қарорҳои идоракунӣ, ки аз ҷониби роҳбарият қабул ва амалӣ мешаванд, барои корхона низ таҳдид карда метавонанд.

Нуқтаи дуюм натиҷаи таҳдидро муайян мекунад, зеро мавҷудияти онро танҳо пас аз расонидани зарар ба корхона ислоҳ мекунад.

Нуқтаи сеюм қайд мекунад, ки таҳдид на ҳатман ба оқибатҳои дар шакли халалдор шудани фаъолияти корхона ва расонидани зарар оварда мерасонад.

Нуқтаи чорум танҳо хусусияти эҳтимолии таҳдидро илова мекунад, бидуни тағйир додани равиш.

Яъне, яке аз хусусиятҳои таҳдид эҳтимолияти амалӣ шудани он, таввакал (хавф) мебошад, ки фаъолияти корхонаро ҳамроҳӣ мекунад. Дар ҳолати умумӣ, ҳамчун таваккал эҳтимолияти ба амал омадани ягон ҳодисаи номатлуб, ки боиси зарари гуногун мегардад, фаҳмида мешавад.

Фаъолияти корхона ҳамеша бо номуайянии вазъият ва тағйирпазирии муҳити иқтисодӣ алоқамандӣ дорад, ки дар навбати худ ба натиҷаи ниҳоии пешбинишаванда таъсир мерасонад. Мувофиқи принсипи асосии фаъолияти корхона майлу хоҳиши ба даст овардани фоидаи бештар бо имконияти талафот дидан маҳдуд карда мешавад. Дар ин ҷо мафҳуми таваккал пайдо мешавад.

Ҳамин тавр, зери таҳдид пешниҳод карда мешавад, ки эҳтимолияти таъсири манфӣ ба ҳолат ё натиҷаҳои фаъолияти корхонаҳо фаҳмида шавад. Бо назардошти миқдорӣ, таҳдидро метавон ҳамчун таваккал ҳисоб кард. Аз ин рӯ, таваккал баҳодиҳии миқдории таҳдид аст, дар навбати худ, таҳдид – ин таърифи сифатии таваккал аст.

Қайд кардан мумкин аст, ки таҳдид ба таври объективӣ вуҷуд дорад ва таваккал имкон медиҳад, ки дараҷаи таъсири таҳдид ба ҳолат ва натиҷаҳои корхона баҳо дода шавад. Таваккал, ҳатман дар фаъолияти корхона мавҷуд буда, номуайянии шароит ва

натиҷаҳои фаъолиятро тавсиф менамояд, таҳдид бошад – ин имконияти рух додани ҳодисаҳои манфӣ мебошад.

Таҳдидҳои гуногуни бехатарии иқтисодии корхонаро пешниҳод кардан мумкин аст:

- аз рӯи муҳити пайдоиш (дохилӣ, беруна);
- аз рӯи манбаи пайдоиши онҳо (молиявӣ, истеҳсолӣ, конструкторӣ-технологӣ, логистикӣ (фурӯш, контрагент, таъминотӣ), сиёсӣ, қонунгузорӣ, ҷиноятӣ, рақобатӣ ва ғ.);
- аз рӯи дараҷаи эҳтимолияти татбиқи онҳо (аз иқтидорӣ то ҳақиқӣ);
- аз рӯи дараҷаи пешгӯӣ (пешгӯишаванда, пешгӯинашаванда);
- аз рӯи андозаи зарари пешбинишуда (фалокатовар, назаррас, душвориовар, ночиз).

Шаклҳои гуногуни дигари таснифоти хусусиятҳои таҳдид имкон доранд. Аммо, маҳз ба ҳамин тарз дар адабиёт хавфҳо низ тасниф шудаанд, ки бори дигар мегӯяд, ки таҳдид як шакли (ё марҳилаи) рушди таваккал мебошад. Аз сабаби гуногунии таҳдидҳо, систематизатсияи онҳо аз нуқтаи назари таъмини бехатарии иқтисодии корхона зарур аст.

Аз ин ҷиҳат зарур аст, ки ҷанбаҳои гуногуни бехатарии иқтисодии корхонаро ба низом даровард, бо истифода аз хусусиятҳои таснифоти пешниҳодкардаи муҳаққиқ Бланк И.А. [1].

- сатҳи фаъолияти иқтисодӣ;
- намуди функсионалии фаъолияти иқтисодӣ;
- хусусияти зуҳури таҳдидҳо ба манфиатҳои иқтисодӣ;
- манбаи таҳдидҳо ба манфиатҳои иқтисодӣ;
- хусусияти механизмҳое, ки барои ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ истифода мешаванд;
- самти механизмҳое, ки барои ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ истифода мешаванд;
- давраи вақтӣ;
- дараҷаи идоракунӣ;
- сатҳи ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ;
- устувории параметрҳое, ки ҳифзи манфиатҳои иқтисодиро таъмин мекунанд;
- қонуни будани усулҳои ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ.

Барои мақсадҳои таҷрибавӣ гурӯҳбандии зерини таҳдидҳо ба бехатарии иқтисодии корхона муҳимтар аст:

- аз рӯи ҳаҷми зарари пешбинишуда;
- аз рӯи эҳтимолияти пайдоиш;
- то ҳадди имкон (арзиши нисбӣ) чораҳои муқобила;
- аз рӯи таносуби давра аз лаҳзаи ошкор шудани таҳдид то лаҳзаи расонидани зарари иқтисодӣ ё лаҳзаи фарорасии ногузирии расонидани зарар ба корхона ва вақти вокуниш - чораи муқовимат, рафъкунандаи ин таҳдид;
- аз рӯи дараҷаи ҳавасмандии субъекти таҳдид.

Таснифоти дар боло зикршудаи таҳдидҳо имкон медиҳад, ки бехатарии иқтисодии корхона муайян карда, ва ба он баҳо дода шавад. Бо вуҷуди ин, бояд гуфт, ки истифодаи усули мунтазами таъмини бехатарии иқтисодии корхона бо мақсади ба инобат гирифтани тамоми самтҳо ва ҷанбаҳои фаъолият зарур аст. Аммо бояд эътироф кард, ки таъмини бехатарӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият якбора номумкин ва аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайримақсаднок мебошад.

Модоме, ки мо дар таърифи аслии бехатарӣ танҳо мафҳумҳои «таҳдид» ва «манфиатҳои ҳаётан муҳим»-ро иваз кунем, маълум мешавад, ки «бехатарӣ ҳолатест, ки дар он имкониятҳои мавҷудият ва тараққиёт таъмин карда мешаванд». Вале айнан фаъолияти корхонаҳо, самаранокии онҳо, вазъияти бехатарии корхонаро муайян мекунанд. Фаъолияти ғайрисамараноки иқтисодӣ ё беэътиноӣ ба манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ боиси марги давлат шуда метавонанд. Тақдири Югославия ва Иттиҳоди Шуравӣ (СССР) мисол шуда метавонад, ки барҳамхурии онҳо умуман оқибати вазъияти буҳрони иқтисодӣ буд.

Аксарияти корхонаҳо моликияти шаҳрвандони ҳам давлати мо ва ҳам хориҷа ва ё худи давлат мебошад. Корхонаҳое, ки фаъолияти молиявию-хоҷагидорӣ доранд ва зери

хатарҳои гуногун қарорҳо қабул мекунанд, барои шаҳрвандони давлати мо, ҷойҳои корӣ ташкил намуда, бо ҳамин даромади онҳоро таъмин мекунанд. Маҳз корхонаҳо ба буҷетҳои ҳамаи сатҳҳо андоз месупоранд. Аз ин лиҳоз, вазъияти ҳар як корхонаи муайян ба доираи манфиатҳои шаҳрвандон, ҷамъият ва давлат дохил мешавад.

Мантиқан чунин тахмин кардан мумкин аст, ки ҳалли масъалаи таъмини бехатарии иқтисодӣ, аз ҷумла аз ҷиҳати таъмини конунгузории фаъолият дар таъмини бехатарии иқтисодӣ бояд на танҳо дар сатҳи давлат, минтақа, соҳа, балки дар сатҳи корхона низ бурда шавад. Ҳифзи манфиатҳои корхонаҳои иқтисодиёти миллӣ унсури муҳимми сиёсати дохилӣ ва берунии аксарияти ҳукуматҳои мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон мебошад.

Дар низоми ҳозираи иқтисодиёт истеҳсолотро корхонаҳое, ки ба шахсони алоҳида тааллуқ доранд, ба роҳ мемонанд ва қарорҳо дар асоси манфиати соҳибони ин корхона қабул карда мешаванд. Тақсимоти захираҳо дар иқтисодиёт ғайримарказонида шудааст, зеро онҳо дар байни шумораи зиёди бозорҳои молу хизматрасонӣ ҷойгир шудаанд. Бозор бояд амалиёти фурӯшандагон ва харидоронро ҳамоҳанг созад, тавозуни байни маҳсулот ва нархро муқаррар кунад. Аз ин нуқтаи назар, бехатарии иқтисодии корхона дар гирифтани кафолати даромад аст, ки пеш аз ҳама, соҳибмулкро қонеъ мегардонад. Аммо ҳар як корхона дар бозор на танҳо ҳамчун фурӯшанда, балки ҳамчун харидор баромад мекунад. Аз ин рӯ, мавҷудияти он, яъне бехатарӣ аз фурӯшандагони дигар низ вобастагӣ дорад. Бинобар ин, корхона дар як вақт ҳамчун фурӯшанда ва харидор амал карда метавонад ва аз ҳисоби истифодаи самараноки амволи дар ихтиёраш буда, бехатарии худро таъмин намояд. Яъне, нигоҳ доштан ва афзун гардонидани моликият вазифаи асосии таъмини бехатарии иқтисодии корхона мебошад.

Дар маҷмуъ, бехатарии иқтисодии корхонаро аз муҳити атроф ҷудо таҳқиқ кардан ғайриимкон аст. Дар таъмини бехатарии иқтисодии корхона давлат нақши ҳалкунанда мебозад, ки пеш аз ҳама, бояд ҳифзи моликиятро кафолат диҳад. Давлат корхонаро комплекси ягонаи моликият мешуморад ва фаъолияти онро нигоҳ дошта, онро ҳимоя мекунад. Ҷанбаи навбатии фаъолияти давлат фароҳам овардани шароит барои бомуваффақият фаъолият намудани корхона мебошад. Давлат маҷбур аст ба механизмҳои бозор дахолат карда, онҳоро ба тартиб андозад, то ки манфиатҳои ҳамаи тарафҳои манфиатдор (ҳам моликон ва ҳам аҳолӣ) дар мувозинат бошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Имомёрбеков Ф.М.

АДАБИЁТ

1. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И.А. Бланк. - 2-е изд., стер. -К.: Эльга, 2009. -776 с.
2. Гапоненко В.Ф. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы / В.Ф. Гапоненко, А.Л. Беспалько, А.С. Власков. -М.: Ось-89, 2007. -208 с.
3. Грунин О.А. Экономическая безопасность организации / О.А. Грунин, С.О. Грунин. -СПб.: Питер, 2002. – С.37–38.
4. Гусев В.С. Разработка системы экономической безопасности предприятий и организаций: дис. канд. эк. наук / В.С. Гусев. -СПб, 2000. –С.131–132.
5. Козлова А. Экономическая безопасность как явление и понятие / А. Козлова // Власть. -М., 2009. -№1. -14 с.
6. Круглов М.И. Стратегическое управление компанией: [учеб. для ВУЗов] / М.И. Круглов. – М.: Русская деловая л-ра, 1998. – 768 с.
7. Меламедов С.Л. Экономическая безопасность / С.Л. Меламедов . -СПб.: Питер, 2000. –С.11–12.
8. Мирсаидов М.Н. Экономическая безопасность: категориальный подход и ее критерии в современных условиях / М.Н. Мирсаидов // Вестник ТГПУ. –Душанбе, 2012. -№5(48). -228 с.
9. Олейникова Е.Л. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / Е.Л. Олейникова. -М.: Интел-Синтез, 1997. -138 с.
10. Половнев К.С. Механизм обеспечения экономической безопасности промышленного предприятия: дис. канд эк. наук / К.С. Половнев. -Екатеринбург, 2002. -34 с.
11. Рыночное хозяйствование и риски. -СПб: Наука, 2000. –С.140–141с.
12. Соснин А.С. Менеджмент безопасности предпринимательства / А.С. Соснин, П.Я. Прыгунов. -Киев: Изд-во Европ. ун-та, 2002. -101 с.
13. Стратегии бизнеса. Справочник / Под ред. Г.Б. Клейнера. -М.: КОНСЭКО, 1998. -288 с.
14. Экономическая безопасность предприятия: монография / А.К. Моденов, Е.И. Белякова, М.П. Власов, Т.А. Лелявина. -СПб.: СПбГАСУ, 2019. – 550 с.
15. Ярочкин В.И. Предприниматель и безопасность. Ч. 2 / В.И. Ярочкин. -М.: Экспертное бюро, 1994.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДОЛОГИИ БЕХАТАРИИ ИҚТИСОДИИ КОРХОНАҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии таъмини бехатарии иқтисодии корхона таҳлил ва таҳқиқ карда шудааст. Муаллиф нуқтаи назари олимони иқтисодшиноси хориҷӣ ва ватаниро омӯхта, таърифҳои гуногуни бехатарии иқтисодии корхонаро муайян карда, хулосаҳои худро низ пешниҳод намудааст. Вазифаҳои таркибии бехатарии иқтисодии корхона омӯхта шуда, намудҳои он пешниҳод гардидааст. Унсурҳои корхона (объекти бехатарӣ) ва робитаҳои онҳо, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда таъсир мерасонанд, омилҳои таъмини бехатарии иқтисодии корхона мебошанд. Масалан, ин технология, мавод, сифат, мутахассисон ва ғайра мебошад. Инчунин, равандҳо ва омилҳои ба бехатарии иқтисодии корхонаҳо таъсиррасонро дида баромадааст: яъне фаъолияти корхонаҳои тамоми соҳаҳои гуногун бо таҳдидҳо ва хатарҳо зич алоқамандӣ доранд. Муаллиф дар мақола намудҳои таҳдид ва таваккалро пешниҳод карда, қайд намудааст, ки таваккал, ҳатман дар фаъолияти корхона мавҷуд буда, номуайянии шароит ва натиҷаҳои фаъолиятро тавсиф менамояд, таҳдид бошад – ин имконияти рух додани ҳодисаҳои манфӣ мебошад. Дар замони муосир, дар шароити ҷаҳонишавӣ, ки ҳар як соҳа байни якдигар ҳамкории зич дорад, инчунин, давлатҳо бо ҳам ҳамгироӣ доранд. Албатта нигоҳ доштани бехатарии иқтисодии корхона барои роҳбарият мушкил мебошад. Яъне, бо таҳдид ва хатар тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ рӯ ба рӯ мешаванд ва истодагари кардан бар зидди таҳдиду хатарҳо аз роҳбарияти корхонаҳо тамоми маҳорат, малака, молия ва вақтро тақозо мекунад. Аз ин лиҳоз, муаллифи мақола хулоса кардааст, ки давлат бояд ба механизмҳои бозор дахолат карда, онҳоро ба тартиб андозад, то ки манфиатҳои ҳамаи тарафҳо (ҳам моликон ва ҳам аҳолӣ) дар мувозинат бошад.

Калидвожаҳо: бехатарии иқтисодӣ, корхона, таҳдид, таваккал, рақобат, бозор, менеҷмент, даромад, зарар, захираҳо, хизматрасонӣ, манфиатҳои иқтисодӣ, андоз.

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье анализируются и исследуются теоретические аспекты обеспечения экономической безопасности предприятия. Автор, изучив взгляды зарубежных и отечественных экономистов, выделил различные определения экономической безопасности предприятия и также представил свои выводы. Исследованы структурные функции экономической безопасности предприятия и представлены ее виды. Элементы предприятия (объекта безопасности) и их взаимосвязи, влияющие на достижение поставленных целей, являются факторами, обеспечивающими экономическую безопасность предприятия. Например, это технологии, материалы, качество, специалисты и так далее. Также рассматриваются процессы и факторы, влияющие на экономическую безопасность предприятий: то есть деятельность предприятий всех отраслей тесно связана с угрозами и рисками. В статье автор предлагает виды угроз и рисков, отмечая, что риск обязательно присутствует в деятельности предприятия и характеризует неопределенность условий и результатов его деятельности, а угроза - это возможность наступления неблагоприятных событий. В современное время, в условиях глобализации, при которой каждый сектор тесно взаимодействует друг с другом, а также при интеграции государств, конечно, менеджменту сложно поддерживать экономическую безопасность предприятия, т.е. все хозяйствующие субъекты столкнутся с угрозами и опасностями. И чтобы противостоять угрозам и опасностям, от руководства предприятий требуются все навыки, умения, финансы и время. Поэтому автор статьи делает вывод, что государство должно вмешиваться в рыночные механизмы и регулировать их так, чтобы интересы всех сторон (как собственников, так и населения) находились в равновесии.

Ключевые слова: экономическая безопасность, предприятие, угроза, риск, конкуренция, рынок, управление, доход, убыток, ресурсы, услуги, экономическая выгода, налог.

THEORETICAL - METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ECONOMIC SECURITY OF ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

This article analyzes and explores the theoretical aspects of ensuring the economic security of the enterprise. The author, having studied the views of foreign and domestic economists, identified various definitions of the economic security of an enterprise and also presented his conclusions. Structural functions of economic security of the enterprise are investigated and its types are presented. Elements of the enterprise (object of safety) and their interrelations that affect the achievement of the goals set are factors that ensure the economic security of the enterprise. For example, these are technologies, materials, quality, specialists, and so on. The processes and factors affecting the economic security of enterprises are also considered: that is, the activities of enterprises in all industries are closely related to threats and risks. In the article, the author suggests types of threats and risks, noting that the risk is necessarily present in the activities of the enterprise and characterizes the uncertainty of the conditions and results of its activities, and the threat is the possibility of adverse events. In modern times, in the context of globalization, in which each sector closely interacts with each other, as well as with the integration of states, of course, it is difficult for management to maintain the economic security of an enterprise, i.e. all business entities face threats and dangers. And in order to withstand threats and dangers, the management of enterprises requires all the skills, abilities, finances and time. Therefore, the author of the article concludes that the state should intervene in market mechanisms and regulate them so that the interests of all parties (both owners and the population) are in balance.

Keywords: economic security, enterprise, threat, risk, competition, market, management, income, loss, resources, services, economic benefit, tax.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Давлатова Рухсорамо Маҳмадшарифовна*** - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 985-98-51-87**

Сведение об авторе: ***Давлатова Рухсорамо Махмадшарифовна*** - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, ассистент кафедры экономической теории. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **(+992) 985-98-51-87**

Information about the author: ***Davlatova Rukhsoramo Makhmadsharifovna*** - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, assistant of the Department of Economic Theory. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street, 16. Phone: **(+992) 985-98-51-87**

УДК 331.1(575.3)

ТАШАККУЛИ МУҲИТИ МУСОИДИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТИҶОРАТИКУНОНИИ НАВОВАРИҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Комилов С.Ч., Ҳодиев Д.А., Маҳмадалиев Н.К.
Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Дар шароити кунунӣ яке аз масъалаҳои муҳимми таъмини самаранокии баланди фаъолияти навҷорисозӣ ташкили оқилонаи низоми тиҷоратикунонии натиҷаҳои он ба ҳисоб меравад, ки ин раванд дар чорчӯбаи муайяни институтсионалӣ ва ё ниҳодӣ амалӣ мешавад. Мафҳуми муҳити ниҳодӣ аз дер боз дар доираи мутфаккирони иқтисодӣ мавриди баҳс ва баррасӣ қарор дорад. Агарчи ин мафҳум дар асарҳои олимони мактаби институтсионалӣ аз қабили Д. Нортон, О.И. Уилмсон ва дигарон таърифи мукаммали худро ёфтааст, вале бо таваҷҷуҳ ба ҳолатҳои махсус таърифҳои мухталиф аз тарафи олимони муосир низ пешниҳод мешавад. О.И. Уилмсон дар ин замина таърифи зеринро пешниҳод намудааст “Қавоиди умумӣ, ки дар доираи он фаъолияти иқтисодӣ сурат мегирад. Меъёрҳои асосии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқии истеҳсол, мубодила ва тақсимот” [12]. Чуноне ки мебинем дар таърифи мазкур ба категорияи “тақсимот ва мубодила” низ ишора мешавад. Яъне, муҳити ниҳодӣ тиҷоратикунонии натиҷаҳои фаъолияти навовариро низ фаро мегирад.

Олими маъруфи рус А.Е. Шаститко низ таърифи ба ҳамин монандро пешниҳод кардааст. Ба ақидаи ӯ муҳити ниҳодӣ ин “Маҷмуи қоидаҳои асосии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, ки асоси истеҳсол, мубодила ва тақсимотро ташкил медиҳанд” [14]. Дар ин таъриф низ нақши муҳити ниҳодӣ дар пешбурди фаъолияти тиҷоратикунонӣ бараъло ҳис карда мешавад.

Солҳои охир дар назарияи институтсионалӣ ва бахусус равияи нави он - мактаби неоинститутсионалӣ, ҳолатҳои мухталифи бархурди ниҳодҳо ва авоқиби ношӣ аз он баррасӣ мешавад, ки яке аз муҳимтарини онҳо назарияи “домҳои ниҳодӣ” аст. “Домҳои ниҳодӣ” ба ҳолате гуфта мешавад, ки дар он инкишофи равандҳои муайян бо таваҷҷуҳ ба носозгории ниҳодҳои марбут ба сустӣ пеш меравад ва ё аслан ҳолати сукутро ба миён меорад [13,с.19]. Яъне, яке аз сабабҳое, ки ба инкишофи бомароми тиҷоратикунонии фаъолияти навоварӣ низ монеа ба вуҷуд меорад, ин ба миён омадани “доми ниҳодӣ” [1] дар таркиби муҳити ниҳодии фаъолияти инноватсионӣ мебошад. Вобаста ба ин, ташаккули муҳити ниҳодии мусоид бо таваҷҷуҳ ба бартараф намудани домҳои ниҳодӣ яке самтҳои муҳимми мукаммалгардонии механизми тиҷоратикунонии навовариҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Бо таваҷҷуҳ ба ин дар навбати аввал шакли муҳити ниҳодии механизми тиҷоратикунонии навовариҳоро тасвир менамоем (расми 1).

Чуноне, ки мебинем (расми 1) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳити мусоиди ниҳодии тиҷоратикунонии фаъолияти навоварона тақрибан шакл гирифтааст. Маҷмуи қонунҳои ба фаъолияти навҷорисозӣ ва мувофиқан ба тиҷорати он мусоидаткунанда коркард, қабул ва ба маърази иҷро қарор гирифтаанд. Инчунин, ниҳодҳои сохтории танзим ва идоракунии раванди мазкур таъсис шудаанд ва бевосита амал мекунанд. Аз тарафи дигар, чандин барнома ва стратегияҳои соҳавӣ дар ин замина қабул шудаанд ва дар ҷараёни иҷроиш қарор доранд. Вале бо вуҷуди он, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки самранокии чашмдошти ин раванд ҳануз таъмин нагардидааст. Аз ин рӯ метавон фарзияеро пешниҳод намуд, ки дар муҳити ниҳодии тиҷоратикунонии фаъолияти навоварона ба истилоҳ “домҳои ниҳодӣ” шакл гирифтаанд, ки монеи таъмини самаранокии баланди ин фаъолият мегарданд. Ҳоло ҷиҳати ошкор намудани чунин “домҳо” фазои умумии фаъолияти навоваронаро дар ҷумҳурӣ таҳлил ва баррасӣ менамоем.

Низоми ниҳодии иқтисодии давлат ҳавасмандгардонии фаъолият оид ба тиҷоратикуниниро аз тариқи абзорҳои зерин метавонад амалӣ кунад:

- маблағгузории (буҷетӣ ва тиҷоратӣ), молиявию қарзӣ, андозу андозбандӣ ва ғайраҳо;

Расми 1. Муҳити ниҳодии инкишофи тиҷоратикунонии навовариҳо
Figure 1. Institutional environment for the development of commercialization of innovations

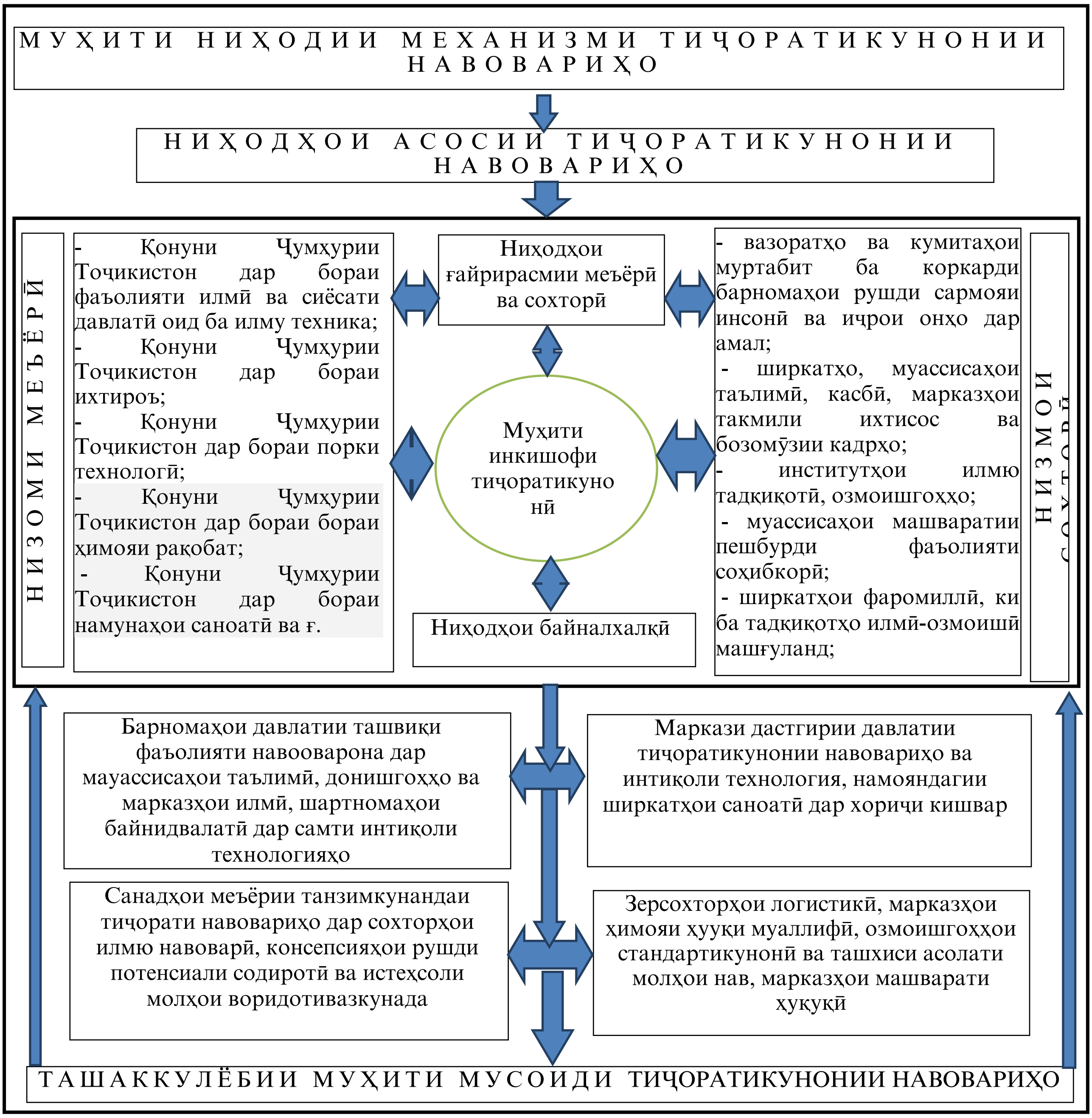

- таъсиси имтиёзҳои давлатии тиҷоратӣ оид ба фаъолияти навоварӣ, тиҷоратикунонии навоварӣ дар корхонаҳо;

- дастгирии методӣ, кадрӣ, моддӣ ва техникии тиҷоратикунонии фаъолияти навоварона ва ғ.

Бинобар хусусияти венчурӣ доштани фаъолияти навҷорисозию инвеститсионӣ, низоми ниҳодӣ бояд аз сарчашмаҳои гуногун ва шаклҳои дастгирии давлатӣ дар асоси тафриқабандӣ бо дарназардошти баҳисобгирии сармоягузории навоварӣ, ки натиҷаи сиёсати пешгирифтаи давлат барои ҳар як ташкилоти навоварӣ мебошад, истифода намояд. Таҳлили санадҳои меъёрӣ дар ин замина камбудиҳои назаррасро ошкор намекунад. Яъне, Тоҷикистон бо пайравӣ аз кишварҳои пешрафтаи саноатӣ дар низоми қонунгузории худ ба халои фазоӣ (вакуум) ҷой нагузоштааст. Дар баъзе самтҳо бошанд, қонунҳоеро коркард ва қабул намудааст, ки шояд дар баъзе кишварҳои пешрафта ҳам ҳоло амалан қабул нашудаанд.

Аз тарафи дигар, айни ҳол сиёсати давлат дар самти инкишофи навоварӣ аз тариқи ғайримустақим бо таваҷҷуҳ ба эҷоди ҷойҳои нави корӣ дар бахши саноат равона карда

шудааст. Танҳо дар давоми соли 2021 ҳудуди 300 коргоҳу корхонаҳои нави саноатӣ бо беш аз 6500 ҷойи корӣ бунёд карда шудаанд. Дар соҳаи кишоварзӣ ва деҳоти кишвар 4 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи зиёда аз 550 миллион сомони анҷом пазируфта, ҳамзамон 3 лоиҳаи дигари сармоягузорӣ ба маблағи наздики 510 миллион сомони амалӣ гардида истодаанд. Татбиқи аксари лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ дар соҳаҳои энергетика, нақлиёту роҳсозӣ, кишоварзию обтаъминкунӣ ва маорифу тандурустӣ ба деҳоти мамлакат рост меояд ва ҳаҷми ин маблағҳо то ба имрӯз анқариби 10 млрд. долларро ташкил медиҳад, ки 82,0% онро маблағҳои буҷети давлатӣ ташкил медиҳанд [8]. Албатта, зиёд шудани теъдоди ҷойҳои корӣ ва эҷоди рақобат ба таври муассир метавонад ба фаъолияти нававарона такони ҷидди диҳад.

Баррасии муҳимтарин лоиҳаҳои инноватсионие, ки барои татбиқ дар истеҳсолот дар давраи то соли 2030 ба нақша гирифта шудаанд (ҷадвали 1) низ нишон медиҳад, ки Ҳукумати ҷумҳурӣ дар ин самт чораҳои муассиреро андешидааст.

Ҷадвали 1. Муҳимтарин лоиҳаҳои инноватсионие, ки барои татбиқ дар истеҳсолот дар давраи то соли 2030 ба нақша гирифта шудаанд

Table 1. The most important innovative projects planned for implementation in production in the period up to 2030

Лоиҳа	Муҳлат	Натиҷаҳои чашмдошт
Гидроэнергетика, энергетикаи таҷдидшаванда, захираҳои табиӣ		
Татбиқи обкаш (насос)-ҳои инноватсионӣ дар асоси батареяҳои офтобӣ	2021-2023	Истифодаи технологияи мазкур ба гурӯҳи калони истифодабарандагони об дар маҳалҳое, ки аз захираҳои обӣ ва хатти барқ дур ҷойгиранд ва сохти релефи заминҳои корамашон мураккаб аст, имконияти васеъ медиҳад.
Комплекси саноатӣ ва ашёи хоми маъданӣ		
Татбиқи хулаҳои нави ба коррозия устувори алюминий	2021-2030	Хулаҳои нави кашфшуда барои рехтагарии қисмҳои гуногуни техника истифодашуда, муҳлати хизмати онҳо дароз карда мешавад.
Ташкили базаи маълумот оид ба конҳои канданиҳои фоиданок	2021-2025	Ба баланд бардоштани самаранокии корҳои ҷустуҷӯию иктишофӣ имконият медиҳад.
Татбиқи усулҳои геофизикӣ барои кашфи конҳои нафту газ дар Тоҷикистон	2021-2025	Сатҳи истихроҷи нафту газро дар Тоҷикистон баланд мебардорад.
Харитаи ёдгориҳои табиии геологӣ	2021-2023	Ҷалби бештари сайёҳон ва дӯстдорони табиат.
Кишоварзӣ, амнияти озуқаворӣ, амнияти биологӣ		
Бонки захираҳои генетикии дарахтони мевадиҳандаи ёбоӣ	2021-2030	Систематикунонии дарахтони мевадиҳандаи ёбоӣ, нодир дар минтақаи ғарқшавӣ.
Обёрӣ бо истифодабарии усулҳои чакрагӣ	2021-2024	Сарфаи об дар ҳаҷми 50% таъмин карда мешавад.
Кадастраи давлатии рақамии олами набототу ҳайвоноти Тоҷикистон	2021-2024	Аҳамияти муҳимми илмӣ ва стратегӣ дорад.
Татбиқи усули маълумотҳои кайҳонӣ барои арзёбии ташаккулёбӣ ва истифодабарии захираҳои обӣ	2021-2023	Пешниҳоди натиҷаҳои моделкунонӣ, барномаҳои таъминоти компютерӣ, тавсияҳо барои ташаккулёбӣ ва истифодабарии об
Ташкил намудани кластерҳои истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ	2022-2026	Кластерҳои истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ таъсис дода мешаванд, ки онҳо корхонаҳои истеҳсол ва коркарди маҳсулот, сохторҳои таъминот бо маводи лозимӣ, баровардани маҳсулот ба бозори истеъмолиро муттаҳид месозанд.
Тандурустӣ, дорусозӣ, кори табобатӣ, гигиена ва эмпидемиология		
Татбиқи технологияи истеҳсоли маводи биологӣ	2022-	Истеҳсоли маводи биологӣ ва химиятерапевтӣ аз хайлҳои маҳаллӣ ва ашёи хоми ватанӣ ба роҳ

ва химия-терапевтии ветеринарӣ аз штампҳои маҳаллӣ ва ашёи хоми ватанӣ	2030	мондашуда, ба хоҷагиҳои чорводории ҷумҳурӣ маводи воридотивазкунанда пешниҳод мегардад.
Таъсиси озмоишгоҳи муайянкунии маводҳои химиявӣ, биологӣ, радиоактивӣ ва ядроӣ	2021-2030	Ба баланд бардоштани сатҳи криминалистикаи маводҳои химиявӣ, биологӣ, радиоактивӣ ва ядроӣ имконият медиҳад.
Татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар пешгирӣ ва табобати оризаҳои ҳомиладорӣ	2022-2030	Татбиқи технологияҳои мазкур ба ҳалли масъалаҳои паст намудани нишондодҳои талафоти репродуктивӣ; паст намудани нишондодҳои касалиҳо ва фавтӣ перинаталӣ мусоидат хоҳад кард
Амнияти сейсмикӣ, тағйирёбии иқлим, ҳифзи муҳити зист ва экология		
Ҷустуҷӯи пешгӯиҳои заминҷунбӣ тавассути падидаҳои метеорологӣ ва ионосферӣ	2021-2025	Ба пешгӯйи кардани заминҷунбиҳо мусоидат менамояд.
Таҳия ва нашр кардани атласи пиряххо	2021-2025	Дар заминаи технологияи инноватсионӣ феҳристи пиряххо тартиб дода мешавад, ки дар он ҳолати пиряххо дақиқ муайян ва мушаххас карда мешавад.
Таҳияи сенарияҳои оқибатҳои заминҷунбии шадид	2021-2025	Ба паст кардани хавфи сейсмикӣ барои пойтахт ва шаҳрҳои калони Тоҷикистон мусоидат менамояд.

Сарчашма: Стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи илм, технология ва инноватсия барои давраи то соли 2030.

Чуноне ки мебинем дар ҳар як самт, дар ҳар як бахши иқтисодиёт як ё якчанд лоиҳаи инноватсионӣ дар ҳоли татбиқ шудан мебошанд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Ҳукумати Ҷумҳурӣ ба фаъолияти инноватсионӣ ва татбиқи натиҷаҳои он дар истеҳсолот аҳамияти хос медиҳад. Баъзе аз ин лоиҳаҳо (масалан, ҷустуҷӯи пешгӯиҳои заминҷунбӣ тавассути падидаҳои метеорологӣ ва ионосферӣ, ташкил намудани кластерҳои истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ) аҳамияти мубрам ва стратегӣ доранд. То андозае минбаъд бехатарии кишвар ва рақобатпазирии ширкатҳои ватанӣ аз иҷрои ин лоиҳаҳо вобастагии мустақим дорад. Аммо, нуктаи муҳиме, ки дар коркард ва татбиқи ин лоиҳаҳо қобили қайд аст, ин тиҷорати натиҷаҳои фаъолияти инноватсионӣ мебошад.

Муҳити ниҳодии рушди иқтисодиётро имрузҳо асосан СМР-2030 ба сифати меҳвари асосӣ муаррифӣ мекунад. Ин ҳуҷҷати муҳим муқаддима ва асоси барномаҳову консепсияҳои рушд дар бахшҳои мухталифи иқтисодиётро муайян мекунад. Дар робита ба ин ҳама ниҳодҳои меъёриву ҳуқуқӣ имрӯзҳо барои дар амал татбиқ намудани ҳадафҳои СМР-2030 замина фароҳам меоваранд. Чуночи, Ҳукумати мамлакат бахши хусусиро дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ҳамчун неруи пешбарандаи рушди босуботи иқтисодӣ, воситаи асосии таъмин кардани ҳадафҳои миллӣ ва дар ин замина муҳайё намудани шароит ҷиҳати зиндагии арзандаи мардум муайян кардааст [9]. Аммо, чуноне ки мебинем, сиёсати рушди иқтисодиёт дар кишвар характери экстенсивӣ ба худ касб карда истодааст. Ба андеши мо, омили аосии чунин ҳолат ҳамоно шаклгирии як доми ниҳодии мустаҳкам дар роҳи тиҷоратикунонии натиҷаҳои ниҳоии фаъолияти навоварона боқӣ мемонад.

Чуноне, ки таҳлили иқтидори навоваронаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, барои инкишофи самараноки раванди тиҷоратикунонӣ дар шароити муосир ҷиҳати рушди босубот ва ҳифзи рақобатпазирии ташкилотҳо танҳо коркарди навоварӣ кифоя нест, балки онро дар бозор бояд ба фурӯш расонид. Гузариш ба заминаи навоварӣ ва саноатии рушд ҳамчун афзалиятҳои асосии сиёсати муосири иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Инкишофи бемайлони рақобат дар байни кишварҳои ҷаҳон, хоҳиши давлатҳо омодагӣ ба таҳаммули оқибатҳои бухронҳои ҷаҳонии молиявӣ, иқтисодӣ ва дигар талафоти назаррас талаб мекунад, то афзоиши некуаҳволии аҳолӣ таъмин карда шавад. Аммо, тибқи муқоисаи байналмилалӣ, ки дар "индекси фаъолияти навоварӣ" оварда шудааст, Тоҷикистон аз бисёр кишварҳое, ки дар онҳо рушди инноватсионии сармоягузорӣ ба пешрафти илмӣ-техникӣ самти афзалиятноки

рушди иқтисодӣ шудааст, ба таври назаррас қафо монда истодааст. Аксари кишварҳо низоми миллии инноватсионии худро (NIS) бо инфрасохтори мувофиқ барои рушди тиҷорати венчурӣ ва муносибати махсус ба рушди навоварӣ ва тиҷоратикунонии навоварӣ ташаккул доданд [7]. Мутаассифона, дар иқтисодиёти кишвари мо, рушди низоми миллии навоварӣ бинобар нокифоягии ташаккули инфрасохтори дахлдор, сифати пасти таҷҳизот ва технология боиси сатҳи пасти рушди инноватсионии иқтисодиёт арзёбӣ мегардад. Аммо, ҳамаи инҳо сабаб набуда, балки паёмад ё худ натиҷаи дигар омил аст, ки аз шаклгирии як доми ниҳодии мустаҳкам дар роҳи тиҷоратикунонии натиҷаҳои ниҳоии фаъолияти навоварона дарк медиҳад.

Воқеан, дар марҳилаи кунунии рушди тамаддуни ҷаҳонӣ, олимон дуруст мегӯянд, ки «рушди иқтисодиёти ашёвӣ нақши худро гум кардааст ва дар оянда иқтидори инкишофи ҷомеаи постиндустриалӣ ҳамаҷониба аз миқёси паҳншавии иттилоот ва дониш вобастагӣ дорад» [11]. Паҳн гардидан ва истифодаи васеи технологияҳои нави прогрессивӣ кашфиёт ва таҳаввулоти нави илмиро дар истифодаи минбаъдаи иқтисодӣ ҳавасманд мекунанд. Зеро он, пеш аз ҳама, ба вазъи иҷтимоию иқтисодии хоҷагии халқ, сониян, ба иқтидори илмӣ-техникии захираҳои меҳнатӣ ва сеюм, ба имкониятҳои молиявии худи низоми давлатӣ, инчунин, ташкилотҳову омодагии онҳо ба истифодаи навовариҳо вобастагии қавӣ дорад. Пас як омили муҳимми ниҳодӣ, ки мумкин аст доми ниҳодиро ба миён орад, иттилооти маркетинг аст. Истифодаи ғайрисамараноки иттилоот дар ҷараёни пешбурди фаъолияти навҷорисозӣ ва мувофиқан тиҷорати он метавонад доми ниҳодӣ гардад.

Гуфтаҳои боло бошиддати аҳамияти омили маркетингиро дар низоми фаъолияти навҷорисозӣ таъкид месозад. Мушкилоти мавҷудаи муҳити ниҳодии пешбурди фаъолияти навҷорисозӣ ва мутобиқан тиҷорати он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз маркетинги ғайрисамаранок сарчашма мегирад. Омили бозор, талаботи бозор, хоҳиш ва талаби дархосткунандагон қариб, ки ба назар гирифта намешавад. Тоҷикистон дар стратегияи рушди навоварӣ бештар ба таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ ва татбиқи он дар бахшҳои мухталифи иқтисодиёти миллӣ рӯй овардааст. Аммо, робитаи мустақими ин сиёсат ба вазъи бозор дар чорчӯбаи “фармоишгар/миёнарав/иҷрокунанда/ тоҷир хеле суст ба назар мерасад. Пас омили муҳим ва асосии эҷоди як доми ниҳодии муҳити ниҳодии навҷорисозӣ истифодаи ғайрисамаранок аз ниҳоде бо номи маркетинг аст.

Маркетинг имрӯзҳо яке аз омили муҳимтарини таъмини рақобатпазирӣ, таъмини самаранокии истеҳсолот, таъмини сатҳи баланди алоқамандии илм ва истеҳсолот, омили дар як нуқтаи мақбул ҷамъ овардани манифатҳои таъминкунандагон, истеҳсолкунандагон, миёнаравон ва истеъмолкунандагон шуда, баромад мекунад. Маркетинг воқеан ҳам таърихи дуру дароз дорад ва он шояд дар баробари ба миён омадани муносибатҳои молу мулкдорӣ ва истеҳсолӣ ба вуҷуд омада бошад. Аммо, шаклгирии он ба унвони як шохаи фаъолияти иқтисодӣ ва мувофиқан як самти тадқиқотбариҳои иқтисодӣ ба асри ХХ рост меояд. Ба андешаи мо, моҳияти фалсафии маркетинг дар он зоҳир мешавад, ки арза ва тақозоро дар бозори молу хизматрасониҳо дар як таносуби муайян қарор медиҳад, вақт, ҳаҷм, сифат ва суръати истеҳсоли молу хизматрасониҳоро муайян месозад, талаботҳои навро ба вуҷуд меорад ва, аз ҳама муҳим, заминаи фаъолияти навҷорисозиро фароҳам месозад.

Фаъолияти навҷорисозие, ки тадқиқотбарии маркетингиро ҳамчун меҳвари асосии низоми худ сарфи назар мекунад, наметавонад тиҷоратикунонии натиҷаҳои фаъолияти худро ба таври самаранок таъмин намояд. Набудани маркетинг ва ё истифодаи ғайрисамараноки он, дар воқеъ, мувофиқ ба назарияии мактаби неоинститутсионализм як доми ниҳодӣ аст. Авоқиби бархурди ғайриоқилона бо ин доми ниҳодӣ хеле нохуш буда, фаъолияти навҷорисозиро дар маҷмуъ ба як бумбаст мекашад. Мутаассифона, мисоли равшани ин вазъиятро дар таҷрибаи беш аз 30 солаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ростои саъю кушишҳои барҳадаррафтаи ҷалби сармояҳои зиёд ҷиҳати таъмини рушди навоваронаи иқтисоди миллӣ, метавон ба осонӣ мушоҳида кард.

Бояд гуфт, ки чунини ҳолат дар бисёре аз кишварҳои пасошуравӣ хос аст. Вазъияти ба ҳамин монандро олими рус Н.В. Манохина дар мисоли Федератсияи Россия баррасӣ мекунад [6]. Минҷумла, муаллифон қайд менамоянд, ки набудани талаботи бевосита ба инноватсия як омили эҷоди доми ниҳодии рушди навоварӣ дар кишвар аст. Чунин ақидаи содалавҳона роиҷ аст, ки бозор мисли «асои сеҳрнок» ҳама чизро ба таври худкор, бе

шарту шароитҳои зарурие, ки дар мамлакатҳои мутараққӣ дар давоми қариб 300 сол дар ҷараёни таҳаввулоти иҷтимоию иқтисодӣ ба вуҷуд оварда шудаанд, ҳал хоҳад кард. Аммо ин тавр нест [6]. Ба ин монанд, олимони дигар низ масъалаи домҳои ниҳодиро дар фаъолияти илмӣ, навоварӣ, тиҷоратикунонӣ бо маркетинги ғайрисамаранок пайванд додаанд [5; 2].

Барои коҳиши таъсири манфии доми ниҳодӣ дар муҳити ниҳодии фаъолияти навҷорисозӣ, ҷиҳати таъмини самаранокии фаъолияти маркетингӣ бояд ба ниҳодина гардонидани тафаккури маркетингӣ дар сохторҳои илмию инноватсионӣ таваҷҷуҳи бештар сурат гирад.

Институтҳои илмӣ тадқиқотӣ, озмоишгоҳҳо, донишгоҳҳо, коллеҷу техникумҳо то ба имрӯз пурра дар асоси принсипҳои асосии иқтисодиёти бозорӣ амал намекунанд. Кафедраҳои тахассусӣ дар сохтори донишгоҳҳо ба унвони як ячейкаи аз ҳама хурдтарин нақшаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ доранд. Аммо, агар ҳамин нақшаҳои КИТ-ро таҳлил кунем, дар бисёре аз маворид моҳияти онҳо, тартиби қабулу иҷроиши онҳо аз муносибатҳои бозорӣ фосила дорад, дар асоси принсипҳои тиҷоратикунонии натиҷаҳои ба дастомада амал намекунанд. Чунин вазъ қисман ва ё пурра дар дигар марказҳои илмӣ ва тадқиқотӣ мушоҳида мешавад. Ҳатто паркҳои технологие, ки таъсис шудаанд, маркетинги самаранок ва мустақил надоранд, лоиҳаҳои илмиро дар асоси фармоишоти директивӣ амалӣ мекунанд, бидуни он, ки дар робита ба тиҷоратикунонии он нақшаву стратегияи пешакӣ таҳрезишудае дошта бошанд.

Ин ҳолат талафоти бузурги неруи инсониро ифода мекунад. Садҳо олимони ҷавон, муҳаққиқон ва унвонҷӯён неруи бузурги илмии худро барои навиштан ва ҳимоя кардани рисолаҳое сарф мекунанд, ки хуруҷии ҳадафашон дипломи номзадӣ ва ё докторӣ аст. Тиҷоратикунонидани натиҷаҳои тадқиқоташон аслан ҳадаф ва ё мақсаду мароми онҳо нест. Маҳз ҳамин ҳолат аст, ки раванди навҷорисозиро ба бумбаст кашидааст.

Чуноне ки медонем, дар ҷумҳурӣ дар доираи марказҳои илмӣ ва муассисаҳои таълимӣ теъдоди хеле зиёди кормандон ба корҳои илмӣ ва тадқиқотӣ машғул мебошанд. Аммо, натиҷаҳои фаъолияти онҳо хеле кам дар шакли маҳсулоти нав, патент, ҳуқуқи муаллифӣ ва ё дигар намуд ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи муаллифӣ сабт мешавад ва ё ба фурӯш гузошта мешавад. Ин тамоюл солҳои зиёд идома дорад ва ҳеҷ кас ҳам дар фикриислоҳи он нест [13].

Зоҳиран барои ниҳодина кардани тафаккури маркетингӣ дар фаъолияти марказҳои илмӣ, озмоишгоҳҳо, муассисаҳои таълимӣ ва амсоли он омили аз ҳама муҳим таъмини истиқлолияти онҳо мебошад. Марокизи илмӣ бояд дар асоси принсипҳои бозорӣ фаъолият кунад, дар идоракунии фаъолияти молиявии худ мустақил бошад, самт ва равияи тадқиқоти худро дар асоси талаботи бозор ба роҳ монад. Дар ин ҳолат аст, ки онҳо аз тобеияти давлат озод мешаванд ва бо таваҷҷуҳ ба ниёзҳои худ ва бо назардошти омили талаботи бозор самти фаъолияти худро ба роҳ хоҳанд монд. Шакли умумии ниҳодина кардани тафаккури маркетингро дар фаъолияти марокизи илмӣ, муассисаҳои таълимӣ ва озмоишгоҳҳои ҷумҳурӣ ба таври зерин метавон тасвир кард (расми 2).

Дар расме, ки пешниҳод шуд, қисмати аз ҳама муҳим присипҳои фаъолияти маркетингӣ дар сохторҳои илмию инноватсионӣ ба шумор меравад. Ба андешаи мо, принсипҳое, ки пешниҳод шудаанд, ҳама муҳим мебошанд ва сарфи назар кардани онҳо ба осонӣ метавонад домҳои ниҳодии навро дар раванди фаъолияти навҷорисозӣ ба миён оварад. Ин нукта дар мақолаи Е.Г. Пипко низ тасдиқи худро ёфтааст [10].

Чуноне, ки дар боло қайд намудем, принсипи мустақилияти марокизи илмӣ дар интихоби самти фаъолияти навҷорисозӣ аз ҳама муҳим мебошад. Дар баробари ин, мустақилият бояд бо самаранокии фаъолият, самараи синергетикӣ, даромаднокии муассиса ва дигар нишондиҳандаҳои иқтисодӣ асоснок шуда бошад. Дар акси ҳол чунин марказҳои илмӣ мавҷудияти худро ҳифз карда наметавонанд.

Инчунин, дар қисмати марҳилабандии фаъолияти маркетингии сохторҳои илмӣ ва инноватсионӣ риояи принсипҳои маркетинги “4P” (маҳсулот, нарх, тарғиб, тақсимот) хеле муҳим ба назар мерасад. Дар тафаккури бисёре аз ходимони илмӣ ва кормандони сохторҳои илмию тадқиқотӣ принсипҳои бозории фаъолияти илмӣ ҳанӯз ниҳодина нашудаанд. Ҳанӯз ҳиссаи шахсоне, ки фаъолияти илмиро сирф фаъолияти ғайритиҷоратӣ меҳисобанд, хеле зиёд аст. Вобастагии дурударози чунин ашхос аз лоиҳаҳои бемузди

давлатӣ, донишгоҳӣ ва соҳавӣ тафаккури маркетингиро дар зеҳни онҳо кунд гардонидааст [4].

Расми 2. Ҷараёни ниҳодина сохтани тафаккури маркетингӣ дар сохторҳои илмию инноватсионӣ

Figure 2. Institutional flow of marketing thinking in scientific and innovative structures

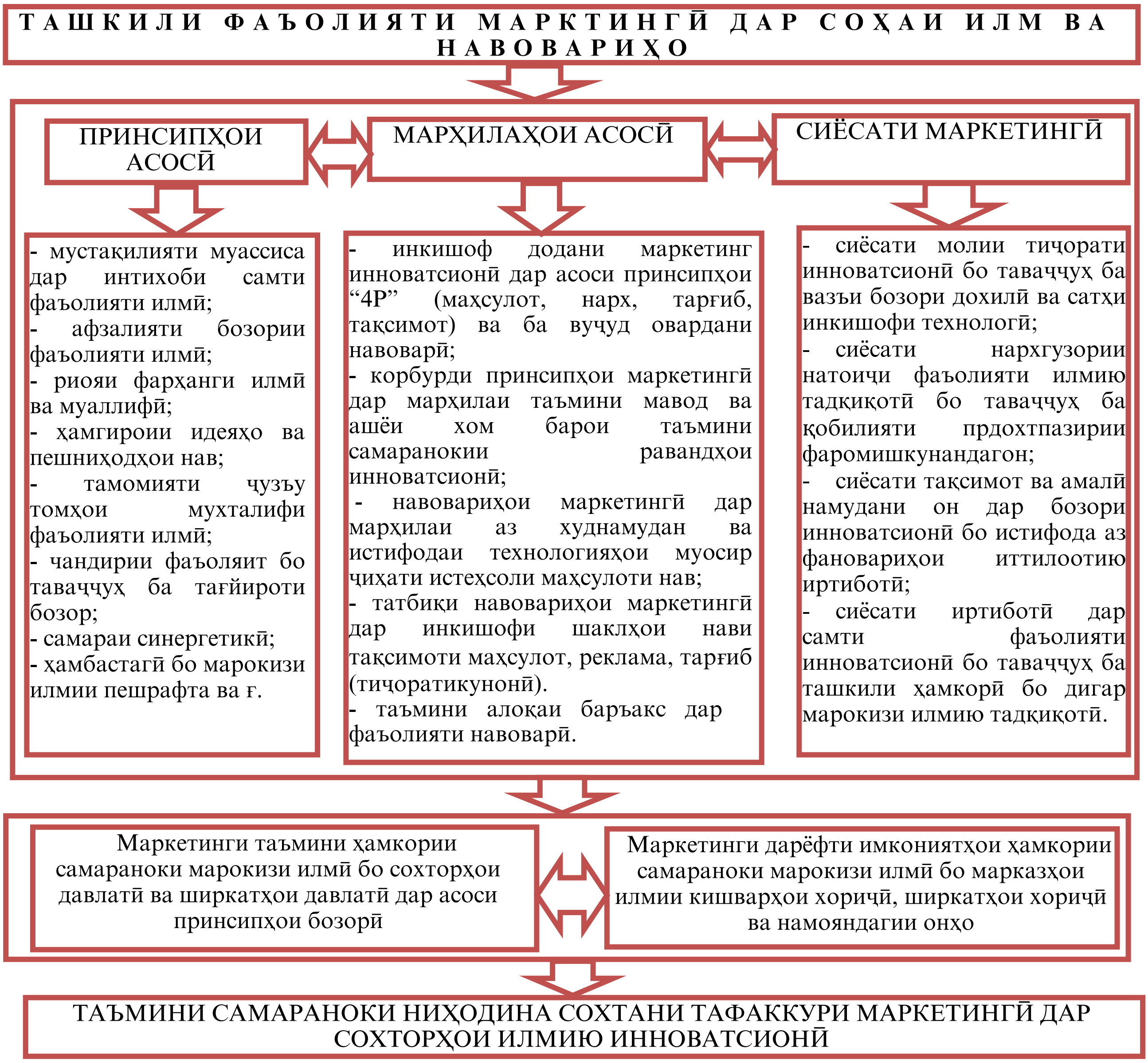

Дар баробари ин, ба коркард ва иҷроиши оқилонаи сиёсати маркетингӣ низ бояд таваҷҷуҳ дошт. Сиёсати маркетингӣ бояд дар чорчӯбаи имкониятҳои мавҷуда, шароити дар бозорҳои ҳадаф ҷойдошта ва имкониятҳои молиявию қобилиятҳои пардохтпазирии фармоишдиҳандагон, амалӣ карда шаванд. Дар сурате, ки сиёсати маркетингии сохторҳои инноватсионӣ ва илмӣ бо вазъияти бозор мутаносиб ташкил карда шавад, албатта, он натиҷаҳои дилхоҳро ба бор хоҳад овард.

Бояд қайд кард, ки ниҳодина сохтани тафаккури маркетингӣ дар сохторҳои илмӣ ва инноватсионӣ ҳамкории онҳоро бо сохторҳо ва ширкатҳои давлатӣ истисно намекунад. Балки баръакс алоқамандии онҳо байни ҳамдигар дар асоси принсипҳои бозорӣ мустаҳкам ва самаранoктар хоҳад шуд. Сохторҳо ва ширкатҳои давлатӣ бояд ба унвони фармоишдиҳанда, таъминкунанда, харидор ҳамкории худро бо сохторҳои илмӣ-инноватсионӣ тақвият диҳанд. Илова бар ин, сохторҳои давлатӣ метавонанд хизматрасониҳои ҳуқуқӣ, машваратӣ, инфрасохторӣ ва институтсионалиро ба сохторҳои илмию инноватсионӣ дар асоси принсипҳои бозорӣ пешниҳод намоянд [4].

Қобили зикр аст, ки яке аз таъинотҳои (миссия) муҳимми маркетинг дар фаъолиятҳои илмию инноватсионӣ, ин дарёфти имкониятҳои ҳамкорӣ бо марказҳои илмӣ ва инноватсионии кишварҳои хориҷӣ ба шумор меравад. Маркетологҳо бояд чунин имкониятҳоро аз тариқи омӯзиши густардаи бозорҳои инноватсионии кишварҳои пешрафта пайдо намоянд. Замони мо замони ҷаҳонишавӣ аст ва ҳамгироии ширкатҳо, марказҳои илмӣ, донишгоҳҳо ва давлатҳо амри табиӣ ва бебозгашт аст. Аз ин рӯ, як омили муҳимми таъмини рақобатпазирӣ, воридгардидан ба равандҳои ҷаҳонишавӣ аз тариқи ҳамгироӣ ва ҳамбастагӣ ба шумор меравад.

Ҳамин тавр, ташаккули муҳити мусоиди институтсионалии тиҷоратикунонии навовариҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди мураккаб ва серпаҳлу буда, тадқиқи системавии омилҳои гуногуни ба он таъсиррасонро талаб мекунад. Муҳити ниҳодӣ худ падидаи мураккаб аст ва дарки қонуниятҳои инкишофи он ба тадқиқотҳои густарда ниёз дорад. Чуноне ки маълум, шаклгирии домҳои ниҳодӣ омили муҳимми ба бунбаст кашонидани равандҳои муайян дар ин ё он самти фаъолияти иқтисодиву иҷтимоӣ мегардад. Дар фаъолияти навҷорисозӣ ва тиҷоратикунонии натиҷаҳои он сарфи назар кардан аз омили маркетингӣ ба унвони як доми ниҳодии таъмини самаранокии ин раванд баромад мекунад. Ҷиҳати аз байн бурдани он ба масоили ниҳодина гардонидани тафаккури маркетингӣ дар сохторҳои илмӣ ва инноватсионӣ таваҷҷуҳи бештар бояд сурат бигирад.

АДАБИЁТ

1. Балацкий Е.В. "Институциональная ловушка": научный термин и красивая метафора / Е.В. Балацкий // Журнал институциональных исследований. – Растов- на-Дону, 2020. - Т. 12. -№3. -С. 24-41.
2. Вольчик В.В. Реформы, неявное знание и институциональные ловушки в сфере образования и науки / В.В. Вольчик, Е.В. Маслюкова // Terra Economicus. - Ростов-на-Дону, 2019. -Т.17. -№2. -С.146-162.
3. Комилов С.Д. К вопросу о необходимости развития государственно-частного партнерства в Республике Таджикистан / С.Д. Комилов, А.Х. Сафиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2018. -№5. -С.33-38.
4. Комилов С.Ҷ. Рушди неруи инноватсионӣ дар шароити саноатикунонӣ / С.Ҷ. Комилов // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. -Душанбе, 2020. -№1. -С.29-34.
5. Кузьмин А.А. Институциональное поле научной деятельности в России как проявление институциональной ловушки / А.А. Кузьмин // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. -Омск, 2018. -№1(25). -С.41-46.
6. Манохина Н.В. "Институциональные ловушки" и институциональный вакуум в российской инновационной среде / Н.В. Манохина // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. - Саратов, 2011. -№5(39). -С.44-48.
7. Научно-технический потенциал Республики Таджикистан в 2017 году: Аналитический сборник / Под общей ред. Джумъахонзода Дж.Дж. – Душанбе: ГУНПИ Центр, 2018. - 93 с.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ, 23 январи соли 2015. - Душанбе, 2015. [Манбаи электронӣ]. URL: http//www.prezident.tj (санаи муроҷиат 20.02.2021).
9. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ, 26 январи соли 2021. -Душанбе, 2021. [Манбаи электронӣ]. URL: http//www.prezident.tj (санаи муроҷиат 20.02.2021).
10. Пипко Е.Г. Развитие и управление инновациями и стратегическим маркетингом / Е.Г. Пипко // Вестник СамГУПС. -Самара, 2018. -№4(42). -С.104-108.
11. Султанов З.С., Насиров Н.Н., Асророва З.И. Предпринимательство (малое): состояние, проблемы и перспективы развития в Республике Таджикистан. [Электронный ресурс]. URL: http:aot.tj (дата обращения: 27.11.2019).
12. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая контрактация [Текст] / О.И. Уильямсон; научное редактирование и вступительная статья В.С. Катькало; пер. с англ. Ю.Е. Благова, В.С. Катькало, Д.С.Славнова, Ю.В. Федотова, Н.Н. Цытович. – СП.б.: Лениздат; 1996. – 702 с.
13. Ходиев Д.А. Мавонеи ниҳодии рушди сармояи инсонӣ дар шароити густариши иқтисоди рақамӣ / Д.А. Ходиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе, 2022. -№1. -С.17-27.
14. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория: учеб. пособие / А.Е. Шаститко. -М.: ТЕИС, 2002.

ТАШАККУЛИ МУҲИТИ МУСОИДИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТИҶОРАТИКУНОНИИ НАВОВАРИҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масоили марбут ба шаклгирии муҳити ниҳодии фаъолияти навоварона ва тиҷоратикунонии натиҷаҳои он баҳс шудааст. Танзим ва дастгирии давлатии фаъолияти навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи истифодаи механизмҳо ва усулҳои муайян татбиқ гардонида мешавад. Тадқиқи

таркиб ва тафсири стратегияи тиҷоратикунонии навоварӣ дар корхонаҳо барои муайян намудани стратегияи рушди тиҷоратикунонӣ дар сатҳи давлат ва минтақа хело муҳим мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳити ниҳодии рушди фаъолияти навҷорисозӣ дар ҳолати шаклгирӣ аст. Гуфта мешавад, ки таъсири самараноки механизми бозории дастгирӣ ва танзими давлатии тиҷоратикунонии навоварӣ пурра дар асоси фаъолияти соҳибкорӣ ва принсипҳои бозорӣ ба роҳ монда мешавад. Азбаски дар сохторҳои илмию тадқиқотӣ ва навоварӣ ҳанӯз стратегияи маркетингӣ пурра ташаккул наёфтааст, гуфтан мумкин аст, ки дар сатҳи идоракунии ин ниҳодҳо тафаккури маркетингӣ чун монеаи асосии таъмини самаранокии равандҳои тиҷоратикунонии натоиҷи фаъолияти навҷорисозӣ баромад мекунад. Муаллифон барои коҳиши таъсири манфии омилҳое, ки ба рушди тиҷортикунонии натиҷаҳои фаъолияти навоварӣ монеа эҷод мекунанд, як қатор пешниҳодҳо намудаанд. Дар ин замина, пеш аз ҳама, ташаккули муҳити мусоиди институтсионалии тиҷоратикунонии навовариҳо муҳим ба назар мерасад, ки дар мақолаи зерин оид ба он баҳс шудааст.

Калидвожаҳо: навоварӣ, тиҷоратикунонии навовариҳо, муҳити ниҳодӣ, домҳои ниҳодӣ, маркетинг, тафаккури маркетингӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ РАЗВИТИЯ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием институциональной среды развития инновационной деятельности и коммерциализации ее результатов. Государственное регулирование и поддержка инновационной деятельности в Республике Таджикистан осуществляется в соответствии с использованием определенных механизмов и методов. Разработка и реализация стратегии коммерциализации инноваций на предприятиях очень важны. Анализ показывает, что в Республике Таджикистан институциональная среда развития инновационной деятельности находится на стадии формирования. Следует отметить, что эффективное действие рыночного механизма поддержки и государственного регулирования коммерциализации инноваций будет основываться исключительно на рыночных принципах. Поскольку маркетинговая стратегия еще не до конца разработана в научно-исследовательских и инновационных структурах, можно сказать, что на уровне управления этих учреждений недостаточное развитие маркетингового мышления является основным препятствием для обеспечения эффективности процессов коммерциализации результатов инновационной деятельности. Авторы вносят ряд предложений по снижению негативного влияния факторов, препятствующих развитию коммерциализации результатов инновационной деятельности. В этом контексте, прежде всего, важно создать благоприятную институциональную среду для коммерциализации инноваций.

Ключевые слова: инновации, коммерциализация инноваций, институциональная среда, институциональные ловушки, маркетинг, маркетинговое мышление.

FORMING THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT DEVELOPMENT OF COMMERCIALIZATION OF INNOVATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article analyzes the issues related to the formation of the institutional framework for the development of innovative activity and commercialization of its results. State regulation and support of innovation activities in the Republic of Tajikistan is carried out in accordance with the use of specific tools and methods. The development and implementation of the strategy of commercialization of innovations in companies is very important. The analysis shows that in the Republic of Tajikistan the institutional framework for the development of innovative activity is in its formation stage. It should be emphasized that the effective action of the market mechanism of support and state regulation of commercialization of innovation will be based solely on market principles. As the marketing strategy is not yet fully developed in research and innovation institutions, we can say that at the management level of these institutions insufficient development of marketing thinking is the main obstacle to ensure the effectiveness of the processes of commercialization of the results of innovation activities. The authors make a number of recommendations to reduce the negative impact of factors preventing the development of commercialization of the results of innovation activities. In this context, it is primarily important to create a favorable institutional environment for commercialization of innovations.

Keywords: innovation, commercialization of innovation, institutional framework, institutional barriers, marketing, marketing thinking.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Комилов Сироҷиддин Ҷалолиддинович*** - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодӣ ва иқтисодиёти ҷаҳон, академики Академияи байналмилалии илмҳои мактаби олӣ. **Суроға**: 734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Мирзо Турсунзада 30. Телефон: **917 50 54 01.** E-mail: **sirodj.tj@mail.ru**

Ҳодиев Дадахон Абдуллоевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-01-70-51**. E-mail: **mfahim@mail.ru**

Маҳмадалиев Насриддин Каримович – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, докторанти Ph.D, кафедраи иқтисоди корхона ва соҳибкорӣ. **Суроға**: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 918-94-20-97.** E-mail: **nasriddin0101@gmail.com**

Сведение об авторах: ***Комилов Сироджиддин Джалалиддинович*** - Российско-Таджикский (славянский) университет, доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории и мировой экономики, академик Международной академии наук высшей школы. **Адрес**: 734000, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **917 50 54 01.** E-mail: **sirodj.tj@mail.ru**

Ходиев Дадахон Абдуллоевич - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935017051**. E-mail: **mfahim@mail.ru**
Махмадалиев Насриддин Каримович – Кулябский государственный университет им. Абуабдуллаха Рудаки, докторант Ph.D кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **(+992) 918-94-20-97.** E-mail: **nasriddin0101@gmail.com**

Information about the authors: ***Komilov Sirojiddin Dzhalaliddinovich*** - Russian-Tajik (Slavonic) University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Theory and World Economy, Academician of the International Academy of Sciences of Higher Education. **Address**: 734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mirzo Tursunzade street, 30. Phone: **917 50 54 01.** E-mail: **sirodj.tj@mail.ru**
Khodiyev Dadakhon Abdulloevich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **935017051.** E-mail: **mfahim@mail.ru**
Mahmadaliyev Nasriddin Karimovich - Kulyab State University named after Abuabdulakha Rudaki, Ph.D., Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address**: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street 16. Phone: **(+992) 918-94-20-97.** E-mail**: nasriddin0101@gmail.com**

УДК 336.1: 339

ТАҲЛИЛИ ТАҶРИБАИ КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ОИД БА ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ БАХШИ БОНКӢ

Қурбонов А.К., Одинаев С.П., Худоиева Ф.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз масоили калидӣ ва марказӣ дар низоми иқтисоди бозорӣ, ин муайян намудани нақши давлат дар идоракунии равандҳои иқтисодӣ дониста мешавад. Танзими бахши бонкӣ аз ҷониби давлат яке аз пурбаҳстарин масоил миёни иқтисодчиён дар солҳои охир ба ҳисоб рафта, то ҳол ҳалли дақиқи худро наёфтааст. Ҳанӯз аз миёнаҳои асри XIX баҳсҳои гуногун миёни намояндагони бахши пулию қарзӣ ва бонкдорон вобаста ба эмиссияи пул, моҳияти амонатҳои бонкӣ, инчунин, механизмҳои пешниҳоди қарз, сар зада буданд. Низоми идоракунии давлатии иқтисодиёт дар кишварҳои мутараққӣ бо шаклҳои муассир ва таъсирбахш роҳандозӣ гардид. Махсусан, таъсири давлат ба иқтисодиёт баъд аз солҳои 30-юми асри XX, дар Америко шиддат ёфт ва ба раванди дигар гузашт. Яке аз самтҳои муҳим ва ислоҳоте, ки дар ИМА Ф. Рузвелт гузаронид ва сабаби ба эътидол овардани вазъ ва аз байн бурдани “Депрессияи бузург” гардид, ин зиёд гардонидани таъсири давлат ба танзими ҳамаҷонибаи фаъолияти молиявӣ – қарзӣ дониста мешуд (масалан, қабули қонуни Гласса – Стигал) [4,с.134]. Чунин амалкард, дар замони худ таъсири бесобиқаеро ҷиҳати беҳбуди низоми иқтисодии ИМА расонид. Зарурати низоми устувори иҷтимоӣ – иқтисодии давлат на ин, ки шакл ва усулҳои сиёсати иқтисодии давлатро такмил бахшид, балки ба рушди бемайлони такрористеҳсолот, инкишофи иҷтимоӣ ва рушди макроиқтисодии кишварҳо замина гузошт.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар кишварҳои ақибмонда ва дорои рақобатпазирии сусти иқтисодӣ, дилхоҳ лоиҳаи сармоягузорӣ дастгирии давлатӣ ва имтиёзҳои давлатиро талаб менамояд [2,с.2]. Дар ҳолати мавҷуд набудани дастгирии давлатӣ сармоягузорон боварии камтар доранд ва аз сармоягузорӣ худдорӣ менамоянд. Аз ин рӯ, ҷиҳати ҷалби бештари сармояи хориҷӣ зарур аст, ки механизмҳои иқтисодӣ аз ҷумла: фаъолияти густурдаи биржаҳои фондӣ, ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ, фаъолсозии бонкҳо дар бозори коғазҳои қиматнок, муътадилсозии муҳити сармоягузорӣ, имтиёзҳои андозӣ – молиявӣ ва ғайра аз ҷониби давлат ба роҳ монда шаванд.

Барои такмилёбии танзими давалатии бахши бонкӣ, бояд аз механизмҳои гуногун ва таҷрибаи кишварҳое, ки бо мамлакати мо иқтисодиёти ҳамранг доранд истифода карда шавад [6,с.5]. Дар ҳамин замина, якчанд кишварҳое, ки нисбатан низоми бонкии инкишофёфта доранд, мавриди пажуҳиш қарор дода шуданд.

Вобаста ба гуфтаҳои боло, метавон зикр намуд, ки яке аз кишварҳое, ки аз таҷрибаи танзими давлатии бахши бонкии он истифода намудан мумкин аст, ин Федератсияи Русия ба ҳисоб меравад. Низоми бонкии Федератсияи Русия дар минтақа яке аз низомҳои бонкие дониста мешавад, ки вазъи молиявии устувор ва фаъолияти густурда дорад. Нақши давлат дар танзими бахши бонкии ин кишвар назаррас аст ва раванди фаъолияти бонкҳоро ба таври зарурӣ таъмин менамояд.

Органҳои давалатии танзимкунандаи бахши бонкӣ дар Федератсияи Русия аз рӯи фаъолияти самараноки он уҳдадор буда, таъмини устувории молиявии низоми бонкӣ дар зери назорати ҷиддӣ мебошад. Танзими бахши бонкӣ нисбат ба дигар сохторҳои иқтисоди миллӣ бояд дар зери назорати қатъӣ ва саривақтӣ қарор гирад. Сабаби танзими қатъии низоми бонкӣ гувоҳи он аст, ки ин бахш дар таъмини иқтисодиёт бо захираҳои пулӣ ва сармоягузориҳои гуногун нақши боризро дорост. Танзими давлатии бахши бонкӣ дар Федератсияи Русия сиёсати махсуси молиявӣ буда, ба самтҳои ҳаётан муҳим равона гаштааст. Дар ин самт бештар давлат ба дастгирӣ ва ҳимояи муштариён таваҷҷуҳ зоҳир намудааст (расми 1).

Аз расми 1 дидан мумкин аст, ки дар сиёсати молиявии танзими бахши бонкӣ дар Федератсияи Русия, ин дастгирӣ ва ҳимояи муштариён ба ҳисоб меравад. Воқеан, шароити муосири иқтисодӣ нишон медиҳад, ки эътимоднокии низоми бонкӣ ва нигоҳдории он аз дараҷаи боварии аҳолӣ ба он вобастагии беандоза дорад. Аз ин рӯ, яке аз нишондиҳандаҳои асосие, ки дар маркази сиёсати молиявии Федератсияи Русия ҷойгир

аст, ин ба даст овардани боварии аҳолӣ ба низоми бонкӣ дониста мешавад [3,с.142]. Чунин таҷриба бояд дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба таври васеъ истифода карда шавад.

Расми 1. Самтҳои асосии сиёсати давлатии танзими бахши бонкӣ дар Федератсияи Русия
Figure 1. Main directions of state policy on regulation of the banking sector in the Russian Federation

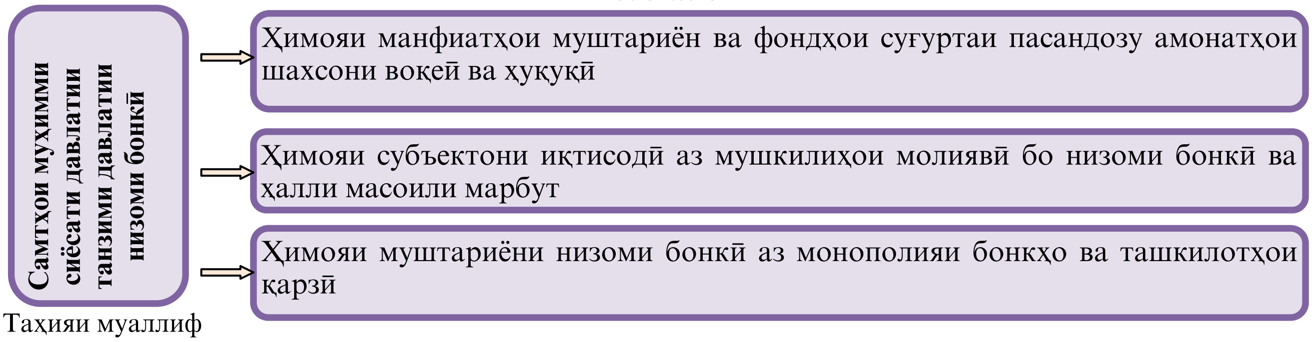

Таҳияи муаллиф

Тибқи Қонуни Федеролӣ "Дар бораи Бонки марказии Федератсияи Русия" №86-ҚФ аз 10.07.2002 [9] яке аз ҳадафҳои муҳимтарини фаъолияти ин ниҳод рушди босуботи низоми бонкӣ муайян гардидааст. Вобаста ба қонуни мазкур Бонки Русия дар ҳудуди Федератсияи Русия ягона институте мебошад, ки барномаҳо ва нақшаҳои танзими давлатии бахши бонкиро пиёда месозад ва инкишофи босамари ин низомро таъмин месозад. Аз 18 вазифае, ки ба дӯши Бонки марказии Русия вогузор гардидааст, 11 тояш ба самти танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ бо истифода аз механизмҳо ва роҳу усулҳои гуногун равона гардидааст [9,с.4].

Дар ин самт, бевосита механизмҳои батанзимдарорандаи Бонки марказии Русия аҳамияти бузург доранд. Махсусан муайянсозии меъёрҳои пруденсиалӣ ва танзими риояи онҳо, ки аз ҷониби Бонки марказии Русия ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ таъсири амиқ мерасонанд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Усулҳои асосии танзими фаъолияти молиявии бонкҳои тиҷоратӣ аз ҷониби Бонки марказии Русия
Table 1. The main methods of regulating the financial activities of commercial banks by the Central Bank of Russia.

Номгӯи усулҳо	*ШАРҲ*
Санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ, ки фаъолияти молиявии бонкро ба танзим медарорад	Дар ин самт Бонки марказӣ санадҳои меъёриву ҳуқуқиро омода месозад ва фаъолияти ташкилотҳои қарзиро тибқи он ба роҳ мемонад. Пеш аз ҳама, фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ тибқи Қонуни Федералии Русия "Дар бораи Бонки марказии Федератсияи Русия", Қонуни Федералии Русия "Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкҳо", дастурамалҳо, низомномаҳо, тавсияҳо ва дигар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ роҳандозӣ карда мешавад.
Таҳияи усулҳои баҳодиҳии вазъи молиявии бонк ва тавсияҳо оид ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти он	Инҷо Бонки марказӣ бештар кӯшиш менамояд, ки ба нишондиҳандаҳои молиявии ташкилотҳои қарзӣ ва баҳодиҳии онҳо таваҷҷуҳ намояд. Барои баҳодиҳии самаранок Бонки марказӣ аз усулҳои муосир ба монанди: усули баҳодиҳии амудӣ, усули баҳодиҳии уфуқӣ, таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳо, таҳлили динамикӣ ва ғайраҳо истифода менамояд. Дар ин асос, ба вазъи молиявии бонкҳо баҳогузорӣ карда мешавад ва хулосаи дақиқ оид ба фаъолияти молиявии он баровarda мешавад.
Истифодаи механизмҳои сиёсати пулию қарзӣ барои таъсир расонидан ба амалиётҳои молиявии бонкҳо	Механизмҳои асосии татбиқи сиёсати пулию қарзие, ки дар бахши бонкии Федератсияи Русия истифода мешаванд ва дар роҳандозии сиёсати молиявии давлат аҳамияти беандоза доранд, инҳо ба ҳисоб мераванд: захираҳои ҳатмӣ, меъёрҳои фоизӣ, меъёри бозтамвил ва ғайра.

Гузаронидани машваратҳо, семинарҳо, мизҳои мудаввар барои менеҷерони молиявии тамоми сатҳҳои идоракунии бонк	Ҷиҳати таъмини устувории молиявии бонкҳои тиҷоратӣ ва фаъолияти самараноки ташкилотҳои қарзӣ, Бонки марказӣ вазифадор аст, ки роҳу усулҳои гуногунро истифода барад. Аз ин рӯ, барои баландбардории савияи дониш ва малакаи идоракунии менеҷерони бонк маҳфилҳои илмӣ, курсҳои гуногун, мизҳои мудаввар, семинарҳои илмӣ ва конфронсҳоро дар сатҳҳои гуногун баргузор менамояд. Гузашта аз ин, ҳамасола ташкилотҳои қарзӣ аз аудити Бонки марказӣ гузаронида мешаванд, ки шаффофият ва самаранокии фаъолияти онҳоро метавонад таъмин созад.
Амалӣ намудани назорати бонкӣ ва назорати фаъолияти молиявии бонкҳо	Фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ бонкӣ тибқи қонунгузории Федератсияи Русия ба роҳ монда шуда, тартиби танзимкунии он дар ин санадҳои ҳуқуқӣ инъикос меёбад ва риояи ҳатмии онҳо назорат бурда мешавад. Дар амал татбиқ намудани назорати бонкӣ метавонад ба даромаднокӣ, пардохтпазирӣ, бозоргирӣ ва эътимоднокии бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои молиявӣ – қарзӣ таъсири амиқи худро гузорад.

Таҳияи муаллиф

Тибқи ҷадвали 1, Бонки марказии Русия бо истифода аз механизмҳои мазкур фаъолият намуда, вобаста ба он фаъолияти низоми бонкии ин кишварро танзим менамояд. Албатта, фаъолияти самараноки ташкилотҳои қарзӣ аз тартибу услуби назорати онҳо вобастагии зиёд дошта, метавонад дар густариши фаъолияти онҳо нақши хосса дошта бошад.

Дар ин раванд таҷрибаи бонкдории Ҷумҳурии Қазоқистон низ, метавонад яке аз нишондиҳандаҳои калидӣ дар раванди фаъолияти низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад.

Низоми бонкии Қазоқистон дар минтақаи Осиёи Марказӣ зарфи солҳои охир нишондиҳандаҳои молиявии назаррасро соҳиб гардида, тавонистааст, ки самаранокии фаъолияти худро нигоҳ дорад. Масалан, вазъи муосири низоми бонкӣ дар Қазоқистон хуб арзёбӣ гардида, дар низоми бонкии ин кишвар 25 бонки тиҷоратӣ бо сармояи умумии 74 млрд. доллари Амрикоӣ фаъолият мекунад (ба санаи 01.02.2021) [10].

Дар Қазоқистон низ ҳамчун Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми бонкии дузинагӣ фаъолият менамояд ва бонкҳо дар низоми бонкии ин кишвар ба: бонкҳои давлатӣ, бонкҳои байнидавлатӣ, бонкҳои саҳҳомӣ ва бонкҳои хориҷӣ гурӯҳбандӣ мегарданд [1,с.86]. Бонкҳои давлатӣ ба монанди “Эксимбонк” ва “Бонки халқӣ” дар пешбурди барномаҳои молиявии давлат саҳми босазо дошта, бештар ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт қарзҳои имтиёзнок ва дарозмуддат пешниҳод менамоянд (зиёда аз 58% дороиҳои низоми бонкӣ ба ин ду бонки давлатӣ рост меоянд).

Тайи солҳои охир (2008, 2012, 2014) буҳронҳои молиявии ҷаҳонӣ ва минтақавӣ ҳукумати ин кишварро маҷбур кард, ки роҳҳо ва усулҳои муассири танзими бахши бонкиро таҳия ва коркард намояд. Зеро таҷриба нишон медиҳад, ки механизми муассири танзими бахши бонкӣ дар шароити буҳронӣ на танҳо низоми бонкӣ, балки кулли иқтисодиётро метавонад аз вартаи буҳрон берун кашад ва рушди устуворонаи онро таъмин созад.

Мусаллам аст, ки дар шароити муосири иқтисодӣ ва рушду такомули муносибатҳои иқтисодӣ – иҷтимоӣ яке аз масоили муҳим дар бахши бонкии ҳар як кишвари алоҳида, ин танзим ва баҳодиҳии самараноки хавфҳои бонкӣ дониста мешаванд. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон низ масъалаи мазкур дар мадди барномаҳои гуногуни танзимкунандаи бахши бонкӣ буда, тибқи нишондодҳои Кумитаи байналхалқии Базелӣ роҳандозӣ карда мешаванд. Хавфҳо тибқи нишондодҳои ин Кумита баркашида мешаванд ва Бонки миллии Ҷумҳурии Қазоқистон ҳамчун органи давлатӣ ин равандро назорат мебарад.

Новобаста аз ин, Ҳукумати Қазоқистон дар пешрафти дигар самтҳои фаъолияти бахши бонкӣ иштироки фаъолона дорад ва ҷиҳати самаранокӣ ва таъсири бештари ин бахш дар иқтисодиёти кишвар чораандешӣ менамояд. Бо истифода аз механизмҳои сиёсати пулию қарзӣ устувории молиявии бонкҳоро давлат дар назорати худ дорад ва ҳамеша вазъи молиявии онҳо дар зери таваҷҷуҳ аст. Гузашта аз ин, сатҳи монетизатсия ва

ҳаҷми пул дар муомилот танзим карда мешавад ва раванди инкишофёбии динамикӣ дар иқтисодиёт таъмин мегардад.

Танзими ҳадафмандонаи бахши бонкӣ аз ҷониби давлат дар Ҷумҳурии Қазоқистон бештар ба воситаҳои зерин роҳандозӣ карда мешавад:

- ташкил ва қабули санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ вобаста ба фаъолияти бонкҳо;
- коркарди консепсияи рушди низоми бонкӣ ва барномаҳои татбиқи он;
- таҳияи шароити зарурӣ барои рушди хизматрасониҳои бонкӣ ва ташкили инфрасохтор ҷиҳати роҳандозии тиҷорати бонкӣ;
- коркарди низоми муассири суғуртаи пасандозҳо;
- моделикунонии низоми давлатии кафолати фаъолияти бонкҳо;
- танзими фаъолияти бонкҳои хориҷӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Қазоқистон.

Бояд зикр намуд, ки ҷанбаҳои дар боло зикршуда самтҳои асосии танзими давлатии бахши бонкӣ дар Қазоқистон буда, нишондиҳандаи нақш ва аҳамияти давлат дар фаъолияти бонкҳо дониста мешавад.

Маълум аст, ки дар таҷриба аксари кишварҳои ҷаҳон аз ду модели бонкдорӣ бештар истифода менамоянд. Яке модели бонкдории англисӣ – амрикоӣ, ки кишваҳои Англия, ИМА ва дигар мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ аз он истифода менамоянд ва дуюми модели континенталӣ мебошад, ки кишварҳое ба монанди Германия, Ҷопон ва қисмати зиёди мамлакатҳои Аврупоӣ онро дар амал татбиқ менамоянд. Модели бонкдории англисӣ – амрикоӣ ба молиякунонӣ тариқи эмиссияи саҳмияҳо бештар таваҷҷуҳ дорад ва инҷо масъалаи асосӣ ин ҷудо намудани бонкҳо ба бонкҳои депозитӣ ва инвеститсионӣ дониста мешавад (eguity financing). Инчунин, дар модели мазкур бонкҳо наметавонанд саҳмияҳои дигар корхонаҳоро харидорӣ намоянд.

Дар бонкҳои мазкур модели низоми якзинагии идоракунӣ мавҷуд аст, ки фаъолияти бонкҳоро пеш мебарад.

Ҳамин тавр, бо мақсади ислоҳоти танзими давлатии бозори молиявӣ-бонкӣ ва таъсири бештари давлат дар ин раванд Ҳукумати Қазоқистон низоми босамари назоратиро роҳандозӣ намудааст.

Дар воқеъ бо назардошти аҳамияти бонкҳо дар иқтисодиёт ва нақши онҳо дар такомулёбии иқтисоди миллӣ ҳар як мамлакати алоҳида мекӯшад, то ба ин самт таваҷҷуҳи хосса дошта бошад ва фаъолияти ин ниҳод то андозаи баландтарин самаранок ба роҳ монда шавад [7,с.3]. Ҳатто кишварҳои пешрафта ба монанди Ҷопон ва Олмон, ки низоми босамари бонкӣ доранд ва фаъолияти бонкҳо ба таври густурда роҳандозӣ шудааст, мехоҳанд нақши давлат дар ин самт зиёдтар ба назар расад. Масалан Ҷопон 55% бастаи саҳмияҳои Бонки марказии худро давлатӣ кардааст, то ба фаълияти ин бонк таъсиргузор бошад ва аҳамияти бонкдории давлатро дар раванди рушди иқтисодиёт афзоиш диҳад.

Дар Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) танзими давлатии низоми бонкӣ ҳамчун як раванди навинкишоф ба назар мерасад ва давлатҳо бештар кӯшиш менамоянд, ки танзими давлатии бахши бонкӣ бо истифода аз механизми бонкҳои марказӣ роҳандозӣ шавад. Албатта бонкҳои марказӣ ҳамчун “бонкдори давлат” дар иқтисодиёт фаъолият менамоянд, вале бо назардошти иқтидори иқтисодии онҳо роҳандозии дигар механизмҳои таъсиррасони давлат ба низоми бонкӣ ногузир мебошад. Давлатҳо бояд бештар ба фаъолияти бахши бонкии кишвари худ, бевосита назорат ва таъсиргузор бошанд.

Дар ин асно, яке аз кишварҳое, ки низоми бонкии нисбатан инкишофёта дорад ва фаъолияти бонкҳои он дар бозорҳои молиявии байналмилалӣ роҳ ёфтаанд, ин Ҷумҳурии Гурҷистон мебошад. Бояд қайд намуд, ки низоми бонкии Гурҷистон яке аз низомҳои устувортарин ва боэътимодтарин дар байни давлатҳои собиқ кишварҳои ИҶШС ба шумор меравад. Вобаста ба ин метавон зикр намуд, ки низоми бонкии Гурҷистон нисбат ба низомҳои бонкии давлатҳои дигар ба таври назаррас фарқ дорад ва он якчанд бартариятҳои асосиро доро мебошад. Аз ҷумла:

- ҷалби сармоя мақоми аввалро ишғол менамояд (дар давоми соли 2019-ум 227,9 млн. доллари ИМА-ро ташкил дода буд, ки он 22,5% нисбат ба соли 2018 зиёд);
- онлайн – бонкинг ва дигар низомҳои хизматрасониҳои фосилавӣ рушд ёфтааст;
- TBC Bank ва Bank of Georgia – бонкҳои аз ҳама калонтарини Гурҷистон ба шумор мераванд, ки саҳмияҳои онҳо дар биржаи фондии Лондон мубодила мешаванд;

➢ ҳамаи ташкилотҳои молиявӣ мустақил буда, самтҳои фаъолияти худро мустақилона муайян менамоянд;

➢ ғайрирезидентҳо метавонанд дар шакли фосилавӣ бе ҳозиршавӣ ба ташкилоти молиявӣ ҳисобҳои шахсӣ ва корпоративӣ кӯшоянд;

➢ низоми суғуртаи амонатии хеле ҷавонро доро мебошад, ки танҳо аз 1-уми январи соли 2018 инҷониб амал карда, ба амонатгузорон дар ҳолатҳои зарурӣ то 5 000 лар бар мегардонад;

➢ сатҳи баланди махфият – Гурҷистон дар ҷараёни мубодилаи иттилооти молиявӣ дар шакли худкор байни мақомотҳои фискалӣ, иштирок наменамояд" [11].

Танзими давлатии бахши бонкӣ дар низоми бонкии Гурҷистон ба таври муназзам роҳандозӣ гардида, диққати махсус ба ҷалби муштариёни резидент ва ғайрирезидант дода шудааст. Ғайрирезидентҳо асосан бо роҳҳои зерин ҷалб карда мешаванд: сатҳи пасти пардохтҳои комиссионӣ барои хизматрасониҳои ҳисоббаробаркунию хазинавӣ, дастрасӣ ва осонӣ дар ҷараёни бақайдгирӣ, риояи қатъии реҷаи махфият ва ғайраҳо. Роҳҳои мазкур шароити хубро барои тоҷирони давлатҳои ҷаҳон оид ба кушодани ҳисобҳои шахсӣ ва корпоративӣ дар бонкҳои гурҷӣ, таъмин менамояд.

Мувофиқи нишондодҳои низоми бонкии Гурҷистон барои рушди низоми бонкӣ ва таъсири бештари он ба иқтисодиёт низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро мебояд то ки ба омилҳои асосӣ диққати ҷиддӣ диҳад. Махсусан дарҷи чунин омилҳо ба матлаб мувофиқ аст:

- бо дастгирии бевоситаи давлат ва танзими саривақтӣ дар сохтори бонкии кишвар рақобати шаффоф дида мешавад, ки ин дар натиҷа ташкилотҳои қарзиро маҷбур месозад то ин ки маҳсулотҳо ва хизматрасониҳои нави бонкӣ (аз он ҷумла хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ)-ро коркард намуда, онро бо мақсади ба даст овардани бартарияти рақобат ва васеънамоии пойгоҳи (базаи) мизоҷии худ, ба мизоҷон таҳия намоянд;
- танзими давлатӣ дар самти ивазнамоии филиалу марказҳои хизматрасониҳои бонкии кишвар ба бонкҳои виртуалӣ, ки ин амал дар натиҷа ба кам гардидани сатҳи хароҷотҳои ташкилотҳои қарзӣ ва зиёд шудани шумораи мизоҷон замина мегузорад.

Яке аз самтҳое, ки дар фаъолияти бонкҳои кишвар дарвлат аҳамияти беандоза зоҳир менамояд, ин фаъолияти қарзии онҳо мебошад [6,с.6]. Давлат раванди пешниҳоди қарз ба субъектони хоҷагидориро пурра зери танзими худ гирифта, дар ин замина чораҳои зуруриро меандешад. Алалхусус, дар коҳишдиҳии фоизи қарзҳо, кам кардани гарави қарз, баландбардории иқтидори қарзӣ, муайянсозии ҳудуди қарзӣ, коҳишдиҳии хавфҳои қарзӣ ва ғайра танзими давлатӣ зиёд эҳсос мегардад (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Меъёри фоизи қарзӣ дар низоми бонкии Гурҷистон барои солҳои 2003-2019
Diagram 1. Interest rate in the banking system of Georgia for 2003-2019

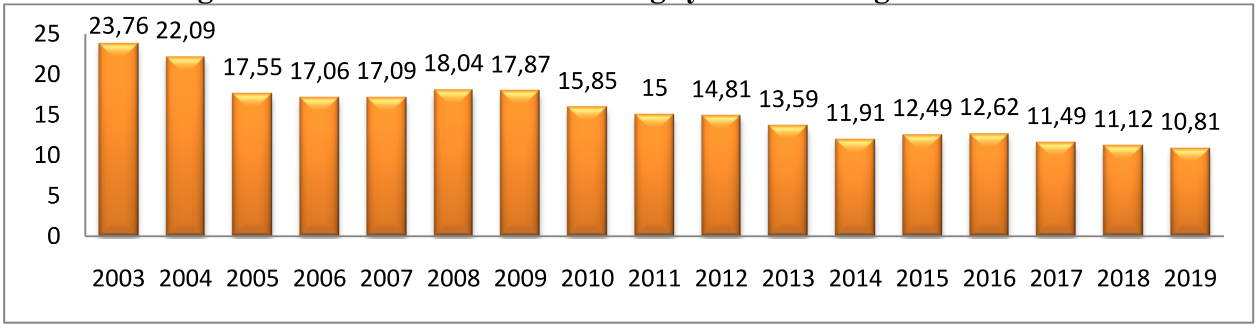

Аз диаграммаи 1 дидан мумкин аст, ки дар 2 соли охир, меъёри фоизии қарз дар низоми бонкии Гурҷистон нисбат ба солҳои пешин, паст шудааст. Яке аз сабабҳои муҳимми онро чунин ҳолат ташкил медиҳад. Дар соли 2018 давлат муқаррар намуд, ки ташкилотҳои қарзии Гурҷистон сиёсати нодурустро дар самти пешниҳоди маҳсулотҳои қарзӣ пеш гирифтаанд, ки дар натиҷаи ин сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ бад шуда, ҳукумати Гурҷистонро зарур омад, то ин ки дар охири соли 2018 600 ҳазор қарзҳои ба таъхирафтода ва беэътимодро бо маблағи 1,5 млрд. лар рӯйпӯш намуда, онҳоро аз ҳисобҳои ташкилотҳои қарзӣ барорад [12]. Вобаста ба сиёсати пешгирифтаи ҳукумати

Гурҷистон дар ин самт фоизи қарзҳо коҳиш ёфтанд ва раванди пешниҳоди қарз барои субъектони хоҷагидорӣ осон гардид.

Бахши бонкӣ дар кишварҳои аз нигоҳи иқтисодӣ инкишофёфта, ба таври гуногун танзим карда мешавад ва ҳар як давлати алоҳида вобаста ба стратегияи молиявии пешгирифтаи худ бахши бонкии худро танзим менамояд. Кишварҳое, ки дар онҳо таъсири давлат ба бахши бонкӣ нисбатан зиёдтар эҳсос мегардад (Ҷопон, Германия, ИМА) низоми бонкии тараққикарда доранд. Яъне, ба андозаи таъсири давлат бахши бонкӣ низ метавонад рушди ҳамаҷониба ёбад.

Ҷиҳати таҳқиқи ҳамаҷонибаи танзими давлатии бахши бонкӣ дар баробари кишварҳои минтақа (Русия, Қазоқистон, Гурҷистон) ба ақидаи мо баррасии танзими низоми бонкии кишварҳое ба монанди ИМА, Олмон ва Ҷопон аз манфиат холӣ нахоҳад буд (ҷадвали 2). Маълум аст, ки бахши бонкии ИМА тибқи модели бонкдории англо-америкоӣ фаъолият намуда, идоракунии он нисбат ба дигар кишварҳои олам фарққунанда аст. Аз ҷадвали 2 дидан имконпазир аст, ки дар ИМА бахши бонкӣ тибқи қавоиди Ҳукумати Федеролӣ фаъолият намуда, сиёсати молиявиро Низоми Федералии Захиравӣ пеш мебарад. Гузашта аз ин дар ИМА Кумитаи назорати молиявӣ фаъолият менамояд, ки вобаста ба фаъолияти молиявии бонкҳо қоидаҳои махсуси худро дорад. Давлат дар раванди фаъолияти бахши бонкии Амрико нақши калидӣ дошта, қоидаҳои пешбурди фаъолиятро муайян месозад.

Бахши бонкии Олмон низ дар ҷаҳон яке аз рушдёфтаҳост ва давлат дар танзими он аҳамияти хосса дорад. Аз ҷадвали 2 дидан мумкин аст, ки равнади фаъолияти бонкҳо дар Олмон зери назорати қатъии давлат аст ва бо истифодаи аз санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ давлат фаъолияти онҳоро зери назорати худ гирифтааст. Ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки бахши бонкии Ҷопон тибқи дастурҳои Бонки марказии он фаъолият менамояд ва 55%-и саҳмияҳои ин бонк ба давлат тааллуқ доранд. Бар замми ин тафтишоти фаъолияти бонкҳо дар низоми бонкӣ ба уҳдаи вазорати молия вогузор гардидааст. Яке аз хусусиятҳои омӯзанда ва махсуси бахши бонкии Ҷопон дар он дида мешавад, ки дар он "Ташкилот оид ба кафолати пасандозҳои бонкӣ" ташкил гардидааст, ки кафолати 100%-и пасандозҳоро барои дорандагони онҳо медиҳад.

Ҷадвали 2. Танзими бахши бонкии баъзе аз кишварҳои аз нигоҳи иқтисодӣ рушдёфта
Table 2. Regulation of the banking sector in some economically developed countries

Давлатҳо	*ИМА*	*Олмон*	*Ҷопон*
Намуди бонкҳо	- Бонкҳои миллии тобеи низоми Федералии Захиравӣ; -Бонкҳои амонатии Федералӣ; - Иттиҳодияҳои амонатии Иёлотҳо; -Бонкҳои минтақавии Иёлотҳои алоҳида; -Иттифоқҳои қарзӣ.	-Бонкҳои тиҷоратии хусусӣ; -Бонкҳои давлатӣ; -Бонкҳои корпоративӣ.	-Бонки марказӣ; -Бонкҳои тиҷоратии умумимиллӣ: •Бонкҳои шаҳрӣ; •Бонкҳои трастӣ; •Бонкҳои минтақавӣ; •Бонкҳои пешниҳодкунандаи қарзҳои дарозмуҳлат; •Бонкҳои хориҷӣ. -Дигар муассисаҳои қарзӣ: •Хазинаҳои давлатии почтавӣ-амонатӣ.
Танзимкунанда ва вазифаҳои назоратӣ	1.Ҳукумати Федералӣ ва қонунҳои Федералӣ: а) Низоми Федералии Захиравӣ: •сиёсати монетарӣ; •танзим ва назоратӣ бонкҳо; б) Комиссия оид ба коғазҳои қиматнок ва биржа; в) Идораи таҳлили пуллии вазорати молия	1. Ҳамаи намуди бонкҳо дар асоси принсипҳои худтанзимкунии мутобиқ ба қонунҳо ва шартномаҳои сохторӣ фаъолият менамоянд. 2. Вазорати молия ҳудуди пуллии кафолати пасандозҳоро, ки аз	1. Бонки марказӣ:танзимгари меъёри фоизи қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ, назорати фаъолияти бонкӣ. 2. Вазорати молия: •Назорати пайвастаи тафтиши бонкҳо; •Сиёсати монетарӣ; •Нақшаи ҳимояи пасандозҳо.

	(ОСС); г) Ташкилотҳои Федералӣ оид ба суғуртакунонии пасандозҳо. 2. Қонунҳои минтақавии Иёлотҳо.	ҷониби Ҳукумати мамлакат пардохта мешавад, муайян мекунад.	3. Ташкилот оид ба кафолати пасандозҳои бонкӣ

Таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, давлат дар пешрафти кори низоми бонкӣ аҳамияти хосса дошта, метавонад равнади фаъолияти онҳоро рушд диҳад ва дар устувории молиявии онҳо таъсир расонад. Инчунин, ҳангоми пайдошавии мушкилоти молиявӣ ва буҳронҳои молиявию иқтисодии гуногун таваҷҷуҳи давлат бояд ба ин самт равона гардида бошад. Зеро бо дастгирӣ ва танзими давлатӣ дар давраи буҳронӣ бонкҳо метавонанд вазъи молиявии худро хуб нигоҳ доранд ва дар оянда барои тараққиёбии иқтисоди миллӣ нақши муассир дошта бошанд.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калони ДМТ – Ғаюров Ғ.Ҳ.

АДАБИЁТ

1. Владислав Ермакович. Банковская система в Казахстане / Владислав Ермакович, Берлин Иришев. – Варшава, 1996.
2. Гаюров Г.Х. Влияние трудового потенциала в улучшении деятельности банковского сектора Республики Таджикистан / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№ 2/9 (151). – С. 97-103.
3. Гейвандов А.Я. Банковская деятельность в России: проблемы государственного регулирования. Монография / А.Я. Гейвандов. -СПб, 1997. -215 с.
4. Жуков Е.Ф. Банки и небанковские кредитные организации, и их операции / Е. Ф. Жуков. – М.: Банки и биржи ЮНИТИ. 2009. – 528 с.
5. Лебедева М.Е. Участие государства в формировании банковской системы страны / М.Е. Лебедева // Проблемы современной экономики. – 2008. -№4(28).
6. Одинаев С.П. Бонки миллии тоҷикистон ва нақши он дар танзими фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ / С.П. Одинаев // Вестник ТНУ. – Душанбе, 2021. -№2. -С. 179-186.
7. Раджабов Р.К. Особенности формирования ресурсного потенциала банков в условиях рыночной экономики / Р.К. Раджабов, Г.Х. Гаюров // Вестник ТГУПБП. – 2012. - №3(51). – С. 68-77.
8. Синки Дж.Ф. Управление финансами в коммерческих банках / Дж.Ф. Синки. -М.: КНОРУС, 1994. -820 с.
9. Федеральный Закон «О Центральном Банке Российской Федерации (Банке России)» № 86-ФЗ от 10.07.2002.
10. [Электронный ресурс]. URL: http: //doingbusiness.kz /news/ 43-bankovskoe - zakonodatelstvo.(дата обращения 05.03.2021)
11. [Электронный ресурс]. URL: www.georgiawealth.info/banks-in-georgia-account-opening-and-attractive-banking (дата обращения 20.09.2021)
12. [Электронный ресурс]. URL: www.internationalwealth.info/foreign-bank-accounts/new-rules-of-issuing-credit-tophysical-persons-in-georgia (дата обращения 05.10.2021)
13. [Электронный ресурс]. URL: www.marketingcenter.kz (дата обращения 22.02.2022)
14. [Электронный ресурс]. URL: www.worldbank.org (дата обращения 12.02.2022)

ТАҲЛИЛИ ТАҶРИБАИ КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ОИД БА ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ БАХШИ БОНКӢ

Дар мақола таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ оид ба танзими фаъолияти бахши бонкӣ ва таъсири он ба устувори низоми бонкӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Асоснок гардидааст, ки танзими бахши бонкӣ аз ҷониби давлат, яке аз омилҳои асосии устувории он дар аксар кишварҳои ҷаҳон ба ҳисоб рафта, фаъолияти самараноки ташкилотҳои қарзӣ аз таъсири давлат вобастагии зиёд дорад. Муаллифон дар мақола дарҷ менамоянд, ки истифодаи механизмҳои гуногун ва таҷрибаи кишварҳои рушдёфта ва мамлакатҳое, ки иқтисодиёти ҳамранг бо ҷумҳурии мо доранд, барои такмилёбии танзими давалатии бахши бонкӣ зарурӣ арзёбӣ мегардад. Бахши бонкӣ дар кишварҳои аз нигоҳи иқтисодӣ инкишофёфта ба таври гуногун танзим карда мешавад ва ҳар як давлати алоҳида вобаста ба стратегияи молиявии пешгирифтаи худ, бахши бонкии худро танзим менамояд. Қайд гардидааст, ки дар кишварҳое, ба монанди: ИМА, Олмон, Ҷопон, Гурҷистон ва Қазоқистон давлат ба маркази ягона ва асосии танзимкунандаи низоми молиявӣ табдил ёфта, ба нишондиҳандаҳои фаъолияти онҳо таъсири амиқ мерасонад. Дар воқеъ, бо назардошти аҳамияти бонкҳо дар иқтисодиёт ва нақши онҳо дар такмилёбии иқтисоди миллӣ ҳар як мамлакати алоҳида мекӯшад, то ба ин самт таваҷҷуҳи хосса дошта бошад ва фаъолияти ин ниҳод то андозаи баландтарин самаранок ба роҳ монда шавад. Ҳатто кишварҳои пешрафта ба монанди Ҷопон ва Олмон, ки низоми босамари бонкӣ доранд ва фаъолияти бонкҳо ба таври густурда роҳандозӣ шудааст, мехоҳанд нақши давлат дар ин самт зиёдтар ба назар расад. Вобаста ба баландбардории нақши давлат дар танзим ва назорати бахши бонкӣ аз ҷониби муаллифон пешниҳодҳои судманд тавсия гардидаанд.

Калидвожаҳо: бонки марказӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, бахши бонкӣ, низоми молиявӣ, танзими давлатӣ, ташкилотҳои қарзӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, рушди низоми бонкӣ, устувории низоми бонкӣ, бонкҳои давлатӣ, иқтисоди миллӣ.

АНАЛИЗ ОПЫТА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ГОСУДАРСТВЕННОМУ РЕГУЛИРОВАНИЮ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА

В статье рассматривается опыт зарубежных стран по регулированию банковской сферы и его влияние на устойчивость банковской системы. Обосновано, что регулирование банковского сектора государством является одним из основных факторов его устойчивости и является гарантом эффективной работы кредитных организаций. Авторы статьи отмечают, что использование различных механизмов и опыт развитых стран необходимы для совершенствования государственного регулирования банковского сектора. Банковский сектор регулируется по-разному в экономически развитых странах, и каждая страна регулирует свой банковский сектор в зависимости от своей финансовой стратегии. Было отмечено, что в таких странах, как США, Германия, Япония, Грузия и Казахстан, государство стало единственным и главным регулирующим центром финансовой системы и оказывает глубокое влияние на их деятельность. На самом деле, принимая во внимание значение банков в экономике и их роль в развитии национальной экономики, каждая страна старается уделить особое внимание этой сфере и обеспечить максимальную эффективность данной отрасли. Даже такие развитые страны, как Япония и Германия, имеющие эффективные банковские системы и разветвленную банковскую деятельность, хотят видеть определяющую роль государства в этой сфере. В целях повышения роли государства в регулировании и надзоре за банковской сферой авторами внесены полезные предложения.

Ключевые слова: Центральный банк, коммерческие банки, банковский сектор, финансовая система, государственное регулирование, кредитные организации, коммерческие банки, банковская система, устойчивость банковской системы, государственные банки, национальная экономика.

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES ON STATE REGULATION OF THE BANKING SECTOR

The article discusses the experience of foreign countries in regulating the banking sector and its impact on the stability of the banking system. It is substantiated that the regulation of the banking sector by the state is one of the main factors of its stability and is the guarantor of the effective operation of credit organizations. The authors of the article note that the use of various mechanisms and the experience of developed countries is necessary to improve state regulation of the banking sector. The banking sector is regulated differently in economically developed countries, and each country regulates its banking sector depending on its financial strategy. It was noted that in countries such as the United States, Germany, Japan, Georgia and Kazakhstan, the state has become the sole and main regulatory center of the financial system and has a profound influence on their activities. In fact, taking into account the importance of banks in the economy and their role in the development of the national economy, each country tries to pay special attention to this area and ensure the maximum efficiency of this industry. Even such developed countries as Japan and Germany, which have efficient banking systems and extensive banking activities, want to see a greater role for the state in this area. In order to enhance the role of the state in the regulation and supervision of the banking sector, the authors made useful suggestions.

Keywords: central bank, commercial banks, banking sector, financial system, government regulation, credit institutions, commercial banks, banking system, banking system stability, state banks, national economy.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Одинаев Сафарали Пулодхонович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, аспиранти кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-76-76-61**. E-mail: **s.odinaev90@mail.ru**

Қурбонов Абдулҳай Каримович **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Худоиева Фахрия Олимбековна **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи кори бонкӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведение об авторах: ***Одинаев Сафарали Пулодхонович*** - Таджикский национальный университет, аспирант кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-76-76-61.** E-mail: **s.odinaev90@mail.ru**

Курбонов Абдулхай Каримович - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 17

Худоиева Фахрия Олимбековна - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры банковского дела. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the authors: ***Odinaev Safarali Pulodkhonovich*** - Tajik National University, post-graduate student of the Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-76-76-61**. E-mail: **s.odinaev90@mail.ru**

Kurbonov Abdulkhay Karimovich - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

Khudoieva Fakhriya Olimbekovna - Tajik National University, Applicant of the Department of Banking. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК 33.017.3

ҲОЛАТИ МУОСИРИ ТАНЗИМИ МЕХАНИЗМИ АНДОЗИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Давлатов Д.С., Қаюмов С.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Низоми имрӯзаи андозбандӣ бо рушди иқтисоди миллӣ сахт алоқаманд аст ва яке аз омилҳои асосии ин рушд, субот ва пойдории андоз ба шумор меравад.

Низоми амалкунандаи танзими андозии иқтисодиёти миллӣ ва танзимнамоии андози иқтисодии дар амал татбиқшуда, бо сабаби камдаромад будани корхонаҳо ва фаъолияти иқтисодӣ, кам шудани теъдоди корхонаҳои истеҳсолкунанда, истифодаи таҷҳизоти кӯҳнашуда ва набудани маблағгузории мувофиқ, натавонистанд таъсири зарурӣ расонанд.

Сабаби асосии камбудиҳо дар низоми андозбандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷамъоварии пасти андоз, афзоиши қарзҳои андозӣ ва як қатор омилҳои дигар, ки ба рушди иҷтимоӣ - иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ноҳияҳои тобеи он таъсир мегузоранд, ба шумор меараванд.

Коркард нашудани усулҳои муносиб миёни давлат ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ба он оварда расонид, ки нақши ҳукумати марказӣ дар муқаррар кардани ҳаҷми андозбандӣ ва муайян кардани меъёрҳои андоз, аз ҳукуматҳои маҳаллӣ пурратар гардид ва ин дар навбати худ, ба паст гардидани сатҳи иқтидори андозӣ сабаб шуд.

Ислоҳоти андозии дар кишвар гузаронидашуда, ҳамеша бо ворид кардани тағйиру иловаҳо ба қонунгузории андоз рабт доштанд ва ин дар навбати худ, ба он оварда расонид, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон се маротиба бе дарназардошти иқтидори андозӣ қабул гардид ва ба эҷоди шароити яксони андозбандӣ барои ҳамаи шаҳру ноҳияҳои кишвар нигаронида шуда буд. Ҳамаи ин, боиси корношоямии низоми андоз гардид ва дар натиҷа, даромадҳои андозӣ ба буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ кам гардида, гаронии андоз боло рафт.

Самаранокии пасти низоми андозбандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ноҳияҳои тобеи он, пеш аз ҳама, ба гаронии зиёди андозӣ вобастагӣ дорад. Мутаассифона, ҳангоми қабул кардани қонунгузории андоз ва Кодекси андоз, рушди иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, манфиати корхонаҳо ва соҳибкорон (андозсупорандагон) ба андозаи кофӣ ба назар гирифта нашуд. Ҳамаи ин, ба кам гардидани воридоти андозӣ, афзоиши қарзҳо ва зарурати таҳкими назорати андозӣ оварда мерасонад.

Низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар тамоюли фискалӣ дорад ва мақсади он ҷамъоварии андоз ба хазинаи давлат мебошад, аммо дар он бештар манфиатҳои давлат ба инобат гирифта шудаанд ва ба манфиати ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурии Тоҷикистон диққати махсус дода нашудааст. Инчунин, дар он, ба таъсири андоз ба рушди иқтисодии корхонаҳо ва фаъолияти соҳибкорӣ кам таваҷҷуҳ шудааст. Дар рушди иҷтимоӣ - иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазифаи танзимкунандаи андозҳо аҳамияти муҳим дорад, чунки маҳз танзими иқтисодиёт бо истифода аз низоми андозбандӣ дар таъмини бехатарии иқтисодии давлат нақши асосӣ дорад.

Самаранокии низоми андоз, аз такмили минбаъдаи механизми андозбандӣ вобастагӣ дорад, ки он дар навбати худ аз унсурҳои зерин иборат мебошад:

- банақшагирии андозбандӣ ва пешгӯии он;
- танзими андозбандӣ;
- ҳавасмандкунии андоз ва ҳуқуқи андоз;
- қонунгузории андоз.

Банақшагирии андоз дар сатҳи микроиқтисод ва мезоиқтисод амалӣ мегардад. Андозҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар вазорату идораҳо ба нақша гирифта мешаванд. Банақшагирии андозӣ бо банақшагирии буҷети давлатӣ барои соли ҷорӣ ва давраи муҳлаташ миёна (барои се сол) алоқамандӣ дорад. Дар буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қисматҳои даромад ва хароҷоти буҷет муайян мегарданд. Қисмати даромади буҷет бошад, маҳз аз воридоти андозӣ ва ғайриандозӣ ташкил ёфтаанд.

Банақшагирии андоз дар сатҳи миёна, яъне дар корхонаҳо, унсури бисёр муҳим ба шумор меравад ва барои банақшагирии ҳамаи нишондодҳо дар ҳар як корхона мусоидат менамояд. Аз ҷумла, барои:

- ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолгардида ва ҳаҷми фурӯши маҳсулот;
- муайян кардани хароҷоти молӣ ва пулӣ (хароҷоти истеҳсолӣ);
- муайян кардани теъдоди коргарони кироя;
- муайян кардани музди меҳнат;
- муайян кардани пардохти фонди музди меҳнат;
- муаян кардани фоида ва натиҷаи фаъолияти босамари корхона;
- муайян кардани нархи маҳсулот ва муайян кардани навъҳо ва сифати маҳсулот.

Дар асоси нишондодҳои корхона субъекти андоз, объекти андоз ва манбаҳои андоз муайян мешаванд.

Андозҳо дар асоси қонунгузории андоз Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунҳои қабулкардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар мегарданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Кодекси андоз се маротиба қабул гардида ва якчанд маротиба ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд [1].

Аммо, новабаста аз ин, гаронии андоз боз ҳам мисли пештара барои истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон дар сатҳи макроиқтисод боқӣ монд. Албатта, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон такмили низоми андоз то ин ҷониб идома дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тули солҳои охир аз рушди нишондодҳои микроиқтисодӣ мушоҳида мегардад, ки ба беҳтар гардидани рушди иқтисодии кишвар ва баланд гардидани сатҳи зиндагии аҳолӣ мусоидат мекунанд. Дар баробари ин, ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ инчунин, интиқоли маблағ аз ҷониби муҳоҷирони меҳнатӣ мусоидат намуд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ нисбат ба ММД дар солҳои 2011-2018 (бо млн. долл. ИМА)

Table 1. Remittances from labor migrants to GDP in 2011-2018 (in US dollars)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ММД (бо млн. долл. ИМА)	6319,5	7590,3	8488,6	8592,2	6925,2	6916,9	6927,5	7298,1
Интиқоли маблағ (бо млн. долл. ИМА)	2960	3800	4154,3	3879,6	2260	1900	1663	2628
Фоизи интиқоли маблағ нисбати ММД	46,8	50,1	48,9	45,1	32,6	27,5	24,0	36,0

Сарчашма: Институти «Ҷамъияти кушод» [2]. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. -С.231.

Ин интиқол дар соли 2011 - 2 960 млн. долл. ИМА-ро ташкил дод, ки он 46,8%-и ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил намуд. Дар соли 2018 бошад, 2628 млн. долл. ИМА-ро ташкил дод, ки он 36,0%-и ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил намуд, ки нисбат ба соли 2011 интиқоли маблағҳо 10,8% коҳиш ёфтааст (диаграммаи 1).

Аз рӯйи таҳқиқоти Корпоратсияи байналмилалии молиявӣ (IFC), соҳибкорони кишвар то 20% даромади солонаи худро аз мақомотҳои андозбандӣ пинҳон мекунанд [5]. Сабаби ин рафтор, гаронии сангини андозӣ мебошад ва соҳибкорон ба ҳар васила мекушанд роҳҳои пинҳон кардани даромади худро пайдо карда, сарчашмаи андозӣ ва музди меҳнати коргаронро кам нишон диҳанд.

Дар рушди иқтисоди миллӣ, сиёсати андозбандии ҳукумат нақши муҳим дорад. Ин сиёсат таъсири фаъолона ба равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷумҳурӣ дорад ва андозҳо бевосита чун яке аз асоситарин манбаҳои захираи молиявии давлат хизмат мекунанд (ҷадвали 2).

Диаграммаи 1. Интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ нисбат ба ММД дар солҳои 2011-2018 (бо млн. долл. ИМА)

Diagram 1. Remittances of labor migrants to GDP in 2011-2018 (in millions of US dollars)

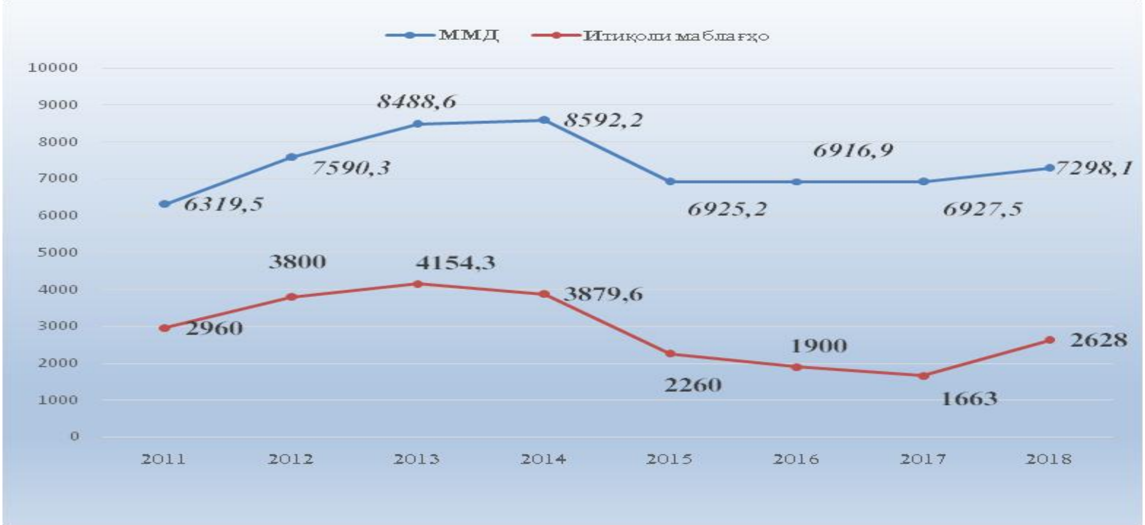

Сарчашма: Институти «Ҷамъияти кушод» [2]. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. -С.231.

Ҷадвали 2. Нишондодҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2019
Table 2. Macroeconomic indicators of the Republic of Tajikistan for 2010-2019

Нишондиҳандаҳо	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2019 /10 (+/- , %)**
ММД, млн. сомонӣ	24704,7	30071,1	36163,1	40525,5	45606,6	48408,7	54 479.1	61 197.6	68844,0	77354,0	**313,1**
Афзоиши воқеии ММД, %	106,5	107,4	107,5	107,4	106,7	106,0	106,9	107,1	107,3	107,5	**+1,0**
Афзоиши маҳсулоти истеҳсолӣ, бо %	9,7	5,9	10,4	3,9	5,1	11,2	16,0	21,3	11,8	13,6	**+3,9**
ММД ба сари аҳолӣ, сомонӣ	3241,6	3851,7	4527,5	5019,1	4965,7	5460,5	6 231,3	6 852,1	7543,2	8307,7	**256,2**
Саноат, млн. сомонӣ	8248,0	7862,0	9504,0	9952,0	10535,0	12196,0	15090,0	20029,0	23894,0	27586,6	**334,4**
Кишоварзӣ, млн. сомонӣ	9391,4	16934,6	18695,8	20358,5	21197,3	21862,8	23008,3	24576,0	26370,4	27750,4	**295,5**
Афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ, бо %	6,8	7,9	10,4	7,6	4,5	3,2	5,2	6,8	4,0	7,1	**+0,3**
Маҷмуи индекси нархҳои истеъмолӣ, бо %	109,8	109,3	106,4	103,7	107,4	105,1	106,1	106,7	103,8	107,9	**-1,9**
Индекси нархҳои маҳсулоти озуқаворӣ, бо %	113,4	110,3	105,6	103,2	109,7	104,3	106,8	107,5	102,5	92,4	**-21,0**
Маоши миёна,	354,4	442,1	555,2	694,8	816,2	878,9	962.16	1 144.1	1233,82	1357,01	**382,9**

сомонӣ								9			
Сармоягузорӣ, млн. сомонӣ.	4413,5	4840,7	4342,3	5694,2	7386,4	9077,4	11074,5	11208,5	13051,4	12140,3	**275,0**
Ҳаҷми гардиши моли чакана, млн. сомонӣ	6374,1	7425,5	9013,9	65,7	87,7	99,1	107,7	19068,6	20479,7	25330	**397,3**
Содирот, млн. доллар	1194,7	1257,3	1359,7	943,4	977,3	890,6	898,7	1198,0	1073,3	1174,4	**98,3**
Воридот, млн. доллар	2656,9	3206,0	3778,4	4045,4	4297,4	3435,6	3031,2	2774,9	3149,6	3349,3	**126,0**

Сарчашма: Маҷмуаи оморӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019. - С.13-15. Бюллетени омории бонкӣ. –Душанбе, 2019. - (270). - С. 9-11.

Таҳлили ҷадвали 2, нишон медиҳад, ки маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар соли 2019 нисбати соли 2010 - 3,1 баробар зиёд шуда, дар ин давра ММД ба ҳар сари аҳолӣ - 2,5 маротиба боло рафт ва рушди маҳсулоти истеҳсолӣ бошад, дар ин муддат ба - 13,6% баробар гардид, ки нисбати соли 2010 – 28,7% барзиёд мебошад. Музди миёнаи меҳнат дар кишвар дар ҳамин давра - 3,8 маротиба зиёд гардид ва сармоягузории асосӣ бошад - 2,7 маротиба афзоиш ёфт.

Азбаски воридоти андозӣ, қисми асосии даромади буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллиро ташкил медиҳанд, онҳо ҳамин тариқ ба воситаи қисми хароҷот имкони таъсиррасонӣ ба таносуб ва суръати рушди иҷтимоиро таъмин мекунанд. Ин ба ниҳодҳои идоракунии давлатӣ имкон медиҳад, ки соҳаҳои иқтисодиёт ва соҳибкориро маблағгузорӣ намуда, сиёсати иҷтимоиро пеш баранд, ба буҷетҳои маҳаллӣ дотатсияҳо ҷудо карда, барои баробар кардани онҳо афзалият ҷорӣ кунанд.

Низоми андози амалкунанда бояд, аз як тараф, талаботи давлатро ба захираҳои молиявӣ таъмин намояд ва аз тарафи дигар, на танҳо омилҳои андозсупорандаро барои фаъолияти соҳибкорӣ поён оварад, балки ӯро барои ҷустуҷӯи роҳҳои баландбардории самаранокии хоҷагидорӣ дар ҷумҳурӣ нигоҳ дорад.

Давлат сиёсати андозро тавассути татбиқи имконоти буҷетии беҳтаргардонии вазъияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ноҳияҳои тобеи он бо мақсади коҳиш додани тафриқаи рушди иқтисодӣ миёни онҳо амалӣ мегардонад.

Низоми андозбандии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду сатҳ: андозҳои ҷумҳуриявӣ ва андозҳои маҳаллӣ иборат мебошад (расми 1).

Ба андозҳои умумидавлатӣ андоз аз даромад, андоз аз фоида, андоз аз арзиши иловашуда, аксизҳо, андози иҷтимоӣ, андозҳо барои захираҳои табиӣ, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард ва андоз аз фурӯши алюминийи аввалия дохил мешаванд [1].

Ба андозҳои маҳаллӣ бошад, андоз аз воситаҳои нақлиёт ва андозҳо аз молумулки ғайриманқул дохил мешаванд.

Ба низоми махсуси андозбандӣ, инҳо дохил мешаванд:

- низоми андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкорро дар асоси патент ё шаҳодатнома анҷом медиҳанд;
- низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд;
- низоми содашудаи андозбандӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози ягона);
- низоми махсуси андозбандӣ барои тиҷорати бозӣ [1].

Дар низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон низомҳои имтиёзноки андозбандӣ муқаррар карда шудаанд, ки барои сармоягузорӣ ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт додани имтиёзҳои андози иловагиро пешбинӣ менамоянд.Таҳияи стратегия, қисми ҷудонашавандаи сиёсати навсозии сохтори иқтисодии ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ба шумор меравад. Мақсади асосии рушди босуботи шаҳру ноҳияҳо таъмини болоравии сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ дар асоси эҷод ва ҳифзи шароити мусоиди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти иҷроияи давлатӣ, салоҳияти ҳалли мустақилонаи масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро дар ҳудуди худ доро мебошанд.

Расми 1. Низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 1. Tax system of the Republic of Tajikistan

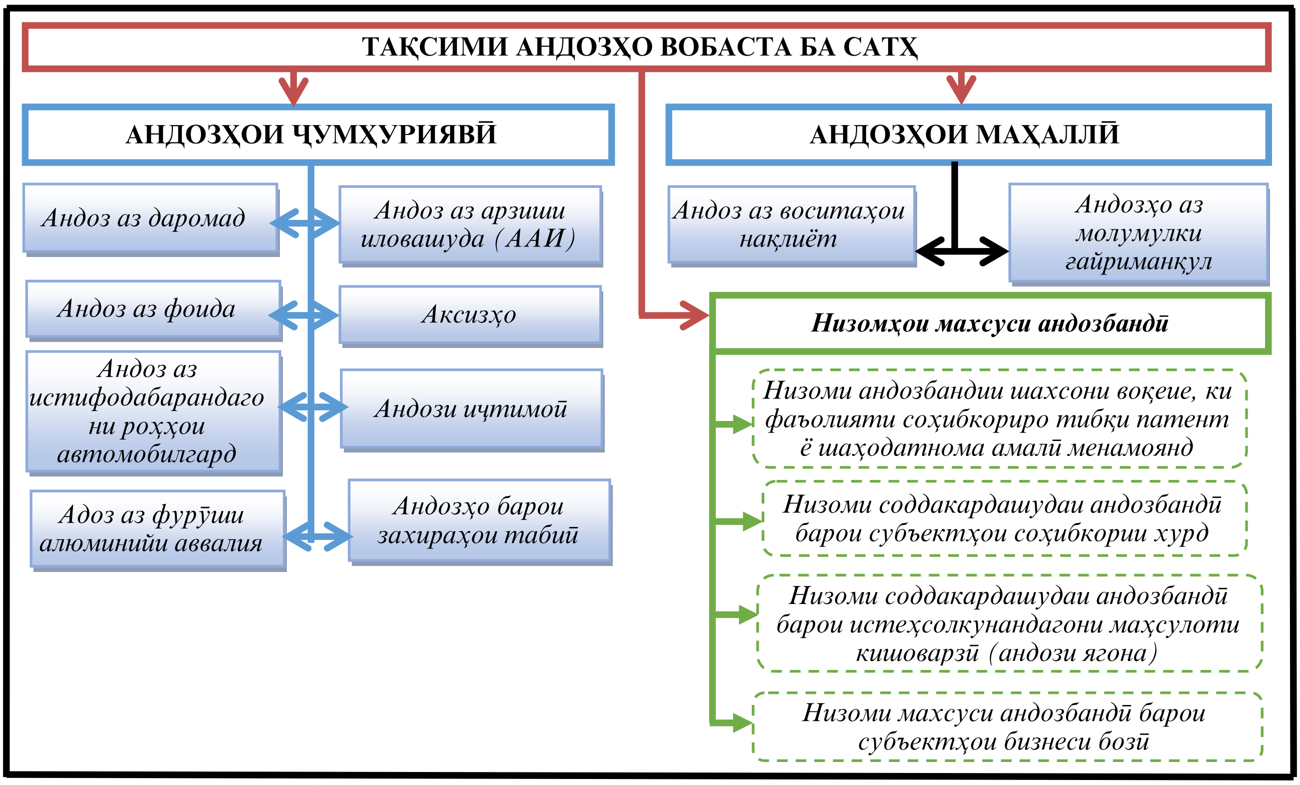

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Ба ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ - 3 шаҳр, 10 ноҳия дохил мешаванд ва дар он теъдоди корхонаҳо, ташкилотҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва соҳибкорони инфиродие, ки фаъолияти соҳибкориро дар асоси патент ва шаҳодатнома амалӣ менамоянд, ба қайд гирифта шудааст. Ҳамаи корхонаҳо, соҳибкорони инфиродӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ андозсупоранда ба шумор мераванд. Даромадҳои андозӣ дар шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дар маҷмуъ дар соли 2013 - 536,9 млн. сомонӣ, соли 2014 - 654,7 млн. сомонӣ, соли 2015 - 706,9 млн. сомонӣ, соли 2016 - 914,3 млн. сомонӣ, соли 2017 - 831,2 млн. сомонӣ, соли 2018 - 988,9 млн. сомонӣ ва дар соли 2019 - 1036,5 млн. сомониро ташкил намудааст (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Даромадҳои андози шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дар солҳои 2013-2019 (млн.сомонӣ)
Table 3. Tax revenues of cities and districts of republican subordination for 2013-2019 (million somoni)

Номи шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
НТҶ, аз он ҷумла:	536,9	654,7	706,9	914,3	831,2	988,9	1036,5
ш.Ваҳдат	104,6	146,7	126,6	142,8	149,0	161,4	189,5
ш.Роғун	51,5	92,8	119,3	179,6	143,7	203,3	177,9
ш.Турсунзода	107,8	92,6	105,9	115,6	114,7	149,9	150,2
н. Варзоб	15,8	18,8	21,4	24,4	26,1	31,1	34,5
н. Рашт	15,4	18,8	21,1	23	25,3	23,9	29,9
н. Ҳисор	83,4	101,1	100,6	103,6	121,6	139,3	152,8
н. Лахш	8,1	8,7	10,0	10,5	12,0	12,8	13,7
н. Нуробод	5,4	5,9	6,9	7,4	7,8	8,2	9,9
н. Рӯдакӣ	98,2	116,9	139	143,8	171,5	191,2	201,8
н. Санговор	3,0	4,0	4,4	4,5	6,9	6,0	8,4
н. Тоҷикобод	3,9	4,5	4,9	5,3	5,8	6,8	7,4
н. Файзобод	17,5	19,7	20,4	19,9	19,3	21,8	24,9
н. Шахринав	22,9	24,5	27,0	27,3	27,5	33,3	35,2

Сарчашма: Муаллиф дар асоси маълумотҳои Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ. - Душанбе, 2020. - 341 с. тартиб додааст

Таҳқиқотҳои даромадҳои андози шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дар давраи солҳои 2013-2019 нишон медиҳанд, ки андозҳо дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ҳар сол зиёд мегарданд. Барои мисол, андозҳо дар соли 2019 нисбат ба соли 2013 - 1,9 маротиба зиёд шудаанд. Воридоти андози бештар дар соли 2019 дар ноҳияи Рӯдакӣ ба андозаи - 201,8 млн. сомонӣ ё 105,5%, шаҳри Ваҳдат - 189,5 млн. сомонӣ ё 102,8%, ноҳияи Ҳисор - 152,8 млн. сомонӣ ё 102,4% ва шаҳри Турсунзода - 150,2 млн. сомонӣ ё 102,3% нисбати нақшаи тахияшуда иҷро гардиданд (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Воридотҳои андозӣ дар шаҳрҳо ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (млн.сомонӣ)
Diagram 2. Tax receipts in cities and districts of republican subordination (million somoni)

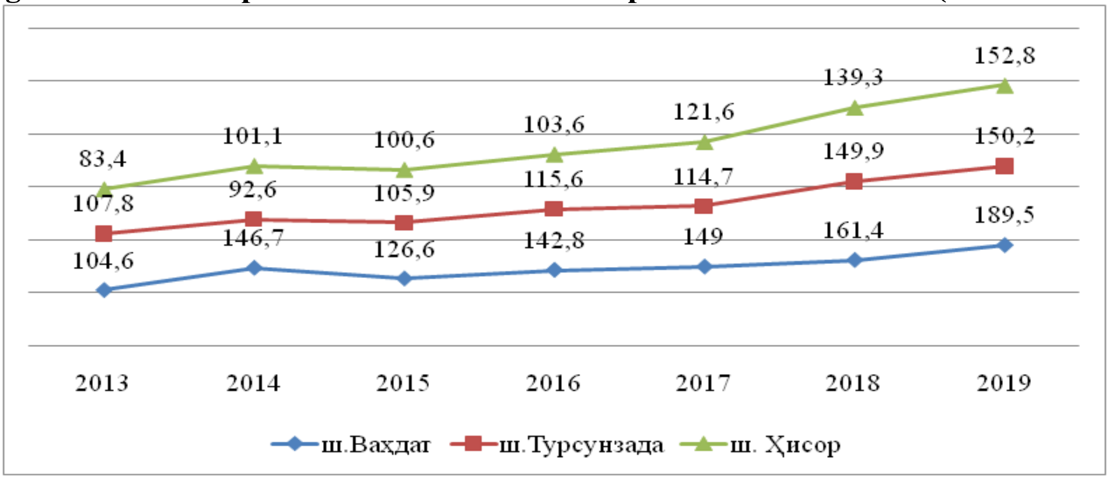

Сарчашма: Муаллиф дар асоси маълумотҳои ҷадвали 3 таҳия намудааст.

Новобаста аз он, ки андозҳо дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ сол аз сол афзоиш меёфтанд, дар маҷмуъ, дар шаҳрҳо ва ноҳияҳои ҷудогона, ба монандӣ: н. Варзоб, н. Рашт, н. Лахш, н. Нуробод, н. Сангвор ва н. Тоҷикобод ҷамъоварии андозҳо бисёр дар сатҳи паст қарор доранд. Бинобар ин, сабаби ҳамаи инро мо дар самаранокии пасти маъмурикунонии андозӣ, монеаҳои баланди маъмурӣ дида метавонем.

Масъалаҳои такмили идоракунӣ, яъне маъмурикунонӣ, чандин маротиба дар назди мақомотҳои андоз гузошта шуданд ва ба қонунгузории андозбандӣ ворид карда шуданд. Масалан, дар лоиҳаи сеюми Кодекси андоз, дар боби 17 қайд гардидааст: " Маъмурикунонии андоз – маҷмуи чораҳои аз ҷониби мақомоти андоз амалишавандаи назорати андоз, маҷбуран ситонидани андоз нисбат ба уҳдадории андози дар муҳлаташ иҷронашуда, инчунин, хизматрасониҳо ба андозсупорандагон (агентҳои андоз) ва мақомоти ваколатдор [8].

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ яке аз шаҳрҳои калон ш. Ваҳдат ба шумор меравад. Дар ш. Ваҳдат корхонаҳо, ташкилотҳо ва ҷамъиятҳои гуногуни хурд ва миёна фаъолият мекунанд, аз қабили ҶСК "Эраҷ", ҶСК "Техинвест", ҶСК "Дурбин", ҶСК "Ёкут-2000", ҶСК "Ҷонг-фу", ҶСК "Интер Сириус", ҶСК "ЧАНГ-Тенг", ҶСК "Дон-Фан" ва ғайраҳо мебошанд, ки аксарияти онҳо андозсупорандаи бомасъулият ба шумор мераванд.

Дар мавриди баррасӣ, воридоти андозҳо дар шаҳри Ваҳдат (ҷадвали 4), хусусан соли 2019 нисбат ба соли 2013 ба андозаи 1,8 маротиба, дар шаҳри Ҳисор бошад нисбат ба соли 2013 ба андозаи 1,8 маротиба ва дар шаҳри Турсунзода ин нишодиҳанда нисбат ба соли 2013 ба андозаи 1,4 маротиба афзоиш ёфтааст.

Тавре аз нишондиҳандаи ҷадвали 4 ба мо айён гардид, асоси воридоти андози шаҳри Ваҳдатро аз ҳисоби андозҳо, яъне, андоз аз даромад, ки он ба 40 500,0 сомонӣ ё 21,3%, андози иҷтимоӣ 38 300,0 сомонӣ ё 20,1%, андозҳо барои захираҳои табиӣ 29 800,0 сомонӣ ё 15,7%, андоз аз фоида 26 600,0 сомонӣ ё 14%, ААИ 17 600,0 сомонӣ ё 9,3% андози низоми содакардашуда 14 100,0 сомонӣ ё 7,4% ва андоз аз молумулки ғайриманқул 8 000,0 сомонӣ ё 4,2%-и воридотҳои андозиро ташкил медиҳанд, мебошанд.

Таҳлили воридоти андозӣ ба буҷети ш. Ваҳдат нишон медиҳад, ки андоз аз даромад, дар ҳаҷми умумии андозҳо аз рӯйи вазни қиёсӣ ҷойи аз ҳама болоро ишғол мекунад. Ин намуди андоз дар соли 2013 дар ҳаҷми умумии андозҳо 17,8%-ро ташкил дод. Дар соли 2014 ин нишондод 14,5%, дар соли 2015 ин нишондод 20,4%, дар соли 2016 ин нишондод

20,8%, дар соли 2017 ин нишондод 26,7% дар соли 2018 ин нишондод 20,1% ва дар соли 2019 дар ҳаҷми 21,3% баробар гардид.

Ҷадвали 4. Ҳиссаи андозҳо дар сохтори умумии даромадҳои андозӣ дар ш. Ваҳдат (млн. сомонӣ)

Table 4. The share of taxes in the overall structure of tax revenues in Vahdat (million somoni)

Номгӯй	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/13 (бо %)
НТҶ, аз ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-
Андоз аз даромад	18,6	21,5	26,0	29,8	40,0	45,9	40, 5	**217,7**
Андоз аз фоида	6,9	8,3	10,0	12,7	20,0	17,3	26, 6	**385,5**
Андоз аз арзиши иловашуда	28,7	18,4	19,4	30,6	15,2	24,9	17,6	**61,3**
Аксизҳо	0,069	0,061	0,064	0,0	0,0	0,181	0,0	**0,0**
Андози иҷтимоӣ	17,8	21,6	26,3	25,6	33,4	30,8	38,3	**215,2**
Андозҳо барои захираҳои табиӣ	7,6	49,4	16,2	12,7	3,3	13,5	29,8	**392,1**
Андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард	6,1	4,7	1,9	5,2	4,0	2,4	6,1	**100**
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	4,2	3,7	4,5	3,6	5,3	4,5	5,0	**119**
Андозҳо аз молумулки ғайриманқул	4,7	5,4	6,3	6,2	8,5	9,2	8,0	**170,2**
Низоми махсуси андозбандӣ	6,4	10,4	12,0	13,2	15,7	16,3	14,1	**220,3**
Боҷи давлатӣ	2,4	2,5	2,7	2,3	2,7	3,4	2,2	**91,7**
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	1,1	1,3	1,6	1,2	1,7	1,4	1,6	**145,4**
Ҳамагӣ	**104, 6**	**147, 3**	**127, 0**	**143, 1**	**149, 8**	**169, 8**	**189,8**	**181,4**

Сарчашма: маълумотҳои Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. Оморӣ. -Душанбе, 2020. -341 с.

Ҷои дуюмро дар воридоти андозӣ андози иҷтимоӣ ишғол мекунад. Вазни қиёсии ин андоз дар соли 2013 - 17,0%, дар соли 2014 - 14,7%, дар соли 2015 - 20,7%, дар соли 2016 - 17,9%, дар соли 2017 - 22,2%, дар соли 2018 - 18,1% ва дар соли 2019 - 20,0%-и ҳаҷми умумии андозҳоро ташкил намуд (ҷадвали 5).

Воридот аз ААИ танҳо дар солҳои 2013, 2015 ва 2016 яъне: (дар соли 2013 - 27,4%, 2015 - 15,3% ва 2016 - 21,4%) дар сатҳи баланд қарор дошта, дигар солҳо бошад, меъёрашон аз 15% камтар мебошад. Сабаби аслии коҳиши ААИ кам шудани истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасониҳо бо сабаби муфлисшавии аҳолӣ ва кам шудани даромади корхонаву идораҳо буд.

Дар шаҳрҳо ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, танҳо ҳашт андозсупорандаи калон муаррифӣ шудаанд. Аммо, яке аз онҳо Корхонаи алюминийи тоҷик - "Талко" андозсупорандаи бузург ба шумор меравад, ки 75%-и даромади асъори кишварро касб мекунад. Ғайр аз "Талко" корхонаи дигари бузурги андозсупор "Турсунзодагаз" мебошад.

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ шаҳри Турсунзода яке аз шаҳрҳои калон ба шумор меравад. Дар ин шаҳр корхонаҳои зиёди калон, миёна ва хурд ҷойгир гардидаанд, аз қабилӣ: Корхонаи воҳиди давлатии "Ширкати алюминийи тоҷик" (TALCO), корхонаҳо ва ташкилотҳои хусусии тиҷоратӣ дар шакли ҷамъиятҳои масъулияташон маҳдуд, ба монанди: ҶДММ "Тоҷ-мол", ҶДММ "Шабо", ҶДММ "Саркор-2015", ҶДММ "Вежа", ҶДММ "Ҳоҷи Қурбон" ва як қатор корхонаҳои дигар фаъолият мекунанд.

Ҷадвали 5. Ҳиссаи андозҳо дар сохтори умумии даромадҳои андозӣ дар ш. Ваҳдат (ба ҳисоби %) [7]

Table 5. The share of taxes in the overall structure of tax revenues in Unity (in%)

Номгӯй	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/13 (бо %)
НТҶ, аз ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-
Андоз аз даромад	17,8	14,5	20,4	20,8	26,7	27,0	21,3	**+3,5**
Андоз аз фоида	6,6	5,6	17,9	8,9	13,3	10,1	14,0	**+7,4**
Андоз аз арзиши иловашуда	27,4	12,5	15,3	21,4	10,1	14,7	9,3	**-18,1**
Аксизҳо	0,06	0,04	0,05	0,0	0,0	0,1	0,0	**-0,06**
Андози иҷтимоӣ	17,0	14,7	20,7	17,9	22,2	18,1	20,0	**+3**
Андозҳо барои захираҳои табиӣ	7,2	33,5	12,7	8,9	2,2	7,9	15,7	**+8,5**
Андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард	5,8	3,2	1,5	3,6	2,7	1,4	3,2	**-2,6**
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	4,0	2,5	3,5	2,5	3,5	2,6	2,6	**-1,4**
Андозҳо аз молумулки ғайриманқул	4,5	3,7	5,0	4,3	5,7	5,4	4,2	**-0,3**
Низоми махсуси андозбандӣ	6,1	7,0	9,4	9,2	10,4	9,6	7,4	**1,3**
Боҷи давлатӣ	2,4	1,7	2,1	1,6	1,8	2,0	1,1	**-1,3**
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	2,3	0,8	1,2	0,8	1,1	0,8	0,8	**-1,5**
Ҳамагӣ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои ҷадвали 4.

Маҳсулоти асосии корхонаи воҳиди давлатии "TALCO" алюминийи аввалия ба шумор меравад. Ин корхона солона 98% и алюминийи аввалияи ҷумҳуриро истеҳсол мекунад.

КВД "Талко" бо таҷҳизоти замонавӣ муҷаҳҳаз гардидааст, ки истеҳсоли алюминийи аввалияи сифаташ баландро таъмин мекунад. Дар ин корхона усулҳои муосири таъмини ҳифзи муҳити табиӣ роҳандозӣ гардидаанд.

Иқтидори лоиҳавии корхона - 517 000 тонро ташкил медиҳад, ки 75% ҳамаи воридоти асъории Тоҷикистон ва наздики 1/3% содироти кишвар ба шумор меравад.

Дар шаҳри Турсунзода комплекси агросаноатӣ (КАС), ки бо коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ машғул аст, бисёр рушдкарда мебошад. Дар корхонаҳои он афшураҳо, нушобаҳо, консервҳо истеҳсол мегарданд. Инчунин, дар шаҳри Турсунзода корхонаҳои истеҳсоли шароб ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла боғпарварӣ, пахтакорӣ, обчакорӣ фаъолият мекунанд.

Таҳлили воридоти андозӣ дар шаҳри Турсунзода нишон медиҳад, ки андоз аз даромад дар ҳаҷми умумии андозҳо аз ҳама вазни қиёси болоро ишғол мекунад. Ин андоз дар шаҳри Турсунзода соли 2013 - 30,9%, дар соли 2014 - 24,9%, дар соли 2015 - 27,1%, дар соли 2016 - 25,8%, дар соли 2017 - 26,5%, дар соли 2018 - 25,6% ва дар соли 2019 бошад 20,6%-ро ташкил намуд (ҷадвали 6).

Воридот аз андоз аз даромад, танҳо дар соли 2013 ва соли 2015 боло рафт ва вазни қиёсии андоз аз даромад дар соли 2015 аз се як ҳиссаи воридоти андозиро ташкил намуд. Ҷои дуввумро дар миёни воридоти андозӣ дар ш. Турсунзода, андози иҷтимоӣ ишғол мекунад. Вазни қиёсии ин андоз дар ҳаҷми умумии воридоти андозӣ дар соли 2013 - 17,5%, соли 2014 - 20,8%, соли 2015 - 19,8%, соли 2016 - 18,3%, соли 2017 - 18,5%, соли 2018 - 16,5% ва дар соли 2019 бошад 28,1%-ро ташкил намуд.

Ҷадвали 6. Саҳми андозҳо дар сохтори воридоти буҷети ш. Турсунзода (бо %) [7]
Table 6. The contribution of taxes in the structure of budget revenues. Tursunzoda (in %)

Номгӯй	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/13 (+-)
НТҶ, аз ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-
Андоз аз даромад	30,9	24,9	27,1	25,8	26,5	25,6	20,6	**-10,3**
Андоз аз фоида	4,2	6,8	10,3	14,0	10,5	13,3	12,0	**+7,8**
Андоз аз арзиши иловашуда	6,9	7,9	6,9	6,8	6,1	7,5	7,8	**+0,9**
Аксизҳо	0,03	0,01	0,01	0,0	0,02	0,01	0,01	**-0,02**
Андози иҷтимоӣ	17,5	20,8	19,8	18,3	18,5	16,5	28,1	**+10,6**
Андозҳо барои захираҳои табиӣ	0,8	1,3	1,0	0,7	0.8	0,6	0,5	**-0,3**
Андоз аз истифодабаранда гони роҳҳои автомобилгард	18,9	6,1	9,8	8,4	5.6	3,8	5,9	**-13**
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	2,7	2,8	2,3	2,1	3,5	3,6	2,6	**-0,1**
Андозҳо аз молумулки ғайриманқул	6,2	9,6	6,5	7,4	8.5	11,4	7.7	**+1,5**
Низоми махсуси андозбандӣ	9,3	15,6	12,7	12,8	13.7	10.2	11.3	**+2,0**
Боҷи давлатӣ	1,4	2,2	1,9	1,8	2.4	3.1	1,9	**+0,5**
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	0,08	1,6	1,2	1,6	3.4	3.7	1.3	**+1,22**
Ҳамагӣ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои ҷадвали 3.

Воридот аз андозҳои дигар бошад, дар сатҳи бисёр паст қарор дорад. Хусусан, андоз аз арзиши иловашуда, андоз барои захираҳои табиӣ, андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд (диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. Вазни қиёсии андозҳо дар ҳаҷми умумии воридотҳои андози буҷети ш. Турсунзода (бо фоиз дар солҳои 2013-2019)
Figure 3. The share of taxes in the total volume of tax revenues of the city budget Tursunzade (as a percentage in 2013-2019)

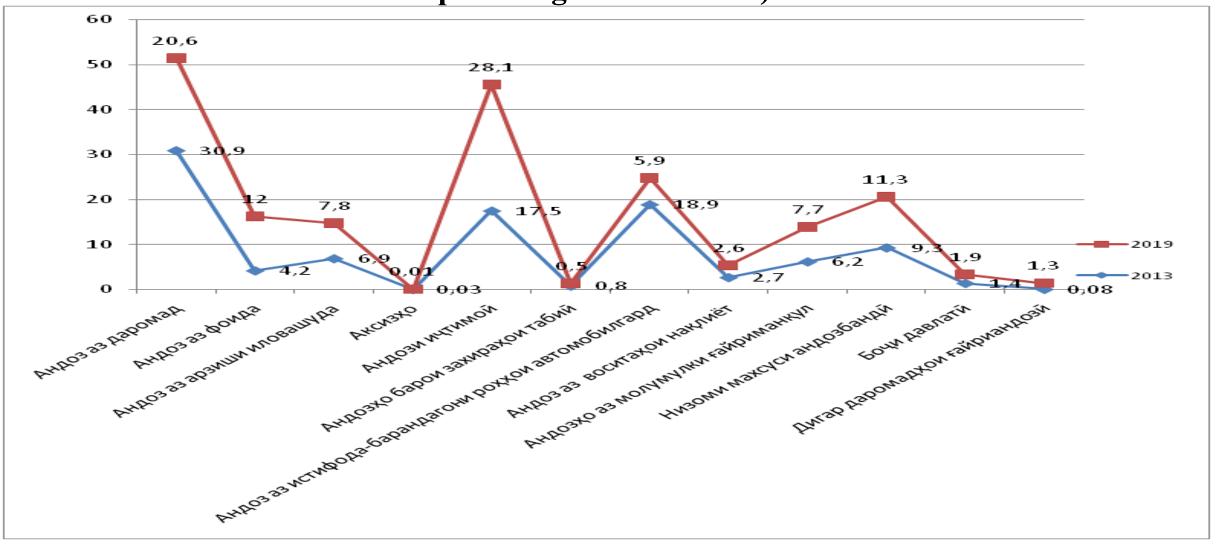

Сарчашма: Дар асоси маълумотҳои Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. Оморӣ. - Душанбе, 2020. - 341 с.

Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, шаҳри Ҳисор яке аз шаҳрҳои пешрафта мебошад. Дар ин ҷо корхонаҳои зиёд фаъолият мекунанд ва бояд зикр кард, ки дар ш.Ҳисор хоҷагиҳои

деҳқонӣ (фермерӣ), хоҷагиҳои оилавӣ ва хоҷагиҳои ёрирасон бисёр рушд кардаанд. Дар шаҳри мазкур корхона ва ташкилотҳои калон, миёна ва хурд, аз қабили ҶДММ "Файзи Истиқлол-2011", ҶДММ "Тоҷикавтокараван", ҶДММ "Дустлик", ҶДММ "Кедр", ҶДММ "Макфа-энергия", ҶДММ "Фузулоти Зарнисор", ҶДММ "Пахтаи Ҳисор", ҶДММ "Хушмуҳаммад", ҶДММ "Баҳр" ва ғайра зиёд фаъолият мекунанд. Инчунин, дар шаҳр соҳибкорони зиёди инфиродӣ вуҷуд доранд, ки дар асоси патент ё шаҳодатнома фаъолият мекунанд. Воридоти андозӣ ба буҷети шаҳри Ҳисор сол аз сол афзоиш меёбанд (ҷадвали 7).

Ҷадвали 7. Ҳиссаи андозҳо дар сохтори умумии даромадҳои андозӣ дар ш. Ҳисор (ба ҳисоби %) [7]

Table 7. The share of taxes in the overall structure of tax revenues in Hissar (in%)

Номгӯй	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/13 (+-)
НТҶ, аз ҷумла:	-	-			-	-	-	-
Андоз аз даромад	16,8	15.7	18.5	18,5	16,1	20,8	18,7	**+1,9**
Андоз аз фоида	13,2	14.1	13.9	16,2	13,3	12,2	12,4	**-0,8**
Андоз аз арзиши иловашуда	19.6	16.7	16.4	15,0	23,9	25,0	18,8	**-0,8**
Аксизҳо	0.2	0.1	0.1	0,06	0,3	0,2	0,2	**0,0**
Андози иҷтимоӣ	17.9	19.8	21.0	17,3	16,6	14,3	26,8	**+8,9**
Андозҳо барои захираҳои табиӣ	0.9	1.3	1.4	0,9	1,0	0,8	0,5	**-0,4**
Андоз аз истифодабаранда гони роҳҳои автомобилгард	7.4	6.8	3.4	2,6	3,7	3,1	3,0	**-4,4**
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	3.6	6.8	2.5	2,3	3,2	2,5	2,9	**-0,7**
Андозҳо аз молумулки ғайриманқул	4.4	3.6	4.0	4,7	5,2	5,0	4,9	**+0,5**
Низоми махсуси андозбандӣ	10.4	12.1	11.0	11,2	10,3	11,5	8,7	**-1,7**
Боҷи давлатӣ	2.0	1.6	1.4	1,8	2,2	2,0	1,6	**-0,4**
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	3.2	5.0	5.8	9,0	3,5	2,2	0,9	**-2,3**
Ҳамагӣ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	

Сарчашма: Маълумотҳои Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ. -Душанбе, 2020. -341 с.

Таҳлили воридоти андозӣ дар шаҳри Ҳисор нишон медиҳад, ки дар ин ҷо андози иҷтимоӣ дар ҳаҷми умумии андозҳо аз ҳама вазни қиёсии болоро дорост. Ин андоз дар ш. Ҳисор соли 2013 - 17,9%, дар соли 2014 - 19,8%, 2015 - 21,0%, дар соли 2016 - 17,3%, дар соли 2017 - 16,6%, дар соли 2018 - 14,3% ва дар соли 2019 - 26,8%-ро ташкил намуд. Ҷои дуюмро бошад, андоз аз арзиши иловашуда ишғол менамояд. Вазни қиёсии ин намуди андоз дар ҳаҷми умумии андозҳо дар соли 2013 – 19,6%, дар соли 2014 – 16,7%, дар соли 2015 – 16,4%, дар соли 2016 - 15,0%, дар соли 2017 - 23,9%, дар соли 2018 - 25,0% ва дар соли 2019 - 18,8%-ро ташкил намуд.

Воридоти андози андоз аз даромад дар соли 2013 - 16,8%, дар соли 2014 ҳаҷмаш то ба 15,7% (-1,1% кам нисбати соли 2013) гардид, дар соли 2015 ва 2016 – 18,5%, дар соли 2017 - 16,1% (- 0,7% кам нисбати соли 2013) ва дар соли 2018 ва 2019 бошад, боз боло рафта, 20,8% ва 18,7%-ро ташкил намуд.

Дар бобати низомҳои махсуси андоз бошад, соли 2013 дар ҳаҷми умумии воридотҳои андозӣ 10,4%, соли 2014 - 12,1%, соли 2015 - 11%, соли 2016 - 11,2%, соли 2017 - 10,3%, соли 2018 – 11,5% ва дар соли 2019-8,7%-ро ташкил намуд. Воридотҳои дигари андозӣ бошанд, дар шаҳр дар сатҳи бисёр паст қарор доранд (диаграммаи 4).

Диаграммаи 4. Воридоти андозӣ дар ш. Ҳисор (бо фоиз соли 2013 нисбат ба 2019)
Diagram 4. Tax revenues in Hissar (as a percentage in 2013-2019)

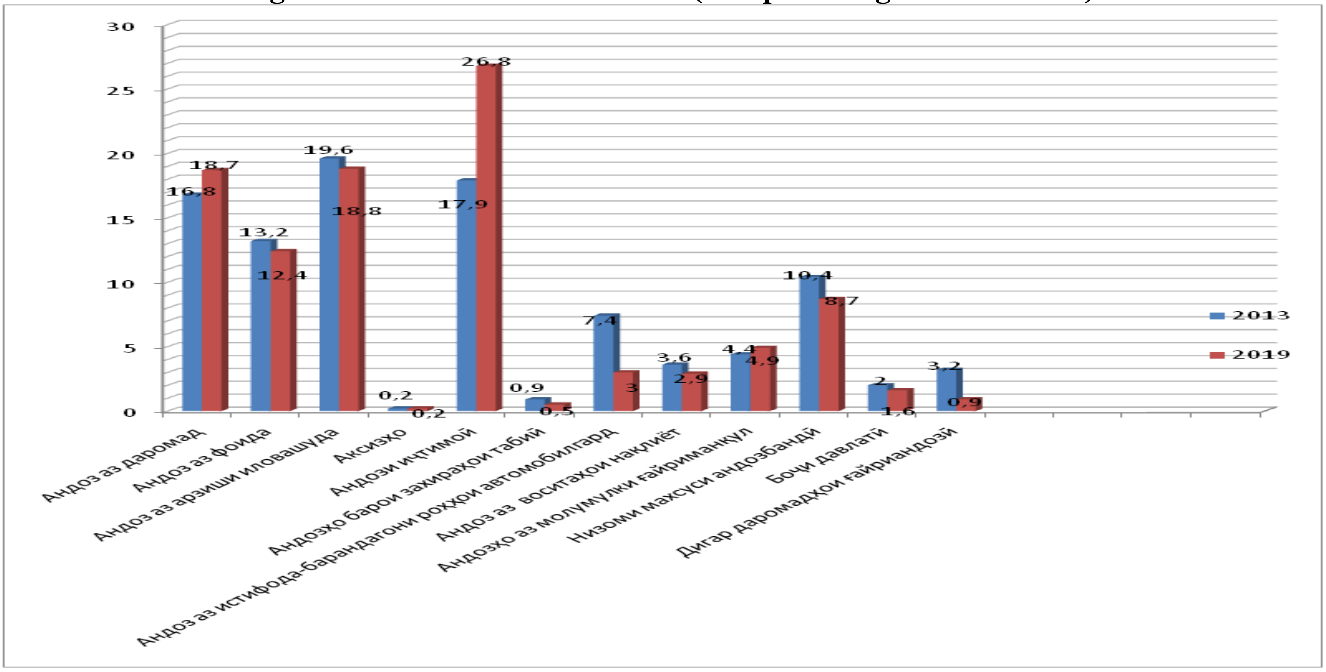

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси ҷадвали 7

Натиҷаҳои таҳқиқоти воридоти андозӣ ба буҷетҳои маҳаллии шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ нишон медиҳанд, ки андозҳои мустақим: андоз аз даромад, низоми содакардашудаи андозбандӣ, андоз аз фоида, андоз аз амволи ғайриманқул ва ғайраҳо бартарият доштанд. Андози аз ҳама муҳим, андози иҷтимоӣ ба шумор меравад. Андозҳои ғайримустақим аз ААИ воридоти зиёде надоранд. Бояд зикр кард, ки воридоти андозӣ, пеш аз ҳама, аз иқтидори андозӣ вобастагӣ дорад.

Муқарриз: д.и.и., профессор Иброҳимзода И.Р.

АДАБИЁТ

1. Бюллетени омории бонкӣ. –Душанбе, 2019. - (270). - С. 9-11.
2. Вылкова, Е.С. Проблемные вопросы регулирования налогообложения субъектов предпринимательской деятельности в особых экономических зонах и пути их решения [Текст] / Е.С. Вылкова, В.И. Красавин // Изв. ИГЭА. - 2012. -№5(85). -С.24-28.
3. Джабаров, Р.К. Обобщенные показатели налоговой системы Республики Таджикистан и направления ее совершенствования [Текст] / Р.К. Джабаров, М.М. Исмаилова // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2001. -№4. –С.60-77.
4. Джабаров, Р.Т. Направление налогового регулирования в Таджикистане [Текст] / Р.Т. Джабаров. -Душанбе: Конуният, 2002. – 143 с.
5. Зарипов, В.М. Налоговая амнистия: pro и contra [Текст] / В.М. Зарипов // Налоговая политика и практика. –М., 2005. - №8.
6. Иброхимов, И.Р. Налогово-бюджетное регулирование экономики Таджикистана: автореферат дис. к.э.н. / И.Р. Иброхимов. -Душанбе, 2006. -24 с.
7. Иброхимов, И.Р. Совершенствование налогово-бюджетной системы Таджикистана [Текст] / И.Р. Иброхимов // Экономика Таджикистана: Стратегия развития. - Душанбе, 2016.
8. Институти «Ҷамъияти кушод»: Таҳлили муаммоҳои муҳоҷирони меҳнатии баргаштаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018.
9. Кадушин А.. Михайлова Н. Насколько посильно налоговое бремя (попытка количественного анализа). [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ait.thelib.ru/business/management/.
10. Кодекси андози Ҷумҳурии тоҷикистон. - 2013.
11. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2015. -С.14.
12. Маҷмуаи оморӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019. -С.13-15.
13. Омори минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ. - Душанбе, 2020. - 341 с.
14. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. -С.231.
15. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон.

ҲОЛАТИ МУОСИРИ ТАНЗИМИ МЕХАНИЗМИ АНДОЗИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Мубрамияти мақолаи мазкур дар он аст, ки он масъалаи муҳимми замони муосир, яъне, ҳолати танзими механизми андози иқтисоди миллӣ баррасӣ шудааст. Дар ҳақиқат дар замони муосир масъалаҳои

танзими механизми андоз дар рушди иқтисоди миллӣ нақши муҳимро мебозад, алалхусус дар минтақаҳо. Дар мақолаи мазкур саҳми воридоти андози шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дар мисоли буҷаи маҳаллӣ ва корхонаҳои хусусӣ таҳлил шудааст. Инро бояд қайд кард, ки ҳақиқатан андоз барои рушди иқтисоди миллӣ нақши калонро мебозад, зеро дар асоси даромадҳои андозӣ буҷаи маҳаллӣ ва ҳам ҷумҳурӣ ҷамъоварӣ мешавад. Низоми андози амалкунанда бояд, аз як тараф, талаботи давлатро ба захираҳои молиявӣ таъмин намояд ва аз тарафи дигар, на танҳо омилҳои андозсупорандаро барои фаъолияти соҳибкорӣ поён оварад, балки ӯро барои ҷустуҷӯи роҳҳои баландбардории самаранокии хоҷагидорӣ дар ҷумҳурӣ нигоҳ дорад. Ғайр аз ин нишон дода шудааст, ки дар асос чанд намуди андоз вуҷуд дорад, аз тарафи кадом кумитаҳои давлатӣ ва бо кадом қонунгузориҳо танзим карда мешаванд. Дар хулоса пешниҳодҳои муаллифон барои беҳтар намудани рафти танзими механизми андоз пешниҳод шудаанд.
Калидвожаҳо: андоз, намудҳои андоз, минтақаҳо, механизми танзим, таҳлил, корхонаҳо, соҳибкорӣ, иқтисодиёти миллӣ, омилҳо ва ғайра.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Актуальность данной статьи заключается в том, что в ней затрагивается важный вопрос современности, а именно: состояние регулирования народнохозяйственного налогового механизма. Ведь в современное время вопросы регулирования налогового механизма играют важную роль в развитии национальной экономики, особенно в регионах. В данной статье анализируется вклад налоговых поступлений городов и районов РРП на примере местных бюджетов и частных предприятий. Следует отметить, что налог действительно играет важную роль в развитии народного хозяйства, поскольку на его основе собираются доходы как местного, так и республиканского бюджетов. Действующая налоговая система должна, с одной стороны, удовлетворять потребности государства в финансовых ресурсах, а с другой стороны, не только снижать факторы налогоплательщика для ведения бизнеса, но и заставлять его искать пути повышения экономической эффективности в стране. Также показано, сколько существует видов налогов, какие из них регулируются какими государственными комитетами, и каким законодательством. В заключении авторские предложения по совершенствованию процесса регулирования налогового механизма.
Ключевые слова: налог, виды налогов, регионы, механизм регулирования, анализ, предприятия, бизнес, национальная экономика, факторы и др.

CURRENT STATUS OF REGULATION OF THE NATIONAL ECONOMY'S TAXATION MECHANISM

The relevance of this article is that it addresses an important issue of modern times, ie the state of regulation of the national economic tax mechanism. Indeed, in modern times, the issues of regulating the tax mechanism play an important role in the development of the national economy, especially in the regions. This article analyzes the contribution of tax revenue of cities and districts of RRS on the example of local budgets and private enterprises. It should be noted that the tax really plays an important role in the development of the national economy, because on the basis of tax revenues are collected both local and national budgets. The current tax system should, on the one hand, meet the government's demand for financial resources and, on the other hand, not only reduce the taxpayer's factors for doing business, but also keep him looking for ways to increase economic efficiency in the country. It also shows how many types of taxes there are, which ones are regulated by which state committees and by which legislation. In conclusion, the author's proposals for improving the regulation of the tax mechanism are presented.
Keywords: tax, types of taxes, regions, regulatory mechanism, analysis, enterprises, business, national economy, factors, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Давлатов Диловар Сайфуллоевич*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **dilovar_76@mail.ru**. Телефон: **918-35-43-45**
Қаюмов Сайфуддин Шарипович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **sayfuddin/kaumov@mail.ru**. Телефон: **900-11-40-37**

Сведение об авторах: ***Давлатов Диловар Сайфуллоевич*** – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры налогов и налогообложения. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **dilovar_76@mail.ru**. Телефон: **918-35-43-45**
Каюмов Сайфуддин Шарипович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры налогов и налогообложения. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **sayfuddin/kaumov@mail.ru**. Телефон: **900-11-40-37**

Information about the authors: ***Davlatov Dilovar Saifulloevich*** - Tajik National University, Senior Lecturer of the Department of Taxes and Taxation. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **dilovar_76@mail.ru.** Phone: **918-35-43-45**
Kayumov Saifuddin Sharipovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Taxation and Taxation. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **sayfuddin/kaumov@mail.ru**. Phone: **900-11-40-37**

УДК 338.17.3

ҶАНБАҲОИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ БИЗНЕСИ ОИЛАВӢ ВА СОҲИБКОРИИ ОИЛАВӢ: УМУМИЯТ ВА МАХСУСИЯТ

Авзалов Ҳ.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити ҳукмронии қонуниятҳои бозорӣ, назари тараққиёти ҷамъият роҷеъ ба доройӣ ва арзишҳои иқтисодию иҷтимоӣ куллан тағйир ёфтааст. Албата, ин муносибатҳо ва бозсозиҳои иқтисодию иҷтимоии ҳаёти башарият бо худ шаклҳои нави шуғлро бо номгузорӣ ва асарбахшии нав ба вуҷуд овард, ба монанди бизнес, соҳибкорӣ, бизнеси оилавӣ, соҳибкории оилавӣ ва ғайраҳо. Ногуфта намонад, ки аҳамияти иқтисодию иҷтимоии мафҳумҳои номбурда то замони мо бисёр мавриди баҳс ва назарсанҷиҳо қарор гирифтаанд, аммо бо афзун гардидани нақши онҳо дар рушд ва тараққиёти давлат, аз онҳо дасти омӯзиш ва озмоиш бардошта намешавад.

Мутобиқи маълумотҳо дар ду садсолаи охир баҳс атрофи бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ бо суръат ҷараён дорад, вале то ҳанӯз тарзи ифодаи маъмул, ки аҳамияти иқтисодию иҷтимоии ин падидаҳои иқтисодию иҷтимоиро ифода карда тавонад, вуҷуд надорад. Дар ҳар сурат вазифаи асосии мо, ки аз асоснокнамоии аҳамияти иқтисодию иҷтимоии бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ ҳамзамон, таснифоти умумият ва махсусият байни онҳо иборат аст, муҳим арзёбӣ мегардад, инчунин, натиҷаи мақсади илмиро муайян мекунад. Дар мавриди таваҷҷуҳ кардан ба тарзи ифодаи «бизнеси оилавӣ» ва «соҳибкории оилавӣ» маълум мегардад, ки нақши калидиро «оила» ишғол мекунад. Бо назардошти ин пайгирии мафҳум, моҳият ва нақши оила дар сохтори муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ муҳим дониста мешавад.

Оила, чун институти муҳими ҳаёти иқтисодию иҷтимоии башарият, объекти омӯзиш ва таҳқиқоти бахшҳои гуногуни илмӣ қарор гирифтааст, ба монанди: ҷамъиятшиносӣ, иқтисодиёт, фарҳангшиносӣ, равоншиносӣ, тандурустӣ, сиёсатшиносӣ ва ғ.

Дар илми иқтисодиёт оила чун таҳкурсии устувори рушди имрӯза ва ояндаи иқтисодиёти давлат тасдиқ гардида, шарҳу тавзеҳоти гуногунро касб намудааст. Консепсияҳои илмӣ тасдиқ мекунанд, ки нахустин заминаҳои омӯзиши аҳамияти иқтисодию иҷимоии оила аз замонҳои хело ҳам қадим шуруъ шудаст. Дар якчанд сарчашмаи илмӣ чунин иқтибос оварда шудааст, ки «... Яке аз аввалин рисолаҳо оид ба иқтисоди оила асари олими Юнони кадим Ксенофонт «Домострой» (399 пеш аз милод) мебошад, ки дар он масъалаҳои идоракунии сатҳи олии хоҷагӣ баҳс карда шудааст» [20; 24,с.98]. Тибқи назарияи олими Юнони кадим Ксенофонт оила (хона) на танҳо шакли ташкилёбии ихтиёрии ҳаёти якҷоя, балки имкони хуби ташкили ҳамкорӣ бо муҳити беруна бо мақсади ба даст овардани фоида низ метавонад бошад. Вобаста ба ин, ӯ доройӣ ва тавоноии душманони оиларо зери назар гирифта, қайд мекунад, ки сардори оила бояд марди тавоное бошад, ки аз душманон ва имкониятҳои муҳити беруна фоида ба даст оварда тавонад. Ҳамин тариқ пай дар пай масъалаи мустақилияти иқтисодию иҷтимоии оила ё хонавода мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Дар робита ба ин масъала, Коновалова Е.В. қайд мекунад, ки оила ҳанӯз дар илми иқтисодиёт мавқеи олиро ишғол карда натавонистааст, нисбат ба ҳаёти воқеӣ ва тавзеҳоти олимон, ки онро асоси пешрафт ва тараққиёти иқтисодиёти давлат асоснок менамоянд, ба монанди А. Маршал (Принсипҳои иқтисодиёт), Ҷ. Милля (Принсипҳои иқтисодиёти сиёсӣ), А. Смит (Боигарии халқҳо) ва ғайра [10,с.53].

Дар баробари ин, Малтус Т. ҳангоми пайгирии масъалаи рушди нуфус, ба мушкилоти алоқаманд бо таваллуд, даромади оила ва синну соли издивоҷ таваҷҷуҳ карда, бисёр масъалаҳои иқтисодии оилаҳоро, ки сабаби коҳишёбии такрористеҳсолии ҷамъият ва рушди иқтисодиёт мегарданд, матраҳ намудааст. Малтус Т. қайд мекунад, ки «...шароити ногувори зиндагии хонаводаҳо боиси он мегардад, ки ҷавонон дар синну соли балоғат издивоҷ карда наметавонанд, ин мушкил боиси коҳиш ёфтани такрористеҳсолии аҳолӣ ва захираҳои инсонӣ мегардад». Аммо мутаассифона солҳои зиёд аз маркази таваҷҷуҳи иқтисодиёт ин назария дур монд. Баъдтар бо инкишоф ёфтани корҳои илмию таҳқиқотии Ф. Энгелс назарияҳои нави илмии рушди оилаҳо пайдо шуд, ки дар асари ин

олим (Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат) соли 1884 пешниҳод карда шуд [23,с.103]. Ф. Энгелс бештар сохтори оила, моликият ва иттиҳоди қавмии оилаҳоро омӯхта, ҳамкории онҳоро бо давлат кафолати рушди иқтисодиёт мешуморад.

Оила аз нигоҳи Адам Смит яке аз муҳимтарин ташкилотҳои сохтори иқтисодиёт маҳсуб ёфта, дар таъмини қувваи корӣ ва парвариши ҳар гуна молу маҳсулот нақши арзанда дошта метавонад [19,с.189].

Асарҳои илмии олимони номбурда ва озмоишҳои амалии вобастагии оила бо идоракунии давлати исбот намуданд, ки оила нахустин заминаи ташкил ва ташаккули тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини рушди иқтисодиёти давлат ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, ҳанӯз рафтори иқтисодию иҷтимоии оила ва ҳар як аъзои алоҳидаи он мавриди омӯзиши олимони замони муосир қарор гирифтааст. Ҳамин тариқ, дар баробари рушди босуръати қонуниятҳои иқтисоди бозорӣ, ки инсон ва талаботи он мақсади асосии ташкили истеҳсолот қарор гирифт, олимони давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон оиларо ба меҳвари таҳқиқотҳои илмӣ мубаддал намудаанд. Дар робита ба ин, Сюркова С.М. бисёр хуб қайд намудааст, ки «Парадигмаи иқтисодӣ аз ду ҷониб мавриди омӯзиш қарор дода мешавад:

1) методология, ки тамсила, қонуниятҳо, меъёрҳои тадқиқоти илмӣ ва тарзу усулҳои омӯзишро дар бар мегирад;

2) онтология (омӯзиши фалсафии қонуният ва умумиятҳо), ки тасаввуроти умумиро дар бораи оила ҳамчун шакли махсуси хоҷагидорӣ, шакли тақсимоти даромад, системаи муносибатҳои иқтисодӣ меомӯзад» [22,с.85]. Бо таваҷҷуҳ ба қонуниятҳои онтологӣ маълум мегардад, ки масъалаи аҳамияти иқтисодии оила аз ҷониби бисёр олимони машҳури соҳаи иқтисод мавриди омӯзиш қарор дода шудааст (Г. Беккер, Е Римашевская, Г. Платонов. И. Весельникова, А. Волков, Л. Дарский ва дигарон), аммо дар пасманзари дигар масъалаҳо.

Дар баробари олимони номбурда, охирҳои садаи бистум ва аввалҳои садаи бистуякум нигоҳи олимони соҳа ба масъалаи аҳмияти иқтисодии оила, комилан дар шакли нав ташаккул ёфт. Иқтисодиёти оила бо таваҷҷуҳ ба қонуниятҳои иқтисдиёти бозор воситаи муҳимми пешбарандаи иқтисодиёт тасдиқи худро пайдо намуд.

Пешеров Г.И. ва Пирогов А.И. дар робита ба оила таҳқиқотҳои арзишманди илмӣ анҷом додаанд, ҳамзамон, онҳо бар он андешаанд, ки оила барои давлат на танҳо сарчашмаи асосии ба даст овардани боигарӣ, балки метавонад институти махсуси иҷтимоӣ бошад, ки дар омодасозии кадрҳо ва интиқоли малакаю дониш ба наслҳои дигар нақши муҳимро бозад. Дар радифи ин қайд мекунанд, ки «оила гурӯҳи ибтидоии иҷтимоии ҷомеа буда, ба иттиҳоди никоҳ, робитаҳои оилавӣ, идораи муштараки хоҷагии умумӣ ва масъулияти маънавӣ барои насли наврас асос ёфтааст. Тавассути он наслҳои одамон иваз мешаванд ва мусобика дар чунин шакл идома меёбад» [15,с.107].

Касяненко Т.Г. ва Воротилкина А.М. нақши оиларо дар ташкил ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ муҳим арзёбӣ намуда, захираҳои дар ихтиёрдоштаи оиларо ҳамчун воситаи асосии рушди иқтисодиёт асоснок намудаанд. Онҳо дар яке аз асарҳои илмии худ ёдовар шудаанд, ки «…барои таъмини фаъолияти ҳаётии ҷомеаи шаҳрвандӣ оила дар баробари иҷрои як қатор вазифаҳои муҳим (таваллуди пайваста, заминаҳои тарбиявӣ, интиқоли ҳунар ва ғайра), инчунин, дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ аз ҳисоби буҷети оила барои қонеъ гардонидани талаботи худ ва иқтисодиёт, дар маҷмуъ, мавқеи махсусро ишғол мекунад. Дар радифи ин оила дар муайян кардани хусусиятҳои истеҳсол, тақсим ва истеъмоли навъҳои гуногуни мол ва хизматрасонӣ, низ саҳм дошта метавонад» [18,с.524].

Тибқи низоми қонунгузории ҷумҳурӣ, оила зиндагии ихтиёрии зану шавҳар дар назар дошта мешавад, ки аз ҷониби мақомоти махсуси давлатӣ ба расмият дароварда шудааст. Ба расмият даровардан ва эътироф намудани зиндагии якҷояи зану шавҳар, қабл аз ҳама, барои худи онҳо ва фарзандонашон муҳим аст. Дар Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд шудааст: «Оила, ақди никоҳ, модар, падар ва кӯдак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти муҳофизати давлат қарор доранд» [9]. Тибқи талаботи қонун, танҳо он ақди никоҳе эътироф карда мешавад, ки дар мақомоти давлатии сабти асноди ҳолати шаҳрвандӣ ба ҷо оварда шудааст. Ақди никоҳе, ки бо расму оини динӣ сурат гирифтааст, эътибори қонунӣ надорад. Албата, барои таъмини устувории иқтисодии оила ва дар маҷмуъ, давлат ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои аъзоёни онро муҳим меҳисобад.

Дар асоси андешаҳои қаблан овардашуда хулоса кардан мумкин аст, ки оила ин муҳимтарин унсури ҷомеа ба ҳисоб рафта, муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва шаҳрвандиро дар бар мегирад. Оила ҳамчун институт ё падидаи иҷтимоӣ бошад, муносибатҳои занушавҳарӣ, хешутаборӣ, муносибатҳои иқтисодии оилавӣ, ташаккул ва рушди шахс, масъулият ва уҳдадории байни аъзоёни он дар асоси қоидаҳои одобу ахлоқ ва талаботи муайяни қонунгузорӣ ба танзим медарорад. Инсон нахустин асосҳои феълу рафтор, муносибат ба худ ва дигарон, муносибат ба меҳнат, муносибат ба ҳаёти ҷомеаро маҳз аз оила мегирад.

Бо назардошти он ки оила дар бунёди низоми устувори муносибатҳои иқтисодию иҷимоӣ асос мегузорад, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар робита ба рушди оилаҳои солим ва ҳунарманд пайваста чораҳои судмандро роҳандозӣ менамоянд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суханрониҳои хад иброз доштанд, ки «давлат дар доираи талаботи Конститутсия ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, аз ҷумла ҳимояи оила, ҳифзи кӯдакони ятиму маъюб ва таҳсилу табобати шаҳрвандонро кафолат дода, оиларо ҳамчун асоси ҷамъият ҳимоя мекунад». Дар баробари қабул ва амалигардонии заминаи зарурии ҳуқуқии рушди оила, инчунин, чорабиниҳои зиёди хусусияти амалидоштаро («Соли оила» 2015, Озмуни доимамалкунандаии телевизионӣ «Оилаи намунавӣ», эҳёи ҳунарҳои мардумӣ, ки аз оила сарчашма мегирад ва ғ.) ба роҳ монданд, ки ҷиҳати рушди ҳамаҷонибаи оила заминаи устувор гузошта метавонад.

Дар мавриди ба эътибор гирифтани хулосаи олимону коршиносон нисбат ба аҳмияти иқтисодию иҷтимоии оила хулосаи мо чунин аст: Оила ин иттиҳоди мақсадноки одамон аст, ки дар асоси ҳамфикрии озод, ба таври ихтиёрӣ, баробарҳуқуқӣ байни марду зан бо мақсади тавлид ва тарбияи насл ташкил ёфта, бо бастани ақди никоҳ ба расмият даровардa мешавад, ки минбаъд аъзои онро хамхунию хешутаборӣ, пешбурди хоҷагидории умумӣ, буҷети ягона, муҳити умумииҷтимоӣ, масъулияти байниҳамдигарии ахлоқию ҳуқуқии баробар муттаҳид месозад.

Айни замон масъалаи муҳим, ки атрофаш баҳси тулонӣ вуҷуд дорад, ин аҳмияти иқтисодии оила ва хоҷагӣ аст. Баъзан оила ва хоҷагиро дар асарҳои илмӣибораҳои ҳаммаъно истифода намудаанд, ки ин равиши илмӣ начандон дуруст аст. Дар робита ба ин масъала ба фикри Сюркова С.М. розӣ шудан мумкин аст, ки чунин мешуморад: «…Мутаассифона баъзан олимон байни мафҳуми «оила» ва «хоҷагӣ» фарқ нагузоштаанд, аммо мафҳумҳои «оила» ва «хоҷагӣ» дар ҳар сурат аз ҳамдигар фарқ мекунанд, гарчанде ки дар назари аввал якхела ба назар мерасанд. Ин гуна андешаҳо бо он далел вуҷуд доранд, ки байни ин мафҳумҳо умумият вуҷуд дорад. Вазифаи асосии оила таваллуд ва тарбияи фарзандон, инчунин, такрористеҳсоли ҳаёти аъзоён, ба воя расонидани онҳо мебошад, ки бо риштаҳои оилавӣ ё ақди никоҳ бо ҳамдигар алоқаманданд. Вазифаи асосии хоҷагӣ бошад, истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ барои таъмини аъзоёни оила мебошад. Ба андешаи мо, мафҳуми оила нисбат ба мафҳуми хонавода то андозае васеътар аст, ҳарчанд дар адабиёти муосири иқтисодӣ хар ду ин мафҳум аксар вақт ҳамчун синоним истифода мешаванд» [22,с.86]. Дар воқеъ, муаллиф бисёр назари санҷидашуда пешниҳод намудааст, яъне хоҷагӣ танҳо муносибатҳои муомилотиро ифода мекунад, дар ҳоле ки оила дорои функсия ва хусусиятҳои зиёд мебошад. Вобаста ба ин ва дигар маълумотҳо оид ба мафҳум, моҳият ва хусусиятҳои таркибии оила дар низоми муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ, хулосаи мо чунин аст:

- оила дар таъмини ҳаёт ва фаъолияти иҷтимоии инсон бо иҷрои функсияҳои доштааш нақши бузург мегузорад (маҳсулнокӣ, тарбиявӣ, муолиҷавӣ, хоҷагидорӣ - иқтисодӣ);

- оила дар ташкил ва фаъолсозии муносибатҳои иқтисодӣ, тавассути андухт ва истифодаи оқилонаи буҷети оилавӣ ҷиҳати дастрасӣ ва қонеъгардонии талаботи худ бо мол ва хизматрасониҳои зурурӣ метавонад саҳми калон гузорад;

- дар шароити иқтисоди бозорӣ назари олимон дар робита ба аҳамияти иқтисодии оила дигаргун гаштааст. Оила тибқи консепсияи илми муосир шакли махсуси «ширкат» ифода ёфтааст, ки дар баробари сарф кардани миқдори муайяни хароҷот, ҷиҳати қонеъгардонии талаботи худ ва ҷамъият дар истеҳсоли неъматҳои гуногун саҳмгузорӣ мекунад;

- дар муҳити оила ҳар як аъзои он кӯшиш мекунад, ки худ ва наздиконашонро аз асорати камбизоатӣ, берун оварад. Бо ин мақсад, дар асоси истифодаи имкониятҳо ё захираҳои дастрас кор ё тиҷорат ташкил намуда, дигар аъзоёни оиларо ҷалб мекунад. Ҳамин тариқ, шуғли фоидаовари созмондодашуда ба наслҳои минбаъда интиқол дода мешавад, ки дар асоси истифодаи маҳорат ва ҷаҳонбинии онҳо бо сифати нав ташаккул ёфта, фоида меорад. Яъне, ташкили тиҷорат дар доираи оила ин шуғлест, ки сармояро дар доираи худи оила нигоҳ медорад.

Аз моҳият ва нақши иҷтимоию иқтисодии оила дар сохтори муносибатҳои хоҷагидорӣ бармеояд, ки унсури асосӣ дар ҳамгироии ташкили фаъолияти истеҳсолию хизматрасонӣ ҳамчун «тиҷорати (бизнеси) оилавӣ» ва «соҳибкории оилавӣ» маҳз оила баромад мекунад.

Доир ба мафҳум ва моҳияти бизнес ва соҳибкорӣ дар равишҳои илмии иқтисодиёти муосир бисёр баҳс шудааст. Баъзан муаллифон ибораи «бизнес» ва «соҳибкориро» синоним истифода намудаанд [3, 8,16], гурӯҳи дигари олимоне вуҷуд доранд, ки дар истифодаи илмию амалии ин мафҳумҳо фарқият гузоштаанд. Ба андешаи мо, ба фикри олимон роҷеъ ба тафовути бизнес аз соҳибкорӣ розӣ шудан интихоби оқилона аст.

Дар баробари ин, тибқи таҳлил ва муқоисанамоии равишҳои асоснокнамоии илмии мафҳуми бизнес, таърифҳоеро пайдо намудан мумкин аст, ки ба ҷанбаҳои муҳим ва умумии ин категорияи иқтисодӣ эътибор додаанд, инчунин, онҳоеро пайдо намудан мумкин аст, ки ин масъаларо ба таври махсус мавриди омӯзиш қарор додаанд. Тибқи равиши якум, бизнес аз рӯи тавлиди маҳсулот муайян карда мешавад. Яъне, бизнесмен ин шуғлест, ки метавонад автомобил, маҳсулоти хӯрока, маҳсулоти полиграфӣ ва ғайраро истеҳсол намуда, бо ин восила фоида ба даст орад [11,с.199].

Равиши дуюм (таври махсус) бизнесро чунин шакли фаъолияти иқтисодӣ инъикос намудааст:

- бизнес, ин раванди табдил додани захираҳо, дониш ва дигар арзишҳои иқтисодӣ ба объекти фурӯш мебошад [4,с.101];

- бизнес, ин фаъолияти мушаххас, ки дар доираи сохтори аниқ ташкил ёфта ҳадафи ниҳоии он гирифтани фоида ба ҳисоб меравад [3, 12];

- бизнес, ин ҷараёнест, ки ҳадафи ниҳоии он ба қонеъгардонии истеъмолкунандагон равона шудааст, на барои истеҳсол намудани ягон неъмати иқтисодӣ [11,с.198].

Сергеева О.Е. кӯшиш намудааст, ки ба таври васеъ ба мафҳуми «бизнес» таърифи худро пешниҳод намояд. Тибқи хулосаҳои ӯ, «…бизнес – ин маҷмуи муносибатҳои корӣ ҷиҳати амалӣ намудани ташаббус, раванди мустақил оид ба истихроҷи неъматҳои табиӣ ё пешниҳоди хизматрасонӣ, табдил додани онҳо ба намуди мушаххаси фаъолияти иқтисодӣ фаҳмида мешавад, ки дар шароити бозор тавассути мубодила бо таваккали ва масъулияти молу мулкии худ аз ҷониби ашхоси манфиатдор ё фирмаҳо, ташкилотҳо барои муштариён, харидорон ва истеъмолкунандагон анҷом дода мешавад» [18,с.50].

Маълум аст, ки роҷеъ ба шарҳи мафҳум ва моҳияти «бизнес» андешаҳо ва хулосаҳо хело зиёданд, аммо барои ба хулосаи дуруст омадан оид ба он ки байни бизнес ва соҳибкорӣ фарқият вуҷуд дорад, моро зарур аст, ки ба моҳият ва хусусиятҳои таркибии соҳибкорӣ низ таваҷҷуҳ намоем.

Маълум аст, ки нахустин шуда мафҳуми соҳибкориро ба иқтисодиёт Р. Кантилон ворид намудааст, ки ба аввали асрҳои XVIII рост меояд. Тибқи фаҳмиши ӯ, соҳибкор ин фардест, ки молро аз дигарон бо арзиши муайян харидорӣ намуда, онро бо нархи маълум ё номаълум фурӯхта, фоидаи номаълуму номуайян ба даст меорад. Кантилон Р. намояндаи машҳури қисми аввали мавҷҳои меркантилизм ба ҳисоб меравад ва дар робита ба соҳибкорӣ ғояҳои арзишманди илмӣ пешниҳод намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки «соҳибкорӣ ин таваккали махсус аст». Мутобиқ ба андешаҳои Кантилон Р. соҳибкор – ин нафарест, ки қобилияти ояндабинии тамоми омил ва вазъиятро дошта, ҳамзамон, ухдадориро ҷиҳати натиҷаи фаъолият ба зимаи худ гирифта, вобаста ба кӯшиш ва омодабошии худ нисбат ба дилхоҳ зарар ва хатарҳо гирифтани фоидаи дилхоҳро интизор аст [7,с.89].

Иқтисодчии машҳур Адам Смит дар робита ба фаъолияти соҳибкорӣ ва вобастагии рушди иқтисодиёт аз натиҷаи кордонии соҳибкорон ақидаҳои зиёд пешниҳод намудааст. Мутобиқ ба андешаҳои ӯ соҳибкор шахси воқеии дорои қобилият, ақлу заковат, маълумот

ва омодаи ҳамаҷониба дарк намудани вазъият, майл доштан ба навоварию навҷорисозӣ ва ба монанди ин гуна сифатҳо буда метавонад [19,с.64].

Тибқи хулосаи олимони ватании замони мусоир бошад, соҳибкорӣ чунин шарҳ дода шудааст: «Соҳибкорӣ ин фаъолияти иқтисодие мебошад, ки барои гирифтани фоида дар асоси истифодаи қобилият, маҳорат ва дигар сифатҳои зарурии ташкилотчигӣ нигаронида шудааст» [21,с.25]. Дар натиҷаи таҳлил ва баҳогузории нақш ва мавқеи фаъолияти соҳибкорӣ на танҳо дар сохтори муносибатҳои иқтисодӣ, балки дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ Ахмадбекова Н.М. ба мафҳум ва моҳияти соҳибкорӣ андешаи дигареро пешниҳод намудааст: «…Соҳибкорӣ ин фаъолияти алоқаман на танҳо бо истифодаи самараноки захираҳои нодир буда метавонад, балки конеъ гардонидани талаботи аҳолӣ тавассути истеҳсол, тақсимот, мубодила ва истеъмоли молҳои ҷамъиятӣ бо назардошти ҷамъ овардани сатҳи муайяни таҷриба ва маҳорат фаҳмида мешавад [1,с.25].

Дар баробари ин, Имомербеков Ф.М. бештар ба хусусиятҳои истеҳсолию муомилотии фаъолияти соҳибкорӣ таваҷҷуҳ намуда, чунин тарзи ифодаро пешниҳод намудааст: «соҳибкорӣ фаъолияте мебошад, ки ба бунёди дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ, арзишҳо бо мақсади ба даст овардани даромад ё фоида нигаронида шудааст, ки бештар ба фаъолияти эҷодӣ ва саъю кӯшиши навоваронаи субъекти соҳибкорӣ ва асоси пайдоиши дигар намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ шуда метавонад» [6,с.52].

Дар натиҷаи пайгирии мазмун ва мундариҷаи мафҳуми «бизнес» ва «соҳибкорӣ» вобаста ба натиҷаи таҳқиқоти имлию назариявии олимони ватанию хориҷӣ, хулоса намудан мумкин аст, ки бизнес ва соҳибкорӣ воқеан дар сохтори муносибатҳои иқисодию иҷтимоӣ нақши калон доранд ва аз рӯи унсурҳои таркибии методологӣ ва корбарии амалӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд (расми 1).

Расми 1. Хусусиятҳои қиёсии соҳибкорӣ ва бизнеси оилавӣ
Figure 1. Comparative characteristics of entrepreneurship and family business

СОҲИБКОРӢ	МАҲАКИ МУҚОИСАНАМОӢ	БИЗНЕС
Соҳибкор мехоҳад ғояҳои истеҳсолию тиҷоратии худро амалӣ намояд. Ҷамъият дар ин асос тараққиёт ва рушдро соҳиб мешавад.	МАҚСАД	Бизнесмен ҳадафи асосиааш гирифтани фоида аст. Дар ин раванд талаботи ҷамъият қонеъ гардонида мешавад.
Эҷодкорона, навоварона, доná ва қабулкунандаи хавф, тағйирдиҳандаи тавозуни бозорӣ.	ЧУН ФАЪОЛИЯТИ ХОҶАГИДОРӢ	Истифодабарандаи бо маҳорати имкони номутавозинии бозор, ҷиҳати гирифтани фоида ва муътадил нигоҳ доштани вазъи бозорӣ
- Рушд ва истифодаи пайвастаи тавоноии худ. - Гирифтани фоида дар асоси истифодабарии тавоноии худ. - Ҷустуҷӯи бозор, ки дар он оид ба маҳорат ва ғояи соҳибкории он ба таври максималӣ талабот вуҷуд дорад.	ЧУН ФУНКСИЯ	- Самти асосии фаъолият, ин талаботи бозор. - Гирифтани фоидаи максималӣ тавассути қонеъ гардонидани талаботи бозор. - Ҷустуҷӯи усулҳои рушд ва қонеъгардонии талаботҳо, ки аз ҷониби ҷамъият зуҳур меёбанд.
- Бунёди сохтори истеҳсолии наву замонавӣ. - Ҷалби бевосита ва ҳавасмандона дар ҷараён истеҳсолот.	ЧУН ТАВОНМАНДӢ	- Такрористеҳсолии сохтори истеҳсолот. - Амалкарди мустақилонаи сохтор, бидуни иштироки шахсии бизнесмен.
Кӯшиши амаигардонии имкониятҳои истеҳсолию муомилотӣ бе назардошти мавҷудияти захираҳо.	ЧУН ИМКОНИЯТ	Амалигардонии имконияти тиҷорат ҳангоми мавҷудияти захираҳо.
Омӯзиш ғайриимкон	ИМКОНИ ОМӮЗИШ	Омӯзиш имконпазир аст
Озодии интихоб бо захираҳо маҳдуд нест	МУНОСИБАТ НИСБАТ БА ИНТИХОБИ ОЗОД	Озодии интихоб бо захираҳо маҳдуд аст

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашмаҳои назариявӣ таҳия шудааст.

Аз натиҷаи таҳқиқот, ки дар натиҷаи хулосаҳои илмию назариявии олимони ватанию хориҷӣ анҷом дода шудааст, маълум мегардад, ки дар воқеъ аз рӯи ҳафт нишондиҳандаи дар расми 1 овардашуда бизнес аз соҳибкорӣ фарқ мекунад. Мафҳумҳои номбурдаро чун синоним истифода намудан иштибоҳ аст.

Новобаста аз ин хулосаҳои дар расм овардашуда, баъзан муаллифон кӯшиш намудаанд, ки дар раванди истеҳсол ва фурӯши молу хизматрасониҳои гуногун мавқеи соҳибкор ва бизнесменро аз ҳам ҷудо нишон диҳанд (расми 2).

Мутобиқ ба хулосаҳои Игнатова И.В., ҳангоми мавриди озмоиш ва мушоҳида қарор додани истеҳсоли неъматҳои моддӣ ва фурӯши онҳо саҳми соҳибкорӣ ва бизнес муҳим арзёбӣ гардидааст, аммо ба фаъолияти соҳибкорӣ дар ин ҷараён афзалияти бештар додааст. Ҳамзамон, қайд мекунад, ки раванди фаъолияти соҳибкорӣ аз замони кор кардан дар атрофи ғоя (идея) шуруъ гардида, сипас бо унсурҳои муҳит пайваст гардида, марҳилаҳои дигари ин фаъолият иҷро карда мешаванд. Дар ин ҷараён баъзан уҳдадориҳо ва вазифаҳо ба зиммаи менеҷер ё бизнесмен интиқол дода мешавад. Дар ин маврид соҳибкор кӯшиш мекунад, ки ғояҳои нави ташкил ва рушди минбаъдаи фаъолиятро таҳрезӣ ва амалӣ намояд.

Игнатова И.В. инчунин вобаста ба фарқият ва ҳамоҳангии фаъолияти бизнесмен ва соҳибкор боз як нуқтаи ҷолиб пешниҳод намудааст: «вобаста ба таҷрибаи соҳибкор, захираҳои мавҷуда, равандҳои соҳибкорӣ ва бизнес метавонанд ба ҳам монанд бошанд: ҳар қадар таҷриба камтар бошад, соҳибкорӣ ва бизнес ҳамон қадар муддати тулонӣ бо ҳам баробар фаъолият дошта метавонанд. Баръакси ҳолат, соҳибкор ҳар қадар таҷрибаи бештар дошта бошад, ҳамон қадар корро иҷро намуда, натиҷаи кори худро барои татбиқи амалӣ ба менеҷер ва бизнесмен месупорад» [5,с.12].

Расми 2. Раванди татбиқи фаъолияти соҳибкорӣ ва бизнес [5]
Figure 2. The process of implementing entrepreneurial and business activities

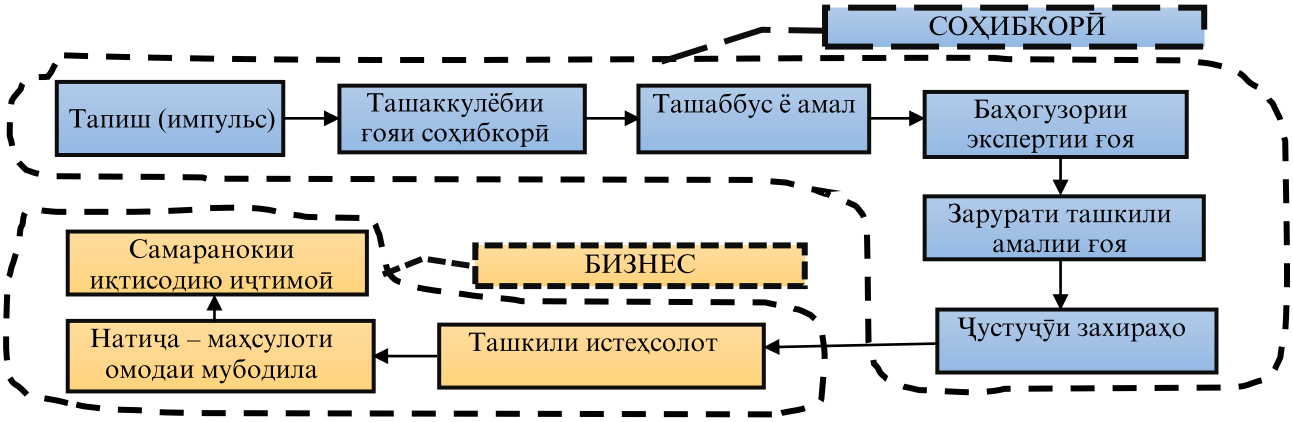

Бо назардошти ба эътибор гирифтани хулосаю пешниҳодҳои қаблан ёдоваршуда, андешаи мо чунин аст, ки натиҷаи фаъолияти соҳибкорӣ, пеш аз ҳама, ташкили заминаи таъсис ё инкишофи бизнес буда метавонад. Мақсади ниҳоии бизнес бошад, дар навбати худ ба даст овардани фоида мебошад. Гирифтани фоида барои соҳибкорӣ ҳадафи ғайримустақим ба ҳисоб меравад. Моҳияти иқтисодии фаъолияти соҳибкорӣ дар ҷустуҷӯ ва татбиқи маҷмуи омилҳои нави истеҳсолӣ (навсозии маҳсулот, технология, равишҳои ташкилӣ) бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи ҷамъиятӣ мебошад. Дар зери ҳадафи қонеъгардонии талаботи ҷамъият ва саҳмгузорӣ ба пешрафт ва тараққиёти иқтисодиёд бояд фоида ба даст оварда шавад, ки дар амалишавии ин ҳадаф бизнес кумак мерасонад.

Дар натиҷа, хулоса намудан мумкин аст, ки байни «бизнеси оилавӣ» ва «соҳибкории оилавӣ» фарқият ва умумият вуҷуд дорад. Мутобиқ ба сарчашмаҳои илмӣ қоидаҳои зиёди ифодакунандаи мафҳум ва моҳияти соҳибкории оилавӣ ва бизнеси оилавӣ пешниҳод шудааст, ки баъзе аз онҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Омӯзиш ва таҳлили ҳамаҷонибаи муҳимтарин категорияҳои иқтисодӣ ба монанди бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ ба мо имкон дод, ки роҷеъ ба умумият ва хусусиятҳои фарққунандаи ин шаклҳои фаъолият хулосаҳои зарурӣ пешниҳод намоем:

Ҷадвали 1. Тавсифи соҳибкории оилавӣ ва бизнеси оилавӣ дар консепсияҳои илмӣ
Table 1. Description of family entrepreneurship and family business in scientific concepts

Шарҳи мафҳум	Муаллиф	Сарчашма
Соҳибкории оилавӣ		
Соҳибкории оилавиро метавон ҳамчун маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятие баррасӣ намуд, ки предмети ҳуқуқи оила ва соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, дар ҳамоҳангии ду институти ҳуқуқӣ, яъне оила ва соҳибкории хурд қарор дорад.	Немиленцев М. К.	Немиленцев М. К. Ценообразование в семейном бизнесе: автореф. дис. … канд. экон. наук. СПб., 2012. 24 с.
Соҳибкории оилавӣ – ин намуди махсуси тиҷорати хурди институтсионалию иҷимоӣ ва низоми ташкилёфтани фаъолияти иқисодию иҷтимоӣ фаҳмида мумкин аст, ки дар ҷараёни муносибат байни аъзоёни як оила ё хешовандон амалӣ гардида, арзишҳои муҳими иҷтимоӣ, стандартҳо ва меъёрҳои рафтори ба таври мувофиқ нигаронидашударо, вобаста ба талаботи ҷомеа (минтақа) муттаҳид мекунад.	Плотникова И. А.	Плотникова И. А. Институциональное развитие семейных предприятий в сфере малого бизнеса (на примере Пензенской области): дис. ... канд. социол. наук. Пенза, 2015. С. 13
Соҳибкории оилавӣ дар шакли умум чун зуҳуроти комплексии иқтисодӣ ва иҷтимоию ҳуқуқӣ мебошад, ки аз чунин ҷанбаҳои муҳим таркиб ёфтааст: категорияи иқтисодию иҷтимоӣ, усул ва шакли ташкили бизнеси оилавӣ, институти ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи соҳибкорӣ, шакли рафтори иқтисодии ячейкаи иҷтимоӣ-оила, шакли ҳуқуқии амалигардонии иқтидори соҳибкории оила дар асоси алоқамандиҳои оилавию ҳуқуқӣ.	Левушкин А. Н.	Левушкин А. Н. Семейное предпринимательство и семейный бизнес: понятие, правовая природа и перспективы развития//Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2018. – С. 208-2017.
Соҳибкории оилавӣ ҳамчун фаъолияти мустақил, ташаббускор, бо низом, ба таваккали худ ва таҳти масъулияти молумулкии худ, фаъолият дар ҳама гуна шакли ташкилию ҳуқуқӣ, ки аъзои оила мақсади асосиашон на танҳо гирифтани фоида, балки ҷиҳати ноил шудан ба натиҷаи дилхоҳи иқтисодию иҷтимоӣ, қонеъгардонии манфиатҳои молӣ ва тақвият бахшидани таваҷҷуҳи аъзоёни оила барои бартараф намудани мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ равона шудааст.	Баркова Л. А.	Баркова Л. А. Семейное предпринимательство в механизме правового обеспечения гармонизации интересов семьи: дис. ... канд. юрид. наук. Тверь, 2014. 189 с.
Соҳибкории оилавӣ - ин шакли хурди соҳибкориест, ки бо мавҷудияти робитаи хешовандӣ байни кормандон ва моликони корхона аз дигар намудҳои фаъолияти дастаҷамъӣ фарқ мекунад.	Савиной Т.Н., Щанкиной Т.В.	Савина Т.Н., Щанкина Т.В. Развитие семейного предпринимательства как способ борьбы с бедностью. Консенсус. [Электронный ресурс]. URL: http://www.kontentus. ru/.
Соҳибкории оилавӣ чун шакли хурди тиҷорати хусусӣ мебошад, ки дар чорчӯбаи фаъолияти доимии он аъзоёни оила молик ва корманди маркази корхонаи худ ба ҳисоб мераванд.	Лепетикова И.Ю.	Лепетикова И.Ю. Семья как основа семейного предпринимательства: правовые аспекты // Актуальные аспекты инновационного экономического и юридического развития в условиях роста напряженности вокруг россии: Научно-практическая конференция. Том 1. Ростов-на-Дону, 2015. – с. 165-169.
Бизнеси оилавӣ		
Бизнеси оилавӣ – ин категорияи иқтисодию иҷтимоӣ буда, ифодакунандаи ташкили	Касьяненко Т.Г.,	Касьяненко Т.Г., Воротилкина А.М. Семейный бизнес как

фаъолияти фоидаовар (яъне тиҷорат) мебошад, ки аз ҷониби соҳиби тиҷорат якҷоя бо хешовандон (оила) дар асоси анъанаҳои муқарраршуда ва ғояҳои идоракунӣ, ки аз насл ба насл интиқол меёбад, ташкил ва пеш бурда мешавад.	Воротилкина А.М.	особый объект оценки // Экономика, предпринимательство и право. – 2020. -Том 10. -№3. -С. 517-534.
Бизнеси оилавӣ – ин дилхоҳ намуди тиҷоратест, ки ба як оила ҳисаи зиёди саҳмияҳои ширкат мансуб дониста мешавад ва аъзоёни он ба муносибатҳои хоҷагидорӣ ҳуқуқӣ назорати комил пайдо намудаанд.	М. Галло, Дж. Свен	Немиленцев М.К. Ценообразование в семейном бизнесе: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05: защищена 12.06.2012. -СПб., 2012. -С.30–40.
Бизнеси оилавӣ ҳамчун як намуди тиҷорате муайян карда мешавад, ки бо мақсади мубрамгардонӣ ва амалӣ намудани диди худ, ки аз ҷониби як ё якчанд оилаҳо дар тули якчанд наслҳо назорат карда мешавад, фаҳмида мешавад.	Кристман Дж., Шарма П., Чуа Дж.	Немиленцев М.К. Ценообразование в семейном бизнесе: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05: защищена 12.06.2012. – СПб., 2012. – С. 30–40.
Бизнеси оилавӣ як намуди фаъолияти тиҷоратӣ мебошад, ки ба як ё якчанд оилаҳои мушахас мансуб мебошад, аъзоёни онҳо бо никоҳҳои сулолавӣ ва дигар робитаҳои ғайрирасмӣ бо ҳам пайванд буда, моликон ва баҳрабардорони ин тиҷорат маҳсуб меёбанд.		Материал из Википедии — свободной энциклопедии https://ru.wikipedia.org/wiki/
Бизнеси оилавӣ – ин сармоя (саҳмияҳо, ҳиса) мебошад, ки комилан ба оила тааллуқ дорад ё таҳти назорати он қарор дорад. Ин таърифи васеъ на танҳо он намудҳои тиҷоратро дар бар мегирад, ки одатан ҳамчун тиҷорати оилавӣ ҳисобида мешаванд - тиҷорати хурд (одатан аз ҷониби аъзоёни оила идора карда мешаванд), балки ширкатҳои дорои моликияти бузурги оилавиро низ дар бар мегирад.	Левушкин А. Н.	Левушкин А. Н. Семейное предпринимательство и семейный бизнес: понятие, правовая природа и перспективы развития // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2018. – С. 208-2017.

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашмаҳои зерин таҳия шудааст [2,8,12,14,15].

- умумияти якуми бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ дар он асос меёбад, ки онҳо берун аз майдони муносибатҳои иқтисодӣ вуҷуд дошта наметавонанд;
- умумияти дуюм, ин аст, ки ҳадафи ниҳоии ҳарду ҷониб дар қонеъгардонии манфиатҳои оилавӣ асос меёбад. Яъне, оила ин шаклҳои фаъолиятро бо ҳам ҳамоҳанг месозад;
- умумияти сеюм, ташаккул ва ташкили фаъолияти идоракунӣ дар асоси принсипҳои оилавӣ, бо иштироки аъзоёни худи оила ба амал бароварда мешавад.

Фарқият байни фаъолияти бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ дар чунин тарҳҳои идоракунӣ ва хоҷагидорӣ асос меёбад:

- соҳибкории оилавӣ нисбат ба бизнеси оилавӣ васеътар буда, оила ҳангоми ташкили фаъолияти соҳибкорӣ масъулият ва маҳорати эҷодкорию навовариро бояд истифода намояд. Бизнеси оилавӣ дар ташкили бизнес танҳо бо истифодаи қобилияти ташкилотчигӣ метавонад фоида ба даст орад;
- ҳангоми пайгирии мақсад дар фаъолияти соҳибкорӣ бартарият бештар ба ташкил ва амалигардонии ғояҳои тиҷоратӣ ва саҳмгузорӣ дар тараққиёту рушди ҷамъият дода мешавад. Бизнеси оилавӣ бошад, дар пайгирии иҷроиши мақсад гирифтани фоидаи зиёд ва қонеъгардонии талаботи ҷамъитиро ҳадаф қарор медиҳад;
- соҳибкории оилавӣ ташкил ва пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ дар асоси истифодаи максималии қобилияти эҷодкорӣ, навоварӣ, қабули таваккал ва ояндабинии вазъи иқтисодӣ пеш бурданро ифода мекунад. Ташкили фаъолият тибқи модели бизнеси оилавӣ маҳорати баҳогузории вазъият ва корчалониеро талаб мекунад, ки аз вазъияти тағйирёбандагии бозор истифода намуда, фоида ба даст орад;
- тибқи талаботҳои соҳибкории оилавӣ, гузориш ва иҷрои функсияҳои фаъолият ба таври қатъи ва васеъ гузошта мешаванд, ки инҳо дохил мешаванд: рушд ва истифодаи пайвастаи тавоноӣ, гирифтани фоида дар асоси истифодабарии тавоноӣ, ҷустуҷӯи бозор,

ки дар он оид ба маҳорат ва ғояи соҳибкории ба таври максималӣ талабот вуҷуд дорад ва ғ. Бизнеси оилавӣ вобаста ба дигаргуниҳои бозорӣ функсияҳои худро тағйир дода метавонад, ки ин ҳам бошад бо мақсади мутобиқати қоидаҳои бозорӣ аст. Яъне, функсияҳои (самти асосии фаъолият, ин талаботи бозор, гирифтани фоидаи максималӣ тавассути қонеъ гардонидани талаботи бозор, ҷустуҷӯи усулҳои рушд ва қонеъгардонии талаботҳо, ки аз ҷониби ҷамъият зуҳур меёбанд) он аз қоидаҳои бозори вобастагии зич дорад;

- тибқи талаботҳои фаъолияти соҳибкории оилавӣ амалигардонии истеҳсолот бе назардошти мавҷудияти захираҳои қаблӣ ташкил карда мешавад. Яъне дар сурати умуман мавҷуд набудани захираҳои модию истеҳсолӣ дар оила аъзоёни он метавонанд, ки танҳо дар асоси ғояи муфиди тиҷоратӣ фаъолиятро ташкил намоянд. Дар бизнеси оилавӣ бошад мавҷудияти захираҳо муҳим дониста мешавад. Бизнесмен дар асоси мубодилаи захираҳо фоида ба даст меорад.

Ба андешаи мо, шинохтагирии ҷанбаҳои фарқкунанда ва монанди шаклҳои фаъолияти интихобшуда аз ҳар ҷиҳат муҳим аст. Яке аз муҳиммияти он бо таҳияи низоми идоракунӣ, ташкили фаъолият ва тартиб додани санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои истеҳсолӣ таҳти модели фаъолияти соҳибкории оилавӣ ва бизнеси оилавӣ ба ҳисоб меравад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Низомова Т.Д.

АДАБИЁТ

1. Ахмадбекова Н.М. Региональные особенности предпринимательства// Вестник ТГУПБП, - Худжанд, 2017. №2 - С. 75.
2. Баркова Л.А. Семейное предпринимательство в механизме правового обеспечения гармонизации интересов семьи: дис. ... канд. юрид. наук. Тверь, 2014. 189 с.
3. Грязновой Г., Федотовой М.А. Оценка бизнеса: под ред. А.Г. Грязновой, М.А. Федотовой. М.: Финансы и статистика, 1998. – С. 12.
4. Друкер П. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. -М.: Технологическая школа бизнеса, 1994. - С.101.
5. Игнатова И.В. Экономические аспекты предпринимательства / И.В. Игнатова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 2010. № 4 (46). С. 11 - 17.
6. Имомёрбеков Ф.М. Теоретические исследования специфики и классификационных основ производственного предпринимательства. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2017, № 2/2. С. 151-158.
7. Кантильон Р. Эссе о природе торговли в общем плане//Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. - М.: Мысль, 2004. Т. 1. - С. 269.
8. Касьяненко Т.Г., Воротилкина А.М. Семейный бизнес как особый объект оценки // Экономика, предпринимательство и право. – 2020. – Том 10. – № 3. – С. 517-534.
9. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 19.03.2013с. м. 1. №952.
10. Коновалова Е.В. Экономическая теория семьи как развитие теоретической экономики// Журнал «Теоретическая экономика» №3, 2013. С. – 52-58.
11. Котлер Ф. Маркетинг – менеджмент. СПб: Питер, 1999. – С. 119.
12. Левушкин А. Н. Семейное предпринимательство и семейный бизнес: понятие, правовая природа и перспективы развития//Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). - 2018. – С. 208-2017.
13. Лепетикова И.Ю. Семья как основа семейного предпринимательства: правовые аспекты // Актуальные аспекты инновационного экономического и юридического развития в условиях роста напряженности вокруг России: Научно-практическая конференция. Том 1. -Ростов-на-Дону, 2015. -С. 165-169.
14. Немиленцев М.К. Ценообразование в семейном бизнесе: дис. … канд. экон. наук: 08.00.05: защищена 12.06.2012. – СПб., 2012. – С. 30–40.
15. Пещеров Г. И. и Пирогов А. И. (2013). Институт семьи: эволюция и проблемы в современном мире // Власть, № 10, с. 106–109.
16. Плотникова И. А. Институциональное развитие семейных предприятий в сфере малого бизнеса (на примере Пензенской области): дис. ... канд. социол. наук. -Пенза, 2015. -С. 13.
17. Савина Т.Н., Щанкина Т.В. Развитие семейного предпринимательства как способ борьбы с бедностью. Контентус. [Электронный ресурс]. URL: http://www.kontentus. ru/. (09.11.2021)
18. Сергеева О. Е. Компаративный анализ понятия «бизнес»// Оценка бизнеса. - 2011. – №16 (58). -С. 49-53.
19. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Ось-89, 1997. -255 с.
20. Султанов З.С., Асророва З.И., Насиров Н.Н. Предпринимательство (малое): состояние, проблемы и перспективы развития в РТ // Вестник РТСУ. - 2012. - С. 25.

21. Сюркова С.М. Экономические интересы семьи и формы их реализации в современном хозяйстве: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, по специальности 08.00.01 – Политическая экономия. -Казань, 1997. -154 с.
22. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государство: в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана - Москва: Издательство политической литературы, 1982. - 240 с.
23. Thomas Robert Malthus, 1798. An Essay on the Principle of Population. Arrow-searchable text.

ҶАНБАҲОИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ БИЗНЕСИ ОИЛАВӢ ВА СОҲИБКОРИИ ОИЛАВӢ: УМУМИЯТ ВА МАХСУСИЯТ

Дар мақолаи мазкур бо мақсади ошкор намудани умумият ва махсусият байни ташкили фаъолияти соҳибкории оилавӣ ва бизнеси оилавӣ, сарчашмаҳои зиёди илмию иттилоотӣ омӯхта шудааст. Муаллиф рушди соҳибкории оилавӣ ва бизнеси оилавиро асоси пешрафт ва тараққиёти ҷамъият асоснок намуда, беҳдошти шароити мусоиди зиндагиро аз мақсаднок амал кардани тиҷорат дар оила медонад. Муаллиф зимни таҳқиқот ҷанбаҳои илмию амалии мафҳумҳои «оила», «бизнес» ва «соҳибкорӣ»-ро омӯхта, алоқамандии байни онҳоро дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ асоснок намудааст. Тибқи хулосаҳо оила чун институти иҷтимоие дар назар дошта мешавад, ки иҷроиши функсияҳои зиёди иқтисодию иҷтимоиро ба зима дорад. Вобаста ба ин, ташкил ва рушди тиҷорат ва фаъолияти соҳикорӣ метавонад ҷиҳати қонеъ гардонидани талаботи аъзоёни оила ва рушди иқтисодиёти давлат дар маҷмуъ замина гузорад. Дар хулоса муаллиф қайд мекунад, ки аз ҳам фарқ намудани бизнеси оилавӣ аз соҳибкории оилавӣ муҳим ба ҳисоб меравад, зеро дар таҳияи консепсияи идоракунӣ ва қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба эътибор гирифтани хусусиятҳои таркибии онҳо зарур мебошанд.

Калидвожаҳо: оила, бизнес, соҳибкорӣ, соҳибкории оилавӣ, бизнеси оилавӣ.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СЕМЕЙНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И СЕМЕЙНОГО БИЗНЕСА: ОБЩИЕ И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

С целью выявления общих и специфических особенностей организации семейного предпринимательства и семейного бизнеса в данной статье изучено множество научных и информационных источников. Автор обосновывает развитие семейного предпринимательства и семейного бизнеса как основы прогресса и развития общества, при этом утверждая, что улучшение условий жизни зависит от целенаправленного функционирования бизнеса в семье. В ходе исследования автором изучены научно-практические аспекты таких понятий, как «семья», «бизнес» и «предпринимательство», а также обосновал взаимосвязь между ними в системе экономических отношений. По мнению автора, семья рассматривается как социальный институт, выполняющий множество экономических и социальных функций. В связи с этим организация и развитие бизнеса и предпринимательской деятельности может заложить основу для удовлетворения потребностей членов семьи и развития экономики государства в целом. В заключении автор подчеркивает, что важно отличать семейный бизнес от семейного предпринимательства, так как их структурные особенности необходимо учитывать при разработке концепции управления и принятии нормативных актов.

Ключевые слова: семья, бизнес, предпринимательство, семейное предпринимательство, семейный бизнес.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP AND FAMILY BUSINESS: GENERAL AND SPECIFIC FEATURES

In order to identify common and specific features between the organization of family entrepreneurship and family business, this article studied a lot of scientific and information sources. The author substantiates the development of family entrepreneurship and family business as the basis for the progress and development of society, while arguing that the improvement of favorable living conditions depends on the purposeful functioning of the business in the family. In the course of the study, the authors studied the scientific and practical aspects of the concepts of such categories as "family", "business" and "entrepreneurship", and also substantiated the relationship between them in the system of economic relations. According to the author, the family is seen as a social institution that performs many economic and social functions. In this regard, the organization and development of business and entrepreneurial activities can lay the foundation for meeting the needs of family members and developing the economy of the state as a whole. In conclusion, the author emphasizes that it is important to distinguish family business from family business, since their structural features must be taken into account when developing a management concept and adopting regulations.

Keywords: family, business, entrepreneurship, family entrepreneurship, family business.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Авзалов Ҳадия Абдулфайзович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: **haday_2008@mail.ru.** Телефон: **(+992) 985-13-57-00**

Сведение об авторе: ***Авзалов Хадия Абдулфаизович*** – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: **haday_2008@mail.ru.** Телефон: **(+992) 985-13-57-00**

Information about the author: ***Hadiya Abdulfaizovich Avzalov*** - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Management and Marketing. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Ave. 17. E-mail: **haday_2008@mail.ru**. Phone: **(+992) 985-13-57-00**

УДК 339.33.017

ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ ОИДИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ВА ИСТИФОДАИ ДАСТОВАРДҲОИ ОН ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚА

Кошонова М.Р., Исайнова М.Ҳ.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муаммоҳои таъмини муътадили амнияти озуқавории аҳолӣ ҳамеша дар мадди назари давлат қарор дошт, дорад ва хоҳад монд. Ин муаммо дар се даҳсолаи охир яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа ва рӯзмарра миёни дигар муаммоҳои глобалӣ ба ҳисоб меравад. Ҳатто чунин асосҳо вуҷуд доранд, ки онро дар қатори муаммоҳои харобшавии захираҳои тамомшаванда ва ифлосшавии муҳити зист ба масъалаҳои аввалиндараҷа дохил кардан мумкин аст, зеро ҷиҳати пешгирии ин мушкилотҳо барои инсоният аллакай вақти кам боқӣ мондааст. Муаммои таъмини амнияти озуқаворӣ боз ба он хотир яке аз масъалаҳои глобалӣ ба ҳисоб меравад, ки дар даҳсолаҳои охир инсоният ба мушкилоти харобшавии замин (дар натиҷаи ҷараёнҳои эрозионнӣ, шӯршавӣ, биёбоншавӣ ва ғ.) ва паст гардидани маҳсулнокии он, ифлосшавии захираҳои обӣ, паст гардидани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ рӯ ба рӯ шуда истодааст. Аз тарафи дигар, шумораи аҳолӣ дар кураи замин рӯз аз рӯз зиёд гардида, ҳамаи ин дар ниҳояти кор, боиси мураккаб гардидани муаммоҳои таъмини аҳолӣ бо маводи озуқа мегардад.

Мувофиқи нишондиҳандаҳои омории ҷаҳонӣ, имрӯзҳо аз 7,8 млрд. аҳолии дар кураи замин умр ба сар баранда - 1,8 миллиардаш дар кишварҳои тараққикарда, ки сатҳи даромадашон ба ҳар сар аҳолӣ баланд мебошад, зиндагӣ мекунанд. Тақрибан 3,6 млрд. одамони дигар ба сатҳи даромадашон ба ҳар сар аҳолӣ миёна ва зиёда аз 2,4 млрд. одамони дигар бо сатҳи даромадашон ба ҳар сар аҳолӣ паст ҳаёт ба сар мебаранд. Аз ин миқдор тақрибан зиёда аз 800 миллион одамон дар ҳолати гуруснагии доимӣ қарор доранд [6,с.77-78].

Ин дар ҳолате мебошад, ки шумораи аҳолии рӯйи замин 7,8 млрд.-ро ташкил дода, дар ҳолати афзоиши аҳолӣ ба 10 млрд. (то соли 2050), нишондиҳандаи одамоне, ки дар ҳолати гуруснагии доимӣ қарор доранд, метавонад ба 1,5 млрд. афзоиш ёбад. Агар бар замми ин муаммои зиёд гардидани шумораи гурезагон аз давлатҳои Араб (ба мисоли Ливия, Мисри қадим (Египет), Ироқ, Яман, Сурия)-ро ба давлатҳои Аврупо (Венгрия, Фаронса, Олмон, Британияи Кабир ва ғ.) дар натиҷаи ҷангҳои шаҳрвандӣ ва нооромиҳои сиёсии ин кишварҳо (дар даҳсолаи гузашта), таъсири ногувори пандемия (COVID-19) дар ду соли охир ва зиёд гардидани шумораи гурезагон аз давлати Украина ба кишварҳои аврупоӣ ва Федератсияи Россия (дар натиҷаи нооромиҳои сиёсии ин кишвар, моҳҳои феврал-октябри соли 2022) ва боз ҳам мураккаб гардидани таъминоти аҳолӣ бо маводи озуқаро таҳлил карда бароем, пас худ тасаввур намоед, ки масъалаи таъмини амнияти озуқаворӣ дар оянда то кадом дараҷа душвор боқӣ хоҳад монд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1. Тағйирёбӣ (динамика) ва тамоюли паҳншавии гуруснагӣ дар ҷаҳон дар давраи солҳои 2005-2019 (бо %)

Table 1. Changes (dynamics) and trends in the prevalence of hunger in the world in the period 2005-2019 (in %)

КИШВАРҲО	2005 с.	2010 с.	2015 с.	2018 с.	2019 с.	Ояндабинӣ то соли 2030
Африқо	21,0	18,9	18,3	18,6	19,1	25,7
Осиё	14,4	10,1	8,8	8,4	8,3	6,6
Амрикои Лотинӣ ва ҳавзаи Қариб	8,7	6,7	6,2	7,3	7,4	9,5
Океания	5,6	5,4	5,5	5,7	5,8	7,0
Амрикои Шимолӣ ва Аврупо	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
Ҳамагӣ дар ҷаҳон	12,6	9,6	8,9	8,9	8,9	9,8

Сарчашма: Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире. - Рим: ФАО, 2020. - 39 с.

Тибқи арзёбиҳои Ташкилоти байналмилалии озуқаворӣ ва кишоварзӣ (ФАО) дар охири соли 2019, 820 миллион нафар, яъне 8,9% аҳолии кураи замин пеш аз пандемияи COVID-19 ғизои кофӣ намегирифтанд. Қибили қайд аст, ки маълумотҳои нав дар бораи аҳолӣ, таъмини озуқаворӣ ва муҳимтар аз ҳама ба натиҷаҳои пурсиши нави хонаводаҳо асос ёфтаанд. Ташкилоти ФАО нобаробарӣ дар истеъмоли ғизоро барои 13 кишвар, аз он ҷумла барои Ҷумҳурии Мардумии Чин, ки нишондиҳандаҳои камғизоӣ аз соли 2000 инҷониб аз нав дида баромада шудаанд, ислоҳ карданд, ки ин аз натиҷаи маълумотҳо оид ба баланд гардидани шумораи умумии аҳолии камғизо дар ин кишвар гувоҳӣ медиҳад [4; 11,с.41-45].

Сабаби чунин ҳолатро муҳаққиқон дар он маънидод менамоянд, ки шумораи аҳолии Ҷумҳурии Мардумии Чин аз панҷ як ҳиссаи аҳолии кураи заминро ташкил медиҳад. Аммо мутаасифона, тамоюле, ки дар нашрияҳои қаблӣ қайд шуда буданд, тағйир наёфтааст, яъне аз соли 2014 инҷониб шумораи одамоне, ки аз гуруснагӣ азият мекашанд, суст ҳам бошад афзудааст. Таҳлилҳои нави оморӣ дар соли 2019 нишон медиҳанд, ки шумораи «аҳолии камғизо» дар Ҷумҳурии Мардумии Чин аз соли 2014 то инҷониб ба миқдори 60 миллион нафар афзудааст. Агар ин тамоюл ҳамин тавр идома ёбад, он гоҳ то соли 2030 шумораи одамони гурусна дар сайёра аз 840 миллион нафар хоҳад гузашт [14]. Аз ин барме-ояд, ки ҳатто бидуни назардошти афзоиши эҳтимолии шумораи гурус-нагон аз ҳисоби пандемия (COVID-19), дар кураи Замин вақт нокифоягӣ менамояд, барои кам намудани шумораи гуруснагон тақрибан на камтар аз 800 млн. одам.

Тавре, ки имрӯзҳо чор муассисаи Созмони милали Муттаҳид маълумот медиҳад, дар соли 2021 аз нокифоягии шадиди маводи озуқа дар давлати Яман шумораи зиёди мардум азият мекашанд ва тибқи дурнамоҳо агар ин тамоюл ҳамин тавр идома ёбад, он гоҳ то охири ҳамин сол ин нишондиҳанда ба 2,3 миллион мерасад, ки аз ин миқдор 400 ҳазор нафари онҳо асосан кудакони то 5-сола мебошад. Мувофиқи маълумотҳои охирин гузориш дар бораи сатҳи шадиднокии кифоягии маводи озуқа тибқи Ташкилоти байналмилалии кишоварзӣ ва озуқаворӣ (ФАО) Хазинаи кӯдакони Созмони миллали Муттаҳид (ЮНИСЕФ), Барномаи ҷаҳонии ғизо (ВПП), Ташкилоти умумиҷаҳонии тандурустӣ (ВОЗ) ва дигар шарикон, афзоиши нишондиҳандаҳои шадидноки нокифоягии маводи озуқаи сатҳи вазнин дар кӯдакони то синни панҷсола ба назар мерасад, ки нисбат ба соли 2020 16 ва 22% мутаносибан зиёд мебошад [2,с.6].

Масалан имрӯзҳо тахминан 21,3% (144,0 миллион) кӯдакони то 5-сола дар соли 2019 қадпаст буда, 6,9% (47,0 миллион) вазни кам, 5,6% (38,3 миллион) вазни зиёдатӣ доштанд ва зиёда аз 340 миллион кӯдак дар саросари ҷаҳон аз ғизои истеъмолкунандаи худ ба миқдори кофӣ микро-элементҳо намегиранд [5,с.288-301]. Вале хушбахтона ва боиси рӯҳбаландист, ки дар байни солҳои 2000 ва 2020, паҳншавии қадпастӣ дар саросари ҷаҳон сеяк коҳиш ёфтааст. Аммо мутаасифона бо вуҷуди ҳамаи ин, ҷаҳон дар роҳи қонеъ кардани мушкилоти глобалии озуқаворӣ то соли 2030 фаъол нест, алахусус барои коҳиш додани паҳншавии вазни ками таваллуд, лоғарӣ ва вазни зиёдатӣ. Ғайр аз он, ҳиссаи калонсолоне, ки аз фарбеҳшавӣ азият мекашанд, дар ҳама минтақаҳо меафзоянд. Ҳатто бидуни назардошти оқибатҳои таназзул (бухрон)-и ҷаҳонӣ, оияндабиниҳо барои соли 2030 ба таври возеҳ нишон медиҳанд, ки талошҳо барои хотима бахшидан ба норасоии маводи камғизо ва кам намудани шумораи гуруснагон дар баъе аз манотиқи дунё дар даҳ соли оянда кофӣ нестанд [15,с.45-46].

Ғайр аз он, намунаҳои моделҳои ҷорӣ истеъмоли ғизо барои “хароҷоти пинҳонӣ”-и саломатӣ мақсадҳои рушди устувор (МРУ-3) ва тағйирёбии иқлим (МРУ-13), ки дар ин гузориш тавсиф шудаанд, масъуланд. Дар сурати идома ёфтани чунин шакли истеъмоли ғизо, пешбинӣ мешавад, ки хароҷоти ҳарсолаи иҷтимоӣ бо фавт ва бемориҳои гузаранда то соли 2030 ба 1,3 триллион доллар хоҳад расид. Ҳамзамон ҳисобҳо нишон медиҳанд, ки хароҷоти солонаи иҷтимоии марбут ба ғизо аз партовҳои газҳои гулхонагӣ аз шакли ҷории истеъмоли ғизо то соли 2030 метавонад ба 1,7 триллион доллари ИМА расад [4,с.20-23].

Дар соли 2021 котиби Генералии СММ Антониу Гутерриш ният дорад, ки як Саммит оид ба низоми озуқавориро баргузор намоянд, ки ҳадафи асосии он: баланд бардоштани маданияти истифодабарандагони захираҳои замин бо хотири таъмини амнияти озуқавории аҳолӣ, амалисозии чорабиниҳои мушаххас оид ба таҷдиди низоми озуқаворӣ

бо мақсади паст намудани сатҳи гуруснагӣ, баланд бардоштани таркибии истеъмолии ғизо, кам кардани вобастагӣ аз беморӣ ва беҳдошти шифои сокинони сайёра ва ғайраҳо мебошад. Котиби генералии созмони милалии муттаҳид ҳамаи шаҳрвандон ва аҳолии курраи Заминро бо ҷоннок намудани қувва ва ба таври қатъӣ тағйир додани муносибат нисбати истеҳсол, коркард ва истифодабарии маводи озуқа даъват менамояд. Ба ақидаи котиби Генералии СММ Антониу Гутерриш «Рӯзномаи саммит дар самти рушди устувор то соли 2030 - ин харитаи тай намудани роҳ ба сӯи зиндагии шоистаи оянда барои ҳама аз Чикаго то Томбукто мебошад. Ин саммити умумии мост» [2,с.3].

Саммит оид ба низоми озуқаворӣ барои соли 2021 - ин на танҳо чорабинии навбатӣ мебошад. Он як лаҳзаи гирдгардиши дастҷамъона ва якҷоя амал намудани қувва оид ба даст овардани мақсад дар роҳи амалисозии мақсадҳои рушди устувор барои то соли 2030-юм мебошад. Иштироки дастҷамъона - ин гарави баргузор намудани чунин чорабинии сатҳаш баланд мебошад. Ба андешаи намояндаи махсуси Саммит оид ба низоми озуқаворӣ дар соли 2021 Аньес Калибата «Мо ба имконияти таъсиси чунин ҷаҳон, ки дар он саломатӣ, устуворӣ ва низоми муътадили озуқаворӣ, ки инкишоф, рушд ва болоравии сатҳ ва сифати зиндагии аҳолии кураи Заминро таъмин месозад қодир ҳастем ва боварӣ низ дорем. Мо ба сӯи ҷаҳони бе қашоқӣ, бе гуруснагӣ, ҷаҳони ба самаранокии иқтисодӣ, бехатарии экологӣ ва баробари иҷтимоӣ равонагардида, ки ягон шахс дар канор намемонад, ба таври дастҷамъона ва якҷоя ҳаракат менамоем…» [2,с.4].

Гарчанде, ки инкишофи босуръати тиҷорати маҳсулоти кишоварзӣ дар давраи солҳои 2012-2018 ба таназзул омад ва баъд бо рушди заиф иваз шуд, дар робита бо ин нишондиҳандаҳои арзиши тиҷорати маҳсулоти кишоварзӣ байни солҳои 2000 ва 2018 аз 570 миллиард доллари ИМА то 1,6 триллион доллари ИМА бо тариқи назаррас афзудааст [1,с.71]. Қисмати зиёди ин афзоиш бинобар рушди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Мардумии Чин ва ҳамчунин афзоиши талаботи ҷаҳонӣ ба сӯзишвории биологӣ ба вуҷуд омада буд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Ҷумҳурии Чин ҳанӯз ҳам дар таъмини амнияти озуқаворӣ бо мушкилот рӯбарӯ аст, аммо пас азнавсозии соҳаҳои муҳимтари иқтисоди миллии худ, кишвар ба дастовардҳои назарраси иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ноил гардида истодааст. Таваҷҷуҳи коршиносон ба зарурати нав кардани маълумот дар бораи паҳншавии камғизоӣ дар Чин тавассути арзёбии охири вазъи ғизоии ин кишвар, ки 30 июни соли 2015 аз ҷониби «Комиссияи миллии тандурустӣ ва банақшагирии оилаи Чин» гузарнида шуд, нигаронида шудааст. Ҳисобот ба таври назаррас беҳтар шудани вазъи ғизоии аҳолии кишварро нишон медиҳад, ки пеш аз ҳама нишондиҳандаҳои зеринро дар бар мегирад: коҳиши паҳншавии камғизоӣ дар калонсолон (ҳамчун ҳиссаи одамоне, ки индекс (шохис)-и массаи баданашон аз 18,5 кг/метри квадратӣ муайян карда шудааст) аз 8,5%-и соли 2002 то 6% дар соли 2018 ва афзоиши камғизоӣ дар калонсолон, афзоиши кӯдакони то шашсола аз 16,3% дар соли 2002 то 8,1% дар соли 2018-ро нишон медиҳад [16]. Аммо, рақамҳои дар гузориш овардашуда бинобар надоштани маълумот дар бораи нобаробарии истеъмоли ғизо аз ҷониби аҳолӣ, дар амал истифода бурда намешуданд.

Ҳамин тавр, ФАО натиҷаҳои ду пурсишро, ки имсол дар Ҷумҳурии Мардумии Чин гузаронида шуданд, барои истифода дар азнавсозии смета (хароҷот)-и ташкилот мувофиқанд, ба даст овард. Яке аз онҳо Тадқиқоти саломатӣ ва ғизои Чин (CHNS) мебошад, ки дар 12 вилояти музофоти Чин гузаронида шуда, давраи аз соли 1990 то 2011-ро дар бар мегирад. Дуюм, Тадқиқоти молиявии хонаводаҳои Чин (CFS), дар ҳар ду сол дар давраи аз соли 2011 то 2019 дар 28 воҳиди маъмурии Чин, ки мақоми музофотӣ доранд, гузаронида шудааст [3].

Ҳар як сокини кураи Заминро ба ҳисоби омори ҷаҳонӣ барои зиндагии худро пеш бурдан ба ҳисоби миёна дар як шабонарӯз аз 2400 то 2800 ккал маводи ғизоӣ лозим мешавад. Вақте ки инсон дар як шабонарӯз аз 1800 ккал камтар маводи ғизоӣ истеъмол менамояд, ӯро гурусна гуфтан мумкин аст. Агар ин нишондиҳанда аз 1000 ккал дар як шабонарӯз паст фарояд, аллакай организми шахс бо сабаби меъёри истеъмолии худро пурра нагирифтан, ба бемории ҷисмонӣ дучор мешавад. Мувофиқи баъзе сарчашмаҳо нишондиҳандаи меъёри истеъмоли хӯрока дар соли 1930-2100 ккал, дар соли 1960-2200 ккал, дар солҳои 90-уми асри гузашта -2300 ккал ва дар шароити ҳозира аз 2400 ккал зиёдтар дар як шабонарӯзро ташкил медиҳад. Дар мамлакатҳои тараққикарда ин нишондиҳанда то 3300-3400 ккалория дар як шабонарӯзро ташкил дода, сабаби аз ҳад зиёд

истеъмол намудани маҳсулотҳои ғизоӣ мегардад, ки метавонад одамонро ба фарбеҳшавӣ низ оварда расонад [12,с.85-89].

Аз ин ҷост, ки ташкилотҳои байналхалқӣ (ФАО, ООН, ЮНЭП ва ғ.) диққати асосиро ба таъмини амнияти озуқаворӣ дода истодаанд. Тибқи ояндабиниҳо, дар ҳазорсолаи сеюм афзоиши аҳолӣ дар рӯи замин идома ёфта, таъмини аҳолиро бо маводи озуқа боз ҳам мушкилтар мегардонад. Масалан, мувофиқи маълумотҳои СММ аҳолии кураи замин айни замон 7,8 млрд.-ро ташкил дода, ин нишондиҳанда метавонад то соли 2050 ба 10 млрд. расад.

Сабаби норасоии озуқавориро дар ҷаҳон ва минтақаҳои алоҳида муҳаққиқон дар ҳолатҳои зерин мебинанд:

- муносибатҳои аграрии кӯҳнашуда, ки ҳавасмандиҳои мавҷударо ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ба вуҷуд оварда наметавонанд;

- сатҳи пасти дониш ва маданияти истеҳсолӣ, ки садди роҳи амалисозии технологияи муосир мегардад;

- норасоии захираҳои молиявӣ барои таҷдиди фондҳои истеҳсолӣ, мукаммалсозии агротехникӣ ва воридоти озуқаворӣ;

- арзи вуҷуд доштани анъанаҳои ҳаётӣ ва моддӣ, аз ҷумла манъ намудан барои истеъмоли ин ё он маҳсулоти озуқа аз оламы ҳайвонот;

- дучор шудани заминҳои аҳамияти кишоварзидошта ба харобшавӣ (деградатсия) ва ба ин васила паст гардидани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ, ҳатто дар баъзе ҳолатҳо аз истифодаи кишоварзӣ баромадани онҳо;

- дар бисёр ҳолатҳо ба амал омадани офатҳои табиӣ дар минтақаҳои алоҳида, ноҳияҳои зичаҳолӣ ва маҳдуд будани имкониятҳо барои пешбурди хоҷагӣ;

- таъсири манфии пандемия ва бастани сарҳади бештари байниякдигарии кишварҳо, ки маҳз бо воситаи онҳо интиқоли маводи озуқа ба амал меояд, фаъолияти кори бисёре аз ширкатҳои ҷаҳониро маҳдуд ва дар баъзан ҳолатҳо ҳатто онро пурра қатъ намудааст.

Ин омилҳо аксаран ба ин ё он муносибатҳо якҷоя таъсир мерасонанд. Аммо сабаби асосӣ, аз як тараф, дар мутаносибии байни афзоиши аҳолӣ ва бевосита талабот бо озуқа, аз дигар тараф, имконияти ин талаботро таъмин намудан мебошад.

Аз ин ҷост, ки кишварҳои гуногун барои пешгирии бухрони озуқа ва таъмини рӯзафзуни аҳолии кураи замин бо озуқа роҳҳо ва чорабиниҳои гуногунро пешниҳод менамоянд. Барои ба ин боварӣ ҳосил намудан ба таҷрибаи баъзе аз мамлакатҳои ҷаҳон назар меандозем.

Таҷрибаи давлатҳои тараққикарда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки давлат ба соҳаи кишоварзӣ, бахусус, ба таъмини маҳсулоти озуқаворӣ диққати махсус медиҳад. Масалан, дар давлатҳои Япония ва ИМА вазъи таъмини озуқаворӣ ба таври кушода ҳамчун нишондиҳандаи асосии амнияти миллӣ эътироф гардидааст. Дар Япония сиёсати маҳдудияти ҷиддӣ барои ворид намудани озуқа гузаронида мешавад. Масалан, воридоти биринҷ тамоман манъ карда шудааст. Ин чорабинӣ дар ҳолате амалӣ карда мешавад, ки давлат биринҷро аз хоҷагиҳо харида, дар дохили мамлакат бо нархи 6-8 маротиба баландтар нисбат ба нархҳои ҷаҳонӣ мефурӯшад. Ин сиёсат ба он хотир амалӣ карда мешавад, ки якум, давлат сиёсати протексионистиро ба роҳ мемонад (яъне ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ). Дуюм, талаботи рӯзафзуни аҳолиро бо маводи озуқа бахусус, биринҷи худӣ (ватанӣ), ки хӯроки асосии японҳо ба ҳисоб меравад, таъмин месозад [6,с.78-88].

Умуман, мувофиқи нишондиҳандаҳои Ташкилоти ҳамкориҳои иқтисодӣ ва тараққиёт (ОЭСР) дар мамлакатҳои иқтисодиёташон дар ҳолати гузариш қарордошта барои пешрафти соҳаи кишоварзӣ маблағҳои нисбатан калон сарф мешаванд, ки тақрибан 1-10% ва аз ин ҳам зиёди ММД-ро ташкил медиҳанд (масалан, дар давлати Чехия дар соли 2010 ин нишондиҳанда 13%-и ММД-ро ташкил медод). Ба ҳисоби 1 гектар масоҳати замини кишоварзӣ ёрии давлатӣ дар кишварҳои Ташкилоти ҳамкориҳои иқтисодӣ ва тараққиёт дар давраҳои таҳлилӣ $140-160-ро ташкил медиҳад (аз $3/га дар Австралия то $ 100-200 дар ИМА, $ 500-600 - дар мамлакатҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо, $ 3 ҳазор - дар Норвегия ва $ 9 ҳазор - дар Япония) [7,с.13-14].

Таҷрибаи баъзе кишварҳои дунё аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо қисман истеъмоли озуқаро ёрдами пулӣ расонида (субсидия кунонида), ба ин восита таъмини амнияти

озуқавориро амалӣ месозанд. Масалан, Ҷумҳурии Исломии Эрон гандумро аз фермерҳо бо нархи тақрибан 70 сент ба ҳар як килограмм мехарад. Ин ёрдами пулии комплексӣ истеъмоли нонро дар қисмати камбизоат ва миёнаҳоли аҳолӣ ҳавасманд месозад. Инчунин ёрдами пулии ғайримустақим барои истифодаи захираҳои об, ки яке аз сарвати нисбатан камёфт ба ҳисоб меравад, равона мешавад [9,с.303]. Дар ҷадвали поёнӣ, нишондиҳандаҳои савдои ҷаҳонии маҳсулотҳои озуқаворӣ ва дастгирии давлатӣ оид ба сатҳи ҳифзи номиналӣ (СҲН)-и маҳсулотҳои алоҳида хӯрокворӣ оварда шудааст (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои дастгирии давлатӣ оид ба сатҳи ҳифзи номиналӣ (СҲН)-и маҳсулотҳои алоҳида ғизоӣ

Table 2. Indicators of state support for the level of nominal protection (SP) of individual food products

Даҳ маҳсулотҳои ҳифзшавандаи нисбатан баланд				Даҳ маҳсулотҳои ҳифзшавандаи нисбатан паст			
Номгӯи маҳсулотҳо	**Шумораи кишварҳо**	**Аломати (СҲН) бо назардошти вазни миқдориион**	**Аломати (СҲН) бе назардошти вазни миқдориион**	**Номгӯи маҳсулотҳо**	**Миқдори кишварҳо**	**Аломати (СҲН) бо назардошти вазни миқдориион**	**Аломати (СҲН) бе назардошти вазни миқдориион**
Шакар	27	19	29,9	**Помидор**	8	-2,2	0,8
Биринҷ	36	17,6	39,8	**Лубиё**	13	-3,4	47,9
Гӯшти мурғ	35	15,4	64,7	**Арахис**	9	-3,5	1
Ангур	6	12,4	27,1	**Қаҳва**	4	-5,4	-6
Гӯшти хук	30	12,2	40,7	**Офтоб-параст**	8	-5,6	-3
Гӯшти гӯсфанд	15	11,8	16,8	**Равғани палма**	4	-7,2	-3,8
Гӯшти гов	38	11,8	21,6	**Чормағзи кешо**	4	-11,8	-6,3
Карам	6	6	23,8	**Манго**	4	-23,9	-8,7
Себ	6	4,5	15,5	**Банан**	12	-32,5	-5,2

Сарчашма: Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире. - Рим: ФАО, 2020. - С. 133.

Чи тавре, ки маълум аст савдо барои нигоҳ доштани амнияти озуқавории ҷаҳонӣ муҳим аст. Дар тули даҳ соли охир ҳаҷми савдои маҳсулоти кишоварзӣ ба таври назаррас афзудааст ва имрӯзҳо қариб 20% энергияи озуқавории ба даст овардаи аҳолии дунё аз ҳисоби озуқавории воридотӣ ба даст меояд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷойи намоён дар афзоиши воридоти озуқаворӣ ва истеъмоли маҳсулоти воридотӣ ба кишварҳои даромади миёна ва аз миёна поён тааллуқ дорад.

Қисми зиёди содирот аз якчанд кишварҳои давраи гузариш, ки содиркунандагони озуқаворӣ мебошанд, рост меояд. Ҳамзамон панҷ кишвари дунё (Ҷумҳурии Мардумии Чин, Ҷумҳурии Халқии Демократии Корея, Федератсияи Россия, Арабистони Саудӣ ва Ҷопон) ба бозори ҷа-ҳонӣ 40%-и маҳсулоти хӯроквориро содир менамоянд. Боқимонда 55 фоизи дигари содироти ҷаҳон бошад ба ҳафт кишвари дигар - Австралия, Аргентина, Бразилия, Канада, Зеландияи Нав, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Таиланд рост меояд [13]. Дар натиҷа, ин бозингарони асосӣ метавонанд ба нархҳо ва устувории бозори ҷаҳонӣ ба таври назаррас таъсир расонанд. Вақте ки сухан дар бораи сиёсати савдо меравад, чун қоида, ин маънои онро дорад, ки сухан сари чорабиниҳои гумрукии марбут ба убури молҳои марзҳои давлатӣ ва чораҳои дастгирии дохилӣ, ки ба ҷараёни савдо таъсир мерасонанд, меравад. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки мушкилоти марбут ба болоравии нархи маводи ғизоӣ метавонад қисман аз сиёсати савдо вобаста бошад [17].

Ҳамин тавр, муаммоҳои ҷойдошта аксаран ба ин ё он муносибатҳоякҷоя таъсир мерасонанд. Аммо сабаби асосӣ, аз як тараф, дар мутаносибии байни афзоиши аҳолӣ ва бевосита талабот бо озуқа, аз дигар тараф, имконияти ин талаботро таъмин намудан мебошад. Гуфтаҳои болоро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳамаи

чорабиниҳо ва пешниҳодҳои зикршуда ба як мақсад равона карда мешаванд. Ин ҳам бошад, таъмини доимоафзоишёбандаи аҳолии кураи Замин бо маводи озуқа. Аз ин ҷост, ки ҳар як давлати дунё барои амалисозии яке аз мақсадҳо ва ҳадафҳои асосии давлат, яъне амнияти озуқаворӣ аз роҳҳо ва имкониятҳои гуногун истифода бурда, талаботи рузафзояндаи аҳолиро бо маводи озуқа таъмин менамоянд.

Таҷрибаи баъзе кишварҳои аграрӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки бисёре аз мамлакатҳо аллакай имрӯз ба бозорҳои байналмилалӣ ҳамчун манбаи озуқаворӣ барои қаноатманд гардондани норасоиҳо бинобар сабаби нархи баланди маҳсулотҳои кишоварзӣ (барои мисол, дар кишварҳои дорои захираҳои маҳдуди об ва замин) ё ин, ки ҳангоме номусоидии иқлим ва боду ҳаво ё дигар офатҳои табиии истеҳсоли маҳсулоти озуқавориро дар сатҳи миллӣ заиф мегардонанд, такя мекунад. Қобили таваҷҷуҳ аст, ки ҳиссаи кишварҳои иқтисодиёташон рӯ ба инкишоф дар тиҷорати ҷаҳонии маҳсулоти кишоварзӣ ҳамзамон бо баланд шудани сатҳи даромади аҳолӣ ва коҳиш ёфтани камбизоатӣ бо тарзи назаррас афзудааст. Ин боиси афзоиши истеъмол ва воридоти маҳсулоти озуқаворӣ гардида, ҳамчунин баланд шудани ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар навбати худ ба афзоиши содироти маҳсулоти кишоварзӣ ва бозорҳои аз ҷиҳати саноатӣ рушдёфтаи давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон бурда расонидааст.

Таҷрибаи давлатҳои тараққикарда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки давлат ба соҳаи кишоварзӣ, бахусус, ба таъмини маҳсулоти озуқаворӣ диққати махсус медиҳад. Масалан, дар давлатҳои Япония ва ИМА вазъи таъмини озуқаворӣ ба тоўри кушода ҳамчун нишондиҳандаи асосии амнияти миллӣ эътироф гардидааст. Дар Япония сиёсати маҳдудияти ҷиддӣ барои ворид намудани озуқа гузаронида мешавад. Масалан, воридоти биринҷ тамоман манъ карда шудааст. Аз ин ҷост, ки давлатҳои дар ҳолати рушд қарордошта бозори ҷаҳони озуқавориро инкишоф дода, дараҷаи баланди худтаъминкунии озуқаро нигоҳ медоранд. Масалан, мутобиқи баъзе аз нишондиҳандаҳо сатҳи бохудтаъминкунии озуқа дар ИМА ва Фаронса зиёда аз 100%, Олмон - 93%, Италия -78% ва ҳатто Япония, ки на он қадар заминҳои ҳосилхез дорад - 40% ва Федератсияи Россия - 30%-ро ташкил медиҳад [8,с.20-23; 11,с.41-45]. Барои муқоиса қайд кардани менамоем, ки ин нишондиҳанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 60%-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, гуфтаҳои болоро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳамаи чорабиниҳо ва пешниҳодҳои зикршуда ба як мақсад равона карда мешаванд. Ин ҳам бошад, таъмини доимоафзоишёбандаи аҳолии кураи Замин бо маводи озуқа. Аз ин ҷост, ки ҳар як давлати дунё барои амалисозии яке аз мақсадҳо ва ҳадафҳои асосии давлат, яъне амнияти озуқаворӣ аз роҳҳо ва имкониятҳои гуногун истифода бурда, талаботи рузафзояндаи аҳолиро бо маводи озуқа таъмин менамоянд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Раҳмонов Ҷ.Р.

АДАБИЁТ

1. Аҳуӣ О. Тиҷорати байналамилалӣ, стратегияи бозаргонӣ ва тавсеаи иқтисодӣ /Аҳуӣ О. - Теҳрон: Муассисаи чоп ва интишороти Вазорати умури хориҷа, 2017. - С.71.
2. Бюджетные вопросы. Специальная серия публикаций по мерам налогово-бюджетной политики в ответ на COVID-19. - Специальная серия публикаций выпускается экспертами МВФ для помощи странам-членам в преодолении экономических последствий COVID-19. - 2020. -С.6.
3. ВОЗ. 2020. Руководящие принципы проведения мероприятий по иммунизации во время пандемии COVID-19. Временные рекомендации - 26 марта 2020 года. -Женева, Швейцария.
4. Глобальная экономическая рецессия, связанная с COVID-19: предотвращение голода должно быть в центре экономического стимулирования. -Рим. ФАО, 2020.
5. Головина С.Г., Миколайчик И.Н., Абилова Е.В., Смирнова А.Н. Развитие фермерства в США: современный опыт и проблемы //Международный сельскохозяйственный журнал. -М. -2021. -№4. - С.288-301.
6. Головина С., Петухова М. Американское фермерство: особенности государственной поддержки //АПК: Экономика, Управление. Ежемесячный теоретический и научно-практический журнал. -М., 2021. -№8. -С.78-88.
7. Дьяченко О.В. Глобализация и продовольственная безопасность России // Глобализация и аграрная экономика России: тенденции, возможные стратегии и риски. -М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2011. - С. 13-14.
8. Ефимова С.В. Рентные факторы эффективности отраслевой и региональной экономики //Экономика сельского хозяйства России. -М. -2022. -№2. - С. 20-23.
9. Лестер Р. Браун. Экоэкономика: Как создать экономику, сберегающую планету /Вступ. Сл. В.И. Данилова-Данильяна; Пер. с англ. М.: Издательство «ВесьМир», 2003. - С. 303.
10. Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире. - Рим: ФАО, 2020. -39 с.

11. Святова О.В., Жиляков Д.И., Плахутина Ю.В., Петрушина О.В., Лисицына Ю.В. Экспорт как этап дальнейшей реализации политики импортозамещения //Международный сельскохозяйственный журнал. -М. -2021. -№5. -С.41-45.
12. Трубилин А.И., Шарипов С.А., Тюпаков К.Э., Михайлов А.Э. Развитие сбытовой инфраструктуры как фактор обеспечения продовольственной безопасности //Международный сельскохозяйственный журнал. -М., 2022. -№1. - С.85-89.
13. Ag-Incentives, 2020. Nominal rate of protection. См.: Ag-Incentives [онлайн]. Washington, DC. [По состоянию на 26 апреля 2020 года]. http://ag-incentives. org/indica-tor/no-minal-rate-protection
14. Laborde, D., Martin, W. & Vos, R. 2020. Poverty and food insecurity could grow drama-tically as COVID-19 spreads.
15. Springmann, M., Wiebe, K., Mason-D’Croz, D., Sulser, T.B., Rayner, M. & Scarbo-rough, P. 2018. Health and nutritional aspects of sustainable diet strategies and their association with environmental impacts: a global modelling analysis with countrylevel detail. The Lancet Planetary Health, 2(10): e45-e46.
16. Huang, J., Piñeiro, M. & Piñeiro, V. 2019. Global food security and market stability: the role and concerns of large net food importers and exporters. Buenos Aires, Argentine Council for International Relations (CARI) and Center for the Implementation of Public Policies Promoting Equity and Growth (CIPPEC).
17. Jayne, T., Yeboah, F.K. & Henry, C. 2018. The future of work in African agriculture: trends and drivers of change. ILO Research Department Working Paper 25. Geneva, Switzerland, ILO.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ ОИДИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ВА ИСТИФОДАИ ДАСТОВАРДҲОИ ОН ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚА

Дар мақола таъмини амнияти озуқаворӣ ҳамчун самти рушди устувори минтақа баррасӣ шудааст. Воқеият ва тамоюлҳои имрӯзаи таъмини амнияти озуқаворӣ дар як қатор кишварҳои ҷаҳон таҳлил карда шудаанд. Ахамияти таъмини амнияти озуқавории давлат ва нақши давлатҳои хориҷӣ дар таъмини аҳолии минтақа бо маҳсулоти асосии озуқа муайян карда шудааст. Барои таъмини амнияти озуқавории минтақа, сарфи назар аз тағйироти шароити берунӣ ва дохилӣ тадбирҳои ҳамаҷониба пешбинӣ шудаанд. Таҳлили муқоисавии шиддат ёфтани амнияти озуқаворӣ дар ҷаҳон, ки бо мақсади муайян кардани вазъи кунунии қонеъ гардонидани талаботи аҳолии босуръат меафзояд ба маҳсулоти зарурии озуқаворӣ гузаронида шуд. Таҷрибаи хориҷӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва истифодаи таҷрибаи пешқадами онҳо дар минтақа мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҷрибаи як қатор кишварҳои ҷаҳон, аз қабили Ҷумҳурии Мардумии Чин, Федератсияи Русия, таҷрибаи кишвари ҳамсоя ва дӯсти Ӯзбекистон дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва асоснокии истифодаи таҷрибаи пешқадами онҳо дар минтақаи таҳқиқотӣ омӯхта шуданд. Пешниҳод шудааст, ки барои таъмини амнияти озуқаворӣ дар мисоли минтақаи таҳлилшуда таҷрибаи пешқадами кишварҳои ҷаҳон, аз қабили Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Мардумии Чин ва кишвари ҳамсоя ва дӯсти Ӯзбекистонро ҷорӣ кардан мумкин ва ба мақсад мувофиқ аст. Роҳҳои татбиқи самтҳои асосии таъмини амнияти озуқавории кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон дар минтақа мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: озуқаворӣ, амнияти озуқаворӣ, таҷрибаи хориҷӣ, кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, маҳсулоти хӯрокворӣ, минтақа, самт, таъмини амнияти озуқаворӣ дар минтақа, мушкилоти мавҷудияти озуқаворӣ дар кишварҳои хориҷии ҷаҳон, татбиқи таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон барои таъмини амнияти озуқаворӣ дар минтақаи таҳқиқотӣ.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИХ ПЕРЕДОВОГО ОПЫТА В УСЛОВИЯХ РЕГИОНА

В статье рассматривается обеспечение продовольственной безопасности - как направление устойчивого развития региона. Анализируются современные реалии и тенденции продовольственной безопасности в ряде стран мира. Определяется значимость продовольственной безопасности для государства и роль зарубежных стран в обеспечении населения региона основными продовольственными товарами. Предлагаются комплексные мероприятия по обеспечению продовольственной безопасности региона вне зависимости от изменений внешних и внутренних условий. Рассматривается зарубежный опыт по обеспечению продовольственной безопасности и использование их передового опыта в условиях региона. Изучен опыт таких стран мира, как Китайская Народная Республика, Российская Федерация, опыт соседней и дружественной страны Узбекистан по обеспечению продовольственной безопасности и обоснование возможности использования их передового опыта в анализируемом регионе. Предлагается возможным и целесообразным внедрение передового опыта таких стран мира, как Российская Федерация, Китайская Народная Республика и соседней и дружественной страны Узбекистан на примере анализируемого региона по обеспечению продовольственной безопасности. Предложены пути реализации основных направлений обеспечения продовольственной безопасности передовых стран мира в исследуемом регионе.

Ключевые слова: продовольствие, продовольственная безопасность, зарубежный опыт, сельское хозяйство, агропродовольственное производство, продовольственные товары, регион, направление, обеспечение продовольственной безопасности региона, проблемы доступности продовольствия зарубежных стран мира, применение опыта стран мира по обеспечению продовольственной безопасности в исследуемом региона.

FOREIGN EXPERIENCE IN ENSURING FOOD SECURITY AND THE USE OF THEIR BEST EXPERIENCE IN REGIONAL CONDITIONS

The article deals with ensuring food security as a direction for the sustainable development of the region. The current realities and trends in food security in a number of countries of the world are analyzed. The importance of food security for the state and the role of foreign countries in providing the population of the region with basic food products are

determined. Comprehensive measures are proposed to ensure the food security of the region, regardless of changes in external and internal conditions.Foreign experience in ensuring food security and using their best practices in the region is considered. The experience of a number of countries of the world such as the People's Republic of China, the Russian Federation, the experience of the neighboring and friendly country of Uzbekistan in ensuring food security and the rationale for the possibility of using their best practices in the analyzed region were studied. It is proposed that it is possible and expedient to introduce the best practices of such countries of the world as the Russian Federation, the People's Republic of China and the neighboring and friendly country of Uzbekistan on the example of the analyzed region to ensure food security. The ways of implementing the main directions of ensuring food security of the advanced countries of the world in the region under study are proposed.

Keywords: food, food security, foreign experience, agriculture, agro-food production, food products, region, direction, ensuring food security in the region, problems of food availability in foreign countries of the world, applying the experience of countries of the world to ensure food security in the region under study.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Кошонова М.Р.*** – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, и.в. профессори кафедраи молия. **Суроға**: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64. Телефон: **918-14-12-14**. E-mail: **manzura @mail.ru**
Исайнова М.Ҳ. **-** Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға**: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64. Телефон: **933-13-03-43.** E-mail: **isainovam@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Кошонова М.Р.*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор экономических наук, доцент, и.о. профессора кафедры финансов. **Адрес**: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64. Телефон: **918-14-12-14.** E-mail: **manzura @mail.ru**
Исайнова М.Х. - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры экономики предприятий и предпринимательства. **Адрес**: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64. Телефон: **933-13-03-43**. E-mail: **isainovam@mail.ru**

Information about the authors: ***Koshonova M.R.*** - Tajik State Financial and Economic University, Doctor of Economics, Associate Professor, Acting professor of the department of finance. **Address**: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64. Phone: **918-14-12-14.** E-mail: **manzura@mail.ru**
Isaynova M.Kh. - Tajik State Financial and Economic University, assistant of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address**: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64. Phone: **933-13-03-43**. E-mail: **isainovam@mail.ru**

УДК 33+311(575,3)

АРЗЁБИИ ОМОРИИ СОХТОРИ ШУҒЛИ АҲОЛӢ АЗ РӮИ НАМУДИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Афзалшо Исозода., Аҳмадов Ф.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Данғара

Яке аз самти афзалиятноки сиёсати давлатии шуғли аҳолӣ ташкили курсҳои омӯзишӣ, ки дар самти баландбардории самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ равона гардидааст, ба шумор меравад. Амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар соҳаи тайёр намудан, бозомӯзӣ, такмили ихтисоси мутахассисон ва кормандон бо назардошти талаботи иқтисодиёти рақамӣ, таҳияи механизми доимоамалкунандаи танзими низоми тайёр кардани мутахассисон ва кормандон яке аз мақсадҳои асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тайёр намудани мутахассисон бо назардошти талаботи бозори меҳнат мебошад [4]. Мутобиқ намудани сатҳи касбии кормандон ба талаботҳои бозори меҳнати муосир, муайян ва ошкор кардани талаботи имрӯза ва ояндаи бозори меҳнат ба мутахассисон мутобиқи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи асосӣ ба шумор меравад, зеро самаранокии фаъолияти бозори меҳнатро аз ҳолат, вазъият ва сохтори шуғл арзёбӣ намудан мумкин аст.

Бояд хотирасон гардид, ки омилҳое, ки бавосита ба сатҳи зиндагӣ таъсир мерасонанд дараҷаи шуғли аҳолии қобили меҳнат, давомнокии вақти корӣ, шиддатнокии меҳнат, шароити ҳифзи меҳнат, техникаи бехатарӣ дар истеҳсолот ва ғайра ба шумор меравand [1,с.116].

Сохтори шуғл то дараҷаи муайян сохтори умумии иқтисодиётро иникос мекунад ва тағйирёбии он то як андоза зери таъсири тағйирёбии иқтисодиёт сурат мегирад. Дар ин замина, маълум мегардад, ки коркарди сиёсати самараноки шуғл бояд таблиғгари чорабиниҳо буда, пеш аз ҳама бо тағйирёбии сохтори шуғл аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ мувофиқ бошад. Таҷрибаи гузариш ба иқтисоди бозорӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки бозсозии сохторӣ яке аз вазифаҳои мушкил ба шумор меравад. Дар алоқамандӣ ба ин, зарурият ба миён меояд, ки тағйирёбии сохтори шуғли аҳолиро аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ арзёбӣ намоем, зеро ҳалли як қатор муаммоҳо аз он вобаста мебошанд. Пеш аз ҳама, зарурияти омӯзиш ва нисбатан афзун намудани асосҳои назариявии сохтори ҷараёнҳо, ошкор намудани қонуният ва алоқамандии байни тақсимоти шуғл дар соҳаҳои фаъолият, ки дар шароити муосир нобаробар ҷойгир шудааст, ба миён меояд. Дигар самти масъала дар он аст, ки нокифоягии воситаҳои методологӣ барои таҳқиқи тағйирёбии сохтори шуғл аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ истифодашаванда ба назар мерасад. Сеюм, мавҷуд набудани асосҳои консептуалӣ ва механизми муайян дар рафти коркарди сиёсати сохтории шуғл чи дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақавӣ боиси пурра таҳқиқ нагардидани масъалаи мазкур мегардад [3,с.74].

Дар таҳқиқоти мазкур ба сифати арзёбии тағйирёбии сохторӣ, омӯзиши тағйирёбии сохтори шуғл аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ барои солҳои 2011-2020 фаҳмида мешавад. Интихоби қатори вақтӣ бо он асоснок карда мешавад, ки дар соли 2011 таснифоти нав, таснифоти умумии намуди фаъолияти иқтисодӣ (ТУНФИ-1) тадбиқ шуда буд, ки ба таснифоти қаблан истифодашаванда таснифоти умумии соҳаҳои хоҷагии халқ (ТУСХХ) қиёснопазир мебошад. ТУНФИ – вобаста ба зарурияти мутобиқ сохтани низоми баҳисобгирӣ ва омор, ки дар амалияи байналхалқӣ истифода мегардад, қабул гардидааст. Бояд ёдовар гардид, ки маълумоти солҳои 2019-2020 оид ба намуди фаъолияти иқтисодӣ тибқи ТУНФИ-2 таснифот карда мешаванд. Дар ин замина, номгузории самти фаъолияти иқтисодӣ, ки дар диаграммаи 1 инкос ёфтааст, қисман фарқкунанда мебошад. Чунончи, дар ТУНФИ-2 намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ба монанди: дигар фаъолияти хизматрасонӣ, санъат, вахтхушӣ ва истироҳат, идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон, фаъолияти касбӣ, илмӣ ва техникӣ, маълумот ва коммуникатсияҳо, таъминоти обтозакунӣ, тақсимот ва гирифтани ашёи дуюмдараҷа истифода гардидааст, ки дар таснифоти ҷаблӣ истифода намегардид ва қисме аз онҳо дар дигар шакл пешниҳод шуда буданд.

Дар ТУНФИ-1 намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ба монанди: дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ ва дар дигар ташкилотҳои бахши хизматрасонӣ истифода мегардид.

Баробари рушд ёфтани иқтисодиёти мамлакат дар шароити иқтисоди рақамӣ дар намудҳои фаъолияти иқтисодӣ чи дар бахши воқеӣ ва хизматрасонӣ низ тағйиротҳо сӯрат мегиранд. Дар ин замина метавонад намудҳои фаъолияти иқтисодии ба ҳолат ва шароитҳои рақамикунонии иқтисодиёти мамлакат мутобиқ дар ТУНФИ-ҳои навбатӣ ворид карда шаванд ва дар ин самт бояд маҳдудиятҳо мавҷуд набошанд.

Дар рафти таҳқиқи оморӣ маълум гардид, ки дар сохтори шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ТУНФИ тағйироти ҷиддӣ ба назар мерасад.

Диаграммаи 1. Тақсимоти аҳолии машғул дар иқтисодиёти ҷумҳурӣ аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ, солҳои 2011-2020 бо %
Diagram 1. Distribution in the economy of the republic by type of economic activity, 2011-2020 %

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои маҷмуаи омории Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.– 2021. – С. 142-143.

Бояд қайд намуд, ки ҳиссаи аҳолии машғул дар соҳаи кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ нисбат ба дигар соҳаҳо бештар (соли 2011-ум 67% ва соли 2020-ум 60,9%-и шуғли умумӣ) буда, ин маълумот дар диаграмма ворид нагардидааст, зеро соҳаҳое, ки ҳиссаи аҳолии шуғлварзанда дар онҳо кам аст, дар диаграмма инникос намеёбанд.

Аз маълумотҳои диаграммаи 1 маълум аст, ки даҳсолаи охир боиси ҷидди тағйир ёфтани сохтори шуғли аҳолӣ аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ гардида, ҳиссаи шуғл дар баъзе намуди фаъолият афзоиш ёфтааст. Соли 2020 нисбати соли 2011 ҳиссаи шуғл аз рӯйи намуди фаъолият бо нишондоди банди фоизӣ чунин аст:

- ҳолати афзоишёбӣ соҳаи маориф 1,5 б.ф.; дигар фаъолияти хизматрасонӣ 1 б.ф.; тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ 0,9 б.ф., сохтмон 0,8 б.ф.; савдои яклухт ва чакана, таъмири автомобилҳо, молҳои маишӣ 0,7 б.ф.; фаъолияти касбӣ, илмӣ ва техникӣ 0,7 б.ф.; саноати коркард 0,6 б.ф.; санъат, вахтхушӣ ва истироҳат 0,6 б.ф.; таъминоти обтозакунӣ,

тақсимот гирифтани ашёи дуюмдарача 0,5 б.ф.; маълумот ва коммуникатсияҳо 0,5 б.ф.; нақлиёт ва хоҷагии анбор 0,5 б.ф.; меҳмонхона ва тарабхонаҳо 0,4 б.ф.; фаъолияти молиявӣ 0,3 б.ф.; идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон 0,3 б.ф.; мақомоти давлатӣ ва мудофиа 0,2 б.ф.; саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо 0,1 б.ф.

- ҳолати коҳишёбӣ дар соҳаи кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ -6.1б.ф., дар неруи барқ газ ва таъминоти об -0,2 б.ф.; амалиётҳо бо амволи ғайриманқул -0,3 б.ф.; дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ -2,9 б.ф., дар дигар ташкилотҳои бахши хизматрасонӣ -1 б.ф.; ба назар мерасад ва саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо 0,1 б.ф.

Таҳқиқи солонаи тағйирёбии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ имкон дод, ки се гурӯҳи намуди фаъолияти иқтисодиро ҷудо созем: ба гурӯҳи аввал (I) намудҳои фаъолияте ворид карда шудаанд, ки ҳиссаи шумораи аҳолии машғул дар онҳо тамоюли устувори афзоиш дорад; ба гурӯҳи дуюм (II) намудҳои фаъолияте, ки тамоюли устувори афзоиш надоранд, ба гурӯҳи сеюм (III) намудҳои фаъолияте, ки устуворона коҳиш меёбанд. Натиҷаи таҳқиқи тағйирёбии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Тағйирёбии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар солҳои 2011-2020

Table 1. Change in the share of the employed population by type of economic activity in 2011-2020

Намуди фаъолияти иқтисодӣ	Солҳо							Гурӯҳи намуди фаъолият
	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	↑	↓	↓	↓	↑	↑	↓	II
Моҳипарварӣ	↔	↓	↑	↓	↔	-	-	II
Саноати истихроҷи маъданҳои куҳӣ ва коркарди конҳо	0,4	↔	↔	↔	↔	↔	↔	II
Саноати коркард	2,8	↓	↓	↑	↓	↓	↔	III
Неруи барқ, газ ва таъминоти об * Дастрасӣ (таъмин)-и қуваи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво**	0,8	↔	↓	↔	↑	↓	↓	III
Таъминоти обтозакунӣ, тақсимот ва гирифтани ашёи дуюмдараҷа ***	-	-	-	-	-	↑	↔	II
Сохтмон	3,3	↓	↓	↑	↔	↓	↔	II
Савдои яклухт ва чакана, таъмири автомобилҳо, мотосиклҳо, молҳои маишӣ ва маводҳои истифодаи шахсӣ	5,6	↑	↓	↑	↓	↓	↑	II
Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	0,3	↑	↔	↑	↔	↑	↔	I
Нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа♣ Нақлиёт ва хоҷагии анбор♣♣	1,9	↑	↓	↑	↑	↓	↓	II
Маълумот ва коммуникатсияҳо♣♣♣	-	-	-	-	-	↑	↔	II
Миёнаравиҳои молиявӣ ва фаъолияти суғуртавӣ	-	-	-	-	-	↑	↑	I
Фаъолияти молиявӣ	0,7	↑	↓	↓	↓	-	-	III
Амалиётҳо бо амволи ғайриманқул, иҷора ва фаъолияти тиҷоратӣ Амалиётҳо бо амволи ғайриманқул	0,6	↑	↔	↑	↔	↑	↓	II
Фаъолияти касбӣ , илмӣ ва техникӣ	-	-	-	-	-	↑	↑	I
Идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон	-	-	-	-	-	↑	↑	I

* то соли 2018 тибқи маълумотҳои ТУНФИ-1 ҷамъоварӣ мегардид.
** солҳои 2019-2020 тибқи маълумотҳои ТУНФИ-2.
*** маълумотҳои намуди фаъолият тибқи ТУНФИ-2 аз соли 2019 инҷониб ҷамъоварӣ мегардад.
♣то соли 2018 тибқи ТУНФИ-1.алоқа ба ин намуди фаъолияти иқтисодӣ дохил мешуд.
♣♣солҳои 2019-2020 тибқи ТУНФИ-2 алоқа ба таркиби ин намуди фаъолияти иқтисодӣ дохил нашудааст.
♣♣♣ тибқи ТУНФИ-2 солҳои 2019-2020 ба қайд гирифта шудааст.

Мақомоти давлатӣ ва мудофиа; суғуртаи ҳатмии иҷтимоӣ	1,6	↓	↔	↑	↑	↓	↔	II
Маориф	8,4	↑	↑	↑	↑	↑	↑	I
Тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ	3,8	↑	↑	↑	↔	↔	↔	I
Санъат, вақтхушӣ ва истироҳат	-	-	-	-	-	↑	↑	I
Дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ	2,9	↓	↑	↓	↓	-	-	III
Дигар фаъолияти хизматрасонӣ	-	-	-	-	-	↑	↑	I
Дар дигар ташкилотҳои бахши хизматрасонӣ	0,1	↓	↔	↓	↓	-	-	III

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маълумотҳои маҷмуаи омории Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.– 2021. – С. 142-143 таҳия гардидааст.

Динамикаи тағйирёбии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ, ки ҳамчун фарқияти ҳиссаи нишондиҳандаи сохторӣ дар давраи ҷорӣ ва базавӣ муайян карда мешавад, се гурӯҳи намуди фаъолияти иқтисодиро собит ва тақсим намуд. Аз рафти таҳқиқ маълум гардид, ки бештар дар соҳаҳои хизматрасонӣ ҳиссаи шумораи аҳолии машғул тамоюли устувори афзоиш дорад.

Гарчанде, ки шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои хизматрасонӣ, саноат ва сохтмон нисбат ба як қатор мамлакатҳои ИДМ камтар бошад, аз рӯйи нишондиҳандаи шуғл дар соҳаи кишоварзӣ, ҷангал ва хоҷагии моҳипарварӣ 60,9%-и шуғли умумиро ташкил мекунад. Дар соҳаи саноат 4,9%, сохтмон 4,2% ва бахши хизматрасонӣ 30%-и шуғли умумиро ташкил мекунад [2,с.166-170].

Таҳлили динамикаи тағйирёбии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар давраи аз 2011 то 2020 сол ҳашт намуди фаъолияти иқтисодиро (меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо, миёнаравиҳои молиявӣ ва фаъолияти суғуртавӣ, фаъолияти касбӣ, илмӣ ва техникӣ, идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон, маориф, тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ, санъат, вақтхушӣ ва истироҳат, дигар фаъолияти хизматрасонӣ) ошкор намуд, ки дар давраи таҳқиқгардида ҳиссаи шумораи аҳолии машғул дар онҳо зиёд шудааст.

Ҳиссаи аҳолии машғул дар соҳаҳои меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо, маориф, тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ дар соли 2011-ум 12,5%-ро ташкил медод, ки дар соли 2020-ум 2,8 банди фоизӣ бештар гардидааст. Ҳиссаи аҳолии машғул дар соҳаҳои миёнаравиҳои молиявӣ ва фаъолияти суғуртавӣ, фаъолияти касбӣ , илмӣ ва техникӣ, идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон, санъат, вақтхушӣ ва истироҳат, дигар фаъолияти хизматрасонӣ дар соли 2020-ум нисбат ба соли 2019-ум 0,5 банди фоиз зиёд шудааст. Дар маҷму намудҳои фаъолияти иқтисодии ба гурӯҳи аввал шомилгардида соли 2020 нисбат ба соли 2019 –ум 0,8 банди фоизӣ зиёд шудааст.

Давоми давраи таҳқиқгардида ҳиссаи шумораи аҳолии машғул дар соҳаҳои иҷтимоӣ ба монанди маориф, тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ тамоюли устувори афзоишёбӣ дорад, зеро дар сиёсати дохилии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи маориф ва илм ва дар маҷмуъ иҷтимоиёт бартарӣ дошта, нимаи хароҷотҳои буҷети давлатиро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, дар Паёмҳои ҳарсолаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат,Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии мамлакат ба масъалаҳои иҷтимоӣ, хусусан соҳаи маориф ва илм таваҷҷуҳи махсус дода мешаванд. Дар Паёми имсола низ омадааст, ки «.... соҳаҳои илму маориф ва тандурустӣ ҳамеша дар меҳвари сиёсати давлату Ҳукумати мамлакат қарор дорад» [6].

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 бар меояд, дар гурӯҳи якуми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ соли 2020 нисбат ба соли 2019-ум 0,6 б.ф. ва нисбати соли 2011-ум 6,4 б.ф. шуғл афзоиш ёфтааст.

Нишондиҳандаи маҷмуи дар гурӯҳи дуюми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ аз коҳишёбии шуғл хабар медиҳад. Дар давраи солҳои 2011-2020 нишондиҳандаи шуғл дар гурӯҳи болозикр 3,1 б.ф. коҳиш ёфтааст. Дар гурӯҳи сеюми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ нишондиҳандаи маҷмуи сатҳи баланди коҳишёбии шуғлро нишон медиҳад. Гарчанде, ки нишондиҳандаи маҷмуи дар гурӯҳи мазкур барои солҳои 2019 ва 2020 бетағйир бошад, соли 2020-ум нисбат ба соли 2011-ум 3,3 б.ф. коҳиш ёфтааст, ки паёмади нек надорад. Аз ин рӯ, зарурият пеш меояд, ки сохтори шуғл аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ мавриди

таҳлили оморӣ қарор дода шуда, динамикаи афзоиш ва коҳишёбии шуғл ошкор гардад, чораҳои зарурӣ дар самти танзими масъалаи мазкур андешида шаванд. Зеро шуғл яке аз нишондиҳандаи асосии калидии иқтисодию иҷтимоӣ буда, беҳдошти сатҳи зиндагии аҳолӣ аз он вобастагӣ дошта, иқтидори истеҳсолию хизматрасонии мамлакатро нишон медиҳад.

Ҷадвали 2. Гурӯҳбандии ҳиссаи шумораи аҳолии машғул аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар солҳои 2011-2020 бо %

Table 2. Grouping of the share of the employed population by type of economic activity in 2011-2020 in %

Намуди фаъолияти иқтисодӣ	Солҳо						
	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Гурӯҳи якуми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ «Тамоюли устувори афзоиши ҳиссаи шумораи аҳолии машғул доранд»							
Маориф	8,4	8,8	9,2	9,6	9,7	9,8	9,9
Тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ	3,8	4,1	4,4	4,7	4,7	4,7	4,7
Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	0,3	0,4	0,4	0,6	0,6	0,7	0,7
Миёнаравиҳои молиявӣ ва фаъолияти суғуртавӣ	-	-	-	-	-	0,9	1,0
Фаъолияти касбӣ, илмӣ ва техникӣ	-	-	-	-	-	0,6	0,7
Идоракунӣ ва фаъолияти ёрирасон	-	-	-	-	-	0,2	0,3
Санъат, вақтхушӣ ва истироҳат	-	-	-	-	-	0,5	0,6
Дигар фаъолияти хизматрасонӣ	-	-	-	-	-	0,9	1
Дар маҷмуъ	12,5	13,3	14	14,6	14,7	18,3	18,9
Гурӯҳи дуюми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ «Тамоюли устувори афзоиши ҳиссаи шумораи аҳолии машғулро надоранд»							
Савдои яклухт ва чакана, таъмири автомобилҳо, мото-сиклҳо, молҳои маишӣ ва маводҳои истифодаи шахсӣ	5,6	6,3	6,2	7,	6,5	6,2	6,3
Сохтмон	3,3	2,8	2,8	4,2	4,2	4,1	4,1
Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	67,0	64,9	64,5	60,9	61,1	61,2	60,9
Моҳипарварӣ	0,01	0,0	0,02	0,01	0,01	-	-
Саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Таъминоти обтозакунӣ, тақсимот ва гирифтани ашёи дуюмдараҷа ***	-	-	-	-	-	0,5	0,5
Нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа♣ Нақлиёт ва хоҷагии анбор♣♣	1,9	2,4	2,3	1,8	2,6	2,5	2,4
Маълумот ва коммуникатсияҳо♣♣♣	-	-	-	-	-	0,5	0,5
Амалиётҳо бо амволи ғайриманқул, иҷора ва фаъолияти тиҷоратӣ Амалиётҳо бо амволи ғайриманқул	0,6	0,9	0,9	1,3	1,3	0,4	0,3
Мақомоти давлатӣ ва мудофиа; суғуртаи ҳатмии иҷтимоӣ	1,6	1,5	1,5	1,9	2,0	1,8	1,8
Дар маҷмуъ	80,4	79,3	78,7	77,6	78,2	77,7	77,3
Гурӯҳи сеюми намудҳои фаъолияти иқтисодӣ «Намудҳои фаъолияте, ки ҳиссаи шумораи аҳолии машғул устуворона коҳиш меёбанд»							
Саноати коркард	2,8	2,5	2,5	3,6	3,5	3,4	3,4
Неруи барқ, газ ва таъминоти об * Дастрасӣ (таъмин)-и қуваи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво**	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,6	0,6
Фаъолияти молиявӣ	0,7	1,1	1,0	0,9	0,8	-	-
Дигар хизматҳои коммуналӣ,	2,9	2,8	2,9	1,9	1,7	-	-

*** маълумотҳои намуди фаъолият тибқи ТУНФИ-2 аз соли 2019 инҷониб ҷамъоварӣ мегардад.
♣то соли 2018 тибқи ТУНФИ-1.алоқа ба ин намуди фаъолияти иқтисодӣ дохил мешуд.
♣♣солҳои 2019-2020 тибқи ТУНФИ-2 алоқа ба таркиби ин намуди фаъолияти иқтисодӣ дохил нашудааст.
♣♣♣ тибқи ТУНФИ-2 солҳои 2019-2020 ба қайд гирифта шудааст.
* то соли 2018 тибқи маълумотҳои ТУНФИ-1 ҷамъоварӣ мегардид.
** солҳои 2019-2020 тибқи маълумотҳои ТУНФИ-2.

иҷтимоӣ ва шахсӣ							
Дар дигар ташкилотҳои бахши хизматрасонӣ	0,1	0,04	0,04	0,02	0,00	-	-
Дар маҷму	7,3	7,2	7,1	7,1	6,8	4	4

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маълумотҳои маҷмуаи омории Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.– 2021. – С. 142-143 таҳия гардидааст.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов, Ф.М. Арзёбии омории сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография / Қ.Х. Хушвахтзода, Ф.М. Аҳмадов, Ф.М. Ашуров. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 187 с.
2. Исозода А.З. Омӯзиши омории шуғли аҳолӣ ҳамчун категорияи муҳими иҷтимоӣ-иқтисодӣ / А.З. Исозода, Ф.М. Ахмадов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Илмҳои иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва соҳаи иҷтимоӣ.– №1 (40). – 2022. – С. 166-170.
3. Красильников О.Ю. Структурные сдвиги в экономике: теория и методология / О.Ю. Красильников – Саратов: Научная книга, 1999. –74 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тайёр намудани мутахассисон бо назардошти талаботи бозори меҳнат. ш. Душанбе, 1 августи соли 2012, № 895.
5. Маҷмуаи омории Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.– 2021. – С. 142-143.
6. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 26.01.2021, шаҳри Душанбе.

АРЗЁБИИ ОМОРИИ СОХТОРИ ШУҒЛИ АҲОЛӢ АЗ РӮИ НАМУДИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳамаи тағйиротҳои сохторӣ, ки дар иқтисодиёти мамлакат мегузаранд, ба воситаи сохтори шуғли аҳолӣ иникос намудан имконпазир аст. Шуғл дар марҳилаҳои гуногуни тағйирёбии рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ худро мувофиқ сохта, имкон медиҳад, ки дар кадом марҳилаи рушд ё буҳрон қарор доштани иқтисодиётро мулоҳиза намоем, зеро шумораи шуғл рушди иқтисодиро ҳамроҳӣ менамояд. Аз ин рӯ дар шароити муосир таҳлили сохтори шуғли аҳолӣ аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ аҳамияти назариявӣ ва амалиро ба худ касб менамояд. Дар мақолаи мазкур, ҷанбаҳои методӣ барои арзёбии тағйирёбии сохтории шуғл дар заминаи таҳлили тағйирёбии маҷмуии сохторӣ, ки имкони баҳо додани бузургии тағйирёбии сохториро аз рӯйи намудҳои алоҳидаи фаъолият медиҳад, баррасӣ гардидааст. Ҳамзамон, тағйирёбии миқдории дохилии шуғл аз рӯйи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар сохтори умумии шуғл, ки динамикаи тағйирёбии шумораи шуғлро дар дигар намуди фаъолият иникос мекунад, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: сохтори шуғл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, намуди фаъолияти иқтисодӣ, тағйирёбии сохторӣ, захираҳои меҳнатӣ, сиёсати давлатии шуғли аҳолӣ, сатҳи касбии кормандон, сатҳи зиндагӣ.

СТАТИСТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СТРУКТУРЫ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ПО ВИДАМ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Все структурные изменения, происходящие в экономике страны, можно наглядно представить через структуру занятости населения. Занятость адаптируется к разным стадиям изменений в социально-экономическом развитии и позволяет рассудить о степени развития или кризиса экономики, поскольку численность занятости сопутствует экономическому развитию. Поэтому в современных условиях анализ структуры занятости населения по видам экономической деятельности приобретает теоретическое и практическое значение. В данной статье рассмотрены методические аспекты оценки структурных изменений занятости населения на основе анализа общих структурных изменений, которые позволяют оценить величину структурных изменений по отдельным видам деятельности. Также было изучена внутренняя изменения количество занятости по видам деятельности в общей структуре занятости, которая отражает динамику изменению численности занятых по другим видам деятельности.

Ключевые слова: структура занятости в Республике Таджикистан, вид экономической деятельности, структурные изменения, трудовые ресурсы, государственная политика занятости, профессиональный уровень работников, уровень жизни.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE EMPLOYMENT STRUCTURE OF THE POPULATION BY TYPE OF ECONOMIC ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

All structural changes taking place in the country's economy can be visualized through the structure of employment. Employment adapts to different stages of change in socio-economic development and makes it possible to judge the degree of development or crisis of the economy, since the number of employment accompanies economic development. Therefore, in modern conditions, the analysis of the structure of employment of the population by type of economic activity acquires theoretical and practical significance. This article discusses the methodological aspects of assessing structural changes in the employment of the population based on the analysis of general structural changes, which allow us to estimate the magnitude of structural changes in certain types of activities. It was also studied the internal change in the number of employment by type of activity in the overall structure of employment, which reflects the dynamics of changes in the number of employees in other types of activity.

Keywords: structure of employment in the Republic of Tajikistan, type of economic activity, structural changes, labor resources, state employment policy, professional level of workers, standard of living.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Исозода Афзалшо Зиёдулло*** **–** Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи банақшагирӣ ва барномасозии компютерӣ дар соҳаҳо. **Суроға**: 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Данғара. E-mail: **isozoda19@mail.ru.** Телефон: **(+992) 885556595**
Аҳмадов Фараҳманд Муфазалович **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи омор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail**: Farahmand@mail.ru.** Телефон**: (+992)901-61-66-33**

Сведение об авторов: ***Исозода Афзалшо Зиёдулло*** - Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры проектирование и компютерное програмирование в отрасли. **Адрес**:735320 Таджикистан, Дангара центральная улица 25. E-mail: **isozoda19@mail.ru.** Телефон: **(+992) 885556595**
Ахмадов Фарахманд Муфазалович **-** Таджикского национального университет, к.э.н., старший преподователь кафедры статистики. **Адрес**: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail**: Farahmand@mail.ru.** Телефон: **(+992)901-61-66-33**

Information about the author: ***Isozoda Afzalsho Ziyodullo*** - Dangara State University, assistant of the department of design and computer programming in the industry. **Address:** 735320 Tajikistan, Dangara central street 25. E-mail: **isozoda19@mail.ru.** Phone**: + (992) 885556595**
Akhmadov Farahmand Mufazalovich - Tajik National University, PhD in Economics, Senior Lecturer of the Department of Statistics. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: **Farahmand@mail.ru**. Phone: **(+992)901-61-66-33**

УДК: 336.71

БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ВА СОХТОРИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ИҚТИСОДӢ

Нуралиева Д.К.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мавриди зикр аст, ки дар шароити муосир бозори меҳнат ва хизматрасонӣ яке аз ҷанбаҳои муҳим дар иқтисодиёти ҳар як кишвари алоҳида ба ҳисоб рафта, такондиҳандаи иқтисоди миллӣ дониста мешаванд. Самти мазкур диққати олимони соҳаро ҳанӯз дар асрҳои XVII-XIX ба худ ҷалб намудааст, ки муҳимияти онро нишон медиҳад. Бозори меҳнат ва хизматрасонӣ дар асарҳои олимони шинохтаи риштаи иқтисод ба монанди К.Маркс, А.Смит, Ҷ.Кейнс, П.Самуэлсон [13; 7; 9] ва ғайра ба таври назаррас таҳқиқ гадидаанд. Бозори хизматрасониҳо дорои сохтори мураккаб буда, дар он бозори хизматрасониҳои молиявӣ – бонкӣ мақоми махсусро ишғол менамояд. Дар воқеъ, имрӯз бо қиёс ба дигар бахшҳои бозори хизматрасониҳо, бозори хизматрасониҳои молиявӣ – бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишоф ёфтааст, ки ин гувоҳи рушди бахши молиявии мамлакат дониста мешавад.

Рушди устувори иқтисоди миллӣ аз зиёдшавии амалиёти молиявӣ ва густаришёбии фаъолияти низоми бонкии он вобастагии беандоза дорад. Яке аз вазифаҳои ташкилотҳои қарзӣ дар замони муосир ин пешниҳоди хизматрасониҳо ба муштариён баҳисоб рафта, рушду инкишфи ҳар як ташкилоти қарзии алоҳида аз ташаккулёбии бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва сифати хизматрасониҳои пешниҳодшаванда вобаста аст. Бозори хизматрасониҳо дорои сохтори ба худ хос буда, дар худ бахшҳои гуногунро фарогир мебошад. Хизматрасониҳои бонкӣ дар сохтори бозори хизматрасониҳо мавқеи хосеро ишғол намудаанд ва яке аз қисматҳои асосии он ба ҳисоб меравад. Сохтори бозори хизматрасониҳо дар расми 1 оварда шудааст. Аз расми 2 бармеояд, ки бозори хизматрасониҳо аз зерсохтор иборат буда, дар маҷмуъ онро метавон ба 4 – қисмати асосӣ гурӯҳбандӣ намуд. Тибқи гуруҳбадии расми 1 яке аз бахшҳои муҳими сохтори бозори хизматрасониҳо ин бозори хизматрасониҳои идоракунӣ, танзим ва мубодила ба ҳисоб меравад. Дар зерсохтори бозори мазкур бозори хизматрасониҳои молиявӣ ва бонкӣ ҳамчун яке аз қисматҳои муҳим ва калидӣ амал менамояд.

Расми 1. Сохтори бозори хизматрасониҳо
Figure 1. The structure of the services market

Таҳияи муаллиф

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ҷиҳати фаъолияти муваффақонаи субъектони амалкунанда, донистани амиқи вазъи бозор аҳамияти махсус дорад. Огоҳӣ ва омӯзиши саривақтии ҳолати бозор барои субъектони иқтисодӣ имкониятҳои зиёдеро фароҳам оварда, густаришёбии фаъолияти онҳоро таъмин менамояд. Аз нуктаи назари

институтсионалӣ, бозори хизматрасониҳои бонкӣ соҳаи махсуси муносибатҳои иқтисодие мебошанд, ки раванди хизматрасониҳои бонкиро ба тартиб медарорад ва роҳандозӣ менамояд. Вобаста ба ин, метавон зикр намуд, ки моҳияти иқтисодии хизматрасониҳои бонкӣ, маҳсулотҳои бонкӣ ва тартиби пешниҳоди онҳо аз ҷониби олимони зиёди иқтисодшинос мавриди омӯзиш қарор дода шудааст, ки аз мубрамият ва зарурияти он дарак медиҳад.

Баъд аз гузариш ба низоми иқтисоди бозорӣ ва пайдоиши рақобат, бонкҳо бояд на танҳо ба вазъи дохилии фаъолияти худ аҳамият диҳанд, балки стратегияи дарозмуддатро ҷиҳати пешбурди кор низ таҳия намоянд. Яъне дар шароити муосир вазъи бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба таври назаррас тағийр меёбад ва бонкҳо бояд ба ин гуна тағйиротҳо омода бошанд.

Ҳамин тариқ, дар баробари рушди муносибатҳои бозорӣ, ва инкишофёбии номгӯи хизматрасониҳо аз бахши бонкӣ тақозо мегардад, ки барои ҷалби бештари муштариён чи шахсони ҳуқуқӣ ва чи шахсони воқеӣ сифати хизматрасониҳо ва тартиби пешниҳоди онҳоро бознигарӣ намоянд. Зеро имрӯз талаботи муштариён тағйир ёфтааст ва химатрасониҳо бояд тибқи талаботи онҳо пешкаш гарданд. Вобаста ба ин, имрӯз бонкҳои тиҷоратии кишвар бояд аз механизмаҳои маркетингии муосир ба таври комил истифода намоянд. Чунин ба назар мерасад, ки истифодаи принсипҳои маркетинг дар амалияи бонкҳои мо ғайриоқилона аст, зеро талабот ба таври пурра қонеъ нагардида истодааст. Дар ҷумҳурӣ бонкҳои тиҷоратӣ микдоран меафзоянд ва мувофиқан хидматҳои пешниҳодшаванда низ бояд афзоиш ёбанд. Дар баробари ин, бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол наметавонанд зарари имконоти аз дастрафтаро баҳогузорӣ кунанд. Риоя накардани принсипҳои маркетингӣ дар шароити муосир метавонад ба фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ боиси аз даст додани фоида, инчунин коҳишёбии қобилияти пардохтпазирӣ ва устувории молиявӣ гардад. Бо назардошти ин, барои дар бозор рақобатпазир боқӣ мондан ва фаъолияти самаранок дар бозори дохилӣ ва ворид шудан ба бозорҳои сармояи хориҷӣ, бояд аз усулҳои фаъоли мақсадноки маркетингӣ истифода намуд. Вобаста ба ин, бояд дарҷ намуд, ки сохтори фоидаи ташкилотҳои қарзӣ метавонад тағийр ёбад. Дар шароити муосири иқтисодӣ бонкҳоро зарур аст, ки доираи хизматрасониҳоро зиёд намоянд. Зеро, дигар бонкҳо наметавонанд бо пешниҳоди амалиёти анъанавӣ дар бозор даромади баланд гиранд ва рақобатпазирии худро таъмин созанд. Акнун бонкҳоро лозим аст, ки фаъолона роҳҳои нави рушди тиҷоратро пайдо созанд.

Такмили фаъолият дар ин самт аз бонкҳо талаб менамояд, ки дар ҳар як филиал ва шуъба низоми мусоиди хидматрасонӣ ба муштариёнро ташкил намоянд. Гузашта аз ин, имконияти пешниҳоди хизматрасониҳоро тариқи фосилавӣ таҳия созанд. Имрӯз усулҳои муқаррарии пешниҳоди хидматҳо ба муштариён имкон намедиҳанд, ки талаботи муштариён ба пуррагӣ қонеъ гардад. Дар ин самт норасоиҳо зиёданд, ки аз ҳама муҳимтаринаш инкишофи нопурраи инфрасохтори бонкӣ дониста мешавад, ки дар натиҷа муштариён аз бонкҳо қаноатманд намегарданд.

Дар адабиёти ватанӣ аз ҷониби як қатор олимони иқтисодшинос масоили марбут ба бозори хизматрасониҳои бонкӣ баррасӣ шудаанд. Вале ба андешаи мо таҳқиқотҳои гузаронидашуда то ҳол нокифояанд ва бо назардошти муҳимияти самти мазкур пажӯҳишҳо бояд бештар ба анҷом расонида шаванд. Мавриди қайд аст, ки масъалаҳои вобаста ба бозори хизматрасонии бонкӣ ва моҳияти онҳо дар корҳои илмӣ-таҳқиқотии олимони ватанӣ, ба монанди: Ҳусейнова Д., Ғаниев Р.Ғ., Ятимов Х. ва дигарон қисман мариди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтаанд [2,с.125]. Дар кори диссертатсионии худ Ғаниев Р.Ғ. моҳияти хидматҳои бонкиро ҳамчун натиҷа ё таъсири судманди амалиёти бонкӣ муайян кардааст, ки дар маҷмуъ метавонад талаботи муштариёноро қонеъ созад. Ба гуфтаи Ятимов Х.М. хидматҳои бонкӣ ва сифати пешниҳоди онҳо шарти асосии рушди ташкилотҳои қарзӣ мебошанд [3,с.110]. Ҳамчунин, як қатор олимони рус, аз ҷумла О.С. Рудакова, А.М. Тавасиева, хидматҳои бонкиро ҳамчун як намуди фаъолият маънидод мекунанд, ки ҳадафи он қонеъ намудани аҳолӣ бо маҳсулотҳои бонкӣ мебошад [11,с.29]. Тадқиқоти мо нишон дод, ки дар байни бисёр иқтисодчиён то ҳол дар бораи муайян кардани категорияи хизматрасониҳои бонкӣ, маҳсулоти бонкӣ, амалиёти бонкӣ ва ғайра ақидаи ягона вуҷуд надорад. Дар айни замон, баъзе олимон ба он назаранд, ки хидматҳои

бонкӣ ҷузъи маҳсулоти бонкӣ мебошанд ва амалиёти бонкӣ бошад маҷмуи амалҳои ба ҳам алоқаманди ташкилотҳои қарзӣ ва муштарӣ оид ба ҳалли масъалаҳои мушаххаси иқтисодӣ аст. Дар маҷмуъ, метавон зикр намуд, ки моҳияти хизматрасониҳои бонкӣ дар амалҳои ҳадафмандонаи бонк ҷиҳати қонеъсозии талаботи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ин маҷмуи.

Вале масъалаи хусусиятҳои хизматрасониҳои бонкӣ, сохтори бозори хизматрасониҳои бонкӣ, мушкилиҳои ҷойдошта, таъсири онҳо ба фаъолияти бонкҳо ва рушди минбаъдаи бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар маҷмуъ метавонем зикр намуд, ки хизматрасониҳои бонкӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ин доираи анъанавии фаъолияти соҳибкорӣ буда, сарчашмаи муҳимтарини ҷалби даромади бонкӣ ва қонеъгардонии талаботҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дониста мешавад.

Аз нуқтаи назари институтсионалӣ, бозори хизматрасониҳои бонкӣ як соҳаи муносибатҳои бозорӣ мебошад, ки талабот ва пешниҳодро ба хизматрасониҳои бонкӣ барои қонеъ гардонидани талаботи мизоҷони муассисаҳои бонкӣ таъмин менамояд. Механизми фаъолияти бозори маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ - ин низоми фишангҳои иқтисодии мувозинати талабот ва пешниҳод ба маҳсулоти бонкӣ, барои мубодилаи “пул – маҳсулоти бонкӣ”, гардиши пули нақд ва гардиши маҳсулоти бонкӣ мебошад. Ҳангоми фаъолияти бозори хизматрасониҳои бонкӣ талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ аз рӯи хоҳиш ва завқи муштариён – шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ муайян карда мешавад.

Расми 2. Бозори маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ ва механизми иҷроиши он
Figure 2. Market of banking products and services and its implementation mechanism

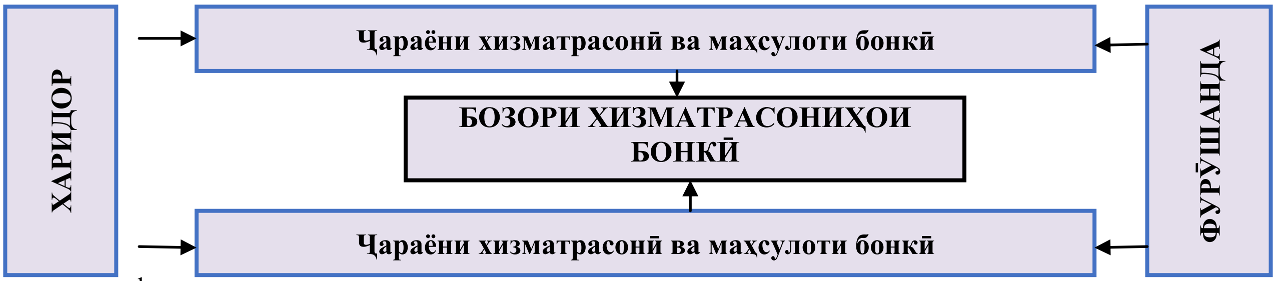

Таҳияи муаллиф

Субъектҳои асосии бозори хизматрасониҳои бонкӣ субъектони ба ҳисоб мераванд, ки даромади онҳо дар аксари мавридҳо аз хароҷот ба миқдори пасандозҳо зиёд аст. Тавассути ташкилотҳои қарзӣ даромадҳо ба сармоягузорӣ табдил меёбанд ва норасоии маблағро барои рушди фаъолияти ширкатҳо таъмин менамояд. Дар бозори бонкӣ ҳаракати пайвастаи гардиши пул ва маҳсулоти бонкӣ ба назар мерасад, ки ба сӯи ҳамдигар ҳаракат карда, як гардишро ба вуҷуд меоранд. Кулли намояндаҳои бозори хизматрасониҳои бонкӣ бештар бо пул сарукор доранд [15,с.112]. Ин ба он маъно аст, ки ин бозор барои ба ҳамоварии фурӯшандагон ва харидорони маҳсулоти муайян кӯмак мекунад – яъне ҷиҳати иҷроиши ӯҳдадориҳои молиявӣ ба муштариён ёрӣ мерасонад (пардохти фоизро барои пуле, ки имрӯз гирифта шудааст дар оянда ваъда медиҳад). Дар ин бозор аз як тараф шахсони алоҳида, ширкатҳо, муассисаҳои давлатие фаъолият менамоянд, ки маблағҳои озод доранд ва омодаанд ба корбар (фурӯшанда) пешниҳод намоянд ва аз ҷониби дигар онҳое, ки ба захираҳои молиявӣ эҳтиёҷ доранд (харидорон) ва омодаанд барои истифодаашон фоиз пардохт кунанд. Бозори мазкур дар муътадилгардонии қурби пули миллӣ ва таҳкими иқтисоди миллӣ нақши асосӣ мебозад, зеро иқтисоди бозорӣ муомилоти муътадили пулиро (бо роҳи танзими талабот ва пешниҳоди пул) талаб мекунад.

Бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба бахшҳои гуногун тасниф мешавад. Бахшҳои бозори бонкӣ ва самтҳои мақсадноки он дар расми 3 гурӯҳбандӣ шудааст.

Ба андешаи аксари олимони соҳа, яке аз қисматҳои муҳими бозори хизматрасониҳои бонкӣ унсурҳои он мебошад. Махсусан Парусимова Н.И. қайд менамояд, ки бозори хизматрасониҳои бонкӣ дорои унсурҳои зерин мебошад:

Расми 3. Гурӯҳбандии бахшҳои бозори хизматрасониҳои бонкӣ
Figure 3. Grouping of banking services market segments

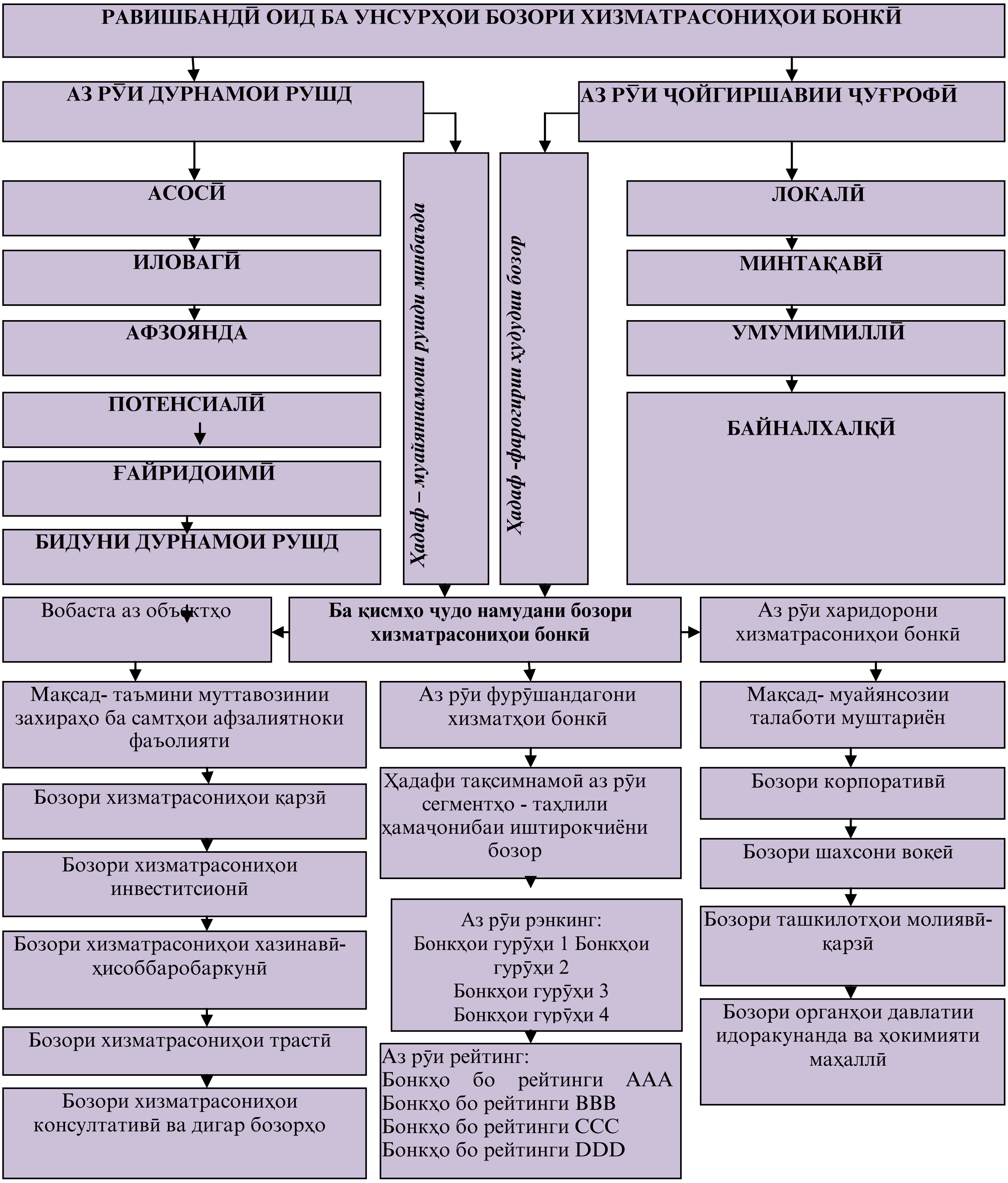

Таҳияи муаллиф

- ➢ маҷмуи усулҳои танзими бозорӣ ва давлатии бозори хизматрасонии бонкӣ барои нигоҳ доштани устувории он;
- ➢ танзими муносибатҳои байни субъектҳои бозори хизматрасониҳои бонкӣ бо меъёрҳои ҳуқуқи дохилӣ ва байналмилалӣ;
- ➢ мавҷудияти доираи васеи хизматрасониҳои бонкӣ;
- ➢ шумораи номаҳдуди иштирокчиёни бозор;
- ➢ нархгузории озод ба маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ;

-шаффофияти маълумот дар бораи тамоюлҳои асосии рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ, фаъолияти иштирокчиёни он.

Аксари мутахассисони соҳаи бонкӣ пешниҳод мекунанд, ки бозори хизматрасониҳои бонкӣ бояд аз рӯи сохтори маҳсулот, яъне объектҳои бозор, аз рӯи фарогирии ҷуғрофӣ ва намудҳои истеъмолкунандагони (харидорон) маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ гурӯҳбандӣ карда шавад. Махсусан, Никитин А.В., дарҷ менамояд, ки аз нуқтаи назари сохторӣ бозори хизматрасониҳои бонкӣ маҷмуи хизматрасониҳоеро дарбар мегирад, ки барои мутариён пешниҳод мегарданд [8,с.28]. Дар ин самт элементҳои муҳимтарини онро метавонем дар чунин шакл гурӯҳбандӣ намоем:

- бозори хизматрасониҳои қарзӣ-депозитӣ;
- бозори хизматрасониҳои сармоягузорӣ;
- бозори ҳисоббаробаркунӣ – хазинавӣ;
- бозори хизматрасонии машваратӣ ва ғайра.

Бояд тазаккур дод, ки бо гурӯҳбандии бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз рӯи маҳсулот ба таври пурра арзёбӣ намудани моҳият ва нақши он ғайриимкон аст. Дар инҷо, ҳар яке аз ин бозорҳо, дар навбати худ, аз бозорҳои хидматрасонии алоҳида ё соҳаҳои алоҳидаи фаъолияти бонк иборат мебошанд. Дар ҳар яке аз бозорҳои интихобшудаи хизматрасонии бонкӣ як қатор соҳаҳоро метавон ҷудо намуд: қарздиҳӣ, қарздиҳии ғайримустақим, кори амонатгузорӣ, миёнаравии сармоягузорӣ, хизматрасонии ҳисоббаробаркунӣ – хазинавӣ, эмиссия ва хизматрасонии кортҳои пластикӣ, хизматрасониҳои асъорӣ, амалиёти трастӣ, хизматрасонии миёнаравӣ, хизматрасонии машваратӣ - иттилоотӣ, нигоҳдорӣ, ҳифз ва интиқоли сарватҳои қиматнок, суғурта, фаъолияти маркетингӣ, хизматрасонии нотариалӣ, рушди технологияҳои бонкӣ ва ғайра.

Аз рӯи фарогирии ҷуғрофӣ бозорҳои маҳаллӣ, минтақавӣ, миллӣ ва байналмилалиро метавон аз ҳамдигар фарқ намуд. Бозори маҳаллии хизматрасониҳои бонкӣ дар дохили шаҳрак ва ё ноҳия ташкил карда мешавад ва фарогири як минтақаи аз нигоҳи ҷуғрофӣ хурд мебошад. Бозорҳои минтақавӣ ҳудуди як ё якчанд минтақаҳои ҳамсояро фарогир мебошанд. Бозори умумимиллии хизматрасониҳои бонкӣ дар доираи иқтисодиёти алоҳидаи миллӣ амал мекунад. Бозорҳои байналмилалии хизматрасонии бонкӣ ҳам бозори ҷаҳонӣ ва ҳам бозорҳои хизматрасониҳои бонкиро дар сатҳи иттиҳодияҳои алоҳидаи байнидавлатӣ намояндагӣ мекунанд.

Барои муштариён низ дар шароити муосир гурӯҳбандии бозори хизматрасониҳои бонкӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Зеро маҳз гурӯҳбандии бонкҳо аз рӯи рейтингҳо ба мизоҷон имкон медиҳад, ки пасандозҳои худро то ҳадди имкон самаранок сармоягузорӣ кунанд ё аз маҳсулот ё хизматрасониҳои бонкӣ истифода баранд. Яъне мавқеи бонк дар низоми бонкӣ, сатҳи даромаднокии он, эътимоднокӣ ва сифати хизматрасониҳои пешниҳодшавандаи бонкӣ метавонад мақоми бонкро муайян созад ва муштариён ин ё он бонкро барои худ интихоб намоянд. Таҷрибаи кишварҳое, ки бахши бонкии пешрафта доранд, нишон медиҳад, ки баҳодиҳии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ аз ҷониби ширкатҳои рейтингӣ ба таври зарурӣ роҳандозӣ гардидааст ва ин омил сабаби рушди ҳамаҷонибаи низоми бонкӣ гардидааст. Бояд дарҷ намоем, ки рейтинги бонкӣ усули баҳодиҳии муқоисавии фаъолияти якчанд бонкҳо буда, дар он раванди фаъолияти бонк дар бозор таҳлил карда мешавад. Рейтинг ба тавсифи умумӣ аз рӯи хусусиятҳои муайян асос ёфтааст ва ин имкон медиҳад, ки бонкҳоро бо пайдарпаии муайян мувофиқи дараҷаи паст шудани ин хусусият гурӯҳбандӣ кард. Имрӯз, даҳҳо агентиҳои рейтингӣ дар ҷаҳон маълуманд, аммо дар бозори байналхалқӣ танҳо чаҳор ширкат, ки ба рейтингҳо тахассус доранд, бартарӣ доранд: се амрикоӣ - Moody's Investors Service, Inc. (Moody's), Standard & Poor's Corporation (S&P), Daff & Phelps Credit Ratings Co (DCR) ва як англо-амрикоӣ - Fitch IBCA (Fitch). Яъне, агентиҳои рейтингӣ пас аз таҳлили нишондиҳандаҳои фаъолияти бонкӣ ба ҳар як муассисаи бонкӣ рейтинги муайян медиҳанд.

Гурӯҳбандӣ аз рӯи рейтинг вақти таҳлили бозори бонкиро хеле кам мекунад ва ба андозаи муайян сифати онро кафолат медиҳад. Ин омил пеш аз ҳама барои муштариён муҳим арзёбӣ мегардад. Зеро мушатрӣ бо истифода аз натиҷаи таҳлил гузаронидаи агентиҳои рейтингӣ ҷиҳати интихоби бонк хулосаи худро мебарорад ва аз хизматрасониҳои бонки интихобнамудааш истифода менамояд. Гузашта аз ин, ба раванди фаъолияти бозори хизматрасониҳои бонкӣ як қатор омилҳое таъсири манфӣ мерасонанд,

ки ташкилотҳои қарзиро зарур аст бо назардошти онҳо дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ кори худро пеш баранд. Омӯзиши адабиёти соҳавӣ имконият медиҳад, ки маҷмуи омилҳои таъсирбахшро дар чунин шакл гурӯҳбандӣ намоем (расми 4).

Расми 4. Омилҳои таъсирбахш ба низоми бозори хизматрасониҳои бонкӣ
Figure 4. Factors affecting the market system of banking services

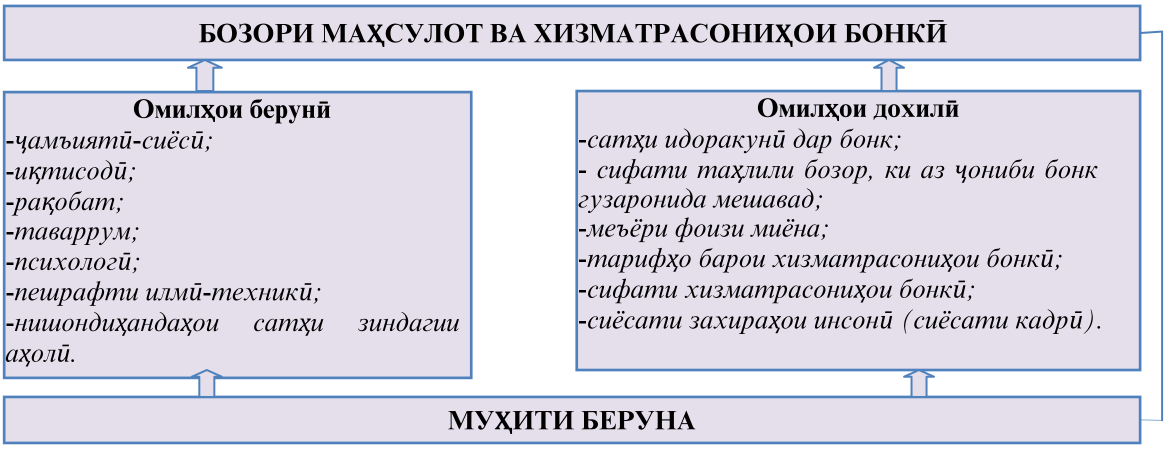

Аз расми 4 бар меояд, ки ба раванди фаъолияти бозори хизматрасониҳои бонкӣ омилҳои зиёде таъсир мерасонанд. Омилҳои таъсирбахш дар ин самт ҳам дохилӣ ва ҳам берунӣ буда, метавонанд дар ташаккулёбии бозори мазкур халал ворид созанд. Ин ҷо диққати асосиро бояд ба таъсири омилҳои дохилӣ равона намуд, зеро кормандони бонк ҷиҳати самаранокии фаъолияти он мавқеи калидиро соҳибанд ва пешрафту нумӯи бонк аз дараҷаи саводнокии онҳо вобаста мебошад. Ҳамчунин дараҷаи кордонии роҳбарияти бонк низ бояд пайваста аз ҷониби Шурои нозирони бонк назорат карда шавад, то ки таъсири омилҳои мазкур коҳиш ёбад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло метавон зикр намуд, ки фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ҳамчун маҷмуи хизматрасониҳои бонкии фаъол, ғайрифаъол ва миёнаравии молиявӣ мебошад, ки дар умум бозори хизматрасониҳои бонкиро ташкил медиҳад. Бозори мазкур дорои сохтори муайян, иштиокчиён ва робитаҳо бисёрҷониба мебошад, ки дар расми 5 нишон дода шудааст.

Расми 5. Сатҳи зинанизомии сохтор ва пайвастагии бозори хизматрасонии бонкӣ
Figure 5. Hierarchical level of the structure and connectivity of the market of banking services

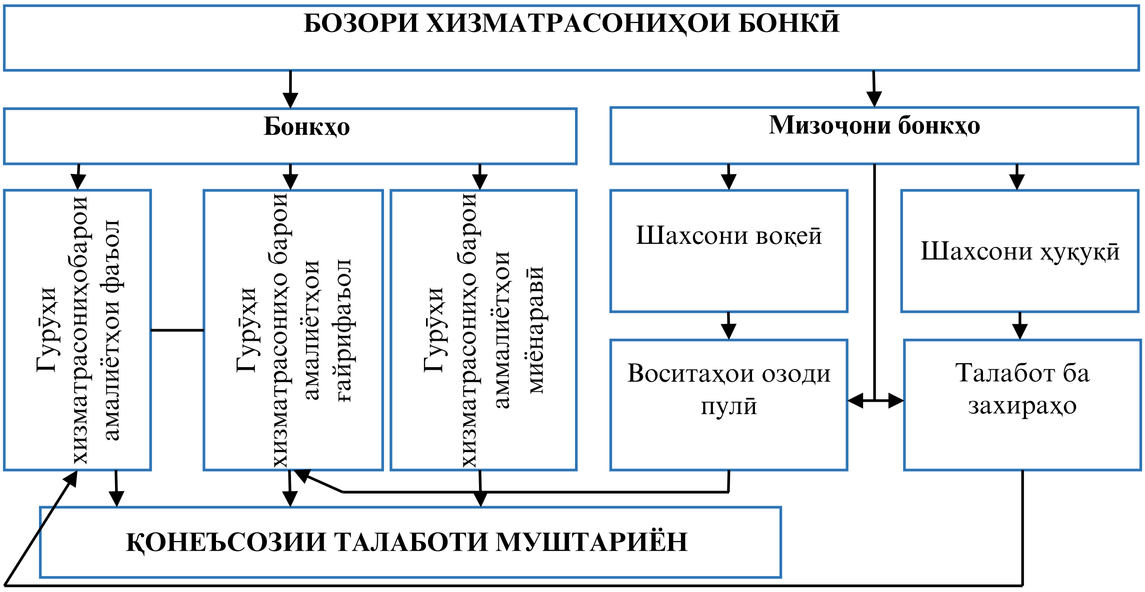

Дар маҷмуъ, метавон тазаккур дод, ки бозори хизматрасониҳои бонкӣ як ниҳоди ягонаи иҷтимоию иқтисодӣ буда, дорои хусусияти дуҷонибаи иқтисодӣ мебошад.

Ҳамчунин, ин бозор хусусияти институтсионалӣ дошта, дар таҳкими раванди такрористеҳсолкунӣ, механизми дастгирии сармоягузорӣ ба иқтисодиёт ва рушди хоҷагии халқ нақши муҳим дорад. Ҳамин тавр, бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар низоми иқтисодиии ҳар як кишвари алоҳида мавқеи хосро соҳиб буда, дар самаранокии фаъолияти субъектони иқтисодӣ ва дастрасии аҳолӣ ба маҳсулотҳои гуногуни бонкӣ аҳамияти муҳим дорад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Сайфуров К.

АДАБИЁТ

1. Банковское дело. Экспресс-курс / под ред. д-ра экон. наук, проф. О. И. Лаврушина. – 3-е издание перераб. и доп. – М.: КноРус, 2009. – 352 с.
2. Гаюров Г.Х. Баррасии масоили назариявӣ – амалии истифодаи навовариҳои электронӣ дар низоми бонкӣ ва дурнамои рушди он / Гаюров Г.Х. Паёми ДДБ ба номи Носири Хусрав, -қисми 2. -№1/4 (80).
3. Гаюров Г.Х. Развитие инвестиционной - кредитной деятельности банков в условиях высокого риска // Вестник ТНУ. – 2015. -№ 2/4 (169) -С.223-226.
4. Готовчиков, И. Технология оценки потенциальной эффективности кредитного портфеля банка / И. Готовчиков // Банковские технологии. -2007. -№ 4. -С. 46-51.
5. Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо” аз 26.12.2019, №171.
6. К. Маркс Предисловие ко второму изданию I тома «Капитала» / К. Маркс, Ф. Энгельс Сочинения. -М.: Политиздат, 1957. -т. 23. -С. 17-18.
7. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Перевод с английского Н.Н. Любимова. (Москва: Государственное издательство Иностранной литературы, 1948).
8. Никитин А.В. Маркетинг в банке. - М.: Финансы, 2011. - 432 с.
9. Парусимова, Н.И. Тенденции развития банковского дела и трансформация банковских продуктов в разных типах экономических систем: автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. экон. наук. -СПб., 2006.
10. Роҳнамо «Дар бораи восита ва усулҳои идоракунии хавфи қарзӣ дар ташкилотҳои қарзӣ» аз 19.11.2021, №170.
11. Сайфуров К.Ф. Совершенствование финансово-кредитного механизма воспроизводства основных фондов сельского хозяйства в условиях рынка (на материалах Республики Таджикистан) диссертация, кандидата экономических наук: 08.00.05. -Бишкек, 2013.
12. Самуэльсон П. Э. Основания экономического анализа / Пер. с англ. под ред. П.А. Ватника. -СПб.: Экономическая школа, 2002. - 604 с.
13. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. -М.: Эксмо, 2007. - (Серия: Антология экономической мысли) - 960 с.
14. Соколинская, Н.Э. Кредитные риски в российском банковском секторе: факторы и менеджмент / Н.Э. Соколинская // Банковские услуги. - 2006. -№5. -С.2-28.
15. Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей банковской системы Республики Таджикистан / У.С. Хикматов // Вестник (Российско-Таджикский (Славянский) университет). - 2019. -№3(67). -С. 41-52.

БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ВА СОХТОРИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақола паҳлуҳои мубрами бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва роҳҳои баландбардории сифати онҳо дар шароити муосири иқтисодӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст. Масоили назариявӣ ва амалии баландбардории сифати хизматрасониҳои бонкӣ ва такмили механизмҳои он таҳқиқ шуда, роҳҳои дурусти пешниҳоди маҳсулотҳои бонкӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Муаллиф ба ҷанбаҳои бисёрсамтаи хизмарасониҳои бонкӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, мушкилиҳои ҷойдошта ҳангоми пешниҳоди маҳсулотҳо ва хизматрасониҳои бонкиро мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Асоснок гардидааст, ки дар шароити муосири иқтисодӣ сифати пешниҳоди хизматрасониҳо яке аз нишондиҳандаҳои калидӣ дар фаъолияти бонкҳо буда, дараҷаи самаранокии фаъолияти онҳо аз ин сахт вобаста мебошад. Ҳамчунин, муаллиф ба омилҳои таъсиррасон ва боздорандаи рушду такмили хизматрасониҳои бонкӣ диққати махсус дода, ин омилҳоро гуруҳбандӣ ва таҳлил намудаанд. Қайд гардидааст, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои зиёде мавҷуданд, ки метавонанд ба суръати хизматрасониҳои бонкӣ ва сифати онҳо таъсири амиқ дошта бошанд. Дар мақола омилҳои ҷойдошта ба таври дақиқ таҳқиқ шуда, роҳҳои бартарафнамоии онҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Гузашта аз ин, фаъолияти самараноки бонкҳо дар бозори бонкӣ ва тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои фосилавӣ дар низоми бонкии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар асоси омӯзиши дақиқ ва таҳлилҳои ҳамаҷониба, ҷиҳати баландбардории сифати хизматрасониҳои бонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дурнамои рушди онҳо, аз ҷониби муаллиф як қатор тавсияҳо пешниҳод гардидааст, ки метавонанд заминаи мусоид фароҳам оранд.

Калидвожаҳо: бонкҳо, низоми бонкӣ, хазматрасониҳои бонкӣ, маҳсулотҳои бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, менеҷменти бонкӣ, сифати хизматрасониҳо, сармояи бонкӣ, амалиётҳои бонкӣ, хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ.

РЫНОК БАНКОВСКИХ УСЛУГ И ЕГО СТРУКТУРА В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В статье обсуждаются ключевые аспекты рынок банковских услуг и способы повышения их качества в современных экономических условиях. Исследованы теоретические и практические аспекты повышения качества банковских услуг и совершенствования его механизмов, а также анализированы основные способы предоставления банковских продуктов в современных условиях. Автор направляет основное внимание на многогранных аспектах банковских услуг и исследуют проблемы предоставления банковских продуктов и услуг в Республике Таджикистан. Обосновано, что в современных экономических условиях качество оказания услуг является одним из ключевых показателей деятельности банков, и от этого зависит уровень их эффективности. Автор, также уделяет особое внимание факторам, влияющим и препятствующим развитию и совершенствованию банковских услуг, классифицируя и анализируя этих факторов. Было отмечено, что в банковской системе Республики Таджикистан существует множество факторов, которые могут оказать сильное влияние на скорость и качество предоставления банковских услуг. В статье подробно рассматриваются существующие факторы и обсуждаются пути их преодоления. Кроме того, были изучены эффективность работы банков на банковском рынке и порядок предоставления дистанционных банковских услуг в банковской системе Таджикистана. На основе тщательного изучения и всестороннего анализа, авторы предлагают ряд рекомендаций по повышению качества банковских услуг в банковской системе Республики Таджикистан и перспектив их развития, что позволяет создать благоприятную среду.

Ключевые слова: банки, банковская система, банковские продукты, кредитные организации, банковский менеджмент, качество банковских услуг, банковский капитал, банковские операции, дистанционные банковские услуги.

THE MARKET OF BANKING SERVICES AND ITS STRUCTURE IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

This article discusses and analyzes the key aspects of banking services and ways to improve their quality in today's economic environment. The theoretical and practical aspects of improving the quality of banking services and improving its mechanisms are investigated, and the main ways of providing banking products in modern conditions are analyzed. The author focuses on the multifaceted aspects of banking services and explores the problems of providing banking products and services in the Republic of Tajikistan. It has been substantiated that in modern economic conditions the quality of services is one of the key indicators of banks' activities, and the level of their efficiency depends on this. The author also pays special attention to the factors affecting and hindering the development and improvement of banking services, classifying and analyzing these factors. It was noted that there are many factors in the banking system of the Republic of Tajikistan that can have a strong impact on the speed and quality of banking services. The article examines in detail the existing factors and discusses ways to overcome them. In addition, the effectiveness of banks in the banking market and the procedure for providing remote banking services in the banking system of Tajikistan were studied. Based on a thorough study and comprehensive analysis, the author offers a number of recommendations for improving the quality of banking services in the banking system of the Republic of Tajikistan and the prospects for their development, which allows creating a favorable environment.

Keywords: banks, banking system, banking products, credit institutions, banking management, quality of banking services, banking capital, banking operations, remote banking services.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуралиева Дилафруз Камоловна*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведение об авторе: ***Нуралиева Дилафруз Камоловна*** - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры банковское дела. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17

Information about the authors: ***Nuralieva Dilafruz Kamolovna*** - Tajik National University, Applicant of the Department of Banking. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17

УДК 334.15(575.3)

СОСТОЯНИЕ ОТРАСЛЕВОЙ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ДИНАМИКА ЕЕ ИЗМЕНЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЛЕНСТВА В ВТО

Исломидинзода Алишер Али, Кодирзода Диловар Бахриддин

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, Таджикский национальный университет

На современном этапе развития экономики Таджикистана, в котором возрастает влияние внешних факторов на состояние отельных отраслевых рынков страны, одна из острых социально-экономических проблем развития общества связана с обеспечением занятости населения и создания достойных условий труда. Трансформационные процессы и преобразования, связанные, во-первых, с разгосударствлением собственности и, во-вторых, с либерализацией внешнеторговой деятельности, значительно повлияли на структуру отраслевой занятости, что актуализирует проведение новых научных исследований в этом направлении. Кроме того, экономические последствия пандемии COVID-19 и введённые ограничения со стороны стран-торговых партнеров Республики Таджикистан на перемещение физических лиц оказали существенное влияние на динамику трудовой миграции и актуализировали проблему обеспечения занятости населения внутри страны. Таким образом, для оценки динамики и состояния отраслевой занятости населения в Республике Таджикистан считаем важным дать оценку экономическим показателям, раскрывающим эффективность занятости населения в стране и особенности функционирования рынка труда с учетом реализации принятых обязательств страны по либерализации рынка труда в рамках ВТО.

Среди других макроэкономических показателей, характеризующих социально-экономическое развитие страны, занятость выступает как важный показатель, отражающий уровень благосостояния нации. Обеспечение достойного труда является важным условием повышения качества жизни [3,с.80]. Если сама занятость определяет степень эффективности социально-экономической политики страны, то улучшение ее отраслевой структуры определяет степень прогрессивности общественных реформ, перспективы развития экономики страны и обеспечения жизненно важных потребностей человека в материальных и духовных благах, а также перспективы реализации его возможностей в обществе. Важным показателем, характеризующим эффективность занятости населения в Республике Таджикистан, являются динамика изменения количества экономически активного населения, обеспечение им занятости, уровень безработицы, перемещение трудовых ресурсов между отраслями экономики и др. В качестве исходной базы исследования считаем важным использовать статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, по состоянию отраслевой структуры рынка труда за 2014–2020 гг.

Таблица 1. Динамика численности экономически активного населения в Республике Таджикистан за 2014–2020 гг., тыс. человек

Table 1. Dynamics of the number of economically active population in the Republic of Tajikistan for 2014–2020, thousand people

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2014
Трудовые ресурсы	4983	5111	5224	5326	5427	5521	5625	112,88
% к предыдущему году–	-	102,57	102,21	101,95	101,90	101,73	101,88	-
Рабочая сила	2382	2437	2438	2460	2478	2514	2557	107,35
% к предыдущему году–	-	102,31	100,04	100,90	100,73	101,45	101,71	-
занятые в экономике,	2325	2380	2384	2407	2426	2463	2506	107,78
% к предыдущему году–		102,37	100,17	100,96	100,79	101,53	101,75	-
Безработные	56	57	54	53	52	51	51	91,07
% к предыдущему году		101,79	94,74	98,15	98,11	98,08	100,00	-
Недоиспользование рабочей силы в экономике	2601	2674	2786	2866	2949	3007	3068	117,95
% к предыдущему году		102,81	104,19	102,87	102,90	101,97	102,03	-
Уровень безработицы	2,4	2,3	2,3	2,2	2,1	2,0	2,1	87,50

Источник: Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.133

В таблице 1 приведена динамика изменения численности экономически активного населения в Республике Таджикистан за 2014–2020. Как показывают приведенные данные в 2020г., число трудовых ресурсов Республики Таджикистан составило 5625 тыс. человек и выросло, по сравнению с 2014г на 12,88%. Общее число экономически активного населения страны в этот период составило 2557 тыс. человек, из которых 2506 тыс. человек приходятся на занятых и 51 тыс. человек на безработных. Если число рабочей силы и занятых в экономике выросло на 7, 35 и 7,78%, соответственно, то число безработных сократилось на 9,3% в 2020г., по сравнению с 2014г.

Число недоиспользованной рабочей силы в экономике в 2020 г. составило 3068 тыс. человек и выросло, по сравнению с 2019г., на 17,95%. Уровень безработицы в последние 7 лет сохраняется в пределах 2,4-2,1%. Исследование численности экономически активного населения, число занятых и безработных в последние годы показывает, что за годы пандемии значение данных показателей практически не уменьшилось и сохранило свои темпы роста, как и до кризисного периода.

На первый взгляд представленная картина говорит о том, что в современном Таджикистане ситуация в области занятости населения носит весьма благоприятный характер. Так как, процентное соотношение роста динамики приведенных показателей раскрывает, как растет число рабочей силы, занятых, имеет аналогичную положительную тенденцию. Например, если число трудовых ресурсов страны в 2015-2020 гг. ежегодно росло в пределах 102,57 и 101,88%, по сравнению с предыдущими годами, то почти такое соотношение наблюдается и для показателя роста числа экономически активного населения и занятых в экономике. Это говорит о том, что число рабочей силы вновьвходящее на рынок труда, регулярно обеспечивается местом работы и не имеется трудностей в сфере трудоустройства.

Однако, с другой стороны, для определения эффективности размещения трудовых ресурсов в стране считаем важным оценивать структурные изменения занятости населения по формам собственности и отраслям экономики. Анализ изменения динамики занятости по формам собственности позволяет оценить степень развития рыночных отношений в Республике Таджикистан.

Анализ показателей занятости населения по формам собственности показывает, что в 2020г. число занятых в частном секторе экономики составило 1770,5 тыс. человек или 70,6% от общего числа занятых в экономике. Данный показатель в 2014г. составил 1486,6 тыс. человек или 64,0%. Рост числа занятых в частном секторе увеличился в основном за счет роста приватизации, разгосударствления собственности и акционирования государственных предприятий. Число занятых в государственном секторе в 2020г. составил 497,5 тыс. человек или 19,9% от общего числа занятых в экономике. Сокращение численности занятых на предприятиях государственного сектора связано с сокращением их численности. В 2014 г в государственном секторе были сосредоточены 444,6 тыс. человек или 19,1%. На коллективную и смешанную форму собственности приходится 238,2 тыс.человек, или 9,7% от общего числа занятых в экономике (табл. 2).

Таблица 2. Динамика изменения численности занятого населения по формам собственности в Республике Таджикистан

Table 2. Dynamics of changes in the number of employed population by types of ownership in the Republic of Tajikistan

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Всего занято в экономике	2325,4	2379,7	2384,2	2407,0	2425,5	2463,4	2506,2
% к предыдущему году –	-	102,34	100,19	100,96	100,77	101,56	101,74
государственная	444,6	441,5	456,1	470,3	484,5	490,7	497,5
% к предыдущему году –	-	99,30	103,31	103,11	103,02	101,28	101,39
частная	1486,6	1588,6	1577,8	1594,1	1728,9	1733,1	1770,5
% к предыдущему году –	-	106,86	99,32	101,03	108,46	100,24	102,16
коллективная	368,4	323,8	325,8	317,4	207,8	216,0	216,2
% к предыдущему году –	-	87,89	100,62	97,42	65,47	103,95	100,09
смешанная с иностранным участием	20,6	18,5	18,4	19,0	4,3	4,3	4,8

% к предыдущему году	-	89,81	99,46	103,26	22,63	100,00	111,63
смешанная без иностранного участия	5,3	7,3	6,1	6,2	0,02	19,3	17,2
% к предыдущему году	-	137,74	83,56	101,64	0,32	96500,00	89,12

Источник: Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.135

Независимо от объявления перехода на рыночную экономику за первые годы независимости, частная собственность начала преобладать над государственной собственностью в трудоустройстве граждан страны только начиная с 2000 г. В указанном году доля частной собственности в обеспечении занятости составила 43,1%, в то время как в государственном секторе этот показатель снизился до 32,0%. В последние годы доля коллективной формы собственности также в обеспечении занятости населения имеет тенденцию снижения. Если на коллективную форму собственности в 1991г. приходилось 21,2% занятости населения, и в 2001г. наблюдался максимальный рост в размере 30,1%, то в 2020г. она снизилась до 8,6% (рис.1).

Рисунок 1. Численность занятого населения по формам собственности в %
Figure 1. Employed population by type of ownership in %

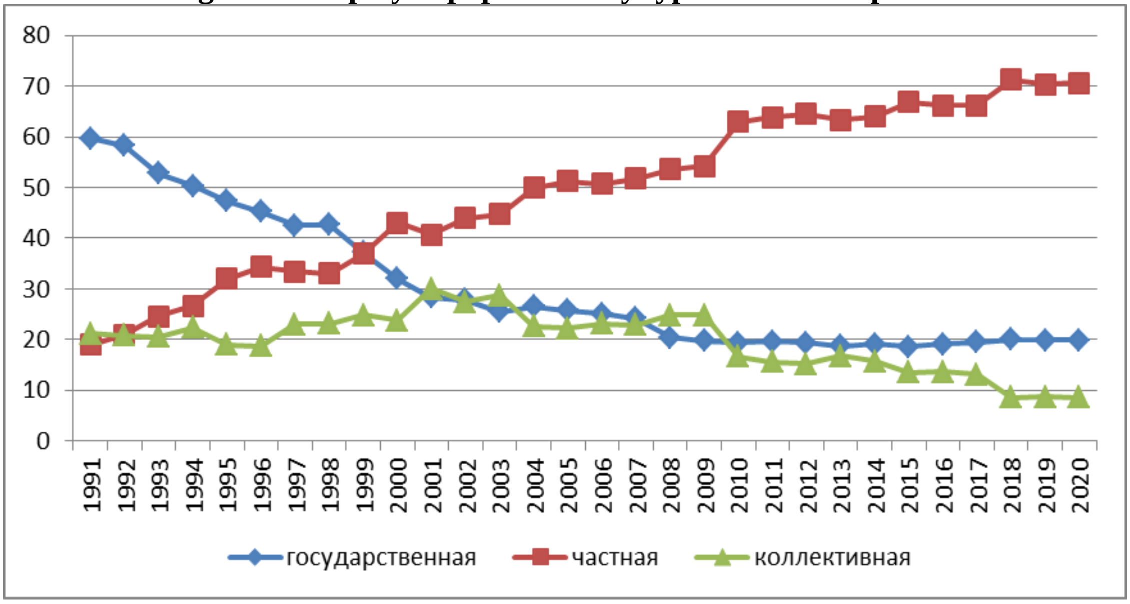

Источник: Составлено авторами по: Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.134,135

Особенный интерес с позиции объекта нашего исследования представляют изменения тенденций занятости населения в предприятиях и организациях смешанной формы собственности, в частности смешанная с иностранным участием и смешанная без иностранного участия. Доля смешанной собственности с иностранным участием в обеспечении занятости в Республике Таджикистан сохраняется в пределах 0,1% в 1992г и 0,2% в 2020. Незначительное повышение доли указанной формы собственности наблюдается начиная с 2000г. до 2017г., в которых составляет 0,6-0,9%. Парадоксально после вступления Республики Таджикистан в ВТО в 2013 г. доля смешанной формы собственности с иностранным участием начала снижаться, что говорит о том, что механизм ВТО не смог повысить роль иностранных предприятий в трудоустройстве граждан Республики Таджикистан (рис. 2).

Рисунок 2. Численность занятого населения смешанной формы собственности %
Figure 2. Employed population of mixed ownership, %

Источник: Составлено авторами по: Таджикистан: 30 лет государственной независимости //Статистический сборник. -Душанбе, АСПРТ, 2021. –С.134,135

В таблице 3 приведены структурные изменения занятости населения по отраслям экономики. Анализ показывает, что в 2020г. в реальном секторе экономики были заняты 1754,4 тыс. человек, что на 71,8 тыс. человек, или 7,78% больше, чем по сравнению с 2014г. Общее количество занятости в сфере сельского хозяйства, охоты и лесоводства достигло 1525,6 тыс. человек, или 86,96% от общего числа занятых в реальном секторе экономики. Число занятых в горнодобывающей промышленности и разработки карьеров в этот период составило 12,5 тыс. человек и обрабатывающей промышленности 86,4 тыс. человек. Анализ покатывает, что темпы роста занятости в сфере промышленности, строительства и сектора услуг опережают темпы роста сельского хозяйства. Занятость в сфере электроэнергии, газа и водоснабжения в этот период имеет тенденцию снижения (табл. 3).

Таблица 3. Динамика изменения числа занятого населения в Республике Таджикистан по отраслям экономики
Table 3. Dynamics of changes in the number of employed people in the Republic of Tajikistan by sectors of the economy

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/ 2014
Всего занято в экономике	2325,4	2379,7	2384,2	2407,0	2425,5	2463,4	2506,2	107,78
В реальном секторе	1682,6	1704,0	1694,8	1685,3	1698,9	1731,0	1754,4	104,27
Сельское хозяйство, охота и лесоводство	1524,2	1545,2	1538,5	1466,1	1481,9	1507,3	1525,6	100,09
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	10,6	12,5	11,4	12,6	14,1	12,5	12,5	117,92
Обрабатывающая промышленность	65,6	60,1	59,5	86,7	82,6	83,3	86,4	131,71
Электроэнергия, газ и водоснабжение	20,1	19,3	17,8	18,0	18,8	15,0	15,4	76,62
Строительство	61,9	66,5	67,1	101,6	101,4	100,8	101,9	164,62
В секторе услуг	642,8	675,7	690,5	721,7	726,6	732,4	751,8	116,96
Образование	203,9	209,3	220,5	231,5	235,0	242,1	247,1	121,19

Источник: Составлено авторами по: Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.137

Исследование распределения населения, занятого в экономике республики по отраслям в процентном соотношении показывает, что за все годы независимости аграрная модель экономики сохраняется, и она преобладает над другими отраслями экономики в трудоустройстве страны. Если в 1991г. доля занятости в сельском хозяйстве составило 44, то в 2011 г. достигла высшей точки - 67,0%. Начиная с 2012 г., вслед за объявлением Правительством республики программы ускоренной индустриализации страны и необходимости перехода на индустриальную модель развития экономики, наблюдается незначительное снижение доли сельского хозяйства в трудоустройстве населения на 60%. Однако такое снижение не связано с ростом доли промышленности в обеспечении занятости, а с повышением значения сферы услуг в трудоустройстве граждан. Так как, начиная с 2010г. по 2020г., доля промышленности сохраняется в пределах 4,7-5%, доля строительства в этот период сохраняется в пределах 3,-4% (рис 3).

Рисунок 3. Распределение населения, занятого в экономике республики по отраслям в %
Figure 3. Distribution of the population employed in the economy of the republic by industry in %

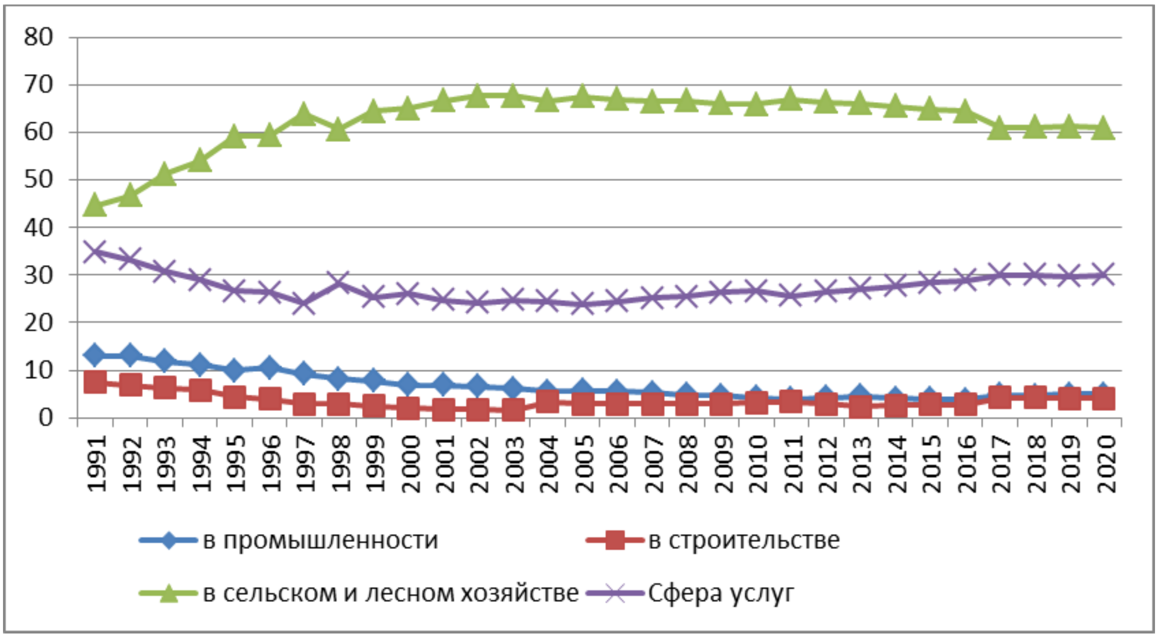

Источник: Составлено авторами по: Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.137

Таким образом, проведенный анализ показал, что в целом за годы независимости отраслевая структура занятности изменилась несущественно, но в структуре занятости по формам собственности произошли структурные изменения. Проведенный анализ тенденций изменения структуры отраслевой занятости населения в Республике Таджикистан показывает, что экономические преобразования после независимости значительно изменили структуру занятости населения по формам собственности. В отраслевой структуре занятости изменения характеризовались увеличением численности занятых на предприятиях сферы услуг или в непроизводственной сфере экономики. Спад производства промышленных продукций в 90х годах отрицательно повлиял на роль и значение промышленности в обеспечении занятости и создании добавленной стоимости и обусловил количественные и качественные изменения его структуры.

Важным показателем, характеризующим адаптацию рынка труда к экономическим изменениям, является сопоставление изменения численности занятых в экономике и роста Валового внутреннего продукта (табл.4).

Таблица 4. Сопоставление изменения численности занятых в экономике и роста ВВП в Республике Таджикистан

Table 4. Comparison of changes in the number of people employed in the economy and GDP growth in the Republic of Tajikistan

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/ 2014
Темпы роста ВВП	6,7	6,03	6,93	7,13	7,6	7,4	4,5	67,16
Темпы роста занятость	0,78	2,37	0,17	0,96	0,79	1,53	1,75	224,36
Соотношение темпов роста занятости к ВВП	0,12	0,39	0,02	0,13	0,10	0,21	0,39	334,05

Источник: Рассчитано авторами на базе Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –С.137

Сопоставление изменения численности занятых в экономике и роста валового внутреннего продукта показывает, что в 2014 г. рост ВВП на 1 процентный пункт сопровождался ростом числа занятых на 0,12 процентный пункт. В 2019 такое соотношение составило 0,21 процентный пункт. В 2015 и 2020гг., где наблюдается незначительное снижение темпа роста ВВП, рост ВВП на 1 процентный пункт сопровождался ростом числа занятых на 0,39 процентный пункт. Это говорит о том, что в 2015г. и 2020г. или реально отсутствовала зависимость между изменениями ВВП и численностью занятых или другие факторы повлияли на увеличение роста занятости в экономике.

Трансформацию отраслевой структуры занятости можно наблюдать посредством анализа соотношения долей занятого населения и отраслевой структуры ВВП (табл. 5).

Таблица 5. Динамика изменения структуры производства ВВП и численности занятых по секторам экономики Республики Таджикистан

Table 5. Dynamics of changes in the structure of GDP production and the number of employees by sectors of the economy of the Republic of Tajikistan

	1991		2000		2010		2020	
Сектор экономики	ВВП	Занятые	ВВП	Занятые	ВВП	Занятые	ВВП	Занятые
Индустриальный	25,4	13,0	23,7	6,9	11,52	4,2	26,5	5
Аграрный	40,73	44,7	43,02	65	35,51	65,9	22,6	60,9
Услуги	25,37	34,8	31,15	26	45,03	26,7	43,4	30
строительство	8,5	7,5	2,13	2,1	7,94	3,2	7,48	4,1
ИТОГО	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Источник: Рассчитано авторами на базе Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. –522с.

В 1991г доля промышленности в структуре ВВП составила 25,4%, доля занятых в данной отрасли 13,0%. В 2020г. доля промышленности в структуре ВВП достигла 26,5% и доля занятых снизилась до 5%. Похожая тенденция наблюдается и для сферы услуг. В 1991г. доля секторов услуг в структуре ВВП составила 25,37% и 34,8% в обеспечении занятости. В 2020г. доля услуг в структуре ВВП страны выросла до 43,4% и в обеспечении занятости снизилась до 30%. В сфере сельского хозяйства наблюдается обратная тенденция. Если сельское хозяйство Таджикистана в 1991г создавало 40,73% ВВП страны и обеспечило занятость в размере 44,7%, то в 2020г. ее доля в структуре ВВП снизилась до 22,6% и в обеспечении занятости выросла до 60,9%.

В экономике Таджикистана среди других форм занятости по-прежнему доминирует занятость по найму. Сама занятость занимает незначительную долю среди занятых в экономике. Временная или сезонная занятость как другое явление рыночной экономики в Республике Таджикистан также получает популярность, которая часто осуществляется без законодательного оформления. Временная занятость становится все более распространенной, особенно в теневом секторе.

Таким образом, проведенное исследование тенденций изменения отраслевой занятости в Республике Таджикистан позволяет сделать следующие выводы.

В исследуемый период численность занятости населения Республики Таджикистан имеет тенденцию роста, и численность безработных имеет тенденцию снижения, что в основном связано с созданием новых рабочих мест, эксплуатацией новых производственных мощностей в стране. Занятость в Республике Таджикистан имеет определенные особенности. Независимо от того, что она горная страна и всего лишь 7 процентов земли используется в сфере сельского хозяйства, большинство трудовых ресурсов страны сосредоточено именно в этой отрасли.

Выявлено, что преобразование форм собственности и институционализация рыночных отношений в Республике Таджикистан повлияли на структуру занятости в стране, которая характеризуется увеличением численности занятых в частных предприятиях и его снижением в предприятиях государственной формы собственности. Однако в отраслевой структуре занятости не произошли существенные структурные изменения. По-прежнему сельское хозяйство играет доминирующую роль в обеспечении занятости населения страны.

Состояние структуры отраслевой занятости на рынке труда Республики Таджикистан в будущем зависит от дальнейшего направления развития экономики страны, темпов экономического роста, либерализации внешней торговли, расширения инвестиционных возможностей страны, внедрения инновационной технологии и реализации поставленной цели страны по ускоренной индустриализации и т. д. Наряду с этим, возможен также рост негативного влияния внешних факторов на состояние занятости и влияния роста обесценения национальной валюты на уровень заработной платы труда на внутреннем рынке. Проникновение информационно-коммуникационных технологий в перспективе наряду с общим положительным эффектом на развитие экономики также может привести к сокращению рабочих мест, что требует создания дополнительных рабочих мест для обеспечения устойчивого развития рынка занятости и совершенствования состояния рынка труда в целом. Между тем «создание высококачественных рабочих мест и развитие экономических отношений со странами членами ВТО помогает увеличить национальный доход и открыть новые рынки сбыта для товаров отечественного производства за рубежом» [6,с.137].

Анализ показал, что безработица в Республике Таджикистан находится на низком уровне и наблюдается тенденция дальнейшего ее снижения. Такая картина на первый взгляд говорит о том, при проведении политики занятости в Республике Таджикистан необходимо отдать предпочтение совершенствованию структуры занятости, а не уменьшению безработицы, когда она составляет всего 2,1% в 2020г. Так, число безработных можно рассматривать как резерв рабочей силы в экономике. Однако такая цифра может и быть далека от действительности, так как не все безработные в Республике Таджикистан обращаются в службы занятости населения для регистрации в качестве безработных из-за низкого уровня заработной платы в реальном секторе экономики и предпочитают самозанятость или трудоустроиться за рубежом посредством миграции.

Исходя из этого, важным направлением политики занятости в Республике Таджикистан наряду с совершенствованием структуры занятости является увеличение численности занятого населения внутри страны и, следовательно, уменьшение трудовой миграции за рубежом, которая носит традиционный характер. «Развитие инвестирования в сфере человеческого капитала позволяет снизить зависимость страны от объема денежных переводов и способствовать диверсификации структуры экспорта услуг в стране» [6,с.137]. В условиях членства в ВТО, когда появляются возможности для наращивания экспорта, необходимо развивать различные формы предпринимательской деятельности как основу обеспечения роста занятости населения страны. Оно сможет стимулировать развитие самозанятости и совершенствования структуры рынка труда в стране. Кроме того, считаем важным повышать уровень занятости посредством создания новых рабочих мест в экспортоориентированных отраслях экономики и обеспечить конкурентоспособность индивидуальной рабочей силы посредством ее обучения и переквалификации, отвечающей мировым стандартам, и совершенствовать действующий механизм содействия экспорту и др.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Махмадизода Ф.Б.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишневская Н.Т. Либерализация внешней торговли и рынок труда: исследования и опыт зарубежных стран / Н.Т. Вишневская // Препринт WP3/2003/01. - М.: ГУ ВШЭ, 2003. –38 с.
2. Генеральное соглашение по торговле услугами (ТАТС/GATS). Марракеш, 1994.
3. Исломидинзода А.А. Теоретические подходы к оценке влияния внешнеторговой либерализации в рамках ВТО в структуре отраслевой занятости / Исломидинзода А.А. // Государственное управление. –Душанбе: Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, 2021. -№4-1(53). -С.80-90.
4. Исломидинзода А.А. Регулирование мобильности рабочей силы в рамках ГАТС/ВТО: условия и принципы / Исломидинзода А.А. // Вестник университета. (Российско-Таджикский (славянский) университет). –Душанбе, 2021. -№3-4 (75). -С.169-180.
5. Кадыров Д.Б. Особенности формирования цены на рабочую силу на рынке труда Таджикистана / Д.Б. Кадыров // Социально-экономические, институциональные и рыночные трансформации в условиях формирования цифровой экономики. Материалы международной научно-практической конференции. Под редакцией Канапухина П. А., Ромащенко Т. Д. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр "Научная книга", 2019. – С. 68-75.
6. Кодирзода Д.Б. Вопросы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан в условиях интеграции в мировую экономику / Д.Б. Кодирзода, К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Джумъаев // Международные отношения и безопасность. - 2022. -№ 1 (1). -С. 130-140.
7. Кушниренко Е. А. Как ВТО и региональные торговые соглашения регулируют перемещение физических лиц? / Е. А. Кушниренко // Мосты. -Женева 2018. – Выпуск 1. -С. 29-34.
8. Правила ВТО и основы торговой политики. [Текст] / Международные отношения. -М., 2017. –624 с.
9. Рынок Труда в Республике Таджикистан // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021.
10. Таджикистан: 30 лет государственной независимости // Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2021. – С.137.

ҲОЛАТИ ШУҒЛИ СОҲАВИИ АҲОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ДИНАМИКАИ ТАҒЙИРЁБИИ ОН ДАР ШАРОИТИ УЗВИЯТ ДАР СУС

Дар мақола ҳолати шуғли соҳавии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва динамикаи тағйирёбии он дар шароити узвият дар СУС мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар он вазъияти шуғл дар ҷумҳурӣ таҳқиқ карда шуда, сохтори соҳавии он таҳлил ва имкониятҳои инкишофи бозори меҳнат дар мамлакат арзёбӣ карда шудааст. Таҳлил нишон додааст, ки дар давраи баррасишаванда, шумораи аҳолӣ машғул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли афзоиш дошта, тамоюли камшавии сатҳи бекорӣ ба чашм мерасад. Муайян карда шудааст, ки табдили шаклҳои моликият ва институтсионализатсияи муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сохтори шуғли аҳолӣ дар кишвар таъсир расонидааст, ки он дар афзоиши шумораи кормандон, ки дар бахши хусусӣ фаъолият менамоянд ва кам шудани миқдори кормандон дар корхонаҳои давлатӣ тавсиф меёбад. Аммо ошкор карда шудааст, ки дар сохтори соҳавии шуғл ягон тағйироти ҷадиди сохторӣ ба амал наомадааст. Зеро дар таъминоти шуғли аҳолии мамлакат мисли пештара хоҷагии қишлоқ нақши калидӣ мебозад. Хулосаброрӣ карда шудааст, ки вазъи сохтори соҳавии шуғл дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оянда аз рушди минбаъдаи иқтисодиёти кишвар, суръати рушди иқтисодиёт, озодкунии минбаъдаи савдои хориҷӣ, тавсеаи имкониятҳои сармоягузорӣ дар кишвар, ворид намудани технологияҳои инноватсионӣ дар истеҳсолот ва раванди татбиқи ҳадафи чоруми миллӣ оид ба саноатикунонии босуръати иқтисодиёт ва ғ. алоқаманд аст. Муҳим шуморида шудааст, ки сатҳи шуғли аҳолӣ аз ҳисоби таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар соҳаҳои ба содиротнигаронидашудаи кишвар зиёд карда шуда, рақобатпазирии қувваи кории инфиродӣ тавассути ҷалби онҳо ба омӯзиш ва такмили ихтисос таъмин карда шавад, ки ҷавобгӯи стандартҳои байналмилалӣ бошад. Дар баробари ин зарурати такмил додани механизми мавҷудаи тавсеаи содирот асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: савдои хориҷӣ, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, иқтисодиёти кушода, ҷаҳонишавӣ, СҶТ, ГАТС, бозори меҳнат, шуғл, бекорӣ, муҳоҷират, қувваи корӣ, аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, қувваи кории дар истифоданашуда ва ғ.

СОСТОЯНИЕ ОТРАСЛЕВОЙ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ДИНАМИКА ЕЕ ИЗМЕНЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЧЛЕНСТВА В ВТО

В статье исследуются состояние отраслевой занятости населения в Республике Таджикистан и динамика ее изменения в условиях членства в ВТО. В нем исследовано состояние занятости в стране, проанализирована ее отраслевая структура, выявлен потенциал развития рынка труда в стране. *Анализ показал, что* в исследуемый период численность занятости населения Республики Таджикистан имеет тенденцию роста и численность безработных имеет тенденцию снижения. Выявлено, что преобразование форм собственности и институционализация рыночных отношений в Республике Таджикистан повлияли на структуру занятности в стране, которая характеризуется увеличением численности занятых в частных предприятиях и ее снижением в предприятиях государственной формы собственности. Однако в отраслевой структуре занятости не произошли существенные структурные изменения. По-прежнему сельское хозяйство играет доминирующую роль в обеспечении занятости населения страны. Делается вывод о том, что состояние структуры отраслевой занятости на рынке труда Республики Таджикистан в будущем зависит от дальнейшего направления развития экономики страны, темпов экономического роста, либерализации внешней торговли, расширения инвестиционных возможностей страны, внедрения инновационной технологии и реализации поставленной цели страны по ускоренной индустриализации и т. д. Считаем важным повышать уровень занятости посредством создания новых

рабочих мест в экспортоориентированных отраслях экономики и обеспечить конкурентоспособность индивидуальной рабочей силы посредством ее обучения и переквалификации, отвечающей мировым стандартам, и совершенствовать действующий механизм содействия экспорту и др.

Ключевые слова: внешняя торговля, внешнеэкономическая деятельность, открытость экономики, глобализация, ВТО, ГАТС, рынок труда, занятость, безработица, миграция, рабочая сила, экономически активное население, недоиспользование рабочей силы в экономике и др.

THE STATE OF SECTORAL EMPLOYMENT OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THE DYNAMICS OF ITS CHANGE UNDER THE CONDITIONS OF MEMBERSHIP IN THE WTO

The article examines the state of sectoral employment in the Republic of Tajikistan and the dynamics of its change in the conditions of membership in the WTO. It explores the state of employment in the country, analyzes its sectoral structure, and identifies the potential for the development of the labor market in the country. The analysis showed that during the study period, the number of employment in the Republic of Tajikistan tends to increase and the number of unemployed tends to decrease. It was revealed that the transformation of forms of ownership and the institutionalization of market relations in the Republic of Tajikistan influenced the structure of employment in the country, which is characterized by an increase in the number of people employed in private enterprises and its decrease in state-owned enterprises. However, there were no significant structural changes in the sectoral structure of employment. As before, agriculture plays a dominant role in providing employment for the country's population. It is concluded that the state of the sectoral employment structure in the labor market of the Republic of Tajikistan in the future depends on the further development of the country's economy, economic growth rates, liberalization of foreign trade, expansion of the country's investment opportunities, the introduction of innovative technology and the implementation of the country's goal of accelerated industrialization and etc. The authors consider it important to increase the level of employment by creating new jobs in export-oriented sectors of the economy and ensure the competitiveness of the individual labor force through their training and retraining that meets international standards and improve the existing export promotion mechanism, etc.

Keywords: foreign trade, foreign economic activity, openness of the economy, globalization, WTO, GATS, labor market, employment, unemployment, migration, labor force, economically active population, labor underutilization in the economy, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Исломидинзода Алишер Али*** – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Сардори шуъбаи магистратура – омодасозии кадрҳо хизматчиёни давлатӣ. **Суроға**: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **(+992) 904145555**. E-mail**: anislomidinzoda@gmail.com**
Қодирзода Диловар Бадҳриддин – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иктисодӣ, профессор. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **904-65-46-46.** E-mail: **dilovark@mail.m**

Сведение об авторах: ***Исломидинзода Алишер Али*** - Начальник отдела магистратуры - подготовки кадров государственной службы Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес**: Республика Таджикистан, город Душанбе, ул.Саид Носир, 33. Телефон: (+**992) 904145555.** E-mail: **anislomidinzoda@gmail.com**
Кодирзода Диловар Бахриддин - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **904-65-46-46.** E-mail: **dilovark@mail.ru**

Information about the authors: ***Islomidinzoda Alisher Ali*** - Head of the Department of Master's Degree - Civil Service Personnel Training of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. **Address**: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Said Nosir str., 33. Phone: **(+992) 904145555**. E-mail: **anislomidinzoda@gmail.com**
Kodirzoda Dilovar Bakhriddin - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **904-65-46-46.** E-mail: **dilovark@mail.ru**

УДК 342:631.67

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Норов Х.Г.
Таджикский национальный университет

Сельскохозяйственная вода не является объектом, использование которого можно легко измерить с экономической точки зрения, поскольку вода имеет особые характеристики, о которых важно помнить. Вода, естественно, является жизненно важным ингредиентом особенно для сельского хозяйства. Присутствие и участие субъектов в деятельности и стратегических решениях водного сектора является неотъемлемой частью процесса устойчивого развития. Отсутствие сотрудничества и неосведомленность о предпринятых действиях и их невключение в позицию принятия решений по продвижению целей усилит чувство непричастности к будущей судьбе воды, и неизбежным результатом станет отсутствие мотивация в охране и обслуживании.

Таким образом, за последние 100 лет общее потребление воды в мире увеличилось более чем в 8 раз. Согласно статистике ООН, потребление воды в мире за последний год составило 4,6 тысячи кубометров, из которых 70% приходится на сельское хозяйство.

В связи с этим необходимо отметить, что ежегодная потребность в водных ресурсах растет на 1% за счет роста мирового населения, экономического роста и изменения структуры использования. Поэтому исследователи в данной области часто связывают возникающие проблемы водных ресурсов с общей деградацией экосистемы, которая тесно связана с водными ресурсами.

В дальнейшем прогнозируется рост давления на водные ресурсы и усиление дефицита воды в будущем. При этом, в связи с возрастающим спросом на воду и сильным существующим антропогенным давлением на водные ресурсы, а также существенным влиянием состояния водных ресурсов на здоровье населения, данным проблемам уделяется все больше внимания. Сегодня около 3,6 млрд. человек по всему миру страдают в той или иной степени от нехватки воды. Согласно официальным данным всемирных организаций, которые непосредственно ведут исследование по вопросу нехватки воды и росту потребности человечества в водных ресурсах в мире, к 2050 году численность страдающих людей от нехватки воды с учетом изменения климата, увеличения спроса на этот ресурс и загрязнения водоемов увеличиваются до 5,7 млрд. человек. Важную роль играют экосистемные услуги водных ресурсов. Обеспечивающие услуги, наряду с чистой водой, дают продовольствие и сырье; регулирующие услуги позволяют поддерживать климатическую стабильность, очищать стоки; культурные услуги дают возможность развития рекреации и туризма, эстетического наслаждения [1,с.36].

Таким образом, можно отметить, что вода является товаром, совместное управление которым людьми имеет жизненно важное значение: так было с незапамятных времен, с коллективно согласованными, часто сложными правилами, которые трудно установить между пользователями с часто расходящимися интересами и, в конечном итоге, меняющимися в зависимости от социальных, экономических, демографических и экологических причин.

Наблюдая за этими изменениями в мировом сообществе, следует отметить, что Водный кодекс Республики Таджикистан определяют ручьи, реки, каналы, пруды, озера, водохранилища, обводненные карьеры, болота, селехранилища, родники, ледники и снежники как поверхностные водные объекты, а также в этом нормативном правовом акте в качестве подземных водных объектов определены бассейны подземных вод и водоносные горизонты, которые в свою очередь имеют государственный статус водных объектов, и они законодательно установлены и утверждены как национальный фонд страны.

Располагаемые водные ресурсы Таджикистана характеризуются следующими данными:

- водные ресурсы в ледниках составляют порядка 845 км^3 и общая их площадь - 11,146 тыс. км^2, или 8% территории страны;

• в речной системе Таджикистана (имеется 947 рек) водный сток составляет 64 км^3 в год, в том числе 1,1 км^3/в год в бассейне реки Сырдарьи и 62,9 км^3/в год в бассейне реки Амударьи (рисунок 1);

• в озёрах Таджикистана (имеются 1300 природных озёр) общий объём водных ресурсов составляет 46,3 км^3, из которых 20 км^3 являются пресными. В водохранилищах (11 единиц) сосредоточены, общим полезным объёмом 7,5 км^3;

• возобновляемые подземные водные ресурсы составляют 18,7 км^3/в год, из которых используется 2,8 км^3/в год;

• объём возвратных вод составляет порядка 3,5 – 4,0 км^3/в год, из которых 3,0 км^3 составляют дренажные возвратные воды с орошаемых земель, 0,50 км^3 бытовые и промышленные стоки».

Рис. 1. Среднемноголетний объём стока по бассейнам основных рек Таджикистана
Rice. 1. Average long-term runoff in the basins of the main rivers of Tajikistan

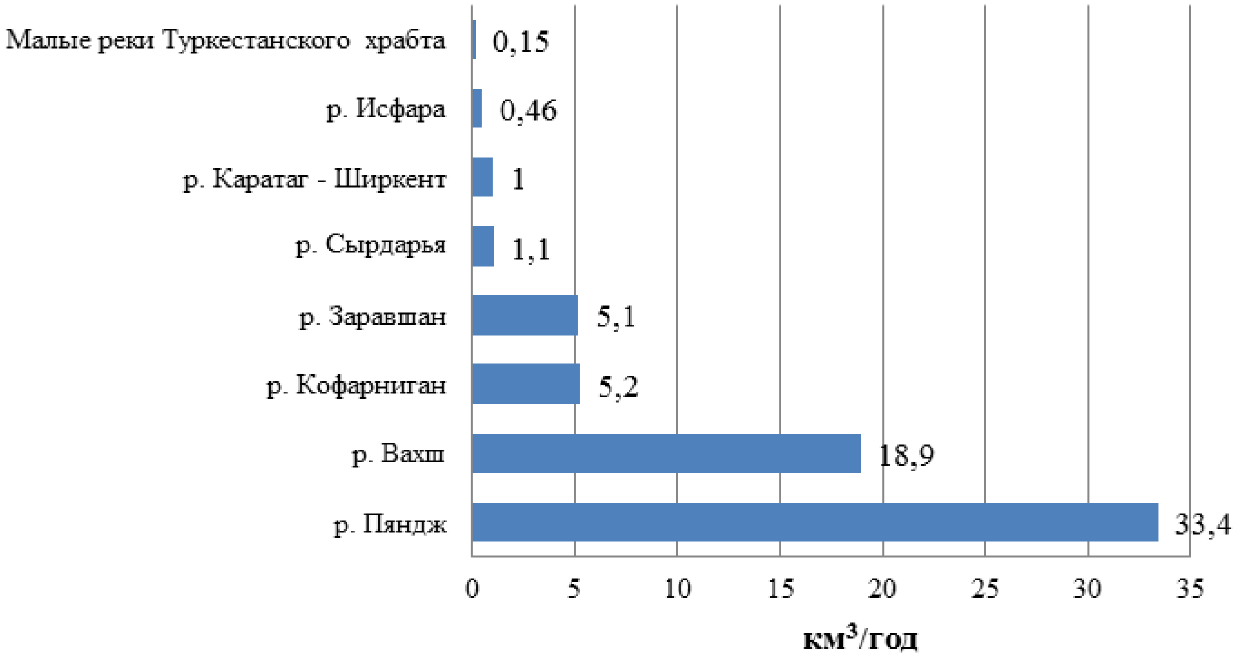

По части использования водных ресурсов в стране, можно отметить, что, согласно данным 2-ТП-водхоз («Материалы обобщения государственного учёта использования воды по Республике Таджикистан»), важнейшими водопотребителями являются орошаемое земледелие, хозяйственно-питьевое водоснабжение и санитария, промышленность, рыбное хозяйство, рекреация и окружающая среда. Основным водопользователем в Таджикистане выступает гидроэнергетика. Эти важнейшие участники водохозяйственного комплекса, и они определяют стратегию национального развития Таджикистана [2,с.26].

При этом сельское хозяйство все еще остается более водоемким сектором экономике. Проблемы осуществления стремительных структурных изменений в аграрном секторе, прежде всего, в орошаемом земледелии, увеличивают негативное влияние сферы на положение окружающей среды и здоровье населения страны. При этом, тут уровень применения земельно-водных ресурсов и защиты сельсководоэкосистем выступает в качестве главных условий сельскохозяйственного производства и жизнеобеспечения населения мирового сообщества. Вместе с тем, устойчивость формирования и развития сельскохозяйственного производства во многом зависит от уровня применения водных ресурсов и состояния агроэкосистем страны в целом [3,с.86].

Наконец, вода как ресурс изначально не является продуктом человеческого труда. Доступ к воде, конечно, может быть облегчен в значительной степени за счет различных типов гидротехнических сооружений, но всегда есть доля водных ресурсов, поступающих от природы. Присвоение этого природного ресурса становится все более сложной задачей, поскольку ресурс становится все более редким и конкурентоспособным.

В этих условиях оценка экономической эффективности сельскохозяйственного водопользования является непростой задачей. На самом деле существует множество вводящих в заблуждение рассуждений, оправдывающих практику в интересах нескольких влиятельных отраслей. Некоторые основывают свои анализы исключительно на продуктивности воды, рассматривая воду как «вход» и, следовательно, как чисто экономический ресурс, и тем самым упуская из виду тот факт, что вода является прежде всего общественным благом [4,с.56].

Одна из первых вещей, которую дехканские хозяйства узнают в засушливой среде, - это ограниченный характер водоснабжения для сельскохозяйственного производства. В конечном счете вода, а не земля, может быть более ограничивающим фактором для сельского хозяйства и мировых запасов продовольствия. Это, безусловно, относится к отдельным локальным или региональным ситуациям. По меньшей мере 40% земной поверхности находится в засушливых или полузасушливых зонах, следовательно, это достаточная причина, по которой мы должны уделять внимание использованию воды и технологии орошения. Еще более сильное обоснование вытекает из того факта, что одна треть мирового урожая приходится на 17% орошаемых пахотных земель в мире [5,с.10].

Можно отметить, что сельскохозяйственное использование воды также является широкой темой. Поэтому исследование эффективности управления использованием оросительной воды в сельском хозяйстве, особенно в условиях Республики Таджикистан, где сельское хозяйство является одним из самых продуктивных секторов национальной экономики приобрело актуальное значение. Высокая продуктивность здесь во многом обусловлена сложными технологиями орошения и передовыми исследовательскими программами в области орошения. В условиях Республики Таджикистан основным потребителем водных ресурсов считается сектор сельского хозяйства экономики, в первую очередь, орошаемое земледелие, который обеспечивает примерно 90% валового продукта сельского хозяйства, также на которое приходится около 90% от общего размера забираемой воды [6,с.58].

В условиях обострения водно-экологических проблем стратегическое значение в плане роста водообеспеченности территории, так и в плане перспектив развития водоемких отраслей экономики страны приобретают вопросы сохранения и улучшения водного баланса. Последнее тесно связано с необходимостью применения стратегического подхода к использованию водных ресурсов как ограниченного и уязвимого ресурса и соединения интересов различных водопользователей в национальной водохозяйственной политике, реализация региональных и бассейновых программ рационализации (оптимизации) водопользования, которые имеют важнейшее значение для перехода страны на модель устойчивого развития, обеспечивающую сбалансированное решение социально-экономических задач и проблем сохранения окружающей среды [7,с.163].

Исследования сельскохозяйственного орошения ведутся в Республике Таджикистан уже более 50 лет. Много внимания уделялось экономическим исследованиям в сочетании с прикладными инженерными и агрономическими исследованиями по контролю содержания солей в почвах. Эти исследования носят постоянный характер и представляют собой стремление к дальнейшему пониманию водных проблем, а также к оказанию помощи дехканским хозяйствам в улучшении их положения и увеличении прибыл [8,с.143].

Ранние исследования ирригации были сосредоточены на вопросах управления дехканской экономикой производства. Стоимость перекачки оросительной воды была центральным вопросом, на который нужно было ответить. В течение первого десятилетия после Второй мировой войны было проведено несколько исследований в этом направлении. Затем появилось монументальное исследование «Водоснабжение и экономический рост в засушливой среде», в котором проблема воды рассматривалась в широком смысле, с точки зрения физиографии, климата и почв, а также с точки зрения экономического развития, связанного с потребностью в воде. Орошаемое земледелие, конечно же, было центральным элементом экономического анализа, а теория и практика, полученные в результате этого долгосрочного исследования, стали стандартным текстом по экономике орошения [9,с.55].

Стратегические цели водной политики Республики Таджикистан находятся на переходном этапе. Иными словами, имеется в виду эффективное использование водных ресурсов, которое обладает широким спектром управленческих качеств, с точки зрения баланса экологических,

экономических и социально-экономических интересов страны и имеет ряд основных принципов:

- в стране законодательно водным объектом придан государственный статус как национального фонда государства;

- разумное управление водными ресурсами является одним из элементов национальной концепции страны и обеспечивает баланс социального, экономического, экологического и природного водопользования;

- в соответствии с национальной концепцией использования водных ресурсов ущерб будет возмещаться в водные объекты, а по возможности устраняться недостатки путем прекращения работ на водных объектах;

В то время как экономическая эффективность использования воды в сельском хозяйстве является важным критерием для управления инвестиционной политикой и программами или для определения приоритетов определенных видов использования и пользователей, анализ и измерения, проводимые как государственными, так и частными субъектами, до сих пор лишь частично учитывали все вышеупомянутые элементы. Для этого важно провести анализ систем землепользования, с самого начала принимая во внимание побочные эффекты, а также связанные с этим выгоды и затраты.

Также можно отметить, что в условиях Республики Таджикистан необходимо воссоздать реальность, наблюдаемую в циклах используемой воды. Должна быть возможность использовать цены, которые корректируют большую часть искусственных эффектов, вызванных субсидиями или существованием неконкурентных рынков. «Экономическая» оценка с помощью «метода последствий» или метода «справочной цены» позволит лучше понять интересы общества в целом [10,с.146].

Как свидетельствует анализ использования водных ресурсов согласно отраслевому показателю, основной фактор недостатка воды скрывается не только в возрастающих масштабах, а также аграрного производства страны. Инновационные достижения науки, как свидетельствует иностранная и отечественная практика, дают возможность стремительно уменьшить расход (также потери) воды, в том числе орошение, обеспечить наибольший рост производства продукта аграрного хозяйства без роста общего размера потребления оросительной воды [11,с.55].

Согласно вышеизложенных аспектов использования водных ресурсов, также анализируя сегодняшнее состояние использования водных ресурсов согласно отраслевому показателю, можно сделать вывод о том, что в этих условиях предположение о том, что вода может стать товаром, как и любой другой, не имеет смысла. Это также не общественное благо, которое каждый мог бы получить бесплатно. Это одновременно и общественное благо, общее благо – иногда общее для нескольких отдельные сообщества – и частное благо. Это различия, которые должны быть выделены для того, чтобы преследовать и углубить размышления о социальной справедливости в вопросах воды и понять, когда и как, с экономической точки зрения, доступ к сельскохозяйственной воде для мелких дехкан отвечает интересам человечества [12,с.11].

Проблемы использования водных ресурсов обостряются не только из-за недостаточности поливной воды в отдельных регионах или несоответствия ее распределения по вегетационным периодам сельскохозяйственных культур, а также из-за ее загрязнения в результате неправильного использования в хозяйственной деятельности и несоответствия ее качества к предъявляемым стандартам. Исходя из этого, в мировом масштабе проблема воды является одной из труднорешаемых проблем, которая состоит не только из количественных, качественных и режимных показателей, но и из охраны и рационального использования [13,с.200].

Повышение потребности в оросительной воде в условиях ее дефицита и увеличения водной конкуренции, в регионах наряду с поиском дополнительных источников, также требует экономного и рационального использования существующих водных ресурсов. Это предполагает в указанных условиях выработку более эффективных вариантов формирования и устойчивого использования водных ресурсов. В связи с этим, в условиях рыночной экономики, устойчивое водопользование требует рационального взаимодействия как единое целое отрасли сельского хозяйства и водного сектора [14,с.10].

Рис.2. Структурная схема механизмов управления водопользованием в сельском хозяйстве

Fig.2. Structural diagram of water use management mechanisms in agriculture

Наряду с нехваткой оросительной воды в регионах рискованного земледелия также нарастает проблема пресной воды. «Если в 2005 году напряженность с обеспечением водой испытывала примерно девятая часть населения планеты, то к 2025 году, по прогнозам ученых, будут ощущать нехватку воды до 37% населения и от недостатка пресной воды постоянно страдают примерно 1,5 млрд. человек в мире». Исходя из этого, очевидно, что добиться реального результата в решении проблем повышения устойчивости водопользования без изменения стратегии развития сельского хозяйства, совершенствования управления, улучшения функционирования водохозяйственного комплекса и оптимизации структуры орошаемого земледелия почти невозможно. В связи с этим, одной из основных задач на ближайшую перспективу является планомерное и целенаправленное преодоление этих тенденций путем коренного изменения стратегии развития сельского и водного хозяйства, реконструкции оросительной системы и совершенствования управления устойчивым водопользованием [15,с.20].

Концептуальной основой формирования устойчивого типа водопользования в условиях роста влияния техногенеза может стать экосистемный подход к управлению водными ресурсами. Это применительно к сельскому хозяйству означает необходимость реализации комплексной системы рационализации использования земельно-водных и др. ресурсов, устойчивость функционирования которой во многом зависит от степени координации работ между различными отраслями-пользователями. Экосистемный подход базируется на превентивном характере реализуемых мероприятий с целью предупредить возникновение негативных проблем и способствовать более эффективному использованию имеющихся ресурсов. Приоритет будет отдан мероприятиям, направленным на предупреждение деградации, а не ликвидацию последствий. Важно учесть необходимость поддержки внедрения адаптивных ресурсосберегающих технологий в сельском и водном хозяйстве.

Рецензент: д.э.н., профессор ДМТ – Исайнов Х.Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобылев С.Н. Экономика устойчивого развития: учебник / С.Н. Бобылев. –М.: КНОРУС, 2021. -672 с.

2. Водный кодекс Республики Таджикистан. Одобрен Постановлением ММ МО РТ от 19 марта 2020 года, №756. Утвержден Президентом РТ Эмомали Рахмон, г.Душанбе, от 2 апреля 2020 года, №1688. -15 с.
3. Данилов-Данильян В.И. Управление водными ресурсами. Согласование стратегий водопользования.- М.: Научный мир, 2010.- 232 с.
4. Концепция по рациональному использованию и охране водных ресурсов в Республике Таджикистан. Утверждено Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 декабря 2001 года, № 551. – Душанбе. -65 с.
5. Норов Х.Г. Информационное обеспечение управления водными ресурсами / Х.Г. Норов // Вестник ТНУ. Серия экономических наук. -Душанбе, 2017. - №2/1. – С. 7-10.
6. Норов Х.Г. Административно-правовые аспекты управления водохозяйственным комплексом / Х.Г. Норов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2020. – №9. – С.58-64.
7. Норов Х.Г. Водохозяйственная политика в регионе: национальные и региональные аспекты / Х.Г. Норов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2020. – №10. – С.159-163
8. Норов Х.Г. Социально-экономические аспекты роста устойчивости водопользования в условиях Таджикистана / Х.Г. Норов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2022. – №1. – С.137-143.
9. Норов Х.Г. Ассоциации водопользователей (АВП) в Таджикистане: основные проблемы и пути их решения / Х.Г. Норов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2022. – №2. – С.49-55.
10. Пулатов Я.Э. Рациональное использование водных ресурсов – основа устойчивого развития / Я.Э. Пулатов, Д.А. Кимсанов // Сборник научных статей международной конференции «Воздействующая роль международного десятилетия «Вода для устойчивого развития, 2018-2028» и их влияние на обеспечение эффективности использования, охраны водных и земельных ресурсов в Республике Таджикистан». -Душанбе, 2020. -С.146-152.
11. Программа реформы водного сектора Таджикистана на период 2016-2025 годы. - Душанбе, 2015. – 55 с.
12. Одинаев Х.А. Развитие механизмов управления водопользованием в сельском хозяйстве / Х.А. Одинаев, Х.Г. Норов // Вестник ТНУ. Серия экономических наук.- Душанбе: Сино, 2010. -№6(62). -С.3-11.
13. Одинаев Х.А. Эколого-экономическое регулирование природопользования в сельском хозяйстве / Х.А. Одинаев. - М.: МАКС Пресс, 2004. - 240 с.
14. Чоршанбиев С.Р. Инновационные кластеры как форма развития энергетической инфраструктуры региона: зарубежная практика / С.Р. Чоршанбиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2014. -№2/5(141). -С.6-10.
15. Урунбаева Н.М. Совершенствование механизма регионального управления устойчивого водопользования: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Н.М. Урунбаева. – Душанбе, 2019. -С.20.

ИСТИФОДАБАРИИ БОСАМАРИ ИҚТИСОДӢ ИДОРАКУНИИ ОБЁРИКУНӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

Дар ин мақола самаранокии идоракунии истифодаи обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ баррасӣ мешавад. Ба ақидаи муаллиф, захираҳои об табиатан як ҷузъи муҳимми ҳаёт ва махсусан барои кишоварзӣ мебошад. Ҳузур ва иштироки субъектҳо дар фаъолиятҳо, қабули қарорҳо ва қарорҳои стратегии соҳаи об ҷузъи ҷудонашавандаи раванди рушди устувор мебошад. Набудани ҳамкорӣ ва надонистани омилҳо дар бораи амалҳои андешидашуда ва шомил нашудани онҳо дар мақоми тасмимгирӣ барои пешбурди ҳадафҳо ҳисси соҳибкорӣ ба сарнавишти ояндаи обро зиёд намуда, натиҷаи ногузир бе ҳавасмандии онҳо дар муҳофизат ва нигоҳубинро бавуҷуд меорад. Ҳамин тариқ, дар 100 соли охир дар ҷаҳон истеъмоли умумии об беш аз 8 маротиба афзудаст. Тибқи омори СММ, масрафи об дар ҷаҳон дар як соли охир 4,6 ҳазор метри мукаабро ташкил додааст, ки 70%-и он ба соҳаи кишоварзӣ рост меояд. Муаллиф қайд менамояд, ки механизми идоракунии сиёсати хоҷагии об низоми чораҳои ташкилиест, ки ба бунёди имкониятҳои воқеӣ ва пайдоиши рағбати истифодабарандагони об дар истифодаи сарфакорона ва самараноки захираҳои об равона шудаанд. Ҳалли ин муаммо барои ба мувофиқа овардани манфиатҳои ташкилотҳои хоҷагии об ва истифодабарандагони об бо назардошти сатҳи устувории экосистемаҳои табиӣ ва обӣ имкон медиҳад. Баамалбарории вазифаҳои зикршуда зарурати ташаккул ва рушди механизми идоракунии истифодаи устувори обро, ки ба ҳар як сатҳи идоракунии захираҳои оби кишоварзии минтақа мувофиққунанда мебошад, талаб мекунад.

Калидвожаҳо: истифодабарии боустувори об, истифодаи пулакии об, ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, захираҳои обӣ, маблағгузорӣ ба иншоотҳои хоҷагии об.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В данной статье исследуется экономическая эффективность управления использованием оросительной воды в сельском хозяйстве. По мнению автора, водные ресурсы, естественно, являются жизненно важным ингредиентом для жизни, и особенно для сельского хозяйства. Присутствие и участие субъектов в деятельности и стратегических решениях водного сектора является неотъемлемой частью процесса устойчивого развития. Отсутствие сотрудничества и неосведомленность о предпринятых действиях и их невключение в позицию принятия решений

по продвижению целей усилит чувство непричастности к будущей судьбе воды, и неизбежным результатом станет отсутствие мотивации в охране и обслуживании. Таким образом, за последние 100 лет общее потребление воды в мире увеличилось более чем в 8 раз. Согласно статистике ООН, потребление воды в мире за последний год составило 4,6 тысячи кубометров, из которых 70% приходится на сельское хозяйство. Автор отмечает, что механизм управления водохозяйственной политикой представляет собой систему организационных мер, направленных на создание реальных возможностей и возникновение заинтересованности у водопользователей в более экономном и эффективном использовании водных ресурсов. Решение этой проблемы позволит сбалансировать интересы водохозяйственных организаций и водопользователей с учетом степени устойчивости природных и водных экосистем. Реализация вышеназванных задач требует формирования и развития механизма устойчивого управления водопользованием, соответствующего каждому уровню управления водными ресурсами в сельском хозяйстве региона.

Ключевые слова: устойчивое водопользование, платность водопользования, экономическое стимулирование, водные ресурсы, финансирование водохозяйственного комплекса.

CONOMIC EFFICIENCY OF IRRIGATION WATER MANAGEMENT IN AGRICULTURE

This article examines the cost-effectiveness of managing the use of irrigation water in agriculture. According to the author, water resources are naturally a vital ingredient for life, and especially for agriculture. The presence and participation of actors in the activities, decisions and strategic decisions of the water sector is an integral part of the sustainable development process. Lack of cooperation and ignorance of factors about the actions taken and their non-inclusion in the decision-making position to promote the goals will increase their sense of ownership of the future fate of water, and the inevitable result will be their lack of motivation in protection and maintenance. Thus, over the past 100 years, the total water consumption in the world has increased by more than 8 times. According to UN statistics, water consumption in the world over the past year amounted to 4.6 thousand cubic meters, of which 70% falls on agriculture. The author notes that the mechanism for managing water policy is a system of organizational measures aimed at creating real opportunities and the emergence of interest among water users in a more economical and efficient use of water resources. The solution to this problem will allow balancing the interests of water management organizations and water users, taking into account the degree of sustainability of natural and aquatic ecosystems. The implementation of the above tasks requires the formation and development of a mechanism for sustainable management of water use, corresponding to each level of water management in agriculture in the region.

Keywords: steady water use, payment of water use, provision of economic incentives, water resources, financing of a water economic complex.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Норов Хуршед Ғиёсиддинович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **khurshed_tnu@mail.ru.** Телефон: **(+992) 888-447-443**

Сведение об авторе: ***Норов Хуршед Гиёсиддинович*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры информационных систем в экономике. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. . E-mail: **khurshed_tnu@mail.ru.** Телефон: **(+992) 888-447-443**

Information about the author: ***Norov Khurshed Giyosiddinovich*** **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Information Systems in Economics.. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: **khurshed_tnu@mail.ru**. Phone: **(+992) 888-447-443**

УДК 33.017

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ: ОРГАНИЗАЦИОННО - АДАПТАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

Ахмадов Р.Р.
Таджикский национальный университет

Развитие современных информационно-коммуникационных технологий в сфере услуг заложило основу для формирования нового, цифрового развития социальных услуг. Данные технологии кардинально меняют экономические отношения между производителями услуг (государственные и негосударственные социальные учреждения) и их потребителями. Вместо классического производства и предложения социальных услуг активизируются дистанционный учет потребности рынка услуг и предоставления образовательных услуг, консультационные медицинские услуги, а также услуги в сфере культуры. Однако современные реалии показывают, что экономические отношения на региональном и мировом рынке приобретают характер турбулентности, что требует систематичного подхода к организации и адаптации цифровизации экономики на предмет стабильного развития социальных услуг. В связи с этим, в условиях турбулентности экономических отношений, которые появились в результате глобализации экономики, трансформация к цифровому обществу, особенно эффективная организация и скорейшая адаптация экономических отношений на рынке услуг, приобретают ключевое значение.

Цифровизацию следует рассматривать как инструмент, а не как самоцель. При системном государственном подходе цифровые технологии призваны стимулировать создание рабочих мест, повышение производительности, темпов экономического роста и качества жизни граждан [4,с.23].

Развитие социальных услуг в контексте цифровой экономики приобретает новую форму организации экономической деятельности между производителями и потребителями услуг, основанную на цифровых технологиях, реализуемых через электронную коммерцию, отдельные Интернет платформы и другие информационно-коммуникационные технологии. На рынке социальных услуг, оно также включает обслуживание по предоставлению онлайн-услуг, административные сайты социальных учреждений (образовательных, здравоохранительных и культурных) и сетевые ассоциации. Все это обуславливает повышение денежного и материального дохода через сбор, обработку и предоставление необходимой информации, как для производителей социальных услуг, так для их потребителей.

В нынешних условиях турбулентности экономических отношений, цифровые технологии бурным темпом распространяются на рынке услуг во многих странах мира, в том числе в Республике Таджикистан. Началось широкое использование терминов технологического развития, индустриализации экономики, цифровизации социальных услуг, которые в общем основываются на информационно-коммуникационных технологиях-Интернет ресурсах. Наряду с этим, во многих странах мира, имеющих и не имеющих технологический потенциал, разрабатываются концепция и стратегии, различные республиканские, региональные, даже отраслевые программы развития социальных услуг на основе цифровой экономики. Однако получение дивидендов от цифровой экономики, как для социальных учреждений, предоставляющих социальные услуги, так для потребителей социальных услуг, отдельных граждан, коллективов и других социальных групп, значительно запаздывает, нежели активизация цифровой экономики. Следует отметить, что цифровизация экономики, особенно для Республики Таджикистан, сопровождается кардинальными изменениями структуры рынка труда, рынка социальных услуг, а также электронного общества, особенно для населения сельской местности, которое составляет более 74% населения.

Опыт технологически развитых стран мира, а также современный опыт Республики Таджикистан показывает, что действительно во многих аспектах цифровые технологии способствовали стабильному развитию социальных учреждений по предоставлению качественных и своевременных социальных услуг, стимулировали их социально-экономической рост, а также снижение расходов семейных бюджетов, обеспечивали удобство

потребителям социальных услуг, формировали возможность конкурентоспособности и активизировали эффективность предоставления и получения социальных услуг. Но, наряду с высшими целями развития Республики Таджикистан, которые отражены в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года», в целом, совокупный эффект от использования цифровых технологий намечается слабее ожидаемого и сосредоточивается неритмично.

На наш взгляд, для того чтобы цифровая экономика обеспечила стабильные дивиденды производителям и потребителям социальных услуг, необходимы систематические механизмы развития социальных услуг, с учетом адаптации общества, которые могут преодолеть существующий «цифровой разрыв» или «цифровая революция», особенно в области обеспечения свободного доступа к высокоскоростному Интернету. Кроме того, максимальное использование цифровых технологий не может гарантировать надежное, безопасное и стабильное развитие социальных услуг. Для этого, наряду с современными явлениями мировой экономики, непредвиденные конъюнктуры рынка услуг, особенно для Республики Таджикистан, важное значение имеет разработка аналогового дополнения, целью периодичного и систематичного совершенствования нормативно-правовых актов, обеспечивающих не только конкуренцию между производителями социальных услуг, но и разработку приемлемых организационных механизмов развития социальных услуг в условиях цифровизации национальной экономики.

Учитывая воздействие цифровизации экономики, государство в процессе разработки собственной экономической политики должно быть готовым к новым вызовам. В стратегии государства вопросам внедрения высокотехнологичного наукоемкого производства и подготовке рабочих сил с высоким интеллектуальным научно-техническим потенциалом, следует уделить особо внимание. Это в том смысле, что для управления новыми технологиями мы не должны быть зависимыми от других стран [11,с.69].

Таблица 1. Количество пользователей новыми услугами связи в Республике Таджикистан 2021 году

Table 1. Number of users of new communication services in the Republic of Tajikistan in 2021

	компании	Количество пользователей интернет	количество пользователей мобильной связью
1	ЗАО «ТТ- Мобайл»	870892	1287010
2	ООО «Tcell»	1187018	2632593
3	ООО «Интерком»	656	-
4	ООО «Вавилон - Т»	13109	
5	ООО «Вавилон - Мобайл»	821907	1168923
6	ООО «Истэра», ООО «Технология Транс- Тематика»	492	-
7	ООО «Таком»	426751	981049
8	ЗАО «Телеком технолоджи»	4021	2551
9	ООО «Сайр Тур», ООО «Шабакаи Осмопи», ООО «Ошногрупп»	74	-
10	ООО «Тоджиктелеком»	20761	-
11	Ассоциация «Тарена», ООО «Исател»	107	-
12	ООО «Тоджиклинк»	952	-
13	Всего	3346720	6072126

Источник: Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - 2021. – С. 506.

Следует отметить, что на мировом уровне используется индекс оценки готовности граждан к цифровизации, с целью создания единого инструмента оценки восприятия и адаптации обществом процессов цифровой трансформации. Высокий уровень цифрового развития характеризуется наличием Интернета (широкополосного и мобильного), количеством пользователей и уровнем компьютеризации населения.

Данные таблицы 1 показывают, что на рынке Интернет-услуг Таджикистана лидирует ООО «Tcell» его количество Интернет пользователей в 2021 году составил 1187018 абонентов, а количество пользователей мобильной связью увеличилось более чем на 2, 6 млн. абонентов. Следом лидирует ООО «Вавилон - Мобайл», количество пользователей интернетом данный компании составило 821907 абонентов, а количество пользователей мобильной связью составило 1168923 абонентов. В 2021 году общее количество пользователей Интернета в стране составило 3346720 абонентов, а количество пользователей мобильной связью достигло до 6072126 абонентов. Следует отметить, по данным службы связи при Правительстве Республики Таджикистан, в 2022 году число пользователей мобильной связи республики выросло до 8 млн. человек, из них 5,5 млн человек являются активными пользователями, а количество пользователей интернета в стране составило более 4 млн человек.

Анализ данной ситуации обрисовывает современную ситуацию цифрового развития в Таджикистане, что характеризуется: во-первых, недостаточным уровнем конкуренции между компаниями, которые покупают трафик у госпровайдеров по фиксированной стоимости, во-вторых существующими дополнительными налогами на услуги связи (НДС, акциз, лицензионные сборы, налог с оборота и др.)

Кроме того, ценовая политика на Интернет-услуги отечественных провайдеров не только может препятствовать тенденции цифровизации экономики страны, но также имеет значительное влияние на процесс организации и адаптации развития социальных услуг в контексте цифровизации экономики.

Вышеназванные причины, в первую очередь, усложняют процесс формирования и развития цифровизации социальных услуг и адаптации как производителей, так и потребителей социальных услуг в Таджикистане.

Данные таблицы 2 показывают, что в Таджикистане активно функционирует семь интернет-провайдеров, обеспечивающих Интернет-услуги.

Таблица 2. Характеристика цен на Интернет-услуги провайдеров Таджикистана в 2022г.
Table 2. Characteristics of prices for Internet services of providers in Tajikistan in 2022

Наименование Интернет-провайдер		Цена интернета за 512 кб (сомони)	Цена интернета за 512 кб (долл.США)
1	Интерком	190	19,2
2	Сатурн	150	13,7
3	Истера	120	11,2
4	Точиктелеком	100	10,3
5	Телеком технолоджи	180	18,2
6	Вавилон-Т	60	271,5
7	Тарена	600	80,3

Источник: авторский анализ по доступным материалам http://life.ansor.info/internet_provideri_tajikistana_dushanbe

Кроме того, 4 мобильные компании активно предоставляют Интернет через сотовую связь (Вавилон-М, ZET Мобайл, Мегафон и Т-Селл.). Показатели характеризуют высокие цены на Интернет - трафик, которые имеют значительное расхождение по среднему доходу населения страны (в 2021 году средний доход населения по Республике Таджикистан составил 1458,2 сомони).

Таким образом, с высокими ценами на тарифы Интернет-услуг и без распространения высокоскоростного интернета цифровая трансформация в Таджикистане невозможна, электронное правительство и мобильные финансовые приложения не могут динамично развиваться. Без концентрирования усилий на необходимые реформы, цены в стране остаются одним из самых высоких в мире, даже при ограниченном доступе и низкой скорости, что в результате препятствует успешной реализации организационно-адаптационных процессов социальных услуг.

Для широкого применения цифровых технологий на рынке социальных услуг необходимо проведение реформ, направленных на создание развитой инфраструктуры, трансформацию рынка социальных услуг с другими рынками, стимулирование государственно-частного партнерства, приводящего к эффективной и удачной организации предоставления социальных

услуг, а также успешной адаптации производителей и потребителей социальных услуг в условиях непредвиденности конъюнктуры отечественного и мирового рынка. Чтобы получать «ожидаемые результаты» цифровых дивидендов в виде ускорения экономического роста страны, увеличения числа рабочих мест и повышения качества социальных услуг, необходимо формировать координационный механизм, для своевременной организации и быстрой адаптации участников рынка социальных услуг к цифровым изменениям. С особенным акцентом на инвестиции в новые современные технологии социальных учреждении, масштабное дополнение экономическими реформами, эффективность нормы регулирования и обеспечения надлежащего бизнес-климата на данном рынке.

Рисунок 1. Организационно-адаптационный механизм развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики
Figure 1. Organizational and adaptation mechanism for the development of social services in the context of digitalization of the economy

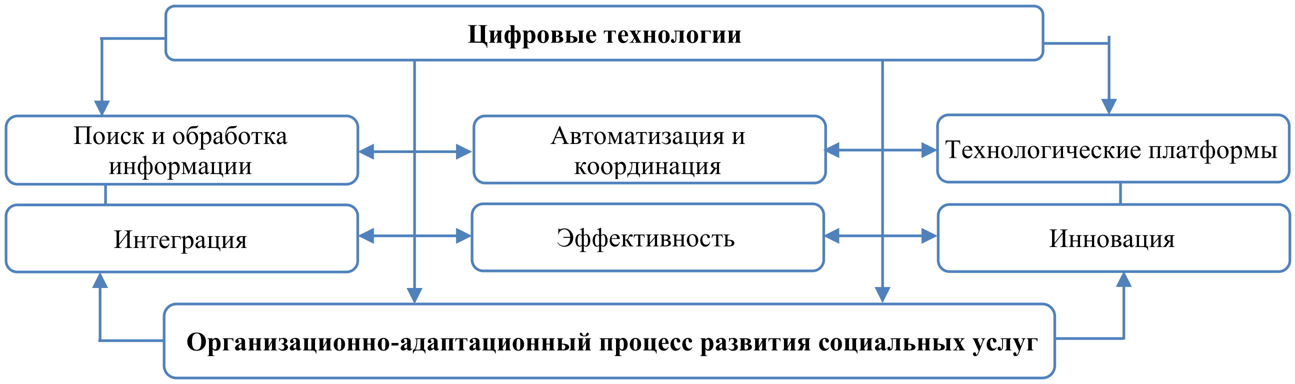

Поиск и обработка информации играет ключевую роль в реализации организационно-адаптационного механизма развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики. Данный подход взаимнообуславливает базу данных как для производителей, так и для потребителей социальных услуг. Необходимый объем информации о предоставлении и употреблении социальных услуг способствует не только рекламе маркетинга услуг, но и активизации процессов эффективной реализации электронного правительства, электронного бизнеса, а также создает предпосылки создания отдельных электронных платформ.

Автоматизация и координация деятельности всех участников рынка социальных услуг, значительно снижает трансакционные издержки социальных учреждений, а также сокращает бюджетные расходы потребителей. Автоматизированная форма сбора и передача данных, как маховик систематической реализации данного механизма обуславливает современные компьютерные технологии, с учетом сбора, хранения и обработки большего объем цифровых данных.

Технологические платформы отражают специфический параметр реализации организационно-адаптационного механизма развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики. Потому что данные платформы наряду с появлением новых поколений компьютерных средств, технологических новшеств и программного обеспечения должны своевременно провести обязательные обновления. Кроме того, в этом компоненте данного механизма происходит активизация интеграционных процессов, обеспечение эффективности и внедрения инновационных идей.

В современных условиях развития рыночных отношений и усиления конкуренции приоритетным направлением считается формирование адаптивного механизма управления развития предприятий и организаций сферы услуг в региональных системах с учетом рационального использования их потенциала и инновационных методов организации деятельности [5,с.106].

Интеграция информации в форме автоматизации и координации участников рынка социальных услуг через электронные платформы обеспечивает направленность организационно-адаптационного механизма развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики. Трансформационный процесс классической формы к цифровому

предоставлению социальных услуг в условиях цифровизации экономики ослабляет динамику внедрения современных технологий в развитие социальных услуг. Например, в Республике Таджикистан, как показывают исследования, наряду с недостаточностью обеспечения высокоскоростного Интернета для пользователей, дороговизной цен на тарифы, существует низкий уровень технической грамотности и проблема доступности телекоммуникационных средств (компьютер, планшет, современные телефоны и т.д.) для населения. Поэтому данный компонент обеспечивает систематическую цепочку, сплочённость участников рынка социальных услуг, а также способствует дальнейшей эффективности деятельности всех участников рынка социальных услуг, с учетом периодического внедрения инновационных идей организационно-адаптационного механизма развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики.

Современные реалии на рынке социальных услуг, которые основываются на периодической цифровизации экономики, не могут игнорировать цифровые явления, а также не способны развивать отечественный рынок за счет других технологических средств. Поэтому целью долгосрочного развития социальных услуг Таджикистана, наряду с институциональными реформами, разработкой и внедрением отечественных аналогичных технологий, необходимо реализовать конкретный механизм, направленный на эффективную организацию и успешную адаптацию всех участников рынка социальных услуг. На основе улучшения электронных платформ, направленных на укрепление систем онлайн-платежей и развитие цифровой грамотности и навыков как среди потребителей, так и среди производителей социальных услуг, при укреплении гарантии к онлайн-транзакциям посредством необходимых правил защиты персональных данных и механизмов обеспечения соблюдения, рынок социальных услуг Таджикистана получит высокие цифровые дивиденды.

Рецензент: д.э.н., профессор ТНУ – Низомова Т.Д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмадов Р.Р. Активизация механизма государственно-частного партнерства в социальной сфере / Р.Р. Ахмадов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических наук. –Душанбе, 2020. - №10 (2). – С. 27-32.
2. Джураева А. Состояние оказания услуг в системе управления образованием и ее влияние на устойчивое развитие национальной экономики / А. Джураева, О.Р. Таибов // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал ТНУ. –Душанбе, 2021. - №1. – С.6-15.
3. Иваненко И.А. Цифровизация промышленности: мировой опыт и Российская специфика / И.А. Иваненко // Материалы международной научно-практической конференции на тему «Индустриализация страны и обеспечение устойчивого развития экономики» (27 февраля 2020 года) – Душанбе: Типография ТНУ, 2020. – С.23.
4. Инновационное развитие сферы услуг и проблемы экономики труда в национальной экономике // Коллективная монография/ Под ред. д.э.н., профессора Р.К. Раджабова. -Душанбе: Ирфон, 2021. – 339 с.
5. Комилов С.Дж. Формирование адаптационного механизма управления устойчивого развития предприятий сферы услуг в регионах / С.Дж. Комилов // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). -Душанбе, 2015. - №2/8 (18). – С. 279-285.
6. Кязимов К.Г. Цифровая образовательная среда как условие для применения цифровых образовательных технологий в УПО / К.Г. Кязимов // Профессиональное образование в современном мире. - 2020. -Т.10. -№1. – С.355.
7. Мирбобоев Р.М. Социальные услуги как экономическая категория / Р.М. Мирбобоев, Х.М. Саидова // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал ТНУ. –Душанбе, 2021. - № 2. – С.74-83.
8. Раджабов Р.К. Развитие социальной инфраструктуры предприятий сферы услуг в регионах в условиях рынка / Р.К. Раджабов, А.А. Исоков // Вестник ТНУ, Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе: ТНУ, №6. – 2018. – С. 84-89.
9. Солиев А.А. Совершенствование механизма государственного регулирования рынка платных услуг / А.А. Солиев, Рахимзода Б.К. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических наук. – 2022. -№1. – С. 106.
10. Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - 2021. – С. 506.
11. Шамсов И.С. Взаимодействия рынка труда и системы подготовки кадров в условиях цифровизации экономики / И.С. Шамсов // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. –Душанбе, 2020. – №1. -С. 69.
12. Цифровая экономика: библиографический указатель / сост.: Н.А. Игнатенко, И.В. Ткаченко, И.В. Ниценко; под. ред. М.В. Обновленской. - Ставрополь: НБСтГАУ, 2019. – 26 с.

РУШДИ ХИЗМАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ: ҶАНБАҲОИ ТАШКИЛИЮ МУТОБИҚШАВӢ

Дар мақола ҷанбаҳои илмии равандҳои ташкилӣ-мутобиқшавии рушди хизматҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт баррасӣ карда шудааст. Хусусиятҳои татбиқи технологияҳои рақамӣ, ки ба тағйирдиҳии маҷрои муносибатҳои иқтисодӣ замина мегузоранд, ошкор карда шуда, ҳамзамон, ҳамрадифии онҳоро бо тағйирёбии кулии бозори меҳнат, бозори хизматҳои иҷтимоӣ ва ҷамъияти электронӣ, бахусус барои аҳолии деҳоти Тоҷикистон, ки зиёда аз 74%-ро ташкил медиҳад, муайян карда шудааст. Вазъи муосири рақамикунонии иқтисодиёти Тоҷикистон таҳлил гардида, инчунин, тамоюлҳои рушди рақамикунонии иқтисодиёти миллӣ дар шароити пурпечутоб гардидани муносибатҳои иқтисодӣ дар арсаи ҷаҳонӣ баҳо дода шудааст. Мушкилоти асосии рақамикунонии иқтисодиёти Тоҷикистон, ки ба рушди хизматҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт монеа мегарданд, гурӯҳбандӣ карда шудааст. Зарурати гузарониданиислоҳоти ба самти бунёди рушди инфрасохторӣ, трансформатсияи бозори хизматҳои иҷтимоӣ бо дигар бозорҳо, ҳавасмандии шарикии давлат ва бахши хусусии таъминкунандаи ташкили босамари пешниҳоди хизматҳои иҷтимоӣ, инчунин, матобиқшавии муваффақи истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони хизматҳои иҷтимоӣ дар шароити вазъи ғайричашмдошти бозорҳои ватанӣ ва ҷаҳонӣ нигаронидашуда, асоснок карда шудааст. Вобаста ба гузаронидани ислоҳоти институтсионалӣ, коркард ва татбиқи технологияҳои ҳамшабеҳи ватанӣ, таҳияи механизми дақиқи ба ташкили босамар ва мутобиқшавии бомуваффақи ҳамаи иштирокчиёни бозори хизматҳои иҷтимоӣ нигаронидашуда, пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: хизмат, соҳаи иҷтимоӣ, бозор, рақамикунонӣ, иқтисодиёт, механизм, ташкил, мутобиқшавӣ, технология, коммуникатсия.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ: ОРГАНИЗАЦИОННО - АДАПТАЦИОННЫЕ АСПЕКТ

В статье рассматриваются научные аспекты организационно-адаптационных процессов развития социальных услуг в условиях цифровизации экономики. Выявлены особенности внедрения цифровых технологий, которые формируют предпосылки переориентации экономических отношений и сопровождаются кардинальными изменениями структуры рынка труда, рынка социальных услуг, а также электронного общества, особенно для населения сельской местности Таджикистана, которое составляет более 74% населения. Выявлено, что высокий уровень цифрового развития характеризуется наличием Интернета (широкополосного и мобильного), количеством пользователей и уровнем компьютеризации населения. Анализирована современная ситуация цифровизации экономики Таджикистана, а также дана оценка тенденции развития цифровизации национальной экономики в условиях турбулентности экономических отношений на мировой арене. Сгруппированы основные проблемы цифровизации экономики Таджикистана, которые сопровождаются недостаточным развитием социальных услуг в условиях цифровизации экономики. Обосновывается необходимость проведения реформ, направленных на создание развитой инфраструктуры, трансформацию рынка социальных услуг с другими рынками, стимулирование государственно-частного партнерства, обеспечивающего эффективную и удачную организацию предоставления социальных услуг, а также успешную адаптацию производителей и потребителей социальных услуг в условиях непредвиденности конъюнктуры отечественного и мирового рынка. Наряду с проведением институциональных реформ, разработка и внедрением отечественных аналогичных технологий, предложена разработкой конкретного механизма, направленного на эффективную организацию и успешную адаптацию всех участников рынка социальных услуг.

Ключевые слова: услуги, социальная сфера, рынок, цифровизация, экономика, механизм, организация, адаптация, технология, коммуникация.

DEVELOPMENT OF SOCIAL SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY: ORGANIZATIONAL AND ADAPTATION ASPECT

The article discusses the scientific aspects of the organizational and adaptation processes of the development of social services in the context of the digitalization of the economy. The peculiarity of the introduction of digital technologies is revealed, which form the prerequisites for the reorientation of economic relations and are accompanied by fundamental changes in the structure of the labor market, the social services market, as well as the electronic society, especially for the rural population of Tajikistan, which makes up more than 74% of the population. It was revealed that a high level of digital development is characterized by the presence of the Internet (broadband and mobile), the number of users and the level of computerization of the population. The current situation of digitalization of the economy of Tajikistan is analyzed, as well as an assessment of the development trend of digitalization of the national economy, in the context of turbulence in economic relations on the world stage. The main problems of digitalization of the Tajik economy are grouped, which are accompanied by refraining from the development of social services in the context of digitalization of the economy. The necessity of carrying out reforms aimed at creating a developed infrastructure, transforming the social services market with other markets, stimulating public-private partnerships that ensure the effective and successful organization of the provision of social services, as well as the successful adaptation of producers and consumers of social services in the context of the unforeseen conjecture of domestic and the world market. Along with the implementation of institutional reforms, the development and implementation of domestic analogous technologies, the development of a specific mechanism has been proposed, focusing on the effective organization and successful adaptation of all participants in the social services market.

Keywords: services, social sphere, market, digitalization, economy, mechanism, organization, adaptation, technology, communication.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аҳмадов Раҳимҷон Раҷабович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **919 20 20 66.** E-mail: **0609.ru@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Ахмадов Рахимджон Раджабович*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного и местного управления. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: **919 20 20 66**. E-mail: **0609.ru@mail.ru**

Information about the author: ***Akhmadov Rakhimdzhon Radjabovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of State and Local Government. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Phone: **919 20 20 66**. E-mail: **0609.ru@mail.ru**

УДК: 631.6:333.93(573.5)

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДЫ НА СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ ТАДЖИКИСТАНА

Максумова Ш.У.

Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни

Результаты исследования и их обсуждение. Значение и роль водного потенциала орошаемых земель РТ заключаются в том, что на водно-орошаемый потенциал приходится от 85 до 90% ВВП, созданного в сельскохозяйственной отрасли и от 85 до 87% валового дохода всей сельскохозяйственной продукции Таджикистана. Продуктивность орошаемых пахотных земель в 4-5 раз больше по сравнению с продуктивностью богарных земель, что указывает на большое экономическое и социальное значение орошаемых земель в стране. Эти и другие вопросы достаточно широко раскрыты в статьях [5; 6; 13; 14], монографиях [1; 3], отчетах [9], докладах [4], Стратегиях [8; 7], Программах [11], проектах [12], обзорах [2].

В настоящее время, когда необходимо решать проблемы по увеличению благосостояния народа, обеспечению продовольствием растущее население, повышению эффективности эксплуатации уже используемых орошаемых земель в качестве первого примера приведем применение технологических методов, которые в свою очередь подразделяются на:

- методы гидротехники (учет и оборот воды, режимы и техника полива, влагозарядковый и промывной полив, вторичное использование воды после орошения, регулированный сток с полей орошения и др.);
- методы агротехники (структурирование орошаемых полей, дополнительная обработка почв, повышение их плодородия, борьба с непродуктивными водными потерями, облесение почв и др.);
- организационные методы, включающие водопользование на платной основе, дисциплину и организацию при водопользовании, проведение тренингов и др.

Приёмы по водосбережению, технология и техника орошения сельскохозяйственных растений подразделяются на две группы, в зависимости от затратности водных ресурсов [13].

1. Малозатратные приемы и технологии:

- оптимизация элементов полива по бороздам и соблюдение рациональных режимов полива;
- полив по ступенчатому увеличению фильтрационного коэффициента;
- создание для полива коротких борозд;
- орошение с переменным струйным расходом;
- полив с применением зигзагообразных микроборозд;
- использование засухоустойчивых малоувлажняемых сельскохозяйственных растений;
- глубокое рыхление с переворачиванием почвенных пластов;
- применение севооборотов с люцерной и др. с/х растениями;
- использование для орошаемых земель полимеров и гидрогелей.

2. Затратоёмкие приёмы и технологии:

- капельное орошение;
- дождевание, синхронно-импульсное дождевание;
- подпочвенное и внутрипочвенное орошение;
- различные виды микроорошения.

Перечисленные технологии и методы водосбережения позволяют в Таджикистане:

- снизить подачу воды на орошаемые земли до 30%;
- уменьшить нормы полива до 2000-4000 м^3/га;
- сократить расходы воды для орошения на единицу продукции для хлопчатника от 3,1-3,5 до 1,4-2,1 тысяч м^3 на тонну;
- повысить прибыль на единицу воды, используемой для полива хлопчатника от 0,07 до 0,13 долл. США на каждый м^3, для пшеницы - от 0,04 до 0,17 долл. США на каждый м^3;

- при соответствующих нормах и оптимальных режимах орошения применительно к оптимальным технологическим схемам орошения можно увеличить в стране среднем на 14% эффективность использования воды на орошение;
- внедрение инновационных технологий орошения позволит получить более высокие урожаи сельхозкультур при экономии поливной воды от 1.5 до 3 раз и увеличении производительности труда от 3 до 4 раз, в частности: хлопчатника до 40-60 ц/га, зеленой массы люцерны до 800-1000 ц/га, овощей до 1000 ц/га, винограда до 200-250 ц/га, зерновых культур до 50-60 ц/га.

В качестве второго примера приведем экономико-географические соображения о заселении и, соответственно, водохозяйственном обустройстве СТ в заброшенных кишлаках.

Предпринятое в прошлом (1960-е годы) переселение горных поселений в долинные районы для их участия в развитии экономики этих зон сопровождалось рядом ошибок, недоразумений и разрушало привычный ритм жизни, привело к запустению и деградации горных кишлаков. Согласно данным Института почвоведения и агрохимии ТАСХН, Проектного института «Таджикгипрозем», а также многочисленным геоботаническим исследованиям, общие площади земель сельскохозяйственного назначения в горных заброшенных кишлаках составляют до 38 тыс. га [11], из которых подлежат освоению под виноградники и сады – примерно 10 тыс. га, а под пахотные земли - более 28 тыс. га. В табл.1 представлено распределение земель, которые можно использовать в качестве пахотных при возрождении горных заброшенных кишлаков по природно-географическим зонам. При условии получения прибыли хотя бы до 500 долл. США с 1 га при освоении этих земель, можно достичь уровня доходности в 19 млн. долл. США.

Эти площади легко трансформировать, в случае возрождения горных заброшенных кишлаков, в полноценные, приносящие прибыль СТ.

В настоящее время предполагается обратное переселение 242 кишлаков с общим количеством 7,5 тыс. сельских семей, в том числе по Зеравшанской долине - 44 кишлака, по Гармской группе районов - 69 кишлаков, по ГБАО - 29 кишлаков [10].

Таблица 1. Площадь заброшенных площадей земель по природным зонам, тыс. га [10]
Table 1. Area of abandoned land areas by natural zones, thousand ha

Наименование природно-географических зон	Возможно освоение	В том числе под:					
		пашни	много-летние насаж-дения	из них:			
				орехово-плодные	вино-град-ники	сады (семеч-ковых культур)	сады (косточ-ковых культур)
Гиссарская	9,5	6,0	3,4	0,5	1,5	1,4	-
Гармская	8,5	7,2	2,3	1,0	0,3	1,4	-
Зеравшанская	7,0	6,3	0,7	0,2	-	-	0,5
Кулябская	12,0	8,0	4,0	1,6	0,4	2,0	-
Итого:	37,1	27,5	10,4	3,3	2,2	4,5	0,5

Источник: фонды Проектного института «Таджикгипрозем» и Института почвоведения и агрохимии ТАСХН, 2020 г.

Третьим фактором могут стать тарифы по оплате воды в зависимости от высоты машинной водопадачи.

Для каскада насосных станций Кабадианского района (7 ед.) дифференцированные тарифы по используемой оросительной воде, по оценкам [3], составили:

- для первого участка орошения, который использует воду с первой НС, тариф - 0,30сом. за 1 м^3 воды, при высоте подъема воды 12,22м;
- для второго участка орошения, который использует воду со второй НС, тариф - 0,40сом. за 1 м^3 воды, при высоте подъема воды 13,52м;
- для третьего участка орошения, который использует воду с третьей НС, тариф - 0,70сом. за 1 м^3 воды, при высоте подъема воды 19,82м;

- для четвертого участка орошения, который использует воду с четвертой НС, тариф - 1,00сом. за 1 $м^3$ воды, при высоте подъема воды 32,92м;

- для пятого участка орошения, который использует воду с пятой НС, тариф - 1,4 сом. за 1 $м^3$ воды, при высоте подъема воды 39,02м;

- для шестого участка орошения, который использует воду с шестой НС, тариф - 1,90сом. за 1 $м^3$ воды, при высоте подъема воды 42,52м;

- для седьмого участка орошения, который использует воду с седьмой НС, тариф - 2,70сом. за 1 $м^3$ воды, при высоте подъема воды 58,62м.

Четвертым примером могут стать расчеты платы за воду, которые состоят в дифференциации тарифа на воду, когда учитывается специализация с/х предприятий и особенности гидромодульных районов, при этом в тарифы включается несколько факторов – это налог по использованию воды, нормативная рентабельность оросительных систем и общая себестоимость 1 $м^3$ воды на орошение.

С учетом этого, стоимость (цену) воды можно определить по формуле, предложенной Д.О. Рахимовым [14]:

$$Ц_В = (С_В + С_В) \cdot (К_В + Н_В), \qquad (1)$$

где: $Ц_В$ – цена воды для орошения (дирам/$м^3$); затем

$С_В$ – себестоимость воды для орошения (дирам/$м^3$); затем

$К_В$ – коэффициент прибыльности согласно нормативам, принятым в сельскохозяйственном производстве;

$Н_В$ – налог, облагаемый потребление воды для орошения (дирам/$м^3$).

Для вычисления величины $Н_В$ используют выражение:

$$Н_В = (П_В - С_В) \cdot К_В) \cdot Д_Д, \text{ это выражение (1.1)},$$

где: $П_В$ - продуктивность воды для орошения (дирам/$м^3$); затем следует

$Д_Д$ – доля дифференцированных доходов, получаемых в орошаемых хозяйствах при использовании на них воды для орошения.

Для вычисления величины $Д_Д$ используют выражение:

$$Д_Д = \frac{(Д_{оп.} - Д_{еу.})}{(Д_{оп.} + Д_{еу.})}, \text{ это выражение} \qquad (1.1.1)$$

где: $Д_{оп.}$ и $Д_{еу.}$ – это массы дифференцированных доходов от орошаемой пашни и естественных угодий, соответственно (сомони/га).

Затем необходимо рассчитать величину дифференцированного дохода по выражению:

$$Д = (П – З), \text{ это выражение} \qquad (2)$$

где: П – продуктивность с/х угодий, З – затраты на 1 га орошаемых земель, соответственно (сомони на 1 га).

Учитывая тот факт, что средняя продуктивность воды для орошения составляла в период с 1999 по 2001 гг. в среднем 1,3 дирамов за каждый 1 $м^3$, то доля прироста дифференцированного дохода на орошаемых землях составит, в соответствии с выражением (1.1.1)

$$Д_Д = \frac{(605{,}14 - 24{,}15)}{(606{,}14 + 24{,}16)} = 0{,}92$$

Величина $Н_В$ в соответствии с выражением (1.1), то есть налог от использования воды для орошения, составит:

$Н_В = (1.3 - 0.3) \cdot 0.12 = 1.16$ дирамов за 1 $м^3$,

Величина $Ц_В$ в соответствии с выражением (1), то есть цена 1$м^3$ воды, составит:

$Ц_В = 0.3 + (0.3 \cdot 0.12) + 1.16 = 1.496$ дирамов за 1 $м^3$.

Следовательно, исходя из приведенного выше алгоритма, стоимость 1 $м^3$ воды для орошения для сельскохозяйственных угодий в Согдийской области Таджикистана на 2001 г., рассчитанная Д.О. Рахимовым, составила 1,5 дирамов за 1 $м^3$ воды [14].

В качестве экономико-географических рычагов водосбережения нами предложено проведение таких мероприятий, как:

- возмещение затрат, которые будут направлены на соблюдение санитарно-экологических правил сельского хозяйства, на увеличение плодородия почв, на восстановление почвенных покровов;

- обязательное возмещение ущерба земельным участкам от снижения плодородия почвы, снижения её урожайности, снижения категории земель (например, создание пастбищ на потенциально орошаемых пахотных землях), определение ущерба, покрывающего возмещение полных потерь из-за снижения урожайности почв, отсутствия мероприятий по реабилитации пахотных земель;

- материальное стимулирование производителей экологически чистой сельскохозяйственной продукции и введение штрафных санкций для производителей продукции, наносящих ущерб водо-, агро- и экосистемам;

- оказание финансово-кредитной помощи через прямые субсидии фермерским хозяйствам, которые вкладывают материальные средства для сохранения, восстановления и повышения плодородности своих фермерских хозяйств, с целью улучшения экологической обстановки в них;

- усиление финансовой поддержки от государственных структур для реализации долгосрочных мероприятий по охране земель в рамках мелиоративной отрасли, направленных, в частности, на посадку лесных насаждений, расчистку загрязнённых земель, освоение этих земель, реконструкцию ОС и другую мелиоративную и гидротехническую деятельность;

- для потребителей воды для орошения - повысить тарифы за водопользование, учитывая объемы воды при ее заборе, то есть объемы не должны превышать биологические или технически целесообразные уровни потребления воды, водопотребители оплачивают воду как природный ресурс;

- поощрение пользователей воды для орошения, когда они используют экономичные объемы воды, не превышающие разрешенные самыми строгими нормами водопотребления – в виде премий, а также государственных дотаций, или дополнительных материальных стимулов, освобождения от налогов и др.;

- возможность продавать другим пользователям излишки воды для орошения, если такие будут иметь место;

- введение жестких лимитов на водопотребление на районном, областном и национальном уровне;

- формирование государственных органов, которые будут осуществлять контроль на всех этапах водопользования;

- постепенно перейти на систему планирования водопользования, учитывающую расход объема воды на различные единицы сельскохозяйственной продукции.

Немаловажным представляется и повышение роли частного сектора в УВР, где необходимо учитывать такую деятельность, как совместные производства, концессии, долгосрочная аренда, контрактная деятельность и др., которая дает следующие преимущества: финансовые, поскольку поиск материальных расходов осуществляется и контролируется самими представителями частного сектора. Политические преимущества: большая часть финансовой деятельности (сокращение рабочих мест, сбор неоплаченных счетов, повышение цен на сельхозпродукцию) более успешно осуществляется частными предприятиями, а не политиками. Как показывает практика, опыт в области финансирования (общинные банки, микрофинансовые банки) позволяет малоимущим слоям населения оплачивать малую инфраструктуру водораспределения, приспосабливать её под нужды сельского хозяйства на уровне малых фермерских хозяйств, а также под бытовое использование.

По нашему мнению, в настоящее время организация и управление рациональным водопользованием на СТ РТ должно осуществляться на основе финансово-кредитной политики в соответствии с инструментами, представленными на рис.1.

Рис. 1. Основные направления совершенствования экономической составляющей водохозяйственного обустройства СТ РТ

Rice. 1. Main directions for improving the economic component of the water management infrastructure of the ST RT

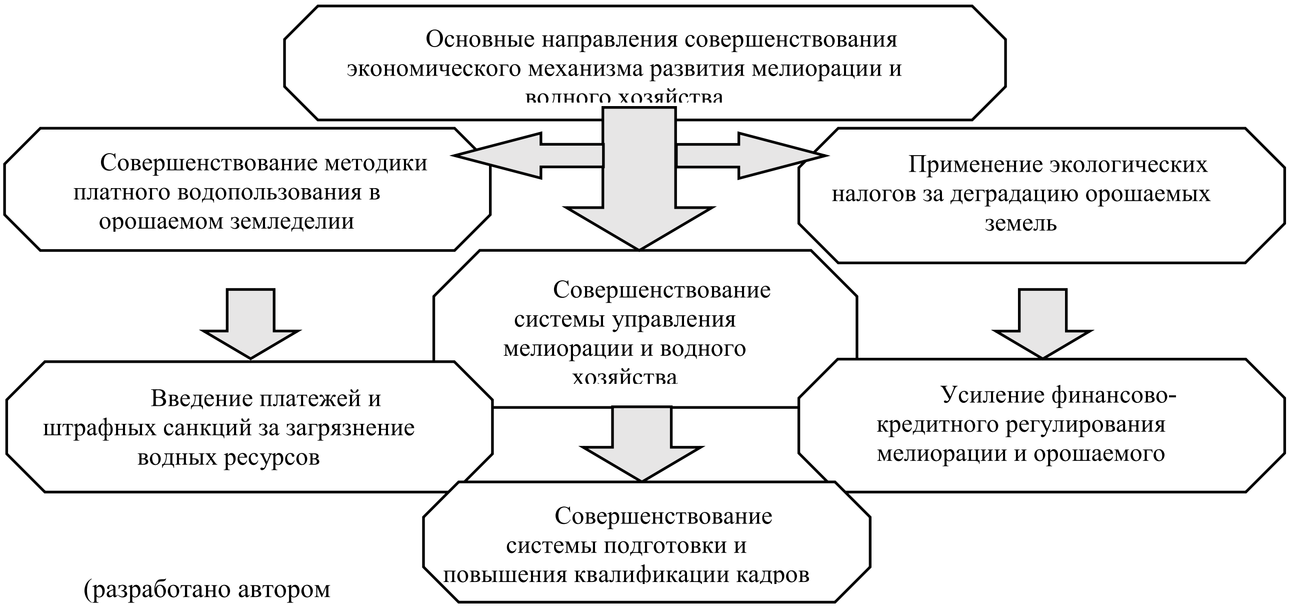

(разработано автором

Выводы

1. Водохозяйственное обустройство СТ РТ было начато одновременно с земельно-водными реформами в стране в 2013 г., когда произошло разукрупнение крупных колхозов и совхозов с образованием на их месте АВП, ДХ, ССВ и иных форм кооперативов.

Не вдаваясь в итоги этих реформ отметим, что упор в производстве продукции растениеводства и животноводства стал ставиться на них.

2. Действия по повышению эффективности использования оросительной воды на СТ Таджикистана должны осуществляться в определенной временной последовательности (незамедлительное, краткосрочное, среднесрочное и долгосрочное).

3. С учетом физического износа основных фондов водного хозяйства, неблагоприятного материально-технического и финансового состояния пользователей орошаемых земель, являющихся основными производителями сельскохозяйственной продукции (животного и растительного происхождения), потребляющих для этих целей большое количество водных ресурсов, на национальном уровне необходима разработка и внедрение Национальной концепции по эффективному использованию водных ресурсов в целях увеличения объемов производства сельскохозяйственной продукции.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Ёров Дж.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулхаев, Р.А. Исторический опыт ирригационного строительства и освоения новых земель в Таджикистане (1961-1985) / Р.А. Абдулхаев. -Душанбе: Дониш, 1991. -335 с.
2. Аналитический обзор «Состояние и перспективы интегрированного управления водными ресурсами в Республике Таджикистан» / Колл. авторов // Проект ЕС-ПРООН (2009-2012) «Содействие интегрированному управлению водными ресурсами и трансграничному диалогу в Центральной Азии». -Душанбе, 2002. -97 с.
3. Бегматов, А.А. Водное хозяйство в условиях рынка / А.А. Бегматов, Д.М. Умаров. -Душанбе: Деваштич, 2007. -261 с.
4. Доклад об осуществлении диалогов по вопросам национальной политики в области комплексного управления водными ресурсами и водоснабжения / Отчет АМИ при Правительстве РТ / Колл. авторов. -Душанбе, 2016.
5. Исайнов Х.Р. Водно-ирригационный комплекс аридного региона: проблемы и пути решения / Х.Р. Исайнов // Вестник ТНУ, сер. социальных, экономических и общественных наук. –Душанбе, 2019. -№4. -часть II. -С.40-45.
6. Максумова, Ш.У. Матрица действий по водохозяйственному обустройству сельских территорий Таджикистана: формат и содержание / Ш.У. Максумова // Известия НАН Таджикистана. Отд. обществ. наук. – 2021. -№4(265). -С.94-99.
7. Национальная водная стратегия Республики Таджикистан на период до 2030 г. / Колл. авторов. -Душанбе, Министерство энергетики и водных ресурсов Республики Таджикистан, 2019.

8. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. / Колл. авторов. -Душанбе, 2016.
9. Отчет о результатах единовременного выборочного исследования водопользователей / Колл. авторов. – Душанбе: ЮСАИД, 2017.
10. Проблемы устойчивого развития горных территорий Республики Таджикистан / Колл. авторов. —Душанбе: Сурушан, 2002. –256 с.
11. Программа реформирования сельского хозяйства Республики Таджикистан на период 2012-2020 гг. (ПП РТ №383). -Душанбе, Министерство сельского хозяйства Республики Таджикистан, 2012. –41 с.
12. Проект «Оказание технической помощи Министерству мелиорации и водных ресурсов РТ и Водно-Энергетическому Совету в разработке Стратегии водного сектора, плана реализации и инвестиций для подсектора ирригации. Приложение В: План реализаций и инвестиций для подсектора ирригации и сельского водоснабжения. -Душанбе, 2012. -47 с.
13. Пулатов Я.Э. Водосбережение – основа эффективного водопользования / Я.Э. Пулатов // Международная конференция «Мировой опыт и передовые технологии эффективного использования водных ресурсов»: Тезисы докладов. -Ашхабад, 2010. -С.228-231.
14. Рахимов, Д.О. Методика установления размера платы за воду на сельскохозяйственное орошение / Д.О. Рахимов // Национальная конференция «Пути развития АПК Таджикистана: проблемы и суждения», посвященная 40-летию образования экономического факультета ТАУ: Тезисы докладов. -Душанбе: Хумо, 2003. -С.87-91.
15. Сельское хозяйство Республики Таджикистан: Статистический сборник / Колл. авторов. –Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, -354 с.

ОМИЛҲОИ ТЕХНОЛОГӢ ВА ИҚТИСОДИЮ ГЕОГРАФИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАИ ИСТИФОДАБАРИИ ОБИ ОБЁРИИ ҲУДУДҲОИ ДЕҲОТИ ТОҶИКИСТОН

Мафҳуми деҳот деҳот ё агроландшафт, яъне минтақаҳоеро дар назар дорем, ки 75% аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он ба корҳои кишоварзӣ машғуланд. Дар натиҷаи ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки соли 2020 анҷом ёфт, колхозу совхозхои калон ба хоҷагиҳои хурди инфиродӣ тақсим шуданд: деҳқонӣ, ки то охири соли 2020 аз он 179 005 адад, инчунин, хоҷагиҳои деҳқонӣ, иҷора, ассотсиатсияхои истифодабарандагони об ва дигар ҳудудҳои деҳот. Аз ин ҷост, ки дар аксар хоҷагиҳо миқдори зиёди шабакаҳои обёрӣ ба кор андохта шуданд, ки дар натиҷаи ин самараи онҳо паст ва талафи об дар системаҳои обёрӣ ду баробар зиёд шуд. Дар шароити афзоиши аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноустувории омилҳои молиявӣ ва моддию техникие, ки ба истифодаи заминҳои обёришаванда таъсир мерасонанд, фарсудашавии физикии воҳидҳои асосии хоҷагии об зарур аст, ки кӯшишҳои зиёд ба харҷ дода шаванд, ки ҳангоми истифодабарии оби обёрӣ дар ҳудудҳои деҳот ба самараи максималӣ ноил гардад. Бар асоси натоиҷи мушоҳидаҳои худамон дар солҳои 2010-2020. ва таҳлили манбаъҳои илмӣ, таркиби технологияҳои сарфакунандаи об, аз ҷумла фишангҳои иқтисодии онхо нишон дода шудаанд, барои ба ҳудудҳои устувор табдил додани деҳаҳои партофташудаи кӯҳистони Ҷумҳурии Тоҷикистон таклифҳо пешниҳод карда шудаанд, таруфаҳои дифференсиалии хизматрасониҳои таъмини оби мошин дар ноҳияи Қабодиён пешниҳод шуда, нархи 1 м^3 об дар вилояти Суғд ҳисоб карда мешавад. Ҳадафи мақола арзёбии ҳамаҷонибаи омилҳои технологӣ ва иқтисодию ҷуғрофӣ буд, ки ба баланд бардоштани самаранокии истифодаи об барои обёрӣ дар деҳоти Тоҷикистон мусоидат мекунанд.

Калидвожаҳо: омилҳои иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ, об ва кишоварзӣ, Тоҷикистон, иқтидори табиӣ, минтақаҳои деҳот, усулҳои ҳифзи об, техникаи обёрӣ, шаҳракҳои кӯҳӣ, мелиоратсия, истифодаи пулакии об.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДЫ НА СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ ТАДЖИКИСТАНА

Под сельскими территориями (СТ) мы понимаем сельские местности или агроландшафты, то есть пространства, на которых 75% населения Республики Таджикистан (РТ) занимается аграрной деятельностью. По итогам завершенной в 2020 г. реформы сельского хозяйства РТ произошла фрагментация крупных колхозов и совхозов в небольшие по размерам частные индивидуальные хозяйства: дехканские, коих к концу 2020 г. было 179005 единиц, а также фермерские, арендные, ассоциации водопользователей и иные СТ. Из-за этого в большинстве хозяйств стали использовать большое количество оросительных сетей, в результате чего снизилась их эффективность и в два раза увеличились потери воды в оросительных системах (ОС). На фоне растущего населения РТ, нестабильности финансовых, материальных и технических факторов, влияющих на использование орошаемых земель, физического износа основных узлов водного хозяйства необходимо приложить много усилий для достижения максимальной эффективности при использовании поливной воды в СТ. По результатам собственных наблюдений 2010-2020 гг. и анализа научных источников изложен состав водосберегающих технологиq, включая и их экономические рычаги, даны предложения по трансформации заброшенных горных кишлаков РТ в устойчивые СТ, предложены дифференцированные тарифы за услуги по машинной подаче воды в Кабодиёнском районе, приведен расчет цены 1м^3 воды в Согдийской области. Целью статьи явилась комплексная оценка технологических и экономико-географических факторов, способствующих повышению эффективности использования воды для орошения уf сельских территориях Таджикистана.

Ключевые слова: экономико-географические факторы, водное и сельское хозяйство, Таджикистан, природно-ресурсный потенциал, сельские территории, методы водосбережения, техника полива, горные поселения, мелиорация, платное водопользование.

TECHNOLOGICAL AND ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL FACTORS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF THE USE OF IRRIGATION WATER IN RURAL TERRITORIES OF TAJIKISTAN

By rural areas (RA) we mean rural areas, or agricultural landscapes, i.e. areas where 75% of the population of the Republic of Tajikistan (RT) is engaged in agricultural activities. Based on the results completed in 2020. Reform of agriculture in the Republic of Tajikistan, there was a fragmentation of large collective and state farms into small private individual farms: dekhkans, of which by the end of 2020. There were 179,005 units, as well as farm, lease, water user associations and other RAs. Due to this, a lot of irrigation networks appeared at the on-farm level, which doubled the water loss on them and reduced the efficiency of irrigation systems (IS). Against the background of the growing population of the Republic of Tajikistan, the physical deterioration of the main assets of the water sector and the unfavorable material, technical and financial condition of the users of irrigated lands, much effort should be made to achieve maximum productivity in the use of irrigation water at the RA. Formulated on the results of our own clarifications in 2010-2020 and study of scientific sources, water-saving technologies are outlined, including their economic levers, suggestions are given for transforming unrestricted mountain villages of the Republic of Tajikistan into viable RAS, differentiated tariffs for services for machine water supply are developed. On the example of a part of pumping stations of the Kabadiyan region, the calculation of the price of 1m³ of water in the Sughd region, as well as examples of payment for water as a natural resource are given. The purpose of the article was a comprehensive assessment of organizational and economic-geographical factors for increasing the efficiency of irrigation water use in rural areas Tajikistan.

Keywords: economic and geographical factors, water and agriculture management, Tajikistan, natural resource potential, rural areas, water conservation methods, irrigation technique, mountain settlements, reclamation, paid water use.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Максумова Шахноза Уктамовна*** **-** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими география ва туризм. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992 37) 918-67-86-88.** E-mail: **shahka8688@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Максумова Шахноза Уктамовна*** - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, соискатель кафедры методики преподавания географии и туризма. **Адрес**: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992 37) 918-67-86-88.** E-mail**: shahka8688@mail.ru**

Information about the author: ***Maksumova Shakhnoza Uktamovna*** - Avicenna Tajik State Pedagogical University Sadriddina Aini, Applicant of the Department of Geography and Tourism Teaching Methods. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. Phone: **(+992 37) 918-67-86-88**. E-mail: **shahka8688@mail.ru**

УДК 911.3 (470,345)

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Комилов А.К., Одинаев М.А.
Таджикский национальный университет

Конечной целью деятельности государства является человеческое развитие. Поэтому при разработке стратегий, программ, концепций экономического, социального, экологического, политического развития исходным пунктом должен быть учет потребностей человека, населения. Без такой увязки наши экономические прогнозы будут неполноценными. Поэтому государство должно дать более четкий прогноз численности и состава населения, на что должны ориентироваться все отрасли экономики и социально-политической сферы. Пока учет демографического фактора в социально-экономическом развитии страны не занял своего достойного места. Эти проблемы должны быть предметом стратегического демографического развития. Данная концепция исходит из того, что отдельные страны могут находиться на разных этапах социально-экономического и социально-демографического развития. Поэтому цели и задачи в области изменения численности населения и трудовых ресурсов страны и даже в отдельных регионах этих стран могут быть неодинаковыми, что порождает необходимость проведения многоуровневой стратегии. Формирование в стране и в отдельных ее регионах желаемого типа воспроизводства населения возможно только тогда, когда общество сознательно, т.е. на основе познания и использования системы законов развития народонаселения будет воздействовать на демографические процессы таким образом, чтобы направить их развитие в нужном для личности, семьи и общества направлении.

Данная концепция учитывает некоторые характерные качественные черты, к которым должно в разные сроки прийти любое население в своем развитии. Этот будущий тип развития населения может характеризоваться низкой (в пределах малодетной семьи) рождаемостью, растущей продолжительностью жизни и территориальной подвижностью населения, быстрым ростом качества населения, в основном простой (а не сложной) семьей эгалитарного типа [3]. На эти эталоны будут ориентироваться и стандарты демографического поведения. Разумеется, эти черты будут проявляться как усредняющее множество единичных событий, при полной свободе выбора семьей того или иного демографического поведения. Другой особенностью этого типа развития населения может быть постепенно возрастающая степень воздействия общества на демографическое поведение населения [4]. В достаточно отдаленной перспективе можно ожидать принципиально единого для страны типа воспроизводства населения. Но это самая общая схема, поскольку реальный характер и уровень развития страны и отдельных ее регионов и этносов определяется их историей и спецификой развития [9]. Политика в области развития населения и трудовых ресурсов, являясь органической частью всей социальной политики, вносит вклад в решение этих вопросов и направлена на формирование и поддержание такого типа воспроизводства населения, который позволяет наиболее эффективным образом решать стоящие перед обществом экономические и социально-политические задачи [8]. Важно подчеркнуть, что речь идет о достижении такого состояния и динамики процессов воспроизводства населения, которые в наибольшей степени отвечают долгосрочным интересам общества. Вместе с тем, мероприятия демографической политики могут одновременно реализовать и цели социальной и экономической политики [5]. Поэтому концепция должна включать также оценку динамики не только социально-экономических, но и экологических условий, которые могут иметь социально-экономические последствия [18]. Высокие темпы роста населения в горах и межгорных равнинах являются не только главной причиной опустынивания и разрушения горных экосистем, но и выступают серьезной причиной деградации летних пастбищ, загрязнения воздуха, почвы и воды [1]. Именно такой подход позволит реализовать в жизнь один из пунктов рекомендаций Международной Конференции по народонаселению и развитию (1994г.) о включении демографических факторов во все стратегии в области широкомасштабного развития общества [7].

Данная концепция в целом предполагает изменение численности населения и состава трудовых ресурсов. Она должна осуществляться прежде всего посредством совершенствования уровня и образа жизни населения и семьи и повышения качественных характеристик населения. Концепция также учитывает, то обстоятельство, что таджики малочисленная нация и мы не можем допустить ее депопуляцию [11]. Это не отвечает как самоохранительной, так и геополитической безопасности населения. Но, с другой стороны, Республика Таджикистан обладает весьма ограниченным земельно-ресурсным потенциалом, и поэтому чрезмерно высокие темпы роста населения и трудовых ресурсов также не отвечают интересам ускоренного социально-экономического развития [18]. Поэтому в ближайшей перспективе необходимо демографическую политику проводить в направлении достижения оптимального типа воспроизводства населения страны, под которым понимается формирование такой численности и состава населения, которые должны отвечать интересам семьи и общества [13].

Вместе с тем за время до 2050 годов возможны существенные изменения в характере воспроизводства населения и трудовых ресурсов в области рождаемости, смертности, репродуктивного поведения, потребности в детях, традициях и обычаях, миграции, что будет связано с фундаментальными достижениями в области науки, техники, морали, генетики, медико-биологической науки, в составе и структуре питания, экологии, активизации внешней миграции и т.д.

В связи с этим ориентация на сложившиеся за последние 10-15 лет тенденции прироста населения и трудовых ресурсов, изменения демографических структур вообще и семейных структур в частности, распространение этих тенденций на долгосрочный период (экстраполяция) будут недостаточно правильными [1]. Поэтому важно учесть возможное влияние основных факторов и мотивов на динамику численности населения и трудовых ресурсов в долгосрочном периоде и рассчитать прогнозные данные. Кроме этого, мы попытались расширить круг прогнозных показателей [1]. Решение демографических проблем является одним из приоритетов любого государства, и эффективное управление демографическим процессом во многом зависит от законодательной базы [17]. Показатели демографического развития страны, в частности: общий коэффициент рождаемости, общий коэффициент смертности, суммарный коэффициент рождаемости и вероятная продолжительность жизни при рождении, - были использованы для определения места государства в демографическом переходе [2]. Анализ изменений социально-демографических процессов за этот период показывает, что складываются характерные особенности формирования населения в регионах и наблюдаются высокие темпы прироста населения и фундаментальные изменения в структуре населения [20].

Данная концепция основывается на принципах и нормах международного права, на Конституции Республики Таджикистан, Законах Республики Таджикистан и других нормативно-правовых актах. Долгосрочной целью демографического развития Республики Таджикистан является формирование в целом по стране оптимального типа воспроизводства населения с учетом принципов обеспечения устойчивого социально-экономического роста, создания благоприятных условий для человеческого развития [16].

В Республике Таджикистан была разработана и реализована Концепция государственной демографической политики на 2003-2015 годы, Программа реализации концепции государственной демографической политики, Государственная программа репродуктивного здоровья населения за 2019-2021годы, Концепция развития семьи и т. д. Данные концепции и программы в основном были направлены на сокращение рождаемости, снижение младенческой и материнской смертности и повышение продолжительности жизни населения. Отчасти в результате реализации целей и задач этих программ достигнуты определенные успехи. Обшей коэффициент рождаемости снизился от уровня 46 промилле до 21 промилле в 2020 году. Чистый коэффициент воспроизводства также в сравнении с 1990 годом (5,6 девочек на одну женщину репродуктивного возраста) в 2020 году сократился до уровня 1,4 девочек на одну женщину.

В этих целях для сохранения достигнутого уровня в показателях воспроизводства населения и качественного улучшения его структуры необходимо разработать новую

концепцию демографической политики государства с учетом особенностей демографического развития, традиций и социально-экономического развития страны.

Ближайшая цель данной Концепции Республики Таджикистан – это содействие в достижении долгосрочной цели демографического развития на основе качественного развития населения и трудовых ресурсов.

Для достижения поставленных целей необходимо решать следующие задачи:

- улучшение состояния всех аспектов здоровья населения, снижение смертности всего населения и младенческой смертности в особенности как фактора уверенности семей в выживании малого числа детей:

- достижение естественных (2-3 года) интергенетических интервалов рождения детей как фактора оптимизации рождаемости населения и сохранения репродуктивного здоровья женщин;

- повышение качественных характеристик населения;

- соединение интересов государства и семьи в области достижения оптимального типа воспроизводства населения;

- защита социально-демографических интересов населения, участвующего во внешней миграции;

- глубокое осознание обществом и индивидом здоровья как основополагающей жизненной ценности;

- охрана окружающей среды от интенсивного действия на нее демографического фактора;

- создание достойных рабочих мест для получения достойной заработной платы;

- повышение качественных характеристик трудовых ресурсов и особенно женщин.

Данная государственная Концепция основывается на следующих принципах:

- научная обоснованность целей развития;

- комплексность развития населения и трудовых ресурсов;

- гуманизм в человеческом развитии;

- учет общегосударственных, региональных, коллективных интересов, а также интересов семьи с учетом их социально- экономических, исторических и нравственных особенностей;

- эффективность человеческого развития;

- усиление самосохранительного поведения населения;

- предоставление равных прав представителям всех народов, народностей и наций в реализации их долгосрочных целей;

-обеспечение экономической, экологической, этнической и политической безопасности.

Основными методами реализации данной Концепции являются следующие:

- социально-экономические;

- административно-правовые;

- воспитательные.

В рамках политики повышения стабильности семей подразумевается регулирование минимального возраста вступления в брак и законодательное регулирование разводов. В этом направлении в Таджикистане было величен возраст вступления в первый брак с 17 лет до 18 лет. В рамках регулирования разводов также проводятся мероприятия для предотвращения распада семей.

Значимым направлением также является планирование семьи: обеспечение средствами контрацепции, политика в области абортов. В этом направлении также реализованы многочисленные программы. Изменения в социально-демографических процессах Республики Таджикистан имеют свои специфические особенности, причем большинство из них имеют положительную тенденцию, включающую различные характеристики [14].

Как вытекает из рисунка 1, государство в рамках демографической политики имеет возможность принимать ряд административно-правовых и экономических мер, которые могут способствовать воздействию на динамику демографических процессов. Все эти меры в комплексе составляют демографическую политику государства и реализуются различными государственными органами, такими как Министерство труда, миграции и занятости населения РТ, Министерство финансов РТ, Министерство образования и науки РТ, социальные фонды, местные органы власти и др.

Рисунок 1. Меры демографической политики по регулированию демографических процессов

Figure 1. Demographic policy measures to regulate demographic processes

МЕРЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Административно-правовые	Воспитательные и пропагандистские меры	Экономические меры
законодательные акты, регламентирующие браки, разводы, положение детей в семьях, алиментные обязанности, охрану материнства и детства, аборты и использование средств контрацепции, социальное обеспечение нетрудоспособных, условия занятости и режим труда работающих женщин-матерей, внутреннюю и внешнюю миграцию и т.п.	Меры, призванные формировать общественное мнение, нормы и стандарты демографического поведения, определенный демографический климат в обществе.	1. оплачиваемые отпуска и различные пособия при рождении детей; 2. пособия на детей в зависимости от их числа, возраста, типа семьи; 3. ссуды, кредиты, налоговые и жилищные льготы и т.д.

В рамках демографической политики к числу основных задач органов местного управления, как наиболее приближенных к населению органов власти, в области социальной политики можно отнести: формирование среды обитания приемлемой для нормальной жизнедеятельности человека и его воспроизводства; поддержку «слабых» социальных групп населения; сохранение единого социального пространства территориального образования. При этом органы местного управления должны действовать в рамках принятой государственными органами обоих уровней власти социальной политики и обеспечивающего ее законодательства. Важность миграции определяется тем, что наряду с естественным перемещением населения изменение численности и состава населения является основными факторами, влияющими на рациональное распределение и перераспределение всего населения и трудовых ресурсов [21].

Исходя из этого, демографическая политика рассматривается как органическая часть социально-экономической политики, специфическая по своим целям, но согласованная с другими сферами, такими, как здравоохранение и социальное обеспечение населения, образования, социальная защита и т.д.

Основными формами реализации Концепции являются:

- включение демографического фактора во все разделы социально-экономических программ государства, муниципалитетов, предприятий и организаций. Решение проблем развития населения с учетом складывающейся ситуации в Таджикистане должно осуществляться на основе и в соответствии с социально-экономическим развитием страны. Особое внимание следует уделить повышению уровня демографического образования населения и особенно женщин, способствовать повышению уровня занятости женщин преимущественно несельскохозяйственным и нетяжелым физическим и умственным трудом, обеспечить развитие сельского хозяйства на индустриальной основе, способствовать индустриализации быта семьи путем технического оснащения, обеспечить рост общего уровня социально-экономического и социально-культурного уровня жизни семей.

Обеспечить сохранность здоровья населения и повышение качества населения. Необходимо поддерживать в первую очередь идеал детности семьи как условие поддержания оптимального типа воспроизводства населения, чтобы не допустить чрезмерного снижения рождаемости и начала депопуляции населения. Продолжить работу по снижению смертности населения во всех возрастных группах за счет улучшения качества и удешевления стоимости услуг здравоохранения и медицинского обслуживания, повысить уровень репродуктивного здоровья и самоохранительного поведения населения, добиваться снижения младенческой смертности, что станет основой и стимулом формирования уверенности семей в выживании рожденных детей. Необходима всесторонняя поддержка молодежи, и особенно девушек, в

формирование эгалитарных простых типов семей. Необходимо использовать возможные резервы снижения смертности населения путем сокращения, прежде всего, экзогенных причин смертности (несчастные случаи, травмы и отравления, инфекционные и паразитарные болезни, острые заболевания органов дыхания и пищеварения).

Необходимо стимулировать женщин для сохранения естественного интергенетического интервала между родами, что важно для сохранения репродуктивного здоровья женщин и рождения здорового потомства. Оказать поддержку и обеспечить реализацию на государственном уровне внешнюю миграцию трудовых ресурсов с последующим их возвращением на Родину, как путь повышения занятости и повышения качества трудовых ресурсов.

Необходимо установить связь с таджикскими зарубежными диаспорами и привлечь инвестиции на основе обоюдной выгоды диаспор и государства для экономического роста страны и решения кадровых проблем и т.д. Необходимо организовать воспитательную и агитационное пропагандистскую работу среди всех слоев населения, по ознакомлению их с целью, задачами, средствами и методами стратегии развития страны.

Для стабилизации социально-экологической ситуации необходимо учесть не только демографическую емкость территории, но и развитие экологического мышления у населения. Необходимо обеспечить всех желающих рабочими местами, которые создадут для них достойную жизнь. Совершенствовать структуру и численность рабочих мест и в соответствии с ними готовить необходимые кадры. Повышать качество рабочей силы как основное условие экономического роста.

Проводить постоянный мониторинг реализации мероприятий данной концепции посредством программ на национальном, муниципальном и ведомственном уровнях через планы социального развития отдельных предприятий и организаций путем их стыковки, контроля, согласования и корректировки. Разрабатывать на качественно новой основе практику составления планов социального развития коллективов. Осуществлять крупномасштабные исследования тенденций развития населения и трудовых ресурсов с учетом этого вносить соответствующие коррективы в конкретные планы действий.

Важным направлением в реализации Концепции развития населения и трудовых ресурсов является обеспечение экономической, экологической, политической и социально-этнической безопасности страны, отдельных регионов по пути обеспечения устойчивого развития страны.

Согласно данным, полученным по результатам социологических опросов населения, проведенных научных исследований и опыта зарубежных стран, численность населения Таджикистана за 2016-2050 годы будет находиться под влиянием следующих мотивов и факторов, которые могут способствовать увеличению или уменьшению темпов прироста населения.

Основные из них следующие: повышение уровня урбанизации (уменьшить), повышение уровня образования (особенно женщин); повышения уровня занятости трудовых ресурсов (особенно женщин), рост активности внешних трудовых мигрантов (уменьшить); повышение уровня индустриализации (уменьшить потребность в детях); повышения возраста вступления в брак, небольшой рост уровня смертности (уменьшить), увеличение дохода семей (увеличить в малообразованных семьях и уменьшить в высокообразованных семьях за счет изменения структуры жизненных ценностей), экономические трудности молодёжи (уменьшить за счет повышения возраста вступления в брак), рост человеческого капитала (уменьшить) и другие. С учетом влияния вышеуказанных факторов и мотивов будет предварительно сделан прогноз численности населения в целом и по структурным элементам до 2050 года. Более детальные мероприятия стратегии демографического развития должны найти отражение в конкретных программах действий.

Рецензент: д.э.н., профессор ДМТ – Низомов С.Ф.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барфиев Қ.Х Истифодаи усули индексӣ дар омӯзиши сохтори таваллуд / Қ.Х. Барфиев, С.С. Мирзоев, М.А. Одинаев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имруз. Маркази татқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019. -№2. -С.46-53.

2. Дар хусуси баъзе масъалаҳои гузариши демографӣ дар шароити муосир / С.Ф. Низомов, М.А. Одинаев, Ф.С. Обидов, И.С. Шамсов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. -№6. -С.13-20. ISSN: 2413-5151.
3. Ибрагимова Д. Современные факторы и перспективы рождаемости в регионах с высоким темпом роста населения: автореферат диссертации к.э.н. 08.00.05 - специальность ВАК РФ. [Электронный ресурс]. http://economy-lib.com.
4. Исламов С.И. Биосоциальное развитие человека. Демографический и социальный переходы / С.И. Исламов. – Душанбе, 2019. -173 с.
5. Исламов Ф.С. Современные тенденции воспроизводства населения и его перспективы / С.И. Исламов. - Душанбе, 2012. -320 с.
6. Исломов С.И. К вопросу о проблемном подходе к исследованию народонаселения / С.И. Исламов, Н.В. Зверева, Ф.С. Исламов // Известия Академия наук Республики Таджикистан. -Душанбе, 2017. -№3. -С.102.
7. Комилов А.К. Анализ демографического состояния в странах СНГ / А.К. Комилов, Кодирзода Д.Б. // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№9. -С.27-33.
8. Комилов А.К. Влияние миграции на рождаемость населения / А.К. Комилов, М. Махмадбеков // Вестник ТНУ (научный журнал) серия экономических наук. -Душанбе: Сино, 2010. -№6(62). -С.110-115. ISSN2074-1847.
9. Комилов А.К. Влияния уровня образования на репродуктивное поведение населения. [текст] / А.К. Комилов // Вестник ТНУ. научный журнал. -Душанбе, 2016. –№2/1(193). -С.19-23.
10. Комилов А.К. Воспроизводство населения: современное состояние и перспектива / А.К. Комилов // Экономика Таджикистан. - 2021 –№2. -С.140-146. ISSN2310-3957
11. Комилов А.К. О некоторых вопросах совершенствования демографической политики в современных условиях / А.К. Комилов // Вестник университета. - 2021. -№1(73). -С.54-61.
12. Одинаев М.А. Таҳқиқи омории тағйирёбии равандҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. … ном. илм. иқт: 08.00.12 / М.А. Одинаев. -Душанбе, 2020. -196 с.
13. Одинаев М.А. Тенденция демографического развития регионов и её социально-экономические проблемы / М.А. Одинаев. О.С. Табаров // Вестник ТНУ // Серия экономических наук. -Душанбе, 2014. -№2/10(152). -С.98-103.
14. Одинаев М.А. Экономико-статистическое моделирование демографических процессов Республики Таджикистан / М.А. Одинаев, Табарзода О.С. // Экономика Таджикистана. -2021. -№3. -С. 157-164.
15. Раджабова И.Р. Эволюция демографических процессов Республики Таджикистан (сущность, состояние, причины смертности населения) / И.Р. Раджабова, А.З. Халикова // Экономика Таджикистана. – 2019. -№2. - С.101-107.
16. Рязанцев С.В. Брачное поведения женщин-мигранток из стран Центральной Азии / С.В. Рязанцев, С.Ю. Сивоплясова // Женщина в российском обществе. - 2021. -№S. -С.136-149.
17. Статистические демографические показатели в условиях цифровизации экономики / М.А. Одинаев, А.Дж. Азимов, М.И. Хайдарзода, А.А. Азимов // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2022. -№2. -С.-184-191.
18. Статистический анализ динамики численности населения и факторы ее роста / С.С. Мирзоев, М.А. Одинаев, А.И. Субхонов, Ш.Р. Кабиров /Экономика Таджикистана. – 2018. -№3. -С.101-107.
19. Султонов З.С. Вклад внешней трудовой миграции в социально-экономическую жизнь Республики Таджикистан / З.С. Султонов, Л.Ф. Солиева // Экономика Таджикистана. - 2019. -№3. -С.148-154.
20. Таҳлили омории тағйирёбии равандҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Хушвахтзода Қ.Х., М.А. Одинаев, Ф.С. Обидов, Д.С. Амонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. -№5. -С.5-13.
21. Ульмасов Р.У. Трудовая миграция и особенности функционирования российского рынка труда во время пандемии и после пандемии / Р.У. Ульмасов // В сборнике: Цифровые трансформации экономики и общества. Мат. XV Международной научно-практической конференции. -Воронеж, 2021. -С. 295-302.

РАВАНДҲОИ ДЕМОГРАФӢ ВА ТАНЗИМИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола равандҳои асосии демографии мамлакат мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Оқибатҳои эҳтимолии афзоиши босуръати аҳолӣ, инчунин, камшавии он то сатҳи бозтавлиди одӣ таҳлил карда шудаанд. Дар мақола оид ба муайян намудани принсипҳои асосӣ ва мақсадҳои консепсияи нави сиёсати давлатии демографӣ дар шароити муосир кӯшиш ба харҷ дода шудааст. Барои муътадилсозии вазъи иҷтимоӣ-экологӣ на танҳо ҷойгиршавии демографӣ, балки рушди фикрронии экологии аҳолӣ бояд ба инобат гирифта шавад. Дар мақола қайд карда мешавад, ки ба ҳамаи онҳое, ки хоҳиши кор карданро доранд, ҷойи корӣ бо назардошти бехтарсозии сатҳи зиндагии онҳо таъмин карда шавад. Ҷойҳои корӣ ва шумораи кормандон мукаммал гардонида шуда, вобаста ба он мутахассис бояд омода карда шавад. Сифати кувваҳои корӣ ҳамчун шароити асосии рушди иқтисодӣ боло бурда шавад. Инчунин, дар мақола зарурати ба инобат гирифтани омили демографӣ ҳангоми коркард ва амалисозии барномаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ қайд карда шудааст. Чорабиниҳои танзими давлатии равандҳои демографӣ дар заминаи сегонаи класикии чораҳои иқтисодӣ, маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва тарбиявии раванди танзими давлатии равандҳои демографӣ пешниҳод карда шаудааст.

Калидвожаҳо: консепсия, рушди демографӣ, танзим, оила, солимии аҳолӣ, фавт, таваллуд, муҳоҷират, қувваи корӣ, пешгӯии демографӣ.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрены основные процессы демографического развития страны. Анализированы возможные последствия высокого роста населения, а также его сокращение до уровня простого воспроизводства населения. В статье сделана попытка определения основных принципов и целей новой концепции государственной демографической политики в современных условиях. Для стабилизации социально-экологической ситуации необходимо учесть не только демографическую емкость территории, но и развитие экологического мышления у населения. Необходимо обеспечить всех желающих рабочими местами, которые создадут для них достойную жизнь. Совершенствовать структуру и численность рабочих мест и в соответствии с ними готовить необходимые кадры. Повышать качество рабочей силы как основное условие экономического роста. Также в статье указано на необходимость учета демографического фактора в процессе разработки и реализации социально-экономических программ. Предложены меры регулирования демографических процессов на базе классической триады: экономических, административно-правовых и воспитательных мер регулирования демографических процессов.

Ключевые слова: концепция, демографическое развитие, население, регулирование, семья, здоровье населения, смертность, рождаемость, миграция, рабочая сила, демографический прогноз.

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND ITS REGULATION IN MODERN CONDITIONS

The article considers the main processes of the demographic development of the country. The possible consequences of high population growth, as well as its reduction to the level of simple reproduction of the population, are analyzed. The article attempts to define the basic principles and goals of the new concept of the state demographic policy in modern conditions. To stabilize the socio-ecological situation, it is necessary to take into account not only the demographic capacity of the territory, but also the development of environmental thinking among the population. It is necessary to provide everyone with jobs that will create a decent life for them. Improve the structure and number of jobs and, in accordance with it, train the necessary personnel. To improve the quality of the labor force as a basic condition for economic growth. The article also points out the need to take into account the demographic factor in the process of developing and implementing socio-economic programs. Measures for regulating demographic processes are proposed on the basis of the classical triad, Economic, administrative-legal and educational measures for regulating demographic processes.

Keywords: concept, demographic development, population, regulation, family, population health, mortality, birth rate, migration, labor force, demographic forecast.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Комилов Абубакр Қосимович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмхои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **935-27-07-70**

Одинаев Меҳрубон Абдураҳмонович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи омор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru**. Телефон**: (+992) 900-17-17-59**

Сведение об авторах: ***Комилов Абубакр Косимович*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки, 17. Телефон: **935-27-07-70**

Одинаев Мехрубон Абдурахмонович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры статистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru.** Телефон: **(+992) 900-17-17-59**

Information about authors: ***Komilov Abubakr Kosimovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki 17. Phone: **935-27-07-70**

Odinaev Mehrubon Abdurahmonovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Statistics. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru**. Phone**: (+992) 900-17-17-59**

УДК 338.19.0

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО КЛАСТЕРА ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Мухсинова П.А.
Худжандский государственный университет им. ак. Б. Гафурова

Формирование регионального кластера легкой промышленности возможно в рамках осуществляемой региональной промышленной политики, в успешной реализации которой заинтересованы региональные власти.

Заинтересованность региональной власти в создании и развитии регионального кластера легкой промышленности мотивируется тем, что кластер как самоорганизующаяся и саморазвивающаяся система обладает большой экономической устойчивостью по сравнению с другими формами пространственной организации производства, что при прочих равных условиях создает предпосылки разработки более научно и практически обоснованных прогнозов развития региональной экономики.

Кластеры как самоорганизующаяся и саморазвивающаяся система подчиняются принципам «саморазвития», поэтому у них отсутствуют элементы целенаправленного внешнего управления, процессы создания и организации их развития. Согласно теоретических основ кластеризации, широко известных в мировой экономической науке и опыта зарубежных стран, широко использующих кластерную форму организации пространственного развития производства, кластеры предприятий, как правило, возникают стихийно, как ответ на высокую конкурентную среду функционирования предприятий - участников кластера. Постоянное давление внешней среды на субъекты хозяйствования стимулирует их к объединению в кластерную форму организации производства. Следует отметить, что создание кластеров не освобождает их от влияния внешней конкуренции, со стороны внешних по отношению к кластеру фирм, однако дает возможность воспользоваться «внешним эффектом», создаваемым и распространяемым, главным образом, предприятиями ядра кластера и других участников, повысить конкурентоспособность каждого участника и кластера в целом. Объединившись в кластер, участники продолжают конкурировать внутри него, но вместе с тем тесно сотрудничать, что создает предпосылки повышения конкурентоспособности кластера не только на местном, но и на мировом рынках товаров и услуг. Немаловажным в кластерной организации производства является то, что участники кластера сотрудничают и соревнуются не только с участниками кластера, но и с поддерживающими компаниями. Таким образом, можно считать, что отличительной особенностью кластеров от других форм пространственной организации производства являются самоорганизация, стихийный процесс формирования кластера и отсутствие формальной организации для объединения; все это выражается в размытости границ кластера, отсутствии централизованного руководства. Однако это не создает сложности в углублении сотрудничества и соревнования между участниками кластера, с целью повышения конкурентоспособности кластера на рынке товаров и услуг.

Иными словами, кластер - это неинституциональное объединение самостоятельных фирм, объединившихся для реализации деятельности на конкретной территории, в пределах которой географически близко расположены участники кластера. Между участниками кластера организовываются технические, научные и иные связи, позволяющие повысить конкурентоспособность кластера.

Анализ зарубежного опыта кластеризации позволяет выдвинуть мысль о том, что:

- успешная кластеризация содействует обеспечению экономического роста в регионе, в том числе за счет повышения уровня инвестиционной привлекательности;
- сотрудничество региональной власти с кластерными структурами позволяет органам региональной власти глубже понимать основные социально-экономические проблемы региона, принять и реализовать максимально адаптированные к особенностям развития экономики научно и практически обоснованные управленческие (регулирующие) решения;

- кластеризация легкой промышленности региона создает предпосылки повышения конкурентоспособности отрасли не только на внутреннем, но и на внешнем рынке товаров и услуг;

- кластеризация легкой промышленности региона создает предпосылки достижения взаимодействия между легкой промышленностью и другими отраслями и сферами человеческой деятельности в регионе, что окажет позитивное влияние на уровень занятости и качество жизни населения.

Все это наводит на мысль о том, что приоритетные направления государственной поддержки развития кластеров должны включать совокупность взаимосвязанных мероприятий, нацеленных на поддержку конкурентоспособности кластера:

- содействие в создании благоприятных условий развития кластера;

- оценить долгосрочные потребности общества в продукции кластера;

- прогнозирование уровня конкуренции на местном и мировом рынке;

- поддержка состояния развития родственных и поддерживающих отраслей, от уровня развития которых зависит эффективность кластера;

- разрабатывать и организовывать реализацию целевой региональной промышленной политики;

- совокупность мероприятий, нацеленных на поддержку развития человеческого капитала региона;

- развитие инфраструктуры, создание адаптированного к потребностям производства научно-исследовательского потенциала - использование научного потенциала вузов;

- привлечение академических институтов к решению конкретных научных задач и поддержки лабораторий при промышленных предприятиях.

Кластеры как самоорганизующаяся система возникают спонтанно под действием объективных потребностей в необходимости организации сотрудничества между предприятиями и организациями в продукции или услугах которого нуждается местный или мировой рынок. Именно на поддержку потенциальных участников кластера и должна быть направлена реализация совокупности мероприятий областных и республиканских органов власти.

Кластеризация как процесс адаптации институциональных основ пространственной организации производства нуждается в высококвалифицированных специалистах, составляющих кадровый потенциал кластера и других организаций, производственно, финансово, научно и технически связанных с кластером. Зарубежная практика показывает, что эффективная кластеризация в решающей степени зависит от уровня развития человеческого капитала региона, для формирования и развития которого в Республике Таджикистан реализована и продолжают реализовываться целая гамма государственных программ. Близка к завершению «Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 года», в рамках которой предложена модернизация содержания образования, осуществлены структурные изменения системы образования, реализованы меры, направленные на повышение уровня доступности образования, начиная от детских дошкольных учреждений до высшего и послевузовского образования [9,с.47].

Широкое использование государственно-частного партнерства создало возможности успешно развивать «массовый бакалавриат», так как часть студентов и школьников обучаются на договорной основе, и поступившие средства направляются на совершенствование технологии обучения и укрепления материально-технической базы и кадрового потенциала образовательных учреждений.

Необходимость расширения и углубление результатов «Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2020 года», указаны в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года». В данном документе в части развития человеческого капитала указано, что «человеческий капитал занимает первое место среди долгосрочных факторов развития будущей экономики (по сравнению с природно-ресурсным, реальным и финансовым капиталом)». В связи с этим, развитие человеческого капитала определено в качестве приоритетного направления деятельности Правительства Республики Таджикистан [9,с.47].

В Республике Таджикистан в плане решения поставленной задачи реализованы и продолжается реализация совокупности мероприятий национального уровня - достаточно успешно развивается «массовый бакалавриат». Действительно, за истекший с момента принятия данной стратегии период количество вузов в области доведено до восьми единиц, где в совокупности обучаются 40046 студентов, из них на дневном обучении 23826 студентов, и 16220 студентов на заочном обучении, ежегодный выпуск из вузов области возрос от 6800 в 2013/14 учебном году, до 8654 в 2017/18 учебном году. Интенсивно растет число лиц, обучающихся на договорной основе. Так, если в 2013/14 учебном году в вузах области обучались 25909 студентов на договорной основе, то их количество в 2017/18 учебном году возросло до 34094 студентов из общего числа обучающихся в 2017/18 учебном году - 40046 студентов, с 79,490 в 2013/14 учебном году до 85,170 в 2017/18 учебному году. Это доказывает популярность высшего образования среди населения и эффективность частно-государственного партнерства в развитии высшего образования в стране и области в целом. Отметим, что эта тенденция развития частно-государственного партнерства имеет тенденцию роста, что позволяет надеяться на значительный рост средств заказчиков образовательного процесса - населения - в систему высшего образования. Наравне с увеличением количества студентов и локализации вузов на территории страны, которая выражается в увеличении количества вузов от 24 в 2013/14 учебном году до 38 вузов в 2017/18 учебном году, и их территориального распределения, наблюдается рост количества выпускников по группам специальностей, которые в 2017/18 учебном году составили 54 группы специальностей. Рост количества групп специальностей, по которым ведется подготовка в вузах республики, имеет тенденция роста и углубления, что создает предпосылки развития новых направлений науки.

Анализ показывает, что развитие человеческого капитала страны в количественном плане близко к решению, и процесс «массового бакалавриата» характеризуется увеличением количества студентов и расширением их подготовки в разрезе все увеличивающихся групп специальностей. Это, в свою очередь, актуализирует активизацию участия государства в обеспечении качества подготовки выпускников и успешного перевода вузов из «знания ориентированной стратегии» на «компетентностную» стратегию, на что особое внимание в своих выступлениях обращает глава государства, уважаемый Эмомали Рахмон.

Реализуя совокупность мер, нацеленных на повышение качества подготовки выпускников и обеспечения высокой компетентности, государственная власть создает предпосылки достижения высокой конкурентоспособности человеческого капитала в стране, что формирует условия и предпосылки успешного формирования прогрессивных институциональных основ пространственной организации промышленного производства.

Следует отметить, что эффективность системы образования находится в зависимости от масштабов расходов на эти цели. В Таджикистане реализуются [9,с.37]:

- подушевое финансирования на всех уровнях образования;
- многоканальное финансирование на основе диверсификации источников финансирования, в том числе государственно-частного партнерства;
- государственный заказ на подготовку кадров и его конкурентное размещение;
- стимулирование предприятий, оказывающих финансовую и иную помощь образовательным учреждениям, не запрещено действующим законодательством всех форм собственности и др.

Углубление и расширение состава и содержания системы финансирования в сферу образования при прочих равных условиях создает предпосылки оптимального обеспечения потребностей сферы образования в финансовых ресурсах, что позволит формировать надежную базу обеспечения долгосрочных потребностей экономики в компетентностных и конкурентоспособных человеческих капиталах. В дополнение к этому, в принятой «Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2020 года» механизм финансирования системы образования позволяет предприятиям кластера финансировать в систему образования для подготовки востребованных кластером специалистов.

Стимулирование развития науки и техники, содействие в повышении потенциала научно-исследовательских организаций и других организаций, занимающихся научно-

исследовательской и опытно-конструкторской деятельностью, особенно фундаментальными исследованиями в передовых областях науки, являются одними из главных задач государства. Актуальность участия государства в плане интенсивного развития науки и техники особенно возрастает в среде переходной экономики. В условиях переходной экономики промышленные предприятия, созданные в советский период, в своей структуре имели лаборатории научной организации труда (НОТ), исследовательские лаборатории, главной задачей которых было создание новой продукции, или организация производства на уровне экспериментального производства новой продукции (для данного предприятия). Эти лаборатории, главным образом, финансировались за счет государственного бюджета, выделяемого отраслевыми министерствами и ведомствами, в отраслевые институты и лаборатории, а также в экспериментальное производство. Они в силу объективных и субъективных причин потеряли традиционные рынки сбыта продукции, традиционных поставщиков техники, технологии и источников сырья, в результате чего они сократили, либо прекратили производство продукции и расформировали работоспособную структуру, что привело к потере научного обслуживания - начиная от сокращения лабораторий до отраслевых институтов, и потери связей с научно-исследовательскими институтами и вузами, не только в плане подготовки специалистов, но и ведения научных исследований.

Малые и средние предприятия, созданные в период экономики переходного периода, не обладают достаточными средствами, чтобы создавать лаборатории и вести теоретические и прикладные исследования, в результате чего они, главным образом, занимаются организацией производства продукции широкоизвестных фирм на базе производственной договоренности, либо создавая совместные предприятия, либо на основе франчайзинговых договоренностей. В первом варианте сотрудничество, право реализации продукции предприятия остается за иностранным участником, что снижает уровень маневренности отечественного производителя в плане определения цены на продукцию.

Все это актуализирует расширение государственной поддержки научно-исследовательской деятельности в регионах на предмет создания нововведений, так как оно позволит создавать предпосылки увеличения возможностей организаций, функционирующих в регионе, и в первую очередь, кластерных образований в доступе к инновациям. Обеспечение повышения уровня доступа кластерных образований к инновациям, настоятельно требует разработки и реализации региональной инновационной политики, что требует повышения мотивированности субъектов хозяйствования в осуществлении нововведений, имеющих коммерческий эффект.

В развитии кластера, наряду с максимальным обеспечением высокопрофессиональными компетентностными кадрами и предметами нововведений, немаловажная роль принадлежит инфраструктурной составляющей экономики региона. С точки зрения потребностей регионального кластера легкой промышленности в инфраструктурном обеспечении необходимая инфраструктура в плане развития текстильного и швейного производства имеется, однако она находится на достаточно низком уровне развития.

Правительство республики крайне заинтересовано в развитии кластеров и стимулирует развитие инфраструктуры либо прямым финансированием развития или создания объектов инфраструктуры, либо косвенно предоставляя систему льгот (налоговые, таможенные, земельные и иные) объектам инфраструктуры.

Государственным властным структурам следует активизировать процессы разработки долгосрочных прогнозов потребностей внутреннего и внешнего рынков в продукции кластеров, возможность обеспечения потребностей кластеров в отечественном сырье, а также определиться с качеством спроса на продукцию кластера. Разрабатывая прогнозы потребностей населения в продукции кластера, государство должно повсеместно внедрять отраслевые и государственные стандарты, либо принимать международные стандарты в качестве эталона для оценки качества производимой кластером продукции, чтобы кластер ориентировался на них в процессе производства продукции. Государство, в свою очередь, должно взять на себя роль «контролера» качества продукции, чтобы исключить вероятность поставки недоброкачественной продукции на рынок или использование недозволенных методов давления на конкурентов. Поддержка цивилизованной конкуренции, особенно среди

отечественных производителей, создает предпосылки снижения цены на производимую предприятиями продукцию, что повышает ценовую конкурентоспособность отечественных товаров не только на внутреннем (ограничивая импортозависимость), но и на внешнем рынке (повышая экспортоориентированность) кластера. Поддержка государством внутренней конкуренции создает возможность победителю выходить, при прочих равных условиях, на мировой рынок, что служит сигналом к мотивации других компаний, перейти к экспортоориентированной стратегии развития, будучи уверенными и в том, что это возможно и это реально разрешимая задача. Так, как кластер, это - прежде всего, «совокупность географически близко расположенных фирм», то географическая близость заставит их усиливать конкуренцию, используя всевозможные способы повышения производительности труда, добиваясь сокращения энергозатрат, и внедрять сырьесберегающую технологию, а для повышения производительности труда своевременно обновлять технику, технологию и внедрять научную организацию труда.

Следует отметить, что государственная поддержка конкуренции, особенно среди участников кластера, довольно сложная задача. Действительно, отечественные фирмы в большинстве случаев зависят от зарубежных производителей техники, технологии, комплектующих изделий и фурнитуры, поставщики которых, используя предварительную договоренность между собой, «назначают цены» на импортную продукцию, которая по цепочке добавленной стоимости приводит к взвинчиванию цен и, как следствие, к ограниченности возможностей эффективного функционирования кластера. Так, цены на импортные товары влияют на формирование заработной платы на предприятиях, так как за низкую зарплату желающих трудиться будет немного, а зарплата, которая обеспечивает «потребительскую корзину», для предприятия обременительна, ибо она заведомо становится неконкурентоспособной по ценовым параметрам. Данное обстоятельство приводит к свертыванию производства. Для недопущения таких случаев государство должно поддерживать фирмы, которые импортируют новую технику, технологию, прогрессивные методы управления и фирмы, поставляющие на экспорт высокотехнологичную и наукоемкую продукцию, предоставляя им налоговые, таможенные и кредитные льготы, а также возможность использовать режим «ускоренной амортизации» и «налоговые кредиты». В этих условиях создается предпосылка усиления внутренней конкуренции, как в географическом плане, так и внутри кластера. Внутрикластерная конкуренция сравнивает их возможности в использовании факторов производства, доступа к местному рынку, в этих случаях компании стараются повысить уровень конкурентоспособности собственной продукции для получения преимущества.

Внутрикластерная конкуренция создает предпосылки повышения уровня независимости компаний от государственных контрактов и надеется на протекционизм. В среде кластеризации каждый кластер будет стремиться использовать государственную поддержку не в плане расширения собственного сегмента на внутреннем рынке, а завоевания новых сегментов внешнего рынка и их расширения.

Анализ зарубежного опыта кластеризации показывает, что только сильная внутренняя конкуренция заставила ныне широкоизвестных и достаточно эффективно функционирующих компаний выходить на мировой рынок и формироваться как компании, способные достичь успеха на мировом рынке. Учитывая вышесказанное, можно предложить местным органам власти следующее:

- устранение барьеров для повышения эффективности местной конкуренции;
- исключение возможности возникновения «сговоров» между субъектами хозяйствования в плане определения цены на продукцию и услуги;
- организацию вокруг кластеров специальных государственных организаций (по аналогии с государственными департаментами, широко применяемыми в США), чтобы своевременно оказывать государственную поддержку в решении вопросов, возникающих в кластерах;
- определение и реализацию совокупности льгот для привлечения местных и иностранных инвестиций;
- повсеместную поддержку экспорта наукоемкой и высокотехнологичной продукции, импорта сырья и комплектующих изделий;

- экспорт готовой продукции (вместо энергоносителей и сырья) и импорт техники, технологий и комплектующих изделий для производства готовой, высокотехнологичной и наукоемкой продукции;

- предусмотрение специальных налоговых льгот организациям и физическим лицам, финансирующим предприятия кластера, чтобы мотивировать поступление средств отечественных и зарубежных предпринимательских структур, физических лиц на отечественные промышленные предприятия;

- стимулирование научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ на промышленных предприятиях отрасли и в смежных отраслях, предоставляя систему налоговых льгот не только учреждениям, ведущим научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, но и субъектам, финансирующим их деятельность;

- организацию на региональном уровне выставок, конференций и других мероприятий для укрепления связей между поставщиками и потребителями;

- организацию форумов для сбора участников кластера;

- создание зон свободной торговли;

- проведение органами государственной власти области «целевой политики» в отношении регионального кластера легкой промышленности;

- обеспечение перехода от политики «широкой поддержки» экономики области к поддержке регионального кластера легкой промышленности, чтобы создавать предпосылки «создания отраслевых кластеров» по аналогии уже действующих;

- сосредоточение региональной промышленной политики на поддержке развития регионального кластера легкой промышленности, для этого необходимо реализовать указанные меры, чтобы субъекты хозяйствования почувствовали, что региональный кластер легкой промышленности пользуется поддержкой на всех уровнях власти в области. Это позволит создавать предпосылки потенциальным инвесторам принять решение об инвестировании в кластерное образование;

- построение целевой политики по принципу приоритетности конкурентных преимуществ, что равносильно развитию конкретных преимуществ для кластеров, которые с точки зрения достижения стратегических целей отрасли являются приоритетными. Это означает, что государственной поддержкой должны пользоваться кластеры, доказывающие свою достаточную устойчивость в развитии;

- целесообразным является вариант привлечения иностранного инвестора, что может повысить интерес к кластеру со стороны отечественных и зарубежных предприятий и организаций, позволит создавать предпосылки приобретения не только новой техники и технологии, но и внедрять прогрессивные методы управления в кластере;

- формировать благоприятные условия для эффективного организационного развития регионального кластера легкой промышленности Согдийской области Республики Таджикистан;

- содействовать в выявлении участников кластера, исходя из их участия в цепочке «добавленной стоимости», так как конечная величина добавленной стоимости произведенной продукции (себестоимость на уровне региона, а не кластера) является краеугольным камнем принятия решения о создании кластера;

- помощь в разработке долгосрочной стратегии развития кластера;

- принятие и реализация превентивных решений, позволяющих исключить вероятность возникновения «узких мест» и ограничений, приводящих к снижению конкурентоспособности продукции;

- создание организационно-методических, правовых и иных условий для участников кластера, приводящих к их высокой конкурентоспособности;

- целевая поддержка участников кластера, направленная на углубление связей между участниками кластерного образования и создания предпосылки формирования высокой конкурентоспособности каждого участника посредством реализации мероприятий, направленных на поддержку: малого и среднего бизнеса; инновационной политики, развития инфраструктуры; развитие гарантирующей защиты собственности предпринимательских и научных структур;

- координацию деятельности органов, в том числе, функциональных государственных структур, с целью создания благоприятных условий для развития бизнеса и защиты их интересов в рамках действующего законодательства, соответствующего мировым стандартам, создавая тем самым, условия повышения эффективности кластера. Цели и задачи кластера учитываются при создании программы кластерообразований в стране в целом;

- промышленно-кластерная политика региональных властей должна способствовать решению главной задачи развития региональной промышленности;

- повышение конкурентоспособности экономики региона через развитие рынков высокотехнологичной продукции в регионе;

- повышение удельного веса инновационной составляющей промышленного комплекса (продукции и услуги);

- стимулирования - налоговые, финансово-кредитные, таможенные, предпринимательские инициативы;

- углубление и адаптация характера взаимодействия между органами государственной власти территории и региона в целом через научные составляющие (вузы, крупные лаборатории, опытно-конструкторское бюро, испытательные станций);

- определение победителей на основе процедуры «выбора победителей», чтобы оценить и выявить сильные стороны промышленного комплекса региона [14,с.157];

- создание постоянно действующей рабочей группы центральных и региональных властей, задачей которого должна быть оценка сильных и слабых сторон кластера, чтобы формировать и реализовывать превентивные решения, позволяющие усиливать сильные стороны и сократить слабые стороны регионального промышленного кластера;

- для обеспечения высокой эффективности регионального кластера легкой промышленности Согдийской области рабочая группа по результатам исследования должна ответить на вопросы:

а) как должна оказываться государственная поддержка кластера - посредством создания организационных и экономических условий функционирования или прямой финансовой поддержки кластеров?

б) должны ли государственные инвестиции направляться в различные виды кластеров или только в ограниченный состав экономически успешно функционирующих региональных кластеров?

- что важнее в поддержке кластеров - сокращение и развитие рабочих мест или внедрение принципиально новых технологий?

Ответы на эти вопросы позволят формировать и принять научно и практически обоснованные решения по стимулированию развития региональных кластеров. Стимулирование развития региональных кластеров, согласно результатам анализа зарубежного опыта, может быть осуществлено, исходя из роли государства в регулировании регионального кластера:

- каталистическая кластерная политика, когда правительство сводит заинтересованные стороны (например, частные компании, исследовательские организации) между собой и обеспечивает организационную и финансовую поддержку в реализации проекта;

- поддерживающая кластерная политика, при которой каталистические функции государства дополняются его инвестициями в инфраструктуру регионов, образование, тренинг и маркетинг для стимулирования кластеров;

- директивная кластерная политика, когда поддерживающая функция государства дополняется реализацией специальных программ, нацеленных на трансформацию специализации экономики регионов через развитие кластеров;

- интервенционистическая кластерная политика, при которой правительство, наряду с выполнением своей директивной функции, перенимает у частного сектора ответственность за принятия решений о дальнейшем развитии кластеров и посредством трансфертов, субсидий, ограничений или регулирования, а также активного контроля над фирмами в кластере, формирует его специализацию [5,с.127].

Следует отметить, что «во всех четырех типах государство может выступать в качестве менеджера, защитника, инициатора кластеризации или выступать в качестве лица, сводящего

производителя и потребителя внутри кластера, а также - источником финансирования кластеризации. В то же время инициаторами проведения кластерной политики могут выступать не только (и не столько) центральные органы власти или местные промышленно-предпринимательские объединения, предлагающие реализацию программ кластеризации (снизу)» [3,с.85].

Учитывая современное состояние и тенденции развития легкой промышленности в Согдийской области Республики Таджикистан, целесообразным является «кластеризация сверху-вниз», когда правительство республики выступает инициатором кластеризации. В этом варианте кластерной политики государство, государственная поддержка в процессе кластеризации будет заключаться в осуществлении функций исследования;

- исследования макросреды потенциального кластера - природные, политические, технологии, экология и межгосударственные тенденции, а также изменения уровня развития национальной экономики в результате изменения роли и места финансовой системы покупательской способности населения, налоговой политики и уровня инфляции. Наряду с исследованием макросреды, особое значение имеет анализ тенденций изменения макросреды кластера, оценки благоприятных и неблагоприятных факторов и их тенденций к изменению для обеспечения повышения конкурентоспособности кластера;

- организация проведения SWOT - анализа для выявления возможностей, угроз, сильных и слабых сторон создаваемого кластера;

- организации исследования тенденций изменения спроса мирового, регионального и местного рынка на продукцию создаваемого кластера и ее прогнозирование;

- организация оценки коэффициента локализации, который определяется отношением удельного веса данной отрасли в структуре производства региона к удельному весу той же отрасли в стране и выявление основных тенденций ее изменения;

- выявление потенциальных участников кластера, исходя из целесообразности включения их в цепочку добавленной стоимости, производимой кластером;

- определение границ функционирования кластера. Разработка положения о кластере и заключение договоров о совместной деятельности, обеспечивающей скоординированность и продуктивность работы участников в новой единой системе. Эти договора должны учитывать право и условие вхождения предприятий в кластер и выхода из него. В договора также должны включаться отношения, касающиеся участников, нарушающих процесс функционирования кластера и этику ведения бизнеса, принятого в кластере;

- разработка организационной модели, главным образом, ядра кластерного образования;

- определение стратегии развития кластера на перспективу, разработки совокупности превентивных решений по снижению риска неудач деятельности кластера;

- методическая и консультационная помощь в решении правовых и иных вопросов, возникающих между участниками кластера, между кластером и предприятиями, окружающими его;

- поддержка развития корпоративных решений между участниками кластера.

Все это, при прочих равных условиях, должно создавать предпосылки повышения конкурентоспособности продукции кластера на региональном и мировом рынках.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Хофизов Х.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волков В.И. Кластер как инструмент повышения конкурентоспособности и инновационной активности регионов / В.И. Волков, Е.А. Малицкая // Самоуправление. -М., 2017. -№10. -С.20-24.
2. Иваненко Л.В. Региональная экономика. Кластерная организация / Л.В. Иваненко // Монография. -Самара: СМИУ, 2015. -204 с.
3. Караева Ф.Е. Формирование, идентификация и управление конкурентоспособностью региона промышленного кластера: дисс. д-ра экон. наук.: 08.00.05 / Ф.Е. Караева. -СПб, 2014. -185 с.
4. Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика // Коллективная монография. - Пенза, 2013. -410 с.
5. Кураленко О.Р. Методологические вопросы инновации развития экономических ресурсов / О.Р. Кураленко // Молодой ученый. -Казань, 2011. -№10. -С.127-170.
6. Мавлонов Р.А. К вопросу оценки уровня развития экономики знаний национального хозяйства / Р.А. Мавлонов, Н.М. Абдурахманова // Ученые записки. ХГУ имени академика Б. Гафурова. -Худжанд, 2018. -№1(44). -С.180-188.

7. Мехроби И.Х. Формирование и развитие региональных текстильно-швейных кластеров (на материалах Центрального Таджикистана): автореф. дисс. на соис. уч. степени канд. экон. наук.:08.00.05 / И.Х. Мехроби. -Душанбе, 2018. -28 с.
8. Мирсаидов А.Б. Кластер как рыночный институт развития пространственной экономики / А.Б. Мирсаидов // Экономика Таджикистана. -Душанбе, 2016. -№1. -С.120-128.
9. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 года. -Душанбе, 2011. Проект 01.04.2011. -106 с.
10. Низомова Т.Д. Микроэкономические и институциональные проблемы развития промышленного кластера в Согдийской области / Т.Д. Низомова, З.И. Салимова // Вестник Таджикского университета. Серия экономических и общественных наук. -Душанбе, 2017. - №215. -Часть 2. - С.6-9.
11. Пропульсивные кластеры: сущность и роль в управлении промышленными структурными преобразованиями региональных социально-экономических систем. Монография. -М.: Инфра-М, 2016. -262 с.
12. Регионы Республики Таджикистан. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2017. - 324 с.
13. Рисин И.Е. Региональная кластерная политика: содержание и механизм реализации. Монография / И.Е. Рисин. -Воронеж, 2014. -201 с.
14. Слипенчук М.В. Формирование финансово-промышленных кластеров: региональный фактор глобализации / М.В. Слипенчук. -М.: Экономика, 2009. -157 с.
15. Хофизов Х.А. Кластеризация субъектов горнодобывающей отрасли Зеравшанской долины как способ привлечения прямых инвестиций в освоение природно-ресурсного потенциала региона / Х.А. Хофизов // Проблемы перехода к системе национальных счетов и совершенствование методологии расчета статистических показателей. Материалы республиканской научно-практической конференции (Душанбе, 10 апреля 2019г.). -Душанбе, 2019. -С.338-348.

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ МИНТАҚАВИИ САНОАТИ САБУК

Дар мақолаи мазкур самтҳои афзалиятноки дастгирии давлатии рушди кластерҳои минтақавии саноати сабук дида баромада мешаванд. Ташаккулёбии кластери минтақавии саноати сабук дар доираи сиёсати минтақавии саноатӣ имконпазир мегардад, ки барои амалӣ гардидани он худи мақомотҳои минтақавӣ низ марок доранд. Дар назар дошта шуда аст, ки ҳокимияти минтақавӣ дар ташкилёбӣ ва рушдёбии кластери саноати сабуки минтақавӣ бо он ҳавасманд мегарданд, ки кластер ҳамчун системаи худтаъминкунанда ва худрушдкунанда нисбат ба дигар намудҳои шаклҳои истеҳсолӣ устувории иқтисодии бештар дорад ва метавонад ҳангоми мавҷудияти шароитҳои гуногун заминаҳои коркарди пешгӯикунии иқтисодиёти минтақаро фароҳам оварад. Ҳамаи ин ба ақидае меоварад, ки самтҳои афзалиятноки дастгирии давлатии кластерҳо бояд аз маҷмуи чорабиниҳое иборат бошад, ки ба дастгирии рушди рақобатпазирии кластер равона гардад. Кластерҳо ҳамчун системаи худташкилдиҳанда худ аз худ зери таъсири талаботҳои объективӣ дар ҳолати зарурияти ҳамкориҳои байни корхонаву ташкилотҳо барои истеҳсоли маҳсулот ва ё расонидани хизматҳо, ки ба онҳо ҳам дар бозорҳои дохилӣ ва ҳам дар бозорҳои берунӣ эҳтиёҷ ҳаст, пайдо мешаванд. Маҳз барои дастгирии иштирокчиёни кластер бояд амалисозии чорабиниҳои мақомотҳои маҳаллӣ равона карда шаванд. Аз ҷониби муаллиф ҳолат ва тамоили рушди саноати сабук дар вилояти Суғд ба инобат гирифта шуда, пешниҳод мегардад, ки кластеркунонии аз боло ба поён ҳангоми ҳукумати кишвар марок зоҳир намудан беҳтарин мебошад.

Калидвожаҳо: кластер, саноат, рушд, кластеркунонӣ, рушд, минтақа, самт, дастгирии давлатӣ, корхона, ҳукумат, рушд.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО КЛАСТЕРА ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье рассматриваются приоритетные направления государственной поддержки развития регионального кластера легкой промышленности. Формирование регионального кластера легкой промышленности возможно в рамках осуществляемой региональной промышленной политики, в успешной реализации которой заинтересованы региональные власти. Ожидается, что заинтересованность региональной власти в создании и развитии регионального кластера легкой промышленности мотивируется тем, что кластер как самоорганизующаяся и саморазвивающаяся система обладает большой экономической устойчивостью по сравнению с другими формами пространственной организации производства, что при прочих равных условиях создает предпосылки разработки более научно и практически обоснованных прогнозов развития региональной экономики. Все это наводит на мысль о том, что приоритетные направления государственной поддержки развития кластеров должны включать совокупность взаимосвязанных мероприятий, нацеленных на поддержку конкурентоспособности кластера. Кластеры как самоорганизующаяся система возникают спонтанно под действием объективных потребностей в необходимости организации сотрудничества между предприятиями и организациями, в продукции или услугах которого нуждается местный или мировой рынок. Именно на поддержку потенциальных участников кластера и должна быть направлена реализация совокупности мероприятий областных и республиканских органов власти. Автором, учитывая современное состояние и тенденции развития легкой промышленности в Согдийской области Республики Таджикистан, предлагается, что целесообразным является «кластеризация сверху-вниз», когда правительство республики выступает инициатором кластеризации.

Ключевые слова: кластер, промышленность, развитие, кластеризация, регион, направления, государственная поддержка, предприятия, правительство, развитие.

PRIORITY AREAS OF STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL CLUSTER OF LIGHT INDUSTRY

The article discusses the priority areas of state support for the development of a regional cluster of light industry. The formation of a regional cluster of light industry is possible within the framework of the ongoing regional industrial policy, in the successful implementation of which the regional authorities are interested. It is expected that the interest of the regional authorities in the creation and development of a regional cluster of light industry is motivated by the fact that the cluster, as a self-organizing and self-developing system, has great economic stability compared to other forms of spatial organization of production, which, other things being equal, creates the prerequisites for the development of more scientifically and practically justified forecasts for the development of the regional economy. All this suggests that the priority areas of state support for the development of clusters should include a set of interrelated activities aimed at supporting the competitiveness of the cluster. Clusters as a self-organizing system arise spontaneously under the influence of objective needs in the need to organize cooperation between enterprises and organizations in the products or services of which the local or world market needs. It is to support potential cluster members that the implementation of a set of measures by regional and republican authorities should be directed. The author, taking into account the current state and trends in the development of light industry in the Sughd region of the Republic of Tajikistan, suggests that “top-down clustering” is appropriate when the government of the republic initiates clustering.

Keywords: cluster, industry, development, clustering, region, directions, state support, enterprises, government, development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Муҳсинова Парвина Абдулқосимовна*** **-** Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б. Ғафуров, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. E-mail: **abulkosim-m@mail.ru.** Телефон: **(+992) 929-99-03-13**

Сведение об авторе: ***Мухсинова Парвина Абдулкосимовна*** **–** Худжандский государственный университет им. Б. Гафурова, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры мировой экономики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. E-mail: **abulkosim-m@mail.ru.** Телефон: **(+992) 929-99-03-13**

Information about the author: ***Mukhsinova Parvina Abdulkosimovna*** **-** Khujand State University named after. B. Gafurova, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of World Economy. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. E-mail: **abulkosim-m@mail.ru.** Phone: **(+992) 929-99-03-13**

УДК 314.7

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ

Акрамов Ф.Ш.
Институт демографических исследований РАН

Миграционная политика занимает особое место в условиях глобализации. За 2015-2016 годы более 1 млн. чел. попытались пересечь Средиземное море с целью дойти до Европы из-за войны в Сирии, Афганистане и Африке. Несмотря на то, что мировое сообщество и международные организации приняли и продолжают принимать меры по снижению остроты миграционной проблемы, она по-прежнему остается на повестке дня как фактор, влияющий на политическое, экономическое, социальное и культурное разнообразие принимающей стороны.

Заинтересованные стороны спорят о том, создает ли культурное разнообразие, вызванное миграцией, экономические издержки или выгоды. С одной стороны, более богатый опыт и знания мигрирующих граждан в принимающее сообщество могут создать организационную синергию, что приведет к важнейшим результатам. При этом на макроуровне используемые социальные нормы способствуют внедрению технологических инноваций, что обеспечивает производству товаров и оказание различных видов услуг [10]. Также возникают проблемы с коммуникациями и особенно увеличением транзакционных издержек, а также разногласия между мигрантами и принимающим сообществом [9].

Очевидно, что миграционные процессы оказывают прямое влияние на экономическое развитие через трансформацию культурного и этнического состава страны назначения. Кроме того, миграция влияет и на развитие системы образования, обусловливая необходимость трансформации системы управления образовательными организациями, принимающими мигрантов на обучение [2]. Большинство существующих исследований носят межсекционный характер. За 1960-2000 годы численность мигрантов в мире возросла с 92 млн. до 165 млн. К 2010 году она достигла 222 миллионов. Как отмечает в своей работе Щербакова Е.М., «по оценкам ООН, число международных мигрантов продолжает быстро расти. К середине 2020 года оно достигло, с учетом влияния пандемии COVID-19, почти 281 миллиона человек против 221 миллиона в 2010 году и 153 миллионов в 1990 году (рис. 1). По сравнению с началом века оно увеличилось на 62%, а по сравнению с 1990 годом - на 83%. При отсутствии пандемии COVID-19 – то есть если бы рост числа международных мигрантов продолжался бы и в марте-июне 2020 года – оно было бы на 2 миллиона человек больше, около 283 миллионов человек» [9].

Рисунок 1. Число международных мигрантов (миллионов человек) и их доля в общей численности населения мира (в %) на середину 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015 и 2020 годов

Figure 1. Number of international migrants (millions) and their share of total world population (in %), mid-1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015 and 2020

Источник: [15]

Анализ показывает, что миграция, как явление, имеющее как экономическую, так и социальную природу, является предметом междисциплинарных исследований. По мнению Артыкова А. и Бабаджанова М., «Миграционные процессы по своей природе являются сложным явлением не только по характеру проявления самого процесса, но и по степени сложности научного анализа противоречивого и фрагментарного материала. С одной стороны, необходимо признать практическую пользу миграции, с другой – миграцию причисляют к одной из самых острых и трудноразрешимых проблем в государстве» [3].

Трудовые мигранты являются постоянным компонентом российского рынка труда, и для многих из них Россия выступает вторым родным домом, с которым они связывают свою текущую жизнедеятельность и будущее [7]. Из-за вспышки пандемии в 2020 году, потянувшей за собой введение мер ограничительного характера и закрытие границ части из них пришлось вернуться на родину, несмотря на тот факт, что в родных странах меры поддержки возвращающихся граждан весьма ограничены, а уровень безработицы имеет высокие значения. Несмотря на российскую потребность в трудовых мигрантах и желание их самих вернуться в Россию на работу, о свободном миграционном перетоке в рамках евразийской миграционной системы говорить пока не приходится [5].

Необходимо признать, что значительно возрос социально-культурный вклад мигрантов в современном обществе. Такие привычные вещи, прочно вошедшие в повседневную жизнь, посещение культурных мероприятий, музыкальных представлений или спортивных соревнований, чаще всего, связаны с присутствием мигрантов, или стали доступными благодаря им.

В высшей степени социальное свойство делиться пищей является сугубо человеческой чертой, которая существенно важна в культурном отношении и обеспечивает возможность укрепления социальных связей в частных и публичных контекстах [5].

Цель работы заключается в изучении влияния культурных традиций и вклада трудовых мигрантов в жизнедеятельность принимающего сообщества.

Исследование культурных аспектов жизнедеятельности трудовых мигрантов на принимающих территориях и их вклада в социально-культурную жизнь в странах и сообществах пребывания проведено на материалах Международного дискуссионного клуба «Валдай» [4], Международной организации по миграции [5], аналитического обзора ВЦИОМ [1] с изучением работ российских экспертов в сфере миграции населения [8; 6].

Рассматривая культурные аспекты жизнедеятельности трудовых мигрантов, нужно признать, что роль обмена историческими культурными традициями, такими как, например, приготовление пищи, и высокая оценка этого искусства, и вклад мигрантов являются более глобальными, чем это может показаться на первый взгляд. Последние исследования показывают, что на общемировом уровне мы сейчас больше связаны между собой с кулинарной точки зрения, чем когда-либо прежде. Изучение происхождения культуры потребления пищи показало, что наиболее важные первичные регионы произрастания культур, вносящих разнообразие в современные продовольственные системы стран, чаще всего расположены где-то в другой части планеты. Такие процессы, как иммиграция, мобильность и торговые связи способствовали активному развитию современной продовольственной системы. Например, блюда «индийское карри» или «курица тикка масала» (статус которых вырос до уровня национальных блюд Британии) стали широко признанным аспектом вклада индо-пакистано-бангладешской диаспоры, объединяющим представителей разных народов как «за столом», так и «на кухне» [5].

Культура приготовления пищи и питания может также обогащаться за счёт новых знаний мигрантов, которые возвращаются на родину. Так, в Белизе многообразие моделей эмиграции обеспечило развитие богатой культуры питания, которая опирается на кухни разных народов и ингредиенты, привезенные вернувшимися в страну трудящимися-мигрантами. Во всём мире найдётся много стран, которые могут утверждать, что их национальная кухня обогатилась за счёт международной миграции и использования соответствующей культурной практики, особенно те из них, которые расположены вдоль морских и сухопутных торговых путей или через которые проходят долгосрочные миграционные коридоры.

В рамках нашего исследования следует также отметить, что в спортивной сфере к мигрантам часто приковано всеобщее внимание, преимущественно в позитивном смысле. Значительно возросла роль элитного спорта с участием мигрантов и их результаты вызывают восхищение. Такие программы, как Сеть интеграции в европейском спорте, Социальная интеграция и волонтерское движение в спортивных клубах Европы и «Гостеприимный футбол» (Австралия), направлены на признание позиционирования спортивных звезд из числа мигрантов в качестве положительных героев, в том числе для поощрения интеграции посредством спортивных мероприятий [5].

И все же исследования указывают на моменты неравенства в международной сфере элитного спорта, когда мигранты-выходцы из стран, издавна известных большим числом одаренных спортсменов любительского уровня, необязательно имеют возможность поддерживать яркие спортивные системы. Последние исследования позволяют заключить, что культурный вклад мигрантов может быть как преимуществом, так и источником исключения из участия в спортивной жизни. Это отчасти зависит от соотношения между большинством и меньшинством в контексте занятия спортом и от той степени, в которой специфичный культурный капитал мигрантов может гибко инкорпорироваться в спортивные системы.

Культурные традиции могут также становиться предметом обмена опытом и формировать фундамент жизнеспособности и стойкости в чужой (подчас враждебной) среде. В последние годы многочисленные исследования были направлены на изучение сверхразнообразия, положительных тенденций разнообразия населения и проблем, которые способны порождать весьма разнообразные сообщества в результате международной миграции, в том числе в связи с культурным слиянием и социальной сплоченностью, а также в связи с социальной напряженностью и ксенофобией. Понятие «сверхразнообразие» часто применяется к городам как к основным площадкам для всё более разнообразных групп населения и, соответственно, разнообразия социально-культурных условий и опыта.

Следует отметить, что мигранты также вносят существенный социально-культурный вклад в странах происхождения. Давно замечено, что мигранты приносят с собой новые идеи, ценности и практику, которые иногда называют «переводами социального капитала». Эти виды капитала переводятся или обмениваются различными способами, в том числе «когда мигранты возвращаются для жизни или посещения в свои общины происхождения, когда немигранты посещают их в принимающей стране, или посредством обменов письмами, видеоматериалами, кассетами, сообщениями по электронной почте, в блогах и в ходе телефонных бесед». Важно, что не все переводы социального капитала имеют положительный характер. Идеи и виды практики, приносимые мигрантами, могут иметь как положительные, так и отрицательные последствия. Одно из недавних миграционных исследований показало, что мигранты в странах с гендерным паритетом скорее будут поощрять гендерное равенство в социальных институтах стран происхождения, и сторонниками таких перемен в большей степени являются женщины, чем мужчины. Однако те, кто мигрировал в страны с более низкими уровнями гендерного равенства, чаще возвращаются приверженцами более консервативных гендерных норм. Аналогичная тенденция наблюдается в отношении уровней фертильности. Исследования, посвященные изучению взаимосвязи между международной миграцией и уровнями фертильности в странах происхождения на макроэкономическом уровне, позволяют установить, что миграция в страны с более низкими уровнями фертильности сопряжена с сокращением фертильности на родине, хотя миграция в страны назначения с высокими показателями фертильности, как правило, приводит к обратному результату [5].

Исследование причин, побуждающих покидать родную территорию, проведено на материалах аналитического обзора ВЦИОМ, в которых приведены результаты телефонного опроса 1600 россиян в возрасте от 18 лет 21 июля 2021 года. Так, 25% опрошенных хотели бы сменить место жительства внутри страны, среди главных точек притяжения – города Москва (8%), Петербург (15%) и Краснодар (6%).

Половина респондентов (50%) живут в месте проживания с самого рождения, а другая часть (49%) переехала на территорию проживания в какой-то момент своей жизни (59% граждан в возрасте 60 лет и старше, 57,0% жителей городов с населением 500-950 тыс.чел.).

Основными причинами для смены места проживания участники исследования выделили семейные обстоятельства (25%), поиск работы (19%) и учеба (11%) (рис. 2).

Среди россиян, каждый пятый имеет желание переехать (19%) или планирует сделать это в течение года или двух, каждый четвертый (25%) хотел бы переехать в течение трех-пяти лет, в течение шести-девяти лет – 7%, а 26% респондентов не задумывались об этом.

Россияне, думающие о переезде, в качестве причин указали более высокий уровень жизни (17,0%), возможности найти работу (16,0%), более лучший климат (15,0%), а также возможность быть ближе к родственникам (9,0%) и экологическую обстановку (7,0%).

Как видно из результатов исследования, трудовая миграция имеет высокое значение среди причин, побуждающих оставить привычный образ жизни в поисках работы.

Иммигранты вносят значительный социально-культурный вклад в жизнедеятельность стран и сообществ происхождения и назначения, выступая важными субъектами трансформационных процессов в ряде секторов. Трудовые мигранты, как правило, проявляют более высокую предпринимательскую активность, по сравнению с коренными жителями. Интеграция мигрантов в принимающем сообществе имеет тесную связь с социально-культурной сферой. Последствия интеграционных процессов приносят определённые результаты в жизнедеятельности сообщества.

Рисунок 2. Причины, по которым Вы переехали в населенный пункт, в котором сейчас проживаете, % (2019 г., 2021 г.)

Figure 2. Reasons why you moved to the locality where you currently live, % (2019, 2021)

Источник [1]

Приток трудовых мигрантов позволяет решать принимающим регионам многие проблемы экономики в условиях кадрового дефицита и старения рабочей силы в тех сегментах, которые не являются привлекательными для коренных жителей [8].

Таким образом, существует тесная взаимосвязь между миграцией населения и культурным развитием принимающей территории, которая подтверждается историческим опытом. Однако на современном этапе развития миграционных отношений, эта взаимосвязь имеет более сложный и противоречивый характер, так как она не всегда совпадает с эффективностью в социально-культурном аспекте [6].

Исследование жизнедеятельности трудовых мигрантов на принимающих территориях и их вклада в социально-культурную жизнь в странах и сообществах и пребывания выявили тесную взаимосвязь между миграцией населения и культурным обогащением территории вселения: разнообразие современной кухни; достижения в спорте; положительные стороны сверхразнообразия; перевод социального капитала; в формирование гендерных норм; сохранение уровня фертильности и пр.

С другой стороны, постоянно наблюдается культурное разнообразие, что трудно поддается измерению и это связано с такими характеристиками – раса, язык, религия, национальность, богатство, образование и др.

Анализ проведенных международных исследований свидетельствуют о том, что существующее разнообразие в миграции существенно влияет на экономический рост. Поэтому эксперты рекомендуют больше открытости для миграции, чтобы получить максимум нереализованных выгод от расширения спектра навыков и идей в стране назначения.

В целом, исследование культурных аспектов жизнедеятельности трудовых мигрантов способствует формированию условий по развитию миграционных процессов и обеспечению экономического роста в принимающей стране.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Тохирова Р.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аналитический обзор «Охота к перемене мест: зачем и почему?» / Инициативный всероссийский опрос «ВЦИОМ-Спутник». – Июль 2021.
2. Ананченкова П.И. Совершенствование имиджа как фактор конкурентоспособности высшего учебного заведения (организационно-методические аспекты): дисс. … к.э.н. / П.И. Ананченкова. -М., 2009.
3. Артыков А. Проблемы трудовой миграции и сохранение культурных ценностей (опыт Таджикистана) / А. Артыков, М. Бабаджанова // Этнодиалоги. - 2017. -№1(52). -С.183-194.
4. Доклад «Международная миграция в эпоху пандемии: разрыв связей, денежные переводы и мигрантофобия» / Д. Полетаев, А. Коробков // Международный дискуссионный клуб «Валдай». –М., 2021. -35 с.
5. Доклад о миграции в мире. Международная организация по миграции (МОМ). - 2020. -550 с.
6. Панасюк М.В. Влияние международной миграции на экономический рост в регионе / М.В. Панасюк, Е.М. Пудовик, Р.С. Кабир // Миграционные процессы: тренды, вызовы, перспективы: сборник материалов международной научно-практической конференции; под ред. Н.Г. Багаутдиновой, Е.В. Фахрутдиновой. - Казань: Отечество, 2014. -С.202-207.
7. Развитие системы трудовой адаптации миграционных потоков на региональных рынках труда / М.В. Полякова, Е.К. Самраилова, П.И. Ананченкова, С.А. Шапиро. -М.-Берлин: Директ-Медиа, 2017.
8. Салимгараева А.Р. Стратегии совладания с жизненными трудностями трудовых мигрантов из стран СНГ в России / А.Р. Салимгараева // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. - 2021. -Т. 14. -Вып. 1. -С.78-94.
9. Щербакова Е.М. Международная миграция по оценкам ООН 2020 года // Демоскоп Weekly. - 2021. -№889-890. [Электронный ресурс]. URL: http://demoscope.ru/weekly/2021/0889/barom01.php (дата обращения: 11.09.2021 г.).
10. Ager P., Brückner M. Cultural diversity and economic growth: Evidence from the US during the age of mass migration// European Economic Review. - 2013. -№64. -P.76-97.
11. Bodvarsson Ö. B., Van den Berg H. The Economics of Immigration. -Berlin: Springer Berlin Heidelberg, 2013. -P.217-248.
12. Esteban J., Ray D. Linking conflict to inequality and polarization // The American Economic Review. - 2011. -№101(4). -P.1345–1374.
13. Gören E. How ethnic diversity affects economic growth // World Development. - 2014. -№59. -P.275-297.
14. Özden Ç., Parsons C.R., Schiff M., Walmsley T.L. Where on earth is everybody? The evolution of global bilateral migration 1960–2000 // The World Bank Economic Review. - 2011. -№25(1). -P.12-56.
15. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2020). International Migrant Stock 2020. (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2020). Workbook: International_migrant_stock_by_sex_and_destination_2020.xlsx.

ҶАНБАҲОИ МАДАНИИ ФАЪОЛИЯТИ МУҲОҶИРОНИ МЕҲНАТӢ

Мақола ба баррасии ҷанбаҳои фарҳангии ҳаёти муҳоҷирони меҳнатӣ дар қаламравҳои қабул ва саҳми онҳо дар ҳаёти иҷтимоию фарҳангии кишварҳо ва ҷомеаҳои будубоши онҳо бахшида шудааст. Муҳоҷирони меҳнатӣ ҷузъи доимии бозори меҳнати Россия мебошанд ва барои аксари онҳо Россия хонаи дуввум аст, ки онҳо зиндагии имрӯза ва ояндаи худро бо он мепайванданд. Муҳимияти мавзуи таҳқиқот бо он асоснок карда мешавад, ки ҳаррӯза мо саҳми иҷтимоӣ – маданиии муҳоҷиронро ҳис менамоем, ҳол он ки инро мо ба таври бояду шояд дарк намекунем. Ҳадафи кор омӯзиши таъсири анъанаҳои фарҳангӣ ва саҳми муҳоҷирони меҳнатӣ ба зиндагии ҷомеаи мизбон мебошад. Тибқи натиҷаҳои таҳқиқот, ба хулосае омадем, ки саҳми муҳоҷирони меҳнатӣ дар ҷанбаҳои фарҳангии фаъолият глобалӣ мебошад. Таҳқиқи фаъолияти муҳоҷирони меҳнатӣ дар қаламравҳои қабулкунанда ва саҳми онҳо дар ҳаёти иҷтимоию фарҳангии кишварҳо ва

ҷомеаҳои будубоши онҳо робитаи зичи байни муҳоҷирати аҳолӣ ва бой намудани фарҳанги қаламрави будубошро маълум менамояд: гуногунии таомҳои муосир; дастовардҳо дар варзиш; ҷанбаҳои мусбии гуногунрангӣ; интиқоли сармояи иҷтимоӣ; дар ташаккули меъёрҳои гендерӣ; нигоҳ доштани сатҳи таваллуд ва ғайра.

Калидвожаҳо: муҳоҷирати аҳолӣ, фаъолияти муҳоҷирон, саҳми иҷтимоӣ – маданӣ, маданият ва анъана, муҳоҷирони меҳнатӣ.

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ

Статья посвящена рассмотрению культурных аспектов жизнедеятельности трудовых мигрантов на принимающих территориях и их вклада в социально-культурную жизнь в странах и сообществах их пребывания. Трудовые мигранты являются постоянным компонентом российского рынка труда, и для многих из них Россия выступает вторым родным домом, с которым они связывают свою текущую жизнедеятельность и будущее. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что мы повседневно ощущаем социально-культурный вклад мигрантов, даже если не осознаём этого. Цель работы заключается в изучении влияния культурных традиций и вклада трудовых мигрантов в жизнедеятельность принимающего сообщества. По результатам исследования сделан вывод о том, что вклад трудовых мигрантов в культурные аспекты жизнедеятельности является глобальным. Исследование жизнедеятельности трудовых мигрантов на принимающих территориях и их вклада в социально-культурную жизнь в странах и сообществах пребывания выявили тесную взаимосвязь между миграцией населения и культурным обогащением территории вселения: разнообразие современной кухни; достижения в спорте; положительные стороны сверхразнообразия; перевод социального капитала; формирование гендерных норм; сохранение уровня фертильности и пр.

Ключевые слова: миграция населения, жизнедеятельность мигрантов, социально-культурный вклад, культура и традиции, трудовые мигранты.

CULTURAL ASPECTS OF LIVING ACTIVITIES OF LABOR MIGRANTS

The article dedicated to the consideration of the cultural aspects of the labor migrants life in the receiving territories and their contribution to the socio-cultural life in the countries and communities of their stay. Labor migrants are the permanent component of the Russian labor market, and for many of them Russia is a second home, with which they associate their current life and future. The relevance of the research topic is due to the fact that we daily feel the socio-cultural contribution of migrants, even if we do not realize it. The purpose of the article is to study the influence of cultural traditions and the contribution of labor migrants to the livelihoods of the host community. According to the results of the study, it was concluded that the contribution of labor migrants to the cultural aspects of life is global. The research of the life activity of labor migrants in the receiving territories and their contribution to the socio-cultural life in the countries and communities and their stay revealed a close relationship between population migration and the cultural enrichment of the territory of settlement: variety of modern cuisine, achievements in sports; positive aspects of superdiversity; transfer of social capital; formation of gender norm; maintenance of fertility, etc

Keywords: migration of the population, livelihoods of migrants; socio-cultural contribution; culture and traditions; labor migrants.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Акрамов Фурқат Шарифович*** – Институти тадқиқотҳои демографии АИР, унвонҷӯ. **Суроға**: 119333, Россия, ш. Москва, кӯчаи Фотиева, х. 6, корп. 1. Телефон: **+7(926)490-82-96.** E-mail: **akfusha@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Акрамов Фуркат Шарифович*** – Институт демографических исследований РАН, соискатель. **Адрес**: 119333, Россия, г. Москва, ул. Фотиевой, д. 6, корп. 1. Телефон: **+7(926)490-82-96**. E-mail: **akfusha@mail.ru**

Information about the author: ***Akramov Furkat Sharifovich*** – Institute of Demographic Research RAS, applicant. **Address**: 119333, Russia, Moscow, Fotieva str., house 6, building 1, Phone: **+7(926)490-82-96.** E-mail: **akfusha@mail.ru**

УДК 33Т

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ОРГАНИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Саидмуродзода Л.Х., Хамидова С.Х.

Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана,

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Компетентностный подход к организации учебного процесса в высшей школе в современных условиях является объективной необходимостью, ибо только компетентный специалист, имеющий высшее профессиональное образование и способный максимально эффективно использовать свои глубокие теоретические знания и профессиональные навыки на практике, получающий соответствующее вознаграждение за свой труд, добивается многократного возврата инвестиций на формирование человеческого капитала индивида, имеет возможность внести свою весомую долю в повышение производительности труда совокупного работника в ускоренный рост ВВП на душу населения.

Переход на компетентностную модель высшего профессионального образования является своевременным и оправданным, так как он обеспечивает интегральный результат подготовки выпускника. Кроме того, использование компетенций в отечественных вузах предоставляет реальную возможность сопоставления и совместимости результатов высшего образования с общеевропейскими и мировыми образовательными стандартами.

Обеспечение высокой конкурентоспособности выпускников отечественных вузов настоятельно требует формирования у них компетенций, позволяющих им решать поставленные (требуемые должностными или иными инструкциями) задачи с заданными качествами. В работах ученых, посвященных качеству подготовки специалистов с высшим образованием, данное понятие определяется только при реальной деятельности специалиста, где проявляется его компетентность и умение успешно использовать теоретические знания, полученные в вузе и на практике. Здесь возникает масса ситуаций, сводящих на нет «знаниевый потенциал» выпускника, который заключается в успешном выполнении учебного плана, соответствующего стандартам.

Преимущество компетентностного подхода заключается в том, что в образовательном процессе приоритет отдается развитию у студентов умений применять полученные знания на практике, в различных профессиональных и жизненных ситуациях. Поэтому в образовании особое значение имеют игры, проектирование, моделирование, исследовательские технологии. И, наконец, в отличие от знаниеориентированной модели, в рамках компетентностного подхода большое внимание уделяется формированию технических или универсальных компетенций обучающихся, имеющих особое значение в современном мире.

Преимущества и недостатки компетентностного подхода в образовании можно представить в следующем виде:

Таблица 1. Преимущества и недостатки компетентностного подхода в образовании
Table 1. Advantages and disadvantages of the competency-based approach in education

Преимущества	недостатки
Взаимосвязанность и взаимообусловленность личностной и профессиональной подготовки специалиста	Низкая связь компетенций, полученных в процессе образования с результатами на рабочем месте
Обучение, ориентированное на результат	Развитие компетенций без участия работодателей в их разработке
Практическое применение полученных знаний	несвоевременное внедрение компетенций в образовательный процесс
Формирование универсальных компетенций	Разработка компетенций не пользующихся спросом у выпускника

Источник: таблица составлена автором

Очень часто выпускники «троечники» становятся прекрасными работниками, успешно справляясь с задачами, поставленными перед ними согласно должностных обязанностей. По результатам наших опросов (от 2 до 3,2% от опрошенных объемов), отличники на практике плохо ориентируются, особенно когда надо брать на себя ответственность за принимаемые ими решения. В этой ситуации возникают сомнения в компетентности специалиста и его соответствии занимаемой должности. Эти случаи, главным образом, происходят по причине недостаточной взаимосвязанности между совокупностью знаний и навыков, получаемых выпускником в вузе и совокупностью требований, предъявляемых работодателем.

Взаимосвязанность между совокупностью компетенций выпускника и требованиями работодателя может иметь место в следующих ситуациях: в вузе ведется подготовка по стандартам, соответствующим мировым требованиям, которые отвечают требованиям пост- и новых индустриальных стран, использовании новой техники и технологии, функционирующей на отечественных предприятиях. В настоящее время в вузах недостаточное внимание уделяется проведению производственной практики. Именно производственная практика дает возможность специалисту повысить свою компетентность, так как он непосредственно на предприятии будет использовать прогрессивную, современную технику и технологию.

Решение этих вопросов – недопущение подобных ситуаций настоятельно требует, прежде всего, решения теоретического вопроса, что принять за качество подготовки специалиста, для того чтобы в дальнейшем достаточно реально оценить его и принять решение о совершенствовании совокупности свойств специалиста до требуемого уровня работодателя.

Учитывая важность и актуальность адаптации теоретического определения понятия «качество подготовки специалиста», продолжаются исследования по выдвижению определения, отвечающего истинному значению последнего. Так, В. Чудинов предлагает [16,с.174-176] следующее определение качества подготовки специалиста – «это совокупность существенных свойств специалиста, от которых зависит его пригодность удовлетворять общественные потребности в соответствии с квалификационной характеристикой». Это определение содержит положение, согласно которого, квалификационные характеристики, предъявляемые по отношению к специалисту со стороны работодателя, являются оценкой качества подготовки специалистов. Автор выдвигает на первый план квалификационные характеристики ведущего специалиста, которые должны служить ориентиром для организации подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием.

Это, с одной стороны, хорошо, так как специалист, будучи студентом, продолжает готовиться и адаптироваться к среде реального производства. Но это и является недостатком данного определения. Действительно, в индустриальных и новых индустриальных странах такая практика доказала свою эффективность, ввиду того, что вчерашний выпускник успешно трудится на производстве, так как он с ним не только знаком, но и хорошо понимает, как его эффективно использовать. Недостаток данного определения заключается в том, что оно ориентируется на процесс формирования совокупности свойств специалиста и квалификационных характеристик, выдвигаемых работодателем, что в практике развивающихся стран приводит к увеличению расстояний между индустриальными и развивающимися странами в повышении производительности труда, что приводит к изменению характера отношений между ними – развивающиеся страны главным образом экспортируют сырьё, а развитые страны капитал и высокотехнологичную наукоёмкую продукцию.

Наиболее интересным, с точки зрения адаптации понятия качества подготовки специалистов к потребностям экономики, является определение, предложенное Б. Аграновичем. По его мнению, качество подготовки специалистов – «это совокупность существенных свойств специалиста, обеспечивающих выполнение им профессиональных и общественных функций в условиях современного этапа развития производства» [2,с.68-69]. С мнением автора этого определения следует согласиться, так как он главный акцент делает на соответствие качества подготовки специалистов требованиям работодателей, соответствующих условиям современного этапа развития производства. Необходимо уделить особое внимание тому, что знание и навыки специалиста должны соответствовать требованиям современного уровня производства, что соответствует философии образования – знания и навыки к труду

должны, по возможности, опережать уровень развития производства, в крайнем случае, соответствовать его уровню развития.

Не менее интересным является определение, предложенное Т. Лопуховой – «совокупность свойств и характеристик специалиста, определяющих его готовность к эффективной профессиональной деятельности», где особый акцент делается на способности специалиста, позволяющие ему быть готовым к эффективной трудовой деятельности. Иными словами, специалист должен быть подготовленным к эффективной трудовой деятельности, именно в качестве специалиста с высшим образованием.

Из вышеприведенных определений можно сделать вывод о том, что составляющие качества подготовки выпускников - есть совокупность профессионально-квалификационных и человеческих качеств индивида, которые постоянно углубляются и расширяются, что приводит к усложнению связей между характеристиками специалиста. Все это усложняет разработку совокупности требований работодателей к профессионально-квалификационным качествам специалиста, а наравне с ними усложняется и процесс формирования профессионально-квалификационных характеристик в вузе.

Всё это актуализирует выполнение прогнозов качества подготовки специалистов на достаточно длительную перспективу, чтобы иметь возможность подготовить их к требуемому времени. Это необходимо потому, что по мере интенсивного развития научно-технического прогресса и производительных сил в том числе, совокупность составляющих качество подготовки (знания, умения, навыки, личностные качества, способности, коммуникационные, культурные и другие качества) востребованных специалистов будет стремительно меняться, чтобы гармонично адаптироваться к требованиям развития науки, техники и производительных сил в целом.

Указанные положения диктуют разработку универсального и всеобъемлющего определения качества подготовки специалистов. Для восполнения данного пробела в теории исследования и управления качеством подготовки специалистов нами предлагается определение качества подготовки специалистов в следующей формулировке: - это совокупность взаимосвязанных и взаимообусловленных свойств специалиста как индивида, от которых зависит его пригодность выполнения им профессиональных и общечеловеческих функций в среде интенсивного развития науки, техники и производительных сил в целом.

Не претендуя на объем и универсальность, данное определение отличается от широко известных тем, что:

- во-первых, отражает системный подход к формированию совокупности свойств специалиста, пригодный не только успешно выполнять должностные обязанности, требующие высокого профессионализма, но и непрерывной адаптации совокупности свойств специалиста к требованиям внешней среды;

- во-вторых, в этом определении указывается, что уровень профессионализма - качества подготовки специалиста в современных условиях приобретает характер научных исследований, и отношения между специалистом и работодателем складываются по принципу «потребитель - исполнитель», связанные с производством и распространением (потреблением) знаний, которые не только не ограничены, у источника после потребления не уменьшаются, но и не имеют государственных и иных границ. Именно это качество специалиста, как носителя, производителя и потребителя знаний, асимптотически сближает уровень качества его подготовки к потребностям работодателя.

Указанные в приведенном определении качества подготовки специалистов, как показывает анализ, формируются под влиянием потребностей личности, работодателей, рынка труда и государства [1,с.31]. Действительно, каждый индивид по своему представляет свой жизненный путь и по своему желанию, с учетом возможностей, выбирает конкретную профессию и стремится всю жизнь самосовершенствоваться, чтобы получать достойное вознаграждение за свой труд и участие в общественной жизни. В формировании требуемого качества подготовки специалистов учитывается не только желание индивида, но и других участников образовательного процесса, которые участвуют в данном процессе:

- прогнозирование потребностей экономики и общества в целом в специалистах с высшим профессиональным образованием на обозримое будущее (как правило, 15-16 лет, необходимое

для подготовки специалиста с высшим образованием, 11-12 лет средняя школа, 4 года вузовского обучения);

- прогнозирование модели будущего специалиста и требований к его профессиональным качествам;

- проектирование модели выпускника, исходя из применения потребностей общества в выпускниках вузов;

- адаптация системы производства и распространения образовательной продукции вуза к особенностям модели выпускника;

- разработка системы показателей качества подготовки специалистов с высшим образованием.

В разработке и реализации указанных документов, которые реализуются в форме долгосрочных стратегий, концепций и стандартов решающая роль принадлежит соответствующим министерствам, ведомствам, крупным предприятиям и вузам, которые в процессе взаимосогласованной деятельности участвуют в «оптимальном обеспечении потребностей экономики общества в целом в специалистах с высшим образованием».

Под оптимальным обеспечением потребностей субъектов хозяйствования специалистами с высшим образованием следует подразумевать «полное обеспечение потребностей субъектов хозяйствования в специалистах с высшим образованием при условии высокой эффективности организации – продукция, производимая ими, конкурентоспособна не только на внутреннем, но и на внешнем рынке, сегмент рынка продукции имеет тенденцию расширения, предприятие является высококонкурентоспособным среди родственных предприятий» [3,с.18]. Иными словами, обеспеченность предприятия специалистами с высшим образованием полное или частичное, должно оцениваться, исходя из высокой результативности организации, а не на базе учета насыщенности кадрами – специалистами предприятий.

Все это отражает отношения, указывающие на необходимость прогноза оптимальной потребности, характеризуемые как «каждая должность занята специалистом с высшим образованием, и каждый специалист с высшим образованием занимает должность, соответствующую его профессиональным качествам».

Для обеспечения оптимального состояния «потребность-предложение» в потребности в экономике необходимо, чтобы формировался (разрабатывался) вектор показателей качества подготовки специалистов, указывающих потенциал конкурентоспособности специалиста [14,с.18-22]. Вектор показателей качества подготовки специалиста отражает уровень соответствия квалификации специалиста – компетентности требуемой квалификационной характеристики профессиограммы. Он определяется посредством определения характеристик совокупности задач, которые должен решать специалист, занимая конкретную должность на предприятии. Успешное выполнение совокупности должностных задач, как правило, требует определенного объема и структуры: взаимообусловленность и взаимосвязанность таких качеств специалиста – уровень (глубина и широта) теоретических знаний и практических навыков, которые определяются действующими стандартами, которыми руководствуются работодатели, личностные качества, характеризующие специалиста, исходя из совокупности общечеловеческих ценностей, которые должен соблюдать и придерживаеться выпускник вуза. В этот перечень включаются и требования к инновационным способностям специалиста. Эти качества в совокупности во взаимосвязи и взаимодействии характеризуют специалиста с точки зрения пригодности на занятие конкретной должности на предприятии.

Следует отметить, что рабочие места, предлагаемые работодателем специалистам с высшим образованием, как правило, являются производными от уровня развития техники, технологии и организационных форм управления предприятием. Эту ситуацию, с одной стороны, следует считать позитивным явлением, потому как устанавливаются тесные связи высшей школы с производством, посредством обеспечения потребностей последней в специалистах, с другой стороны, оно имеет и негативные стороны, особенно для вуза. Так, когда техника и технология, используемая на предприятиях, морально и физически устарелые (изношены), то и потребность работодателя в уровне подготовки специалистов отражает это состояние производительных сил, а вуз как связующее звено между «наукой и производством»

продолжает вести подготовку специалистов с высшим образованием «по устаревшим специальностям», что приводит к «инфляции высшего образования».

Чтобы не допустить такую оценку качества подготовки выпускников, должен использоваться подход, основанный на сочетании методов экспертного, регрессионного, корреляционного и дискриминантного анализа [15,с.174-176]. Синтезированные методы оценки уровня качества подготовки специалистов – компетентностную характеристику - можно разделить на традиционные и нетрадиционные [10,с.159]. К традиционным методам оценки уровня качества образования относятся: комплексный, имитационный и экспертный методы, метод парных сравнений, расчет относительных показателей сопоставимости и дифференциальные методы. К нетрадиционным методам оценки уровня качества подготовки специалиста относится классификация объектов по управлению качеством, регрессионные модели, оценка уровня качества на основе анализа взаимодействующих показателей и многокритериальная оценка уровня качества подготовки специалиста.

Использование традиционных и нетрадиционных методов оценки нацелено на то, чтобы из совокупности информации о потребностях и предложениях специалистов синтезировать:

- номенклатуру показателей, отражающих модель выпускника. Для каждого класса специалистов должна быть определена «своя» номенклатура показателей;

- требуемые показатели качества подготовки специалистов - базовом объекте сравнения;

- о фактических показателях качества (результатах) подготовки студентов, выпускников, определяемых используемыми методами диагностики, аттестации.

Таким образом, оценка качества подготовки специалистов, являясь архисложным процессом, требует системного подхода к эффективному её осуществлению и начинается из решения задачи определения совокупности профессиональных и человеческих качеств выпускников, которые, будучи производными от уровня развития производительных сил и организационной структуры управления предприятием, требуют непрерывного синтезированного анализа деятельности высокоэффективных мировых аналогов и родственных предприятий, чтобы максимально близко оценить требования личности, государства и работодателей к качеству подготовки специалистов, что и является краеугольным камнем организации управления качества подготовки выпускников.

Резюмируя приведенные материалы, считаем необходимым отметить, что:

- качество подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием как экономическая категория содержательно продолжает обогащаться, так как не только отражает совокупность профессионально-квалификационных характеристик индивида, но и его проявление – эффективность трудовой деятельности специалиста на конкретном рабочем месте.

Рецензент: к.э.н., доцент ХГУим. Б. Гафурова – Курбонова Ф.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулхоликзода Л.А. Компетентностно-ориентированная модель реализации социально-педагогической функции вуза в Республике Таджикистан / Л.А. Абдулхоликзода // Вестник ПАГС. - 2016. -№3(54). -С.23-28.
2. Агранович Б. Проблемы целевой интенсивной подготовки специалистов / Б. Агранович // Межвузовый практический научный сборник. -Уфа: Изд. Уфимского авиационного института, 1981. -С.68-69.
3. Алмазова И.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе: автореферат дис. на соиск. ученой степени доктора педагогических наук / И.И. Алмазова. -Санкт-Петербург, 2003. -47 с.
4. Джураева Ш.А. Финансовая составляющая системы управления образованием Республики Таджикистан / Ш.А. Джураева, А. Джураева, З.Х. Ибодзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№10. -Ч.1. -С.203-206.
5. Зарубин В.Г. Компетентностный подход в подготовке кадров в области гуманитарных технологий / под ред. В.Г. Зарубина, Л.А. Громовой. -СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. -С.13.
6. Кадырова З.Х. Развитие кадрового потенциала вузов - важный фактор повышения качества образования / З.Х. Кадырова, Н.С. Сангинов // Международная научно-практическая конференция. –М.: МВШСЭН, 2011.
7. Канивец П.И. Модели и методы оценки качества подготовки и повышения конкурентоспособности специалистов: дис…канд..экон...наук / П.И. Канивец. –М., 2011. -131 с.
8. Ключевые компетенции для Европы. Берн, 1994. [Электронный ресурс]. http/letopisi.ru.org
9. Мавлонов Р.А. Высшее образование как фактор развития экономики знаний Республики Таджикистан: автореферат к.э.н. / Р.А. Мавлонов. -Худжанд, 2014. -125 с.
10. Мазур О.А. Измерение и управление качеством подготовки специалистов с высшим образованием / О.А. Мазур, В.Н. Мелешко. -Ростов-на-Дону: СКНУ ВШ –РГЭУ –НИЭУП, 2003. -159 с.

11. Неделько В.С. Математические модели анализа и прогнозирования качества подготовки специалистов в военных вузах: дис.к.э.н. / В.С. Неделько. -Ростов-на-Дону: РГЭУС (РИНХ), 2002.
12. Талызина Н.Ф. Пути разработки профиля специалиста / Н.Ф. Талызина, Н.Т. Печенюк, Л.Б. Хихловский. – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1987. -173 с.
13. Управление ресурсами в системе высшего образования Республики Таджикистан в условиях финансового киризиса /[Х.Н. Факеров, У.А. Курбонов, Н.С. Сангинов и др.]. -Душанбе: Ирфон , 2010. -136 с.
14. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность как национальная кадровая проблема / Р.А. Фатхутдинов // Высшее образование в России. - 2000. -№2. -С.18-22.
15. Чудинов В. Проблемы совершенствования учебного процесса на базе комплексной программы целевой интенсивной подготовки специалистов / В. Чудинов // Сборник научных трудов. -Волгоград: Изд. ВПИ, 1986. -С.174-176.
16. «Четырехмерное образование»: компетенции, которые нужны для успеха. -М.: Центр образовательных разработок Московской школы управления СКОЛКОВО, 2015.

ОИД БА МАСЪАЛАИ МУНОСИБАТИ МЕТОДОЛОГИИ ТАШКИЛИ СТРАТЕГИЯИ САЛОҲИЯТНОКӢ БАРОИ РУШДИ СИСТЕМАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Дар мақола кӯшиши таҳлили синтезӣ равиши методологӣ ба ташаккули стратегияи салоҳият гузошта шудааст. Дар асоси донишҳои назариявӣ ва амалии салоҳиятҳои хатмкунандагон рушди стратегияи салоҳиятнокӣ баҳодиҳӣ карда шуд. Ин равиш имкон медиҳад, ки стратегияи салоҳиятнокии рушди системаи таҳсилоти олиро муайян карда мешавад. Он ба ташкили равиши салоҳиятнокӣ дар раванди таълими донишгоҳҳои муосир дахл дорад. Муаллифон равиши салоҳиятнокӣ дар системаи таҳсилоти олиро шарти зарурии ташаккули салоҳияти хатмкунандагон, ки ба талаботи муосири рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ҷавобгӯ мебошад, медонанд. Инчунин, дар мақола баъзе тавсияҳо оид ба ташаккул ва татбиқи равиши салоҳиятнокӣ дар системаи таҳсилоти олии ватанӣ оварда шудаанд. Бартарӣ ва нуқсонҳои таълими салоҳиятнокӣ ошкор карда шуда, муайян карда мешавад, ки сифати тайёр кардани мутахассисони дорои маълумоти олии касбӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ аз ҷиҳати мундариҷа ғанӣ идома дорад, зеро он маҷмуи салоҳиятҳои шахсиро инъикос менамояд, ки ба мутахассис имкон медиҳад, ки дар ҷои кори муайян самаранок кор кунанд.

Калидвожаҳо: таҳсилот, хатмкунандагони донишгоҳҳо, салоҳият, стратегияи салоҳият, системаи таҳсилоти олӣ, ихтисос, стратегияи дониш, дониши назариявӣ ва маҳорати касбӣ.

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ОРГАНИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье сделана попытка проведения синтезированного анализа методологического подхода к формированию компетентностной стратегии. Проведена оценка развития компетентностных начал у выпускников вузов, на основе теоретических и практических знаний и компетенций у них. Данный поход позволяет определить компетентностную стратегию развития системы высшего образования. В ней рассматриваются вопросы организации компетентностного подхода в учебном процессе современных вузов. Автором рассмотрен компетентностный подход в системе высшего образования – необходимое условие для формирования компетентности выпускников, соответствующей современным требованиям социального и экономического развития государства. В статье также представлены некоторые рекомендации по формированию и внедрению компетентностного подхода в отечественную систему высшего образования. Выявлены преимущества и недостатки компетентностного образования и сделаны выводы о том, что качество подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием как экономическая категория содержательно продолжает обогащаться, так как отражает совокупность компетенций индивида, позволяющих эффективно трудиться специалисту на конкретном рабочем месте.

Ключевые слова: образование, выпускники вузов, компетенция, компетентностная стратегия, система высшего образования, специальность, знаниевая стратегия, теоретические знания и профессиональные навыки.

TO THE QUESTION OF THE METHODOLOGICAL APPROACH OF ORGANIZING A COMPETENCE STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

The article attempts to conduct a synthesized analysis of the methodological approach to the formation of a competency-based strategy. An assessment of the development of competency-based principles among university graduates was carried out, based on their theoretical and practical knowledge and competencies. This approach allows us to determine the competence-based strategy for the development of the higher education system. It deals with the organization of the competence-based approach in the educational process of modern universities. The author considers the competence-based approach in the system of higher education - a necessary condition for the formation of the competence of graduates that meets the modern requirements of the social and economic development of the state. The article also presents some recommendations on the formation and implementation of a competency-based approach in the domestic system of higher education. The advantages and disadvantages of competence-based education are revealed and it is made that the quality of training specialists with higher professional education as an economic category continues to be enriched in content, as it reflects the totality of an individual's competencies that allow a specialist to work effectively in a particular workplace.

Keywords: education, university graduates, competence, competence strategy, higher education system specialty, knowledge strategy, theoretical knowledge and professional skills.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Саидмуродзода Лутфулло Ҳабибулло*** **-** Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, мудири шуъбаи тадқиқоти муқоисавии иқтисодӣ, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға**: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи С. Айнӣ, 44
Ҳамидова Сарвиноз Ҳамрабоевна **-** Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: **(+992) 92 701 97 55.** E-mail: **istambonu@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Саидмуродзода Лутфулло Хабибулло*** **-** Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, заведующий отделом сравнительных экономических исследований, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Айни 44
Хамидова Сарвиноз Хамрабоевна **-** Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой банковского дела. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. Телефон: **(+992) 92 701 97 55.** E-mail: **istambonu@mail.ru**

Information about the authors: ***Saidmurodzoda Lutfullo Khabibullo*** - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Head of the Department of Comparative Economic Studies, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address**: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini street 44
Hamidova Sarvinoz Khamraboevna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Banking. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. Phone: **(+992) 92 701 97 55.** E-mail: **istambonu@mail.ru**

УДК 339.17.8

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА РАЗВИТИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нуруллоев Н.Ф.
Таджикский государственный финансово-экономический университет

В условиях открытой экономики перед многими государствами стоит важнейшая задача по привлечению иностранных инвестиций в экономику своей страны. Инвестиционная деятельность подразумевает собой инвестиционные вложения и политику по реализации иностранных инвестиций. Республика Таджикистан сегодня особенно нуждается в привлечении иностранных инвестиций, от которых зависит как устойчивый рост, так и развитие национальной экономики. И поэтому эффективное привлечение иностранных инвестиций в нашей стране носит актуальный характер. Инвестиционные вложения бывают иностранными, а также внутренними, однако в нашем исследовании в основном будем акцентировать свое внимание на иностранных инвестициях.

Если говорить о внутренних инвестициях, то стимулятором их становления и развития, в первую очередь, являются все материальные и нематериальные ценности в виде денежных средств, банковских вкладов, ценных бумаг, технологических инноваций, новейшего оборудования и продуктов интеллектуальной и предпринимательской деятельности для получения высоких доходов. То есть иностранные инвестиции являются основой для внутренних инвестиций.

Как сказал в своем Послании Основоположник мира и единства нации, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, «для достижения намеченных целей мы и впредь будем продолжать сотрудничество с партнерами по развитию, и привлеченные прямые инвестиции будем направлять на внедрение современной производственной техники и технологий, создание новых рабочих мест и увеличение объема производства конкурентоспособной отечественной продукции. В связи с этим Правительству страны необходимо ускорить свою деятельность по улучшению инвестиционного климата, привлечению прямых зарубежных инвестиций и представлению инвестиционных проектов» [14].

Поэтому иностранный капитал надо привлекать таким образом, чтобы инвесторы в процессе вложения своих средств достигали своих целей по получению прибыли и чтоб их действия одновременно положительно сказывались на национальной экономике Республики Таджикистан.

Для достижения этого, по нашему мнению, необходимо изучить нынешние условия внутри страны для привлечения иностранных инвестиций и проанализировать национальную экономическую и законодательную базу, которая обеспечивала бы привлекательный инвестиционный климат в стране. Вместе с тем, особенное внимание необходимо уделять нормативно-правовым актам в инвестиционной деятельности страны, так как неопределенность в законодательстве становится препятствием для инвестиционного процесса, то есть из-за несовершенства данной области крупные инвесторы воздерживаются от капиталовложений. При анализе темпов иностранных вложений необходимо учитывать пути, по которым иностранные инвестиции поступают в нашу страну (рис. 1).

Невысокий уровень капиталовложений в Республику Таджикистан говорит о недостаточно благоприятном инвестиционном климате, который в данный момент присутствует в стране, а также существующие риски нецелевого использования капиталовложений со стороны получателей иностранных инвестиций. Также необходимо помнить, что в неблагоприятных условиях, при которых иностранные компании осуществляют свою инвестиционную деятельность, происходит необходимость государственного займа, вследствие чего увеличивается внешний долг страны. А поскольку государственные займы обычно используются неэффективно, то большие внешние долги начинают тормозить развитие экономики. Кроме того, государственные займы являются рычагом политического давления и причиной экономических уступок [3,с.25].

После обретения независимости Республикой Таджикистан и после гражданской войны, в стране наблюдался высокий уровень приватизации. Страна перешла на новый уровень экономических преобразований, и вместе с этим возникла ситуация о необходимости придерживаться позиции открытой экономики. «Двери Таджикистана, - отмечает Президент Республики Таджикистан, - открыты для всех, кто идет к нам с миром, со своим универсальным опытом, новыми технологиями и знаниями, ориентированными в новое тысячелетие» [16,с.57]. Все это стало предпосылкой для разработки внешней политики для создания портфельных инвестиций.

В соответствии со статьей 1 Закона Республики Таджикистан «Об инвестициях», инвестиции - вложение капитала инвестором в форме материальных и нематериальных активов на территории Республики Таджикистан в целях получения прибыли [11,с.2].

Инвестирование (экспорт капитала) - это многосторонний процесс. По определению инвестициями являются долгосрочные вложения капитала в различные отрасли хозяйства с целью получения прибыли. Однако необходимо учитывать, что осуществление инвестиций, в том числе иностранных, должно быть взаимовыгодным процессом, то есть приносить прибыль как объекту, так и субъекту (инвестору) [12,с.8].

Термин «инвестиции» происходит от латинского слова - облачать. С финансовой и экономической точек зрения инвестирование может быть определено как долгосрочное вложение экономических ресурсов с целью создания и получения чистой прибыли в будущем, превышающей общую начальную величину инвестиций [7,с.83-87].

Иностранные инвестиции занимают особое место во внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан, являясь внешним источником финансирования (рис. 2).

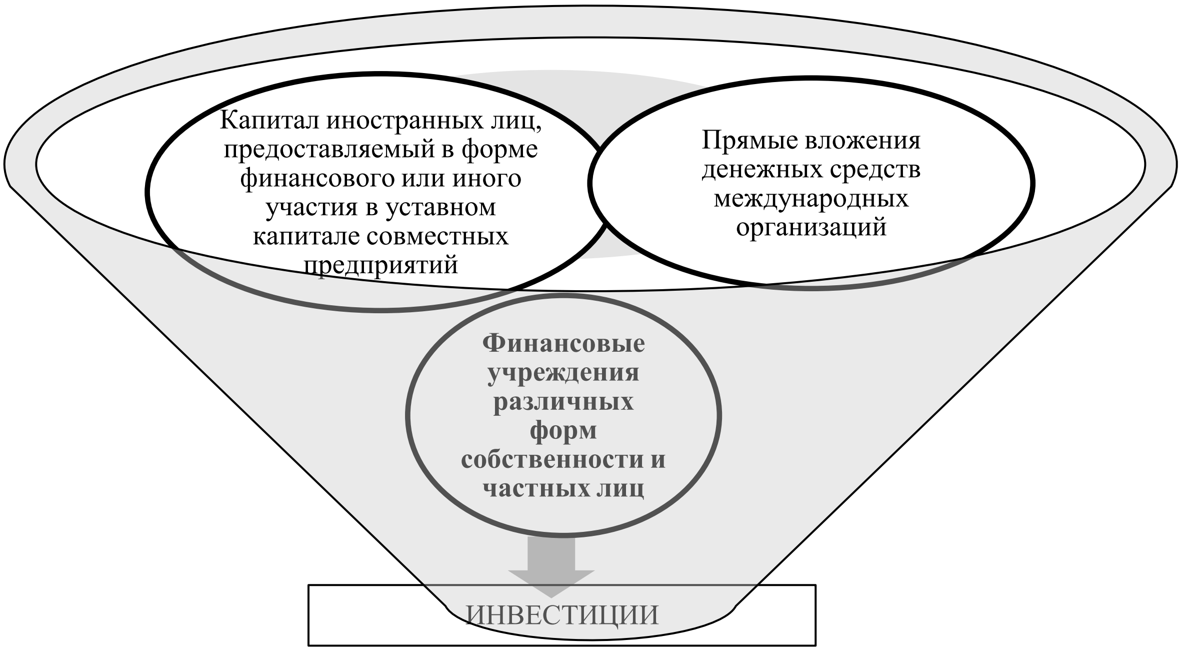

Привлечение иностранного капитала положительно отражается на внешнеэкономической политике страны, которая направлена на увеличение товарооборота и заодно внедрения

новейших продуктов научно-технического прогресса. Однако их внедрение никак не может стимулировать отечественные инвестиции. Иностранные инвесторы только тогда вкладывают свой капитал в экономику страны, когда активизируются отечественные инвесторы. Это несомненно приведет к улучшению инвестиционного климата и заинтересованности иностранных инвесторов.

Во всем мире инвестиции осуществляются в следующих формах: прямые или реальные, инвестирование в нематериальные активы, портфельные или финансовые и краткосрочные и долгосрочные кредиты, и займы (рис. 3).

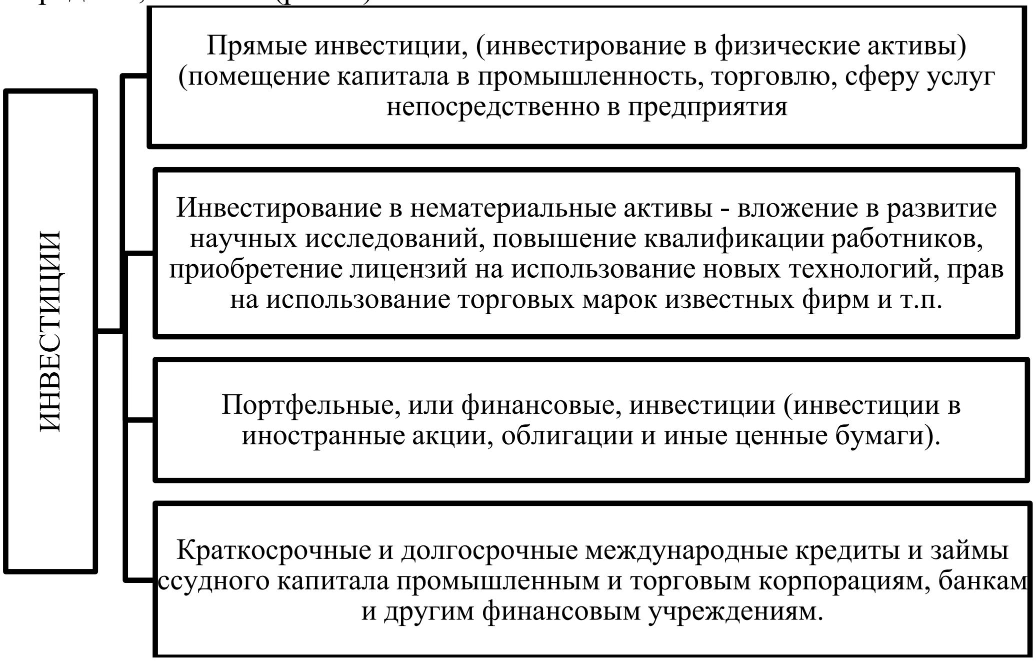

Прямые или реальные инвестиции позволяют инвесторам либо полностью завладеть инвестирующим объектом, либо устанавливать над ней фактический контроль. Необходимо отметить, что для непосредственного контроля достаточно иметь более 10% акций компании.

В Республику Таджикистан привлечение прямых иностранных инвестиций происходит следующим образом:

1. Иностранные капиталовложения осуществляются путем создания совместных предприятий, когда иностранные инвесторы владеют крупным пакетом акций отечественных компаний;

2. В республике допускается фактическая регистрация компаний, капитал которых принадлежит полностью иностранному инвестору;

3. Иностранное капиталовложение осуществляется, когда стороны устанавливают соглашение о разделе готовой продукции;

4. Создаются свободные экономические зоны (СЭЗ Сугд, СЭЗ Пяндж, СЭЗ Дангара, СЭЗ Ишкошим) для усиленного привлечения иностранного капитала в некоторые регионы страны.

Подобные меры не могут за относительно короткий срок и тем более в условиях постоянного кризиса влиять на повышение уровня иностранных капиталовложений, но и полное их игнорирование приведет к полному прекращению потока вложений иностранных инвесторов, тем самым негативно влияя на национальную экономику страны (табл.1). Например, СЭЗ Ишкошим практически не функционирует, однако она должны существовать для повышения инвестиционного имиджа государства.

Еще одним важным условием для привлечения иностранного капитала является информированность инвесторов. Иностранным инвесторам необходимо иметь необходимую информацию о рынке капитала в Таджикистане. В случае отсутствия информации, инвесторы не могут достоверно узнать, насколько надежны потенциальные партнеры, вследствие чего не могут выбрать необходимую сферу инвестирования. Поэтому со стороны субъектов Республики Таджикистан, в целях создания благоприятного инвестиционного климата страны и ее регионов, организуются всевозможные выставки производственного и экспортного потенциала страны, выпускаются печатные издания, носящие рекламно-информационный

характер, и активно пропагандируется туристическая привлекательность Республики Таджикистан.

Таблица 1. Классификация привлекаемых иностранных инвестиций
Table 1. Classification of attracted foreign investments

Классификационный признак	Виды инвестиций		
Объект вложений	Реальные (капитальные)		Финансовые
Характер участия в инвестировании	Прямые		Непрямые (опосредованные)
Период инвестирования	Долгосрочные		Краткосрочные
Степень влияния на основные показатели деятельности региона	Активные		Пассивные
Форма организации	Инвестиционный проект		Инвест-ый портфель
Форма собственности	Частные предприятия		СП
Форма осуществления деятельности	Франчайзинг	Лизинг	Лицензирование
Источник привлекаемых ресурсов	Средства международных организаций	Средства иностранных государств	Средства частных иностранных компаний
Форма привлечения	Прямые	Портфельные	Прочие кредиты

Источник: Создана автором

Если говорить о привлечении иностранных инвестициях в общем, то надо провести ретроспективный анализ существующих теорий о данной сфере экономики. Изучение привлечения иностранных инвестиций и их влияние на экономическое развитие начались в период, когда стали создаваться транснациональные компании (табл.2).

Таблица 2. Крупнейшие транснациональные компании мира в 2020 г.
Table 2. The largest multinational companies in the world in 2020

№	Название	Доход (млн. долл)	Прибыль (млн. долл)	Рыночная стоимость (млн. долл)	Кол. сотрудников
1	Walmart	$523,964	$14,881	$321,803.3	2,200,000
2	Amazon.com	$280,522	$11,588	$970,680.1	798,000
3	Exxon Mobil	$264,938	$14,340	$160,696.3	74,900
4	Apple	$260,174	$55,256	$1,112,640.8	137,000
5	Johnson & Johnson	$82,059	$15,119	$345,704.9	132,200
6	StoneX	$32,897	$85.1	$699.9	2,012
7	ConocoPhillips	$36,670	$7,189	$33,167.3	10,400
8	Coca-Cola	$37,266	$8,920	$189,983	86,200
9	Nike	$39,117	$4,029	$128,857	76,700
10	HP	$58,756	$3,152	$24,820.7	56,000

Список составляется и публикуется ежегодно журналом Fortune.

Транснациональные компании обладают многочисленными представительствами во всем мире, и именно поэтому со стороны западных ученых начались исследования поведения транснациональных компаний в области иностранного капиталовложения, развивались различные теории, объясняющие основные понятия иностранных инвестиций и их воздействие на политику и экономику инвестируемых стран, а также стран - доноров.

Начиная с 60-х годов прошлого века, теории и парадигмы, касающиеся инвестиционной деятельности, постоянно пополняются и совершенствуются. Посредством их можно подробно рассмотреть исторические этапы транснационализации экономик различных стран через иностранные капиталовложения и их влияние на мировую экономику. Кроме того, они помогают анализировать внутренние и внешние потоки иностранных инвестиций, а также помогают выяснить, в чем заключается конкурентное преимущество экономики одной страны перед экономикой других стран. Некоторые современные теории и парадигмы привлечения иностранных инвестиций показаны в таблице 3.

Таблица 3. Основные теории и парадигмы привлечения иностранных инвестиций
Table 3. Main theories and paradigms for attracting foreign investment

№	Теория/парадигма,	Автор(ы), год
1.	Парадигма «летящих гусей» экономического развития	К. Акамаду, 1930-е гг. К. Коджима, 1978 г. Т. Озава, 1995 г.
2.	Парадигма цикла международного производства товара	Р. Верной, 1966 г.
3.	Теория транснационализации в условиях монополистической конкуренции	С. Хаймер, 1960 г., Ч. Киндельбергер, 1969 г.
4.	Прямые иностранные инвестиции и олигополистическая конкуренция	Ф.Никкербоккер, 1973 г., Х. Грэм, 1978 г.
5.	Теория интернационализации	П. Баккли, М. Кассой, 1976 г. А. Ругман, 1981 г.
6.	Эклектическая парадигма	Дж. Даннинг, 1981 г.
7.	Путь инвестиционного развития наций	Дж. Даннинг, 1981 г.
8.	Анализ пяти сил	М. Портер, 1979 г.
9.	Модель мультипликатора	Дж. Кейнс, 1936 г.

Источник Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. - М., 2004.С.226.

В связи с этим, рассмотрим некоторые из теорий, приведенных в таблице. Парадигма «летящих гусей» экономического развития. Данная теория считается обобщенной теорией экономического развития и была разработана японским ученым К. Акамацу в 1930-х годах прошлого века. Он предложил разделить процесс экономического развития на три фазы. Первая фаза, когда иностранные товары импортируются в экономику страны. Вторая фаза, когда потребности населения страны растут, и поэтому создаются новые национальные производства. Третья фаза, это когда национальные местные предприятия создают излишки товаров, то их экспортирую на различные иностранные рынки.

Благодаря теории К. Акамацу и реализацией ее на практике, стало возможным изучить изменения конкурентоспособности промышленного сектора Японии. По-другому это можно называть развитие «экономик-преследователей». Страны по своему экономическому развитию разделяются на развитые или лидеры, и на развивающиеся или догоняющие. И данная модель позволяет изучить экономические взаимодействия между этими странами. То есть когда развитая страна считается передовой, то развивающаяся страна-преследователь, всегда старается соревноваться со странами-лидерами. Однако К. Акамацу не мог полностью рассмотреть связи между транснациональными компаниями и иностранными инвестициями, в силу того, что между странами было слабое экономическое и политическое сотрудничество.

Немного позднее последователи К. Акамацу К. Коджима и Т. Озава, усовершенствовали его теорию тем, что включили в нее фактор иностранных инвестиций. Они дали понять, что если страна-лидер через транснациональные компании окажет технологическую и финансовую помощь другому, менее развитому государству, то это станет своеобразным катализатором экономического прогресса в этих странах. Примером этому может служить то, что японские передовые компании переместили область своей деятельности на другие азиатские рынки, в частности Китай и Юго-Восточную Азию.

Подобная инвестиционная деятельность, осуществлялась только в целях снижения производственных издержек и выхода на иностранные рынки, но, однако она имела свой положительный эффект для стран-получателей инвестиций. На базе японских передовых компаний появилось много местных компаний, которые конкурировали между собой. Например, в Таиланде промышленные компании, такие как автомобилестроение и текстильные отрасли, в Малайзии и Гонконге, - производство мебели и бытовой техники, а в Тайване наладилось производство компьютеров.

За счет привлекаемых иностранных инвестиций страны - преследователи научились развивать свои отрасли по производству потребительских товаров, значительно сокращая время между двумя фазами. Это значит, что транснациональные компании, посредством инвестиционной деятельности сократили время для постепенного создания в начале рынка

конкурентоспособной потребительской продукции, далее производство капитальных товаров, и только потом отрасли высоких технологий, имеющих высокую потребительскую ценность.

Для Республики Таджикистан приемлемость парадигмы «летящих гусей», в настоящий момент стоит под сомнением. Хотя в стране наблюдаются на определенном уровне иностранные капиталовложения, но для большинства транснациональных компаний наше государство не представляет большого интереса, в силу небольшой территории, преимущественно горная местность, высокий уровень миграции экономически активного населения и т.д.

В соответствии с теорией цикла международного производства товара, существуют три вида решения, позволяющие существенно отразиться на изменениях издержек:

1. Производство товаров у себя в стране.
2. Экспорт произведенного товара.

Во многих странах получателей инвестиций существует ряд факторов, препятствующих иностранным капиталовложениям. К ним относятся высокие ставки таможенных пошлин, налоговые нагрузки и др. Поэтому многие транснациональные компании интернационализируют свою деятельность. Это означает, что транснациональные компании не заинтересованы в экспорте¸ по причине того, что это невыгодно. Поэтому они выбирают целевое инвестирование крупных рынков, в частности, если выбранные ими зарубежные рынки имеют стратегическую важность. Например, Китай, Индия, и Индонезия в Азии и Бразилия в Южной Америке.

Немного позднее, в 1981 году, теория интернационализации, была усовершенствована ученым Дж. Даннингом, который назвал свою теорию «Эклектическая парадигма». Данный термин[1] был выбран потому, что целью парадигмы являлся выбор наилучших методов, доктрин и стилей, а также объединение некоторых частей, взятых из различных теорий.

Парадигма доказывает, почему транснациональные компании теряют свой интерес к экспорту и больше интересуются инвестициями (рис. 4).

Источник: Составлен автором.

Благодаря Даннингу, эклектическая парадигма была встроена в концепцию глобального экономического развития. Тем самым он объясняет, что парадигма направлена на объединение всех видов и моделей капиталовложения компаний, осуществляющих инвестиционную деятельность.

Теория «Путь инвестиционного развития наций» предполагает, что экономическое развитие большинства стран классифицируются, исходя из того, насколько они способны быть страной-донаром или страной-получателем иностранный инвестиций.

Согласно данной теории, если существует разница между объемами размещенных инвестиций и объемами получаемых инвестиций, то страна получает статус «Нетто –

[1] **Эклектика**, также **эклекти́зм** (др.-греч. ἐκλεκτός «избранный, отборный» от др.-греч. ἐκλέγω «выбираю, отбираю, избираю», был введен во втором веке, основоположником античной школы философии Потамоном и означал смешение, соединение разнородных стилей, идей, взглядов.

экспортера». Положительный статус нетто-экспортера показывает, что страна лидирует в позиции иностранных инвестиций, а если наоборот, то получает статус страны – импортера.

Парадигма предполагает, что транснациональные компании, которые больше всего стараются инвестировать в страны, где ВВП на душу населения является относительно низким, чем у себя в стране. И процесс инвестирования продолжается до тех пор, пока инвестируемые страны не достигнут определенного уровня экономического развития. Анализируя статус страны-экспортера можно оценить уровень объема перемещенных активов в слаборазвитые страны. Это говорит о технологическом преимуществе транснациональной компаний у себя в стране. Существуют также схожие по типу иностранные инвестиции, такие как искатели рынков или стратегически важные. Однако это не является догмой, в вопросах инвестирования в слаборазвитые страны.

Статус страны - инвестора, прежде всего, зависит от общего экономического состояния, в особенности от уровня развития ее отраслей. Страны, имеющие низкий уровень технологического оснащения и развития, и страны, имеющие в основном сырьевую направленность экономики, почти всегда имеют статус нетто-импортеров. Но особенностью экономического развития в процессе глобализации является то, что страны-импортеры посредством получения иностранных инвестиций, постепенно развивают капиталоемкую промышленную деятельность, вследствие чего местные компании увеличивают свой финансовый уровень и сами способны в дальнейшем стать странами-экспортерами иностранных инвестиций.

Перед Республикой Таджикистан, которая в настоящее время является страной - импортером инвестиций, остро стоит вопрос об еще более продуманной инвестиционной политике и решении проблем, связанных с внешнеэкономической деятельностью страны.

Рецензент: д.э.н., профессор ТГФЭУ – Джураев Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдусамадов Г.С. Закономерности становления и развития рыночных отношений в Республике Таджикистан. - Душанбе: Ирфон, 1995.
2. Акмулдина А.У. О роли иностранных инвесторов в процессе приватизации по индивидуальным проектам //Теория и практика реформирования экономики на постсоветском пространстве. -Алма-Аты, 2001. -Ч. 1. - С.318-324.
3. Басе Л.А. Политика в области иностранных инвестиций и их ограничений в России. «Внешняя торговля». - 1999. -№1. -С. 25.
4. Бирман Г., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов - The capital budgeting decision/ Пер. с англ. -М., 1997.
5. Биялиев А.Б. Привлекать инвестиции - двигаться вперед // Реформа. – 2002. -№1. -С.50-55.
6. Грицина В., Курнышева И. Особенности инвестиционного процесса // Экономист. - 2000. -№3. -С.8-19.
7. Долгов С.И. Иностранные инвестиции в современном мире и России // Внешнеэкономический бюллетень – 1998. -№9. -С.83-87.
8. Джаббаров Р.Т. О некоторых проблемах экономической политики Таджикистана// Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2003. -№2. -С.162-176.
9. Доклад о мировых инвестициях. 1997 г. Транснациональные корпорации, структура рынка и политика конкуренции. Организация Объединенных Наций. -Нью-Йорк и Женева, 1977. –С.88.
10. Европейский Банк Развития. Национальный банк Таджикистана. -Душанбе, 2001. -С.10.
11. Закон Республики Таджикистан «Об иностранных инвестициях Республики Таджикистан». -Душанбе. 10 марта 1992.- №554.
12. Зворыкина Ю.В. Организация и финансирование инвестиционной деятельности. -М., 2000. –С.8.
13. Назаров В. Экономическая роль иностранных инвестиций // Экономист. -2001. -С.19-27.
14. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018, город Душанбе.
15. Паул Фишер. Прямые иностранные инвестиции для России: Стратегия возрождения промышленности. -М: Финансы и статистика, 1999.
16. Саидов З.Ш. Внешняя политика Президента Рахмонова. -Душанбе, 2001. -С.57.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪСИРИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ БА РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ ИНВЕСТИСИОНӢ

Дар мақола мафҳуми асосии назариявӣ ва моделҳои олимони хориҷие, ки бо масъалаҳои ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди ин ё он кишвар машғуланд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Азбаски сармоягузориҳо ҳам берунӣ ва ҳам дохилӣ мебошанд, зарур мебошад, ки онҳо аз нуқтаи назари муносибатҳои байналмилалӣ баррасӣ карда шаванд. Ҳар як давлат ҳамеша кӯшиш менамояд, ки сатҳи сармоягузории хориҷиро афзоиш диҳад, ки ин ба рушди иқтисоди кишвараш таъсири мусбӣ мерасонад.

Сиёсати иқтисодии хориҷии давлатҳои ҷаҳон ба таъмини суботи иқтисодиёти миллӣ тавассути татбиқи сиёсати дахлдори сармоягузорӣ нигаронида шудааст. Кишвари мо, ки ҷузъи таркибии иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад, дар ҷалби сармояи хориҷӣ истисно нест, ки ин барои рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ муҳим аст. Дар мақола мисолҳои сармоягузории дохилӣ зикр шудааст, вале таваҷҷуҳи асосӣ ба сармоягузории хориҷӣ дода мешавад. Сармоягузории хориҷӣ ба сармоягузориҳои дарозмуддати сармояи хориҷӣ мансуб аст, ки аз ҷониби кишварҳои сармоягузор бо мақсади ба даст овардани даромад аз маблағҳои гузошташуда анҷом дода мешавад. Муаллиф сармоягузориҳои хориҷиро аз рӯи меъёрҳои гурӯҳбандӣ тавсиф намуда, онҳоро аз рӯи намудҳо тақсим мекунад. Мақола асосан ба назария ва парадигмаҳое бахшида шудааст, ки аз ҷониби олимон ва иқтисоддонҳои замонҳои гуногун таҳия шудаанд, ки моҳият ва рушди эволютсионии ҷалби сармояи хориҷиро ошкор мекунанд.
Калидвожаҳо: сармоягузории мустақими хориҷӣ, ширкатҳои фаромиллӣ, сармоягузории воқеӣ, сармоягузории портфелӣ, шакли ташкил, парадигма, бозорҳои Осиё, бозорҳои рақобатпазир, кишварҳои навбунёди саноатӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА РАЗВИТИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются основные теоретические концепции и модели зарубежных ученых, занимающихся вопросами привлечения иностранных инвестиций в экономику какой-либо страны. Поскольку инвестиции бывают как внешними, так и внутренними, то целесообразно рассматривать их в ракурсе международных отношений. Каждое государство всегда стремиться увеличивать уровень иностранных инвестиций, которые положительно влияют на экономическое развитие своей страны. Внешнеэкономическая политика стран мира, направлена на обретение устойчивости национальных экономик, посредством реализации, соответствующей инвестиционной политике. Наша страна, являясь неотъемлемой частью мирового хозяйства, не составляет исключения в вопросах привлечения иностранных инвестиций, что также немаловажно для развития экономики Республики Таджикистан. В статье упоминаются примеры внутренних инвестиций, однако основной упор сделан именно на иностранные инвестиции. Иностранные инвестиции подразумевают собой долгосрочные иностранные капиталовложения, осуществляемые странами-инвесторами в целях получения прибыли от вложенных средств. Автор характеризирует иностранные инвестиции по классификационным признакам и разделяет по видам. В основном статья посвящена теориям и парадигмам, разработанными учеными и экономистами разных времен, которые раскрывают сущность и эволюционное развитие привлечения иностранных инвестиций.
Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, транснациональные компании, реальные инвестиции, портфельные инвестиции, форма организации, парадигма, азиатские рынки, конкурентоспособные рынки, новые индустриальные страны.

THEORETICAL ASPECTS OF THE IMPACT OF FOREIGN INVESTMENTS ON THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITIES

The article discusses the main theoretical concepts and models of foreign scientists involved in attracting foreign investment in the economy of any country. Since investments are both external and internal, it is advisable to consider them from the perspective of international relations. Each state always strives to increase the level of foreign investment, which positively affects the economic development of its country. The foreign economic policy of the countries of the world is aimed at gaining the stability of national economies through the implementation of an appropriate investment policy. Our country, being an integral part of the world economy, is no exception in attracting foreign investment, which is also important for the development of the economy of the Republic of Tajikistan. The article mentions examples of domestic investment, but the main focus is on foreign investment. Foreign investment refers to long-term foreign capital investments carried out by investor countries in order to obtain a return on the invested funds. The author characterizes foreign investments according to classification criteria and divides them by types. The article is mainly devoted to theories and paradigms developed by scientists and economists of different times, which reveal the essence and evolutionary development of attracting foreign investment.
Keywords: foreign direct investment, multinational companies, real investment, portfolio investment, form of organization, paradigm, Asian markets, competitive markets, newly industrialized countries.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуруллоев Некруз Фаррухович*** **-** Донишгоҳи молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктор Ph.D. **Суроға**: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: **900-30-68-30**. E-mail: **Nekruz_1617@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Нуруллоев Некруз Фаррухович*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор Ph.D. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: **900-30-68-30**. E-mail: **Nekruz_1617@mail.ru**

Information about the author: ***Nurulloev Nekruz Farrukhovich*** - Tajik State University of Finance and Economics, Ph.D. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: **900-30-68-30.** E-mail: **Nekruz_1617@mail.ru**

УДК 334.012

СИСТЕМНЫЙ И КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОДЫ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЙ

Аламшоев А.К.

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Значительная часть поверхности земной суши (25%) представлена горными массивами различного размера, рельефа и высоты. В горах проживает не менее 12 % населения планеты (1,2-1,6 млрд. чел.). В одних странах горные рельефы занимают значительную часть их территории: Киргизия (94%), Таджикистан (93,6%), Афганистан (80%), Китай (67%), (Швейцария (60%), Непал (40%), Италия (35%) и т.д.), в других странах это могут быть сравнительно малые ареалы обитания населения [2].

Особенность освоения горных территорий усугубляется глобальными рисками, опасностями различной природы и остроты, включая высоко-климатические градиенты пространства, вариации климатических и погодных особенностей, почвенных условий, атмосферных явлений. Вместе с тем, к характеристикам горных территорий необходимо отнести следующие.

1) Исключительно высокую связанность факторов и процессов природного и антропогенного характера, которая может иметь существенные особенности в пределах сравнительно небольших территорий высокогорья - изменчивость ветров по силе и направлению, интенсивность природных осадков, разнообразие ландшафтов, биосферных источников, ареалов обитания эндемиков и т.д.

2) Преобладание процессов и связей с высоким уровнем стохастичности и отсутствие достоверности связей причинно-следственного и пространственно-временного характера между процессами и явлениями.

3) Различную доступность для населения природных материалов и условий, которые могут быть использованы для жизнеобитания, жизнеобеспечения и жизнедеятельности.

4) Возможность проявления природных (а иногда и антропогенных) ситуаций слабопредсказуемой природы (землетрясения, извержения вулканов, сели, лавины, оползни, изменения поверхностного покрова снега и льдов, водотоков и т.д.).

5) Хрупкость экосистем и ландшафтов, их чувствительность к внешним воздействиям природного и антропогенного характера.

6) Необходимость поиска не только общих принципов организации деятельности социума, но и конкретных форм его приспособления к физико-географическим и социально-экономическим условиям организации жизнедеятельности, жизнеобитания и жизнеобеспечения.

Эти и ряд других обстоятельств оказывают значительное влияние на организацию бытия горных поселений и конкретные условия их хозяйствования. Во всех конкретных случаях необходимо обеспечить устойчивое существование и развитие определённых форм горных поселений в пространственно-временных рамках.

Исследования показывают, что необходимо, прежде всего, изыскивать методы и подходы, связанные с усилением детерминированности (научной обоснованности) реализации процессов, обеспечивающих повышение устойчивости и эффективности существования и развития горных поселений.

Система факторов, процессов, обстоятельств горных поселений должна быть классифицирована, подвергнута декомпозиции и рассмотрена с позиций достижения главной цели – устойчивости и надёжности развития горных территорий.

Проблема организации, функционирования и развития горных территорий должна рассматриваться как имеющая исключительно комплексный характер в единстве исторического и логического. Горные территории обживаются в течение сотен и даже тысяч лет, то есть имеют историю с её разнообразными событиями.

В любой горной территории всегда можно найти примеры временного и неудачного периодов бытия различных поселений, которые прекратили своё существование в условиях

влияния либо постоянных, либо вдруг возникавших факторов природного (или антропогенного) характера. Иные поселения могут находиться на своём месте в течение нескольких веков, накапливая и используя опыт выживания и организации жизни предшествовавших поколений не только своего поселения, но и ближних и отдалённых соседей.

В условиях крайне ограниченных объёмов полезной информации исключительно важно анализировать и использовать отчёты, летописи, рукописные источники, описания, сказания, а также опыт пожилых жителей населения, их наблюдения, обобщения примет и признаков изменений в природе, предшествовавших возникновению и развитию чрезвычайных явлений (землетрясения, сели, оползни, бураны, лавины, камнепады и т.д.). Существенное значение приобретает опыт влияния бывших эпизоотий и последующее захоронение погибших животных в могильниках, случайно потревоженных погодными или антропогенными влияниями. Критический анализ всех этих данных может успешно использоваться не только в практической деятельности, но и при разработке, как микро, - так и макромоделей, в том числе экономико-географического и физико-математического плана с целью обеспечения безопасности обоснования горных поселений.

Не исключено, что в сложившейся судьбе горных поселений, помимо неблагоприятных природных и климатических явлений, в ряде случаев могли сыграть свою роль так называемые геопатогенные зоны (ГПЗ). Они характеризуются сильным патогенным влиянием на многие виды биоты (растительного и животного мира, включая и самого человека) и существенно воздействуют на физиологические процессы и изменения психики человека. До сих пор физическая сущность процессов, происходящих в ГПЗ, исследована крайне незначительно. Некоторые разрозненные данные о воздействии ГПЗ на отдельные виды животных и растений свидетельствуют о сложной природе физических явлений и процессов ГПЗ [11]. Среди важнейших индикаторов воздействия ГПЗ на человека обычно отмечают статистически достоверное влияние на психическое состояние организма, повышенный рост диабетических и онкологических заболеваний. Влияние ГПЗ широко исследуется в основном энтузиастами на равнинных территориях России, данные имеют серьёзные доказательства и не подвергаются сомнению. Важные обстоятельства, что география расположения этих зон связана не только с внутренними и поверхностными водотоками, древними руслами рек, морфологической структурой пластов Земли, но и с месторождениями полезных ископаемых и со многими другими обстоятельствами. Несомненно, многочисленные мощные хребты и впадины, ущелья, каньоны, мощные водотоки, резкое изменение силовых полей являются важными факторами в возникновении ГПЗ, их интенсивностью, границами воздействия и т.д.

Всё это позволяет сделать вывод о необходимости разработки и реализации программы (подпрограммы) изучения ГПЗ на территории Таджикистана.

Рассмотренные выше предложения об исследовании возможных ГПЗ в горных территориях, как очевидно, необходимо не только для обоснования выбора местопоселения, хозяйственной или рекреационной деятельности, но и выявления месторождений полезных ископаемых и условий их реализации.

Важно отметить ещё одно чрезвычайно важное обстоятельство, которое привлекает внимание представителей всё большего числа инженерных и научных дисциплин.

Известно, что экономгеографы считают подверженность землетрясениям горных массивов и разливы равнинных рек катастрофическими явлениями, поэтому, естественно, представляется важной необходимость создания служб, позволяющих прогнозировать в горах землетрясения различной интенсивности. Это связано с необходимостью создания сети сейсмостанций на обширных территориях для обеспечения сбора и систематизации данных с позиций локализации, силы, частоты повторений, степени разрушительного характера землетрясений. Создание подобных систем должно основываться на использовании серьёзных предварительных исследований опытных специалистов, формирования физико-географических и физико-математических моделей, однако, потребует выполнения предварительно обширного комплекса высокопрофессиональных работ специалистов различного профиля, начиная с постановки глобальной и частных целей исследования и завершая комплексом работ природоохранительного или защитного содержания. Необходимо тщательное обоснование деятельности служб прогнозирования возможности проявления и возникновения

землетрясений, оценки их разрушительного характера и необходимости профилактических и защитных мероприятий. Работа по созданию системы сейсмостанций требует использования систем спутниковой связи.

Подобная работа должна осуществляться непрерывно, систематизированно с использованием современных способов и методов диагностики горных массивов. Формирование системы метеостанций осуществляется на основе физико-географических и экономико-математических моделей.

Следующие важные проблемы – организация системы метеостанций и служб наблюдения за динамикой поведения ледников, их таяния, преобразования, динамики положения, устойчивости и т.д.

Всё изложенное относится к сферам использования геоинформационных систем и сети специальных служб. Очевидно, что рассмотренные обстоятельства позволяют характеризировать природный фактор существования горных территорий как сферу различных аспектов неустойчивости, угроз и опасностей, влияющих на условия жизнеобеспечения, жизнедеятельности и жизнеобитания горных поселений.

Цель этой сферы – сократить до минимума влияние факторов катастрофической и вероятностной природы на горные поселения.

Существует ряд других аспектов, свидетельствующих о явно незначительном уровне исследований пространственно-временных и причинно-следственных связей процессов и явлений как на уровне всего горного образования Памиро-Алая, так и суверенной территории Таджикистана. В целом, это потребует разработки системы физико-географических и физико-математических моделей различного уровня и класса, которые могут быть использованы для обоснования уточнений расселения горных территорий и формирования моделей их устойчивого развития. Помимо крупных населённых пунктов Таджикистана, которые в основном находятся на невысоком уровне (Душанбе 750-930 м, Гиссар 799-824 м, Куляб 651 м), где проживает свыше 60 процентов населения горных регионов, республика характеризуется сложной высотной сетью горных поселений [1; 4-8; 9; 12; 13-15].

Горные регионы Республики Таджикистан – регионы, в пределах которых существует определённая гипсометрическая отметка, с присущим ей сложным ландшафтным рельефом [3].

Территории горных регионов подразделяются на следующие виды:

- территории средних горных регионов, расположенные на высоте от 1000 до 1500 метров над уровнем моря и имеющие умеренные природные условия;

- территории высоких горных регионов, расположенные на высоте от 1500 до 2000 метров над уровнем моря и имеющие относительно умеренные природные условия;

- территории высочайших горных регионов, расположенные на высоте от 2000 метров над уровнем моря, обладающие особыми природными условиями, оказывающими влияние на здоровье, условия жизни и деятельность населения.

По закону, принятому Межпарламентской Ассамблеей государств – участников Содружества Независимых Государств от 27 ноября 2020 г. №51-12 принята другая классификация горных территорий. Согласно этой классификации, горные территории – территории государства, занятые горами, имеющими, как правило, географическое название, обладающие характерными природными особенностями (горный рельеф, высотная зональность и др.), оказывающими влияние на формирование экосистем, уклад жизни и ведение хозяйственной деятельности населения, проживающего в пределах горных территорий [6]. Исходя из этого, в законодательство Республики Таджикистан должны вноситься изменения в соответствии с этими принятыми нормами.

Следует отметить, что данный нормативно-правовой документ определяет высотную зональность горных территорий и выделяет низкогорные, среднегорные и высокогорные природные зоны.

В таблице 1 представлены данные о структуре высотного расселения горных территорий Таджикистана.

Приведённые данные свидетельствуют о том очевидном обстоятельстве, что с повышением высотности поселений резко снижается численность жителей поселений. На высоте выше 3000 метров население высокогорья уже весьма малочисленно, но это нисколько

Таблица 1. Структура высотного расселения горных территорий Таджикистана [10,с.236]
Table 1. The structure of the high-altitude settlement of the mountainous territories of Tajikistan

Высотные показатели территорий	Площадь заселённых территорий, км^2/%		Население		Плотность, чел/км^2
			тыс. чел.	уд, вес, %	
На высоте до 500 м	19305,12	14,33	2753,1	40,40	143
От 500 до 1000 м	23419,99	17,32	3144,7	46,10	134
От 1000 до 1500 м	17604,51	13,08	582,9	8,54	33
От 1500 до 2000 м	17535,8	13,1	172,7	2,53	10
От 2000 до 3000 м	18406,8	13,63	150,6	2,20	8
Свыше 3000 м.	38442,2	28,54	15,6	0,23	0,4
Итого по республике	134714,42	100	6819,6	100	50,6

не снижает остроту проблем и мероприятий социально-экономической помощи горным поселениям. С увеличением высотности горных поселений возможности их экономической активности резко сокращаются, поскольку не только высота, но и более суровые условия проживания ограничивают хозяйственную деятельность, особенно сельскохозяйственную. В высокогорных поселениях земля в значительной степени утрачивает свои агробиологические качества, а землепользование главным образом трансформируется в пользование территорией.

Меры социально-экономической помощи и поддержки имеют различный характер и содержание в зависимости не только от бюджетных возможностей, но и высотности, сложности транспортно-логистических цепей и других условий.

Для того чтобы облегчить системную работу по прогнозированию, планированию и контролю обеспечения социальных потребностей, на наш взгляд, полезно использовать системы интеграционных взаимодействий на уровнях (условно) как равновысотных поселений, так и разновысотных поселений (рис.1).

Рис.1. Матрица равновысотных и разновысотных связей поселений
Fig.1. Matrix of equal height and different height connections of settlements

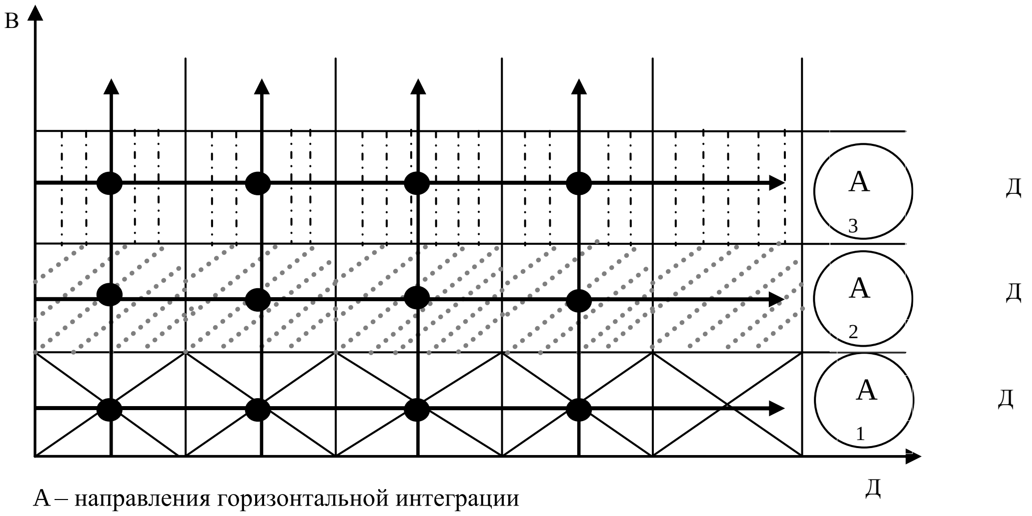

А – направления горизонтальной интеграции
В – направления вертикальной интеграции

Таким образом, для доведения социально-экономической помощи до каждого жителя горного поселения с учётом его индивидуальных потребностей необходимо проведение тщательного обоснования заказа товаров и услуг с учётом индивидуальных потребностей, с учётом товаров- заменителей и товаров-дополнителей, которые имеют не только общий для всех поселений характер, но и индивидуальный, отражающий этно-культурные, этно-конфессиональные и другие особенности.

Рассматривая многоуровневый характер потребностей, следует отметить, что высший национальный уровень содержит некоторые обобщённые характеристики групп товаров и

услуг, тогда как низший уровень отражает совокупность конкретных потребностей каждого из жителей горных поселений, которые должны быть удовлетворены не в «целом», а весьма конкретно. Каждое недоставленное конкретное лекарство, медицинское приспособление для больных и пожилых жителей и нуждающихся в нём создают социальные проблемы и ухудшает качество жизни не только конкретной семьи, но и поселения.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Гулмамадов А.В.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашуров М.Н. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбии инфрасохтори бозорӣ ва нақши онҳо дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа / М.Н. Ашуров, К.Н. Саидов // Паёи молия ва иқтисод. - 2019. -№4 (20). - С. 63-67.
2. Баденков, Ю.П. Жизнь в горах. Природное и культурное разнообразие – разнообразие моделей развития / Ю.П. Баденков. –М.: ГЕОС, 2017. – 479 с.
3. Закон Республики Таджикистан «О горных регионах Республики Таджкистан» от 22 июля 2013 г., №1003. (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2013 г., №7)
4. Исайнов Ҳ.Р. Рушди инноватсионии зироаткории лалмӣ дар минтақаҳои кӯҳии вилояти Хатлон / Ҳ.Р. Исайнов, Ф.Ш. Муминов // Паёми Политехники. Бахши Интеллект, Инноватсия, Инвеститсия. - 2021. -№3 (55). -С.83-87.
5. Лебедев О.Т. Глобальные инновациии и устойчивость современной цивилизации / О.Т. Лебедев, А.К. Аламшоев, С.С. Моисеева // Российский экономический интернет-журнал. - 2020. -№2. -С. 31.
6. Модельный закон «О развитии и охране горных территорий». Межпарламентская Ассамблея государств – участников Содружества Независимых Государств от 27 ноября 2020 г. №51-12. – 21 с. [Электронный ресурс]. URL: https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomendatcii_mpa_sng/modelnie_kodeksi_i_zakoni/10
7. Одинаев Х.А. Конкурентные преимущества горных регионов: теоретический аспект / Х.А. Одинаев, Ф.М. Назифов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№10-2. -С.5-11.
8. Садриддинов М.И. Таъсири модернизатсияи иқтисодӣ ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа / М.И. Садриддинов, Амонзода А. // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. - 2021. -№1-1(83). -С.193-198.
9. Сафаров А.Х. Теоретические основы определения политики сбалансированного развития экономики регионов / А.Х. Сафаров, С.Р. Чоршанбиев // В сборнике: Государство и бизнес. Экосистема цифровой экономики. Материалы XI Международной научно-практической конференции. Северо-Западный институт управления РАНХиГС при Президенте РФ. - 2019. -С. 341-344.
10. Сафарова О.О. Создание условий и государственная поддержка устойчивого развития горных территорий / О.О. Сафарова, А.Р. Бобоходжиев, М.У. Каримова // В сборнике: Мелиорация как драйвер модернизации АПК в условиях изменения климата. Материалы Международной научно-практической интернет-конференции. - 2020. -С. 232-237.
11. Фархутдинов И.М. О влиянии геотектонических факторов на состояние здоровья населения / И.М. Фархутдинов, Л.М. Фархутдинова // Геология. Известия Отделения наук о Земле и природных ресурсах АН РБ. - 2015. -№21. -С. 132-135.
12. Фасеҳзода И.С. Рушди истеҳсолоти маҳсулоти озуқаворӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти минтақа / Фасеҳзода И.С., Назарзода А.С. // Идоракунии давлатӣ. - 2021. -№3 (52). -С.58-64.
13. Davnah Payne, Sarah-Lan Mathez-Stiefel, Susanne Wymann von Dach , Anne B. Zimmermann, David James Molden, Thomas Breu. Focus Issue: Mountain Biodiversity and Sustainable Development // Mountain Research and Development 40 (2). December 2020. DOI: 10.1659/mrd.4002
14. Susanne Wymann von Dach, Anne B. Zimermann, Sarah-Lan Mathez-Stiefel, David James Molden, Thomas Breu. Mountain Research and Development Embarks on its Fifth Decade// Mountain Research and Development, 41 (1): 1-2. International Mountain Society. URL: http://doi.org/10.1659.4101
15. Thomas Breu, Claudia Michel, Alisher Shabdolov, Hans Hurni. Looking Back: Plausible Links Between a Research Intervention and the Course of Development in the Tajik Pamirs// In the book: Maximizing the impact of research: the NCCR North-South approach. Dialogue №48. Chapter 6. Publisher: NCCR North-South, 2013. P.45-65.

УСУЛҲОИ СИСТЕМАВӢ ВА КОМПЛЕКСИИ РУШДИ УСТУВОРИ ҲУДУДҲОИ МИНТАҚАҲОИ КӮҲИСТОН

Дар мақолае, ки ба рушди устувори ҳудудҳои минтақаҳои кӯҳистон бахшида шудааст, хусусиятҳои системавӣ ва комплексии ҳалли масъалаҳо ва ҳалли онҳо пешниҳод гардидааст. Муаллиф тавсифи муфассали хусусиятҳои проблемаҳои минтақаҳои кӯҳистон, бо диққати махсус ба пайвастагии баланди омилҳо ва равандҳои табиию антропогенӣ, сатҳи баланди падидаҳои стохастикӣ ва равандҳо, сатҳи пасти эътимоднокӣ ва робитаҳои сабабҳои пайдоиши равандҳо ва ҳодисаҳо, инчунин, як қатор хусусиятҳои маҳалҳои манотиқи кӯҳистонро таҳқиқ кардааст. Муаллиф аҳамияти ҷустуҷӯи на танҳо принсипҳои умумии ташкили фаъолияти ҷамъияти кӯҳистониён, балки шаклҳои мушаххаси мутобиқати онҳоро ба шароити физикию геграфӣ ва иҷтимоию иқтисодии ташкили шароити зиндагӣ, зисту зиндагонии маҳалҳои

аҳолинишини кӯҳистон асоснок кардааст. Муаллиф баъзе хусусиятҳои зуҳуроти муҳити табииро таҳлил кардааст, ки барои тараққиёти устувори маҳалҳои аҳолинишини кӯҳистон бояд ба назар гирифта шаванд. Муаллиф ташкили системаи стансияҳои метеорологӣ, пиряхӣ, сейсмикӣ, мушоҳидаҳои геостасиониро, ки асоси ташаккули моделҳои иқтисодӣ-географӣ ва физикию математикӣ хизмат мекунанд, асоси таъмини пешгӯиҳои бехатарӣ ва рушди устувори кӯҳистон мешуморад.

Калидвожаҳо: равишҳои системавӣ ва комплексӣ, рушди устувор, минтақаҳои кӯҳӣ, минтақаҳо, стохастикият, ҳаёти аҳолии кӯҳистон.

СИСТЕМНЫЙ И КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОДЫ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЙ

В статье, посвящённой устойчивому развитию горных территорий, представлен системный и комплексный характер актуальных проблем и их решений. Автор исследует детализированную характеристику горной проблематики, обращая особое внимание на высокую связанность её факторов и процессов природного и антропогенного характера, высокий уровень стохастичности явлений и процессов, невысокий уровень достоверности и связей причинно-следственного и пространственно-временного характера между процессами и явлениями, а также ряд других особенностей горных поселений. Автор обосновывает важность поиска, не только общих принципов организации деятельности горного социума, но и конкретных форм их приспособления к физическо-географическим и социально-экономическим условиям организации жизнедеятельности, жизнеобеспечения и жизнеобитания горных поселений. Автор анализирует некоторые особенности проявления природной среды, которые необходимо учесть для устойчивого развития горных поселений. Автор обоснованно относит формирование системы метео-, гляцио-, сейсмостанций, геостационарных наблюдений, служащих основой для формирования экономико-географических и физико-математических моделей как основы обеспечения прогнозов безопасности и устойчивого развития горных поселений.

Ключевые слова: системный и комплексный подходы, устойчивое развитие, горные поселения, регионы, стохастичность, жизнедеятельность горного населения.

SYSTEMIC AND COMPREHENSIVE APPROACHES TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MOUNTAIN TERRITORIES

The article, devoted to the sustainable development of mountain territories, presents the systemic and complex nature of current problems and their solutions. The author explores a detailed description of the mining problem, paying special attention to the high connectivity of its factors and processes of a natural and anthropogenic nature, the high level of stochasticity of phenomena and processes, the low level of reliability and relationships of a cause-and-effect and spatio-temporal nature between processes and phenomena, as well as a number of other features of mountain settlements. The author substantiates the importance of searching not only general principles for organizing the activities of mountain society, but also specific forms of their adaptation to the physical-geographical and socio-economic conditions of organizing life, life support and life of mountain settlements. The author analyzes some of the features of the manifestation of the natural environment that must be taken into account for the sustainable development of mountain settlements. The author reasonably considers the formation of a system of meteorological, glacial, seismic stations, geostationary observations, which serve as the basis for the formation of economic-geographical and physical-mathematical models, as the basis for ensuring safety forecasts and sustainable development of mountain settlements.

Keywords: systemic and integrated approaches; sustainable development; mountain settlements; regions; stochasticity; life of the mountain population.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аламшоев Анис Қурбониддинович*** – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллӣ. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир, 33. Телефон: **+992935551050**. E-mail: **anis_alamshoev@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Аламшоев Анис Курбониддинович*** **–** Академия государственной службы при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного управления и национальной экономики. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира, 33. Телефон: **+992935551050**. E-mail: **anis_alamshoev@mail.ru**

Information about the author: ***Alamshoev Anis Kurboniddinovich*** – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, PhD in Economics, Associate professor of the Department of Public Administration and National Economy. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Str. Said Nosir 33. Phone: **+992935551050**. E-mail: **anis_alamshoev@mail.ru**

УДК 339.34

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УСТОЙЧИВОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Кудратов Р.Р., Зиёев Б.С.
Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни

Аграрное производство, как и любое другое материальное производство, представляет собой процесс воздействия человека на вещество природы с целью создания потребительских стоимостей, удовлетворяющих потребности людей, сложную сферу взаимодействия природных и экономических факторов (условий). Рост его эффективности тесно связан с влиянием различных факторов, прежде всего, биологических свойств растений, почв, климата и других условий экологической среды. Чрезвычайно важными для устойчивого функционирования аграрного производства являются человеческий труд и уровень его обеспеченности средствами и предметами труда. Земля как один из основных элементов биосферы и части окружающей среды имеет многоплановое значение. Это пространственный базис социально-экономической деятельности человека, источник минеральных ресурсов, основное средство в сельском хозяйстве.

Цель устойчивого развития сельского хозяйства заключается в экологической и социально-экономической стабильности, которая достигается через создание разнообразия полевых систем, использование биологических методов, таких как разнообразие растений, создание системы самоконтроля или механизмов саморегулирования, охрана водных ресурсов и почвы, предотвращение эрозии, уменьшение химических удобрений, использование местных сортов и использование таких мероприятий, как:

1) поддержание экологической продуктивности земельных ресурсов и потенциала, в том числе минимизация деградации почвы, восстановление деградированных земель и улучшение критических процессов в почве;

2) улучшение качества окружающей среды, включая контроль стока и эрозии почвы, уменьшение использования гербицидов, рациональное использование удобрений, защиту от чрезмерной обработки почвы, минимизацию зависимости от ископаемого топлива;

3) поддержание тенденции роста производства на душу населения через сельское хозяйство основывается на базе знаний, сокращения отходов и создания стабильности в контексте экологической, социальной и экономической подготовки.

В большинстве определений, такие переменные, как уровень благосостояния, отсутствие разрушения окружающей среды, преимущество экономического процветания, качество окружающей среды и социальная справедливость, характерны для устойчивого развития сельского хозяйства. К основным свойствам устойчивого сельского хозяйства можно отнести поддержание приемлемого уровня социально-экономического дохода для фермеров, систем земледелия для поддержания целостности местных экосистем, отказ от потребления материалов, которые приводят к ухудшению состояния окружающей среды и к снижению качества продукции, разнообразие в растениеводстве, использование экологически оправданных технологий, развитие биологических методов производства, использование земли не в целях производства продуктов питания, ориентация и поддержка научных исследований, технологий и образования. Устойчивое сельское хозяйство должно включать в себя следующие возможности:

1) Экологическая гармония через интеграцию экологического качества сохраненных природных ресурсов и общей сельскохозяйственной экосистемы, начиная с человека, сельскохозяйственных культур и животных и вплоть до почвенных организмов, находящихся в процессе развития. Такая интеграция осуществляется только тогда, когда управление здоровой почвы сельскохозяйственных культур, животными и человеком осуществляется на основе применения экологических методов;

2) Экономические расходы: с точки зрения экономических расходов, фермеры должны быть в состоянии генерировать достаточный доход, чтобы быть самодостаточным или получать удовлетворительную эффективность и экономической рентабельности. Экономические расходы

рассчитываются не только через прямую отдачу от земли, а от степени защиты природных ресурсов и минимизации потерь;

3) Социальная адаптация: на основе характеристик социальной адаптации парадигмы устойчивого развития, потенциал и ресурсы должны быть распределены таким образом, чтобы обеспечить основные потребности всех членов общества. Обеспечить их права землепользования, финансирования, технической помощи и возможности ликвидности, чтобы все люди имели возможность участвовать в принятии решений на уровне деревни и общества;

4) Человеческая адаптация. Это означает, что все формы жизни (растения, животные и человек) заслуживают внимания, человеческая система должна общаться и координировать свои действия с другими его ценностями, такими как надежность, честность, уверенность в себе, креативность и щедрость, чтобы создать здоровое и устойчивое общество и культуру;

5) Совместимость, которая означает, что сельские общины должны быть в состоянии адаптироваться к меняющимся условиям земледелия, в том числе рост населения, политика и требования рынка.

В свою очередь, сельское хозяйство в социально-экономическом плане является важнейшей жизнеобеспечивающей сферой материального производства, поставляющей населению продовольствие, а промышленности – сельскохозяйственное сырье. Оно интегрируется не менее, чем с десятью отраслями экономики страны. Его доля в ВВП доходит до 23,0% и более. Является определяющей отраслью АПК, в котором создается около 30% национального дохода. Потребительский рынок более чем на 70% формируется за счет продовольствия и товаров, изготовленных из сельскохозяйственного сырья.

В сельском хозяйстве используются главные естественные ресурсы: солнечная энергия, внутриземное тепло, земельные, водные и минеральные ресурсы, растительные и животные организмы, т.е. важнейшие компоненты окружающей среды. Главным средством производства в сельском хозяйстве является земля, которая имеет многоплановое значение, являясь пространством осуществления производственного процесса, предметом и орудием труда. Для ведения сельского хозяйства, производства продовольствия используется около 35% суши-земли, включая естественные пастбища (4,7 млрд. га из общей площади суши 13,4 млрд. га).

По некоторым расчетам, для обеспечения сбалансированной диеты, включая растительные и животные продукты, в среднем на душу населения мира требуется не менее 0,5 га посевных площадей. Однако уже в 1990 году на каждого жителя планеты (5,5 млрд. чел.) приходилось в среднем 0,27 га обрабатываемой земли. Причем этот показатель постоянно снижается, поскольку рост населения мира опережает увеличение площади сельскохозяйственных земель. А в 1996 году этот показатель уже был равен 0,23 га при численности населения мира около 6 млрд. чел. Ныне этот показатель снизалась до 0,17 га при общей численности населения мира в 7,1 млрд. чел.

Прогнозы показывают, что в 21 веке возможно увеличение обрабатываемых земель для сельскохозяйственных целей максимально до 500 млн. га, но эти земли обладают преимущественно низкими продуктивными свойствами. При этом освоение этих земель для сельскохозяйственного использования требует проведения сложных и дорогостоящих мелиоративных и культуртехнических работ, раскорчевки, уборки камней, осушения, известкования, ликвидации щелочности, расселения и утопления. В проведении таких работ нуждаются не только миллионы гектаров пашни, но также и сенокосов и пастбищ. Поэтому сохранность и рациональное использование староорошаемых земель, повышение их плодородия становится важнейшей национальной задачей каждой страны.

В условиях Таджикистана, где преобладают малоземелье, сложный рельеф местности и достаточно острая экологическая ситуация, важное значение приобретают меры, направленные на улучшение состояния земельных ресурсов и аграрных экосистем в целом. Эти меры, имея преимущественно организационно-экономический и экологический характер, могут прямо и косвенно регулировать уровень и эффективность землепользования, влиять на состояние сельскохозяйственных угодий, перевод земель из одной категории в другую, уровень эффективности сельскохозяйственного производства, а также устойчивость землепользования в целом.

Современное агроэкологическое состояние земельного фонда (ресурсов) требует разработки комплекса мер, направленных на повышение эколого-экономической эффективности использования сельскохозяйственных угодий. Основными из них могут быть следующие:

- приведение в соответствие с экологическими требованиями структуры агроландшафта, сельскохозяйственных угодий, посевных площадей;
- осуществление экологизации структуры посевных площадей и севооборотов посредством почвоулучшающих культур;
- улучшение мелиоративного состояния земельных угодий на основе проведения комплекса почвозащитных мероприятий;
- внедрение принципов агроландшафтного земледелия;
- корректировка земельной реформы и земельных отношений на улучшение агроэкологического состояния земель;
- разработка системы ведения агропромышленного производства с учетом экологического состояния земельных угодий и др.

Важнейшим направлением устойчивого землепользования в условиях аридной зоны является широкое применение принципов «зеленой экономики» в сельском хозяйстве. Вместе с тем, как отмечают С.Г. Тяглов, Н.Н. Киселева и В.А. Тимченко, «такое направление, как «зеленая экономика», имеющая в своей основе одновременное решение глобальных экологических проблем и получение конкурентоспособного дохода за счет использования чистых, «зеленых» технологий, на сегодняшний день не имеет общепризнанного унифицированного определения. Важно отметить, что концепция «зеленой экономики» включает в себя идеи многих других направлений в экономической науке, философии и политологии, таких как глобалистика, постмодернизм, экологическая экономика, экономика окружающей среды, теория международных отношений и др. Одновременно с внедрением дефиниции «зеленая экономика» в последнее время часто используются сопутствующие ей термины, такие как «зеленые технологии», «зеленые инвестиции», «зеленый рост» и ряд других, которые в той или иной степени описывают отдельные элементы и процессы общей концепции» [10,с.9]. Это означает, что в системе мер по регулированию землепользования концепция «зеленой экономики» может проявляться в различных направлениях: агробиология, почвоведение, мелиорация, инвестиции в освоение новых земельных ресурсов, производство сельскохозяйственной продукции, орошение и т.п.

Названные авторы также отмечают, что ««зеленая экономика», в основе которой лежат чистые или «зеленые» технологии, является экономикой, направленной на сохранение благополучия общества за счет эффективного использования природных ресурсов, а также обеспечения возвращения продуктов конечного пользования в производственный цикл. В первую очередь «зеленая экономика» направлена на экономное потребление тех ресурсов, которые в настоящее время подвержены истощению, и рациональное использование неисчерпаемых ресурсов. В число ключевых направлений развития «зеленой экономики» входят внедрение возобновляемых источников энергии, энергоэффективность в жилищно-коммунальном хозяйстве, органическое земледелие в сельском хозяйстве, совершенствование системы управления отходами, совершенствование системы управления водными ресурсами, развитие «экологически чистого» транспорта, сохранение и эффективное управление экосистемами» [6,с.10]. Как видим, в отношении сельского хозяйства и землепользования особо выделяется такое направление, как «Органическое земледелие в сельском хозяйстве», которое вполне соответствует концепции устойчивого развития сельского хозяйства с учетом современных составляющих данной концепции.

Рассуждая об этом, В.К. Карпов отмечает, что в системе сельскохозяйственного производства зеленая экономика «выведет на первые роли технологии «органического земледелия» и минимальной обработки почвы, исключающие массовое применение минеральных удобрений и химических средств, ориентированное на производство полностью экологически чистой и здоровой продукции и продовольствия. Это также приведёт к резкому сокращению материало- и энергоёмких производств средств химизации сельского хозяйства и в целом валового продукта этих отраслей традиционной экономики» [4].

При всем многообразии подходов к разработке устойчивых систем земледелия (землепользования) в контексте концепции «зеленой экономики» их объединяет необходимость решения двуединой задачи: обеспечить стабильность, а далее, и увеличение объема производства сельскохозяйственной продукции и продуктов питания и сохранять или восстанавливать природные, прежде всего, земельно-водные ресурсы. Односторонний подход не позволяет решать проблемы. Следовательно, должны применяться устойчивые системы земледелия, в которых увеличение производства продукции или высокий ее уровень получают в результате разумной достаточности в применении интенсивных технологий выращивания сельскохозяйственных культур и экологических, природоохранных элементов, направленных на сохранение и повышение почвенного плодородия, противостояние природным факторам (эрозии, дефляции и т.п.).

А.А. Кучеров и О.В. Шибилева выделяют 10 основных принципов зеленой экономики, которые заключаются в следующем: «1. Главенство потребительской стоимости и качества. Это фундаментальный принцип «зеленой» экономики, ориентированный на конечного пользователя и окружающую среду. Материя является средством удовлетворения только реальных потребностей. Деньги должны вернуться в то состояние, когда они были средством облегчения товарного обмена, а не накопления. 2. Следование естественным потокам. Экономика движется, как пресловутый парусник на ветру природных процессов путем пропускания через себя возобновляемой энергии, сохранением региональной растительности и пищевой цепи из местных источников. Общество будет становиться все более экологичным, и поэтому политические и экономические границы будут совпадать с таковыми у экосистем. Таким образом, экономика будет биорегиональной. 3. Отходы должны равняться потреблению. В природе нет отходов, а окончание одного процесса есть начало для некоторого другого процесса. Этот принцип подразумевает не только высокую степень организационной взаимодополняемости, но и возможность дальнейшего использования побочных продуктов производства. 4. Элегантность и мультифункциональность. Подразумевает интегрированные отношения, которые являются противоположными сегментации и фрагментации общества. 5. Соответствующий масштаб. Даже у самых маленьких действий есть большие воздействия, поэтому не следует пренебрегать ими. 6. Разнообразие. Это относится ко всем уровням жизни (разнообразие видов, экосистем, регионов), а также социальное и экологическое разнообразие. 7. Самостоятельность, самоорганизация, самодизайн. Комплексные системы обязательно должны полагаться на иерархии, которые координируются между собой. Эти иерархии строятся снизу вверх и базовые ступени у них наиболее важные. В экономике, которая строится на экосистемных процессах, большая роль должна отводиться местным системам. 8. Участие и прямая демократия. Предполагает большее местное наблюдение и участие в экономике и общественной жизни. 9. Человеческая креативность и развитие. Развитие новых технологий производства требует большой креативности от общества и каждого человека. В зеленой экономике личное и политическое, социальное и экологическое идут рука об руку. Социальные, эстетические и духовные мощности становятся главными в достижении экономической эффективности и важными целями для человека. 10. Стратегическая роль искусственной среды, ландшафтный и пространственный дизайн. Наибольшего повышения эффективности часто можно достигнуть с помощью простого пространственного перегруппирования компонентов системы. Элегантный, многофункциональный интегрированный дизайн, который сочетается с природой, должен превалировать в будущем» [5]. Нам представляется, что в системе использования земельных ресурсов соблюдение данных принципов в корне отвечает принципам обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства и экономики в целом.

Анализ показывает, что современное управление устойчивостью агроэкосистемы, системы земледелия и использование практических средств в контексте концепции «зеленой экономики» должны предусматривать достижение разумного компромисса между количеством продукции, ее качеством, масштабами затрачиваемых природных, технических и энергетических ресурсов и нарушением состояния окружающей среде, ее важнейших компонентов, больше всего подверженных человеческому воздействию. Эти параметры в своей совокупности характеризуют получивший в середине 90-х гг. прошлого века тип земледелия - адаптивный, под которым понимают экологическую дифференциацию агротехнологий,

направленную на достижение высокой степени соответствия аграрных форм деятельности природным механизмам саморегуляции экосистем путем оптимизации или компенсации внешних и внутренних факторов и свойств, лимитирующих развитие продуцентов агроэкосистемы. В сочетании с концепцией «зеленой экономики» эти принципы укрепляют общую систему устойчивого развития сельского хозяйства.

Главная особенность перехода к адаптивной интенсификации, согласно теории А.А.Жученко, состоит в том, что в ней аспекты охраны природы, ресурсо- и энергоэкономичности и устойчивого роста урожайности взаимосвязаны на всех уровнях организации производства (от стратегии интенсификации до системы землеустройства и технологии возделывания каждой культуры). При этом экологическая устойчивость агроэкосистем за счет сохранения механизмов саморегуляции становится одним из главных показателей их эффективного функционирования. В этой связи обработка почвы, внесение удобрений, применение пестицидов и орошение должны не подавлять и, тем более, не уничтожать биологические компоненты агроэкосистем, а все более вовлекать их в процесс повышения продуктивности и экологической устойчивости агроценозов.

Важнейшими технологическими элементами адаптивно-ландшафтных систем земледелия являются:

• адаптированное к местным условиям ландшафта и дифференцированное по территории хозяйств агроэкологическое регламентирование агротехногенных нагрузок на почвенный покров;

• адаптивный подбор культур, сортов и севооборотов, технологий возделывания культур с учетом агроэкологических особенностей земель;

• рациональные с точки зрения экологии и экономики землепользования биологизации земледелия и гибкие агротехнологии;

• консервация и мелиорация деградированных земель, повышение устойчивости продуктивности проблемных агроландшафтов. Так, в соответствии с принципами адаптивно-ландшафтного земледелия дальнейшее повышение производительности труда и эффективности сельскохозяйственного производства возможно при условии постепенного углубления ландшафтной дифференциации применяемых технологий. В этой связи для использования достижений научно-технического прогресса необходима комплексная оценка целесообразности их внедрения, позволяющая учесть не только все разнообразие агроландшафта, но и имеющиеся в хозяйстве ресурсы, источники финансирования инноваций, степень выполнения основных обязательств предприятия и другие факторы. В этой связи отметим, что в качестве обязательных компонентов биологического содержания адаптивно-ландшафтных систем земледелия можно выделить:

• локальное, строго контролируемое, а иногда и полное исключение применения пестицидов;

• резкое снижение использования регуляторов роста и объемов минеральных удобрений;

• использование органических удобрений в компостированном виде;

• применение сортов и гибридов, обеспечивающих высокую продуктивность сельскохозяйственных культур, их устойчивость к болезням и вредителям, к засоленным почвам и континентальному климату;

• внедрение мероприятий по защите растений от вредителей и болезней, по борьбе с сорняками на основе биологических методов их регулирования;

• введение и освоение травопольных севооборотов с повышенной насыщенностью однолетними и многолетними травами;

• применение эффективной системы обработки почвы, обеспечивающей сохранение или приумножение их биологической активности;

• создание условий для агроэкологической оптимизации структуры и соотношения земельных угодий [13,с.195].

Относительно выгодной может быть и использование механизма рынка прав пользования землей. Отсутствие рынка земли и недостаточное развитие рыночных отношений в сельском хозяйстве привели к возникновению ряда трудно-разрешаемых проблем в республике и ее регионах. В этом плане Шокиров Р.С. и Тошматова М.Д. исходят из того, что «главная идея

создания фермерских хозяйств заключалась в том, что земля приобретает своего хозяина, который эффективно и бережно будет относиться к ней. Практика показала, что этого явно недостаточно для динамичного развития аграрного сектора экономики республики. Имеют место множество объективных факторов, которые отрицательно воздействуют на конечные показатели деятельности аграрной отрасли. Во-первых, земля была разделена между крестьянами, не имеющими опыта управления и ведения хозяйства в новых условиях хозяйствования. Во-вторых, в подавляющей своей части руководители фермерских хозяйств не имели и не имеют необходимых рыночных знаний прикладного характера, соответствующих условиям рынка. Человек, который не знает агротехнических мероприятий, севооборота и других параметров ведения хозяйства, стал хозяином земли. В-третьих, земля была разделена между многочисленными крестьянами, и порой площадь фермерских хозяйств достигала одного или полутора гектаров, где эффективно хозяйствовать очень трудно. Рыночная устойчивость этих хозяйств незначительна. В-четвертых, многочисленность фермерских хозяйств привела к росту управленческих расходов и, в результате, - к увеличению затрат на единицу продукции, снижению прибыли и рентабельности хозяйств» [14,с.167-168]. Также названные авторы заключают, «поэтому возникает необходимость в формировании рынка земли и создания механизма его эффективного функционирования. Именно решение этой задачи, на наш взгляд, является основным фактором углубления земельной и аграрной реформ в республике и развития частных рыночных и арендных отношений, ипотечного кредитования, где основным залоговым имуществом должна выступить земля» [8,с.168]. В этой связи считаем необходимым отметить важность скорейшей разработки закона о рынке земли в Республике Таджикистан, в т.ч., учитывающего соблюдение основополагающих принципов концепции «зеленой экономики» и адаптивно-ландшафтных систем земледелия.

Немаловажное значение имеют меры, связанные с организационно-экономическими аспектами использования земельных ресурсов в контексте основополагающих принципов концепции «зеленой экономики» и адаптивно-ландшафтных систем земледелия. И хотя данные меры могут иметь лишь косвенный характер (т.е. их результат может проявиться в эффективности управленческой деятельности), важность и необходимость принятия таких мер не вызывает сомнения. Необходимо иметь в виду, что эффективность организационно-экономических мер - это, прежде всего, рост дохода дехканских (фермерских) хозяйств, повышение производительности труда, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение уровня жизни сельского населения. При этом, в числу наиболее действенных мер организационно-экономического характера следует отнести:

- совершенствование механизмов развития производственного потенциала дехканских (фермерских) хозяйств;
- диверсификация сельскохозяйственного производства.

В соответствии с основными принципами «зеленой экономики» в целях развития производственного потенциала дехканских (фермерских) хозяйств в перспективе необходимо реализация следующих мер:

1.Формирование и развитие рынка прав пользования земель, в свою очередь, требующее реализации нижеследующих мероприятий:

- предоставление прав дехканам получить сертификаты землепользования. Необходимо отметить, что для этого принятия дополнительных изменений в действующем законодательстве не требуется. Выдачу сертификатов можно обосновывать как реализацию части принципов адаптивного землепользования и принципов «зеленой экономики», требующих бережливого отношения к земле как источнику сегодняшних и будущих доходов сельскому населению. Сертификат землепользования укрепляет доверие дехкан как собственников земли и дает дополнительный импульс к бережливому отношению к земле, предотвращая, таким образом, возникновение деструктивных тенденций. Так как «…деструктивные тенденции, связанные с состоянием плодородия земель, возникают как при недостатке, так и при избытке минеральных удобрений, повышение плодородия почв требует научного подхода к оптимизации внесения удобрений под те или иные культуры. Если не ведется тщательный анализ баланса питательных веществ в почве, не учитывается вынос питательных веществ, потребляемых растением, и не вносятся компенсирующие эти потери дозы удобрений, почва теряет свое плодородие. И

наоборот, при превышении вносимых доз в почве и конечной продукции накапливаются нитраты, тяжелые металлы, происходит загрязнение почвы, а потребляемые продукты питания с загрязненных земель сказываются на состоянии здоровья человека» [1,с.55].

- упростить и сделать прозрачными процедуры регистрации землепользования.

- правовое обеспечение гарантированности владения землей;

- правовое обеспечение того, что землепользователь не лишится всех своих земель в случае банкротства;

- применение налоговых рычагов для оптимизации и повышения эффективности использования земель [3].

2. Не менее важные меры косвенного регулирования землепользования связаны с диверсификацией источников дохода и сельскохозяйственной продукции.

В целом, концептуальную основу формирования механизма устойчивого землепользования в аграрном секторе, учитывающую сочетание основных принципов «зеленой экономики» и адаптивного землепользования, можно представить в следующем виде (рис. 1).

Диверсификация сельскохозяйственной продукции в основном зависит от степени выполнения требований закона о «свободе фермерства». Органы местной власти не должны диктовать фермерским хозяйствам, как им использовать свои земли, какие культуры выращивать или где их продавать (включая хлопок). Следует отметить, что уровень диверсификации источников доходов и сельскохозяйственной продукции может быть повышен и поддержан путем улучшения доступа к каналам маркетинга и маркетинговых услуг.

Важнейшее значение приобретает применение комплексного подхода к формированию механизма охраны и рационального использования земельных ресурсов. В современных условиях с учетом сложившейся ситуации, прежде всего, обостренности экологической ситуации, основными направлениями по охране и рациональному использованию земельных ресурсов являются:

- сохранение и повышение плодородия почв при обеспечении бездефицитного баланса гумуса в почве, прежде всего, мелиорируемых земель;

- осуществление комплекса мероприятий по борьбе с водной эрозией и дефиляцией почв, опустыниванием земель; деградацией естественных сенокосов и пастбищ;

- обеспечение защиты земельных ресурсов от загрязнения промышленными выбросами и отходами;

- оптимальное и достаточное применение удобрений, пестицидов, регуляторов роста и мелиорантов;

- рекультивация загрязненных, а также нарушенных горными и строительными работами земель;

- повышение экологической безопасности и развитие системы защиты сельскохозяйственных культур, в т.ч. биологическими методами;

- разработка эколого-экономических систем земледелия и, прежде всего, адаптивно-ландшафтных;

- расширение сети особо охраняемых территорий и др.

Таким образом, переход к системе устойчивого землепользования, как на уровне регионов, так и в масштабе всей страны предполагает необходимость реализации комплекса мероприятий, связанных, прежде всего, с воспроизводством почвенного плодородия и восстановлением нарушенных экосистем, введением механизма стимулирования рационального землепользования, усилением значимости земельных ресурсов в решении социальных и экономических проблем в АПК региона, а также введением нормативно-закрепленных экологических ограничений для землепользователей.

Рис. 1. Концептуальный подход к совершенствованию механизма использования земельных ресурсов в регионе

Rice. 1. Conceptual approach to improving the mechanism of land use in the region

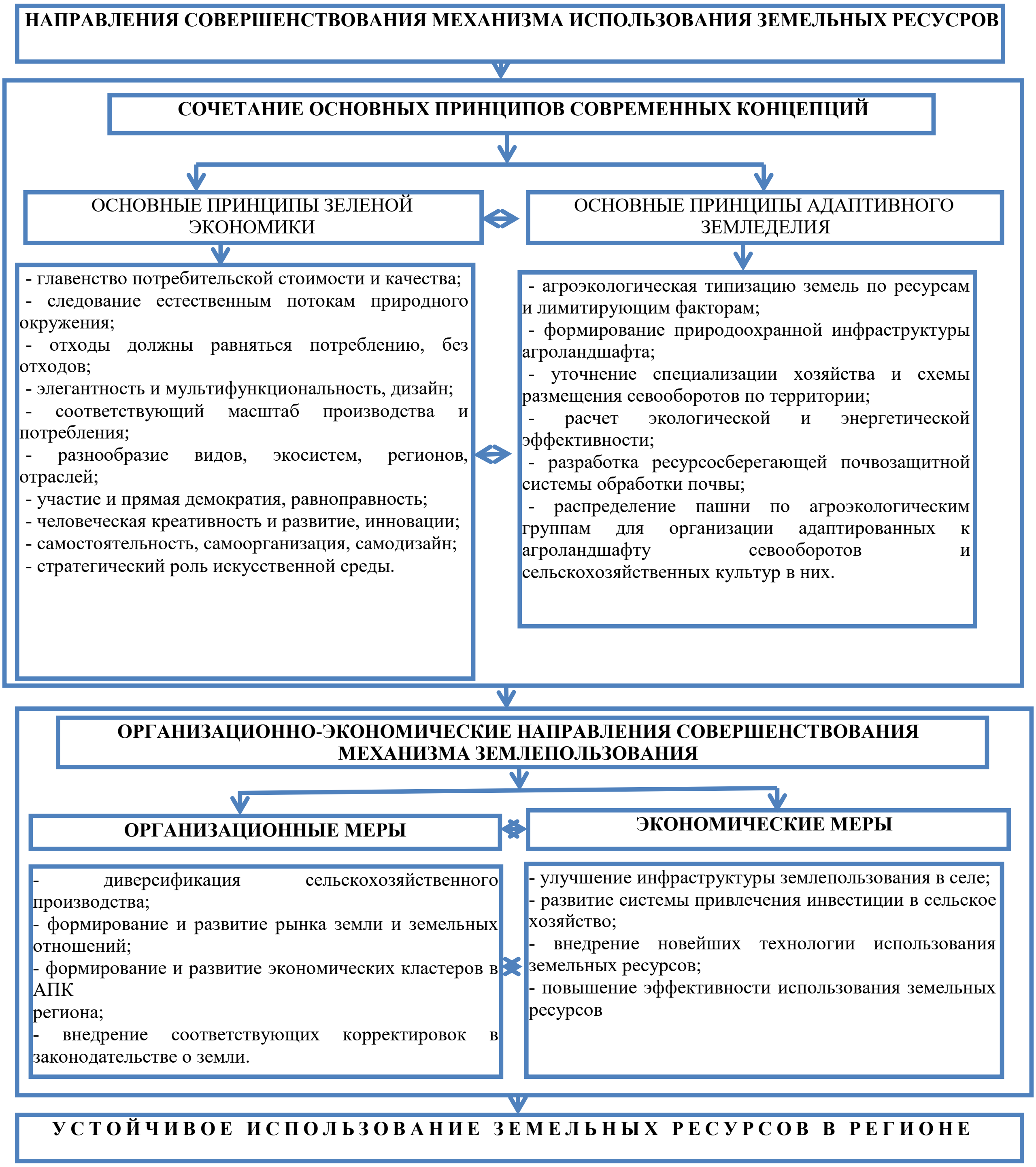

Рецензент: к.э.н., доцент ТГПУ им. С. Айни – Шодии Давлатали

ЛИТЕРАТУРА

1. Зельднер А.Г. Преодоление деструктивных тенденций в использовании земельных ресурсов / А.Г. Зельднер // Вопросы экономики и права. - М., 2016. - №95. - С.55.
2. Зиёев Б.С. Эффективность использования земельных ресурсов / Б.С. Зиёев // Вестник национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе: Сино, 2014. -№2/6(144). - С.46-49.
3. Использование водно-земельных ресурсов бассейна Аральского моря. [Электронный ресурс]. URL: http:// cawater-info.net.
4. Карпов В.К. "Зелёная экономика" - будущее экономики мира / В.К. Карпов // Теория и практика мировой науки. - Екатеринбург, 2017. - №5. - С.70.

5. Кучеров А.В. Концепция «зеленой» экономики: основные положения и перспективы развития / А.В. Кучеров, О.В. Шибилева // Молодой ученый. - 2014. -№4. -С.561-563. [Электронный ресурс]. URL: https:// moluch.ru/archive/ 63/9731/ (дата обращения: 20.07.2018).
6. Махмадиев Ф.Б. Недостатки кластера агропромышленного комплекса таджикистана и его регионов / Ф.Б. Махмадиев, Г.И. Ахмедова, З.М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2015. -№2/1(157). -С. 265-269.
7. Музаффаров Б.С. Некоторые методологические подходы к организации агрокластеров / Б.С. Музаффаров, М. Курбонов, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013. -№2/3(111). -С. 53-57.
8. Радчевский Н.М. Формирование и развитие рынка сельскохозяйственных земель в зарубежных странах / Н.М. Радчевский, Я.В. Зайцева // Московский экономический журнал. -М., 2020. -№12. -С.2.
9. Рахматов Х.Б. Регулирование земельных отношений с учетом взаимосвязи формы собственности, земельной ренты и системы налогообложения доходов сельхозпроизводителей / Х.Б. Рахматов // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). -Душанбе, 2015. -№1(48). -С.112-119.
10. Тяглов С.Г. Современные аспекты развития «зеленой экономики» в Российской Федерации / С.Г. Тяглов, Н.Н. Киселева, В.А. Тимченко. - Ростов-на-Дону, 2017. -С.9-10.
11. Федюнина Е.Н. Институциональные факторы функционирования рынка сельскохозяйственных земель / Е.Н. Федюнина, Л.О. Оганесян // Журнал экономической теории. -Екатеринбург, 2019. -Т. 16. -№4. -С.810-823.
12. Халил М.Р.А. Сущность, функции и особенности рынка земли / М.Р.А. Халил // Аллея науки. -Томск, 2018. -Т.5. -№9(25). -С.153-156.
13. Чешев А.С. Основы развития агромелиоэкосистем в сфере экологически устойчивого землепользования / А.С. Чешев, Л.А. Алексеева, Н.Г. Овчинникова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. - М., 2008. - №4. - Ч.3. - С.195.
14. Шокиров Р.С. Рыночная модель развития аграрного сектора национальной экономики / Р.С. Шокиров, М.Д. Тошматова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - Худжанд, 2012. - №4(52). - С.167-168.

ҶАНБАҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШКИЛИ МЕХАНИЗМИ ИСТИФОДАБАРИИ УСТУВОРИ ЗАМИН ДАР СЕКТОРИ АГРАРӢ

Дар мақола муаллиф ҷанбаҳои консептуалии ташаккули механизми истифодаи устувори заминро дар соҳаи кишоварзӣ баррасӣ кардааст. Муаллифон қайд мекунанд, ки истеҳсолоти кишоварзӣ мисли ҳама гуна истеҳсолоти моддӣ раванди таъсири инсон ба моҳияти табиат бо мақсади ба вуҷуд овардани арзишҳои истеъмолие, ки ба талаботи одамон ҷавобгӯ мебошанд, доираи мураккаби таъсири мутақобилаи омилҳои табиӣ ва иқтисодӣ мебошад. Афзоиши самаранокии он ба таъсири омилҳои гуногун, пеш аз ҳама, хосиятҳои биологии растанӣ, хок, иқлим ва дигар шароитҳои муҳити зист зич алоқаманд аст. Меҳнати инсон ва дараҷаи бо воситаю объектҳои меҳнат таъмин будани он барои кори устувори истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ аҳамияти ниҳоят калон дорад. Замин ҳамчун яке аз унсурҳои асосии биосфера ва қисми муҳити зист аҳамияти бисёрҷанба дорад. Ин асоси фазои фаъолияти иҷтимоию иқтисодии инсон, манбаи сарватҳои зеризаминӣ, воситаи асосии хоҷагии қишлоқ мебошад. Муаллифон нишон медиҳанд, ки ҳадафи рушди устувори кишоварзӣ суботи экологӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, ки тавассути эҷоди системаҳои гуногуни саҳроӣ, истифодаи усулҳои биологӣ, аз қабили гуногунии растаниҳо, ташкили системаи худтанзимкунӣ ба даст меояд.

Калидвожаҳо: нигоҳ доштани ҳосилнокии экологии захираҳои замин, беҳтар кардани сифати муҳити зист, кам кардани истифодаи гербитсидҳо, истифодаи оқилонаи нуриҳо, нигоҳ доштани тамоюли афзоиши истеҳсолот.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УСТОЙЧИВОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

В статье автором рассматриваются концептуальные аспекты формирования механизма устойчивого землепользования в аграрном секторе. Авторы отмечают, что аграрное производство, как и любое другое материальное производство, представляет собой процесс воздействия человека на вещество природы с целью создания потребительских стоимостей, удовлетворяющих потребности людей, сложную сферу взаимодействия природных и экономических факторов (условий). Рост его эффективности тесно связан с влиянием различных факторов, прежде всего, биологических свойств растений, почв, климата и других условий экологической среды. Чрезвычайно важными для устойчивого функционирования аграрного производства являются человеческий труд и уровень его обеспеченности средствами и предметами труда. Земля как один из основных элементов биосферы и части окружающей среды имеет многоплановое значение. Это пространственный базис социально-экономической деятельности человека, источник минеральных ресурсов, основное средство в сельском хозяйстве. Авторы указывают, что цель устойчивого развития сельского хозяйства заключается в экологической и социально-экономической стабильности, которая достигается через создание разнообразия полевых систем, использование биологических методов, таких как разнообразие растений, создание системы самоконтроля или механизмов саморегулирования, охрана водных ресурсов и почвы, предотвращение эрозии, уменьшение химических удобрений, использование местных сортов и использование разлычных мероприятий.

Кючевые слова: поддержание экологической продуктивности земельных ресурсов, улучшение качества окружающей среды, уменьшение использования гербицидов, рациональное использование удобрений, поддержание тенденции роста производства.

CONCEPTUAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE MECHANISM OF SUSTAINABLE LAND USE IN THE AGRICULTURAL SECTOR

In the article, the author considers the conceptual aspects of the formation of a mechanism for sustainable land use in the agricultural sector. The authors note that agricultural production, like any other material production, is a process of human impact on the substance of nature in order to create consumer values that meet the needs of people, a complex sphere of interaction between natural and economic factors (conditions). The growth of its effectiveness is closely related to the influence of various factors, primarily the biological properties of plants, soils, climate and other environmental conditions. Human labor and the level of its provision with means and objects of labor are extremely important for the sustainable functioning of agricultural production. The earth as one of the main elements of the biosphere and part of the environment has a multifaceted significance. This is the spatial basis of human socio-economic activity, a source of mineral resources, the main tool in agriculture. The authors point out that the goal of sustainable agricultural development is environmental and socio-economic stability, which is achieved through the creation of a variety of field systems, the use of biological methods such as plant diversity, the creation of a self-control system or self-regulation mechanisms, the protection of water resources and soil, the prevention of erosion , reduction of chemical fertilizers, the use of local varieties and the use of various measures.

Keywords: maintaining the ecological productivity of land resources, improving the quality of the environment, reducing the use of herbicides, rational use of fertilizers, maintaining the trend of production growth.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Қудратов Рустам Раҳматович*** **–** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлилӣ ва аудит. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121

Зиёев Бунёд Сайбурҳонҷонович **-** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлилӣ ва аудит. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **918-94-47-14**

Сведение об авторах: ***Кудратов Рустам Рахматович*** **–** Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учета, анализа и аудита. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 121

Зиёев Бунёд Сайбурхонджонович **-** Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, доцент кафедры бухгалтерского учета, анализа и аудита. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: **918-94-47-14**

Information about the authors: ***Kudratov Rustam Rakhmatovich*** **-** Tajik State Pedagogical University named after. Sadriddina Aini, Doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting, Analysis and Audit. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121

Ziyoyev Bunyod Sayburkhondzhonovich - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddina Aini, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting, Analysis and Auditing. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. Phone: **918-94-47-14**

УДК: 658.512.6

ҲИМОЯИ ҲУҚУҚҲОИ ИТТИЛООТӢ-ГРАЖДАНИИ САҲҲОМОН ВА ҶАМЪИЯТҲОИ САҲҲОМӢ

Қосимов Ф.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мутобиқи моддаи 2-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ҳифзи иттилоот", зери мафҳуми иттилоот маҷмӯи чорабиниҳо бо мақсади гирифтани пеши роҳи ихроҷ, дуздӣ, нобудсозии беиҷозат, ғалатмаънидодкунӣ, тағйирдиҳӣ (сохтакорӣ), нусхабардории беиҷозат ва бастани роҳи паҳншавии иттилоот, фаҳмида мешавад.

Аммо объекти ҳимояи ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама ҳуқуқи субъективӣ ба шумор меравад. Таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои итттилоотӣ-граждании саҳҳом ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, яке аз самтҳои афзалиятнок ва вазифаи муҳимми ҳуқуқи гражданӣ мебошад. Ба сифати объекти ҳуқуқии ҳифз, иттилоот нею, балки вайроншавии ҳуқуқҳои субъективӣ ба иттилоот ва ё ҳуқуқ ба иттилоот, ки дар оянда вайрон карда мешавад, баромад менамояд. Субъекти ҳуқуқи ҳимоя саҳҳом ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ба шумор мераванд. Татбиқгардии ҳуқуқҳои зикргардида ҷиҳати ҳифзро ба мавҷудияти қобилияти мурофиавӣ вобаста медонанд.

Унсури дигари мазмунии ҳифзи ҳуқуқ, имкониятҳои ваколатдори субъект дар раванди татбиқи он фаҳмида мешавад, ки тавассути маҷмӯи меъёрҳои моддӣ ва ҳуқуқҳои мурофиавӣ муайян мегардад. Таркиби бунёдии он чунин аст:

- мазмуни чораҳои ҳифзи ҳуқуқ;
- заминаи татбиқи он;
- доираи субъектҳо;
- ваколатдорони татбиқи он;
- тартиби мурофиавӣ ва татбиқи он;
- ҳуқуқҳои мурофиавӣ ва моддӣ-ҳуқуқии субъект, ки нисбати онҳо чораҳо татбиқ карда мешавад [6,с.9].

Айён аст, ки дар замони муосир, падидоӣ ва рушди баҳсҳои иттилоотиро бо ҳузури ҳатмии чунин иштирокдори мурофиа ба мисли ҳайати ВАО, мепайвандад. Эътибор ё дурустии ин изҳорот метавонад, бо рушди иттилоотҳои ҳуқуқӣ-гражданӣ, рад гардад.

Дар тадқиқоти мазкур таваҷҷуҳ бештар ба он равона карда мешавад, ки баҳсҳои иттилоотӣ, ҳангоми мавҷудияти ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ё ин ки ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, аз ҷониби судҳои салоҳияти умумӣ (агар саҳҳом соҳибкор набошад) ё ин ки судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешавад.

Баҳсҳое, ки дар натиҷаи иҷро нагардидан ё ба иҷроиши номуносиби уҳдадориҳои иттилоотӣ мувофиқи ризояти тарафайн ба вуқуъ мепайванданд, аз ҷониби суди ҳакамӣ дида баромада мешавад. Дар ҳолати аввал дорандаи ҳуқуқи муаллиф дар имкониятҳои хеш ҷиҳати татбиқи он ҳуқуқҳо бо усулҳои алтернативии ҳифзи ҳуқуқҳои худ, маҳдуд аст (моддаи 9 КГ ҶТ). Ҳамзамон, дар ҳолати дуюм ба тарафи манфиатдор имкониятҳои нисбатан васеъ оварда мешавад (банди 1, моддаи 2, КГ ҶТ). Сухан атрофи маъни имкониятҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқи субъективии гражданӣ ба татбиқи маҷбурии уҳдадориҳои қарздор ҷиҳати иҷрои ягон амал ё худдорӣ намудан аз амалҳои муайян (ҳуқуқи аз ҷиҳати моддӣ талаб намудан), меравад.

Масъалаи таносуби ҳуқуқи моддӣ ва мурофиавӣ яке аз мушкилиҳои мурофиавии гражданӣ ва иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад.

Чуноне, ки маълум аст, ин соҳаҳои ҳуқуқи мурофиавӣ, шаклҳои амалигардии маҷбурии уҳдадориҳои гражданӣ, меҳнатӣ, маъмурӣ ва дигарҳо, шакли ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ ҳангоми аз ҷониби шахсони масъул ихтиёран иҷро нагардидани меъёрҳои ҳуқуқӣ-моддӣ, маҳсуб мееӣбанд. Хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ва манфиатҳое, ки ҳамчун мавзуи баррасии судӣ қарор мегиранд, ба шакли ҳифзи он таъсир мерасонанд.

Умуман баҳсҳои иттилоотӣ, категорияи вижаи баҳсҳоро таҷассум менамояд, ки аз муносибатҳои ҳуқуқӣ-гражданӣ ва дигар муносибатҳо дар алоқамандӣ бо дастрасии иттилоот, бунёд, истифода ва паҳншавии он ба вуқуъ мепайвандад.

Чӣ тавре, ки Н.А. Солеҳбоева қайд менамояд, айни замон баъзе аз иштирокдорони бозори қоғазҳои қимматнок, ки дорои маҷмуи иттилоот мебошанд, аз ҳолати хеш (ҳукмфармоӣ) суистеъмол менамоянд.

Махсусан ин ба операторони бозори фондӣ мутааллиқ аст, ки аз мақоми худ истифода намуда, ҳаракатҳои ғайриқонунӣ анҷом медиҳанд, ки дар натиҷа ба қарздиҳандагони хеш зиён меоранд ва эътимоди сармоягузоронро ба бозори қоғазҳои қимматнок коҳиш медиҳанд [4,с.20].

Шумораи назарраси амалиётҳо бо қоғазҳои қимматнок бо истифода аз иттилоотҳои инсайдерӣ сурат мегирад. Иттилооти инсайдерӣ - тамоми иттилоот оид ба эмиссияи қоғазҳои қимматнок ва амалиётҳо бо он, инчунин оид ба эмитенти ин қоғазҳои қимматнок ва амалигардии фаъолияти онҳо аз ҷониби шахси сеюми номаълум буда, ифшои он метавонад ба арзиши бозории қоғазҳои қимматнок таъсир расонад (моддаи 1, Қонуни ҶТ Дар бораи БКҚ). Дар бозори дуюмдараҷа ин гуна амалиётҳо аксариятро ташкил медиҳанд [7,с.26]. Дар ёддоштҳои иттилоотӣ-таҳлилии Департаменти қоғазҳои қимматноки Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муҳимияти бунёд ва татбиқи низоми нисбатан қатъии назорат аз болои бозор бо мақсади коҳишдиҳии имкониятҳои манипулятсияи нархҳо ва амалиётҳо бо истифодаи иттилоотҳои инсайдерӣ, гуфта шудааст.

Тибқи маълумотҳои тадқиқотҳое, ки аз ҷониби олимони Донишгоҳи Индиана (дар он давлатҳое, ки қонунҳои зиддиинсайдерии худро қатъӣ намудаанд) гузаронида аст, хароҷоти ширкатҳо ба ҷалби захираҳо аз бозори фондӣ ба андозаи 5% аз капитализатсияи бозори ҷаҳонии фондӣ, ки қариб 17,5 трилион доллари амрикоиро ташкил медиҳад, баробар гардид. Вобаста ба ин дар Консепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 07.11.2003, таҳти рақами №1175 тасдиқ гардидааст, чунин қайд шудааст, заминаҳои нокомии меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ки муайянкунандаи масъулияти субъектҳои хоҷагидорӣ вобаста ба норасоӣ ё пинҳони маълумотҳо доир ба фаъолияти тиҷоратии онҳо, оид ба хусусиятҳои истеъмолии молу хизматрасонии истеҳсолшуда, оид ба фаъолияти муътадили субъектҳои хоҷагидорӣ, монеа эҷод менамоянд. Ҳамзамон хисороти иқтисодии муайян ба субъектҳои хоҷагидорӣ, дар натиҷаи ифшои маълумоте, ки дорои сири тиҷоратӣ аст, расонида мешавад [1].

Консепсияи нишондодашуда бо усулҳои умумии таъминоти амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон, тарҳрезӣ ба қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки муқаррарнамоии ҷавобгарии шахсони ҳуқуқию воқеӣ барои бидуни иҷоза дастрасӣ намудани иттилоот, нусхабардории ғайриқонунии он, истифодаи ғайриқонунӣ ва таҳрифи иттилоот, ифшокунииии мақсадноки иттилооти бардуруғ, ифшои ғайриқонунии иттилооти махфӣ, истифодаи ғаразноки иттилоотҳоро дар бар мегирад.

Вайроннамоии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, инчунин мавҷуд набудани имкониятҳои воқеии ҳифзи ҳуқуқии он, сабаби асосии саркашии сармоягузор аз сармоягузорӣ ба коғазҳои қимматнок мегардад. Бо ҳамин сабаб яке аз вазифаҳои дастгирии давлатии бозори қоғазҳои қимматнок, таъмини эътимоди сармоягузорон ба бозор бо роҳи фишангҳои муосири ҳифзи ҳуқуқҳои гражданӣ мебошад. Мутобиқи моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” ба принсипҳои асосии ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ инҳо шомиланд:

Принсипҳои асосии ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [2]

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки нисбати ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, меъёрҳои умумӣ доир ба ҳимояи ҳуқуқҳои гражданӣ, ба истиснои хусусиятҳое, ки бо вижагиҳои мушаххаси объекти ҳуқуқӣ, алоқамананд.

Усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии шаҳрвандиро метавон аз рӯи мазмун, шакли ҳимоя ва асосҳои тадбиқ ба ду гуруҳ тасниф намуд:

А) амалҳои ҳуқуқӣ ва воқеии субъектони ваколатдоре, ки худмуҳофизатии ҳуқуқҳои гражданиро муаррифӣ менамоянд.

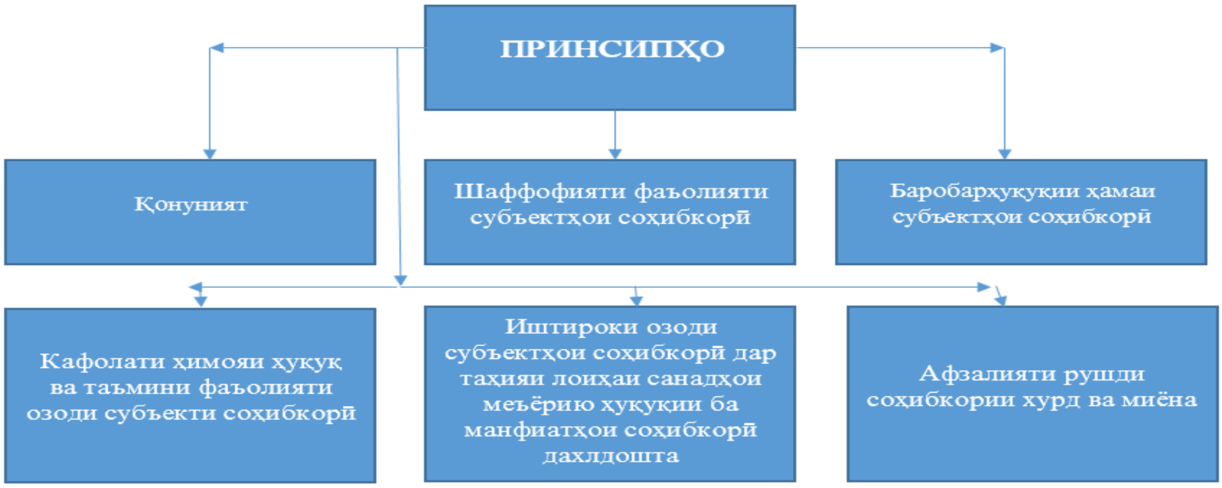

Б) чораҳои хусусиятҳои ҳифзи ҳуқуқӣ дошта, ки нисбати вайронкунандагони ҳуқуқҳои гражданӣ аз ҷониби сохторҳои масъули давлатӣ ва дигар сохторҳо татбиқ карда мешавад.

Имконияти худҳимояи ҳуқуқҳои гражданӣ дар моддаи 14-и Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Усулҳои худмуҳофизатӣ бояд ба андозаи вайронкунӣ мутаносиб буда, аз ҳудудҳои чорчубаи амал берун набарояд.

Зери мафҳуми худҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии гражданӣ, амалҳои ҳуқуқӣ ва воқеии субъектҳои ваколатдорро оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои онҳо ба дастрасӣ, эҷоди иттилоот, доштани маълумот, истифода ва ифшои иттилоот, ки ихтиёран бидуни муроҷиат ба сохторҳои масъули давлатӣ сурат мегирад, фаҳмида мешавад.

Амалҳои гуногуне, ки худҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии граждaниро инъикос менамоянд, хусусиятҳои хоси худро доро мебошанд, ки имконият медиҳанд то гуруҳҳои зерин муттаҳид шаванд, яъне:

-амалҳои воқеӣ;

-амалҳои ҳуқуқии хусусияти огоҳкунандадошта;

-тадбирҳои алтернативӣ.

Амалҳои воқеӣ амалҳое мебошанд, ки ба ҳимояи ҳуқуқ равона гардида, мақсадҳои дорои пайомадҳои ҳуқуқӣ дошта надоранд. Ин амалҳо бо он хосанд, ки асосан хусусияти огоҳикунанда доранд, яъне на ба роҳи барқарорсозӣ ё таъсир ба ҳуқуқвайронкунанда, балки бо роҳи огоҳӣ, гирифтани пеши роҳи амали номатлуб. Амалҳои воқеӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқ, метавонад аз ҷониби қонун пешбинӣ ё муқаррар гардад ва ё аз қоидаҳое бармеояд, ки дар ҷомеа падид омадааст.

Амалҳои воқеӣ оид ба худҳимояи ҳуқуқро мутобиқи моддаи 4-и Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳимояи иттилоот” метавон ба амалҳои зерини ҳимояи иттилоот ҷудо намуд: ташкилӣ; техникӣ; барномавӣ; ҷисмонӣ; криптографӣ.

Ҳамзамон дар баробари амалҳои воқеӣ, амалҳои ҳуқуқӣ вуҷуд доранд, ки истифодакунандаи чораҳои огоҳикунанда мебошад. Ба амалҳои ҳуқуқии хусусияти огоҳикунандадошта инҳо шомиланд: бастани созишномаҳои гуногун миёни дорандагони маълумот ва шахсоне, ки ба он дастрасӣ доранд. Дар созишнома оварда шудааст, тарафҳо вазифадоранд, ки иттилоотҳое, ки дорои сирри тиҷоратианд ифшо намекунанд ва ё дигар амалҳои иттилоотдоштаро анҷом надиҳанд, инчунин ҳамаи чораҳои имконпазирро вобаста ба ҳимоя ва масъулият оид ба иҷро нагардидани вазифаҳои бар душ дошта, амалӣ намоянд. Ин гуна амалҳо мустақиман ба барқарорсозии пайомадҳои ҳуқуқӣ-падидаи масъулият доир ба ҳифзи иттилоот ва ҷавобгарӣ ҷиҳати иҷро нагардидани ин гуна уҳдадорӣ равона гардида, хусусияти огоҳинамоӣ дорад. Содиргардии он дар қонун ҳам муқаррар нагардидааст.

Тадбирҳои таъсирассони оперативӣ амалҳои ҳуқуқии тарафҳои мувофиқанамуда ва ё аз ҷониби қонун муқарраргардидаро таҷассум менамояд. Амалҳои ишорагардида нисбати вайронкунандагони ҳуқуқи гражданӣ, анҷом дода мешаванд. Инчунин он бевосита нисбати шахси ваколатдор ҳамчун пуштибони муносибатҳои ҳуқуқии гражданӣ бе

муроҷиат барои ҳимояи ҳуқуқ ба сохторҳои салоҳиятдори давлатӣ амалӣ гардида, мушахасан ба падидадаи пайомадҳои ҳуқуқӣ, равона гардидаанд (иҷроиши уҳдадориҳо аз ҳисоби қарздор амали таъминкунандаи ризояти тарафайн, рад кардани анҷоми амалҳои муайян ба манфиати контрогенти шарики номувофиқ).

Инак нишонаҳои хоси тадбирҳои оперативӣ инҳоянд: 1) онҳо бидуни муроҷиати қаблӣ ба сохторҳои ҳуқуқӣ дар амал ҷорӣ карда мешаванд. 2) барои ҷорӣ намудани он ташаббуси шахси ваколатдор басанда аст. 3) онҳо метавонанд дорои арзиши бевосита (пулӣ) набошанд. 4) онҳо дорои неруи хоси ҳуқуқӣ мебошанд [3,с.41,42].

Ҳамин тавр, ба низоми худмуҳофизатии ҳуқуқҳои иттилоотии граждании дар муносибатҳои ҳуқуқии саҳҳомӣ метавон амалҳои зерини воқеӣ ва ҳуқуқиро шомил намуд:

- коркард ва тасдиқи санадҳои локалӣ (маҳаллӣ), ки танзимкунандаи тартиби амалиёт бо инсайдерҳои иттилоотӣ мебошанд. Дар он тартиби амалиёт бо иттилоотҳои инсайдерӣ бояд инъикос ёбанд. Инчунин, он бояд таҷассумгари тартиби ифшои иттилоот, тартиби интиқол, уҳдадориҳои инсайдерҳо, қоидаи ҳимоя ва таъмини махфияти ингуна иттиллот, тартиби огоҳинамоии инсайдер оид ба ворид намудани ӯ ба номгӯи инсайдерҳо, дигар ҳолатҳои ба иттилооти инсайдерӣ алоқаманд бошад;
- ташкили хадамоти бехатарӣ ва танзими фаъолияти муштарак бо дигар воҳидҳои сохторӣ, ки масъули фаъолияти иттилоотҳои инсайдерӣ мебошанд;
- таъмини бехатарии инсайдерҳо, ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, иншоотҳо ва таҷҳизотҳо;
- таъминоти техникии низомҳои иттилоотӣ, яъне маҷмӯи барномаҳо барои татбиқи мақсад ва вазифаҳои низомҳои иттилоотӣ, инчунин барои фаъолияти муқаррарии маҷмӯи воситаҳои техникӣ;
- назорати самаранокии ҳимояи иттилоот, яъне тафтиши мутобиқати самарабахшии тадбирҳо оид ба ҳимояи иттилоотҳо, ки ба талаботҳо ё меъёрҳои самарабахшии ҳимоя мутобиқ гардонида шудааст;
- сертификатсияи воситаҳои ҳимояи иттилоот, ин раванди барқарорнамоии мутобиқати истифодаи воситаҳои ҳифзи иттилоот ба талаботҳои стандартҳои давлатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳимояи иттилоот;
- пешгирии ихроҷ, дуздӣ, талафӣ, таҳриф ва қалбакӣ намудани иттилоот;
- пешгирии амалҳо бидуни гирифтани иҷозат оид ба нобудсозии тағйирот, таҳриф ва нусхабардории иттилоот;
- пешгирии амалҳо бидуни иҷозат ва боиҷозат, ки метавонанд боиси қасдан ва ё тасодуфан нобудшавӣ, таҳриф, дуздӣ, нусхабардорӣ, ихроҷ, тағйирот ва табодули иттилоот гарданд;
- кор бо кадрҳо (кормандон), интихоб ва қабул ба кор. Тақсимбандии ҳамаи кормандон ба категорияҳои ҷиҳати истифодаи иттилоот, шинос намудани онҳо бо тартиби ҳимояи иттилоотҳои инсайдерӣ, омӯзонидани кормандон ба малакаи корӣ;
- кор ба иттилооте, ки дорои сири тиҷоратӣ аст ва интиқолдиҳии он.

Масалан, муқаррар намудани тартиботи ҳуҷҷатнигорӣ, ки ба реҷаи махфияти иттилоот ҷавобгӯ бошад, аз ҷумла чораандешӣ ҷиҳати ҳимояи криптографӣ, инчунин додани муҳри махфӣ.

- таъмини ҳимояи иттилоот ҳангоми бастан ба иҷрои шартномаҳои ҳуқуқӣ-гражданӣ бо контрогентҳо;
- суғуртаи таваккали дастрасӣ бидуни иҷозат ба маълумоти маҳдуди дастрас (ММД) ва содир намудани амалҳои дигари ғайриқонунӣ ба иттилоот;
- татбиқи тадбирҳои оперативии таъсирасонӣ, ки тибқи қонун ва созишнома пешбинӣ шудааст.

Номгӯи тадбирҳои овардашуда оид ба худмуҳофизатии ММД мукаммал нестанд. Саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ҳуқуқ доранд ба мақсади худҳимояи ҳуқуқҳои гражданими иттилоотӣ як қатор чорабиниҳои дигарро амалӣ намоянд.

Тадбирҳои хусусияти ҳифзи ҳуқуқидошта, ки нисбати вайронкунандагони ҳуқуқҳои иттилоотии гражданӣ аз ҷониби сохторҳои ваколатдори давлатӣ ва ё дигар сохторҳо татбиқ карда мешаванд, шартан ба ду гуруҳ ҷудо карда мешавад, яъне:

1. Татбиқи тадбирҳо нисбати масъулияти ҳуқуқии гражданӣ ба назар гирифта нашудааст.

2. Тадбирҳое, ки ҷавобгарии граждаииро пешбинӣ менамояд [5,с.421].

Ба якум, эътирофи ҳуқуқҳои истисноӣ ба иттилоот, ки сирри тиҷоратиро ташкил медиҳад, тааллуқ дорад. Ҳуқуқҳои истисноиро ба иттилооти таркибан мазмуни якхеладошта дар як вакт ва алоҳида, шахсҳои гуногун дошта метавонанд. Бинобар ин, даъвои эътирофи ҳуқуқҳои истисноӣ ба иттилоот ҳатто ҳангоми барқароршавии қонунии соҳибмулкии даъвогар нисбати иттилоотҳои баҳсӣ дар асоси ҳуқуқҳои истисноӣ, қаноатманд карда намешавад ва ҳатто агар қонунӣ будани соҳибмулкии ҷавобгар ба ин гуна иттилоот исбот шавад, зеро ки дар ин ҳолат далелҳои вайронкунии ҳуқуқҳои даъвогар вуҷуд надорад. Гаронии (бремя) қонунӣ будани соҳибмулкӣ ба иттилоот тариқи ҳуқуқҳои истисноӣ, ба ҳарду тараф дар алоҳидагӣ вогузор карда мешавад.

Ҳуқуқҳои истисноӣ ба иттилоот, ки сири тиҷоратиро ташкил медиҳад бо роҳи эътирофи қарорҳои беэътиборе, ки сохторҳои дахлдор ва шахсони масъул оид ба махфӣ нигоҳ доштани иттилоот қабул намудаанд, мавриди ҳимоя қарор дорад.

Дорандаи ММД метавонад эътирофи эътибори санадҳои сохторҳои давлатӣ ва сохторҳои маҳаллиро талаб намояд, агар ба андешаи ӯ амалҳои сохторҳои ваколатдор аз доираи ваколаташон берун баромадааст.

Ба тарзҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқии граждани барои вайрон намудани ҳуқуқҳои иттилоотии граждани, ҷуброни зарар, ҷуброни зарари маънавӣ ва ситонидани ҷарима шомил мебошад.

Ҳамин тавр, пешбурди тадқиқи масъалаҳои ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ба мо имкон медиҳанд, то хулосаҳо ва тавсияҳои хешро тартиб диҳем.

Ҳимояи ҳуқуқи иттилотии граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ аксаран ба чунин ҳолатҳо оварда мерасонанд:

1) Мамнуъ ва маҳдудияти ҳамаи чизе, ки ба ақидаи субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ дар бахши ҳимояи иттиллоот ба манфиатҳои қонунии иштирокчии табодули корпоративии иттилоот мухолиф аст (моддаи 6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи иттилоот”);

2) Тадбирҳои пешгирии иҷро нагардидани уҳдадориҳои иттилоотӣ ва ё суиистифода намудани он аз ҷониби инсайдерҳо (сархати 17 моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи иттилоот”).

Вобаста ба ин, ба ақидаи мо ҳимояи ҳуқуқҳои итттилотии граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ин имкониятҳои аз тарафи қонун пешбининамоии ҳуқуқҳои хеш ба ҳимоя аз амалҳои ғайриқонунии иштирокчиёни корпоративии табодули иттилоот, инчунин истифодаи тамоми воситаҳои (чораҳои) аз ҷониби қонунгузорӣ пешбинишуда, усулҳо ва шаклҳои ҳимоя ҷиҳати барқарорсозии ҳуқуқҳои вайронгардидаи хеш мебошад. Аз таъриф чунин бармеояд:

Аввалан, ин аз ҷониби меъёрҳои қонунгузорӣ пешбинишудаи имконият, ҷиҳати муроҷиат ба субъектони ваколатдори ҳимояи иттилоот ба талаботҳои ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии вайроншудаи гражданӣ мебошад. Ҳуқуқи зерин бо вайрон намудани ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ё ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ё дар рафти мубоҳиса бо дигар иштирокчиёни табодули корпоративии иттилоот падид меояд.

Табиатан талабот оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои моддии вайроншуда ё баҳспазир, таркиб ва таъини он, муайян шудааст. Аз ҷиҳати мазмуни моддию ҳуқуқӣ он дар худ: имконияти дорандаи иттиллоот ҷиҳати истифодаи воситаҳои қонунии таъсиррасонӣ ба қонунвайронкунӣ, дифои ҳуқуқҳои ба фаъолияти ӯ мутааллиқи тартиби воқеӣ, имконияти муроҷиати дорандаи иттилоот ба сохторҳои салоҳиятдори давлатӣ, ҷиҳати татбиқи тадбири ҷавобгарии ҳуқуқиро дарбар мегирад.

Дуввум, субъекти ҳуқуқи мазкур дар тадқиқи масъала саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ба шумор меравaнд.

Ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳом ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, ҳамчун ҳуқуқи ғайримолумулкии субъективӣ ба ҳисоб меравад, ки он имконияти дастрасӣ ба эҷод, дороӣ, истифодаю паҳн намудани иттилоотро муайян менамояд. Ҳуқуқи зерини субъективӣ ба муносибатҳои саҳҳомдорон зич алоқаманд ва ба рушди табодули корпоративии иттилоот равона гардидааст.

Сеюм, ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ва ҷамъияти саҳҳомӣ дар тартиби қонунгузории пешбинишуда, яъне тавассути татбиқи шаклҳо, меъёрҳо, воситаҳо ва усулҳои ҳимоя амалӣ карда мешавад.

Чорум, муҳимияти ҳуқуқҳои иттилоотии граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ дар натиҷаи вайроннамоии ҳуқуқҳо ва ё манфиатҳои қонунии онҳо дар табодули корпоративии иттилоот, ба миён меояд.

Субъектони асосӣ, ки амал ё беамалии онҳо метавонад ба вайроннамоии манфиатҳои қонунии саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ оварда расонад, инсайдерҳо ба шумор мераванд. Инсайдер - шахсе, ки ба сабаби соҳибӣ намудани саҳмияҳои (ҳиссаи иштирок дар сармояи оинномавии) эмитент ё шахси бонуфузи он, бастани шартномаи меҳнатӣ ё шартномаи гражданӣ-ҳуқуқӣ бо эмитент ё бо шахси бонуфузи он, ваколатҳои ба ӯ ҳамчун мансабдори мақоми давлатӣ додашуда, инчунин дар ҳолатҳои дигари қонунгузорӣ муқарраргардида ба маълумоти инсайдерӣ дастрасӣ дорад мебошад (сархати 17, моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи бозори қоғазҳои қимматнок").

Муқарриз: Мирзоев П.З. – н.и.ҳ., дотсенти ТНУ

АДАБИЁТ

1. Консепсияи амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 07.11.2003 с., таҳти №1175 //АДЛИЯ, тасдиқ шудааст. Бонки марказонидашудаи ҳуқуқии иттилоотии ҶТ. Назарияи 6.01. Вазорати адлияи ҶТ. Душанбе 2014.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 26.07.2014 с. Таҳти №1107 // Адлия: Бонки марказонидашудаи иттилоотии ҳуқуқии ҶТ. Фарзияи 6.0. / Вазорати адлияи ҶТ. Душанбе 2014. 1 фиттаи электронӣ CD-Rom
3. Плоходько В. Что следует знать об инсайдерской информации? //Акционерный вестник. 2013. №10/111. С. 41-42.
4. Солеҳбоева Н.А. Ҳифзи ҳуқуқҳои сармоягузорони бозори коғазҳои қимматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Деваштич. 2005. С.20.
5. Суханов Е.А. Гражданское право: учебник в 2-х томах/ отв. Ред. Е.А. Суханов. М.: БЕК, 2000. С. 421.
6. Треушникова М.К. Формы защиты прав инвесторов в сфере рынка ценных бумаг/ Под редакцией М.К. Треушникова. М.: Городец, 2000. С.9.
7. Шульга И. Десять лет без права копаться в переписке // Коммерсантъ-1996. 16 апреля. С. 26.

ҲИМОЯИ ҲУҚУҚҲОИ ИТТИЛООТӢ-ГРАЖДАНИИ САҲҲОМОН ВА ҶАМЪИЯТҲОИ САҲҲОМӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотӣ-граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳар як саҳмдор манфиатдор аст, ки аз ҷамъияти саҳҳомӣ сари вақт маълумоти боэътимод гирад. Ин бешубҳа дуруст аст, зеро рушди иҷтимоию иқтисодӣ бидуни иттилоот ва дониши боэътимод имконнопазир аст. Ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ҳамчун иштирокчии мустақили муомилоти граждании иттилоот вазифадор аст ба ин саҳм гузорад. Ҳуқуқи иттилоотии шаҳрвандии саҳмдор ва уҳдадориҳои иттилоотии ҷамъияти саҳҳомӣ на танҳо аз муносибатҳои корпоративӣ, балки пеш аз ҳама ҳосили муайяни рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Имрӯз хеле муҳим аст, ки ширкат ва саҳмдорони он дар ҳалли мушкилоти корпоративӣ тавассути мубодилаи иттилооти софдилона ҳамкорӣ кунанд. Гап дар сари он аст, ки аксар вақт мушкилоти ҳалнашудаи корпоративӣ боиси вазъиятҳои низоъӣ мегардад. Бинобар ин ба ҳалли ин масъалаҳо дар мақолаи мазкур диққат дода шудааст.

Калидвожаҳо: ҷамъияти саҳҳомӣ, ҳуқуқ барои маълумот, кушодани маълумот, махфиятии маълумот, ҳуқуқи тиҷоратӣ, ҳуқуқҳои иттилоотии гражданӣ, ҳуқуқи ғайримолумулкӣ, ҳимояи иттилоот, ҷавобгарии гражданӣ, эътирофи ҳуқуқҳои истисноӣ ба иттилоот.

ЗАЩИТА ГРАЖДАНСКИХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПРАВ АКЦИОНЕРА И АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье автором рассматриваются вопросы защиты гражданских информационных прав акционера и акционерного общества. Автор отмечает, что каждый акционер заинтересован в том, чтобы своевременно получить от акционерного общества достоверную информацию. Это, безусловно, правильно, поскольку социально-экономическое развитие невозможно без достоверных сведений или знаний. Акционерное общество как самостоятельный участник гражданского оборота информации обязано этому способствовать. Гражданское информационное право акционера и информационные обязательства акционерного общества являются продуктом не только корпоративных отношений, но прежде всего определенного уровня развития дееспособного гражданского общества. Сегодня крайне важно, чтобы общество и его акционеры активно сотрудничали в решении корпоративных проблем путем честного информационного обмена. Дело в том, что часто именно нерешенность корпоративных проблем приводит к конфликтным ситуациям. Поэтому на данном статье необходимо сфокусировать внимание на решении этих вопросов.

Ключевые слова: акционерное общество, право на информацию, раскрытие информации, конфиденциальная информация, хозяйственное право, гражданское право на информацию, неимущественное

право, защита информации, гражданско-правовая ответственность, признание исключительных прав на информацию.

PROTECTION OF CIVIL INFORMATION RIGHTS OF A SHAREHOLDER AND A JOINT STOCK COMPANY

In this article, the author considers the issues of protecting the civil information rights of a shareholder and a joint-stock company. The author notes that each shareholder is interested in receiving reliable information from the joint-stock company in a timely manner. This is certainly correct, since socio-economic development is impossible without reliable information or knowledge. A joint-stock company, as an independent participant in the civil circulation of information, is obliged to contribute to this. The civil information right of a shareholder and the information obligations of a joint stock company are the product not only of corporate relations, but above all of a certain level of development of a capable civil society. Today, it is extremely important that the company and its shareholders actively cooperate in solving corporate problems through honest information exchange. The fact is that it is often the unresolved corporate problems that lead to conflict situations. Therefore, this article should focus on addressing these issues.

Keywords: joint-stock company, right to information, disclosure of information, confidential information, commercial law, civil right to information, non-property law, protection of information, civil liability, recognition of exclusive rights to information.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қосимов Фаррух Абдулмуминович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, докторант. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: ***kasimovfarrukh1*@gmail.com** Телефон: **(+992) 900-58-73-37.**

Сведение об авторе: ***Косимов Фаррух Абдулмуминович*** - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент, докторант. **Адрес:**734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. E-mail: ***kasimovfarrukh1*@gmail.com** Телефон: **(+992) 900-58-73-37.**

Information about the author: ***Kosimov Farrukh Abdulmuminovich*** **-** Tajik National University, candidate of legal sciences, associate professor, doctoral student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: ***kasimovfarrukh1*@gmail.com** Phone: **(+992) 900-58-73-37.**

УДК 341.30(575.3)

МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚИИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҳаитов С.П.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар замони муосир иқтисоди рақамӣ натиҷаи рушди технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба шумор рафта, бо тағйир додани равандҳои ҳукумати электронӣ қариб дар тамоми соҳаҳо густариши инноватсияро фароҳам меорад.

Вобаста ба ин масъала дар вохӯрӣ бо аҳли илму маориф доир ба Соли маориф ва фарҳанги техникӣ 23-юми декабри соли 2009 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин ибрози андеша намуда буданд: «Дар замони муосир масъалаи татбиқи дастовардҳои илмиву техникӣ ва технологияҳои муосир ба яке аз омилҳои муҳимми тавсеаи рақобатпазирӣ ва ҳарчи муассир кардани нуфузи кишварҳо дар арсаи ҷаҳон табдил ёфтааст» [11].

Бо дарназардошти суханони зикргардида ва қонунгузории амалкунанда дар мақола масъалаҳои ҳуқуқии иқтисодиёти рақамиро мавриди баррасӣ қарор додаем, ки дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1] мутобиқ ба муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот» [6], ки мақсад аз он фароҳам овардан ва амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои ҳар шаҳрванд ба ҷустуҷӯи озодонаи иттилоот дар шакли хаттӣ, аудиовизуалӣ, акустикӣ, электронӣ, оптикӣ ё дигар восита роҳандозӣ карда мешаванд.

Ҳамзамон, дастрасии иттилооте, ки аз муқаррароти умумии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» [5] бармеояд, ҳамчун фаъолияти иттилоотӣ - маҷмуи амалиётест, ки барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти иттилоотии субъектони муносибатҳои иттилоотӣ равона гардидааст. Муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сирри давлатӣ» [2], маҷмуи муносибатҳоеро, ки вобаста ба мансуб донистани маълумот ба сирри давлатӣ, махфӣ доштан, ошкор кардан ва ҳифзи онҳо ба манфиати таъмини амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд меоянд, ба танзим медарорад, инчунин, асосҳои ҳуқуқӣ ва системаи ягонаи ҳифзи сирри давлатиро дар тамоми шаклҳои фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, сарфи назар аз шакли моликият, хусусан, дар самти технологияҳои иттилоотӣ, ки ба манфиати таъмини амнияти миллӣ маҳдуд гардонида шудааст, коркарди маълумотро дар бораи шахс, ашё, факту ҳодисаҳо, зуҳурот, равандҳо ва мулоҳизаҳоро нисбат ба онҳо, сарфи назар аз шаклҳои манзур гардонидаашон ба субъектони муносибатҳои иттилоотӣ имконият медиҳад, то ин ки дар доираи муқаррароти қонун амал намоянд.

Ҳуҷҷати расмии дигари давлатӣ ин Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» [12] мебошад, ки фаъолият дар соҳаи телекоммуникатсияро бояд дар асоси принсипҳои зерин ба роҳ монад:

- баробарии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ;
- риояи манфиатҳои ҳамаи истифодабарандагони системаи телекоммуникатсионӣ;
- инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ ва маҳдуд кардани инҳисор (монополизм) дар шароити мавҷудияти шаклҳои гуногуни моликиятдорӣ дар робита ба шабака ва воситаи алоқа мебошад.

Аз ин бармеояд, ки аҳамияти технологияҳои иттилоотӣ бо назардошти афзоиши суръат, диққат ва фаъолияти ҷузъҳои мухталифи он, ба монанди воситаҳои криптографӣ, дастгоҳӣ ва барномавӣ ба таври рӯшан мушаххас гардидааст. Воқеан, иттилоот ва технологияҳои иттилоотӣ ду неруи муҳимме мебошанд, ки ҳам худ арзиш доранд ва ҳам арзиш ба вуҷуд меоранд.

Мақсади мо таҳқиқи вазъи феълии бозори технологияҳои иттилоотӣ ва нақши он дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ дар кишвар мебошад.

Дар муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ Қонуни ҶТ «Дар бораи имзои электронӣ» [3] мавқеи муайян дорад. Ҳуҷҷатҳои электронӣ тавассути имзои электронии рақамии ҳаммонандшавандаи мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба истисноӣ ҳуҷҷатҳои фаъолияти контрразведка, разведка, оперативию ҷустуҷӯӣ ва истифодаи

тадбирҳои криптографию оперативии ҳифзи сирри давлатӣ), инчунин, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳангоми анҷом додани аҳдҳои ҳуқуқии граждании ва дигар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузории кишвар татбиқ мегарданд.

Мафҳуми имзои электронии рақамӣ дар ҚҶТ «Дар бораи имзои рақамӣ» чунин оварда шудааст: «Реквизити ҳуҷҷати электронӣ, ки барои аз сохтакорӣ ҳифз намудани ҳуҷҷатҳои электронӣ пешбинӣ шуда, дар натиҷаи дигаргунсозии криптографии иттилоот бо истифодаи калиди пӯшидаи имзои электронии рақамӣ ба даст омадааст ва имконият медиҳад, ки имзои соҳиби сертификати калиди имзо ҳаммонанд карда шуда, мавҷуд набудани иттилооти таҳрифшуда дар ҳуҷҷати электронӣ муайян гардад» (б.3. м.2 ҚҶТ №733).

Аз мафҳуми додашуда масъалаҳое бармеоянд, ки бо иқтисодиёти рақамӣ иртибот доранд ва тибқи ҳуҷҷати электронӣ танзим карда мешаванд. Чи тавре аз моҳияти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» [7] бармеояд, ҳуҷҷати электронӣ маълумотҳоеро дар бар мегирад, ки онҳо бояд дар ҳомили мошинӣ сабт шуда бошанд. Чунки гардиши ҳуҷҷати электронӣ (ҳуҷҷате, ки дар он иттилоот дар шакли электронии рақамӣ пешниҳод гардидааст), низоми тартибдиҳӣ, истифода, нигоҳдорӣ ва мубодилаи ҳуҷҷатҳои электронӣ бо истифода аз воситаҳои электронии коммуникатсияи омма бармеоянд.

Дар муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ ҳомили мошинӣ, ки дар он диски магнитӣ, лентаи магнитӣ, диски лазерӣ ва дигар ҳомилҳои моддӣ, ки дар сабту нигоҳдории маълумот бо кумаки техникаи электронию ҳисоббарор истифода мешаванд, баромад мекунанд. Чунки имзои электронии рақамӣ маҷмуи рамзҳое мебошад, ки тавассути имзои электронии рақамӣ ҳосил мешавад ва қисми таркибии ҳуҷҷатҳои электрониро ташкил медиҳад.

Воситаҳои имзои электронии рақамӣ, ки ба воситаи барномаҳои техникӣ, тайёр ва тафтиш намудани имзои электронии рақамиро таъмин менамоянд, бояд дорои сертификати мувофиқ ё шаҳодатнома бошанд.

Калиди шахсии имзо маҷмуи рамзҳое мебошад, ки ба шахси мушаххас тааллуқ дошта, ҳангоми ҳосил кардани имзои электронии рақамӣ истифода мешаванд ва калиди умумии тафтиши имзо мебошад, ки дар он маҷмуи рамзҳои ба ҳамаи шахсони манфиатдор дастрасбуда ҳангоми тафтиши имзои электронии рақамӣ истифода мешавад.

Корти калиди умумии тафтишии имзо бояд тавассути он ҳуҷҷати дар ҳомили қоғазӣ, ки дорои моҳияти калиди умумии тафтиши имзо мебошад ва мансубияти онро ба ин ё он шахси воқеӣ ва ё ҳуқуқӣ тасдиқ мекунад, дар бар гирад. Чунки дар охир молики система ва шабакаҳои иттилоотӣ - субъекте, ки дорои ҳуқуқи соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани система ва шабакаҳои иттилоотӣ мебошад, рӯйи кор оварда тавонад (ҚҶТ аз 28.12.12с, №908).

Ҳуҷҷатҳои электронӣ дар кишвар тавассути ҳамаи воситаҳои алоқа, аз ҷумла системаҳо ва шабакаҳои иттилоотӣ додугирифт карда мешаванд.

Мақсад аз таъмини шароити ҳуқуқии истифодаи имзои электронии рақамӣ дар ҳуҷҷатҳои электронӣ аз он иборат аст, ки ҳангоми риояи он имзои электронии рақамӣ дар ҳуҷҷати электронӣ ба имзои дастии дар ҳуҷҷатҳои ҳомили коғазӣ мавҷудбуда баробар эътироф карда мешавад. Амали қонуни зикргардида нисбат ба муносибатҳое, ки ҳангоми истифодаи дигар имзоҳои бо ҳам монанди дастӣ ба миён меоянд, паҳн намегардад, ки ин талабот дар банди 19 моддаи 2-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи имзои электронӣ чунин пешбинӣ гардидааст: «Дар мавриди санҷиш аслӣ будани имзои электронии рақамӣ – амали муттасил, ки ҳангоми он шахсе, ки иттилооти электронии бо имзои электронии рақамӣ имзошуда ва калиди кушодаи шахси имзогузоштаро қабул кардааст, метавонад муайян намояд» [4].

Аҳамияти замонавии таҳқиқоти мазкур дар он зоҳир меёбад, ки ҷомеаи мутамаддинро бе донишҳои технологии ҷадид ва истифодаи технологияҳои иттилоотию иртиботӣ тасаввур намудан ғайриимкон аст. Дар ҳоле ки замони муосирро асри информатика ва технологияҳои иттилоотӣ ном мебаранд, пас ҳаёти рӯзмарраи ҷомеа беихтиёр ба ин навъи технологияҳои ҷадиди иттилоотӣ сахт ниёз дорад.

Аз ҳамин назар қонуну санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии кабулгардида бо мақсади гузаштан ба иқтисодиёти рақамӣ пешбинӣ шудаанд. Чунки дарояндаи наздик ҳамчун як низоми

нави ҳуқуқӣ дар татбиқи муносибатҳои ҳуқуқи иқтисодӣ, ҳуқуқи иттилоотӣ, ҳуқуқи молиявӣ, андоз, гумрук, бонкӣ ва ғайра баромад намуда, ин гуна муносибатҳоро танзим менамояд. Тамоми намуди маълумот дар шакли рақамӣ ҳамчун омили ташаккулдиҳии истеҳсолот ва фаъолияти инсоният дар самтҳои муносибатҳои истеҳсолию хизматрасонӣ баромад мекунад ва маҳз ҳамин ҷиҳат мубрамияти мавзуъро ифода мекунад.

Ҳамин тавр, иқтисодиёти рақамиро метавон аз як ҷиҳат ҳамчун низоми муносибатҳои ҳуқуқии иқтисоди рақамӣ арзёбӣ намуд. Чунки дар муносибатҳои ҳуқуқии иқтисодиёти рақамӣ, ё ин ки рақамикунонии иқтисодиёт, танҳо рақамҳо дар шакли виртуалӣ баромад мекунанд, ки мақоми калидиро дар пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ ва хизматрасонӣ, новобаста аз мавқеи ишғолкардаи субъективии худ, доду гирифт, хариду фурӯши миёни тарафҳо ва амалиётҳои бонкӣ ба воситаи кортҳои электронӣ бо ёрии технологияҳои иттилоотии рақамӣ ба роҳ мемонанд. Чунин раванд дар оянда метавонад дар байни олимону мутафаккирон ва коршиносони соҳа мавзуи баҳс оид ба муносибатҳои ҳуқуқие, ки аз ҳисоби муаммоҳои гуногун бармеоянд, қарор гиранд ва ин аз муҳиммияти масъалагузорӣ дарак медиҳад.

Мавриди истифода қарор додани мафҳуми иқтисодиёти рақамӣ аз ҷониби коршиноси амрикоӣ оид ба система ва технологияҳои иттилоотӣ Николос Негропоте дар соли 1995 амалӣ карда шуд. Ӯ дар асари худ «Being Digital» консепсияи иқтисодиёти рақамиро маънидод намуда, асоси гузариши инсониятро дар фаъолияти хоҷагидории худ аз коркарди атом ба коркарди зарра-электронҳо нишон додааст [13].

Танзими ҳуқуқии иқтисодиёти рақамӣ нисбат ба бозори анъанавии кору хизматрасонӣ имконияти бештар ва бемаҳдуд ба бор оварда, шаклҳои гуногуни фаъолиятро ба миён меоварад. Ҳамаи ин амалиётҳо виртуалӣ анҷом меёбанд: пеш аз ҳама, ба субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ ва давлат манфиатовар мебошад. Яъне, бе хароҷати иловагӣ, аз ҷумла маводи конселярӣ ва гардиши он, ки тибқи амалиётҳо анҷом меёбанд. Ҳамин тавр, хароҷоти кам дар робита бо давлатҳои дигар ба миён меоянд ва дар ниҳояти кор, бо суръати баланд анҷом ёфтани амалиётҳоро дар хизматрасонӣ таъмин мегардонанд. Дар ин замина бо истифода аз хизматрасониҳои бонкӣ хароҷотҳои асъорӣ дар шакли виртуалӣ дар бозору мағоза ва ғайра фаврӣ анҷом меёбанд.

Аз таҷриба ва мушоҳидаҳо бармеояд, ки айни замон дар тамоми минтақаҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон, рушди муносибатҳои иқтисоди рақамӣ қаноатмандкунанда набуда, зиёда аз ин, раванд то дараҷае шаффофиятро тақозо дорад. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки муносибатҳои анъанавӣ хароҷоти молӣ ва заҳматталабию коргузории бештар дошта, аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранок нестанд.

Омӯзиш ва таҳқиқи дастовардҳои илмию амалӣ собит месозанд, ки дар доираи қонуниятҳои муайяннамудаи иқтисодиёти рақамӣ ва қонунгузории амалкунандаи соҳавӣ мо бояд таъмини раванди онро тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба қайд гирем. Чунин амал аломатҳои ба эътибор гирифтани талабот ва татбиқи принсипҳои адолати иҷтимоиро дар бар мегирад. Аз ҳамин ҷиҳат, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур омад, ки бо мақсади инкишоф ва рушд додани иқтисодиёти рақамӣ дар кишвар «Консепсияи иқтисодиёти рақамӣ»-ро [8] қабул намояд ва дар доираи он «Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ»-ро [9] дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 тасдиқ намуда, давра ба давра онро амалӣ гардонад.

Аз ин ҷиҳат самтҳои имконпазирро, ки дар низоми қонунгузории кишвар бо мақсади рушди иқтисодиёти рақамӣ пешбинӣ гардидаанд, дида мебароем. Фаъолияти босамари бозорҳои мавҷуда ба соҳаҳо дар муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ имконият медиҳанд, ки танҳо бо назардошти амал намудани платформаҳои ташаккулёфтаи технологӣ, ки аз ҷиҳати институтсионалӣ ва сохтор мавқеъ доранд, рушд намоянд. Чунки Барномаи зикргардида бо мақсади тезонидани суръати рушди иқтисодиёти кишвар ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ аз ҳисоби истифодаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад. Аз назари мо, ин имконият медиҳад, ки шароити мусоид барои гузариш ба модели нави рушди иқтисоди рақамӣ дар оянда ва дурнамои дарозмуҳлат таҳия гардад. Айни замон дар ин ҷода ба ду самти поёнии иқтисодиёти рақамӣ (платформавӣ, технологӣ ва миёна) ва инкишоф додани панҷ махзани самтҳои зерин равона мегардад:

1) танзими ҳуқуқӣ;

2) таълим ва омодасозии мутахассисон;
3) ташкил кардани тадқиқотҳо бо идоракунӣ ва захираҳои техникӣ;
4) сохтори иттилоотӣ;
5) бехатарии иттилоотӣ.

Аз чунин мавқеъ зарурати танзими ҳуқуқии муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ ба амал меояд, ки ин раванд бо фарогирии кор ва хизматрасониҳое, ки бо истифода аз иқтисодиёти рақамӣ ба амал меоянд, тамоми субъектҳои ҳуқуқи иқтисодӣ фаъолияташонро дар асоси амалиётҳои виртуалӣ ба роҳ мемонанд. Даромад ва фоидае, ки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар раванди фаъолияти худ аз ҳисоби хизматрасониҳои электронӣ ба даст меоранд, бидуни иқтисодиёти рақамӣ буда наметавонанд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки давра ба давра ҷорӣ намудани низоми электронӣ объекти танзимкунанда ба шумор рафта, дар мавриди самаранок ба роҳ мондани он дараҷаи истеҳсолот ва хизматрасонӣ майли рушд пайдо мекунад.

Дар асоси заминаҳои ҷойдошта метавон гуфт, ки назарияи гузариши рақамикунонӣ бояд ба амалияи он суръати нав бахшад ва ин натиҷаи мусбӣ низ медиҳад, вале танҳо он вақт ки ба мушкилоти соҳа аз наздик бархӯрдор бошем ва роҳи ҳалли онро дарёбем. Чунки иқтисодиёти рақамӣ дар тамоми муносибатҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ҳамчун низоми мураккаб дар байни муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва идоракунии он баромад карда, дуруст истифода бурдани он чун фишанги идоракунӣ дар танзими фаъолияти рақамикунонии иқтисодӣ баромад мекунад. Натиҷаи чунин идоракунӣ ба он оварда мерасонад, ки имконияти ба вуҷуд омадани хавфу хатарҳои таҳдидкунанда аз ҷониби кишварҳои номаълум ҷой дорад, ки барои саривақт пешгирӣ ва бартараф карда шуданашон чораҳои ҳалталаб андешида мешаванд.

Сабаби чунин амалҳо дар он аст, ки ба эътибор гирифтани манфиатҳо дар ҳолати зиддияти шадид қарор гирифта, зарурати танзими муносибатҳои байнидавлатиро дар хусуси пешгирии хавфу хатарҳои иттилоотӣ вобаста ба иқтисодиёти рақамӣ ба миён оварда, омодагии кишварро ба муқобили чунин амалҳо тақозо дорад.

Чунки дар мавриди ба фазои ягонаи интернетӣ ворид гардидани иқтисодиёти рақамии кишвар, ки аз ягон намуд таҳдидҳо эмин нест.

Барои мисол, айни замон муносибатҳои одии иқтисодии виртуалиро дар кишвар дар доираи серверҳо ва барномаҳои компютерие ба анҷом мерасонанд, ки онҳо аз ҷониби мутахассисон ва правайдерони ватанӣ нею, аз ҷониби хориҷиён ба роҳ монда мешаванд. Чунин ҳолат хело ташвишовар мебошад, хусусан дар самти ҳифзи сирри иқтисодиёти рақамӣ.

Албатта, муқаррароти моддаи 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» муайян мекунад, ки дар соҳаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ давлат дар шахси мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, инчунин, давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, субъектҳои муносибати ҳуқуқӣ дониста мешаванд ва чунин шаклҳои муносибати субъектҳо дар соҳаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ бо шартномаҳо тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешаванд (ҚҶТ аз 28.12.12с, №908).

Суоле ба миён меояд, ки чӣ тавр метавон аз киберҳамлаҳо, дуздии маълумотҳо, расонидани зарару зиёни моддии техникӣ эмин буд.

Дар банди 3, моддаи 1 ҚҶТ «Дар бораи сирри давлатӣ» чунин оварда шудааст: “Тартиби ба расмият даровардани ҳуқуқи шаҳрвандон ба дастрасӣ ба маълумоти дорои сирри давлатӣ ва корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқии онҳо (минбаъд - ташкилотҳо), барои гузаронидани корҳо бо истифодаи чунин маълумот, яъне манбаъҳои маълумот, ки дорои сирри давлатӣ мебошанд - аз объектҳои моддӣ, аз ҷумла, майдонҳои физикӣ иборатанд, ки дар онҳо маълумоти дорои сирри давлатӣ дар шакли рамзҳо, нақшҳо, аломатҳо, кашфиёт ва равандҳои техникӣ инъикос мёбанд” [2]. Ҳамин тавр, метавон нисбат ба муқаррароти моддаи мазкур чунин ақидаро манзур кард, ки дилхоҳ нафаре, ки ба серверу платформа ва барномаҳои электронӣ сарукор мегирад, аз маълумотҳои зарурӣ бархӯрдор мегардад. Чунки ин гуна муносибатҳо дар мавриди коркарди маълумотҳо ба воситаи технологияҳои иттилоотии замони муосир, хусусан, дар мавриди авҷгирии иқтисодиёти рақамӣ ба роҳ монда мешаванд.

Дар баробари ин, банди 1, моддаи 1-и Қонуни зикргардида чунин муқаррар мекунад: «Маълумоти аз тарафи давлат ҳифзшаванда, ки паҳн намудани онҳо аз ҷониби давлат бо мақсади амалигардонии фаъолияти самараноки ҳарбӣ, иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ, иқтисодии хориҷӣ, сиёсии хориҷӣ, разведкавӣ, зиддиразведкавӣ, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар фаъолияти ба меъёрҳои умумиэътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мухолифатнадошта маҳдуд карда шуда, ифшо ё гум кардани онҳо ба амнияти миллӣ ва иқтидори мудофиавии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарар мерасонад ё расонида метавонад» [2], Аз ин ҷо бармеояд, ки нуктаҳои муҳимми зикршуда сирри давлатиро ташкил медиҳанд, ки дар раванди пурра ворид гардидан ба иқтисодиёти рақамӣ, фазои интернетӣ ин гуна маълумотҳо беихтиёр метавонанд бе ягон мушкилӣ дар истифодаи бадхоҳон қарор бигиранд. Иловатан, бояд муқаррароти моддаи 3-и зикршударо қайд намуд, ки сирри давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳомилҳои маълумоти дорои сирри давлатӣ моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Масалан, хизматрасониҳои низоми бонкӣ низ ҳамчун объекти истифодаи сирри иттилоотӣ баромад мекунанд, ба монанди: дар бораи маблағгузорӣ ва (ё) фаъолияти пулию қарзӣ, ки пешакӣ паҳн кардани онҳо метавонад ба амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон зарар расонад, дар баробари ин, ҳамёнҳои мобилӣ дар интиқоли маблағҳо, пур кардани суратҳисобҳои шахсӣ, пардохтҳои хизматрасониҳои коммуналию барқӣ, андозу гумрукӣ ва ғ., ки дар баъзе ҳолатҳо аз ҷониби ширкатҳои хориҷӣ роҳбаладӣ карда мешаванд метавонанд манфиатҳои миллӣ метавонад зери хатар қарор гирад.

Бинобар ин, суханони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 чунин таъкид намудаанд: «…мо бояд аз соҳибдавлату соҳибватан буданамон доим шукрона кунем, ҳамеша ҳушёру зирак ва сарҷамъу муттаҳид бошем» [10]. Вобаста ба ин, бояд гуфт, ки дар ҳолати пурра гузаштан ба иқтисодиёти рақамӣ масъалаи мукаммал гардонидани қонунгузории соҳаи мазкур ба миён омадааст. Чунки иқтисодиёти рақамӣ дар кишвар шакли нави идоракунии иқтисодиёт аст ва ин раванд бештар ба ҳолатҳои эҳтимолӣ алоқамандии зич дорад.

Натиҷаи омӯзиш ва хулосаҳои муқоисавӣ моро бо он водор месозад, ки дар робита ба масъалаҳои меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи қонунгузории кишвари тозабунёд, низомҳои нави иқтисодиёти рақамӣ дар соҳаҳои гуногун, рушди кардани муносибатҳои молиявӣ, андозу бонкӣ ва гумрукӣ, умуман, тамоми самтҳои ҳаёти ҷомеаи шаҳрвандӣ тибқи талаботи замони муосир ба роҳ монда шавад. Мақсади асосии самти мазкур, танзими ҳуқуқии муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ ташкил кардани реҷаи ҳуқуқӣ барои бавуҷудоӣ ва инкишоф додани технологияҳои муосир, ҳамчунин, оид ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки ба истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ иртибот дорад. Чунки давлате, ки технологияҳои иттилоотию коммуникатсиониро самаранок истифода мебарад, роҳҳои самараноки идора, муносибат ва равобити хориҷиро пайдо мекунад. Истифодаи рӯзафзуни технологияҳои иттилоотӣ барои шаклгирии транзаксияи электронӣ барои таъмини талабот ба маҳсулот, хизматрасонӣ, қувваи корӣ ва ислоҳоти сиёсӣ мусоидат мекунад.

Бо мақсади дар амал татбиқ гардонидани масъалаҳои ҳуқуқии иқтисодиёти рақамӣ қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии замонавӣ дар доираи се давра пешбинӣ гардидааст. Ҳамаи ин тақозо дорад, ки на танҳо дар баъзе аз санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, балки пеш аз ҳама, Кодекси гражданӣ, Кодекси мурофиаи гражданӣ, Кодекси меҳнат, Кодекси андоз, Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ. низ тағйирот ворид карда шавад.

Бо мақсади рушди иқтисодиёти рақамӣ дар тамоми сатҳҳо дар кишвар, сараввал озмуни барномасозони беҳтарин ташкил карда, аз миёни онҳо беҳтарин барномасозони ватаниро интихоб намудан, ба мақсад мувофиқ аст. Сохторҳои масъул барои сохтани барномаҳои ватании рақамигардонӣ, таъмини талаботи ҳукумати электронӣ, таъсиси институтҳои соҳавии тадқиқотӣ ва таълимӣ вазифадор карда шаванд. Дар баробари ин, дар тамоми муассисаҳои таҳсилоти олии касбии мамлакат ихтисоси информатикаи амалӣ дар соҳаи ҳуқуқ роҳандозӣ карда шавад, чунки омодакунии чунин мутахассисон барои идоракунии низоми иқтисодиёти рақамӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Муқарриз*: Буризода Э.Б.* – д.и.ҳ., профессори ИНФС ва Ҳ АМИТ

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тартиби раъйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. -Душанбе, 2016.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сирри давлатӣ» аз 26 июли соли 2014. - №1095.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои электронӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 7, мод. 682; соли 2010, №7, мод. 560. соли 2011, №3, мод. 166) Бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28-уми июни соли 2007, № 708 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 6, моддаи 532) қабул гардидааст. Бо Қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19-уми июли соли 2007, № 391 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 7, моддаи 733).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои электронӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 7, мод. 682; соли 2010, №7, мод. 560. соли 2011, №3, мод. 166) Бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28-уми июни соли 2007, № 708 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 6, моддаи 532) қабул гардидааст. Бо Қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19-уми июли соли 2007, № 391 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 7, моддаи 733).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот»(Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002, №4, қ- 2, мод. 320; соли 2012,№7, мод.698).
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот»(Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2008, № 6, мод.469).
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002, №4, қ- 1, мод. 308; соли 2005, №12, мод. 637) Соли 2012,№12 қ1,мод.1002; соли 2013, №7, мод.523).
8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «30» декабри соли 2019, таҳти №642.
9. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2021, №460.
10. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21.12.2021сол.
11. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вохӯрӣ бо аҳли илму маориф доир ба Соли маориф ва фарҳанги техникӣ 23-юми декабри соли 2009.
12. Фармони Президенти ҶТ аз 5 ноябри соли 2003 таҳти №1174.
13. Negroponte, Nicholas. 1995. Beeing Digital. New York. – 1995. 252p.

МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚИИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Муаллифи мақолаи мазкур масъалаҳои ҳуқуқии иқтисодиёти рақамиро бо назардошти қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додааст. Дар мақола қайд гардидааст, ки қонуну санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда, иқтисодиёти рақамиро ҳамчун як низоми нави ҳуқуқӣ дар татбиқи муносибатҳои ҳуқуқи иқтисодӣ, ҳуқуқи иттилоотӣ, ҳуқуқи молиявӣ, андоз, гумрук, бонкӣ ва ғайра метавон ном бурд, ки давраи навинро дар таърихи инсоният ба вуҷуд овардааст. Муаллиф дар тадқиқоти худ зикр менамояд, ки ҳамаи намуди маълумотҳо дар шакли рақамӣ ҳамчун омили ташаккулдиҳии истеҳсолот ва фаъолияти инсоният дар тамоми самтҳои муносибатҳои истеҳсолию хизматрасонӣ баромад мекунанд ва маҳз ҳамин ҷиҳат мубрамияти мавзуъро ифода мекунад. Аз сабаби он ки мубодилаи ҳуҷҷатҳои электронӣ қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти рақамӣ мебошад, имзои электронӣ баробар бо имзои дастӣ дониста мешавад, ки он вазъи баробарҳуқуқӣ ва эътиборнокии ҳуҷҷатҳоро тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои электронӣ» муайян менамояд. Муаллиф бо мақсади ҳалли мушкилоти мавҷуда омилҳои асосии гузариш ба иқтисодиёти рақамиро муайян намуда, хулоса ва тавсияҳои худро муфассал пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, иқтисодиёти рақамӣ, рақамикунонӣ, имзои электронӣ, иттилоот, киберҳамла.

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Автор данной статьи всестронне исследует правовые вопросы цифровой экономики с учетом действующего законодательства Республики Таджикистан. В статье отмечается, что представленные нормативно-правовые акты, определяющие цифровую экономику как новую правовую систему в реализации экономико-правовых отношений, информационного права, финансового права, налогового, таможенного, банковского и др., можно назвать новым современным условием в истории человечества. В своем исследовании автор отмечает, что любая информация в цифровом виде выступают фактором формирования производства и деятельности человека во всех сферах производственно-сервисных отношений, в этом и заключается актуальность темы. В связи с тем, что обмен электронными документами является неотъемлемой частью цифровой экономики, электронные подписи приравниваются к собственноручным подписям, что определяет статус равенства и действительность документов в соответствии с Законом Республики Таджикистан об электронной подписи. В целях решения существующих проблем автор выделяет основные факторы перехода к цифровой экономике и подробно представляет свои выводы и рекомендации.

Ключевые слова: права, цифровая экономика, цифровизация, электронная попись, информация, кибератака.

LEGAL ISSUES OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The author of this article studies the legal issues of the digital economy, taking into account the current legislation of the Republic of Tajikistan. The article notes that the presented legal acts that define the digital economy as a new legal system in the implementation of economic and legal relations, information law, financial law, tax, customs, banking, etc. can be called new modern conditions in the history of mankind.According to the study, the author notes that any information in digital form is a factor in the formation of production and human activity in all areas of production and service relations, this is the relevance of the topic.Due to the fact that the exchange of electronic documents is an integral part of the digital economy, electronic signatures are equated to handwritten signatures, which determines the status of equality and validity of documents in accordance with the Law of the Republic of Tajikistan on electronic signature.In order to solve existing problems, the author highlights the main factors for the transition to a digital economy and presents his conclusions and recommendations in detail.

Keywords: law, digital economy, digitization, electronic signature, information, cyber attack

Маълумот дар бораи муаллиф*: Ҳаитов Саидали Порғиевич* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кучаи Нахимов 64/14. Телефон: **901-030-164.** E-mail: **saidali.66@list.ru**

Сведение об авторе: *Хаитов Саидали Поргиевич* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица. Нахимова 64/14. Телефон: **901-030-164.** E-mail: **saidali.66@list.ru**

Information about author: *Khaitov Saidali Porgievich* - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor of the Department of Financial, Economic and Anticorruption Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Str., 64/14. Phone**: (+992) 901-03-01-64.** E-mail: **saidali.66@list.ru**

УДК: 34.17.4

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ КОРРУПСИЯ ЧУН ЗУҲУРОТИ ИҶТИМОӢ

Назарализода Икром Назаралӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

“Коррупсия зуҳуроти номатлуб ва барои ҷомеа хатарнок ба ҳисоб рафта, мубориза бар зидди он вазифаи асосии мақомоти давлатӣ, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳар як сокини кишвар мебошад” [12].

Коррупсия ин зуҳуроти таърихӣ буда, аз таърихи давлатдорӣ ва системаи давлатдорӣ маълум аст, ки вобаста ба шароитҳои мавҷуда, муносибатҳои нави ҷамъиятӣ пайдо мегардиданд, қонуни нав интишор гардида, иҷроиши онҳо то ҳадди имкон таъмин гардонида мешуд.

Чунончи ба мо маълум аст, аз давраҳои пайдоиши давлат байни шахсони мансабдор ва аҳолӣ дар доираи имкониятҳои мавҷуда оиди истифодаи манфиатҳои шахсӣ фарқияти калоне дида мешуд. Ба монанди меҳнат кардани ғулом ва ба даст овардани ҳосил, ки дар ин маврид ғуломдор кӯшиш мекард, ки фоидаи бисёр гирад, хуқуқҳои ғуломро поймол гардонад ва дар як вақт бо шахсони табақаи болоӣ бо истифода аз ин манфиати бадастовардаи худ мақоми доштаи худро дар ҷамъият нигоҳ дорад.

Оҳиста-оҳиста бо мурури гузаштани вақт, авҷ гирифтани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, баланд гардидани шуурнокии аҳолӣ, иқтисодиёти давлат, муносибатҳои молию пулӣ ва сиёсати давлатдорӣ ба он оварда расонд, ки нормаҳои нави ҳуқуқ аз нав эҷод гардиданд, қонунҳои нав қабул шуда, дар доираи онҳо муносибатҳои ҷамъиятию сиёсии давлатдорӣ ба танзим дароварда мешуданд.

Лекин, дар ҳамаи давраҳои таърихии пайдоиши давлатдорӣ ҳамеша фарқият байни шахсони баландмартаба ва поён ба назар мерасид.

Яъне, системаи давлатдорӣ, сиёсати пешгирифташуда, чунин тарз амалӣ гардид, ки ҳуқуқ, манфиат ва озодиҳои инсонҳо поймол карда мешуд, аммо, дар асл поймол шудани ҳуқуқу озодиҳо танҳо бо вайрон кардани нормаҳои муқарраркардашуда аз ҷониби шахсони мансабдори давлатӣ, яъне кӯшиши ба манфиатҳои шахсӣ кашидани манфиатҳое, ки қонун пешбинӣ кардааст, мебошанд.

Ба муқобили ин гуна қонуншиканиҳо табақаи поёнӣ кӯшишҳои сарнагун кардани чунин давлатдориро мекард. Шӯришҳо хезонида, дигаргуниҳои куллиро дар мақомоти давлатдорӣ ба миён меовард. Муҳаққиқони коррупсия бар он ақидаанд, ки ягон мамлакат, ҳатто давлатҳои дорои таърихи бойи идоракунии ба меъёрҳои демократӣ аосёфта аз коррупсия озод нест.

Аммо зуҳуроти он дар ҳар давлат гуногун буда, дар давлатҳое, ки давраи гузариш аз як низоми идоракунии давлатӣ ва иқтисодӣ ба дигар низом қарор доранд, зоҳиршавии коррупсия хавфи ҷиддеро ба раванди ислоҳоти иқтисодӣ, рушди он ва дигар паҳлуҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба вуҷуд меорад. Решаҳои таърихии коррупсия аз давраҳои қадим сарчашма мегиранд. Тахмин меравад, ки он ҳанӯз аз давраи қабилавӣ пайдо шуда, шахсони алоҳида бо мақсади ба даст овардани мавқеи хосса дар қабила ба сардори он тӯҳфаҳои гуногун пешниҳод менамуданд.

Чунин муносибат дар он давра ҳамчун амали маъмулӣ қабул мегардид. Аммо, пайдоиши нахустин давлатҳо, мураккабшавӣ ва мутамарказонида шудани аппарати давлатӣ нишон дод, ки коррупсия ба рушди бемайлони давлату ҷомеа таъсри манфии худро мерасонад. Як қатор давлатҳо, ба монанди Дания, Сингапур, Зеландияи Нав, Шветсия, Гонконг дар роҳи мубориза бо коррупсия ва паст кардани сатҳи он, ба натиҷаҳои хуб ноил гардидаанд. Аз моҳи июли соли 1973 дар Вазорати молияи Сингапур барномаи махсуси зиддикорупсионӣ ба роҳ монда шудааст. Дар Сингапур хизматчии давлатӣ уҳдадор аст, ки ҳар сол дар бораи қарздор набуданаш эъломия пешниҳод кунад. Агар эъломия бардурӯғ бошад, дарҳол аз вазифаи ишғолкардааш озод карда мешавад. Гузаронидани чунин чорабиниҳо натиҷаи хуб дод ва ҳукуматдорон дар ин самт ба муваффақиятҳо ноил шуданд [11,с.41-42]. Аммо нахустин давлате, ки ба муқобили коррупсия мубориза бурдааст ва дар қонунҳои он ба таври мушаххас инъикос гаштааст, давлати Шумер ба ҳисоб меравад.

Инчунин, аз маълумотҳои сарчашмаҳои таърихӣ маълум мегардад, ки зуҳуроти коррупсия дар ҷомеа давлатҳои қадимаро низ ба ташвиш меандохтааст. Дар таълимоти динҳои пешбари дунё низ ришвахӯрӣ чун падидаи номатлуб маҳкум карда мешаванд. Масалан, дар Инҷил чунин омадааст: «Тухфа нагир, зеро он нобиноро бино карда, ҳақиқатро дигаргун месозад». Дар Қуръони карим чунин омадааст: «Мулки дигаронро бо роҳи ноҳақ нагиред ва барои ба даст даровардани мулке, ки ба каси дигар тааллуқ дорад аз мулки худ ба ҳокимон ришва надиҳед».

Аз нимаи дуюми асри XVIII ҷомеа ба сифати кори аппарати идоркунии давлатӣ таъсири бештари худро мерасонид, ки он барои қабули як қатор қонун ва ҳуҷҷатҳои муҳимми давлатӣ заминаҳои асосӣ гузошт. Аз ҷумла, тибқи муқаррароти Конститутсияи ИМА, ки соли 1787 қабул шудааст, яке аз ду ҷинояте, ки Президент ба импичмент кашида мешавад, ин ришвахӯрӣ мебошад.

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки аз давраҳои пайдоиши аввалин давлатҳо низои манфиатҳои шахсӣ ва манфиатҳои давлатӣ, боло гузоштани манфиатҳои шахсию гурӯҳӣ аз манофеи ҷамъиятӣ, суиистифода аз ваколатҳои ҳокимиятӣ арзи ҳастӣ дошт. Низои манфиатҳои шахсӣ ва манфиатҳои давлатӣ яке аз асосҳои пайдошавии ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсиониро ташкил медиҳад.

Пас, коррупсия ин зуҳуроти таърихӣ буда, мавҷудияти он дар ҳар давру замон вобаста ба шароити мавҷуда мақомеро доро мегардад [9].

Он чун зуҳуроти иҷтимоӣ ҳамқадами инсоният буда, аз он давроне, ки ҷомеаи инсонӣ ба синфҳои антагонистӣ тақсим гашт, коррупсия низ пайдо гардид.

Коррупсия падидаи бисёрсамта (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва психологию ахлоқӣ) буда, моҳиятан маҳсули ҷамъият мебошад, чунки ин падида арзиши ҷамъиятӣ дошта, аз тарафи аъзоёни ҷамъият пардохта мешавад, ба ҷараёнҳои муҳимтарини ҷомеа таъсири худро мерасонад, решаи чуқури таърихӣ ва аҳамияти глобалӣ касб намуда, ба одати муқаррарӣ ё қоидаи рафтори ҳатмӣ табдил меёбад.

Таърихи башарият мисолҳои зиёдеро медонад, ки сар то ба пой пур аз ришваситонӣ ва фасод аст. Вале таҳқиқи илмии ин падида чун зуҳуроти номатлуби иҷтимоӣ дар охири асри 20 оғоз гардид. Замоне ки муҳаққиқин ин ё он қисмати коррупсияро мавриди таҳқиқ қарор медоданд, андешаи ҷомеа дар атрофи он чун як амали дур аз аҳлок, ки тобиши ҷиноятомез дорад, ташаккул меёфт. Коррупсия яке аз падидаҳои мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад.

Аз ин ҷост, ки дар дарки амиқи моҳият ва хусусиятҳои он мушкилиҳо пеш меоянд. Ҳангоми таҳқиқи масъалаи мазкур бо монеаҳои гуногун дучор мегардад. Дар бисёр мавридҳо муҳаққиқин маънои этимологии гуногунро аз луғатхо пайдо намуда, онро манбаи раднопазир дониста, андешаҳояшонро тақвият мебахшанд ва дар заминаи он, ҳодиса ё равандро шарҳу эзоҳ медиҳанд. Макон, замон ва ҳолатҳои мушаххаси интишори манбаъ ба эътибор гирифта намешаванд ва муносибати холисонаю объективонаро нисбати он нодида мегиранд. Чунин муносибат, агар хато дониста нашавад ҳам, дар бисёр маврид наметавонад асли мақсадро ошкор созад [5,с.5-6].

Аввалин маротиба мафҳуми коррупсияро Сессияи 34-уми Ассамблеяи Генералии СММ, ки 17 декабри соли 1979 шуда гузашт, чунин шаҳр дода буд: Коррупсия ин ҳаракат ё беҳаракатии шахси мансабдоре мебошад, ки дар фаъолияти худаш ба фоидаи шахси тақдимкунанда дар кадом шакле ки набошад, бо мақсади фоидаи пулӣ ё молӣ гирифтан ё нагирифтан корро ҳал мекунад. Олимони америкоӣ Ролон Перкинс, Бенфилд Ҷонсон проблемаҳои коррупсияро таҳлил намуда, ба хулосае омаданд, ки коррупсия маънои бадахлоқӣ, фосиқӣ, ришвахӯриро дорад [11,с.43].

Истилоҳи «коррупсия» имрӯзҳо ба таври фаровон дар ВАО, радио ва телевизион ва асарҳои илмӣ истифода мегардад. То солҳои 90-уми асри 20 ин истилоҳ барои ҷомеаи Шуравӣ бегона буд ва дар ягон сарчашмаҳо зикр намеёфт, ё агар зикр меёфт, он чун «бо пора харидани шахсони мансабдор ё сиёсатмадорон дар давлатҳои буржуазӣ» ифода мегардид [7,с.328].

Аҳолиро бовар мекунониданд, ки коррупсия хосси давлати буржуазӣ аст, вале баъдан маълум гашт, ки коррупсия на танҳо дар ҷомеа ва давлати Шуравӣ вуҷуд дошт, балки аз замони ба синфҳои антагонистӣ тақсим шудани ҷомеа ва пайдоиши давлат

ҳамқадами инсоният аст. Доир ба масъалаи шарҳи мафҳуми ин падида дар маъхазҳои илмии дахлдор маънидодкунии мухталиф ба назар мерасад.

Маънои этимологии «коррупсия» аз мафҳуми лотинии **«Corruption»** гирифта шуда, маънои «вайронкунӣ (порча-ба русӣ)», «ришвахӯрӣ (подкуп-ба русӣ)» [2] ва «хӯрдашавӣ (коррозия-ба русӣ)»-ро дорад. Аз маънои луғавии ин истилоҳ ба хулосае омадан мумкин аст, ки коррупсия ба вайроншавӣ ва хӯрдашавии давлат тавассути харидани ходимони он оварда мерасонад [1,с.3], вале баръакси ин муҳаққиқ Мишин Г.К. зикр менамояд, ки истилоҳи лотинии **«Corruption»** аз ду калимаи алоҳида: **cor** (дил, руҳ, ҷисм, тан) ва **ruptum** (вайрон кардан, нобуд кардан ё хароб кардан) ба вуҷуд омада, моҳияташро на «хариду фурӯши ходими давлатӣ», балки вайрон кардан, нобуд ё пароканда сохтани ин ё он объект, аз он ҷумла ҳокимияти давлатӣ ташкил мекунад [8,с.14-15].

Дар тарҷумаҳои энсиклопедиявии ҳуқуқии ИМА бошад, коррупсия ба маънои суиистифода аз мансаб ба мақсади ба даст овардани фоидаи муфт аст. Ба ибораи дигар, коррупсия – «ҳаракатҳои ғайриқонунии шахсони мансабдори давлатӣ, кормандони дастгоҳи давлатӣ, банкирҳо ва дигар хизматчиёни воломақом, ки барои манфиати шахсӣ, оилавӣ, гурӯҳӣ, бо мақсади баланд бардоштани нуфузи худашон ё бой шудан содир менамоянд».

Дар ҳуқуқи римӣ ибораи **«Corrumpere»** маънои шикастан, нобуд кардан, зарар расонидан ё пароканда сохтанро дошт. Ин истилоҳ аз калимаи лотинии **«Correi»,** якчанд иштирокчӣ аз як тарафи муносибатҳои уҳдадорӣ оиди як предмет ва **«Rumpere»** шикастан ба вуҷуд омада, фаъолияти гурӯҳеро ифода месохт, ки ба вайрон намудани мурофиаи судӣ ё ҷараёни корҳои ҷамъиятӣ равона шуда буд [4,с.125].

Яке аз мафҳумҳои кутоҳтарини коррупсия дар «Луғати калимаҳои хориҷӣ» зикр шудааст. Мувофиқи он, «коррупсия» ин ришвадиҳӣ ва харидани ходимони давлатӣ, мансабдорон ва умуман саёсатмадорон дар маҷмуъ мебошад. Дар Кодекси рафтори шахсони мансабдори мақомоти тартиботи ҷамъиятиро таъминкунанда (аз тарафи Ассамблеяи Генералии ООН 17 декабри соли 1978 қабул шудааст) қайд гардидааст, ки мафҳуми коррупсияро қонунгузории ҳар як давлати алоҳида муқаррар мекунад [8,с.554]. Дар ҳуҷҷатгузории Созмони Милали Муттаҳид (минбаъд СММ) бошад, мафҳуми коррупсия ба ин маъно омадааст: «Коррупсия – суиистеъмол аз ваколатҳои хизматӣ бо мақсади ба даст овардани фоидаи шахсӣ мебошад» [11,с.42].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар баробари Кодекси ҷиноятӣ, яке аз аввалин қонуни соҳавӣ дар ин самт ин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» мебошад, ки 11декабри соли 1999 қабул карда шудааст. Тибқи ин қонун, «дар зери мафҳуми коррупсия ҳаракат (беҳаракатии) шахсони ба иҷрои вазифаҳои давлатӣ ваколатдор ё шахсони ба онҳо баробар кардашуда, ки истифодаи мақоми худ ва имкониятҳои онро барои ба даст овардани неъматҳои моддӣ ва неъмату имтиёзҳои дигари пешбинӣ накардаи қонунҳо равона мекунанд, инчунин ба онҳо ғайриқонунӣ пешниҳод намудани неъмату имтиёзҳои мазкур аз ҷониби шахсони вокеию ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад» [14].

Аз ин ҷо, ба ивази маблағ ва ё ҳавасманкунии моддии алоҳида шахси мансабдор аз ваколати худ суиистеъмол мекунад. Дар ин ҷо бояд қайд кард, дар коррупсия ду тараф баромад мекунад, яке «мехарад» ва дигаре «мефурӯшад» [3,с.69]. Тибқи талаботи Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба категорияи ҷиноятҳои коррупсионӣ ҷиноятҳои гирифтани пора (мод.319), додани пора (мод.320) ва иғвои порадиҳӣ (мод.321) мансуб мебошанд [9].

Дар баробари ин як, қатор ҷиноятҳое мавҷуданд, ки ба категорияи ҷиноятҳои характери коррупсионӣ дошта мансубанд, чунончи, суиистифода аз ваколатҳои мансабӣ (мод.314). Баъдан, 25 июли соли 2005 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» қабул шуд, ки дар он мафҳуми коррупсия мувофиқи талаботи замона пурра карда шуд [15]. Дар он аз ҷумла омадааст:

- мафҳуми коррупсия ба талаботи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мутобиқ карда шуд;
- шахсони мансабдори давлатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналхалқӣ ба доираи субъектони ҳуқуқвайронкуниҳои коррупсионӣ дохил карда шудаанд;

-ҷавобгарӣ барои қарорҳои коррупсионии ба таври коллегиалӣ қабулкардашуда ба расмият дароварда шуда муқаррар карда шудааст ва монанди инҳо.

Ба мафҳуми коррупсия бояд аз нуқтаи назари дигар илмҳои ҷамъиятӣ низ баҳогузорӣ намуд, чунки ба ақидаи олими амрикоӣ-Сюзан Роуз-Акерман, коррупсия ҳам проблемаи иқтисодӣ, ҳам проблемаи маънавӣ ва ҳам проблемаи сиёсӣ мебошад. Он на танҳо падидаи ҳуқуқӣ, балки зуҳуроти иҷтимоии дар худи ҷамъият воқеъгашта мебошад [2].

Ба ақидаи сиёсатшиносон, коррупсия ҳамчун тарз ва воситаҳои гуногуне мебошад, ки сохторҳо ва шахсони гуногун тавассути онҳо ба ҳокимияти давлатӣ ё институтҳои алоҳидаи он таъсири назаррас мерасонанд, ба мақомоти сиёсӣ интихоб ё таъин мегарданд ва дар натиҷа ҳокимияти сиёсиро ба манфиати шахсию гурӯҳӣ истифода мекунанд [5,с.13-14].

Ба ақидаи мутахасисони соҳаи идоракунӣ бошад, коррупсия дар суиистифодаи захираҳо (молӣ, пулӣ, зеҳнӣ ва ғ.), ғайримақсаднок истифода бурдани онҳо зоҳир мешавад. Коррупсия дар он ҷое рушд мекунад, ки маоши кормандони соҳаи идоракунӣ паст аст, соҳаи хизматрасонӣ аз тарафи як ё якчанд шахс монополия шудааст ва ба шахсони мансабдор ваколатҳои заёд дода шудаасту назорат аз болои онхо суст аст [6,с.20].

Иқтисодчиён бар он ақидаанд, ки коррупсия ҳамрадифи иқтисодиёти паст ва дар давраи гузариш қарордошта мебошад. Муносибатҳои коррупсионӣ бо сиёсати сармоягузорӣ ва тиҷорати рушд намуда, ба иқтисодиёт зарари калон мерасонанд ва дар бисёр ҳолатҳо ба рушди «иқтисодиёти соягӣ» (теневая экономика) оварда мерасонад.

Ба ақидаи ҳуқуқшиносон, коррупсия дар қатори дигар хатарҳои ҷаҳонӣ ба мисли терроризм, ифротгароӣ, гардиши ғайриқонунии маводи нашъадор, ҷиноятҳои трансмиллӣ ва хатарҳои дигар зарарҳои зиёде ба давлатҳо, ташкилотҳои гуногун, ҷомеаҳои шаҳрвандӣ ва дар ниҳоят ба ҳар як инсон мерасонад Дар баробари ин, коррупсия боварии мардумро ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат ва ба роҳбарону ташкилоту идораҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ коста мегардонад [3,с.68].

Аз мафҳумҳои дар боло овардашуда ба он хулоса омадан мумкин аст, ки оиди ошкор сохтани мафҳуми коррупсия ва моҳияти ҳуқуқии он дар назария, қонунгузории дохилию хориҷӣ ва санадҳои байналмилалӣ гуногунандешӣ вуҷуд дорад. Ин гуногунандешӣ дар: 1) фаҳми гуногуни моҳияти коррупсия; 2) истифодаи маҳак (критерия)-ҳои гуногун оиди муайян намудани мафҳуми коррупсия ва ошкор намудани нишонаҳои он; 3) кӯшишҳо оиди додани мафҳуми ҳаматарафа (универсалӣ)-и коррупсия чун зуҳуроти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ ифода мегардад, вале мафҳумҳои додашуда ноқис буда, пурра зуҳуроти коррупсияро ошкор намесозанд.

Мафҳуми коррупсия на танҳо ришвахӯрӣ, балки амалҳои дигари иртиҷоӣ, аз қабили порадиҳӣ, харидани шахсони мансабдор, туҳфаҳо ба роҳбарону ҳокимон, фаворитизм, протексионизм ҳангоми ҳалли масъалаҳо ва пешбарии одамон ба вазифаҳои давлатию ҷамъиятӣ бештар дар заминаи афзалияти аломатҳои (непотизм) хешутаборӣ, табақавию қавмӣ ё ҷонфидоии шахсӣ, иштироки бевоситаи шахсони мансабдор дар тақсими даромадҳо ба манфиати шахсӣ, иштироки ҳокимон дар фаъолияти ғайриқонунӣ ба воситаи шахсони дигар, иттиҳодияҳои дигар ва ғайраҳо фаҳмида мешавад.

Барои муайян кардани мафҳуми коррупсия бояд ба панҷ маҳаки асосӣ диққат дод:

1. Муайян намудани соҳаҳое, ки коррупсия дар онҳо рушд намудааст.
2. Ошкор сохтани характер (моҳият)-и кирдорҳое, ки барои ба вуҷуд омадани коррупсия заминагузорӣ мекунанд.
3. Муайян сохтани субъектҳое, ки даст ба коррупсия мезананд (субъектҳои коррупсия).
4. Ангеза ва мақсади содир кардани кирдорҳои коррупсионӣ.
5. Ошкор ва муайян сохтани оқибатҳои кирдорҳои коррупсионӣ.

Моҳияти кирдорҳоро барои ба вуҷуд омадани коррупсия чун зуҳуроти иҷтимоӣ, ғайримақсаднок истифода бурдани ваколатҳо ва имкониятҳои шахсони мансабдор бар хилофи таъиноти онҳо, ҳамчунин пешниҳод намудани ҳар гуна имтиёзҳо ё ваъдаҳо ташкил мекунад.

Субъектҳои ҳокимияти давлатӣ ё ба онҳо баробаркардашуда бо мақсади гирифтани фоидаи шахсӣ ё гурӯҳӣ, ба кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ даст мезананд (кирдорҳои фаъоли коррупсионӣ) ё аз содир намудани ҳаракати қонунӣ худдорӣ мекунанд (кирдорҳои

коррупсионии ғайрифаъол). Субъектҳои кирдорҳои коррупсионӣ шахсони мансабдори давлатӣ, маъмурони сектори хусусӣ дар баъзе ҳолатҳо шахсони воқеӣ (додани пора) шуда метавонанд.

Асоси психологии коррупсияро ҳолате ташкил мекунад, ки шахси мансабдор, бо ғарази муайяни ғайриқонунӣ ваколатҳои расмии худро ба манфиати шахсии худ ё шахси сеюм истифода мекунад. Мақсади кирдорҳои коррупсионӣ вобаста ба ҳолатҳои зоҳиршавиашон гуногун мешавад. Агар дар бисёри ҳолат кирдори коррупсионӣ бо мақсади ғаразнок истифода гардад, дар баъзе ҳолатҳо бе мақсади ғаразнок низ содир мегардад.

Оқибати ба ҷамъият хавфнокии кирдорҳои коррупсионӣ дар он зоҳир мегардад, ки ин зуҳуроти манфии ҷомеа аз тарафи омма на ҳамчун ҷиноят ё ҳуқуқвайронкунӣ, балки чун қоидаи рафтори қонунӣ ё меъёри нонавиштаи рафтори иҷтимоӣ қабул мегардад. Ҳангоми содир намудани онҳо аҳли ҷомеа ба он диққати асосӣ намедиҳад ва он ба як ҳуқуқвайронкунии латентӣ (рӯйпӯшшуда) табдил меёбад.

Ҳамин тавр, дар асоси гуфтаҳои боло чунин мафҳуми коррупсия ва моҳияти онро пешниҳод намудан мумкин аст: **Коррупсия** ҳамчун зуҳуроти иҷтимоӣ, ҳама гуна кирдорҳои коррупсиониро, ки бо истифода аз ваколатҳои мансабӣ бо мақсадҳои гуногун аз тарафи шахсони мансабдор содир мешаванд, ҳамчунин дигар ҳуқуқвайрониҳои коррупсионӣ, ки барои ба вуҷуд омадани коррупсия замина мегузоранд ё онро рӯйпӯш месозанд ва оқибатҳои манфури онро дар бар мегиранд, дар худ ҷой мекунад.

Моҳияти коррупсия – дар он ифода мегардад, ки он тартиби муқарраршудаи фаъолияти дастгоҳи давлатиро вайрон месозад, ки дар натиҷа дигаргуншавии (деморматсияи) ҳокимият ба амал меояд.

Муқарриз*: Назаров А.Қ.* – д.и.х., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абисатов М.Х. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с организованной преступностью в РК. Автореферат… стр. 3.
2. Бахриддинов С.Э. Коррупсия ҳамчун зуҳуроти иҷтимои / С.Э. Баҳриддинов //Паёми ДДМТ. -2005.
3. Бахриддинзода С.Э. Оид ба баъзе масъалаҳои илмӣ – амалии коррупсия дар ҶТ / С.Э. Баҳриддинзода, Н.Б. Хоҷаева // Маҷаллаи илмӣ – таҳлилии «Қонунгузорӣ». - № 4 (32). - 2018. -С.68-71.
4. Дворецкий И.Х. Латинско-руский словарь / И.Х. Дворецкий. - М.,1976. -С. 125.
5. Зокиров Г. Коррупсия / Г.Зокиров. - Душанбе, 2005. -С. 5-6.
6. Коррупция. Политические, экономические, организационные и правовые проблемы. Под. ред. В.В.Лунеева. М.: Юрист, 2001г.-С.20.
7. Криминалогия. Москва., МГУ., Под ред. Проф. Кузнетцова Н.Ф. -М., 2002. -С. 328.
8. Крминология –XX век. Под ред.д.ю.н., проф. В.Н.Бурлакова, д.ю.н., проф. В.С.Сальникова.СПБ.: Издательство «Юридический ценр Пресс»,2000.
9. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]: /http://mmk.tj.
10. Мишин Г.К. Коррупция: понятие, сущность, меры ограничения. -М. 1991. -С. 14-15.
11. Маҷидзода Ҷ.З. Ҷинояткории муташаккил ва трансмиллӣ / Ҷ.З.Маҷидзода, Н. Назаров. – Душанбе, 2014. -С.43.
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 26.01.2021, ш.Душанбе. [Манбаи электронӣ]: www.prezidrnt.tj
13. Тоҷикистон ва ҷаҳони муосир. Маҷаллаи МТС-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. №2(6) 2005 сол.
14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 11 декабри соли 1999. [Манбаи электронӣ]: /http://mmk.tj.
15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» аз 25 июни соли 2015. [Манбаи электронӣ]: /http://mmk.tj.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ КОРРУПСИЯ ЧУН ЗУҲУРОТИ ИҶТИМОӢ

Мақолаи мазкур ба баррасии мафҳум ва моҳияти коррупсия чун зуҳуроти иҷтимоӣ бахшида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки истилоҳи «коррупсия» имрӯзҳо ба таври фаровон дар ВАО, радио ва телевизион ва асарҳои илмӣ истифода мегардад ва доир ба масъалаи шарҳи мафҳуми ин падида дар маъхазҳои илмии дахлдор маънидодкунии мухталиф ба назар мерасад. Асоси психологии коррупсияро ҳолате ташкил мекунад, ки шахси мансабдор, бо ғарази муайяни ғайриқонунӣ ваколатҳои расмии худро ба манфиати шахсии худ ё шахси сеюм истифода мекунад. Мақсади кирдорҳои коррупсионӣ вобаста ба ҳолатҳои зоҳиршавиашон гуногун мешавад. Агар дар бисёри ҳолат кирдори коррупсионӣ бо мақсади ғаразнок истифода гардад, дар баъзе ҳолатҳо бе мақсади ғаразнок низ содир мегардад. Муаллиф чунин хулосабарорӣ менамояд, ки оқибати ба ҷамъият хавфноки кирдорҳои коррупсионӣ дар он зоҳир мегардад,

ки ин зуҳуроти манфии ҷомеа аз тарафи омма на ҳамчун ҷиноят ё ҳуқуқвайронкунӣ, балки чун қоидаи рафтори қонунӣ ё меъёри нонавиштаи рафтори иҷтимоӣ қабул мегардад. Ҳангоми содир намудани онҳо аҳли ҷомеа ба он диққати асосӣ намедиҳад ва он ба як ҳуқуқвайронкунии латентӣ (рӯйпӯшшуда) табдил меёбад.

Калидвожаҳо: коррупсия, мафҳуми коррупсия, моҳияти коррупсия, зуҳурот, зуҳуроти таърихӣ, зуҳуроти иҷтимоӣ, мубориза бо коррупсия, ришвахӯрӣ, пора.

ЗНАЧЕНИЕ И СУЩНОСТЬ КОРРУПЦИИ КАК СОЦИАЛЬНОГО ПРОЯВЛЕНИЯ

Данная статья посвящена рассмотрению понятия и сущности коррупции как социального явления. Автор отмечает, что сегодня термин «коррупция» широко используется в средствах массовой информации, на радио и телевидении, в научных трудах, а в соответствующих научных источниках встречаются различные толкования понятия этого явления. Психологическую основу коррупции составляет тот факт, что должностное лицо использует свои служебные полномочия в личных интересах или в интересах третьих лиц. Цель коррупционных деяний различается в зависимости от обстоятельств их возникновения. Если во многих случаях коррупционный акт используется в злоумышленных целях, то в некоторых случаях он также совершается без злонамеренных целей. Автор приходит к выводу, что последствия опасных для общества коррупционных действий проявляются в том, что данное негативное проявление общества воспринимается обществом не как преступление или правонарушение, а как правило правового поведения или неписаный стандарт социального поведения. При их совершении общественность не обращает на это особого внимания, и это становится латентным (прикрытым) нарушением.

Ключевые слова: коррупция, понятие коррупции, сущность коррупции, появление, исторический облик, социальный облик, борьба с коррупцией, взяточничество, взяточничество.

SIGNIFICANCE AND ESSENCE OF CORRUPTION AS A SOCIAL MANIFESTATION

This article is devoted to the concept and essence of corruption as a social phenomenon. The author notes that today the term "corruption" is widely used in the media, on radio and television, in scientific works, and in the relevant scientific sources there are various interpretations of the concept of this phenomenon. The psychological basis of corruption is the fact that an official uses his official powers in his personal interests or in the interests of third parties. The purpose of acts of corruption differs depending on the circumstances of their occurrence. While in many cases a corrupt act is used for malicious purposes, in some cases it is also performed without malicious intent. The author comes to the conclusion that the consequences of corrupt actions dangerous for society are manifested in the fact that this negative manifestation of society is perceived by society not as a crime or offense, but as a rule of legal behavior or an unwritten standard of social behavior. When they are committed, the public does not pay much attention to this, and this becomes a latent (disguised) violation.

Keywords: corruption, the concept of corruption, the essence of corruption, appearance, historical appearance, social appearance, fight against corruption, bribery, bribery.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Назарализода Икром Назаралӣ*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи факултети ҳуқуқшиносӣ, муовини сардори раёсати тафтишотии Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ,17. E-mail**: ikrom-03@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Назарализода Икром Назарали*** – Таджикский национальный университет, соискатель юридического факультета, заместитель начальника следственного управления Агентства государственного финансового контроля и борьбы с коррупцией Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail**: ikrom-03@mail.ru**

Information about the author: ***Nazaralizoda Ikrom Nazarali*** **-** Tajik National University, PhD student of the Faculty of Law, Deputy Head of the Investigation Department of the State Financial Control and Anti-Corruption Agency of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: **ikrom-03@mail.ru**

УДК: 340.8

ТАНОСУБИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА МИЛЛӢ

Камолов Х.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Раванди ҷаҳонишавӣ ва рушди муносибатҳои ҳуқуқии байнидавлатиро ба инобат гирифта, метавон гуфт, ки барои марҳилаи муосири инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ батанзимдарории ҳарчи бештари муносибатҳое хос мебошад, ки аз ибтидо мавзуи танзими ҳуқуқи дохилидавлатиро ташкил медоданд. Ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ муносибатҳои соҳаи танзими мавзуи муштаракро ба танзим даровардa, дар ин самт фаъолона ҳамкорӣ менамоянд ва механизми иртиботи онҳо асосан дар доираи ҳуқуқи миллӣ муайян карда мешавад. Аз ташкили дахлдори ин механизм ноил шудан ба мақсадҳои танзими ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллии муносибатҳои ҷамъиятие, ки ба объекти ҳар ду низоми ҳуқуқӣ мансуб мебошанд, вобастагӣ дорад. Андешаҳои илмии асоснок дар хусуси табиат ва шаклҳои ҳамкории тартиботи ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ дар бештари маврид асоси муайян намудани воситаҳо ва тарзҳои амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ҳудуди давлат, ташаккули механизми ҳуқуқии миллии таъмини амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро ташкил медиҳанд. Ҳангоми омоданамоии лоиҳаҳои қонунҳои дахлдор маҳз чунин андешаҳои илмии асоснок ба роҳбарӣ гирифта мешаванд.

Татбиқи (имплементатсияи) меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалии хусусияти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ дошта яке аз проблемаҳои мураккаби ҳуқуқи дохилидавлатӣ ба ҳисоб меравад. Шартномаҳои байналмилалие, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчии онҳо мебошад, доираи васеи масъалаҳоро ба танзим медароранд – аз муайян кардани доираи юрисдиксияи ҷиноятии давлат то муқаррар кардани ҷиноят ва таҳти ҷазо қарор доштани он. Дар робита ба ин, бояд таносуби меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ муайян карда шавад.

Вобаста ба таносуби ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва миллӣ дар илм ду назария мавҷуд аст: монистӣ ва дуалистӣ.

Аз нуқтаи назари монизм ҳуқуқи дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ низоми ҳуқуқии ягонаро ташкил медиҳад. Вобаста аз он ки кадом принсип асоси ташаккули низоми ҳуқуқии ягонаро ташкил медиҳад – бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ, ё ин ки бартарияти ҳуқуқи дохилидавлатӣ консепсияи монистиро ба назарияи волоияти ҳуқуқи байналмилалӣ ва назарияи волоияти ҳуқуқи дохилидавлатӣ ҷудо менамоянд.

Дар асрҳои XIX-XX назарияи волоияти ҳуқуқи дохилидавлатӣ дар адабиёти ҳуқуқии Олмон инкишоф меёбад. Ҷонибдорони ин консепсияи монистӣ (А. Сорн, А. Ларсон ва диг.) ҳуқуқи байналмилалиро ҳамчун ҷамъи ҳуқуқҳои берунидавлатии давлатҳои мухталиф баррасӣ менамоянд [2,с.328]. Дар заминаи мулоҳизаи онҳо андешаҳои Гегел қарор доштанд. Ӯ чунин қайд намуда буд: «Давлат – ин руҳ дар моддиёти оқилона ва ҳақиқати бевосита, яъне он ҳокимияти мутлақ дар замин мебошад». Давлат дар сиёсати берунӣ бо ҳеҷ чиз маҳдуд нашудааст, чунки «муносибати байни давлатҳо моҳиятан муносибатҳои мутақобилаи байни тарафҳои мустақил мебошад». Баъдан ба хулосае меояд, ки давлат ҳуқуқ дорад бо иродаи худ на танҳо меъёрҳои дохилидавлатӣ, балки «меъёрҳои ҳуқуқи берунии давлат», яъне ҳуқуқи байналмилалиро низ тағйир диҳад [5,с.348-349].

Ҳамин тавр, олимоне, ки ин назарияро ҷонибдорӣ мекунанд, моҳиятан, ҳуқуқи байналмилалиро ба манфиати соҳибихтиёрии давлат инкор менамоянд.

Консепсияи дуюми монистӣ, баръакс, ба манфиати ҳуқуқи байналмилалӣ соҳибихтиёрии давлатро инкор мекунад. Чунончи, ҳуқуқшиноси фаронсавӣ Ж. Сессел чунин мешуморид, ки «худи ғояи соҳибихтиёрӣ бо ғояи низоми ҳуқуқии байналмилалӣ мувофиқат намекунад» [13,с.14]. Ҷонибдорони ин назарияи монистӣ ҳуқуқи байналмилалиро ҳамчун тартиботи ҳуқуқии олие баррасӣ менамоянд, ки «майдони» ҳуқуқии дохилидавлатиро пурра ба худ тобеъ намудааст.

Яке аз асосгузорони назарияи баррасишаванда, Г. Келсен қайд намуда буд, ки тартиботи ҳуқуқии ягона бо иерархияи қатъии дохилӣ мавҷуд аст. Дар он меъёрҳои

ҳуқуқӣ бо тартиби мушаххаскунии мазмуни онҳо ҷойгиранд. Зинаи поёнӣ меъёрҳои инфиродӣ, яъне қарорҳои судӣ ва маъмурӣ аз рӯйи ҳолатҳои алоҳидаи мушаххас мебошанд. Ҳуқуқи байналмилалӣ бинобар сабаби дараҷаи ками мушаххасият дар муқоиса бо ҳуқуқи дохилидавлатӣ, дар ҳама ҳолат нисбат ба охирин бартарӣ дорад. Ҳуқуқи байналмилалӣ аз рӯйи объекти танзимнамоӣ ва соҳаи амал маҳдудият надорад [2,с.72, 81].

Г. Келсен давлатро ҳамчун корпоратсия, яъне гурӯҳи афроде баррасӣ менамояд, ки ба онҳо ҳуқуқ ҳамчун объекти ягона мансуб аст, монанди шахсе, ки дорои ҳуқуқ ва уҳдадориҳое мебошад, ки аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои афроди аъзои корпоратсия фарқ менамоянд. Ба андешаи ӯ, таносуби байни тартиботи ҳуқуқии байналмилалӣ ва давлатӣ ба таносуби тартиботи ҳуқуқии миллӣ ва меъёрҳои дохилии корпоратсия шабеҳ мебошад. Он масъала ки оё давлат соҳибихтиёр аст ё не, бо масъалаи он ки оё ҳуқуқи байналмилалӣ тартиботи ҳуқуқии аз ҳуқуқи миллӣ болотар аст ё не, мувофиқ мебошад. Дар маънои воқеии калима давлат соҳибихтиёр буда метавонад, агар консепсияи бартарияти ҳуқуқи дохилидавлатиро қабул намоем [14,с.719-720].

Ба назари мо, нодурустии чунин нуқтаи назар нисбати таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ возеҳ аст. Соҳибихтиёрии давлат волоияти давлатро дар дохили кишвар ва мустақилияти онро дар сатҳи байналмилалӣ ифода менамояд [18,с.55]. Он муносибати нигилистӣ-давлатиро нисбати ҳуқуқи байналмилалӣ, итоат накардани меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалиро аз тарафи давлат ва инкор кардани ҳуқуқи байналмилалиро дар назар надорад. Баръакс, қайд кардан мумкин аст, ки амали ҳуқуқи байналмилалӣ, ҳатто худи мавҷудияти он дар намуди муосир бидуни соҳибихтиёрии давлатҳо ғайриимкон мебошад. «Маҳз тавассути фаъолияти давлатҳо, ки дорои соҳибихтиёрӣ мебошанд, бамеъёрдарории муносибатҳои байналмилалӣ ва бавуҷудоии низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ имконпазир мегардад» [16,с.9]. Инкор кардани соҳибихтиёрии давлат, дарвоқеъ, ба инкор кардани ҳуқуқи байналмилалӣ оварда мерасонад.

Бояд қайд намуд, ки монистон аз нигоҳи ягонагии ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ ҳатто масъалаҳои амали бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ҳудуди давлатҳо, шаклҳо ва тарзҳои амалисозии ҳуқуқи байналмилалӣ дар доираи тартиботи ҳуқуқии дохилиро мавриди баррасӣ қарор намедоданд [2, с. 103]. Дар низоми ягона ҳуқуқи байналмилалӣ (дар баробари ҳуқуқи миллӣ) бевосита амал мекунад, чунки таносуби меъёрҳое, ки низоми ягонаро ташкил медиҳанд, ба таври истисно бо иерархияи санадҳои меъёрии ҳуқуқии ба он дохилшаванда муайян карда мешавад. Амали бевоситаи ҳуқуқи байналмилалӣ маънои онро дорад, ки қоидаҳои муқаррарнамудаи он барои мутобиқ шудан ба низоми ҳуқуқии дохилидавлатӣ ба тасҳеҳот ниёз надоранд. Механизми амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи дохилидавлатӣ зиёдатӣ мегардад, чунки таъиноти асосии он маҳз дар он аст, ки санадҳои меъёрии байналмилалиро муайян ва ба воқеияти ҳуқуқии давлат мутобиқ намояд.

Инкишофи мантиқии чунин андешаҳо бо назардошти бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ метавонад даъват ба пурра даст кашидан аз ҳуқуқэҷодкунии дохилидавлатӣ аз рӯйи ҳама масъалаҳои бо меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ танзимшаванда гардад. Худи имконияти чунин «ивазкунӣ» ба ғояи шиоркардаи монистон оиди ягонагии ҳуқуқи дохилӣ ва байналмилалӣ асос меёбад. Агар давлат механизми амалисозии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро дар соҳаи дохилидавлатӣ муайян ва муқаррароти ҳуқуқи байналмилалиро тасҳеҳу мутобиқ карда натавонад, пас зарурат дар меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ, ки ин функсияро иҷро менамоянд, аз байн меравад. Масалан, меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, ки дар фасли XII КҶ ҶТ мустаҳкам шудаанд, дар маврид меъёрҳои ҳуқуқии зиёдатӣ мебошанд, чунки тамоми таркибҳои ҷинояти дар он пешбинигардида ба ҳуқуқи байналмилалӣ маълуманд. Шахсоне, ки чунин кирдорҳои ҷиноятиро содир мекунанд, мумкин аст дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки мустақиман амал мекунанд, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шаванд.

Аммо, на ҳама олимоне, ки консепсияи монистиро ҷонибдорӣ мекунанд, проблемаҳои татбиқи бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар ҳудуди давлатҳо, инчунин шаклҳо ва тарзҳои амалисозии ҳуқуқи байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии давлатиро мадди назар намудаанд. Чунончи, А. Фердрос дар таҷрибаи давлатҳо мавҷудияти низомҳои гуногуни амалисозии дохилидавлатии муқаррароти ҳуқуқи

байналмилалиро эътироф намуда буд ва дар ин маврид қайд карда буд, ки интихоби ин ё он низом дар салоҳдиди давлатҳо қарор дорад [21,с.92].

Ин андешаҳо, албатта, ба назария оид ба ягонагии ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ, ки А. Фердросс низ онро ҷонибдорӣ мекард, мухолифат менамоянд. Назарияи таҳиянамудаи ӯро оиди таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ муаллиф монизми муътадил номид. Он дар заминаи эътирофи бартарияти меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ташаккул ёфтааст. А. Фердросс мазмуни назарияи баррасишавандаро шарҳ дода, қайд намуда буд, ки он тафовути ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатиро нигоҳ медорад, вале ҳамзамон, алоқамандии онҳоро дар низоми ҳуқуқии ягона дар асоси «конститутсияи иттиҳоди ҳуқуқии байналмилалӣ» ишора менамояд. Меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ асоси чунин низомро ташкил медиҳанд. Онҳо дар маснади сохти иерархии чунин низом қарор доранд. Меъёрҳои ҳуқуқи дохилӣ мумкин аст ба меъёрҳои байналмилалӣ мухолифат намоянд, вале мухолифат доимо хусусияти муваққатӣ дорад, чунки бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ ҳатмӣ мебошад [21,с.90].

Дар ин ҳол, А. Фердросс ғояҳоеро пешниҳод мекунад, ки ба мактаби реалистии ҳуқуқ наздик буда, амалан мавҷудияти ҳокимияти қонунгузор ва судиеро муқаррар менамояд, ки барои тамоми иттиҳоди давлатҳо умумӣ мебошад. Масалан, ӯ қайд менамуд, ки мақомоти салоҳиятдори байналмилалӣ ваколат доранд қонунро (аз ҷумла қонуни конститутсиониро) аз эътибор соқит ё амали онро боздорад, агар он ба ҳуқуқи байналмилалӣ мутобиқ набошад [21,с.91]. Бояд дар назар дошт, ки дар ин ҷо, таҳти ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқи байналмилалии «умумӣ» фаҳмида мешавад, ки муқарраროти алоҳидаи он мумкин аст барои ин ё он давлат ҳатмӣ набошад. Ғайр аз ин, ба андешаи муаллиф, бояд ба давлатҳо бинобар талаботи ҳуқуқӣ-байналмилалии онҳо имконияти дохил шудан ба он дода шавад ва амалисозии ҳуқуқҳои онҳо тавассути мурофиаи арбитражӣ ё судӣ, ҳатто бе розигии тарафи муқобил таъмин карда шавад [21,с.98].

Ҳамин тавр, А. Фердросс таҳти назорати байналмилалӣ ҷараён гирифтани меъёрэҷодкунии дохилидавлатиро, ки бо дахолат ба корҳои дохилии давлат наздик мебошад, эълон намуда, соҳибихтиёрии давлат ва принсипи дахлнопазириро инкор менамояд. Ҳамзамон, ӯ қайд менамояд, ки ин принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҷой доранд ва аз тарафи аксарияти давлатҳо эътироф мешаванд [21,с.98], ки мавқеи ӯро боз ҳам ихтилофнок мегардонад.

Дар адабиётҳо қайд мегардад, ки доктринаҳои монистӣ «ба воқеияти ҳуқуқии мавҷудияти давлатҳои соҳибихтиёр ва ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ мутобиқ намебошанд» [8,с.183]. Далели ҳамкории мутақобилаи ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ имкон намедиҳад, ки дар хусуси ягонагии онҳо дар доираи як низоми ҳуқуқӣ хулосабарорӣ намоем. Тибқи андешаи Е.Т. Усенко, алоқамандӣ ва ҳамкории падидаҳои мухталиф фарқияти онҳоро аз байн намебарад ва хусусан онҳоро шабеҳ намегардонад [20,с.139].

Дар танқиди монизм муфассал наистода (аз тарафи олимон алакай далелҳои асоснок муқобили нуқтаи назари монистӣ оварда шудаанд), чунин қайд менамоем. Асоси фалсафии ин консепсия детерменизми навъи хаттӣ мебошад, ки ба механитсизми асри XVIII наздик мебошад. Тавре ба назар мерасад, дар соҳаи ҳуқуқӣ танҳо детерменизми эҳтимолӣ мувофиқ мебошад, алалхусус вақте ки сухан дар хусуси таносуб ва ҳамкории падидаҳои мураккаб меравад, ки аз унсурҳо ва алоқамандиҳои зиёд таркиб ёфтаанд ва бешубҳа, ба инҳо бояд ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ мансуб доништа шаванд. Танҳо чунин муносибат имкон медиҳад, ки омилҳои зиёде, ки ба ташаккули ду низоми ҳуқуқӣ таъсир мерасонанд, ба инобат гирифта шуда, дуруст баҳо дода шаванд, инчунин қонуниятҳои асосӣ ва оқибатҳои иртиботи мутақобилаи онҳо ошкор карда шавад.

Дар робита ба ин, Р.А. Сетов қайд менамояд, ки «ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун низом ҷудо аз дигар падидаҳои сиёсию иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, аз дигар низомҳои ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқии дар баробари он амалкунанда ва ба инкишофи он таъсиррасонанда вуҷуд надорад» [15,с.723]. Монистон бошанд, ё давлат ва низоми ҳуқуқии миллиро ҷудо аз соҳаи ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ва робитаҳои берунаи байнидавлатӣ баррасӣ мекунанд, ё ин ки меъёрҳои ҳуқуқиро аз иродаи давлат ва муносибатҳои ҷамъиятӣ ҷудо менамоянд. Дар натиҷа, низоми сунъии идеалистӣ бо иерархияи қатъии муқарраროти меъёрӣ муқаррар карда мешавад, ки имконияти робитаи баръаксро (мутақобиларо) байни унсурҳои

таркибии он истисно менамояд. Бо назардошти озодии давлатҳо дар муайян кардани тарзҳои амалисозии меъёрҳои байналмилалӣ дар қаламрави онҳо ва ба сатҳи инкишофи ҳуқуқи дохилидавлатӣ вобаста будани мазмуни муқаррароти ҳуқуқӣ-байналмилалӣ, инчунин ҳолати муносибатҳои ҷамъиятие, ки барои танзими онҳо пешбинӣ гардидаанд, дуруст ҳисобидани ин нуқтаи назари монистон дар гумон аст.

Тавре Кибалник Л.Г. қайд менамояд, раҳо намудани консепсияи монистӣ аз мухолифатҳои ба он хос ва бо муваффақият инкишоф додани муқаррароти асосии ин консепсия бидуни дахолат ба ҷанбаи мафкуравии он дар хусуси низоми ҳуқуқии ягона ғайриимкон мебошад [8,с.183].

Нисбат ба проблемаи таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ назарияи дуалистӣ дурандешонатар ба назар мерасад. Танҳо мафҳуми дуалистии мақоми ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун низоми мустақил имконият медиҳад, ки он дар муқоиса бо низомҳои ҳуқуқии миллӣ таҳқиқ карда шавад ва дар маҷмуъ имкон медиҳад дар хусуси мавҷудияти шаклҳо ва тарзҳои амалисозии ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи амали ҳуқуқи дохилидавлатӣ ҳарф зада шавад.

Мутобиқи назарияи дуалистӣ ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ низомҳои ҳуқуқии алоҳидаро ташкил медиҳанд. Яке аз ҷонибдорони он, Х. Триппел чунин қайд намуда буд: «Ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ моҳиятан на танҳо соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ, балки инчунин тартиботи ҳуқуқии мухталиф мебошанд. Инҳо ду доирае ҳастанд, ки бо ҳам алоқаманд мебошанд, вале ҳеҷ вақт якдигарро истисно намекунанд» [9,с.273]. Барои назарияи дуалистӣ масъалаҳои асосӣ муайян кардани фарқият дар объектҳои танзимнамоӣ, субъектон ва сарчашмаҳои ҳуқуқ мебошад [2,с.52].

Баъзе муаллифон нуқтаҳои назари дуалистонро тавзеҳ дода, иброз медоранд, ки онҳо мустақилияти низомҳои ҳуқуқии баррасишавандаро мутлақ ҳисобида, имконияти ҳамкории ин ду низомро комилан инкор менамоянд.

Чунончи, В.Г. Буткевич қайд менамояд, «дуалистон ба таҳлили хусусиятҳои хосси ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ дода шуда, ба андозае онҳоро аз ҳад калон нишон доданд, ки имконияти ҷой доштани таносуби низомҳои ҳуқуқӣ ва унсурҳои онҳоро эътироф накарданд» [3,с.53]. Д.Б. Левин чунин мешуморад, ки дуалистон ҳарду низомро ҳамчун низомҳои пурра аз якдигар ҷудо таҷассум намуданд [10,с.198]. В.В. Гаврилов низ ҳамин нуқтаи назарро ҷонибдорӣ мекунад. Ӯ таҳаввулоти назарияи дуалистиро таҳқиқ намуда, камбудӣ ва заифии онро дар инкор кардани имконияти ҷой доштани ҳамкорӣ байни ҳуқуқи дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ қайд менамояд [14,с.43].

Аммо, чунин мулоҳизаҳо пурра ба воқеият мутобиқат намекунанд. Дуалистон, проблемаи алоқамандии ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатиро аз рӯйи самтҳои гуногун баррасӣ намуда, қайд карда буданд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ вазифаи худро иҷро карда метавонад, агар доимо барои кумак ба ҳуқуқи дохилӣ муроҷиат намояд [1].

Фаҳмиши дуалистии ҳамкории ҳуқуқи байналмилалӣ бо дохилидавлатӣ таҷассумгари созиши зарурӣ байни соҳибихтиёрии давлат ва ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад, ки ҳангоми он, бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ таъмин шуда метавонад.

Даъво дар хусуси он ки ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ мустақил буда, ҷузъи низоми том намебошанд, имконият намедиҳад, ки дар бораи бартарияти яке аз ин маҷмуаҳои меъёрӣ ҳарф занем. Ҳамчун низомҳои мустақил, ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ ба сифати низомҳои дар як сатҳ қарордошта баромад мекунанд. Бинобар ин, аз нуқтаи назари методологияи низомнокӣ дар мақоми се низом – ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ ва муносибатҳои аз тарафи онҳо танзимшаванда – ҷустуҷӯ кардани низоми аввалин ва дувумин, асосӣ ва дуюминдараҷа аз бисёр ҷиҳат аҳамияти илмӣ надорад. Низомҳои баробарсатҳ на алоқамандии мартаботӣ, балки ҳамоҳангӣ доранд.

В.В. Гаврилов шояд бо такя ба чунин мулоҳизаҳо қайд менамояд, ки дар ин маврид бояд дар хусуси «волоияти параҳуқуқии (параюридикии) ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба дохилидавлатӣ» ҳарф зада шавад [6,с.42]. Муаллиф мазмуни калимаи «параюридикӣ»-ро намекушояд, аммо дар ин маврид ин калима маънои онро дорад, ки бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба дохилидавлатӣ дуршавӣ аз ҳуқуқ ё вайронкунии ҳуқуқ мебошад [7,с.445].

Бо чунин нигоҳ ба масъалаи матраҳгардида розӣ шуда наметавонем. Волоияти иерархиявии ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун вайронкунии ҳуқуқ баррасӣ шуда наметавонад.

Аз нуқтаи назари дуалистон, ҳуқуқи байналмилалӣ «дар заминаи худ принсипе дорад, ки иродаи давлат ба он тобеъ мебошад» [1,с.31]. Ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ба истилоҳ бо иродаи умумии давлатҳо вобаста дониста мешавад, ки дар созишномаи ҳуқуқташкилдиҳанда ифода меёбад. Давлат ба иродаи умумӣ тобеъ мебошад, «аммо ба зиммаи он ба ғайр аз он чизе, ки он ба зиммаи худ гузоштааст, чизи дигар вогузоштан мумкин нест» [1,с.53].

Дар ҳақиқат, ҳам ҳуқуқи дохилидавлатӣ ва ҳам байналмилалӣ аз иродаи ҳамин давлат ё маҷмуи иродаҳои давлатҳо вобастагӣ доранд. Маҳз давлатҳо ҳуқуқро (аз ҷумла ҳуқуқи байналмилалиро) ба вуҷуд меоранд, на ин ки баръакс. Вақте ки давлат шартномаи байналмилалиеро қабул менамояд, ки барои амалисозии дахлдори муқаррароти он бояд ба қонунгузории дохилии ин давлат тағйирот ворид карда шавад, ин кор бо назардошти талаботи объективии танзими муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ ва зарурати аз тарафи ин давлат эътирофшудаи такмили қонунгузории худ анҷом дода мешавад.

Аз нуқтаи назари дуализм, агар таъсири меъёрҳои ҳуқуқи дохилиро ибтидоӣ ном бурдан мумкин бошад, пас ҳангоми ҷой доштани меъёрҳои ҳуқуқии хусусияти байналмилалидоштаи аллакай амалкунанда, давлат наметавонад аҳамияти бартарияти онҳоро нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқи дохилӣ эътироф накунад [8,с.184]. Дар ҷараёни ташаккули меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ давлатҳо принсипҳо ва муқаррароти қонунгузории дохилии худро ба роҳбарӣ гирифта, таҳия гардидани ҳуҷҷатеро, ки ба асосҳои сохти конститутсионии онҳо мухолифат намояд ё ворид кардани тағйироти ҷиддиро ба ҳуқуқи дохилидавлатӣ талаб намояд, намегузоранд [7]. Ба ибораи дигар, давлат уҳдадории байналмилалиро бо назардошти хусусиятҳои хосси танзими муносибатҳои дахлдор дар қонунгузории худ ва имконияти тағйироти минбаъдаи қонунгузории он бо мақсади амалисозии меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалии қабулшаванда, ба зиммаи худ мегирад.

Ҳамин тавр, консепсияи муосири дуалистии таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ бо мавҷудияти ду низоми ҳуқуқии баробараҳамият ва мустақил – байналмилалӣ ва миллӣ – бо сарчашмаҳо, тарзҳои ташаккулёбии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва дигар тавсифоти мухталиф, ҳамкории зичи низомҳои ҳуқуқии зикршуда, бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ дар сурати коллизияи меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи дохилидавлатӣ асоснок карда мешавад [8,с.185].

Назарияи дуалистӣ дар сатҳи қонунгузорӣ дар конститутсияҳои аксарияти давлатҳо ба расмият дароварда шудааст [11]. Ғайр аз ин, чунин фаҳмиши таносуби низомҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллӣ дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ инъикос ёфтааст. Чунончи, м. 27 Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳои байналмилалӣ с. 1963 муқаррар мекунад, ки «иштирокчӣ ба сифати асоси аз тарафи он иҷро нагардидани шартнома ба муқаррароти ҳуқуқи дохилии худ истинод оварда наметавонад» [17,с.73]. Ҳамзамон бо ин, дар Эъломия оид ба принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки ба муносибатҳои дӯстона ва ҳамкории байни давлатҳо мутобиқи Оинномаи СММ с. 1970 дахл доранд, принсипи баробарии соҳибихтиёрӣ пешбинӣ шудааст, ки тибқи он, ҳар як давлат низоми ҳуқуқии худро мустақилона ташкил менамояд ва тартиби ҳамкории онро бо ҳуқуқи байналмилалӣ муайян мекунад. Принсипи иҷрои бовиҷдононаи уҳдадории байналмилалӣ, ки бахусус, дар Санади ниҳоии САҲА с. 1975 мустаҳкам шудааст, ҳуқуқи соҳибихтиёрии давлатҳоро дар муқаррар кардани қонунҳои худ мувофиқи уҳдадориҳои байналмилалии ба зиммаи худ қабулкарда пешбинӣ менамояд.

Доктринаи муосири таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ, ки дар илми ҳуқуқи байналмилалӣ ташаккул ёфтааст, моҳиятан, ҳамчунин дуалистӣ мебошад.

Бо вуҷуди ин, баъзе муаллифон дар мавқеи ягонагии ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ барои он истодагарӣ мекунанд, ки робитаи зичи ин низомҳои меъёриро баён намоянд. Дар асоснокկунии ин нуқтаи назар онҳо ба қ. 3 м. 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истинод меоваранд, ки дар он чунин қайд гардидааст: «Санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои

ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда мутобиқат накунанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд».

Хлестов О.Н. чунин мешуморад, ки «айни замон гузаштан ба назарияи монистӣ бо эътирофи бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба дохилидавлатӣ мувофиқи мақсад мебошад», чунки монизм «амалан» аз тарафи қонунгузор дар Конститутсия эътироф шудааст [22,с.55].

Меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалиро баъзан қисми ҳуқуқ ё қонунгузории миллӣ ном мебаранд [12], ки албатта, бояд ягонагии ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатиро дар назар дошта бошад.

Аксарияти олимон, бо такя ба меъёри конститутсионии ишорашуда, ба хулосае меоянд, ки санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ сарчашмаи ҳуқуқи дохилидавлатӣ мебошанд [19]. Ин нуқтаи назар низ дар таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилидавлатӣ мавқеи монистиро инъикос менамояд, чунки ягонагии сарчашмаҳои ҳуқуқро муқаррар карда, эътироф накардани ягонагии низоми меъёрҳои дар онҳо пешбинишуда номумкин мебошад.

Ба андешаи В.А. Вдовин [4,с.28] ва М.Н. Марченко, чунин андешаҳо ба тафсири нодурусти ифодаи конститутсионӣ асос ёфтаанд. Дар хусуси эътирофи назарияи монистӣ замоне ҳарф задан мумкин мебуд, ки агар қ. 4 м. 15 Конститутсияи ФР (ба муқаррароти қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҶТ шабеҳ мебошад) мутобиқи муқаррароти дахлдори Конститутсияҳои Испания, ҶФО ва Украина пешбинӣ мегардид, ки дар онҳо махсус қайд карда мешавад, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ қисми ҳуқуқ (ҶФО) ё қонунгузорӣ (Испания, Украина) мебошанд [15,с.735, 739]. Тибқи андешаи ин олимон, муқаррароти Конститутсия оиди «қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил додани санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ» маънои ба таркиби ҳуқуқи миллӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дохил кардани меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалиро надорад. Дар ин меъёрҳо, ки барои дарки таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ аҳамияти муайянкунанда доранд, сухан дар хусуси амали муқаррароти ҳуқуқи байналмилалӣ танҳо дар низоми ҳуқуқии миллӣ меравад.

Мо андешаи олимони номбурдаро қобили қабул намедонем ва қайд менамоем, ки муқаррароти қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҶТ маҳз асоси ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф кардани санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофкардаи Тоҷикистон баромад мекунад. Ҳамзамон қайд менамоем, ки тибқи моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», «санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, пас аз интишори расмӣ мавриди амал қарор мегиранд ва **бевосита амал мекунанд**». Дар меъёри ишорашуда ибораи «бевосита амал мекунанд» маънои онро дорад, ки санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бевосита иштирок намуда, барои татбиқ кардани онҳо зарурати қабул намудани санади иловагии дохилидавлатӣ лозим намебошад. Мақомоти ҳуқуқтатбиққунанда ҳангоми қабули қарори дахлдор метавонад ҳамчун асос бевосита дар он ба муқаррароти мушаххаси санади ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон ишора намояд. Бо назардошти гуфтаҳои боло, мо санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофгардидаро сарчашмаи ҳуқуқи Тоҷикистон мешуморем ва барои ба чунин сифат эътироф кардани онҳо муқаррароти қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҶТ ва м. 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ»-ро кифоя меҳисобем.

Муқарриз: Сафарзода Анвар Ислом –д.и.ҳ., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Анцилотти Д. Курс международного права / Д.Анцилотти.– М., 1961. - Т. 1. - С. 31, 42, 72-73; Международное публичное право. Отв. ред. К.А. Бекяшев. – С. 119; Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л.П. Ануфриева. – М., 2002. – С. 326.
2. Блищенко И.П. Международное и внутригосударственное право / И.П. Блищенко. –М., 1960, - С. 46, 52, 53, 72, 81, 103; Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л.П. Ануфриева. - М., 2002. -С. 328.
3. Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права / В.Г. Буткевич. -Киев, 1981.— С. 53.

4. Вдовин В.А. Имплементация международно-правовых норм в уголовном нраве Российской Федерации (вопросы Общей части). Дисс…. кан. юрид. наук / В.А. Вдовин. - М., 2006г., -С. 28.
5. Гегель. Сочинения. Т. 7. - М.; Л., 1934, - С. 348-349.
6. Гаврилов В.В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине / В.В. Гаврилов // Московский журнал международного права. – 2001. - № 2. - С. 42-43.
7. Гаврилов В.В. Международная и национальные правовые системы: понятие и основные направления взаимодействия: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / В.В. Гаврилов. -Казань, 2006.
8. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право: понятие, задачи и принципы / А.Г Кибальник. - СПб., 2003. -С. 183, 185.
9. Курс международного права. В 7 т. Т. 1. - М., 1989. – С. 273.
10. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права / Д.Б. Левин. - М., 1974. - С. 198.
11. Лукашук И.И. Конституции государств и международное право / И.И. Лукашук. - М., 1993. – С. 12-25; Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб / М.Н. Марченко. – М., 2005. –С. 735.
12. Лукашук И.И. Международное право в судах государств / И.И. Лукашук. - СПб., 1993. – С. 283; Волжсикина В.М. Нормы международного права в российском уголовном процессе / В.М. Волжсикина. - СПб., 2001. – С. 68; Общая теория государства и права. В 2-х т. Т. 2. Под ред. М.Н. Марченко, - М., 2000. - С. 248-249, 747.
13. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. –М., 1982.- С. 14.
14. Марченко М.Н. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. / М.Н. Марченко. - Том 1. Теория государства. Отв. ред. М.Н. Марченко. - М.: Издательство «Зерцало», 2000. - С. 719-720.
15. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб./ М.Н. Марченко. - М., 2005. - С. 723.
16. Международное право и советское законодательство. Науч. ред. и сост. Г.И. Курдюков. - Казань, 1991. -С. 9.
17. Международное право в документах. 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. - С. 73.
18. Общая теория государства и права. В 2-х т. Т. I. Отв. ред. М.Н. Марченко. -М., 2000. -С.98; Международное публичное право. Отв. ред. К.А. Бекяшев. -С.101; Международное право. Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. -М., 2004. –С.55.
19. Трунцевскнй Ю.В. Нормы международного права как источник российского уголовного права: дисс.... канд. юрид. наук. -Рязань, 1995. -С.45; Уголовно-процессуальное право / Ю.В. Трунцевскнй. Под ред, Г.П, Химичевой, О.В. Химичевой. – М., 2004. - С. 34; Теория государства и права. Под ред. А.Б. Венгерова. - Ч. 1. – М., 1995. - С. 200; Богуш Г.И. Понятие коррупции в международном праве и российском законодательстве / Г.И. Богуш // Вестник Моск, ун-та. Сер. 11. Право. - 2004. -№2. -С. 78; Иванов С.А. Применение Конвенций МОТ в России в переходный период, Некоторые проблемы / С.А. Иванов // Государство и право. - 1994. -№7-8. - С. 72.
20. Усенко Е.Т. Формы регулирования социалистического международного разделения труда / Е.Т. Усенко. -М., 1965. – С. 139.
21. Фердросс А. Международное право / А.Фердросс. - М., 1959. - С. 92.
22. Хлестов О.Н. Международное право и Россия / О.Н. Хлестов // Московский журнал международного права. - 1994. - № 4. –С. 55.

ТАНОСУБИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА МИЛЛӢ

Раванди ҷаҳонишавӣ ва рушди муносибатҳои ҳуқуқии байнидавлатиро ба инобат гирифта, метавон гуфт, ки барои марҳилаи муосири инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ батанзимдарории ҳарчи бештари муносибатҳое хос мебошад, ки аз ибтидо мавзуи танзими ҳуқуқи дохилидавлатиро ташкил медоданд. Таносуби ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва миллӣ дар замони муосир яке аз масъалаҳои мубрам ба ҳисоб меравад. Муаллиф дар мақола қайд менамояд, ки шароити муосири рушди ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ ва давлатҳои хориҷӣ талаб менамояд, ки Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалӣ ва давлатҳои хориҷӣ ҳамкорӣ намуда, қонунгузории худ, алалхусус қонунгузории ҷиноятии худро ба талаботи санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда ва принсипҳои фаъолияти мутақобила бо давлатҳои хориҷӣ мутобиқ намояд. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таносуби ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва миллӣ баррасӣ гардида, алоқамандии низомҳои ҳуқуқии мазкур муайян карда шудааст. Бо назардошти гуфтаҳои боло, мо санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофгардидаро сарчашмаи ҳуқуқи Тоҷикистон мешуморем ва барои ба чунин сифат эътироф кардани онҳо муқаррароти қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҶТ ва м. 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ»-ро кифоя меҳисобем.

Калидвожаҳо: татбиқ, меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, қонунгузории миллӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, ҳуқуқи дохилидавлатӣ, низоми ҳуқуқӣ.

СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО УГОЛОВНОГО ПРАВА

Принимая во внимание процесс глобализации и развитие межгосударственных правоотношений, можно сказать, что современный этап развития международного права характеризуется регулированием все большего числа отношений, которые с самого начала были предметом внутриправового регулирования. Соотношение международного и национального уголовного права является одним из важнейших вопросов современности. Автор в статье отмечает, что современные условия развития сотрудничества с международными организациями и зарубежными странами требуют от Таджикистана сотрудничества с международными организациями и зарубежными странами и адаптации своего законодательства, особенно уголовного законодательства, к требованиям признанных международно-правовых документов и принципам взаимодействия с зарубежными странами. В данной статье рассматриваются вопросы соотношения международного и национального уголовного права, а также определяется взаимосвязь данных правовых систем. Учитывая изложенное, источником права

Таджикистана считаем общепризнанные международно-правовые документы, а для признания их в качестве таковых положения части 3 статьи 10 Конституции Республики Таджикистан и считаем достаточной статью 10 Закона Республики Таджикистан «О нормативных правовых актах».

Ключевые слова: имплементация, уголовно-правовые нормы, нормы международного права, национальное законодательство, международное право, внутреннее право, правовая система.

RETIO BETWEEN INTERNATIONAL AND NATIONAL CRIMINAL LAW

Taking into account the process of globalization and the development of interstate legal relations, it can be said that the current stage in the development of international law is characterized by the regulation of an increasing number of relations that from the very beginning were the subject of internal legal regulation. The ratio of international and national criminal law is one of the most important issues of our time. The author in the article notes that the current conditions for the development of cooperation with international organizations and foreign countries require Tajikistan to cooperate with international organizations and foreign countries and adapt its legislation, especially criminal legislation, to the requirements of recognized international legal documents and the principles of interaction with foreign countries. This article discusses the relationship between international and national criminal law, and also determines the relationship of these legal systems. Taking into account the above, we consider the generally recognized international legal documents as the source of the law of Tajikistan, and to recognize them as such, the provisions of part 3 of Article 10 of the Constitution of the Republic of Tajikistan and consider Article 10 of the Law of the Republic of Tajikistan "On Normative Legal Acts" to be sufficient..

Keywords: implementation, criminal law norms, international law norms, national legislation, international law, domestic law, legal system.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Камолов Хуршедулло Субҳонқулович*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **kamolov.kh@icloud.com.** Телефон: **554-45-29-29**

Сведение об авторе ***Камолов Хуршедулло Субхонкулович*** – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **kamolov.kh@icloud.com**. Телефон: **(+992) 554-45-29-29**

Information about the author ***Kamolov Khurshedullo Subkhonkulovich*** **-** Tajik National University, Assistant of the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: **kamolov.kh@icloud.com**. Phone: **(+992) 554-45-29-29**

УДК: 348.15

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ШАРТНОМАИ СУҒУРТАИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ

Фархудинов Ҷ.И.
Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ

Соҳаи кишоварзӣ ва истфодаи дурусти заминҳои таъиноти кишоварзӣ, чун дигар соҳаҳои хоҷагии халқ дар рушди иқтисодиёти миллӣ ва расидан ба яке аз ҳадафҳои стратегии кишвар аҳамияти муҳимро касб кардааст. Зеро муносибатҳои заминдорӣ аз давраи эҳёи ҷомеаи инсонӣ то кунун дар ҳаёт нақш ва мақоми хосса доранд.

Замин, пеш аз ҳама, сарчашмаи бо неъматҳои истеъмолӣ қонеъ гардондани талаботи инсонӣ ҳисоб ёфта, бахри баланд бардоштани дараҷаи иқтисодиёти кишвар аҳамияти калон дорад. Тазаккур бояд дод, ки замин дар ҳамбастагӣ бо дигар соҳаҳо (саноат, нақлиёт, савдо, сохтмон ва ғ.) ба вуқуъ пайваста, батадриҷ ташаккул ва инкишоф ёфта истодааст. Вале андешаҳое вуҷуд доранд, ки соҳаи кишоварзӣ ва истифодабарии замин, гарчанде соҳаи нахуст дар ҳалқаи хоҷагии халқ ба шумор равад ва ҳазорсолаҳо пештар аз саноат эҳё гардида бошад ҳам, аммо нисбатан ба саноат ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ тамоюли ақибмонӣ дорад [8].

Сабабу омилҳои ақибмонии соҳаи кишоварзӣ зиёд ва гуногун мебошанд. Ба андешаи мо, яке аз омилҳои асосии ба таври зарурӣ рушд наёфтани соҳа ва аз ҷониби хоҷагидорон ба даст наовардани ҳосили дилхоҳе, ки дар нақша доранд, ин ба таври зарурӣ истифода нагардидани қитъаҳои заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба шумор меравад. Ҳоло он ки фарҳанги баланди истифодабарии замин пайваста зери таваҷҷуҳи роҳбарияти давлату Ҳукумат қарор дорад.

Бо мақсади баланд бардоштани фарҳанги заминистифодабарӣ аз ҷониби Ҳукумати кишвар стратегияҳо, консепсияҳо, барномаҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул ва мавриди амал қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, “Барномаи ислоҳоти аграрии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020” қабул карда шуд.

Тибқи таҳлилҳо, қисме аз заминҳое, ки қаблан барои кишти зироатҳо истифода мешуданд, ҳоло бинобар сабаби тағйирёбии иқлим, сари вақт киштгардон нашуданд, истифодабарии заминҳо бе риояи талаботҳои агротехникӣ ва як қатор омилҳои дигари манфӣ аз истифодабарии минбаъда бозмондаанд, ки ин ҳолат дар натиҷа ба соҳаи кишоварзӣ ва дар маҷмуъ ба иқтисодиёти кишвар таъсири манфии худро расонида истодааст.

Ҳамаи ин омилҳо асос барои ба вуҷуд омадани муносибатҳои суғуртавиро дар соҳаи кишоварзӣ, бахусус истифодабарии заминҳои таъиноти кишоварзӣ тақозо карда истодааст. Аммо тазаккур бояд дод, ки ҷиҳати роҳандозӣ кардани суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ заминаҳои ҳуқуқӣ ба таври назаррас кофӣ намебошанд. Гузашта аз ин, мушкилоти дигаре, ки ба рушди муносибатҳои ҳуқуқии суғуртавӣ дар соҳаи кишоварзӣ сабаб гаштааст, ин дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ба таври кофӣ ифода наёфтани паҳлуҳои дақиқи илмӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, аграрӣ ва ғайра ҳисоб меёбад.

Танҳо дар илми ҳуқуқ ақидаҳои муҳим дар масъалаи генезиси муносибатҳои ҳуқуқӣ бештар ифода ёфтаанд, ки вобаста ба ин дар байни олимон мавқеъҳои гуногун мавҷуданд. Олимон бар он андешаанд, ки яке аз омилҳои ба вуҷуд омадани муносибатҳои ҳуқуқӣ дар дилхоҳ соҳа ин ба таври ҳатмӣ мавҷуд будани заминаҳои ҳуқуқиро тақозо мекунад. Ҳамзамон, оид ба ин масъала қайд карда мешавад, ки мушкилоти ба миён омадани муносибатҳои ҳуқуқӣ бояд бо назардошти ҳамон мавқее, ки дар ҷараёни иҷрои муносибатҳои ҳуқуқӣ, “агар муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамчун предмети танзими ҳуқуқӣ гашта бошанд, ин муносибатҳо аз аввал дар шакли ҳуқуқӣ ба миён меоянд” [10], ибрози андеша кардаанд.

Муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ дорои зина ва марҳилаҳои муайяни ҳуқуқӣ мебошанд, ки байни олимону муҳаққиқон пайваста зери таваҷҷуҳи хосса қарор доранд.

Ин марҳилаҳо аз асосҳои бавуҷудоӣ, тағйирёбӣ ва қатъшавии муносибатҳо иборат мебошанд. Марҳилаи якуми муносибатҳо заминаи ҳуқуқиро барои рушду инкишофи

минбаъдаи ҳамкориҳо гузошта, дигар марҳилаҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ (тағйирёбӣ ва қатъшавии муносибатҳо) аз ин марҳила вобастагии зич доранд.

Агар дар ин марҳила шарту шароити муносибатҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳо ва дигар масъалаҳои муҳим ба таври назаррас омодаву таҳия ва ҳамоҳанг нашуда бошанд, пас ин ҳолат таъсири манфии худро ба ду марҳилаи боқимонда гузошта, ин ҳолат метавонад ҳатто ба ташаккул ва рушди минбаъдаи муносибатҳо хотима бахшад. Бинобар ин аз марҳилаи якум, яъне асосҳои бавуҷудоии муносибатҳо рушди минбаъдаи ҳамкориҳо вобастагии зич дорад.

Марҳилаи якуми муносибатҳои ҷамъиятӣ, яъне асосҳои бавуҷудоии муносибатҳо дар асоси принсипи озодии шартнома, ки ифодаи расмии худро дар моддаи 3 КГҶТ ёфтааст, сарчашма мегирад. Мазмуни принсипи мазкур бошад, ифодаи расмии худро дар моддаи 453 КГҶТ ёфтааст, ки тибқи он шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дар бастани шартнома мустақил мебошанд. Гузашта аз ин, мазмуни принсипи мазкурро мо метавонем дар меъёрҳои дигари қонунгузории граждани̇ барьало мушоҳида намоем. Масалан, мазмуни меъёрҳои боби 28 КГҶТ, ки тағйир ва бекор кардани шартномаро муқаррар кардааст. Ақидае вуҷуд дорад, ки тибқи он зинаҳои муносибатҳои ҳуқуқиро ҳамчун модели назарияи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳисоб намудан зарур аст [2]. Яке аз муҳаққиқони рус А.П. Дудин диалектикаи муносибатҳои ҳуқуқиро чунин муқаррар карда, қайд кардааст, ки “муносибатҳои ҳуқуқӣ ин ҷараёне мебошад, ки ҳар як ҷузъи таркибии он бо дигар ҷузъҳои таркибӣ дар алоқамандии зич қарор дорад ва ин алоқамандӣ, дар маҷмуъ, мунсибатҳои ҳуқуқиро ташкил медиҳанд” [5].

Асосҳои ба миён омадани муносибатҳои ҳуқуқиро муҳаққиқон гуногун ифода намудаанд. Мутобиқи моддаи 8 КГҶТ, яке аз асосҳои ба миён омадани ҳуқуқу уҳдадориҳои гражданӣ аз шартномаҳо ва аҳдҳое, ки хилофи қонунгузорӣ намебошанд, сарчашма гирифта, амал мекунанд. Албатта, ҳама гуна аҳдҳо ва муносибатҳои шартномавие, ки хилофи қонунгузорӣ намебошанд ва аз рӯйи мавзуи онҳо ҷонибҳо ба созиш омадаанд, метавонанд ҳамчун сарчашмаи пайдо шудани муносибатҳои ҳуқуқӣ гарданд. Гузашта аз ин, тибқи назарияи пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ, фактҳои ҳуқуқӣ яке аз асосҳои ба миён омадани муносибатҳои ҳуқуқӣ низ шуда метавонанд. Фактҳои ҳуқуқӣ ин ҳолатҳои воқеии ҳаётӣ мебошанд, ки ба онҳо меъёрҳои ҳуқуқ пайдоиш, тағйир ва қатъи муносибатҳои ҳуқуқиро вобаста мекунанд [12]. Фактҳои ҳуқуқӣ дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, аз як тараф, ҳолати ҳаётӣ буда, аз тарафи дигар, дар меъёрҳои ҳуқуқ ба онҳо ишора карда мешавад.

Фактҳои ҳуқуқӣ дар иртибот бо иродаи инсон ба ҳодиса ва амал ҷудо мешавад: ҳодиса ин факти ҳуқуқие мебошад, ки новобаста аз иродаи инсон пайдо мешавад (вафоти инсон, ҳодисаҳои фавқулода, ҳодисаҳои табиӣ ва ғ); амал ин факти ҳуқуқие мебошад, ки ба иродаи инсон вобаста буда, пайдо мешавад. Оқибатҳои ин муносибатҳои ҳуқуқӣ байни иштирокчиён заминаро барои ба вуҷуд овардан, тағйир додан ё қатъ гардонидани муносибатҳо бунёд месозад. Масалан, бастани ақди никоҳ, шартномаи меҳнатӣ ва ғайра.

Муносибатҳои ҳуқуқӣ, чуноне ки маълум шуд, худ аз худ дар фазои хушку холӣ ба вуҷуд намеоянд. Яке аз сабабу омилҳои дигари ба вуҷуд омадани муносибатҳои ҳуқуқиро моликият ташкил медиҳад.

Аммо ин муносибатҳо дар кадом шакле, ки пайдо шудаанд, бояд ҳатман бо меъёрҳои қонун мавриди танзим қарор дода шаванд. Дар ин хусус О.А. Красавчиков қайд мекунад, ки “дар тамоми муносибатҳои ҳуқуқӣ меъёрҳои қонун дида мешаванд ва он, фактҳои алоҳидаро асоси ҳаракати муносибатҳои ҳуқуқӣ эътироф менамояд” [7]. Ю.И. Гревсов қайд мекунад, ки “ҳеҷ як муносибатҳои ҷамъиятиро берун аз субъектҳои он тасаввур кардан ғайриимкон аст, маҳз субъектҳо бо амали худ ба муносибатҳои ҳуқуқӣ ворид гардида, иштирокчии ин муносибатҳо мегарданд. Танҳо аз ҳамин гуна мавқеъҳо хулоса баровардан мумкин аст, ки чӣ гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ пайдо мешаванд” [4].

Меъёрҳои қонун дар он маврид мавқеи худро дар дилхоҳ муносибатҳои ҳуқуқӣ мустаҳкам карда метавонанд, ки дар ин муносибатҳо далелҳо мавҷуд бошанд. Далелҳои ҳаётӣ, ки оқибатҳои ҳуқуқиро дар хусуси ба вуҷуд овардан, тағйир додан ё қатъ шудани муносибатҳои дақиқ асос мегузоранд, далелҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд [4]. Танҳо аз мавқеъ ва далелҳои асоснок метавонем дарк намоем, ки аз куҷо ва чӣ гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ пайдо мешаванд, тағйир мeёбанд ва ё қатъ мегарданд.

С.С. Алексеев, қайд кардааст, ки “далели ҳуқуқӣ ин ифодагари ҳаёти аслӣ дар асоси шакли абстрактии меъёри қонун ба ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шахсону ташкилотҳо” мебошад [1]. Гузашта аз ин, қайд кардааст, ки дар бештар маврид оқибатҳои ҳуқуқӣ бунёдгари далелҳо ҳастанд ва маҷмуи далелҳо дар натиҷа таркиби ҳуқуқиро ташкил медиҳанд [1].

Қисми дигари олимону муҳаққиқон асоси ба вуҷуд омадани муносибатҳои ҳуқуқиро дар ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳои шартнома медонанд. Мутобиқи моддаи 328 КГҶТ аз рӯйи уҳдадорӣ як шахс (қарздор) бояд ба фоидаи шахси дигар (кредитор) амали муайянеро анҷом диҳад. Масалан, молу мулкашро ба ӯ диҳад, корро иҷро кунад, пул супорад ва ғайра ё аз иҷрои ягон амал худдорӣ намояд. Кредитор бошад, ҳақ дорад аз қарздор иҷрои уҳдадориҳояшро талаб намояд. Уҳдадориҳо бояд ба таври дахлдор мутобиқи шартҳои ӯҳдадорӣ ва талаботи қонун ва дигар санади ҳуқуқӣ иҷро карда шаванд ва ҳангоми набудани чунин шарт ва талабот мутобиқи анъанаҳои муомилоти корӣ ё талаботи муқаррарии пешниҳодгардида анҷом дода шаванд (м. 330 КГҶТ).

Радди яктарафаи иҷрои уҳдадорӣ ва яктарафа тағйир додани шартҳои он, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбинӣ намудаи қонун ё шартнома иҷозат дода намешавад. Радди яктарафаи иҷрои уҳдадорӣ, ки ба амал баровардани фаъолияти соҳибкории тарафҳо алоқаманд аст, инчунин яктарафа тағйир додани шартҳои чунин уҳдадорӣ танҳо дар ҳолатҳои пешбининамудаи шартнома, агар дар қонун ё моҳияти уҳдадорӣ тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад, иҷозат дода мешавад. Олимону муҳаққиқон дар самти тағйирёбии муносибатҳои шартномавӣ фикру андешаҳои гуногун доранд.

Масалан, Е.Е. Миронес тағйирот дар шартномаро амали ихтиёрии шахсони ваколатдор меномад. Ӯ қайд мекунад, ки ин шахсон метавонанд (бевосита ё бавосита) барои дар оянда ё аз лаҳзае, ки шартнома ба имзо расидааст, дар бандҳои муайяни шартнома ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳоро дар хусуси ворид намудани тағйирот ё ивази яке аз тарафҳо дар шартнома дарҷ намоянд [9]. Бекор кардан ё тағйир додани шартнома танҳо дар мавриди ба миён омадани уҳдадорӣ пайдо мешавад. Агар маълум карда шавад, ки шартнома ҳоло баста нашудааст ё аз ҷониби мақомотҳои дахлдор беъэтибор дониста шудааст, пас мақомоти салоҳиятдорро зарурият ба миён меояд, ки аз қонеъ гардонидани даъво дар хусуси ворид намудани тағйиру иловаҳо ё бекор кардани шартнома худдорӣ намояд. Зеро дар ин маврид ҷонибҳои шартнома ба муносибатҳое, ки аз мазмуни шартнома ҳосил шудааст ва ҳамчун объекти шартнома маҳсуб меёбад, вуҷуд надорад.

Марҳилаи дуюми муносибатҳои ҳуқуқиро, чуноне ки дар боло қайд карда шуд, тағйирёбии муносибатҳо дар шартнома ташкил медиҳад, ки аҳамияти муҳим дорад. Зеро дар ин марҳила ҷонибҳои шартнома кӯшиш менамоянд, ки аз ҳуқуқу манфиатҳои худ, ки аз мазмуну моҳияти шартнома ҳосил шудааст, истифода намоянд. Асоси тағйирёбии муносибатҳои шартномавӣ гуногун шуда метавонанд, ки қисми зиёди ин ҳолатҳоро қонунгузорӣ аллакай муқаррар кардааст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ба тағйир ёфтани муносибатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла муносибатҳои ҳуқуқи суғуртавӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда нашудааст, ҳол он ки тағйирёбӣ мисли бавуҷудоӣ ва қатъшавии муносибатҳо яке аз марҳилаҳои муҳим дар рушди муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳисоб меёбад.

Л.А. Бабалян зери мафҳуми шартнома “созиши шахсонеро дар назар дорад, ки ҷиҳати муқарраркунӣ, танзимкунӣ ва қатъшавии муносибатҳо, ки ба таъиноти аслии иҷтимоии ҷомеа таъсир намерасонаду ба таъмини ташкили шаҳрвандон равона шудааст” [2], ба қалам додааст.

С.Ф. Кечекян бошад, фактҳои ҳуқуқиро ҳамчун сабаби ба миён омадан ва тағйир ёфтани муносибатҳои ҳуқуқӣ тавсиф кардааст [6].

Дар муносибатҳои суғуртавӣ бошад иваз шудани фоидагиранда яке аз сабаби тағйир ёфтани шартнома ва муносибатҳое, ки аз мазмуни шартнома ҳосил шудааст, фаҳмида мешавад.

Дар адабиёт ақидаҳое вуҷуд доранд, ки муносибатҳои шартномавиро мо набояд, ҳатман аз ин се марҳила (бавуҷудоӣ, тағйирёбӣ ва қатъшавӣ) иборат шуморем. Зеро қисме аз муносибатҳо ба вуҷуд меоянду қатъ мегарданд, яъне ба марҳилаи тағйирёбӣ намерасанд. Ин ҳолатҳо, ҳатто дар шартномаҳое, ки мазмунан ва ҳамаҷониба таҳлилу баррасӣ ва имзо шудаанд, дида мешаванд.

Вале ба андешаи мо, ин ҳолатҳоро дар муносибатҳои ҳуқуқии суғуртавӣ қайд кардану татбиқ намудан чандон қобили қабул шуморида намешавад, бахусус дар мавриди

рушди муносибатҳои суғуртавӣ дар истифодабарии заминҳои таъиноти кишоварзӣ. Зеро имрӯзҳо яке аз масъалаҳои актуалӣ ин мушкилоти омода намудани шартномаҳои аз лиҳози ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ устувор дар самти суғуртаи замин ва истифодаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба назар мерасад. Агар шартномаҳо ҳамаҷониба омода карда нашаванд, дар дилхоҳ маврид иҷрои бандҳои шартнома аз тарафи яке аз ҷонибҳои шартнома метавонад иҷро карда нашавад. Ин ҳолат таъсири манфии худро на танҳо ба ҷонибҳои шартнома, балки метавонад ба истифодаи самароноки замин, таъмини бехатарии он ва дар маҷмуъ ба иқтисодиёти кишвар оварда расонад.

Бинобар ин, яке аз ҳолатҳое, ки барои расидан ба натиҷаи ниҳоӣ дар муносибатҳои шартномавӣ асос мегузорад, омӯзиши меъёрҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва иқтисодиёт ба шумор меравад. Муқаррар кардан лозим аст, ки чӣ гуна тағйиротҳо дар муносибатҳои суғуртавӣ ба миён меоянд, ба мо зарур аст, ки таҳлилҳоро пеш аз бастани шартнома ва оғози муносибатҳои нав омода намоем. Чунин тағйиротҳо метавонанд дар мавриди мавҷудияти муносибатҳои ҳуқуқии ин ё он тағйиротҳо дар мазмуну мундариҷаи объектҳо ё худи субъектҳо ба миён оянд. Ҳатто дар баъзе мавридҳо муносибатҳои ҳуқуқии бавуҷудомада метавонанд тағйир ёбанд. Зарурият ба миён меояд, ки чӣ гуна ин тағйирот метавонад, дар рушди муносибатҳои ҳуқуқӣ баҳогузорӣ карда шаванд.

Чуноне ки Б.Б. Черепахин қайд мекунад, “ҳангоми дар амамлия татбиқ шудани муносибатҳои ҳуқуқӣ, эҳтимолияти тағйиротҳо дар таркиби муносибатҳои субъектҳо ба миён ояд ва хусусиятҳои худро нигоҳ дорад ва фаъолнокии минбаъдаи худро дар таҳрири нав (шакли нав) идома медиҳад” [14].

Агар ҷонибҳои шартнома дар хусуси ворид намудани тағйирот дар бандҳои шартнома ба созиш наоянд, пас дар ин маврид марҳилаи сеюми муносибатҳои ҳуқуқӣ, яъне қатъ ё бекоркунии муносибатҳои шартномавӣ оғоз мегардад. Бекор кардани шартнома, дар ҳолатҳое ки дар қонунгузорӣ муқаррар шудааст ва аз мазмуну моҳияти шартнома бармеояд, ҳосил мешавад. Тибқи КГҶТ, шартнома, пеш аз ҳама, бо созиши тарафҳо тағйир ё бекор карда мешавад, агар дар КГҶТ, қонунҳои дигар ё шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад (м.482 КГҶТ). М.И. Брагинский ва В.В. Витрянский дар яке аз асарҳои худ қайд мекунанд, ки “чуноне ки дар марҳилаи бастани шартнома ҷонибҳои он озод буданд, дар мавриди тағйир додан ва бекор кардани шартнома низ онҳо озод мебошанд” [3]. А.Н. Танага қайд мекунад, ки “ҳангоми ворид намудани тағйрот ва бекор кардани шартнома мо танҳо бояд дар хусуси баробарии ҷонибҳо ҷиҳати ноил шудан ба созишҳо ҳаракат намоем” [13]. Ба андешаи мо, якҷониба худдорӣ кардан аз иҷрои бандҳои шартнома ин бекоркунии шартнома ҳисоб меёбад. О.Н. Садиков “якҷониба бекор кардани шартномаро, ки дар асоси қонунгузорӣ ва созиши шартнома ҳосил шудааст, ҳамчун чораи амали оперативӣ ба ҷониби дигари муносибатҳои шартномавӣ ба қалам додааст” [11].

Умуман, тағйир ва бекоркунии шартнома дар бештар маврид дар натиҷаи риоя накардани уҳдадориҳо аз ҷониби яке аз тарафҳои шартнома ё ҳолатҳое, ки қонунгузорӣ муқаррар кардааст, ба миён меояд.

Аз мазмуни қисми 2 моддаи 482 КГҶТ бармеояд, ки шартнома бо талаби яке аз тарафҳои он, танҳо дар ҳолатҳои зерин аз ҷониби мақомоти судӣ тағйир ё бекор карда мешавад: а) ҳангоми шартномаро ба таври назаррас вайрон кардани тарафи дигар; б) дар дигар ҳолатҳои пешбининамудаи КГҶТ, қонунҳои дигар ё шартнома. Риоя накардани шартнома дар он ифода меёбад, ки ба ҷониби дигари шартнома зиён расидааст ва умеди ӯро аз гирифтани фоидаи зиёде маҳрум сохтааст, ки ӯ ҳангоми бастани шартнома ба даст овардани ин фоидаро дар назар дошт. Ҳангоми яктарафа рад намудани иҷрои пурра ё қисмани шартнома, агар чунин радро қонун ё созишномаи тарафҳо иҷозат диҳад, шартнома мувофиқан бекор ё тағйирдодашуда ба ҳисоб меравад.

Сабабҳое, ки ҷонибҳоро ба ин ҳолат вогузор намудааст, гуногун мебошанд. Вале ҷонибҳо ҳангоми ворид намудани тағйирот ва ё қатъ кардани шартнома бояд ба таври ҳатмӣ хусусиятҳои муҳимми шарномаро ба инобат гиранд. Масалан, дар мавриди зиёд кардани хавфҳои суғуртавӣ, ки уҳдадориҳои базиммагирифташударо суғуртакунанда иҷро карда наметавонад ё номатлуб ба анҷом мерасонад, ки ин ҳолат сабаби воридкунии тағйирот ё қатъкунии шартномаро тақозо мекунад.

Мавриди дигаре, ки ба тағйир додан ва бекор кардани шартнома оварда мерасонад ин ба таври назаррас тағйир ёфтани ҳолат ба шумор меравад. Агар дар шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад ва ё аз моҳияти он тартиби дигаре барнаояд, тағйир ёфтани ҳолат, ки тарафҳо ҳангоми бастани шартнома онро ба инобат гирифта буданд, барои тағйир додан ё бекор кардани он асос шуда метавонад. Тағйир ёфтани ҳолат ҳангоме ба таври назаррас эътироф карда мешавад, ки агар тарафҳо чунин тағйир ёфтани ҳолатро оқилона пешбинӣ карда буданд, умуман шартнома намебастанд ё бо он шартҳое ба имзо мерасониданд, ки аз иҷрои он баромада метавонистанд.

Агар тарафҳо ба таври назаррас ба тағйир ёфтани бандҳои шартнома розӣ нашаванд, пас дар ин маврид, мутобиқи қисми 4 моддаи 483 КГҶТ, бекор мекунад ё метавонад тибқи талаби тарафи манфиатдор бо шартҳои зайл онро тағйир диҳад: а) агар дар лаҳзаи бастани шартнома тарафҳо онро ба асос гирифта бошанд, ки чунин тағйир ёфтани ҳолат ба миён намеояд; б) агар ҳолат бо сабабҳое тағйир ёфта бошад, ки тарафи манфиатдор пас аз рух доданаш онро ба ҳадди ғамхорӣ ва эҳтиёткорие, ки аз талаби шартнома ва шарти аҳдҳо бармеоянд бартараф карда наметавонист; в) агар иҷрои шартнома бидуни тағйир додани шарт таносуби ба шартнома мувофиқи манфиати молумулкии байни тарафҳоро то андозае вайрон кунад ва ба тарафи манфиатдор он қадар зиёне расонад, ки аз манфиати калоне, ки ҳақ дошт, ҳангоми бастани шартнома ба он умед бандад, маҳрум шуда метавонист; г) агар аз анъанаҳои аҳдҳои корӣ ё моҳияти шартнома барнаояд, ки таваккали тағйир ёфтани ҳолат ба зиммаи тарафи манфиатдор аст.

Ҳангоми бекор кардани шартнома бинобар ҷиддан тағйир ёфтани ҳолат, суд бо талаби ҳар кадоме аз тарафҳо оқибати бекор кардани шартномаро бо назардошти тақсими одилонаи хароҷоти иҷрои ин шартнома масраф шудааст, муайян мекунад. Бекор кардани шартнома аз сабаби ба таври назаррас тағйир ёфтани ҳолат танҳо бо қарори суд ва дар ҳолатҳои истисно, ҳангоме бекор карда мешавад, ки ба манфиатҳои ҷамъиятӣ мухолиф аст ё ба тарафҳои шартнома зиёни калоне ворид мекунад.

Моддаи 486 КГҶТ як қатор ҳолатҳои тағйир додан ва бекор кардани шартномаро мутобиқи аризаи яке аз тарафҳо муқаррар кардааст: а) агар иҷрои шартнома имконнопазир бошад (моддаи 448 КГҶТ); б) аз ҷониби тарафи дигар вайрон кардани шартҳои пешбининамудаи қонунҳо ё шартнома дар мавриди сифат, муҳлати иҷро ва дигар шартҳо; в) агар тарафи дигар тибқи тартиби муқаррааргардида муфлис эътироф шуда бошад; г) агар санади мақомоти давлатӣ, ки дар асоси он шартнома баста шуда буд, тағйир дода ё бекор карда шуда бошад; ғ) дар ҳолатҳои дигари пешбининамудаи қонунҳо ё шартнома.

Дар сурати яктарафа тағйир додан ё бекор кардани шартнома як тараф бояд тарафи дигарро на дертар аз як моҳ пешакӣ огоҳ созад. Тазаккур бояд дод, ки ба сифати ташаббускори бекоркунии шартнома мақомотҳои ваколатдори давлатӣ низ баромад карда метавонанд.

Ворид намудани тағйирот ба шартнома ё қатъ гардидани шартнома дар маҷмуъ, чуноне ки дар боло ишора карда шуд, аз ҳисоби хавфҳои суғуртавӣ, ки мазмуни аслии шартномаро ташкил медиҳад, оғоз меёбад. Ҳамин тавр, ба ҳолатҳои суғуртавии шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ инҳо дохил мешаванд: а) сӯхтор (сӯхторе, ки назорату танзимаш ғайриимкон аст ва мустақилона аланга гирифта, паҳн мегардад), раъду барқ, таркиши газ, риоя накардани қоидаҳои зидди сӯхтор, риоя накардани нигаҳдории ашёҳои оташангез ва ғ; б) садамаи қубурҳои об, канализатсия, системаи гармидиҳӣ, аз кор мондани шабакаҳои ирригатсионӣ ва насосҳои обтаъминкунӣ; в) ҳолатҳои фавкулода (заминларза, фаромадани ярч, боришоти пайдарпай ва беист, фаромадани сангу шағал, омадани сел, обхезӣ, шамолу тундбод, ҳарорати баланди гармӣ ва ғ; г) садамаҳое, ки оқибатҳои ногуворро ба замин ва қабати ҳосилноки хок расонидааст; ғ) амали ғайриқонунии шахсони сеюм (дуздӣ ё расонидани таъсири манфӣ ба қабати ҳосилноки хок ва замин, заҳролуд кардани қабати ҳосилноки хок, истифода аз тухмиҳои пастсифате, ки ба иқлими минтақа ҷавобгӯй нест ва ғ.

Агар хавфҳои номбурда ҳамчун хавфҳои суғуртавӣ тибқи шартнома ҳисоб ёбанд ва дар ҳолати ба миён омаданашон суғуртакунанда уҳдадор аст, ки сари вақт онҳоро бартараф намояд, ё пардохтҳои суғуртавиро ба анҷом расонад. Дар мавриди бартараф нашудан ё амалӣ нашудани пардохтҳои суғуртавӣ ҷониби дигари шартнома, яъне

суғурташаванда барои бекор кардани шартнома ва қатъ кардани он ҳуқуқ пайдо мекунад. Ҳамзамон, агар суғурташаванда аз марҳилаҳои ба миён омадани ҳолатҳои суғуртавӣ бохабар буда, суғуртакунандаро ба таври хаттӣ огоҳ накарда бошад, дар ин маврид суғуртакунанда ҳуқуқ пайдо мекунад, ки аз пардохтҳои суғуртавӣ саркашӣ намояд. Гузашта аз ин, агар суғурташаванда аз тағйир ёфтани хавфи суғуртавӣ огоҳ буда, суғуртакунандаро огоҳ накунад, пас дар ин маврид суғуртакунанда ҳуқуқ пайдо мекунад, ки аз пардохтҳои суғуртавӣ даст кашад.

Ҳолати дигаре, ки боиси қатъ гардидани шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ мегардад, аз байн рафтани хавфи суғуртавӣ мебошад. Хавф ки аз байн рафт, зарурияти суғуртакунӣ низ моҳияти аслии худро гум мекунад. Агар дар ин маврид шартнома ба имзо расонида шуда бошаду хавфи суғуртавӣ аз байн рафта бошад, пас дар ин маврид суғуртакунанда уҳдадор аст, ки фарқияти маблағи боқимондаро ба суғурташаванда пурра баргардонад.

Тазаккур бояд дод, ки танзими муносибатҳои суғуртавӣ дар якчанд санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ифодаи расмии худро ёфтаанд. Аммо санадҳои меъёрии ҳуқуқии мазкур паҳлуҳои дақиқу нозуки масъалаи мазкурро наметавонанд ба пуррагӣ фаро гиранд. Аз ин лиҳоз қабули санади меъёрии ҳуқуқии махсусро зарур мешуморем. Зеро, агар чунин санадҳои меъёрии ҳуқуқии махсус қабул карда мешуданд, байни суғуртакунандаҳо ва суғурташавандаҳо (хоҷагидорон) ҳуқуқ ва уҳдадориҳои онҳо муайяну дақиқ мешуд, ҳатто тағйирёбиву қатъшавии муносибатҳои суғуртавӣ дар самти истифодабарии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ифодаи дақиқи худро пайдо мекард. Чуноне ки олимону муҳаққиқон қайд мекунанд, асоси ба вуҷуд омадани муносибатҳои ҳуқуқиро ҳуқуқ ва уҳдадориҳои иштирокчиёни муносибатҳо ташкил медиҳанд [15].

Гузашта аз ин зарур аст, ки дар заминаи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти махсусе, ки фаъолияташ бевосита ба суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ равона шудааст, бунёд ёбад. Ин мақомот муваззаф гардад, ки сиёсати ягонаи суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзиро дар миқёси ҷумҳурӣ амалӣ намояд. Дар дигар кишварҳо чунин мақомотҳо аллакай фаъоляит намуда истодаанд. Аз ҷумла дар сохтори Вазорати кишоварзии Федератсияи Русия Агентии суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ мавҷуд аст, ки сиёсати ягонаи соҳаро мавриди танзим ва назорат қарор медиҳад.

Заминистифодабарандагон дар асоси шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ ҳамчун суғурташаванда баромад карда, мақсади ягона ва ниҳоии онҳо ҳифз намудани замин аз ҳама гуна омилҳои манфӣ, аз қабили офтаҳои табиӣ, пешгирии касалиҳои зараррасон, шӯршавӣ ва деградатсияи замин ва дигар омилҳои манфӣ мебошад. Пас аз он ки заминистифодабаранда ба муносибатҳои суғуртавӣ ворид мегардаду мақоми суғурташавандаро соҳиб мегардад, тибқи қонунгузорӣ ва шартномаи суғурта дорои як қатор уҳдадорӣ мегардад, ки иҷроиши саривақтии онҳо аҳамияти калон дорад. Қайд карда мешавад, ки зери мафҳуми уҳдадориҳои субъективӣ мо чораҳои рафтори шахси уҳдадорро дар муносибатҳои ҳуқуқи суғуртавӣ, ки дар қонунгузорӣ ё шартномаи суғурта қайд шудааст, мефаҳмем. Ҳаҷм ва хусусиятҳои уҳдадориҳои муносибатҳои суғуртавӣ аз якчанд омилҳо вобаста мебошанд.

Якум, уҳдадорӣ оид ба иҷро намудани амали муайян. Тибқи талаботи моддаи 1047 КГҶТ суғурташаванда вазифадор аст, ки дар сурати ба ӯ маълум гардидани фаворасии ҳодисаи суғурта, суғуртакунандаро огоҳ намояд. Пас аз ба миён омадани ҳодисаи суғуртавӣ, суғуртакунанда вазифадор аст зарари бамиёномадаро тибқи тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ рафъ намояд. Дуюм, меъёри рафторро бояд ҳамчун уҳдадорӣ, яъне худдорӣ намудан аз иҷрои амали муайян қабул намояд.

Муқарриз: Қурбонов Қ.Ш. - д.и.ҳ., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Государство и право. -М.: Юрид. лит., 1996. -С.99.
2. Бабалян Л.Л. Договор как основание возникновения обязательств между государственными организациями. – Ереван, 1973. -С.61.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. -М., 2000. -434 с.
4. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правовых отношений. -Л., 1981. -С.52.
5. Дудин А.П. Диалектика правоотношений. –Саратов, 1983. -112 с.

6. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. -М., 1958.
7. Красавчиков ОА. Юридические факты в советском гражданском праве. -М., 1958. -С.27.
8. Қодирзода Д.Б., Собирзода Н.М. Арзёбии иқтисодии рушди хоҷагиҳои қишлоқ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. -№1. -С.22.
9. Миронец Е.Е. Изменение и расторжения договора по гражданскому законодательству РФ: дисс…канд…юрид…наук. –Краснодар, 2002. -С.9.
10. Сабо И. Основы теории права. -М: Прогресс, 1994; Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. -Т., 1958.
11. Садиков О.Н. Гражданское право России. Общая часть: курс лекций / О.Н. Садиков. -М., 2001. -762 с.
12. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. –Душанбе: Сино, 2018. -785 с.
13. Танага А.И. Принцип свободы договора в гражданском праве России. -СПб, 2003. -С.38.
14. Черепахин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. -М., 1962. -С.5.
15. Шахов В.В. Поспешай медленно // Финансы. – 1995. -№9; Страхование для вузов. -М.: Страховой полис, ЮНИТИ, 1997. -311 с.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ШАРТНОМАИ СУҒУРТАИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ

Дар мақолаи мазкур асосҳои бавуҷудоӣ, тағйирёбӣ ва қатъ гардидани муносибатҳое, ки аз шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ ҳосил шудааст, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф ҳангоми таҳлили масъалаи мазкур ба хулосае омадааст, ки ҷонибҳои шартнома пеш аз омода намудани шартнома ба марҳилаи якум, яъне ба асосҳои бавуҷудоии шартнома, бахусус ба шарту шароити муносибатҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҷонибҳо, муҳлати амали шартнома, шартҳои пардохт намудани маблағҳои суғуртавӣ, ҳолатҳое, ки ҳамчун ҳодисаи суғуртавӣ ҳисоб мёбанд, ба таври назаррас омода, таҳия ва ҳамоҳанг нашудани ҳамаи бандҳои шартнома диққати махсус диҳанд. Зеро аз марҳилаи якуми муносибатҳо, ҳамкории минбаъдаи ҷонибҳои шартнома ва мукаммалии он вобастагии калон дорад. Ҳамзамон, муаллиф ҳангоми таҳлили масъалаи мазкур ба хулосае омадааст, ки аз байн рафтани хавф яке аз сабабҳои қатъ гаштани муносибатҳои суғуртавии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ҳисоб мёбад.

Калидвожаҳо: қонунгузорӣ, заминҳои таъиноти кишоварзӣ, суғурта, пардохтҳои суғуртавӣ, хавф, шартнома, офатҳои табиӣ, ҳифзи муҳити зист, қабати ҳосилноки хок.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОГОВОРА СТРАХОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ

В данной статье рассматриваются и анализируются основания возникновения и прекрашения отношений, которые возникают из договора страхования земель сельскохозяйственного назначения. При анализе данного вопроса автор пришел к выводу, что стороны договора до подготовке и заключения договора первому этапу отношений должны уделять особое внимание. В частности, условиям правоотношений сторон, правам и обязанностям сторон, срокам действия договора, условиям оплаты, которые рассматриваются как страховой случай, разработке и согласованию всех пунктов договора. Так как от первого этапа взаимоотношений зависит дальнейшее сторудничество сторон договора и его содержание. В то же время автор при анализе данного вопроса пришел к выводам, что одним из оснований расторжения договора страхования земель сельскохозяйственного назначения является устранение риска.

Ключевые слова: законодательство, земли сельскохозяйственного назначения, страхование, страховые выплаты, риск, договор, стихийные бедствия, защита окружающей среди, плодороный слой почвы

LEGAL REGULATION OF THE AGRICULRURAL LAND INSURANCE CONTRACT

This article discusses and analyzes the basis, occurrence and termination of relations that arise from the insurance contract for agricultural land. When analyzing this issue, the authors came to the conclusion that parties to the contract, before preparing and concluding the contract, should pay special attention to the first stage of relations. In practicular, the conditions of legal relegation between the parties, the term of the contract, the terms of payment for which is considered as an insured event, the development and coordination of all clauses of the contract. Since the further cooperation of the parties to the contarct and its content depends on the first stage of the relationship. At the some time, the authors, when analyzing this issue, came to the conclusion that one of the gronds forterminating the insurance contract for agricultural land is to eliminate the risk.

Keywords: legislation, agricultural land, insurance,insurance payments, risk, contract, natural disasters, environmental prodaction, fertile soil layer.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Фархудинов Ҷамшед Исроилович*** **-** Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: **farkhudinzoda-86@mail.ru.** Телефон: **918-69-68-10**

Сведение об авторе: ***Фархудинов Джамшед Исроилович*** - Институт философии, политологии и права Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе проспект, Рудаки, 33. E-mail: **farkhudinzoda-86@mail.ru**. Телефон: **918-69-68-10**

Information about the author: ***Farkhudinov Jamshed*** **–** Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Scinces of Tajikistan, Applicant. **Addres:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. E-mail: **farkhudinzoda-86@mail.ru**. Phone: **918-69-68-10**

УДК: 34.17.10

ТАФТИШИ ҶИНОЯТИ АВБОШӢ

Ашуралиева М.Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ислоҳоти ҳуқуқие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оғози асри 21 гузаронида шуд, барои ташкили механизмҳои боэътимоди мубориза бо зуҳуроти гуногуни зиддиҷамъиятӣ нигаронида шудааст.

Дар айни замон авбошӣ яке аз ҷиноятҳои маъмултарини ҷиноятӣ буда, сеюмин ҷузъи ҷиноятҳои содиршуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Таҳлили омори судӣ дар солҳои охир нишон медиҳад, ки сарфи назар аз паст шудани нишондиҳандаҳои динамикӣ ҳиссаи ҷиноятҳои авбошӣ дар шумораи умумии ҷиноятҳо мунтазам баланд боқӣ мемонад.

Вазъияти зикршуда дар бораи хавфи ҷиддии ин кирдорҳои ба ҷамъият хавфнок шаҳодат медиҳад.

Кирдорҳои ҷинояткоронаи авбошон торафт хавфноктар шуда, бештар бо латукӯби сахти ҷабрдидагон, тамасхури онҳо, несту нобуд кардани молу мулк мушоҳида мешаванд, ки хусусияти ошкорои харобиовар ва ҳатто вайронкунӣ доранд. Дар айни замон тамоюли баланд шудани дараҷаи хавфи ҷамъиятии авбошии гурӯҳии ҷавонон ба мушоҳида мерасад, ки он бо сатҳи хеле баланди муттаҳидӣ ва муташаккилии ҷинояткорон, ки аксар вақт ҳатто бо низоъҳои сиёсӣ ва байналмилалӣ оварда мерасонад, алоқаманд аст.

Авбошӣ яке аз ҷиноятҳои маъмултаринест, ки тартиботи ҷамъиятиро вайрон мекунад.

Тафтиши категорияи ин ҷиноятҳоро муфаттишони мақомоти таҳқиқ ва тафтишот пеш мебаранд. Хусусияти ошкор ва тафтиши авбошӣ бо тарзи содир шудани ҷиноят ва шахсияти авбошон муайян карда мешавад. Вазифаи муфаттиш ва таҳқиқбаранда аз он иборат аст, ки ҳамаи иштирокчиёни ҷиноятро ошкор намоянд, онҳоро зуд дастгир кунанд, нақши ҳар яки онҳоро муайян кунанд, олоти ҷиноятро пайдо кунанд ва сабабҳои кирдори авбоширо муайян кунанд [1].

Илми ҳуқуқи муосир муносибатҳоро дар ташаккули мафҳуми авбошӣ ба майдаавбошӣ, авбошӣ ва авбошии бадқасдона ҷудо мекунанд.

Майдавбошӣ, яъне вайрон кардани тартиботи ҷамъиятӣ, ифодаи беэҳтиромии ошкоро нисбат ба ҷомеа, бо суханони қабеҳ дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, таъқиби таҳқиромезонаи шаҳрвандон, инчунин нобуд кардан ё вайрон кардани молу мулки дигарон мебошад.

Авбошии бадқасдона ҳамчун ҷиноятe муайян карда мешавад, ки бо таҳқири истисноӣ, бо муқовимат ба кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, бо истифода аз ашёи ба сифати силоҳ истифодашуда содир шудааст. Авбошӣ, аз ҷумла, метавонад унсурҳои зӯроварии ҷисмонӣ, вандализм, вайрон кардани тартиботи ҷамъиятӣ (масалан, ғавғо, рафтори таҳқиромез ба дигарон) дошта бошад [2].

Авбошӣ ҷинояти хеле маъмул буда, дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, бештар аз ҷониби ҷавонон, дар ҳолати мастӣ ё нашъамандӣ, нисбати шахсони бегона ва тасодуфӣ содир мешавад.

Авбошӣ бо ангезаи кинаю адовати сиёсӣ, идеологӣ, нажодӣ, миллӣ ва динӣ ва ё кинаю адоват нисбат ба ягон гурӯҳи иҷтимоӣ низ ҷой дорад. Ин ангезаҳо аз ҷиҳати иҷтимоӣ хавфноктарин мебошанд, зеро онҳо аз тарафи гурӯҳҳои таҷовузкор содир мешаванд. Унсурҳои асосии тавсифи судии авбошӣ, ки дар асоси хусумати миллӣ ва нажодӣ ё кинаю адоват содир шудаанд, усули содир намудани ҷиноят, инчунин олоти ҷиноят, вақт ва ҷойи содир кардани он, шахсияти ҷинояткорро дар бар мегиранд.

Сабаби оғози парвандаи ҷиноятӣ дастгир намудани авбош дар ҷойи ҷиноят, арзи ҷабрдидагон ё шаҳрвандоне, ки дар рафъи кирдори авбошӣ иштирок кардаанд, шуда метавонад.

Вазифаи асосии марҳилаи ибтидоии тафтиши авбошӣ ҷамъ кардани маълумот дар бораи характери воқеа мебошад. Барои муайян кардани шахсияти ҷинояткор, аниқ

намудани ҳолатҳои авбошӣ, ошкор намудани ҷабрдидагон ва шоҳидони ҷиноят, ҷустуҷӯ ва ошкор кардани далелҳои таҳқир чораҳо андешида мешаванд.

Яке аз чораҳои таъхирнопазири тафтишотӣ оид ба парвандаҳои ин тоифа боздошти авбош (авбошон) мебошад. Дар аксари мавридҳо авбошон дар ҳолати мастӣ, ба ҳаяҷон омада, метавонанд бо худ силоҳҳои сард ё силоҳи оташфишон дошта бошанд. Аз ин рӯ, амали гурӯҳи оперативӣ бояд ба талаботи бехатарии шахсони гирду атроф ва иштирокчиёни боздошт ҷавобгӯ бошад.

Дарҳол пас аз дастгир кардан кофтукови шахсӣ гузаронида мешавад. Авбошон, чун қоида, олоти ҷиноятро мепартоянд, бинобар ин шумо бояд ҷойи боздошт, роҳи таъқиби ҷинояткорро аз назар гузаронед. Агар гумонбаршуда дар хонаи истиқоматӣ дастгир карда шавад, тавсия дода мешавад, ки биноҳо кофтуков карда шаванд, то асбобҳо ва ашёҳои дар содир кардани авбошӣ истифодашударо пайдо кунанд.

Азназаргузаронии ҷойи ҳодиса бояд фавран пас аз гирифтани хабар дар бораи ҷиноят гузаронида шавад, зеро осорҳоро дар ҷойҳои ҷамъиятӣ нест кардан мумкин аст. Ҳангоми азназаргузаронии ҷойи ҳодиса олоти ҷиноят, пораҳои либос, кулоҳҳо, осори хун, пойафзол, ангуштон дар асбобҳои ҷиноят пайдо мешаванд. Муҳити умумӣ, ашёи пароканда, ашёи вайроншуда, тирезаҳои шикаста, витринаҳо, асбобҳои рӯшноидиҳанда ва ғайраро тасвир карда, сурат мегиранд [3].

Ин навъи ҳодисаро метавон дар камераҳои видеоии назорати берунӣ ё дохилӣ, сабти видеоии мошинҳо, камераҳои телефони мобилӣ, видеокамераҳо сабт кард. Ҳолатҳое низ дар амалия вомехӯранд, ки худи ҷинояткорон амалҳои ҷиноии худро бо истифода аз телефонҳои мобилӣ ба навор мегиранд.

Пурсиши ҷабрдидагон ва шоҳидон. Дар вақти пурсиши ҷабрдида чунин нуктаро муайян кардан лозим: оё вай бо гумонбаршуда шинос аст, муносибаташ бо ӯ; ҷой ва вақти ҷиноят; сабабҳое, ки боиси содир кардани кирдори авбошона гардидаанд; шумораи ҷинояткорон; онҳо силоҳи сард ё оташфишон доштанд; ҷабрдида ба авбош муқобилият нишон додааст ё не, агар ин тавр бошад, дар либос ва бадани гумонбаршуда ва дар ҷойи содир кардани ҷиноят чӣ нишона боқӣ монда метавонад; намуди зоҳирии ҳамлагар ва либоси онҳо чӣ гуна буд; нақши ҳар як ҳамлагарон; ба ҷабрдида чӣ гуна зарари ҷисмонӣ ва моддӣ расонда шудааст ва ғайра.

Пурсиши шоҳидон. Шоҳидон метавонанд дар бораи ангезаҳои ҷиноят, нақши иштирокчиёни он гузориш диҳанд. Ба шоҳидон ва шахсоне, ки дар фурӯ нишондани кирдори авбошӣ, дастгир кардани авбош иштирок кардаанд, диққати махсус додан лозим аст. Кормандони таҳқиқ ва тафтиш, ки дар рафъи кирдорҳои авбошӣ иштирок кардаанд, низ метавонанд ба сифати шоҳид бозпурсӣ шаванд. Кормандони муассисаҳои тиббӣ низ метавонанд ба сифати шоҳид дар бораи осеби ҷисмонии расонидашуда, дар бораи дар кадом ҳолат пайдо кардани ҷабрдида маълумот диҳанд. Маълумот дар бораи шахсоне, ки ба марказҳои травматология муроҷиат кардаанд ва ба беморхона бистарӣ шудаанд, имкон медиҳад, ки авбоши гурехта, ки ҷароҳат бардоштааст, муайян карда шавад ё ҷабрдидае, ки ба милитсия муроҷиат накардааст, пайдо шавад.

Дар вақти пурсиши шоҳидон саволҳои зеринро аниқ кардан лозим аст: вақт ва ҷойи содир кардани кирдорҳои авбошӣ; сабаби авбошӣ чӣ буд; нақши ҳар як иштирокчӣ; аломатҳои онҳо; мавҷудияти силоҳ; оё кирдори авбошӣ аз тарафи худи ҷабрдида содир карда шуда бошад; оё шоҳид шахсонеро, ки авбоширо содир кардаанд, муайян карда метавонад, агар зарур бошад, портрети лафзӣ тартиб диҳад ва ғайра. Шаҳодати иштирокчиёни ҳодисаро дар маҳалли ҷиноят санҷидан мумкин аст.

Пурсиши гумонбаршуда фавран пас аз дастгир кардан гузаронида мешаванд, ба истиснои ҳолатҳое, ки ӯ дар ҳолати мастӣ ё маводи мухаддир қарор дорад. Дар пурсишҳои аввалӣ ҳолатҳои боздошти гумонбаршуда ва кирдорҳои содиркардаи ӯ баррасӣ мешавад. Дар вақти пурсиши гумонбаршуда ба ғайр аз саволҳои маъмулӣ бояд ҳолатҳои зерин маълум карда шаванд: муносибат бо ҷабрдидагон, ангезаҳои муноқиша, чӣ гуна асбобу ашё истифода шудааст, гумонбаршуда дар кадом ҳолат буд, ба кирдори худ чӣ гуна баҳо медиҳад. Шахсони гумонбаршуда аксар вақт аз додани нишондод саркашӣ мекунанд, гуноҳро ба гардани ҷабрдида бор мекунанд ва изҳор мекунанд, ки аз сабаби мастӣ чизе дар хотир надоранд. Тактикаи пурсиш вобаста ба мавқеи гумонбаршуда сохта мешавад,

усулҳои тактикии таъсиррасонии равонӣ, боваркунонӣ, пешниҳоди далелҳо, гузоштани саволҳои назоратӣ ва муфассал истифода мешаванд [4].

Тафтишоти минбаъда. Фаъолияти муфаттиш дар ин марҳила ба таҳлил ва арзёбии далелҳои ҷамъшуда, ҷустуҷӯи далелҳои иловагӣ, рафъи зиддиятҳо нигаронида шудааст.

Тактикаи пурсиши айбдоршаванда ба бозпурсии гумонбаршуда монанд аст. Пурсиши айбдоршавандае, ки нишондоди ҳақиқӣ намедиҳад, бояд аз рӯйи қоидаҳои тактикаи пурсиш гузаронида шавад, нишондодҳо муфассал қайд карда шаванд, саволҳои назоратӣ дода, далелҳо пешниҳод карда шаванд.

Омӯзиши пурра ва ҳаматарафаи хислатҳои шахсияти ҷинояткор, портрети психологии ӯ, маълумот дар бораи намуди фаъолият, узвият дар ин ё он ташкилот, ангезаи миллатчигӣ ё динии авбоширо муайян мекунад.

Бо мақсади санҷидани имконияти содир намудани кирдори мушаххас, дидан дар шароити муайян бо айбдоршаванда, ҷабрдида ё шоҳид эксперименти тафтишотӣ гузаронида мешавад.

Сари вақт кофтуков дар ҷойи истиқомати гумонбаршуда натиҷаи мусбат медиҳад. Либоси гумонбаршуда, ки ҳангоми содир кардани ҷиноят дар тан дошт, воситаҳои ҷиноят ва дигар олотҳоеро, ки бевосита дар содир намудани ҷиноят истифода шудаанд, бояд пайдо намуд.

Ҳангоми азназаргузаронӣ ашёҳое ёфтан мумкин аст, ки аз содир намудани ҷиноятҳои дигар (дуздӣ, ғоратгарӣ), аз ҷумла, маҷмуи калидҳо, ломҳо, ниқобҳо, молу мулки тахти ҷустуҷӯ қарордошта, моводи мухаддир, моводи тарканда, аломатҳои миллатгароӣ; либоси ҷинояткорон (ё қисмҳои он)-ро ёфтан мумкин аст, ки намуди хосси намояндагони гурӯҳҳои миллатгаро мебошанд.

Таъин намудани экспертизаҳои судӣ. Дар вақти тафтиши авбошӣ бештар ин навъи экспертизаҳо таъин карда мешаванд: экспертизаи судии тиббӣ, экспертизаи судии трасологӣ, экспертизаи судии баллистикӣ, экспертизаи молшиносӣ ва ғайра.

Экспертизаи судии тиббӣ хусусият ва вазнинии осеби ҷисмонии ба ҷабрдида ё гумонбаршуда расонидашударо муқаррар мекунад. Экспертизаи судию тиббии далелҳои шайъӣ имкон медиҳад, ки мансубияти гурӯҳи хун, мӯйҳои рӯйи либос, пойафзол, кундаи сигор ва асбобҳои ҷинояткор (корд, калтак ва ғайра) муайян карда шавад [5].

Муоинаи трасологӣ ва дактилоскопӣ ҳангоми мавҷуд будани пайҳои ангуштон, пайҳои пой, пойафзол ва ашёҳои партофтаи ҷинояткор гузаронида мешавад. Дараҷаи ҳозираи инкишофи илми криминалистӣ имкон медиҳад, ки моддаҳои гуногун, микрозаррачаҳо, наххои дар либоси гумонбаршуда ва ҷабрдида ёфтшуда аз назар гузаронида шаванд.

Дар асоси сабти видео ва аксҳои гирифташуда метавонад экспертизаи судии портретӣ таъин карда шавад, ки он масъалаи муайян кардани шахсияти шахсони дар сабти видео ва акс тасвиршударо ҳал мекунад.

Ҳангоми содир кардани авбошӣ аз рӯйи далелҳои миллӣ ё динӣ метавон ташхиси забоншиносӣ гузаронд, ки дар он шаклҳои гуфтори лафзӣ ва самти сабту матнҳои ақидаҳои миллатгароӣ ва динӣ баррасӣ карда мешаванд. Мавзуи он аз ҷониби коршинос муайян кардани мундариҷаи матн бо мақсади баҳодиҳии рафтори авбошон, хосиятҳо ва кирдорҳои онҳо, ки дар акт ё варақаи нутқ сабт мешаванд, мебошад [6].

Ҷинояти авбошӣ хусусияти ошкоркунии мураккаб дошта, аз ҷониби мақомотҳои дахлдор, бо усулҳои махсус ошкор карда мешавад. Яке аз ин усулҳо ин истифодаи усулҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуӣ мебошад.

Фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ (минбаъд ФОҶ) яке аз намудҳои фаъолияти давлатӣ ба ҳисоб меравад. Он ошкоро ва ғайриошкоро аз тарафи мақомоти давлатӣ ва ҷузъу томҳои оперативии ваколатдор дар доираи салоҳияти онҳо бо роҳи гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ бо истифодаи қувва, восита ва усулҳои махсус ба мақсади ҳимояи ҳаёт, саломатӣ, моликият, ҳуқуқу озодиҳои шахсият, амнияти ҷамъият ва давлат аз суиқасдҳои ҷиноятӣ амалӣ мегардад.

Аз таърифи додашуда маълум мегардад, ки ҳуқуқи ба ин фаъолият машғул шудан ба доираи маҳдуди мақомоти давлатӣ, ки махсус бо қонун ваколатдор шудаанд, дода мешавад. Муассисаҳои ғайридавлатӣ дорои чунин ҳуқуқҳо нестанд. Ҳарчанд қонунгузор муқаррар кардааст, ки фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ метавонад ошкоро ва

ғайриошкоро амалӣ гардад, хусусияти ғайриошкорои он маъмулист. Шакли ошкорои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ танҳо дар он ҳолатҳое истифода мешавад, ки ҳалли вазифаҳои гузошташуда бо усулҳои ошкоро (кушода) имконпазир бошад.

Дар ҳар як марҳалаи тафтиш маълумоти аҳамияти криминалистӣ дошта, ки дар рафти ФОҶ ворид мегардад, зарурати истеҳсолоти амалҳои мушаххаси тафтиширо талаб мекунад. Дар навбати худ, далелҳои аз тарафи муфаттиш аз рӯйи парвандаи ҷиноятӣ ҷамъоваришуда метавонанд гузаронидани ин ва ё он чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйиро пешбинӣ намоянд.

Ҳамкорӣ бояд хусусияти мақсаднок дошта бошад. Он шарти ҳатмӣ ва зарурии фаъолияти нисбатан натиҷаноки муфаттиш, коршинос-криминалист ва мақомоти тадқиқи ибтидоӣ (мақомоти тафтиши пешакӣ) оид ба ошкор кардани ҷиноятҳои мушаххас маҳсуб мешавад.

Дастур ва нишондодҳои муфаттиш нисбати мақомоти тадқиқи ибтидоӣ ҳамчун расмӣ ва ҳатмӣ баррасӣ карда мешаванд.

Аломатҳои ҷиноятро ошкор карда, мақомоти тадқиқи ибтидоӣ бояд парвандаи ҷиноятиро оғоз намуда, барои аз даст надодани пайҳои ҷиноят амалҳои таъхирнопазири тафтишӣ (азназаргузаронӣ, кофтуков, боздошт, пурсиши гумонбаршудагон, ҷабрдидагон ва шоҳидон)-ро гузаронад [7].

Аз лаҳзаи қабули парванда ба истеҳсолоти худ муфаттиш барои натиҷаҳо ва муҳлати тафтиш, қонуният ва асоснокии тамоми қарорҳои мурофиавӣ ва тактикии аз рӯйи он қабулшуда ҷавобгарии пурраро ба зимма мегирад. Маҳз ба муфаттиш дар ҳамкорӣ бо мақомоти тадқиқи ибтидоӣ нақши ташкилотчигӣ тааллуқ дорад.

Ҳамкорӣ бояд дар асоси нақша ба роҳ монда шавад. Мақомоти тафтишӣ ва оперативӣ, одатан, кори худро новобаста аз якдигар ба нақша мегиранд. Вале ҳангоми ошкор кардани ҷинояти мушаххас онҳо нақшаи ҳамоҳангшударо коркард мекунанд, ки ба ҳаллу фасли вазифаҳои умумӣ равона шуда, тақсими уҳдадориҳоро дар фаъолияти якҷоя пешбинӣ менамояд.

Аз рӯйи парвандае, ки муфаттиш онро ба истеҳсолоти худ қабул кардааст, шахси гунаҳкор метавонад маълум ё номаълум бошад. Дар ҳолати аввал мақомоти тадқиқи ибтидоӣ барои гузаронидани амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои ҷустуҷӯйӣ танҳо бо супориши муфаттиш ҳуқуқ дорад. Дар ҳолати дуюм, вақте ки ҷиноят дар лаҳзаи қабули парванда аз тарафи муфаттиш кушода нашуда монад, қонун мақомоти тадқиқи ибтидоиро барои муқаррар намудани гунаҳкор вазифадор менамояд [7]. Дар баробари ҳатмӣ будани иҷрои дастуру нишондодҳои муфаттиш, мақомоти тафтиши пешакӣ аз рӯйи ин парванда бояд чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйиро идома дода, дар бораи натиҷаҳои онҳо сари вақт огоҳ намояд. Дар асоси ин муфаттиш барои ҳамоҳангсозии амалҳои мақомоти тадқиқи ибтидоӣ бо амалҳои худ дар мутобиқати нисбатан самаранок имконияти воқеиро ба даст меорад.

Барои ошкор кардани ҷинояти авбошӣ гурӯҳҳои тафтишӣ-оперативӣ (минбаъд ГТО) ташкил карда мешаванд. Принсипҳои асосии ташаккули гурӯҳҳои тафтишӣ-оперативӣ:

1) ташкили саривақтӣ;
2) хусусияти байниидоравии ташкилёбӣ;
3) тақсимоти дақиқ ва нисбатан мақсадноки минтақаҳои корӣ;
4) тафтиши на танҳо парвандаи мушаххас, балки пешгирӣ намудани ҷиноятҳои монанд.

Мувофиқи моддаҳои 169-170 КМҶ ҶТ, муфаттиш гурӯҳро роҳбарӣ карда, ҳамоҳангии умумии кори онро таъмин намуда, стратегия ва тактикаи тафтишро муайян сохта, иҷрои нақшаи умумии тафтиш ва нақшаи инфиродии муфаттишони ба гурӯҳ дохилбударо тартиб ва ҳамоҳанг менамояд. Вай бо таъмини техникӣ ва иттилоотӣ машғул шуда, чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйиро ҳамоҳанг карда, таъини экспертиза, ревизия ва тафтишро ташкил, ҳуҷҷатҳои асосии тафтиширо тартиб дода, қарорҳои мурофиавӣ қабул намуда, шахсан амалҳои мураккаби тафтиширо пеш мебарад.

Муфаттишони аъзои гурӯҳ ва ваколатдорони оперативӣ барои самтҳои алоҳида ё лаҳзаҳои тафтиш ҷавобгар мебошанд. Дар чунин ҳолат нақшаи хаттии кор барои як рӯз ё якчанд рӯз тартиб дода мешавад. Ин нақша метавонад чӣ ягона ва чӣ алоҳида барои тамоми иҷрокунандагон бошад. Нақшаҳои алоҳида дар ҳолатҳое зарур мебошанд, ки

тафсили (детализатсия) чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ талаб карда мешавад, ки инъикоси он дар нақшаи умумӣ мувофиқи мақсад дониста намешавад.

Роҳбари гурӯҳ, одатан, наметавонад бевосита дар гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ иштирок намуда, андоза ва воситаҳоро муайян кунад, ки ба ҳайати оперативӣ барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда лозим мебошанд. Вай супориши хаттиро ба роҳбари мақомот ё ҷузъу томи дахлдори оперативӣ мефиристад. Супориш аз се фасл иборат мебошад:

1) тавсифи пешгуфтори (фабула)-и парвандаи тафтишшаванда;
2) тавзеҳи маълумотҳои ҳангоми тафтиш гирифташуда;
3) номгӯйи саволҳои мушаххасе, ки ба онҳо бояд бо роҳи оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ ҷавоб гирифтан лозим аст.

Эҳтимоли ҳолатҳое мавҷуд аст, ки дар рафти татбиқи супориши муфаттиш дар бораи кофтуков ба истеҳсолоти бетаъхири амалҳои тафтишӣ, масалан, кофтуков бо мусодираи олоти ҷустуҷӯшавандаи ҷиноят, ки ҷойгиршавии он бо роҳи оперативӣ муқаррар карда шудааст, зарурат ба миён меояд.

Дар марҳалаи аввалини тафтишӣ аз ҳисоби аъзои гурӯҳ зергурӯҳҳои махсусгардонидашуда таъсис дода мешаванд:

1) зергурӯҳи оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ, ки ба кофтуков, ошкор кардан, нигоҳдории объектҳое, ки метавонистанд далелҳои шайъӣ (таъқиби ҷинояткорон «аз рӯйи пайҳои гарм», кофтукови маҳал, камингирӣ (засада), назорат дар маҳалҳои имконпазири фурӯши амволе, ки бо роҳи ҷинояткорона ба даст оварда шудаанд ва ғайра) гарданд;

2) зергурӯҳи оперативӣ-ҷустуҷӯйӣ оид ба ошкор кардани шарикони ҷиноят, ҷамъоварии маълумотҳо оид ба шахсияти ҷинояткорон ва ғайра;

3) зергурӯҳ оид ба амалисозии азназаргузарониҳо, кофтуковҳо, ҳабси амвол ва дигар амалҳои тафтишӣ;

4) зергурӯҳи таҳлили бастаи ҷамъоваришудаи иттилоот барои таъмини фаъолияти ГТО дар маҷмуъ, омодакунии дархостҳо ва маълумотҳои объективӣ, ки ба формулаи айбдоркунӣ, назорат аз болои коркарди тамоми ҳуҷҷатҳо, тартибдиҳӣ ва коркарди нақшаи корҳо ворид карда мешаванд;

5) зергурӯҳи таъминоти махсус: мутахассисон-криминалистҳо, видеооператорҳо, ашхоси огоҳ, ҳайати шахсии ёрирасон (котибон, ронандагон, кормандон);

6) зергурӯҳи ҳимояи ҷисмонӣ ва зеҳнии аъзои ГОТ, оилаи онҳо, инчунин маводи парванда, истифодаи иттилооти компютерӣ, далелҳои шайъӣ ва ғайра.

Шаклҳои ҳамкорӣ. Дар гурӯҳи тафтишӣ-оперативӣ чи муфаттиш ва чи кормандони оперативӣ ба таври доимӣ бо коршиносон ҳамкорӣ менамоянд. Хусусияти хосси чунин ҳамкорӣ бо сатҳи рушду пешрафти илмӣ-техникӣ, ботаҷрибагии коршинос, ҳолатҳои парвандаи мушаххаси тафтишшаванда ва мавҷуд будани вазъи оперативӣ муайян карда мешавад [8].

Авбошӣ як ҷинояти хеле маъмул боқӣ мемонад. Масъулияти асосии пешгирӣ, ошкор ва тафтиши ин намуди ҷиноят ба зиммаи мақомоти милитсия гузошта шудааст. Самаранокии фош кардани авбошӣ аз самаранокӣ ва сифати чорабиниҳои ибтидоии оперативӣ-ҷустуҷуӣ ва амалиёти тафтишотӣ вобаста аст. Дар пешгирии кирдорҳои авбошӣ, бояд ба боздошти ташаббускорон ва иштирокчиёни авбошӣ фавран пурсуҷӯ кардани ҳамаи шахсони иштирокчии ҳодисаи тафтишшаванда, ошкор ва мусодираи олоти ҷиноятӣ, равшан кардани ангезаҳои аслии содир намудани ҷиноят диққати махсус дода шавад.

Авбошӣ дар байни ҷиноятҳои зидди бехатарии ҷамъиятӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ хеле маъмул аст. Ҳоло авбошон қариб чоряки ҳамаи шахсонеро, ки ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд, ташкил медиҳанд. Аломати нотакрор будани ин ҷиноятро метавон бисёрҷониба будани он донист, зеро он ба бисёр объектҳои аз ҷониби қонун ҳифзшаванда таҷовуз мекунад, аксар вақт ба ҷиноятҳои дигари вазнинтар табдил меёбад, ки ба он сифати махсус медиҳад.

Муқарриз: Назаров А.Қ.- д.и.ҳ., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Батюкова В.Е. Признаки основных и квалифицированных составов хулиганства: определение объекта преступного посягательства / В.Е. Батюкова // «Образование и право» 7 июль 2012 г.

2. Борисов С.В. Квалификация массовых беспорядков, хулиганства и преступлений экстремистской направленности:теория и практика / С.В.Борисов, А.П.Дмитренко, В.А.Осипов, Е.А. Русскевич. Отв. ред. д.ю.н., проф. Н.Г. Кадников. -М.: ИД Юриспруденция, 2012 г.
3. Гришанин, П.Ф. Юридическая квалификация хулиганских действий: Лекция / П.Ф. Гришанин. – М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. – 2015. – 123 с
4. Долгих И.П., Черняев Г.М. Крупные проблемы мелкого хищения // Universum: Экономика и юриспруденция: электрон.научн.журн. 2014. №1.
5. Егоров, В.С. Уголовная ответственность за хулиганство: дис. канд. юрид. наук / В.С. Егоров. – М., 2012. – 230 с.
6. Зыбин, С.Ф. Проблемы квалификации хулиганства / С.Ф. Зыбин, В.Г. Павлов // Актуальные проблемы уголовной и уголовно-исполнительной политики. – 2015. – № 1. – С. 26-30.
7. Колоколов Н.А. Борьба с хулиганством: кризис правового регулирования / Н.А. Колоколов // Росс. следователь. 2004. < 11. С. 4-5.
8. Козаченко, И.Я. Квалификация хулиганства и отграничение его от смежных составов преступлений: монография / И.Я. Козаченко. – М.: Омега-Л, 2015. – 118 с.
9. Колоколов, Н. Хулиганство: апофеоз эволюции / Н. Колоколов // ЭЖ-Юрист. – 2014. – № 33. – С. 13-15.
10. Кудрявцев, В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрист, 2015. – 201 с.
11. Кузнецов А.А. Расследование группового хулиганства: Автореф. дис. ..канд. юрид. наук / А.А. Кузнецов. - М., 1986. -21 с.
12. Лановой А.Ф. Первоначальный этап расследования мошенничества, совершаемого на объектах железнодорожного транспорта: дис. ... канд. юрид. наук / А.Ф. Лановой. – М., 2008. -245 с.
13. Овчаренко Е.И. Доказывание в досудебном производстве по уголовным делам о хулиганстве: Дис. ... канд. юрид. наук / Е.И. Овчаренко. - М., 2004. 206 с.
14. Платошкин Н.А. Уголовно-правовое значение хулиганских мотивов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.А. Платошкин. - М., 2007. -29 с.
15. Сулейманов Р.Г. Хулиганство: теоретические и правоприменительные аспекты: Дис. ... канд. юрид. наук / Р.Г. Сулейманов. - Саратов, 2009. -224 с.
16. Фомин В.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика хулиганства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.В. Фомин. - М., 2008. -26 с.

ТАФТИШИ ҶИНОЯТИ АВБОШӢ

Дар айни замон авбошӣ яке аз ҷиноятҳои маъмултарини ҷиноятӣ буда, сеюмин ҷузъи ҷиноятҳои содиршуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.Таҳлили омори судӣ дар солҳои охир нишон медиҳад, ки сарфи назар аз паст шудани нишондиҳандаҳои динамикӣ ҳиссаи ҷиноятҳои авбошӣ дар шумораи умумии ҷиноятҳо мунтазам баланд боқӣ мемонад. Вазъияти зикршуда дар бораи хавфи ҷиддии ин кирдорҳои ба ҷамъият хавфнок шаҳодат медиҳад. Кирдорҳои ҷинояткоронаи авбошон торафт хавфноктар шуда, бештар бо латукӯби сахти ҷабрдидагон, тамасхури онҳо, несту нобуд кардани молу мулк мушоҳида мешаванд, ки хусусияти ошкорои харобиовар ва ҳатто вайронкунӣ доранд. Дар айни замон тамоюли баланд шудани дараҷаи хавфи ҷамъиятии авбошии гурӯҳии ҷавонон ба мушоҳида мерасад, ки он бо сатҳи хеле баланди муттаҳидӣ ва муташаккилии ҷинояткорон, ки аксар вақт ҳатто бо низоъҳои сиёсӣ ва байналмилалӣ оварда мерасонад, алоқаманд аст. Авбошӣ яке аз ҷиноятҳои маъмултаринест, ки тартиботи ҷамъиятиро вайрон мекунад. Авбошӣ ҷинояти хеле маъмул буда, хусусияти вазъиятӣ дошта, дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, бештар аз ҷониби ҷавонон, дар ҳолати мастӣ ё нашъамандӣ, нисбати шахсони бегона ва тасодуфӣ содир мешавад.

Калидвожаҳо: авбошӣ, майдаавбошӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, беэҳтиромии ошкоро, латукӯб, ҷиноятҳои муташаккили авбошӣ.

РАССЛЕДОВАНИЕ ХУЛИГАНСТВА

Хулиганство в настоящее время является одним из самых распространенных уголовных преступлений и третьим по распространенности преступлением в Таджикистане. Анализ судебной статистики последних лет показывает, что, несмотря на динамичное снижение, доля хулиганства в общем числе преступлений остается стабильно высокой. Такое положение свидетельствует о серьезной опасности этих общественно опасных действий. Преступная деятельность хулиганов становится все более опасной, с жестокими избиениями, осмеянием, уничтожением имущества, которые носят явно деструктивный характер. В то же время наблюдается тенденция к увеличению риска молодежного хулиганства, что связано с очень высоким уровнем сплоченности и организованности преступников, что нередко приводит даже к политическим и межнациональным конфликтам. Современная юриспруденция разделяет установки при формировании понятия «хулиганство» на мелкое хулиганство, хулиганство и злостное хулиганство. Нарушением общественного порядка является выражение открытого неуважения к обществу, нецензурная брань в общественных местах, притеснение граждан, а также уничтожение или повреждение чужого имущества. Хулиганство очень распространенное преступление ситуативного характера, совершаемое в общественных местах, преимущественно молодыми людьми, в состоянии алкогольного или наркотического опьянения, против незнакомых людей и случайно. Распространено хулиганство, основанное на политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти или ненависти к какой-либо социальной группе. Эти побуждения являются наиболее общественно опасными, поскольку совершаются группами агрессоров. К основным элементам судебной характеристики хулиганства, совершенного на почве национальной и расовой ненависти или вражды, относятся способ совершения преступления, а также орудие преступления, время и место его совершения, личность преступника.

Ключевые слова: хулиганство, мелкое хулиганство, хулиганские попуждения, общественный порядок, явное неуважение.

HOOLIGANISM INVESTIGATION

Hooliganism is currently one of the most common criminal offenses and the third most common crime in Tajikistan. An analysis of judicial statistics in recent years shows that, despite the dynamic decline, the share of hooliganism in the total number of crimes remains consistently high. This situation testifies to the serious danger of these socially dangerous actions. The criminal activity of hooligans is becoming more and more dangerous, with severe beatings, ridicule, destruction of property, which are clearly destructive and even destructive in nature. At the same time, there is a tendency to increase the risk of youth hooliganism, which is associated with a very high level of cohesion and organization of criminals, which often even leads to political and ethnic conflicts. Modern jurisprudence divides the attitudes in the formation of the concept of hooliganism into petty hooliganism, hooliganism and malicious hooliganism. Violation of public order is the expression of open disrespect for society, obscene language in public places, harassment of citizens, as well as the destruction or damage to other people's property. Hooliganism is a very common crime of a situational nature, committed in public places, mainlyyoung people, under the influence of alcohol or drugs, against strangers and by accident. Commonhooliganism based on political, ideological, racial, national or religious hatred or hatred towards any social group. These impulses are the most socially dangerous, because they are committed by groups of aggressors. The main elements of the judicial characterization of hooliganism committed on the basis of national and racial hatred or enmity include the method of committing the crime, as well as the instrument of the crime, the time and place of its commission, and the identity of the offender.

Keywords: hooliganism, petty hooliganism, hooligan impulses, public order, obvious disrespect.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ашуралиева Моҳдона Дилшодовна*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **001101449.** E-mail: **amohdona-1996@mail.ru**

Сведние об авторе: ***Ашуралиева Мохдона Дилшодовна*** **-** Таджикский национальный университет, ассистент кафедры криминалистики и судебной экспертизы юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **001101449.** E-mail: **amohdona-1996@mail.ru**

Information about the author: ***Ashuralieva Mohdona Dilshodovna*** - Tajik National University, assistant of the Department of Criminalistics and Forensic Science of the Faculty of Law. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **001101449.** E-mail: **amohdona-1996@mail.ru**

УДК: 658.512.6

КОНСЕПСИЯ ВА ҲУҚУҚИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ҶАМЪИЯТИ САҲҲОМӢ АЗ НИГОҲИ НАЗАРИЯВӢ

Қосимов Ф.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аввали асри XXI-ро метавон бо камоли боварӣ давраи рушди босуръати тиҷорат ва соҳибкорӣ эътироф намуд. Дар робита ба ин, дар айни замон ба танзими ҳуқуқии муносибатҳои корпоративӣ аҳамияти калон дода мешавад, ки асосҳои умумии пайдоиши онҳо навъҳои гуногуни шартномаҳо мебошанд, ки тавассути онҳо шахси ҳуқуқӣ низоми идоракунии дохилиро ҳамчун иштирокчии асосии ташкилот дар фаъолияти соҳибкорӣ бунёд мекунад. Яке аз чунин шартномаҳо шартномаи саҳмдорон мебошад. Он дар фаъолияти ҷамъиятҳои саҳҳомии ватанӣ муддати тулонӣ фаъолона истифода мешавад, ки ин ҳолат зарурати танзими муқаррароти бунёдии онро тавассути қонуни гражданӣ ба миён овардааст.

Масъалаи идоракунии хавфҳо барои ширкатҳои ҳама намудҳои фаъолият дар адабиёти илмӣ, методӣ ва амалии муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ васеъ инъикос ёфта, дар системаҳои идоракунии корпоратсияҳои калон ҳалли ниҳоии худро пайдо мекунад. Рушди босуръати омилҳои муҳити беруна ва дохилии ширкатҳое, ки сатҳи хавфҳо, тағйирпазирии муҳити фаъолиятро муайян мекунанд, таҳаввулоти фаҳмиши хавф ва сохтори мушаххаси онро тақозо менамояд. Коркари асосҳои назариявӣ ва амалияи идоракунии хавф (таваккал) дар ҳошияи тараққиёти иқтисодиёт ва соҳаҳои ба он алокаманди фаъолияти ташкилотҳо таҳқиқотҳои густурдатареро талаб менамоянд.

Вазъи ҳуқуқии ҷамъияти саҳҳомӣ ва ҳуқуқу уҳдадориҳои сахмдорон тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятхои саҳҳомӣ» муайян карда мешавад. (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ» аз 12 майи соли 2007, №247) [1].

Дар мақолаи якҷояи худ И.Остапетс ва А. Коновалов чунин мешуморанд, ки «...шартномаи саҳмдорон шартномаи мустақил аст, ки он ҳуқуқи шаҳрвандӣ ба шумор намеравад». Ба ғайр аз ин, ба ақидаи онҳо, шартномаи саҳмдорон дорои баъзе хусусиятҳое мебошад, ки ба сохторҳои ҳуқуқии гражданий ин намуд хос нестанд. Аз ҷумла, онҳо «шумораи хеле маҳдуди субъектҳое, ки метавонанд иштирокчиёни шартнома шаванд»-ро ба хусусиятҳои ғайриоддии шартномаи саҳмдорон дохил менамоянд) [2,с.50-54.]

М.И. Иноземтсев дар монографияи худ меъёрҳои ҳуқуқиро оид ба шарту шакли шартномаи сахмдорон ва муайян намудани оқибатҳои риоя накардани онҳо таҳлил намуда, бевосита қайд мекунад, ки ин «...шартнома аз руи хусусияти ҳуқуқиаш ба доираи ҳуқуқи таърифи муомилот, ки ба муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқу уҳдадориҳои граждании тарафҳои он нигаронида шудааст, дохил мешавад») [3,с.176].

Дар навбати худ, Р.И. Ахмадуллин онро «...ҳамчун яке аз воситаҳои ҳуқуқии граждании амалӣ намудани ҳуқуқҳои саҳмдор номида, ба сифати «усулҳо ва роҳҳои таъсири ҳуқуқие, ки дар меъёрҳои ҳуқуқи гражданӣ ифода ёфтаанд, таъриф менамояд. Ҳуқуқи шахси соҳиби ҳисса ва таъмини татбиқи ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайриамволии ӯ, инчунин ҳифзи онҳо аз вазифаҳои асосии шартномаи саҳмдорон ба ҳисоб меравад. Ӯ бар ин назар аст, ки ҳадафи чунин созишнома таърифи дақиқи ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳои он набуда, балки эҷоди як модели умумии универсалии рафтор «ки аз ҳамаи шахсони иштироккунандаи чунин созишнома интизор аст» мебошад. Таъсиси дигар қоидаҳои рафтори иштирокчиён нисбат ба қоидаҳое, ки дар меъёри ҳуқуқи диспозитивӣ мавҷуданд ё муайян намудани чунин ҳуқуқу уҳдадориҳое, ки «асосан қонунӣ буда, вале дар қонун тавсиф нашудаанд ва нисбат ба онҳо амалияи устувори татбиқи қонун вуҷуд надорад» аз вазифаҳои шартномаи саҳмдорон ба ҳисоб меравад [4,с.22].

Маҷмуи хусусиятҳои мушаххаси низоми идоракунӣ дар шахсони ҳуқуқии корпоративӣ, ки ба низоми ҳуқуқии давлати мушаххас хос аст, модели мувофиқи идоракуниро ташкил медиҳад. Модели муосири дохилии идоракунии корпоративӣ аз низоми идоракунии амрико-амрикоӣ реша мегирад. Ҳамзамон, муносибатҳои иқтисодӣ, анъанаҳои таърихию фарҳангии ҷомеа, мансубияти анъанавии ҳуқуқии кишварро ба

низоми ҳуқуқии континенталӣ ва дар натиҷа ба модели идоракунии корпоративӣ наздик мекунанд. Дар маҷмуъ, худи истилоҳи «идоракунии корпоративӣ» дар адабиёти илмӣ васеъ истифода мешавад ва тафсири хеле гуногун дорад. Дар ҳуқуқи корпоративӣ мафҳуми «менеҷмент» дар шахси ҳуқуқӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи муносибатҳои ҳуқуқии корпоративӣ фаҳмида мешавад. Ғайр аз он, худи муносибатҳои корпоративӣ бояд танҳо ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятӣ (ҶС) дар дохили шахси ҳуқуқии корпоративӣ мавҷуд бошанд, ки ҳангоми идоракунӣ ва пешбурди фаъолияти корпоратсия ба вуҷуд меоянд. Чунин ба назар мерасад, ки тамоми мураккабии муносибатҳои ҳуқуқие, ки байни субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии корпоративӣ ба вуҷуд меоянд (таркиби предмети махсус, асосҳои пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқии корпоративӣ), инчунин хусусиятҳои ҳуқуқ ва уҳдадориҳои корпоративии иштирокчиён дар корпоратсия ва ҳуқуқу уҳдадориҳои дахлдори худи корпоратсия онҳоро ба намуди мустақили муносибатҳои гражданӣ табдил медиҳад.

Ташкили дохилӣ ва тартиби ташкили мақомоти идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ ба фаъолияти он таъсири ҳалкунанда мерасонад. Иродаи ҳамаи иштирокчиёни маҷлиси умумӣ иродаи маҷмуӣ мебошад, ки манфиатҳои ҷамъиятро ифода мекунад, ки аз манфиатҳои саҳмдорони алоҳида фарқ менамоянд. Аз ин рӯ, қарори маҷлиси умумӣ метавонад ба овоздиҳии як иштирокчии мушаххас мухолиф бошад, аммо ин иштирокчӣ аз ҳуқуқи иштирок дар идоракунӣ истифода мебарад. Ҳамин тариқ, ҳангоми ташаккули қарори ягонаи ташкилот, қабули қарорҳо, иҷрои онҳо ва назорати иҷрои онҳо бояд дар бораи мақомоти идоракунии корпоративӣ сухан ронд. На як саҳмдори мушаххас корпоратсияро идора мекунад, балки мақомоти роҳбарикунанда онро идора мекунад. Саҳмдор дар маҷлиси умумии саҳмдорон иштирок намуда, марҳилаи ибтидоии инкишофи муносибатҳои идоракуниро муайян мекунад. Бе ин муносибатҳои минбаъдаи мақомоти роҳбарикунандаи корпоратсия маъно нахоҳанд дошт. Ҳамин тариқ, идоракунии корпоративӣ низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар ҷараёни татбиқи ҳуқуқҳои саҳмдорон оид ба иштирок дар идоракунӣ ва ҳангоми қабул, иҷро ва назорат аз болои иҷрои қарорҳои идоракунӣ аз ҷониби мақомоти идоракунӣ ба вуҷуд меоянд. Ташкили идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ ба принсипҳои умумии ҳуқуқи гражданӣ ва корпоративӣ асос меёбад. Ҳозир аксарияти олимон тарафдори он мебошанд, ки қоидаи таносуби принсипҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ ҳамчун принсипи асосии ҳуқуқи гражданӣ эътироф карда шавад.

Дар навбати худ, Е.А. Семиველиченко таъкид мекунад, ки «...шартномаҳои саҳмдорон ба низоми шартномаҳои ҳуқуқии гражданӣ дохил мешаванд, ки идоракунии ташкилоти тиҷоратиро дар баробари шартнома оид ба иҷрои вазифаҳои мақомоти яккасардории иҷроия ва шартномаи корпоративӣ таъмин менамоянд. Дар айни замон вай худи шартномаи саҳмдоронро ҳамчун шартномаи мустақил мешуморад, на яке аз намудҳои шартномаҳои корпоративӣ» [5,с.31].

Ба қавли А.Ткаченко ин принсип муайян мекунад, ки «...асоси ҳамкории давлат ва шахсони алоҳида дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқии гражданӣ буда, идеологияи ҷамъияти шаҳрвандӣ ва сиёсати ҳуқуқии давлатро инъикос менамояд» [6,с.877-896].

Бо вуҷуди ин, мавқеи муаллифон оид ба муносибати байни шартномаи саҳҳомӣ ва шартномаи корпоративӣ, инчунин дар бораи табиати шартномаи корпоративӣ як қатор фарқиятҳо доранд. Масалан, А.А.Клячин дар тадқиқоти худ моҳияти ҳуқуқӣ ва ҷойгоҳи фактҳои ҳуқуқӣ дар механизми танзими ҳуқуқии граждании фаъолияти ҷамъиятҳои саҳҳомиро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки «...шартномаи корпоративӣ дар ширкатҳо, пеш аз ҳама, хусусияти уҳдадории ҳуқуқӣ дорад, аммо дар айни замон ӯ як қатор "хусусиятҳои корпоративии" онро низ таъкид мекунад [7.Kazan, 2016, 33 p.].

Мустақилият дар идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ аз принсипҳои ҳуқуқи хусусӣ роҳ надодан ба дахолати худсарона ба корҳои хусусӣ (аз ҷумла, аз ҷониби мақомоти давлатӣ) ва бемамониат татбиқ намудани ҳуқуқҳои гражданӣ бо назардошти манфиатҳои ҷамъияти саҳҳомӣ, бармеояд. Ҳуқуқи гражданӣ ҳамчун яке аз шаклҳои ташкилию ҳуқуқии шахси ҳуқуқӣ, ки барои амалӣ намудани манфиатҳои шахсӣ пешбинӣ шудааст, баромад мекунад. Дар баробари татбиқи принсипҳои ҳуқуқи гражданӣ дар идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ, принсипҳои ҳуқуқи хусусӣ дар ҷудокунии амвол, идораи мустақилонаи амвол, баробарӣ дар муомилоти гражданӣ, ҳимояи судии ҳуқуқи ҷамъияти саҳҳомӣ низ зоҳир мешаванд.

Ҷамъияти саҳҳомӣ ва саҳмдорони он дар истифодаи бартариҳои меъёрҳои депозитивӣ ва озодии интихобашон инъикос меёбад. Ташкили дохилии ҷамъияти саҳҳомӣ худидоракунӣ - мустақилона ташкил намудани мақомоти идоракунӣ ва қабули қарорҳои онҳо, инчунин ҳуқуқи ҷамъиятро барои назорати амалии ин мақомот ва тағйир додани ҳайати онҳо дар назар дорад. Одатан, мақомоти роҳбарикунанда ваколатҳои худро ба манфиати ҳуқуқии хусусии ҷамъият ва саҳмдорони он амалӣ менамоянд. Танзими ҳуқуқии ҷамъиятии раванди идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ бо аҳамияти ҷамъиятҳои саҳҳомӣ дар иқтисодиёт алоқаманд аст. Фаъолияти ҷамъиятҳои саҳҳомӣ дар як қатор соҳаҳои махсусан муҳимми иқтисодиёт ба манфиатҳои давлат ва тамоми ҷомеа дахл мекунад, аз ин рӯ, манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ дар соҳаи таҳқиқшаванда на ҳамеша мувофиқат мекунанд.

Ҳифзи ҳуқуқҳои субъективии граждании саҳмдорон мақсади дахолати оммавию ҳуқуқии давлат ба раванди идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ мебошад. Аз ин рӯ, баъзе олимон тарафдори ташкили қоидаҳои махсуси идоракунии категорияҳои алоҳидаи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ мебошанд, ки онҳоро вобаста ба дараҷаи таъсири ҳуқуқи оммавӣ ба ду гуруҳ тақсим кардан мумкин аст. Танзими мустақим метавонад аз дахолати мақомоти давлатӣ ба фаъолияти мақомоти роҳбарикунанда, танзими фаъолияти онҳо (муайян кардани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои онҳо) ба манфиати ҷамъият, додани дастурҳои ҳатмӣ ба онҳо иборат бошад. Татбиқи танзими ғайримустақими ҳуқуқии оммавии раванди идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ бояд бо имконияти мавҷудияти саҳмияҳои истисноии ба қайд гирифташуда ва зарурати пешбурди феҳристи саҳмдорон таъмин карда шавад, ки он амалӣ намудани бақайдгирии давлатии таъсис ва қатъи фаъолияти ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, бақайдгирии давлатии оиннома, пешниҳоди маълумот дар бораи фаъолияти ширкат, таъсир тавассути чораҳои зиддиинҳисорӣ ва амсоли онро фаро мегирад. Ба ин муносибат саволе ба миён меояд, ки муносибати байни ҳуқуқи хусусӣ ва принсипҳои ҷамъиятӣ дар ташкили дохилии идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ чи гуна ба роҳ монда шавад. Мо чунин мешуморем, ки унсурҳои ҷамъиятӣ қисми таркибии меъёрҳои ҳуқуқи гражданӣ мебошанд, ки сохтори мақомоти идоракунии ҷамъияти саҳҳомиро муайян мекунанд. Дар хусусиятҳои идоракунии дохилӣ хусусиятҳое пайдо мешаванд, ки ба ҳуқуқи хусусӣ хос нестанд - унсурҳои ҳуқуқи оммавӣ, характери ҳокимият ва ғ. Демократияро принсипи ташкили фаъолияти коллектив, ки дар он иштироки фаъолона ва баробарҳуқуқии ҳамаи аъзоёни коллективро таъмин менамояд, мефаҳманд. Дар идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ демократия бо иштироки мақомоти интихобии идоракунӣ ва овоздиҳӣ бо аксарияти овозҳо таъмин карда мешавад. Принсипи оммавӣ дар истифодаи меъёрҳои салоҳият дар танзими фаъолияти мақомоти идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ низ зоҳир мегардад. Дар асоси мавҷудияти унсурҳои ҳуқуқи оммавӣ дар ташкили дохилии идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ инҳоро бояд қайд кард. Сарфи назар аз он, ки ташкили дохилии ҷамъияти саҳҳомӣ хамчун соҳаи манфиатҳои хусусӣ эътироф карда мешавад, сохтор ва фаъолияти мақомоти идоракунии онро қонун хеле қатъӣ танзим менамояд. Қонун «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ» имкони мавҷудияти танҳо ду варианти сохтори мақомоти идоракунии ҷамъияти саҳҳомиро (моделҳои идоракуниро) инъикос мекунад:

- модели императивӣ - сохтори сезинаи мақомоти идоракунӣ - дар ҷамъиятҳои саҳҳомие, ки зиёда аз 50 саҳмдорон соҳиби саҳмияҳои овоздор мебошанд, ҳатмӣ аст: ин маънои онро дорад, ки маҷлиси умумии саҳмдорон, Шурои директорон (Шурои мушоҳидакорон), мақомоти иҷроияи (яккафармои) ҷамъият (директор, директори генералӣ) ва коллегия (раёсат, дирексия)) ташкил ва амал мекунанд.

-модели диспозитивие, ки интихоби байни сохторҳои сезинагӣ ва дузинагии мақомоти идоракуниро дар назар дорад. Дар ҷамъиятҳои саҳҳомии кушода, ки шумораи саҳмдорон – соҳибони саҳмияҳои овоздор аз 50 адад камтар аст, инчунин дар ҷамъиятҳои пушида истифода мешавад. Онҳо метавонанд Шурои директорон надошта бошанд, пас вазифаҳои онро маҷлиси умумии саҳмдорон иҷро мекунад, инчунин мақомоти иҷроия (яккаву ва коллегиалӣ) мавҷуд аст.

Ҳамин тариқ, интихоби модели идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ хеле маҳдуд аст. Ҳамин тариқ, дар ташкили дохилии идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ дар таносуби муайян маҷмуи унсурҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ мавҷуд аст. Ба таври назаррас зиёд шудани изҳорот дар ҷомеаи илмӣ дар бораи афзоиши нақши танзимгарони ҳуқуқи хусусӣ тамоюли кунунии қонунгузориро дар бораи таҳкими танзими императивии ҳуқуқӣ бекор

намекунад. Дар муносибатҳои баррасишавандаи идоракунии корпоративӣ асосан таъсири ғайримустақими ҳуқуқии ҷамъиятиро ба фаъолияти субъектҳои муносибатҳои корпоративӣ қайд кардан мумкин аст. Масалан, ҳимояи ҳуқуқи саҳмдорон на бо роҳи такмил додани механизми идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ, на бо воситаҳои ҳуқуқи оммавӣ ба амал бароварда мешавад. Аз тарафи дигар, фаъолияти ҷамъиятҳои саҳҳомӣ дар соҳаҳои стратегии иқтисодиёт (энергетика, нақлиёт ва ғайра) ба манфиатҳои ҳуқуқии ҷамъиятии давлат ва тамоми ҷамъият дахл мекунад. Дар баробари ин бисёр зуҳуроти чунин таъсири ҷамъиятӣ мавҷуданд, ки аз он низ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки тамоюли афзудани дахолати давлат ба ҷараёни идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ ба вуҷуд меояд. Аз ин рӯ, масъалаи риояи таносуби оптималии манфиатҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ бояд муҳим бошад ва проблемаи дарёфти таносуби чунин манфиатҳо яке аз самтҳои муҳим дар илми ҳуқуқи гражданӣ эътироф карда шавад. Ҳамчунин, проблемаи таносуби принсипҳои хусусӣ ва ҷамъиятии идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ қисми таркибии проблемаи муҳимтар, яъне таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва принсипҳои ҳуқуқи хусусӣ дар ҳуқуқ мебошад.

Ҳамин тариқ, дар ҳар ҳолат шартномаи саҳмдорро метавон ҳамчун далели ҳуқуқие ҳисоб кард, ки барои иштирокчиёни он ба вуҷуд омадани оқибатҳои муайяни ҳуқуқии гражданиро таъмин менамояд.

Муқарриз: Мирзоев П.З. – н.и.ҳ., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Закон Республики Таджикистан «Об акционерных обществах». (Закон Республики Таджикистан «Об акционерных обществах». №247 от 12.05.07г.)
2. Остапец И. Соглашения акционеров в практике совместных предприятий с российским участием / И. Остапец, А. Коновалов // Слияния и поглощения. -2006. -№ 1-2 (35-36). - С. 50–54.
3. Иноземцев М.И. Акционерное соглашение: ответственность за нарушение по праву России и зарубежных государств: монография// М.И.Иноземцев. - Москва: Статут, 2020. -176 с.
4. Ахмадуллин Р.И. Гражданско-правовые средства осуществления прав акционера: авт…дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 //Р.И. Ахмадуллин. - Казань, 2016. - 22 с.
5. Семивеличенко Е.А. Гражданско-правовые договоры, обеспечивающие создание, управление и прекращение юридических лиц: системный подход: авто...дис…канд. юрид. наук: 12.00.03 / Е.А. Семивеличенко. - Казань, 2015. – 31 с.
6. Ткаченко А.А.Понятие и система принципов гражданского права // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. - 2012. -№ 84. - С. 877-896.
7. Kliachin A. A. Iuridicheskie fakty v mekhanizme grazhdansko-pravovogo regulirovaniia deiatel'nosti aktsionernykh obshchestv: avtoref. dis. … kand. iurid. nauk: [Legal Facts in the Mechanism of Civil Law Regulation of the Activities of Joint-stock Societies: abstract of diss. of cand. of law]. Kazan, 2016, 33 p.

КОНСЕПСИЯ ВА ҲУҚУҚИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ҶАМЪИЯТИ САҲҲОМӢ АЗ НИГОҲИ НАЗАРИЯВӢ

Дар ин мақола мафҳуму моҳияти ҳуқуқии ташкили идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ баррасӣ карда мешавад. Муаллиф бар ин назар аст, ки ҳадафи чунин шартнома таърифи дақиқи ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳои он набуда, балки эҷоди як модели умумии рафтор, ки ҳамаи шахсони иштироккунандаи чунин шартнома интизор аст, мебошад. Таъсиси дигар қоидаҳои рафтори иштирокчиён нисбат ба қоидаҳое, ки дар меъёри ҳуқуқи диспозитивӣ мавҷуданд ё муайян намудани чунин ҳуқуқу уҳдадориҳое, ки асосан қонунӣ буда, вале дар қонун тавсиф нашудаанд ва нисбат ба онҳо амалияи устувори татбиқи қонун вуҷуд надорад, аз вазифаҳои шартномаи саҳмдорон ба ҳисоб меравад. Маҷмуи хусусиятҳои мушаххаси низоми идоракунӣ дар шахсони ҳуқуқии корпоративӣ, ки ба низоми ҳуқуқии давлати мушаххас хос аст, модели мувофиқи идоракуниро ташкил медиҳад. Модели муосири дохилии идоракунии корпоративӣ аз низоми идоракунии англо-америкоӣ реша мегирад. Ҳамзамон, муносибатҳои иқтисодӣ, анъанаҳои таърихию фарҳангии ҷомеа, мансубияти анъанавии ҳуқуқии кишварро ба низоми ҳуқуқии континенталӣ ва дар натиҷа ба модели идоракунии корпоративӣ наздик мекунанд.

Калидвожаҳо: табиати ҳуқуқӣ, шартномаи саҳҳомон, идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ, шартнома, шахсони ҳуқуқии корпоративӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, муайян намудани давлат, низоми ҳуқуқӣ, идоракунии корпоративӣ.

КОНЦЕПСИЯ ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ АКЦИОНЕРНЫМ ОБЩЕСТВОМ С ТОЧКА ЗРЕНИЯ ТЕОРЕТИКА

В данные статья рассматривается концепция правовая природа организации управления акционерном обществом. Автор считает, что целью подобного соглашения является не четкое определение прав и обязанностей его сторон, а создание общей универсальной модели поведения, которое ожидается от всех лиц, принимающих участие в таком соглашении, создание иных правил поведения участников, в сравнении с теми, что содержатся в диспозитивной норме права, либо определение таких прав и обязательств, которые в принципе правомерны, но не

описаны в законе, и в отношении которых не сложилось устойчивой правоприменительной практики. Совокупность специфических характеристик системы управления в корпоративных юридических лицах, характерных для правовой системы определенного государства, образует соответствующую модель управления. Современная отечественная модель корпоративного управления своими корнями уходит в англо-американскую систему управления. Одновременно экономические отношения, исторические и культурные традиции нашего общества обусловливают традиционную принадлежность права к континентальной правовой системе, и как следствие конвергенцию права на модель корпоративного управления.

Ключевые слова: правовая природа, акционерного соглашения, управления акционерном обществом, соглашении, корпоративных юридических лицах, экономические отношения, определенного государства, правовой системы, корпоративного управления.

CONCEPT LEGAL NATURE OF ORGANIZATION ANAGEMENT OF JOINT STOCK COMPANY WITH THEORETICAL POINT OF VIEW

This article discusses the concept of the legal nature of the organization of management of a joint-stock company. The author believes that the purpose of such an agreement is not a clear definition of the rights and obligations of its parties, but the creation of a common universal model of behavior that is expected from all persons participating in such an agreement, the creation of other rules of conduct for participants, in comparison with those contained in dispositive rule of law, or the definition of such rights and obligations that are legal in principle, but not described in the law, and in respect of which there is no stable law enforcement practice. The set of specific characteristics of the management system in corporate legal entities, characteristic of the legal system of a particular state, forms the appropriate management model. The modern domestic model of corporate governance is rooted in the Anglo-American system of governance. At the same time, economic relations, historical and cultural traditions of our society determine the traditional belonging of law to the continental legal system, and as a result, the convergence of law to the corporate governance model.

Keywords: legal nature, shareholder agreement, management of a joint stock company, agreement, corporate legal entities, economic relations, a certain state, legal system, corporate governance.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қосимов Фаррух Абдулмуминович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, докторант. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведение об авторе: ***Косимов Фаррух Абдулмуминович*** - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент, докторант. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the author: ***Kosimov Farrukh Abdulmuminovich*** - Tajik National University, candidate of legal sciences, associate professor, doctoral student. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

УДК: 342.15(575.3)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН О КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА

Мелюханова Е.Е., Зокирзода З.Х.
Уральский государственный юридический университет,
Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе

После распада Советского Союза и обретения независимости Российской Федерацией (далее – РФ) и Республикой Таджикистан (далее – РТ) в политической, экономической и социальной жизни произошли серьёзные и заметные изменения, которые в целом оказали непосредственное влияние на формирование общего спектра уголовно-правовой политики обеих стран. Как в Конституции РФ так и в РТ – человек, его права и свободы признаны высшей ценностью, и они всесторонне гарантированы в уголовном праве. В настоящее время уголовное законодательство, будучи одним из важных инструментов в деле регулирования общественных отношений, оберегает и защищает личные, общественные и государственные интересы от всевозможных уголовных посягательств [7]. Вопросам защиты прав и свободы человека и гражданина отведено важное значение в уголовном законодательстве, и они особо охраняются в Уголовном кодексе РФ и РТ (далее – УК РФ и УК РТ). Наряду с другими видами собственности, частная собственность также находится под особой защитой уголовного законодательства [5,с.6]. В силу этого, конфискация имущества считается санкцией, которая направлена на обеспечение защиты имущественных интересов конкретного индивидуума [4,с.5]. Исходя из этого, исследование вопросов, связанных с конфискацией имущества, в разных аспектах данной темы является актуальным для РФ и РТ. Действующий УК РФ предусматривает конфискацию имущества в качестве иной меры уголовно-правового характера. Не вдаваясь в дискуссию о целесообразности исключения конфискации имущества из системы наказаний, относительно которой были высказаны различные точки зрения, остановимся на некоторых проблемах, существующих в настоящее время.

Первостепенным является вопрос о том, насколько действующий институт конфискации имущества соответствует юридической природе иных мер уголовно-правового характера? Для ответа на поставленный вопрос необходимо провести разграничение конфискации имущества как наказания и как иной меры уголовно-правового характера.

Так, согласно ч.1 ст.104.1 УК РФ под конфискацией имущества понимается принудительное безвозмездное изъятие и обращение в собственность государства на основании обвинительного приговора определенного имущества. Именно установленные виды имущества, подлежащего конфискации, являются критерием, позволяющим отличить существующую в уголовном законодательстве конфискацию имущества от одноименного вида наказания.

Если ранее конфискация имущества в качестве вида уголовного наказания предусматривала изъятие и обращение в доход государства всего или части имущества, являвшегося собственностью осужденного, то на сегодняшний день имущество ограничено рамками, установленными ст.104.1 УК РФ. При назначении наказания в виде конфискации имущества конфискации подлежало любое имущество, в том числе и приобретенное законным путем. В этом и выражалось карательное воздействие конфискации имущества как вида уголовного наказания.

Конфискация имущества в качестве иной меры уголовно-правового характера не предусматривает изъятия имущества, приобретенного законным путем, и ограничивается имуществом, которое каким-то образом «связано» с совершением преступления, имеет к нему непосредственное отношение.

Для уяснения сущности института конфискации имущества, существующего в действующем уголовном законодательстве РФ, обратимся к одноименным институтам в других отраслях права. Кроме уголовно-правовой конфискации имущества существует также административно-правовая и гражданско-правовая конфискация имущества. Поскольку, административное право, являясь публичным по своему характеру, считается более

родственным уголовному праву, то рассмотрение административно-правового института конфискации имущества является предпочтительным.

Конфискация имущества в административном законодательстве РФ предусмотрена в качестве вида наказания – конфискации орудия совершения или предмета административного правонарушения. Причем согласно ч.2 ст.3.3 Кодекса Российской Федерации об административных правонарушениях [6] (далее – КоАП РФ), конфискация орудия совершения или предмета административного правонарушения может устанавливаться и применяться в качестве как основного, так и дополнительного административного наказания.

В отличие от уголовно-правовой конфискации имущества, не является конфискацией изъятие из незаконного владения лица, совершившего административное правонарушение, орудия совершения или предмета административного правонарушения: подлежащих в соответствии с федеральным законом возвращению их законному собственнику; изъятых из оборота, либо находившихся в противоправном владении лица, совершившего административное правонарушение, по иным причинам и на этом основании подлежащих обращению в собственность государства или уничтожению (ч.3 ст.3.7 КоАП РФ). Напротив, именно имущество, в отношении которого установлена противоправность владения, подлежит конфискации в порядке уголовного судопроизводства. Это свидетельствует о различной юридической природе уголовно-правовой и административно-правовой конфискации.

Административное наказание в виде конфискации орудия совершения или предмета административного правонарушения имеет определенные сходства с ранее существовавшим уголовным наказанием в виде конфискации имущества, чего нельзя сказать о существующей в настоящее время иной мере уголовно-правового характера в виде конфискации имущества. Последняя не содержит карательных элементов, является восстановительным и предупредительным механизмом. Следует согласиться с профессором А.И. Рарогом, что «конфискация имущества в ее нынешнем виде не лишает лицо, совершившее преступление, никаких прав и свобод, поскольку таковые в результате совершения преступления виновным не были приобретены» [12,с.57].

Противоположного мнения придерживается профессор З.А. Незнамова [9,с.581–582], согласно которому юридическая природа конфискации имущества осталась практически неизменной и единственным отличием конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера является отсутствие судимости.

Действительно, конфискация имущества в качестве иной меры уголовно-правового характера формально содержит признаки, характеризующие уголовное наказание: является мерой государственного принуждения; назначается судом; преследует цель восстановления социальной справедливости и др. При этом, позиция о неизменности содержания конфискации имущества является небесспорной. Набор правоограничений, образующих содержание наказания в виде конфискации имущества всецело определялся характером имущества, подлежащего конфискации, в связи с изъятием которого лицо лишалось права собственности. В рамках конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера по общему правилу подлежит изъятию имущество, приобретенное незаконным путем, которое не порождает у лица права собственности на это имущество. Следовательно, лицо не испытывает каких-либо правоограничений. На отсутствие «карательной (правоограничительной) составляющей конфискации имущества» указывает также В.М. Степашин [13,с.431]. По мнению Е.Г. Веселова, в настоящее время данный институт, в первую очередь, носит карательный характер, направлен на лишение виновного экономической выгоды от преступления [1,с.228]. По мнению М.Ю. Дворецкого, нет оснований для ее введения в уголовное законодательство РФ в качестве основного наказания и для применения за все категории преступлений, поскольку это достаточно суровая мера, реализацию которой законодатель ограничил тяжкими и особо тяжкими преступлениями корыстной направленности за счет усиления карательно-воспитательного воздействия на осужденного через его имущественные интересы [2,с.215].

С учетом изложенного и принятого нами критерия сравнения, можно сделать вывод о большем соответствии уголовно-правовой конфискации имущества иным мерам уголовно-правового характера, нежели наказанию.

Наряду с уголовно-правовой конфискацией имущества существует также и уголовно-процессуальная конфискация. Последняя предполагает конфискацию предметов, признанных в качестве вещественных доказательств в порядке, предусмотренном ст.81 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (далее – УПК РФ) [14,с.4921].

Существование уголовно-процессуальной конфискации после введения в УК РФ конфискации имущества в качестве иной меры уголовно-правового характера можно объяснить двумя обстоятельствами. Первое может заключаться в том, что уголовно-процессуальный закон предусматривает порядок и процедуру назначения конфискации имущества. Если это не так, то вторым обстоятельством, объясняющим самостоятельное существование уголовно-процессуальной конфискации, может являться ее особое, отличное от уголовно-правовой конфискации предназначение.

Относительно первого обстоятельства нельзя утверждать, что ст.81 УПК РФ призвана регламентировать порядок и процедуру назначения уголовно-правовой конфискации имущества. В данной норме речь идет исключительно о вещественных доказательствах, которые призваны служить средствами для обнаружения преступления и установления обстоятельств уголовного дела. Хотя вопрос о целях конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера законодательно не решен и, в связи с этим, является дискуссионным, очевидно, что эти цели не имеют ничего общего с целями обнаружения преступления и установления обстоятельств уголовного дела. Кроме того, ст.104.3 УК РФ, предусматривающая очередность и порядок возмещения вреда, является процессуальной. То есть уголовный закон устанавливает основания и частично порядок конфискации имущества. При таком подходе (он реализован еще в более противоречивом виде в УК РФ и УК РТ) совершенно неясно, в чем же заключается само наказание, ибо изъятие неправомерно приобретенных ценностей есть не что иное, как реализация института гражданского иска в уголовном процессе. Поэтому в условиях разгула экономического хищничества и коррупции в Таджикистане и России, целесообразно вернуть полную и частичную конфискацию имущества вне зависимости от доказанности источников его приобретения. Конфискация не может стать мерой возмещения материального ущерба, нанесенного содеянным преступлением потерпевшему. Восстановление материального ущерба происходит в режиме возвращения потерпевшему имущества (реституция), основания и порядок которого регулируются гражданским законодательством.

Отрицая наличие первого обстоятельства, можно утверждать о существовании второго. Действительно, уголовно-правовая и уголовно-процессуальная конфискации имеют различное предназначение. В отличие от вещественных доказательств, имущество, подлежащее конфискации на основании ст.104.1 УК РФ, по общему правилу должно быть получено в результате совершения преступления, как и в п.2.1 ч.1 ст.81 УПК РФ. Но п. «г» ч.1 ст.104.1 УК РФ в качестве имущества, подлежащего конфискации, указывает на орудия, оборудование или иные средства совершения преступления, принадлежащие обвиняемому. Такое имущество является исключительно вещественным доказательством и не может быть получено в результате совершения преступления, так как оно предназначено для выполнения объективной стороны состава преступления. В этой части материальный уголовный закон дублирует процессуальный.

В итоге можно заключить, что самостоятельное существование уголовно-процессуальной конфискации не может быть обосновано объективными обстоятельствами в чистом виде, поскольку на данный момент уголовно-процессуальная конфискация носит смешанный характер. Во-первых, не наблюдается четкого разграничения оснований и порядка применения конфискации имущества. Основания назначения конфискации имущества должны быть четко обозначены в материальном уголовном законе, тогда как порядок применения относится к сфере регулирования процессуального законодательства. Поэтому вряд ли целесообразно нахождение ст.104.3 УК РФ в материальном уголовном законе. Во-вторых, орудия, оборудование или иные средства совершения преступления, принадлежащие обвиняемому, являются вещественными доказательствами и должны приобщаться к уголовному делу на основании УПК РФ. Необходимо исключить указанные вещественные доказательства из УК РФ, поскольку они не могут быть получены в результате совершения преступления [15,с.2954].

Из общего правила о том, что имущество, подлежащее конфискации, должно быть получено в результате совершения преступления, в уголовном законе предусмотрено исключение. Так, согласно п. «в» ч.1 ст.104.1 УК РФ конфискации подлежат деньги, ценности и иное имущество, используемые или предназначенные для финансирования терроризма, экстремистской деятельности, организованной группы, незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества (преступной организации). Эти деньги можно рассматривать в качестве средства совершения преступления. Указанное имущество не может быть получено в результате совершения преступления, так как предназначено для его совершения. С этой точки зрения в зависимости от цели конфискации имущества ее можно классифицировать на превентивную (п.п. «в», «г» ч.1 ст.104.1 УК РФ) и восстановительную (п.п. «а», «б» ч.1 ст.104.1 УК РФ). Определенную специфику имеет превентивная конфискация, предусматривающая изъятие имущества, в том числе приобретенного законным путем. Если п. «г» ч.1 ст.104.1 УК РФ представляет собой специальную конфискацию, основанием которой является ст.81 УПК РФ, то для конфискации денег, ценностей и иного имущества, указанного в п. «в» ч.1 ст.104.1 УК РФ, необходимо иное основание, поскольку уголовно-правовая конфискация законно приобретенного имущества содержит в себе признаки наказания.

В связи с этим, необходимо уточнить первый вывод относительно юридической природы конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера. Так, восстановительная конфискация имущества соответствует природе иных мер уголовно-правового характера. Она и отражает общее правило и содержание действующего института конфискации имущества в РФ. К превентивной конфискации относятся заимствованная из УПК РФ конфискация вещественных доказательств, которая должна быть предусмотрена только в УПК РФ, и конфискация имущества, предназначенного для совершения преступления. Эти виды конфискации не соответствуют юридической природе иных мер уголовно-правового характера и должны быть исключены из данного раздела УК РФ и УК РТ. Следует исключить пункт «г» из ч.1 ст.57 УК РТ, так как изъятие орудий и средств совершения преступления является не уголовной, а процессуальной мерой.

Из этого можно заключить, соглашаясь с профессором А.И. Коробеевым, что «в результате конфискация имущества в нынешнем ее виде предстает как некий симбиоз ранее известного вида наказания с одноименным названием и уголовно-процессуальной меры (обычно именуемой «специальной конфискацией») [8,с.1119]».

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что деньги, ценности и иное имущество, указанные в п. «в» ч.1 ст.104.1 УК РФ, подлежат конфискации, поскольку они используются или предназначены для финансирования определенных в этом же пункте преступлений: ст.ст. 205-205.5, 282.1-282.3, 208, 210 УК РФ. Причем отдельно предусмотрены составы преступлений для финансирования терроризма (ч.4 ст.205.1 УК РФ) и финансирования экстремистской деятельности(ст.282.3 УК РФ). В связи с этим логически необоснованным представляется существование в п. «в» ч.1 ст.104.1 УК РФ организованной группы, организация которой, а равно и ее финансирование не образует самостоятельного состава преступления. Поэтому было бы целесообразно исключить организованную группу из п. «в» ч.1 ст.104.1 УК РФ.

Необходимо обратить внимание на то, что ст.104.1 УК РФ не дает однозначного ответа на вопрос: правом либо обязанностью суда является назначение конфискации имущества? В ч.ч.2 и 3 ст.104.1 УК РФ указано, что имущество подлежит конфискации. Из этого утверждения не представляется возможным определить правом либо обязанностью суда является назначение конфискации имущества. В данном случае мы придерживаемся мнения, согласно которому назначение конфискации имущества должно быть обязанностью суда, поскольку обеспечение возмещения причиненного преступлением ущерба должно осуществляться в обязательном порядке.

Однако правовая позиция Верховного Суда Российской Федерации, выраженная в постановлении Пленума от 18 октября 2012 г. № 21 «О применении судами законодательства об ответственности за нарушения в области охраны окружающей среды и природопользования»[11], заключается в том, что назначение конфискации имущества является правом, а не обязанностью суда. Так, в п.29 постановления Пленума Верховного Суда

Российской Федерации указано, что «орудия, оборудование или иные средства совершения преступления, в том числе транспортные средства, с помощью которых совершались незаконная охота или незаконная рубка лесных насаждений, приобщенные к делу в качестве вещественных доказательств, могут быть конфискованы на основании (выделено мной – Е. М.) пункта «г» части 1 статьи 104-1 УК РФ».

Несмотря на приведенное разъяснение высшей судебной инстанции, считаем необходимым разрешить сложившуюся спорную ситуацию на законодательном уровне.

Еще сложнее обстоит дело с законодательно закрепленным в п. «а» ч.1 ст.104.1 УК РФ перечнем преступлений, в результате совершения которых деньги, ценности и иное имущество подлежат конфискации. Обоснованные сомнения вызывает отсутствие в этом перечне хищений, незначительное число преступлений, совершаемых из корыстных побуждений. Указанный перечень систематически пополняется новыми составами преступлений под предлогом очередного усиления борьбы с определенными категориями преступлений. В результате в юридической литературе сложилось мнение, что основания и критерии, по которым формируется перечень преступлений п. «а» ч.1 ст.104.1 УК РФ «не поддается объяснению» [13,с.474–475].

Не лишена Глава 15.1 УК РФ и терминологических недостатков. Поскольку основанием конфискации имущества является обвинительный приговор суда, то с этой точки зрения необходимо вести речь исключительно об осужденном, имущество которого подлежит конфискации. В этих условиях возникает проблема терминологического единства, которая порождается законодателем вследствие некорректного использования терминов обвиняемый, осужденный, виновный. Во-первых, п. «г» ч.1 ст.104.1 УК РФ устанавливает имущество, подлежащее конфискации, в виде орудий оборудования или иных средств совершения преступления, принадлежащих обвиняемому (выделено мной – Е. М.). Вероятно, указанная норма была перенесена из процессуального закона (ст.81 УПК РФ) в материальный без учета изменившегося правового статуса лица после вынесения обвинительного приговора. Во-вторых, ч.2 ст.104.3 УК РФ, устанавливая порядок возмещения причиненного вреда, указывает на виновного (выделено мной – Е. М.), из стоимости имущества которого первоочередным образом возмещается вред, причиненный законному владельцу. Только ч.3 ст.104.1 УК РФ содержит термин «осужденный».В этой связи необходимо устранить терминологическое несоответствие в рамках Главы 15.1 УК РФ путем использования исключительно термина «осужденный».

Часть 8 ст. 57 УКРТ нуждается в редакции: «Имущество, необходимое осужденному и находящимся на его иждивении лицам, в соответствии перечню, предусмотренному в Кодексе исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан, не конфискуется (или не подлежит конфискации)» [3,с.29]. Возникает вопрос, что включает в себя категория «лиц, находящихся на его иждивении»? Разве лицо, осужденное приговором суда и находящееся в тюрьме, может иметь на своем иждивении кого-либо? Это в то время, когда сам осужденный находится на обеспечение жены и детей, и они вынуждены в течение 10 или 20 лет снабжать осужденного провизией и одеждой. Кроме того, фраза «не конфискуется» полностью не отражает роль суда. По нашему мнению, норма должна иметь следующую редакцию:

«Конфискация того имущества, которое необходимо осужденному и находящимся на его иждивении лицам до периода вступления приговора в силу, в соответствии перечня, приведенного в Кодексе исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан, запрещена».Поскольку глагол «запрещено» использован в части 4 статьи 20 Конституции Республики Таджикистан: «Полная конфискация имущества осужденного запрещена» [10,с.109–116].

Для совершенствования законодательства РТ считаем необходимым внести следующие дополнения и изменения:

1. Часть 1 ст.57 УК РТ должна иметь следующую редакцию: «Конфискация имущества – это принудительное и безвозмездное изъятие имущества, накопленного осужденным преступным путем, в пользу государства». Предлагается заменить фразу «ценности» словом «ценные вещи» в пунктах «а», «б» и «в» ч.1 ст.57 УК РТ, ибо слово «ценности» имеет более широкий смысловой оттенок, может использоваться, в силу своей многозначности, как по

отношению к человеку, так и по отношению к его социальному статусу, авторитету, честности, здоровью и т. п., но при этом может не иметь никакой связи с имуществом. Вопреки этому слова «ценные вещи» имеют конкретный смысл, который имеет логическую связь с имуществом и предметом. Следует отметить, что денежные средства, ценные вещи, банковские счета, дивиденды и акции компаний, движимое и недвижимое имущество, которые наряду с финансированием терроризма могут быть использованы или предназначены для поддержки экстремизма, захвата власти, изменения основ конституционного строя и территориальной целостности страны, должны быть подвергнуты конфискации со стороны соответствующих органов. Применение и внесение такой поправки, несомненно, дополняет и регулирует правовую основу пунктов «б», «в» ч.1 ст.57 УК РТ. Кроме того, следует исключить пункт «г» из ч. 1 ст. 57 УК РТ, так как изъятие орудий и средств совершения преступления является не уголовной, а процессуальной мерой.

2. Было бы уместно заменить в ч.5 ст.57 УК РТ термин «возместить ущерб» на «компенсировать ущерб». Слово «компенсация» имеет более понятный смысловой оттенок и чаще используется. Также предлагаем заменить слово «возмещение» в ч.6 ст.57 УК РТ словом «компенсация».

3. Предлагается исключить ч.7 ст.57 УК РТ, ибо данная правовая норма противоречит Конституции РТ. Часть 4 ст.20 УК РТ гласит: «Полная конфискация имущества осужденного запрещается». В случае несоответствия текущих правовых норм и положений, в том числе УК РТ, положениям Конституции РТ, приоритетным правом обладает Конституция РТ.

4. Изложить ч.8 ст.57 УК РТ в следующей формулировке: «Конфискация имущества, необходимого для осужденного, а также лиц, находящихся у него на иждивении в период вынесения судебного приговора, согласно перечню, предусмотренному уголовно-исполнительным законодательством РТ, запрещается». В ч.4. ст.20 Конституции РТ использован глагол «запрещать»: «Полная конфискация имущества, принадлежащего осужденному, запрещается». Следует отметить, что термины, свойственные законодательной сфере, должны иметь единую форму употребления, ибо отсутствие в употреблении единой лексической формы создаёт определенные трудности при дефиниции законодательных и правовых текстов.

Таким образом, следует заключить, что уголовное законодательство Российской Федерации и Республики Таджикистан в части регламентации института конфискации имущества нуждается в совершенствовании.

Рецензент: Муминзода Н.И. – к.ю.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Веселов, Е.Г. Системные свойства конфискации имущества в уголовном праве / Е.Г. Веселов // Актуальные проблемы Российского права. – 2008. – № 1. – С. 227–233.
2. Дворецкий, М.Ю. Направления законодательного совершенствования конфискации имущества как оптимального вида уголовной ответственности в качестве эффективного противодействия отечественной и транснациональной организованной преступности, и коррупции / М. Ю. Дворецкий // Весник ТГУ. –2009.–№ 2 (70).–С. 213–216.
3. Зокирзода, З.Х. Конфискация имущества как вид уголовного наказания: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – Душанбе, 2020. – 29 с. (на тадж. яз.).
4. Зокирзода, З.Х. Конфискация имущества как вид уголовного наказания [Текст]: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – Душанбе, 2020. – 176 с. (на тадж. яз.).
5. Зокирзода, З.Х. Проблемы регулирования уголовного законодательства о конфискации имущества в Республике Таджикистан. Монография. Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Т.Ш. Шарипова. – Душанбе, 2021. – 196 с. (на тадж. яз.).
6. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30 декабря 2001 г. № 195-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. -2002 г. -№1. -Ст. 1.
7. Концепция правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы утверждена указом президента РТ от 6 февраля 2018 года, № 1005 // Централизованный банк правовой информации РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://www.adlia.tj(дата обращения: 11.02.2021).
8. Коробеев, А.И. Конфискация имущества (§8 гл.26) // Полный курс уголовного права: В 5 т. Под ред. д-ра юрид. наук, проф. А.И. Коробеева. Т.1: Преступление и наказание. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 1119.
9. Незнамова, З.А. Конфискация имущества (гл. 22) // Уголовное право. Общая часть. Отв. ред. И.Я. Козаченко. – М.: Норма: ИНФРА-М. 2013. – С. 581–582.

10. Носиров, Д.К. О вопросе конфискации имущества в Конституции и Уголовном кодексе Республики Таджикистан / Д.К. Носиров, З.Х. Зокиров // Законодателъство (научный журнал).– 2019. – № 1 (33). – С. 109–116 (на тадж. яз.).
11. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 18 октября 2012 г. № 21 «О применении судами законодательства об ответственности за нарушения в области охраны окружающей среды и природопользования»// Бюллетень Верховного Суда Российской Федерации, декабрь 2012 г. №12.
12. Рарог, А.И. Институт конфискации имущества нуждается в совершенствовании // Институт конфискации имущества в законодательстве государств-членов Совета Европы и в российском законодательстве: материалы Международного семинара / А.И. Рарог // отв. ред. С. В. Землюков. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. – С. 57.
13. Степашин, В.М. Проблемы назначения мер уголовно-правового характера (гл. 10) // Проблемы назначения наказания / Т. В. Непомнящая, В. М. Степашин. – М.: ФОРУМ, 2014. –С. 474–475.
14. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. -2001 г. -№52. -Ст. 4921.
15. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. 1996 г. №25. Ст. 2954.

ТАКМИЛИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶИНОЯТИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ ВА ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА МУСОДИРАИ МОЛУ МУЛК

Дар мақолаи мазкур дар бораи такмили қонунгузории ҷиноятии Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба мусодираи молу мулк сухан меравад. Ба андешаи муаллифон, бо ин равиш (он дар шакли боз ҳам номукаммалтар дар Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия ва Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ карда мешавад), комилан норавшан аст, ки худи ҷазо аз чӣ иборат аст, зеро мусодираи арзишҳои ғайриқонунӣ бадастомада чизе беш аз татбиқи институти даъвои граждании дар мурофиаи ҷиноятӣ нест. Аз ин рӯ, муаллифон қайд менамоянд, ки дар шароити пешгирии густариши иқтисодӣ ва фасод дар Тоҷикистон ва Россия, баргардонидани мусодираи пурра ва қисмани молу мулк, новобаста аз сарчашмаҳои исботшудаи ба даст овардани он, мувофиқи мақсад аст. Мусодира наметавонад чораи ҷуброни зарари моддие гардад, ки айбдоршаванда ба ҷабрдида расонидааст. Барқарорсозии зарари моддӣ дар ҳолати баргардонидани молу мулк ба ҷабрдида сурат мегирад, асос ва тартиби онро қонунгузории граждани ба танзим медароранд. Муаллифон пешниҳод менамоянд, ки дар бандҳои «а», «б» ва «в», қ. 1, м. 57 КҶ ҶТ ибораи «арзишҳо» ба «чизҳои қиматбаҳо» иваз карда шавад. Зеро арзишҳо маънои васеъ дошта, ҳаёти инсон, қадру қимат, номус, саломатӣ ва ғайраро ифода менамояд ва ҳеҷ иртибот ба молу мулк надорад. «Чизҳои қиматбаҳо» бошад, маънои мушаххас дорад ва ба молу мулк рабт дорад. Мавриди зикр аст, ки маблағҳои пулӣ, чизҳои қиматбаҳо, суратҳисобҳои бонкӣ, саҳмияҳои ширкатҳо, амволи манқул ва ғайриманқул ва дигар молу мулке, ки барои маблағгузории на танҳо терроризм, балки барои экстремизм, ғасби ҳокимият, тағйир додани асосҳои сохтори конститутсионӣ, тамомияти марзӣ истифода мешаванд ё пешбинӣ шудаанд, мавриди мусодира бояд қарор дода шаванд.

Калидвожаҳо: ҷазо, мусодираи молу мулк, терроризм, экстремизм, инсон, ҳуқуқ, давлат, ғасби ҳокимият, маҳкумшуда, моликият.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИТАДЖИКИСТАН О КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА

В статье рассматривается возможность совершенствования уголовного законодательства Российской Федерации и Республики Таджикистан о конфискации имущества. По мнению авторов, при таком подходе (он реализован еще в более противоречивом виде в УК РФ и УК РТ) совершенно неясно, в чем же заключается само наказание, ибо изъятие неправомерно приобретенных ценностей есть не что иное, как реализация института гражданского иска в уголовном процессе. Поэтому авторы предлагают в условиях разгула экономического хищничества и коррупции в Таджикистане и России вернуть полную и частичную конфискацию имущества вне зависимости от доказанности источников его приобретения. Конфискация не может стать мерой возмещения материального ущерба, нанесенного содеянным преступлением потерпевшему. Восстановление материального ущерба происходит в режиме возвращения потерпевшему имущества (реституция), основания и порядок которого регулируется гражданским законодательством.Авторы предлагают заменить фразу «ценности» словом «ценные вещи» в пунктах «а», «б» и «в» ч.1 ст.57 УК РТ, т.к. слово «ценности» имеет более широкий смысловой оттенок, может использоваться, в силу своей многозначности, как по отношению к человеку, так и по отношению к его социальному статусу, авторитету, честности, здоровью и т. п., но при этом может не иметь никакой связи с имуществом. Вопреки этому слова «ценные вещи» имеют конкретный смысл, который имеет логическую связь с имуществом и предметом. Следует отметить, что денежные средства, ценные вещи, банковские счета, дивиденды и акции компаний, движимое и недвижимое имущество, которые наряду с финансированием терроризма могут быть использованы или предназначены для поддержки экстремизма, захвата власти, изменения основ конституционного строя и территориальной целостности страны, должны быть подвергнуты конфискации со стороны соответствующих органов.

Ключевые слова: наказание, конфискация имущества, терроризм, экстремизм, человек, права, государство, узурпация власти, осужденный, имущество.

IMPROVEMENT OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN ON CONFISCATION OF PROPERTY

The article discusses the improvement of the criminal legislation of the Russian Federation and the Republic of Tajikistan on the confiscation of property.According to the authors, with this approach (it is implemented even in a more flawed form in the Criminal Code of the Russian Federation and the Criminal Code of the Republic of Tajikistan), it is completely unclear what the punishment itself is, because the seizure of illegally acquired valuables is nothing more than the implementation of the institution of a civil claim in the criminal process.Therefore, the authors suggest, in the conditions of rampant economic predation and corruption in Tajikistan and Russia, it is advisable to return the full and partial confiscation of property, regardless of the proven sources of its acquisition. Confiscation cannot become a measure of compensation for material damage caused by the crime committed by the accused to the victim. The restoration of material damage occurs in the mode of returning property to the victim (restitution), its basis and procedure are regulated by civil law.The authors propose to replace the phrase “values” with the word “valuable things” in paragraphs “a”, “b” and “c” of part 1 of article 57 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, since the word “values” has a wider semantic connotation, can be used, due to its ambiguity, both in relation to a person and in relation to his social status, authority, honesty, health, etc., but at the same time may not have no connection to the property. Despite this, the words "valuable things" have a specific meaning that has a logical connection with property and an object.It should be noted that funds, valuables, bank accounts, dividends and shares of companies, movable and immovable property, which, along with the financing of terrorism, can be used or intended to support extremism, seize power, change the foundations of the constitutional order and the territorial integrity of the country, must be subject to confiscation by the relevant authorities.

Keywords: punishment, confiscation of property, terrorism, extremism, person, rights, state, usurpation of power, convict, property.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Мелюханова Евгения Евгеневна*** – Донишгоши давлатии ҳуқуқшиносии Урал, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ. Суроға: 620137, Федератсияи Россия, ш. Екатеринбург, к. Комсомол, 21. Телефон: **(+7) 961-775-55-29**. E-mail: **melyukhanova@list.ru**
Зокирзода Зафар Хайрулло – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва методикаи таълими он. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Ғарм, кӯчаи. Э.Муҳиддин, 63. Телефон**: (+992) 918-53-59-14**. E-mail: **zafar.khayrullozoda@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Мелюханова Евгения Евгеньевна*** – Уральский государственный юридический университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права. **Адрес:** 620137, Россия. Екатеринбург, ул. Комсомольская, 21 Телефон**: (+7) 961-775-55-29.** E-mail: **melyukhanova@list.ru**
Зокирзода Зафар Хайрулло – Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, кандидат юридических наук, доцент кафедры права и методики его преподавания. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддина 63, Телефон: **(+992) 918-53-59-14**. E-mail: **zafar.khayrullozoda@mail.ru**

Information about authors: ***Melyukhanova Evgenia Evgenievna*** – Ural State Law University, PhD in Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law. Address: 620137, Russia. Yekaterinburg, st. Komsomolskaya, 21 Phone**: (+7) 961-775-55-29.** E-mail: **melyukhanova@list.ru**
Zokirzoda Zafar Khairullo - Pedagogical Institute of Tajikistan in Rasht region, candidate of legal sciences, associate professor of the department of law and methods of teaching it. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63, Phone: **(+992) 918-53-59-14**. E-mail**: zafar.khayrullozoda@mail.ru**

УДК: 321.007

СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ КАДРҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МУШКИЛОТ, МОНЕАҲО ВА ПЕШОМАДИ ИНКИШОФИ ОН

Нуриддин П.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Барои баланд бардоштани самаранокии идораи сиёсии ҷомеа ва давлат бояд фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шавад. Барои ин бояд баъзе вазифаҳои муҳимми стратегиро ҳал кард:

–бояд чунин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва сиёсии маъмурӣ таҳия ва қабул шаванд, ки тавонанд кадрҳоро ба таҳкими ҳокимияти нав ва низоми ташаккулёфтаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳидоят намоянд;

–ба элитаи ҳукмрон ҷалб кардани кадрҳое, ки бо нишондоди субъектҳои ҳокимият ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии идораи ҷомеа фаъолият намоянд;

–тағйир додани воситаи тайёр кардани кадрҳо ҷиҳати мутобиқат намудани онҳо бо воқеияти нав ва талаботи фаъолияти хизматчиёни давлатӣ;

–баланд бардоштани нақши низоми ҷалби кадрҳои идоракунанда ба воситаи ҷорисозии низоми кушодаи воридкунии идораи давлатӣ.

Усулҳои нави созмондиҳии идораи давлатӣ, зарурати тарҳрезии сиёсати нави давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро собит менамояд.

Дар марҳалаҳои такмили сиёсати давлатии кадрҳо иҷрои вазифаҳои зерин муҳимманд:

–ҳамоҳангии манфиатҳои сиёсии гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа, ки дар талаботи онҳо нисбат ба иштирокчиёни сиёсати давлатии кадрҳо ифода меёбад;

–тақсими мақомҳои сиёсӣ (интихоби сиёсии номзадҳо, ки сифатҳои зарурии касбӣ, сиёсӣ ва шахсӣ доранд);

–таҳкими ҳокимияти сиёсӣ дар шакли ворид ва хориҷ намудани кадрҳо ба ҳайати (ва аз ҳайати) элитаи ҳукмрон ба асоси дараҷаи эътимоди шаҳрвандон ба онҳо;

–иҷтимоъсозии сиёсии дубораи кадрҳои элитаи сиёсӣ ва маъмурӣ бо роҳи ҳимояи талаботи давлат ва ҷомеа, таъмини ҳатмии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, ҳифзи ваҳдати давлат, суботи сохти давлатӣ, самаранокии фаъолияти сиёсии ҷомеа, эҳтиром ба анъанаҳои миллӣ ва фарҳангӣ;

–ҳамкории сиёсии судманд бо роҳи ҷамъоварӣ ва мубодилаи иттилоот дар бораи сифатҳои сиёсӣ, касбӣ ва шахсии намояндагони элитаи сиёсӣ ва маъмурии давлат.

Вазифаи сиёсати давлатии кадрҳо бояд ба афзоиши самаранокии фаъолияти ҳокимияти давлатӣ ва идораи ҷомеаи Тоҷикистон, таҳкими эътимод байни ҳокимият ва шаҳрвандон, таъмини рушди ҷомеа, фаъолияти самараноки шаҳрвандон чун иштирокчиёни идораи иҷтимоӣ ва сиёсӣ мусоидат намояд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳоеро муқаррар менамояд, ки ба шаҳрвадони ҷумҳурӣ ҳуқуқ ва дастрасии баробар ба хидмати давлатиро медиҳад [3,с.11]. Бо тақвияти усулҳои муҳимми конститутсионӣ, дар таърихи Тоҷикистон ниҳоди мустақили ҳуқуқӣ – хизмати давлатӣ ба вуҷуд меояд.

Бояд хотиррасон намуд, ки низоми амалкунандаи ватании хизмати давлатӣ баъд аз шикасти низоми советӣ, яъне дар охири асри XX ташаккул ёфтааст. Қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1994) ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» (соли 1998) [9] муносибат ба ин мафҳумро хеле тағйир дод, бисёр нуктаҳои муҳимми усулӣ муқаррар шуданд ва дар айни замон, як қисмати дониши пешина доир ба масъалаи мазкур ба назарияи муосири идораи давлатӣ ворид шуд.

Аз мавқеи қонунгузории муосир, хизмати давлатӣ фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ мебошад, ки ба иҷрои ваколатҳои кадрҳои ишғолкардаи вазифаҳои давлатӣ ва амалисозии салоҳияти мақомоти давлатӣ равона шудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» нахустин таваҷҷуҳи ҷиддии давлат ба ин навъи фаъолияти касбӣ ва яке аз муҳимтарин воситаи мусоидат ба рушди миллӣ буда, чорчӯбаи қонунгузориро барои ташаккули хизмати давлатӣ дар

ҷумҳурӣ муқаррар намуд. Ин қонун ҳудуд байни муносибатҳои меҳнатӣ ва хизматиро муайян намуд, ки ба асоси он имкон пайдо шуд, ки хизматчии давлатӣ аз корманди соҳаи иқтисоди миллӣ ҷудо карда шавад.

Қонуни мазкурро ба инобат гирифта, ба мақсади фаъолияти самараноки хизмати давлатӣ санадҳои зерини асосии меъёрии ҳуқуқӣ қабул шуданд, ки фаъолияти хизматчиёни давлатиро танзим менамоянд:

–муқарраротдар бораи баҳисобгирии собиқаи кории хизмати давлатӣ (соли 1999);

–феҳристи мансабҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2002);

–муқаррарот дар бораи тартибот ва шартҳои гузаронидани аттестатсияи хизматчиёни давлатӣ;

–муқаррарот дар бораи роҳандозии озмунҳо барои ишғоли мансаби холӣ дар мансаби давлатии хизмати давлатӣ (соли 2004) ва ғайраҳо.

Яқин буд, ки қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» наметавонист тамоми масъалаҳои соҳаи мазкурро ҳамаҷониба танзим намояд, бинобар ин, замина барои қабули қонуни нав ба вуҷуд омад, ки дар соли 2007 қабул шуд ва баъдан, ба асоси он санадҳои асосии меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи тамоми фаъолияти соҳаи хизмати давлатӣ қабул шуданд [10].

Ин қонун аз рӯйи мазмун аз қонуни пешина ба сурати куллӣ фарқ мекунад. Қонун мафҳумҳо ва истилоҳоти асосӣ, усули тақсими хизматчиёни давлатӣ ба маъмурӣ ва сиёсиро муайян менамояд. Он савганди хизматчиёни давлатӣ, феҳристи хизматчиёни давлатӣ, уҳдадориҳои иловагии хизматчии давлатӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Ташкили Агентии хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қадами аввалин дар роҳи суръатбахшӣ ба раванди рушди хизмати давлатӣ гардид. Пешбурди минбаъдаи ин раванд ба таҳия ва татбиқи санадҳои асосӣ оид ба такмили хизмати давлатӣ – Консепсия ва Барномаи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон алоқаманд аст, ки ҳадафи онҳо замонасозии хизмати давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии мақомоти мушаххаси давлатӣ мебошад.

Муҳимтарин вазифаи ислоҳоти хизмати давлатӣ тарҳрезӣ ва татбиқи усулҳои муосири идора мебошад, ки бо талаботи иқтисоди бозорӣ мутобиқ буда, асоснокии худро дар амалия дар давлатҳои рушдёфта исбот намудааст. Ислоҳот ба дастрасӣ ба натиҷаи ниҳоӣ равона шуда, ба баҳодиҳии арзиши хизматрасонӣ ба истифодабарандагон, сатҳи рушди муносибатҳои шартномавӣ байни мақомоти давлатӣ асос меёбад.

Дар марҳалаи ислоҳот таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ, ки дар онҳо низоми хизмати давлатӣ самаранокии худро исбот намудааст, метавонад фоиданок бошад. Албатта, таъсири хусусиятҳои инкишофи таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ-равонӣ ва дигар омилҳо ба рушди хизмати давлатӣ дар ҳар кишвари ҷаҳонро бояд ба назар гирифт. Дар ин робита барои ташаккули хизмати давлатии муосир бояд таҷрибаи ҷаҳонӣ дақиқан таҳлил карда шавад ва унсурҳои муносиб (дар он ҷое, ки ин ба мақсад мувофиқ аст) гирифта шаванд.

Таҳқиқи таҳияи қонунҳо дар бораи хизмати давлатӣ дар кишварҳое, ки дар ин ҷода ба муваффақиятҳои назаррас ноил шудаанд, нишон медиҳад, ки яке аз шартҳои муҳимтарини танзими ҳуқуқии самаранок шаклбандии аниқи консепсия/намунаи низоми идораи давлатӣ ва хизмати давлатӣ будааст. Консепсия/намунаи мазкур бояд нуктаҳои зеринро дар бар гирад:

–таҳлили равишҳои гуногуни мавҷуд дар ҷаҳон;

–ҳадафҳо, вазифаҳо ва афзалиятҳои давлатӣ дар соҳаи хизмати давлатӣ;

–асосноккунии интихоби намуна ё мувофиқати онҳо чун ҷавобгӯйи эҳтиёҷоти кишвар ва баназаргирандаи хусусиятҳои он;

–самтҳои асосии рушди низом дар оянда.

Қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» бояд консепсияи қабулшударо инъикос намояд, таҷрибаи таърихию фарҳанги идоракунӣ ва менталитети шаклгирифтаро ба назар гирад. Дар чунин равиш тавозун намудани имкониятҳои намунаи анъанавии хизмати давлатӣ зарур аст.

Низоми пешрафти хизмати давлатӣ ба тақсимбандии кормандон асос ёфтааст. Хизматчиён мутобиқи дараҷаи маълумоти онҳо тақсимбандӣ мешаванд. Хизматчии

давлатӣ дараҷаи худро, ҳатто дар сурати ихтисори вазифа ҳифз мекунад. Барои сатҳи якхелаи тахассус музди меҳнат якхела мебошад.

Музди меҳнат вобаста аз мазмуни кор муқаррар карда мешавад ва аз тахассуси корманд вобаста нест.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ»-и соли 2007 давомдиҳандаи сиёсати кадрҳо мебошад, ки дар он метавон тавозуни робитаҳои ҳуқуқии байни иштирокчиёни хизмати давлатиро пайдо кард [10].

Метавон нуқсонҳои Қонуни пешинаро номбар кард:

1) ба талаботи замон ҷавоб намедод;

2) воситаҳои интихоби озмунии номзадон ба хизмати давлатиро пешбинӣ намекард;

3) низоми хизмати давлатӣ дар ҷумҳуриро муайян намекард;

4) масъалаҳои аттестатсия ва баҳодиҳӣ ба фаъолияти хизматчиёни давлатиро танзим намекард;

5) тақсими хизматчиёни давлатӣ ба сиёсӣ ва маъмуриро муайян намекард.

Қонуни нави қабулшуда дар ҳалли масъалаҳое, ки қонуни пешина дар бар нагирифта буд, то андозае мунтазамии мантиқиро дорад. Дар қонуни нав масъалаҳои номбаршуда ҳалли худро ёфтаанд. Ин қонун барои танзими муносибатҳои ҳуқуқии давлатӣ-хизматӣ асосии ҳуқуқӣ гардида, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои амалӣ намудани онҳо қабул шуда, ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд:

Ба гурӯҳи аввал санадҳои меъёрии ҳуқуқие дохил мешаванд, ки аз рӯйи аҳамияти ҳуқуқии худ аз тарафи парламенти ҷумҳурӣ қабул мешаванд. Ин қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» [11], «Дар бораи хизмати дипломатӣ» [12], «Дар бораи уҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ» [8], «Дар бораи вазъи ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ» [4], «Дар бораи милитсия» [7], «Дар бораи қӯшунҳои дохилии Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [5], «Дар бораи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон»[6] ва ғайра мебошанд.

Ба гурӯҳи дуюм санадҳои тасдиқкардаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд. Инҳо «Низомномаи тартиб ва шартҳои гузаронидани аттестатсияи хизматчиёни давлатии маъмурӣ», Низомнома дар бораи тартиби гузаронидани «Озмун барои ишғоли мансабҳои холии маъмурии хизмати давлатӣ», «Низомномаи намунавӣ дар бораи хадамоти кадрии мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Кодекси одоби хизматчии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Қоидаҳои гузаронидани баҳодиҳии фаъолияти хизматчии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Тартиби нигоҳ доштани музди меҳнат, мансаби ишғолнамуда ё мансаби ба он баробар ҳангоми таҳсил ва такмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ» ва ғайра мебошанд.

Ба гурӯҳи сеюм санадҳои меъёрии ҳуқуқии тасдиқкардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд. Инҳо қарорҳо «Дар бораи беҳтар намудани шароити манзилии хизматчиёни давлатӣ», «Дар бораи Қоидаҳои додани қарзи бефоиз ба хизматчиёни давлатӣ барои харидан, сохтмони манзил ва беҳтар намудани шароити манзилӣ», «Дар бораи Номгӯйи мансабҳои хизматчиёни граждании (ҳайати техникӣ ва хизматрасони) мақомоти давлатӣ», «Тартиби намунавии ташаккули воҳидҳои сохтории дастгоҳ ва воҳидҳои тобеи мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ», «Дар бораи Таснифоти давлатии касбҳои коргарӣ, вазифаҳои хизматчиён ва дараҷаҳои тарифӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи пардохти хароҷоти сафарҳои хизматии хизматчиёни давлатӣ ва кормандони ташкилоту муассисаҳои давлатӣ ба кишварҳои хориҷӣ, инчунин дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи суғуртаи ҳатмии давлатии хизматчиёни давлатӣ», «Дар бораи шакли намунавии шартномаи (қарордоди) меҳнатии қабул ба хизмати давлатӣ», «Тартиби санҷиши маълумоти пешниҳоднамудаи шаҳрванд ҳангоми таъин намудан ба мансаби давлатии хизмати давлатӣ», «Дар бораи эъломия оид ба вазъи молумулкӣ» ва ғайра мебошанд.

Гурӯҳи чорум фармону фармоишҳои якҷояи директори Агентии хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад. Ба он «Оид ба тасдиқи Қоидаҳои тартиби ба идоракунии эътимоднок додани ҳиссаи (маҷмуи саҳмияҳои) дар сармояи оинномавии ташкилотҳои тиҷоратӣ қарордоштаи моликияти хизматчиёни давлатӣ», «Дар бораи тасдиқи Дастурамали тартиби пур кардани Эъломия оид ба андоз аз даромад ва Дастурамали тартиби пур кардани Эъломия оид ба вазъи амволии хизматчии

давлатӣ», «Дар бораи тартиби савганд ёд кардани хизматчии давлатӣ», «Дастурамали талаботи тахассусӣ барои хизматчиёни давлатии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Қоидаҳои пешбурди Феҳристи хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои пешбурди делои шахсии хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои таҳияи дастурамалҳои мансабии хизматчиёни давлатии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайра дохил мешаванд.

Тавре ки зикр гардид, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амал мекунад, ки муносибатҳои ҳуқуқии давлатӣ-хизматиро танзим менамоянд. Яке аз онҳо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» мебошад, ки монанди ҳар гуна қонун аз баъзе нуқсонҳо холӣ нест.

Бояд ёдовар шуд, ки дар кишварҳои Ғарб хизматчиёни давлатии сиёсӣ аъзои ҳизби ҳоким/эътилоф мебошанд ва барои таъмини кафолати амалисозии барномаҳо ва супоришҳои ҳизби худ дар сатҳи вазорат/агентии мушаххас ба вазифа таъин карда мешаванд. Хизматчиёни давлатии сиёсӣ то вақте ки мӯҳлати идоракунӣ/ваколати ҳизби онҳо ба охир нарасидааст, ба иҷрои вазифаи худ идома медиҳанд.

Якум, дар қонун баъзе масъалаҳои муҳим, масалан, тартиби аз мансаби давлатӣ озод намудани хизматчии давлатӣ аз тарафи роҳбари мақоми давлатӣ ва ҳимояи ӯ дар сурати ғайриқонунӣ озод шудан аз мансаб инъикос наёфтааст. Ба ақидаи мо, соҳаи амали қонуни мазкур ва Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми танзими муносибатҳои меҳнатии хизматчиёни давлатӣ ба ҷудокунии аниқтар эҳтиёҷ доранд.

Дуюм, ба мақсад мувофиқ мебуд, ки нуктаҳои алоҳидаи Қонун дар сатҳи санадҳои зерқонун танзим шаванд. Ба таври мисол, масъала дар бораи салоҳияти мақоми хизмати давлатӣ (моддаи 8-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ»)-ро метавон дар Низомномаи ин мақом танзим кард.

Сеюм, масъалаҳои алоҳидаи калидӣ бояд дар сатҳи Қонун танзим шуда, мазмуни онҳо муфассалтар ошкор шавад. Бо дарназардошти таҷрибаи танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи хизмати давлатӣ, тавсия мешавад, ки дар Қонун масъалаҳои қабул ба хизмати давлатӣ ба асоси озмун, гузаронидани аттестатсия/арзёбии фаъолияти хизматчиёни давлатӣ; ҳамчунин масъулияти интизомӣ дар сурати ҳуқуқвайронкунӣ аз ҷониби хизматчии давлатӣ, аз кор озод кардани хизматчии давлатӣ ва ҳалли муноқиша дар соҳаи хизмати давлатӣ баррасӣ карда шаванд.

Хуб мешуд, ки шумораи моддаҳои Қонун кам карда шавад. Ин имкон медиҳад, ки масъалаҳои ҷузъӣ ва мушаххас ба воситаи фармонҳо, қарорҳо ва амр танзим шуда, зарурати ҳар дафъа иштирок кардани мақоми қонунгузорӣ дар ҳалли ин масъалаҳо аз байн меравад.

Ба ақидаи мо, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» як навъ талош барои пайванди равишҳо ва намунаҳои гуногуни баъзан бо якдигар зид мебошад. Дар натиҷаи ин, дар Қонуни мазкур нобаробарии қарорҳои ҳуқуқӣ ба мушоҳида мерасад.

Масъалаи бунёдӣ, ки инъикоси ҳатмии худро дар Қонун талаб менамояд, мафҳуми «идораи захираҳои инсонӣ» мебошад. Он васеътар аз мафҳумҳои «кор бо кадрҳо» ва «хизмати кадрӣ» буда, имрӯз ба талаботи хизмати давлатӣ пурратар ҷавоб медиҳад. Ба ақидаи мо, дар Қонун бояд на танҳо фақат мафҳуми мазкур, балки чор категория, ки ба онҳо хизмати намунавии идораи захираҳои инсонӣ асос ёфтааст, ворид карда шаванд:

–интихоб ва болоравии хизматчии давлатии маъмурӣ аз рӯйи зинаҳои хизмат бояд ба хизмати мушаххас ва озмуни кушода асос ёбад;

–низоми арзёбии иҷрои уҳдадориҳои хизматчиёни давлатӣ бояд мунтазам бошад ва воситаҳои робитаи баръакс бо хизматчиёни давлатӣ вориди амал шаванд;

–тартиботи интизомӣ нисбат ба хизматчии давлатӣ бояд ба усулҳои шаффофият асос ёбанд, ҳамзамон, бояд асоси институтсионалӣ барои таъмини ҳимояи хизматчии давлатӣ аз имкони шикоят кардан аз амали ғайриқонунӣ вуҷуд дошта бошад;

–бояд фарҳанги дохилии хизмати давлатӣ, ҳамчунин воситаи ҳавасмандгардонии хизматчиёни давлатӣ ба иҷрои самараноки вазифаҳои худ вуҷуд дошта бошанд.

Яке аз нишондиҳандаҳои низоми муассири хизмати давлатӣ амалисозии усули «баҳодиҳӣ ба асоси хизмати шоиста» гардидааст. Истифодаи он имкон медиҳад, ки ба воситаи қоидаҳои сода ва ба таври яксон тафсиршаванда ва тартиби интихоб ва пешрафти кадрҳо, беҳтарин мутахассисон ба ҳар гуна мансаби давлатии маъмурӣ таъин карда

шаванд. Усули «баҳодиҳӣ ба асоси хизмати шоиста» муқобили низоми ҳимоятгарӣ ва ошнобозӣ мебошад, ки аксар вақт ба идораи захираҳои инсонӣ дар кишварҳое, ки дар марҳалаи гузариш қарор доранд, монеа эҷод мекунанд.

Тамоми кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо усули «баҳодиҳӣ ба асоси хизмати шоиста»–ро ба сифати усули асосӣ дар низоми хизмати давлатии худ эътироф карда, ин дар қонунҳои онҳо инъикос ёфтааст.

Ҳамчунин, дар ҳар як кишвар бояд интихоби усулӣ байни низоми «мутамарказ» ва «ғайримутамарказ»-и идораи захираҳои инсонӣ ва шакли ташкилот/муассисаи масъули фаъолияти амалии ин низом, инчунин назорат барои дар ҳаёт татбиқ намудани меъёрҳои рафтори хизматчиёни давлатӣ ва сиёсатмадорон ҷой дошта бошад.

Идораи захираҳои инсонӣ метавонад соҳаи масъулияти як агентии марказӣ бошад ё ба ҳар як агентӣ/раёсат, ки дар он ҷо хизматчиёни давлатӣ кор мекунанд, вогузор гардад. Дар ҳар ду намуна ҳам ҷанбаҳои мусбат ва ҳам камбудиҳо вуҷуд доранд, аммо дар ҳар гуна интихоб бояд вазифаҳо аниқ ҷудо карда шаванд, бояд муайян карда шавад, ки кӣ масъули тарҳрезии сиёсат дар соҳаи хизмати давлатӣ мебошад (банақшагирӣ, назорат ҳангоми интихоби кормандон, мониторинг ва баҳисобгирӣ, сиёсати музди меҳнат, тайёр кардани хизматчиёни давлатӣ) ва кӣ масъули амалисозии ин вазифаҳо дар амал мебошад. Маъмулан, амалисозии сиёсат бояд кам ё беш ғайримутамарказ бошад. Дар моддаи 8-и Қонуни мазкур ба мақоми ваколатдори соҳаи хизмати давлатӣ масъулият барои бисёр ҷанбаҳои идораи хизмати давлатӣ вогузор гардидааст, аммо дар айни замон, вазифаҳои мазкур ба таври аниқ ҷудо карда намешаванд. Мутобиқи Қонун, ба хадамоти кадрӣ асосан «кори коғазӣ» вогузор гардидааст, вале дар айни замон, комилан равшан нест, ки кӣ мушаххасан масъули интихоби номзадон ба хизмати давлатӣ ва арзёбии иҷрои ухдадориҳои мансабӣ мебошад. Маҳз ҳамин масъалаҳо дар амали идораи захираҳои инсонӣ дар авлавият қарор доранд.

Ҳамчунин, бояд ба яке аз усулитарин масъалаи хизмати давлатӣ – тартиби аттестатсияи хизматчиёни давлатӣ, ки дар моддаи 20-и Қонун пешбинӣ шудааст, таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Маълум нест, ки чаро хизматчиёни давлатие, ки мансаби сиёсии хизмати давлатӣ ва мансаби маъмурии хизмати давлатии категорияи олиро ишғол мекунанд, аз ин тартибот озоданд. Охир, маҳз онҳо масъули асосии қабули қарорҳои усулӣ доир ба истифодаи захираҳои молиявӣ, табиӣ, инсонӣ ва ғайраи давлат мебошанд. Ин қарорҳо амалан барои тамоми табақаҳои ҷомеа пайомади азим доранд. Ба ҳамин сабаб, сатҳи истифодаи малакаи идоракунӣ ва қобилияти самарабахш иҷро кардани ухдадориҳои мансабии маҳз ҳамин категорияи хизматчиёни давлатӣ бояд дар навбати аввал ҳангоми аттестатсия ба назар гирифта шаванд ва зимнан, барои ин метавон усулҳои гуногуни баҳодиҳиро, ки дар кишварҳои рушдёфта бомуваффақият будааст, истифода бурд.

Барои такмили пояи қонунгузории хизмати давлатӣ ба ҳамин моддаи Қонун бояд ислоҳ ворид шуда, масъалаи аттестатсияи хизматчиёни давлатии сиёсӣ ва маъмурии категорияи олӣ дар он дохил карда шавад.

Бояд қайд кард, ки боз як нуктаи муҳим – масъалаи талаботи тахассусӣ нисбати довталабони мансабҳои давлатии хизмати давлатӣ мебошад. Дар моддаи 11-и Қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» ба сифати чунин талабот таҳсилоти олии касбӣ ва миёнаи касбӣ бо дарназардошти ихтисос ва категорияи мансабҳои давлатии хизмати давлатӣ, собиқаи умумӣ ва таҷрибаи кор аз рӯйи ихтисос, собиқаи хизмати давлатӣ ва донистани санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудаанд. Аммо ин феҳрист чунин талаботи муҳим, монанди малакаи идоракунӣ, дониши махсуси мансабӣ, ҳамзамон қобилияти чун давлат фикр кардан, мавқеъ гирифтану амал кардан ва дигар дониши зарурӣ барои кори муваффақонаро дар бар нагирифтааст. Ҳамчунин, бояд таъкид кард, ки талабот ба хизматчии давлатӣ аз кори мушаххасе, ки ӯ иҷро мекунад, вобаста аст ва ин талабот бояд барои гурӯҳ ва сатҳи мушаххас таҳия гарданд. Ғайр аз ин, дар кишварҳое, ки дар марҳалаи таҳаввулот қарор доранд, талаботи тахассусӣ тағйир меёбанд ва бояд ҳам тағйир ёбанд, ҳамзамон бояд воситае таҳия гардад, ки имкон диҳад талаботи тахассусӣ ба хизматчиёни давлатӣ таҷдид ва бозбинӣ шавад.

Хизмати давлатӣ ва сиёсати давлатии кадрҳо на танҳо усулҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоиро инъикос менамояд, балки усулҳои ахлоқиро низ фаро мегирад. Хизмати давлатӣ одамонро

ба риояи меъёрҳои қабулшудаи ахлоқӣ ҳидоят менамояд. Сифатҳои ахлоқии хизматчиёни давлатӣ, устувории ахлоқии онҳо кафили субот ва эътимоднокии хизмати давлатӣ ва умуман, фаъолияти муваффақонаи сохторҳои давлатӣ мебошад.

Таъкид менамоем, ки ҳадаф, афзалиятҳо ва усулҳои сиёсати кадрҳо ба андозаи зиёд ҷанба ва самти замонасозии сиёсати давлатии кадрҳоро муайян менамояд. Ҷанбаи ахлоқии сиёсати кадрҳо барои ташаккули воҳиди хизмати давлатӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Дар фаъолияти кадрӣ ҳама вақт роҳҳои таъсири шахсӣ ба раванди қабули қарор ҷой дорад, он ба андозаи зиёд субъективӣ мебошад, бинобар ин, ҳангоми созмондиҳии фаъолияти кадрӣ на танҳо омилҳои ҳуқуқӣ, балки омилҳои ахлоқиро низ бояд дар назар гирифт.

Натиҷаи ислоҳоти анҷомёфта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси тағйирёбии талаботи ахлоқӣ нисбат ба хизмати давлатӣ гардид. Имрӯз нисбат ба роҳбарони мақомоти давлатӣ ва тамоми хизматчиёни давлатӣ дар масъалаи рафтори хизматӣ ва сатҳи ахлоқӣ талабот баландтар аст. Дар баҳодиҳӣ ба фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ чунин сифатҳо, монанди усулият, масъулият барои амали худ, садоқат, хизмат ба нафъи давлат ва ҷомеа, поквиҷдонӣ ва ватанпарастӣ аҳамияти ҳалкунанда доранд.

Ҳамзамон, мувофиқи мақсад мебошад, ки сиёсати давлатии кадрҳо ба асоси лоиқӣ ва истеъдоднокӣ бештар такя кунад ва ҳамзамон фарогир бошад. Лоиқӣ ва истеъдоднокӣ ба маънои маҳз аз рӯйи сазовор будан ва истеъдод доштан ба кор ҷалб шудани хизматчиёни давлатӣ ва инчунин ба раванди идоракунии давлатӣ ҷалб шудани намояндагони тамоми минтақаҳои кишвар мебошад.

Асоси ҳуқуқии хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро Конститутсия, Қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ», дигар санадҳои қонунгузории танзимкунандаи фаъолияти гурӯҳҳои алоҳидаи хизматчиёни давлатӣ ташкил медиҳанд.

Ба мақсади татбиқи муассири иродаи давлатӣ дар ҷомеа хизмати давлатӣ бояд ба заминаи устувори маънавию ахлоқӣ асос ёбад. Талаботи ҷамъиятӣ нисбат ба иҷрокунандагон бо дарназардошти асосҳои сиёсати давлатӣ ташаккул меёбад.

Ҳар гуна ибтикори нек ва хайри мақомоти давлатӣ метавонад бо амали пасти як мансабдори масъул беэътибор шавад. Нуфуз ва эътибори хизматчии давлатӣ дар афкори ҷамъиятӣ барҳақ бо поквиҷдонӣ ва адолати онҳо алоқаманд карда мешавад.

«Кодекси одоби хизматчии давлатӣ» ба ташаккули дараҷаи муайяни ахлоқи хизматчиёни давлатӣ мусоидат мекунад. Дар Британияи Кабир, Ҷумҳурии Франсия ва дигар кишварҳо чунин кодексҳо қабул шудаанд. Кумитаи вазирони Шурои Европа дар иҷлосияи 106 Кумитаи вазирон аз 11 майи соли 2000, Тавсияи №R (2000) 10-и Кумитаи вазирони Шурои Европа «Дар бораи Кодекси рафтор барои хизматчиёни давлатӣ»-ро қабул кард. Дар замима ба санади мазкур «Кодекси намунавии рафтор барои хизматчиёни давлатӣ» нашр гардид. Дар баъзе кишварҳо чунин санад акнун таҳия мегардад. Лоиҳаи «Кодекси ахлоқи хизматчии давлатии Федератсияи Россия», ки аз тарафи гурӯҳи мутахассисони Академияи хизмати давлатии назди Президенти Федератсияи Россия ва Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов таҳия гардид, дар нашрияи Академия аз соли 1997 нашр шуд [2].

Хизматчиёни давлатӣ симои давлат ва миллат мебошанд, бинобар ин, сифатҳои ахлоқии онҳо кафили фаъолияти муваффақонаи давлат мебошад. Дар созмондиҳии хизмати давлатӣ меъёрҳои муқарраршуда дар сатҳи қонунгузорӣ, барои муайян намудани сифате, ки ба ақидаи мо, хизматчии давлатӣ бояд ҳатман дошта бошад, нақши ҳалкунанда доранд.

Талаботи ахлоқӣ нисбат ба хизматчиёни давлатиро, ба ақидаи мо, метавон шартан ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо кард: умумиинсонӣ, рафтори дохилидастгоҳӣ (дохили мақоми давлатӣ) ва меъёри ҳалли ихтилофоти хизматӣ.

Ба меъёрҳои дорои ҷанбаи умумиинсонӣ, ки тамоми ҷиҳатҳои робитаҳои хизматиро танзим менамоянд, воқеъбинӣ, садоқат, хайрхоҳӣ, таҳаммулпазирӣ, назокат, фурӯтанӣ, доштани қобилияти на танҳо гӯш кардан, балки шунидани мусоҳиб дохил мешаванд. Ин меъёрҳо чун эҳтиром ба шахсияти алоҳида зоҳир шуда, дар танзими муносибат байни дастгоҳи давлатӣ ва шаҳрвандон, давлат ва умуман ҷомеа махсусан муҳимманд.

Ба меъёрҳои рафтори дохилидастгоҳӣ (дар муносибатҳои байни хизматчиёни давлатӣ ва дастгоҳи давлатӣ, якчанд хизматчиёни давлатӣ) касбият, муоширатӣ будан,

интизомнокӣ, бодиққат будан, нигоҳ доштани ҳифзи сирри давлатӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Дар қабули қарорҳо ва амалисозии онҳо меъёрҳои ҳалли ихтилофоти хизматӣ – тавони ёфтани созиш ва ғайра кумак мерасонанд. Хизматчии давлатӣ бояд аз баҳодиҳии беинсофона ба кори ӯ, аз муносибати ғайривоқеъбинона аз тарафи роҳбар ва ҳамкорон эмин бошад. Таъмини вазъияти муносиби равонӣ дар кор самти нав дар танзими ҳуқуқии меҳнат мебошад. Қисми ҷудонопазири илми муосири идораи кормандон методикаи беҳбуди фазои равонӣ дар созмондиҳӣ, башарисозии муносибатҳои корӣ, баланд бардоштани фарҳанги муошират дар коллектив мебошад. Ин усулҳои созмондиҳии кор дар кишварҳои рушдёфта дар навтарин қонунҳо, санадҳо ва дастурҳои меъёрӣ дарҷ мегарданд. Дар санадҳои танзимкунандаи фаъолияти хизматчиёни давлатӣ маҷмуи талабот нисбат ба хизматчии давлатӣ муайян карда мешавад.

Вобаста ба ин, қайд намудан зарур аст, ки як қишри идории ҷомеа дар амалияи худ таҳлилҳои касбӣ ва тахассусии мутахассисони воқеӣ ва коршиносонро чандон ба назар намегирад. Ин мушкилот ҳам дар фазои идоракунии иҷтимоию иқтисодӣ, ҳам дар фазои идоракунии сиёсӣ ва ҳам дар фазои таъмини суботу амнияти давлат қобили мушоҳида мебошад. Гоҳо мушоҳида мешавад, ки одитарин кормандони идоравӣ назари худро болотар аз ҳама гуна таҳлилу баррасии коршиносони касбӣ ва ботаҷрибаи соҳавӣ мегузоранд ва гоҳо ба назарҳои илмию таҳлилӣ на танҳо нописандона, балки ҳатто бо диди манфӣ менигаранд. Яъне, гоҳо як таҳлилгар аз сабаби он ки ба соҳаи мо ва ба кори мо «даховлат» кардааст, дар назари мо чун рақиб ва чун мухолиф менамояд. Ин вазъият боис мегардад, ки дар аксари мавридҳо неруи зеҳнӣ ва неруи идории ҷомеа дар пайвастагӣ бо ҳам кор намекунанд ва дар ду фазои ҷудо аз ҳам амал мекунанд.

Вале дар як ҷомеаи донишбунёд бояд таҳқиқу омӯзиш ва таҳлилу баррасии коршиносона пояи аслӣ ва муқаддимаи ҳар як амал ва ҳар як барномаи идорию иҷроӣ бошад. Дар ҷомеаи донишбунёд ҳеҷ як амал ва барнома бе таҳқиқи пешакии илмию таҳлилӣ рӯйи даст гирифта намешавад. Аз ин рӯ, бисёр зарур аст, ки дар назди ниҳодҳои масъули давлатӣ марказҳои ҷиддии таҳлилӣ амал кунанд ва ниҳодҳои идорӣ бо марказҳои илмии берунӣ, донишгоҳу кафедраҳои соҳавӣ ва мутахассисони баландихтисоси соҳавӣ ҳамкории наздик дошта бошанд.

Ба таври мисол, ба ҳамагон маълум аст, ки дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка вазорату идораҳои соҳавии давлатӣ собиқаи тулонии ҳамкорӣ бо донишгоҳҳо, марказҳои таҳқиқотӣ, ташхисиву таҳлилӣ («фабрикаи андешаҳо» *(Think Tanks)*, Институти Брукинс (Brookings Institution), РЭНД Корпорэйшн (RAND Corporation), Фонди Карнеги барои сулҳи байналмилалӣ (Carnegie Endowment for International Peace), Шуро оид ба сиёсати хориҷӣ (Council on Foreign Relations) ва Маркази таҳқиқоти стратегӣ ва байналмилалӣ (Center for Strategic and International Studies) ва коршиносони соҳавӣ дошта, бо онҳо қарордодҳои расмии ҳамкорӣ мебанданд. Ҳатто ҳангоми таҳияи консепсияҳои сиёсати хориҷии Иёлоти Муттаҳидаи Америка, тарҳҳои таъмини амнияти миллии Америка, муайян намудани мавқеи ин давлат дар ин ё он буҳрон ё ҳодисаи ҷаҳонӣ ва ғайра аз марказҳои илмӣ ва мутахассисони таҷрибадори соҳа таҳлилҳо дархост шуда, пешниҳодҳои мушаххас ва хулосаҳои таҳлилии онҳо омӯхта ва ба эътибор гирифта мешаванд. Илова бар ин, дар чунин ҷомеаҳои донишбунёд муносибат бо коршиносу мутахассисон хеле муҳтарамона буда, меҳнати онҳо ҳам аз назари маънавӣ ва ҳам аз назари моддӣ бисёр баланд қадрдонӣ мешавад.

Дар чунин муҳит, коршиносон низ худро бахше аз фазои миллӣ, саҳмгузори рушди ҷомеа ва иштирокчии раванди таъмини манфиатҳои миллӣ ва давлатӣ медонанд. Ин ҳолат барои онҳо ҳам ифтихори бузург ва ҳам масъулияти азимро дорад. Ва тибқи бисёр таҳлилҳо, яке аз розҳои асосии қудрати давлатдории Иёлоти Муттаҳидаи Америка маҳз дар ҳамин пайванди дониши таҳлилӣ ва таҷрибаи идорӣ, пайванди доираҳои илмӣ ва мақомоти сиёсӣ ва дар як самт ҷамъ омадани неруи зеҳнӣ ва неруи идории ҷомеа мебошад.

Вобаста ба ин, феҳристи кишварҳое, ки дорои миқдори зиёди «марказҳои зеҳнӣ» мебошанд [22]:

Ҷой дар раддабандӣ	Кишвар	Миқдори «марказҳои зеҳнӣ»
1.	Иёлоти Муттаҳидаи Америка	2 203
2.	Ҷумҳурии Халқии Хитой	1 413
3.	Ҷумҳурии Ҳиндустон	612
4.	Британияи Кабир	515
5.	Кореяи Ҷанубӣ	412
6.	Ҷумҳурии Франсия	275
7.	Ҷумҳурии Федеративии Германия	266
8.	Ҷумҳурии Аргентина	262
9.	Ҷумҳурии Федеративии Бразилия	190
10.	Ҷумҳурии Сотсиалистии Ветнам	180
11.	Ҷумҳурии Италия	153
12.	Федератсияи Россия	143
13.	Япония	137

Ҳамин тавр, набудани фарҳанги истифода аз таҳлилҳои илмию коршиносӣ, набудани фарҳанги ҳамкории босамар бо коршиносону таҳлилгарон ва дар натиҷа, ҷудо мондани фазои коршиносию таҳлилӣ аз фазои идорию тасмимгирӣ, яке аз масъалаҳои ҷиддии фазои фикрӣ ва сиёсии давлат, ки низ бояд огоҳона пушти сар гардад. Маҳз рафъи ин вазъ имкон медиҳад, ки неруи зеҳнӣ ва неруи идории ҷомеаи мо дар як самт омезиш ёбанд ва дар натиҷа, неруи миллии мо ду ё якчанд баробар афзун гардад [14, с. 53-54].

Муносибати шаҳрвандон нисбат ба баҳодиҳӣ ба кори мақомоти давлатӣ ва идора аксаран бо сифатҳои ахлоқии намояндагони хизмати давлатӣ муайян карда мешавад. Нуқсонҳои мушоҳидашаванда дар рафтор ва фаъолияти хизматчиёнро метавон зимниислоҳи нуқсонҳои таъмини меъёрии ҳуқуқии хизмати давлатӣ ва дар меъёрҳои қонунгузорӣ дарҷ кардани меъёрҳои ахлоқӣ бартараф кард.

Қонунгузорӣ дар соҳаи хизмати давлатӣ бояд нуқта дар бораи ҳимояи хизмати давлатӣ аз мудохилаи сиёсӣ ва ғайраро дар бар гирад. Ҳамчунин муҳим аст, ки нуқта дар бораи баланд бардоштани сифати кори хизматчиёни давлатӣ, ки ба онҳо амали Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» эътибор пайдо мекунад, дохил карда шавад. Ба мақсади таъсири мусоид ба шароити мушаххаси қабул ба хизмати давлатӣ, номзадон бояд ба талаботи муайян нисбат ба сатҳи сифат ва маҳсулнокии меҳнати онҳо мутобиқат дошта бошанд.

Ба ин тартиб, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» бояд тавозун байни уҳдадориҳо ва ҳисоботдиҳӣ ба мақомоти давлатӣ ва ҳуқуқи хизматчиёни давлатии таъминкунандаи бутунии касбияти онҳо ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои мансабии худ риоя намояд.

Ба ақидаи мо, Қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» бояд якчанд вазифаҳоро иҷро намояд:

– баланд бардоштани касбияти хизматчиёни давлатӣ барои иҷрои муваффақтари уҳдадориҳои мансабӣ, вогузор намудани сатҳи муайяни мустақилият ба хизматчиёни давлатӣ, ки ваколати ҳокимиятиро ба мақсади пешгирии ҳодисаҳои суиистифода аз мансаб доранд, ҳамчунин рушди меъёрҳои дахлдори ахлоқ дар идораи давлатӣ;

– ба давлат додани имкон ҷиҳати мутобиқ намудани дастгоҳ ба талаботи тағйирёфтаистода, масалан, таҷдиди сохторҳои алоҳидаи давлатӣ, коҳиши хароҷот ё азнавтақсимкунии кадрҳо;

– шаҳрвандон ва гурӯҳи хизматчиёни давлатиро муътақид кардан бар ин ки тавсифномаи асосёфта ба хизмати давлатии касбӣ (дар сурати ҳифзи тавозун байни талаботи босифат ва уҳдадориҳо аз як тараф ва ҳуқуқ ва имтиёзҳо аз ҷониби дигар)-ро қабул намоянд;

–таъмин намудани ҷаззобияти пешрафти мансабӣ аз рӯйи зинаҳои хизмати давлатӣ.

Дар ин росто бояд таъкид намуд, ки вазифаҳои Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз вазифаҳои қонунгузорӣ дар бораи хизмати давлатӣ фарқ мекунанд. Кодекси меҳнат мақсади таъмини шароити аз нигоҳи сиёсӣ одилона ва баробар барои тамоми кормандон ва дар айни замон, муайян намудани уҳдадориҳои умумии онҳоро дорад. Яъне, Кодекси меҳнат бояд ба ҳуқуқи расмии кормандон тамаркуз ёбад ва камтар ба талабот нисбат ба сатҳи сифати меҳнат ва алоқамандии корфармоён дар амали

меъёрҳои ҳуқуқӣ равона карда шавад. Барои баррасӣ ва муайян намудани сатҳи сифати фаъолияти корфармоёни хусусӣ бояд дигар нишондиҳандаҳо, масалан, анъанаҳои бахш, рақобати бозорӣ ва саҳми иттифоқи касаба ба назар гирифта шаванд. Масъалаҳои сатҳи фаъолияти хизматчиёни давлатӣ бояд дар санадҳои махсуси меъёрӣ дар бораи хизмати давлатӣ муайян карда шаванд.

Таҳқиқоти амалияи сиёсӣ нишон медиҳад, ки бе таъмини садоқати сиёсии мансабдорони минтақавӣ дастёбӣ ба идоракунии самаранок номумкин аст. Таъмини чунин садоқат фақат дар сурати тобеияти кадрии объекти хизмати давлатӣ ба субъекти идораи сиёсӣ имконпазир аст. Рафтори сиёсии мансабдор ба андозаи зиёд аз стратегияи шахсӣ муайян карда мешавад, ки аз он худмуайянкунӣ ва некуаҳволии хонавода вобаста аст. Пас, бояд ин ҳақиқати баҳснопазирро пазируфт, ки садоқати сиёсӣ ва рафтори шартномавӣ (ҳадди ақал дар зуҳуроти берунии он) ҳама вақт ба муносибати субъекти сиёсати кадрҳо равона хоҳад шуд, ки аз он қароргирии ӯ дар мансаб ва дурнамои пешрафт дар хизмат вобаста аст.

Дар натиҷаи таҳқиқот, назарияи хосси худро дар бораи мушкилот, монеаҳо ва пешомади инкишофи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоем.

1. Мо аз чунин воқеият бармеоем, ки ҳам таблиғи зиёдатӣ ва ҳам нокифояи сиёсати давлатии кадрҳо ба сурати яксон барои ҳокимияти муассири сиёсӣ ва идорӣ ҷоиз нест. Меъёри асосии амалисозии сиёсати давлатии кадрҳо бояд на далелҳои шахсӣ ва қабули субъективии сазовор будан, балки қонун ва дастурамали тасдиқшуда (зернизоми меъёрии сиёсати давлатии кадрҳо) бошанд. Дар лаҳзаи кунунии таърихӣ намунаи пасошуравии сиёсати давлатии кадрҳо ба сабаби танзими нокифояи қонунгузорӣ ба асоси меъёрҳо ва усулҳои ҳимоятӣ бунёд меёбад, ки ин самаранокии сиёсиро коҳиш дода, роҳро ба сӯйи коррупсияи кадрӣ боз мекунад.

2. Сиёсати давлатии кадрҳо низоми мустақили дорои унсурҳои хосси сохторӣ мебошад. Яке аз чунин унсурҳо зернизоми идоракунӣ мебошад. Дар доираи намунаи пасошуравии сиёсати давлатии кадрҳо маҳз ҳамин зернизом заиф инкишоф ёфтааст. Дар ин иртибот, ташкили якчанд агентии мустақили давлатӣ аз рӯйи намунаи низоми сиёсии Иёлоти Муттаҳидаи Америка ё Вазорати сиёсати кадрҳои Ҷумҳурии Халқии Хитой зарур аст. Дар ҳайати онҳо бояд на танҳо ҳуқуқшиносон ва коргузорон, балки равоншиносон, мухбирон, кормандони дорои таҷрибаи фаъолияти фаврӣ ва сиёсатшиносон дохил бошанд. Тарҳрезӣ ва татбиқи усулҳои сиёсати давлатии кадрҳо бе таъмини илмӣ имконнопазир аст. Шуъбаҳо, бахшҳо ё мутахассисони ташкилоти илмӣ бояд дар ҳар як сохтори сиёсати давлатии кадрҳо ҳузур дошта бошанд.

3. Барои ҳифз ва рушди минбаъдаи низоми сиёсии Тоҷикистон на танҳо замонасозӣ, балки аз нав барқароркунии зернизоми назоратии сиёсати давлатии кадрҳо, ҳам аз нигоҳи ниҳодӣ ва ҳам аз лиҳози ҳуқуқӣ, зарур аст. Бе эътирофи вайроншавии қонунгузории кадрӣ ба сифати яке аз шаклҳои коррупсионӣ ва пайомади ҳуқуқӣ ва муҷозотии он, наметавон дар бораи дар давлат мавҷуд будани сиёсати кадрии дуруст сухан гуфт. Ворид кардани ислоҳ ва тағйироти дахлдор дар шакли муайян намудани коррупсияи кадрӣ ва сарзаниш барои он дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» ва эҳтимолан дар кодексҳои ҷиноятӣ ва тартиботи мурофиавии ҷиноятӣ лозим мешавад. Барои риояи қонунмандӣ дар сиёсати давлатии кадрҳо истифодаи воситаҳои муосири техникӣ, аз ҷумла тестгузаронӣ дар полиграф мувофиқи мақсад аст. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка «тайи чандин даҳсола тестгузаронӣ дар полиграф ҳангоми интихоб ва санҷиши кормандони як қатор муассисаҳои давлатӣ ва ширкатҳои бузург ба таври васеъ ба кор бурда мешавад» [1,с.27].

4. Вазифаи муҳимми сиёсати давлатии кадрҳо – интихоби кадрҳои вафодору шоиста ва боистеъдод, инчунин таъмини минбаъдаи садоқати сиёсии онҳо мебошад. Ин ақидаи қолабии ривоҷёфта дар тафаккури омма, ки гӯё мансаби мазкур боқимондаи давлати яккасолорӣ буда, барои хизматчии давлатӣ фақат сифатҳои корӣ муҳим аст, иштибоҳ мебошад. Тавре ки ҳанӯз дар асарҳои Р. Миллс қайд шуда буд, дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка ҳангоми интихоби кадрҳо ба мансабҳои давлатӣ нақши садоқати сиёсии номзадон на камтар аз сифатҳои кории онҳо мебошад [13,с.329].

Барои сиёсати давлатии кадрҳои Тоҷикистон вазифаи таъмини садоқати сиёсӣ бояд на танҳо дар марҳалаи интихоби кадрҳо, балки дар ҷараёни амалисозии муқаррароти сиёсати давлатии кадрҳо оид ба ҷомеасозии сиёсии кадрҳо дар ҷараёни омӯзиш, тайёрӣ, бозомӯзӣ ва такмили ихтисоси онҳо сурат гирад. Ба ақидаи мо, дар ин ҷо нақши ҳалкунандаро тарҳрезии стандартҳои ягонаи омӯзишӣ ва ташкили Маркази илмию методологии тайёр кардани кадрҳои роҳбарикунанда дар заминаи Донишкадаи такмили ихтисос ва бозомӯзии хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бозӣ мекунад. Ҳамзамон, дар кишвар гузаронидани озмуни ҷумҳуриявии «Роҳбарони Тоҷикистон» барои насли нави роҳбарикунандаи идорӣ мувофиқи мақсад мебошад.

5. Ба воситаи ҷорисозии васеи технологияи муосири иттилоотӣ имкони баланд бардоштани сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сатҳи баланди таҳаввулӣ ва воқеан илмӣ вуҷуд дорад.

Муқарриз: Сафарализода Х.Қ. – н.и.с., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Гладышев С. Внимание : полиграф! / С. Гладышева // Образование & карьера. – 2005. – № 19. – С. 27.
2. Государственная служба в России : научные труды РАГС (1997 г.) / Ежегодник Рос. акад. гос. службы, 1997. – М.: РАГС, 1998. – 278 с.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мод. 27. – Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. – 72 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 01.03.2005 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, № 11, мод. 661.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қӯшунҳои дохилии Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 28.12.1993 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2015, № 12, мод. 1111.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 20.03.2008 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, №1-2, мод. 7.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи милитсия». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 17.05.2004 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2018, №1, мод. 13.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи уҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 29.11.2000 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, №5, мод.296.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – с. 1998. – № 22, мод. 297.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 5.03.2007 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2007, № 3, мод. 166.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 05.03.2007 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2019, № 4-5, мод. 225.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати дипломатӣ». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 29.11.2014 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2014, № 12, мод. 827.
13. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 542 с.
14. Муқаддимае бар тафаккури давлатӣ // Набзи замон / сардабир Б. А. Маҳмадов. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – №1. – 60 с.
15. Нуриддин, П. Р. Марҳалаҳои пайдоиш ва ташаккули назарияи сиёсати давлатии кадрҳо // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №6. – С. 283-293.
16. Нуриддин, П. Р. Сиёсати давлатӣ оид ба кадрҳо дар кишварҳои хориҷӣ / Г. Н. Зокиров, П. Р. Нуриддин // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – №1 (73), 2021. – С. 35-49.
17. Нуриддин, П. Р. Сиёсати давлатии кадрӣ дар давраи советӣ / П. Р. Нуриддин // Идоракунии давлатӣ. Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4/2 (49). – С. 261-272.
18. Нуриддин, П. Р. Сиёсати давлатии кадрҳо чун падидаи иҷтимоӣ / П. Р. Нуриддин // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №10. Қисми I. – С. 292-300.
19. Нуриддин, П. Р. Сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити Истиқлоли давлатӣ // Идоракунии давлатӣ. Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №1 (50). – С. 223-232.
20. Нуриддин, П. Р. Таҳқиқоти сиёсати давлатии кадрҳо дар сиёсатшиносии муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №9. – С. 382-389.
21. Нуриддин, П. Р. Ташаккули сиёсати давлатии кадрҳо дар Европа ва Америка // Идоракунии давлатӣ. Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №4/1 (53). – С. 189-199.
22. McGann, James G. «2020 Global Go To Think Tank Index Report» [манбаи электронӣ] URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=think_tanks (санаи истифодабарӣ: 23.05.2021).

СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ КАДРҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МУШКИЛОТ, МОНЕАҲО ВА ПЕШОМАДИ ИНКИШОФИ ОН

Ҳадаф, афзалиятҳо ва усулҳои сиёсати кадрҳо ба андозаи зиёд ҷанба ва самти замонасозии сиёсати давлатии кадрҳоро муайян менамояд. Ҷанбаи ахлоқии сиёсати кадрҳо барои ташаккули воҳиди хизмати давлатӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Дар фаъолияти кадрӣ ҳама вақт роҳҳои таъсири шахсӣ ба раванди қабули қарор ҷой дорад, он ба андозаи зиёд субъективӣ мебошад, бинобар ин, ҳангоми созмондиҳии фаъолияти кадрӣ на танҳо омилҳои ҳуқуқӣ, балки омилҳои ахлоқиро низ бояд дар назар гирифт. Аз дидгоҳи муаллиф, ҳам таблиғи зиёдатӣ ва ҳам нокифояи сиёсати давлатии кадрҳо ба сурати яксон барои ҳокимияти муассири сиёсӣ ва идорӣ ҷоиз нест. Меъёри асосии амалисозии сиёсати давлатии кадрҳо бояд на далелҳои шахсӣ ва қабули субъективии сазовор будан, балки қонун ва дастурамали тасдиқшуда (зернизоми меъёрии сиёсати давлатии кадрҳо) бошанд. Дар лаҳзаи кунунии таърихӣ намунаи пасошуравии сиёсати давлатии кадрҳо ба сабаби танзими нокифояи қонунгузорӣ ба асоси меъёрҳо ва усулҳои ҳимоятӣ бунёд меёбад, ки ин самаранокии сиёсиро коҳиш дода, роҳро ба сӯйи коррупсияи кадрӣ боз мекунад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, кадрҳо, сиёсати давлатӣ, сиёсати кадрҳо, идораи давлатӣ, хизмати давлатӣ, низоми давлатӣ, садоқати сиёсӣ, мансаби давлатӣ.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПРОБЛЕМЫ, ПРЕПЯТСТВИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Цели, приоритеты и методы кадровой политики во многом определяют аспект и направление государственной кадровой политики. Этический аспект кадровой политики имеет первостепенное значение для формирования института государственной службы. В кадровой деятельности всегда есть способы личного влияния на процесс принятия решений, оно во многом субъективно, поэтому при организации кадровой деятельности необходимо учитывать не только юридические, но и этические факторы. С точки зрения автора, как чрезмерная, так и недостаточная пропаганда государственной кадровой политики недопустима для эффективных политических и государственных органов власти. Главным критерием реализации государственной кадровой политики должны быть не личные факты и субъективное признание заслуг, а утвержденный закон и инструкция (нормативный подраздел Государственной кадровой политики). В настоящий исторический момент постсоветская модель государственной кадровой политики основана на защитных нормах и методах из-за недостаточного законодательного регулирования, что снижает политическую эффективность и открывает путь к кадровой коррупции.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, кадры, государственная политика, кадровая политика, государственное управление, государственная служба, государственная система, политическая лояльность, государственная должность и др.

STATE PERSONNEL POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: PROBLEMS, OBSTACLES AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT

The goals, priorities and methods of personnel policy largely determine the aspect and direction of the state personnel policy. The ethical aspect of personnel policy is of paramount importance for the formation of a Civil Service unit. In HR activities there are always ways of personal influence on the decision-making process, it is largely subjective, therefore, when organizing HR activities, it is necessary to take into account not only legal, but also ethical factors. From the author's point of view, both excessive and insufficient propaganda of the State Personnel Policy is not allowed as a single thing for effective political and state authorities. The main criterion for the implementation of the state personnel policy should not be personal facts and subjective acceptance of merit, but an approved law and instruction (normative subsection of the State Personnel Policy). At the present historical moment, the post-Soviet model of State Personnel Policy is based on protective norms and methods due to insufficient legislative regulation, which reduces political efficiency and opens the way to personnel corruption.

Keywords: Republic of Tajikistan, personnel, state policy, personnel policy, public administration, state service, state system, political loyalty, state office, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуриддин Парвин Раймалихон*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, и. в. мудири кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E–mail: **panurama@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Нуриддин Парвин Раймалихон*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, и.о. заведущего кафедры международных отношений**. Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E–mail**: panurama@mail.ru**

Information about the author: ***Nuriddin Parvin Raimalikhon*** **–** Tajik national university, candidate of political science, acting Head of the Department of international relations. **Address:** 17, Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan E–mail: **panurama@mail.ru**

УДК. 324.8

РАВАНДИ ИНТИХОБОТ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ ЛЕГИТИМИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СИЁСӢ

Сафаров Б.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Воситаи муҳимтарини таъсиррасонӣ ба раванди легитимишавии ҳокимият интихобот мебошад. Он имконият медиҳад, ки тамоми қишрҳои ҷомеа дар ҳокимият муаррифӣ шаванд ва аз тарафи дигар, ба воситаи ҷалби шахсони ботаҷриба элитаи боистеъдод, соҳибақл ва идоракунандаи беҳтаринро интихоб кунанд. Аммо тавре ки таҷрибаи бисёр кишварҳо нишон медиҳад, ин ду талабот ба системаи интихоботӣ хеле мухолифанд ва дар амал татбиқ намудани онҳо мушкил аст. Чи тавре ки Е.Г. Ясин қайд мекунад, "он системаи интихоботӣ барои як давлат дар чунин шароит беҳтарин хоҳад буд, ки ҳама шароитро дар мувозинат нигоҳ дошта тавонад" [22,с.218]. Системаи интихоботи муосирро ҳамчун олати таъмини легитимияти ҳокимияти сиёсӣ баррасӣ карда, мо фарзияи зеринро пешниҳод мекунем: ҳадафи ниҳоии интихобот - таҳияи қоидаҳое мебошад, ки ба ташкили системаи рақобат дар ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ, алалхусус парламент мусоидат мекунад; қонунгузории интихобот қодир аст барои ташаккул ва рушди ҳизбҳои сиёсӣ шароит фароҳам оварад; фаъолияти системаи интихобот метавонад боиси пайдоиши механизмҳои зиддикоррупсионӣ ва гардиши элитаҳо дар асоси рақобат гардад. Кадом намуди системаи интихоботӣ барои як кишвар қобили қабул аст, дар ҳар як давлат бо назардошти анъанаҳои миллӣ, бунёди давлатӣ, вижагиҳои этникӣ, динӣ, фарҳанги сиёсӣ муайян карда мешавад. Аммо, ҳамзамон, тавре ки А. Лейпхарт қайд мекунад: «интихоби системаи интихоботӣ аз дараҷаи таъсири фаъолонаи қарордод ва аниқтараш аз қудрати кишвар ва элитаи нав вобаста аст» [1,с.207-223]. Дар аксари давлатҳои Аврупо то миёнаҳои асри XIX ҳангоми интихоби ҳокимият аз системаи мажоритарӣ истифода мешуд, аммо бо сабаби пайдоиши ҳизбҳои сиёсӣ, ин система тадриҷан ба системаи мутаносиб иваз карда шуд. Аз системаи мутаносибӣ дар ташаккули на танҳо парлумонҳо, балки ҳукуматҳои маҳаллӣ васеъ истифода мешавад.

Дар давоми асри XX системаи мутаносиб дар системаи сиёсии қариб ҳамаи давлатҳои Аврупо бартарият дошт. Принсипи мажоритарӣ дар марҳилаи ҳозира ба таври анъанавӣ ҳангоми ташкили палатаи иттиҳодияҳо дар Британияи Кабир ва инчунин ҳангоми интихоби аъзои Маҷлиси миллии Фаронса истифода карда мешавад ва дар як қатор кишварҳо, масалан, Олмон, Юнон, Италия ва ғайра, бо ҳар ду системаи интихоботӣ истифода мешавад. Истифодаи намуди системаи интихоботӣ барои кишварҳое, ки аз авторитаризм ба демократия мегузаранд, яке аз вазифаҳои душвортарин аст. Бо мақсади эътироф гардидан дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, кишварҳои нав ба демократия рӯ оварда кӯшиш мекунанд, ки ҷонибдории худро ба арзишҳои демократӣ, аз ҷумла дар масъалаҳои ташкили мақомоти роҳбарикунанда нишон диҳанд. Татбиқи амалии принсипҳои демократии ташкили ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби ин кишварҳо барои ташкилотҳои гуногуни байналмилалӣ барои онҳо роҳ кушода, легитимияти байналмилалиро таъмин намояд.Аксар вақт дар системаи интихоботӣ танҳо тартиби гузаронидани интихобот ва тақсимоти мандатҳоро аз рӯйи натиҷаҳои овоздиҳӣ назорат мекунад. Масъалаи системаи интихобот, пеш аз ҳама, масъалаи ҳокимият мебошад. Системаи интихобот стратегияи интихоботи иштирокчиёни маъракаи интихоботиро муайян мекунад, ба ташаккули ҳизбҳо ва раванди легитимигардонии ҳокимияти сиёсӣ таъсири ҳалкунанда мерасонад. Системаи интихобот метавонад ба ҳамаи қувваҳои сиёсӣ имконият фароҳам орад.

Бо назардошти номуайянии рушди иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодӣ, интихоботҳо, тавре интизор мерафт, системаи боэътимоди муносибатҳо ва механизмҳои легитимигардонии ҳокимияти сиёсиро ба вуҷуд наоварданд. Ин интихоботҳо "ояндаи ҷомеаро дар асоси баҳодиҳии вазъи гузашта ва ё вазъи кунунӣ, на дар асоси интизориҳои дурнамо муайян карданд ва илова бар ин, интихобот маънои барпо кардани демократияро пас аз баргузор шудани онҳо дорад" [5,с.10].

Натиҷаҳои интихобот ба таври возеҳ нишон доданд, ки танҳо ҳизбҳои дорои системаи ташаккулёфтаи арзишҳои идеологӣ ва инфрасохтори пешрафта метавонанд ба

муваффақияти интихобот умед банданд. Ба андешаи муҳаққиқ И.И. Кузнетсова, "Агар рақобати интихоботӣ маҳдуд карда шавад, қобилияти овоздиҳандагон барои таъсир расонидан ба ҳокимияти давлатӣ коҳиш меёбад" [15,с.76]. Дар сурати мавҷуд набудани рақобат, интихобот ба як амали муайяни ба раъйпурсӣ монандро ба худ мегирад, ки бо ёрии он садоқати шахсро ба режими сиёсӣ нишон додан мумкин аст. Ҳангоми интихоби системаи интихобот, таносуби афзалиятҳо нақши ҳалкунанда дорад: агар афзалият ба принсипи эҳтиром ба намояндагӣ дода шавад, пас интихоб ба манфиати системаи мутаносиб сурат мегирад ва агар сухан дар бораи таъсиси ҳукумати устувор меравад, пас ба системаи мажоритарӣ афзалият дода мешавад.

Ин ду система бар асоси принсипи намояндагӣ набояд мухолиф бошанд. Албатта, ҳарду система бидуни бартариву камбудиҳо нестанд, аммо бояд дар назар дошт, ки таҷрибаи ҷаҳонии интихобот тартиби аз инҳо беҳтаринро барои маъракаҳои интихоботӣ то ҳол пешниҳод накардааст. Дар асоси гуфтаҳои боло, омилҳоеро, ки ба ташаккули системаи интихобот таъсир мерасонанд, таҳлил намуда, модели аз ҳама мувофиқро муайян кардан лозим аст. Омилҳое, ки ба ташаккули системаи интихобот таъсири ҳалкунанда мерасонанд, инҳо мебошанд: хусусияти муносибатҳои мақомоти давлатӣ; сохтори ҳудудии давлат; хусусиятҳои системаи ҳизбӣ; тафаккури шаҳрвандон. Шояд омили асосие, ки ба хусусияти системаи интихобот таъсир мерасонад, хусусияти муносибатҳои миёни шохаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣбошад, ки дар конститутсия муайян карда шудааст. Хусусияти мазкур дар он ифода меёбад, ки кадом вариантҳо ва намудҳои шаклҳои идоракунӣ дар давлат татбиқ карда мешаванд.

Агар дар давлат шакли президентӣ татбиқ карда шавад, пас парлумон характери ночизе хоҳад дошт, аммо, агар ҳангоми таъсиси мақомоти давлатӣ принсипи парламентаризм татбиқ карда шавад, он гоҳ нақши парлумон дар системаи сиёсии ҷомеа бартарият хоҳад дошт. Дар шакли идораи президентӣ, ҳукумат аз парлумон камтар вобаста аст. Устувории он, пеш аз ҳама, ба суботи иқтисодӣ ва сиёсии ҷомеа вобаста аст. Аз ин рӯ, модели парламентаризм, ки дар ҷумҳуриҳои президентӣ мавҷуд аст, ҳамчун воситаи эҷоди ризоият дар ҷомеа баррасӣ мешавад ва системаи мутаносиби интихобот, ки барои намояндагӣ аз ҳамаи гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар парламент шароит фароҳам меорад, ба ин ҳадаф барои ҳама хидмат мекунад.

Дар амалияи ҷаҳонӣ омезиши интихоботи президентӣ бо системаи мутаносиби интихобот васеъ паҳн нашудааст. Аммо, таҷрибаи ин кишварҳо нишон медиҳад, ки системаи интихобот наметавонад кафили рушди демократӣ бошад, зеро гарчанде ки он дар маҷмуи сохтори демократӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад, он метавонад танҳо он вақт самарбахш шавад, ки ҳамаи иштирокчиёни раванди сиёсӣ баробар бошанд, қоидаҳои қабулшудаи интихоботро эътироф ва риоя кунанд ва дар ҷомеа арзишҳои демократиро эътироф ва қабул кунанд. Дар илмҳои сиёсӣ, номутобиқати интихоботи президентӣ бо системаи мутаносиби интихобот васеъ паҳн шудааст.

Вобаста ба ин масъала С. Мейоринг ва Х. Линс дар асарҳояшон ибрози назар кардаанд. Маънии ин гуфтаҳо дар он аст, ки ҳокимияти президентӣ бо ҳизбҳои қавӣ мувофиқат намекунад. Дар сурати ташкили парламент дар асоси системаи мутаносиб, ки дар он интихобкунанда мустақиман ба ҳизби сиёсӣ овоз медиҳад, як қатор нофаҳмиҳоро дар муносибатҳои президент бо шохаи қонунгузорӣ ба вуҷуд меорад, ки ба арзишҳои демократия созгор нест. С. Мейоринг ва Х. Линс сенарияҳои зерини имконпазири зиддияти президент ва парлумонро муайян кардаанд: аввалан, агар мансубияти сиёсии президент ва аксарияти парлумон мутобиқат накунад, эҳтимолияти ихтилофи назарҳо метавонад ба низои ошкоро байни ду шохаи ҳокимият табдил ёбад; дуюм, агар мансубияти сиёсии президент ва аксарияти парлумон мувофиқат кунад, назорати президент ба парлумон имконпазир аст, ки он ба принсипи демократии тақсимоти ҳокимият мутобиқат намекунад [16,с.198].Аз таърих маълум аст, ки комёбиҳо дар рушди демократия дар аксари давлатҳои Аврупои Ғарбӣ асосан ба гузариш ба системаи мутаносиб алоқаманд буданд. Вобаста ба ин Т. Ҷефферсон қайд мекунад, ки “мардум салоҳияти гирифтани вазифаҳои мақомоти иҷроияро надоранд, аммо онҳо қодиранд касеро интихоб кунанд, ки ин корро кунад. Мардум барои қабули қонунҳо салоҳият надоранд, аз ин рӯ, онҳо танҳо ҳуқуқи интихоб кардани қонунгузорро доранд" [17,с.26]. Андешае, ки Т.Ҷефферсон иброз кардааст моҳияти демократияи намояндагиро дар назар

дорад, ки ташкили намояндагони мардум ва ташаккули ҳокимиятро дар бар мегирад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, системаи мутаносиби интихобот қобили қабул аст, ки "аз ин нуқтаи назар миллат ҳамчун ваҳдати сиёсӣ, ки ҳамеша дар рақобати манфиатҳо, барномаҳо ва идеологияҳо ташаккул меёбад" [6,с.95]. Аз ин нуқтаи назар, мушкилотҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳимро танҳо дар сурате метавон ҳаллу фасл кард, ки агар онҳо дар сатҳи умумимиллӣ вокуниш нишон диҳанд. Татбиқи амалии маҷлиси намояндагон аз ҷиҳати мустақилият ба принсипи тақсими ваколатҳо комилан мувофиқ буда, ба рушди ҳизбҳои сиёсӣ мусоидат хоҳад кард. Системаи интихобот ва рушди он ба омиле, ба монанди сохтори ҳудудии давлат таъсир мерасонад. Принсипи ҳудудии ташкили ҷомеа одамонро дар атрофи мушкилоти маҳаллӣ муттаҳид мекунад ва ҳузури ҳатмии намояндаи ҳар як ноҳияро дар назар дорад, зеро ба ӯ вазифа вогузор шудааст, ки пеш аз ҳама, манфиатҳои ноҳияи худро ҳимоя кунад. Дар чунин ҳолат системаи аксарият ба робитаи зичтари вакил бо интихобкунандагон кумак мекунад. Системаи интихоботӣ ба хусусиятҳои системаи ҳизбӣ таъсири назаррас дорад. Ақидае вуҷуд дорад, ки системаи мутаносиб ба пайдоиши бисёр ҳизбҳои хурд ва воридшавии онҳо ба парлумон мусоидат мекунад ва дар ниҳоят ба паст шудани самаранокии парламент оварда мерасонад.

Ин андеша дуруст нест, зеро таҷрибаи баъзе кишварҳо нишон медиҳад, ки гузариш аз системаи мутаносиб ба системаи мажоритарӣ ба шумораи ҳизбҳо ба таври назаррас таъсир намерасонад. Дар назар доштан лозим аст, ки шумораи ҳизбҳо дар ҷомеаҳои дорои системаи устувори сиёсӣ дар бештари ҳолатҳо бо роҳи табиии рушд ва, пеш аз ҳама, дар асоси делегитимияти иҷтимоӣ муайян карда мешавад. Ғайр аз ин, дар амалияи сиёсӣ роҳҳои дигари маҳдуд кардани пайдоиши ҳизбҳои нав ва дохил шудан ба парлумон мавҷуд доранд. Чун анъана, ҷонибдорони системаи мажоритарӣ қайд мекунанд, ки роҳи самараноки бартараф кардани мунокишаи байни ду шакли намояндагӣ - ҳизбҳо ва шаҳрвандон интихобот ба мақомоти қонунгузор танҳо тавассути системаи мажоритарии интихобот, таъмини ҳуқуқи баробар барои иштирок дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, на танҳо ҳизбҳои сиёсӣ, ва "мафҳуми демократия ҳамчун рақобат маънои эътироф намудани роҳбариро ҳамчун ҳадафи асосии овоз медонад, на такрористеҳсоли гуногунии фикрҳои интихобкунандагон дар сатҳи маҷлисҳои интихобшуда. Аз ин рӯ, бояд ба системаи мажоритарӣ афзалият дода шавад, ки унсури самаранокиро ба система ворид месозад, ки аз ҷиҳати дигар самарабахшии зиёд дорад" [7,с.174].

Интихобкунанда дар интихоби вакил, бояд ба ҳокимият восита ва усулҳои татбиқи барномаҳо озодии муайян диҳад. Аммо, дар айни замон, мустақилияти нисбии ҳокимият бемасъулиятии он аст.

Интихобкунандагон як массаи якхеларо ташкил намедиҳанд, ки онҳоро мувофиқи афзалиятҳои сиёсӣ тақсим кардан мумкин аст. Онҳо дар ҳизбҳо, ҷараёнҳои мухталиф мувофиқи мавқеи иҷтимоӣ, ки дар ҷомеа мавҷуданд, муттаҳид мешаванд. Аммо мусаллам аст, ки ҳеҷ як тақсимоти иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ нисбат ба дигарон муҳимтар ва устувор нест. С.Липсет ва С. Роккан, ки моҳияти назарияи мавқеи иҷтимоӣ (демаркатсия)-ро шарҳ медиҳанд, қайд мекунанд, ки системаҳои ҳизбӣ дар Аврупои Ғарбӣ дар атрофи чаҳор мунокишаи иҷтимоӣ ташкил шуда буданд: "мунокишаҳои марказӣ-периферикӣ", "штат-калисо", шаҳр - деҳа" ва "соҳибон - коргарони кироя" [18,с.210].

"Сабабҳои асосии ихтилофҳо ин натиҷаи равандҳои модернизатсионӣ дар ин кишварҳо буд. Ду мунокишаи аввал ҳангоми таъсиси давлатҳои миллӣ ва дуюмаш дар давраи инқилобҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Рушди минбаъдаи ҷомеаҳои Аврупои Ғарбӣ ба институтсионализатсияи ин тақсимот оварда расонд, ки баъдан сохтори системаи ҳизбиро муайян карданд" [11,с.79]. Ба гуфтаи ин коршиносон, муътадилии тадриҷии сохтори ихтилофоти иҷтимоӣ дар ривоҷ додани афзалиятҳои сиёсии интихобкунандагон ва муътадил сохтани рафтори интихоботӣ дар Аврупои Ғарбӣ дар давраи пас аз ҷанг нақши муҳим дошт. Ҳамин тариқ, мо гуфта метавонем, ки шумораи ҳизбҳо дар системаи сиёсӣ, аз як тараф, аз шумораи делегитимияти иҷтимоӣ, ки барои ҷомеаи мушаххас хосанд ва аз тарафи дигар, аз қоидаҳои муқарраршудаи интихоботӣ, вобастагӣ доранд. Дар низоми муосири ҳизбӣ ду намуди ҳизбҳоро фарқ кардан мумкин аст: "ҳизбҳои ғайриидеологӣ"-и ҳоким "намояндагони ҳокимияти иҷроия; ҳизбҳои идеологии самтҳои мухталиф, ки муборизаи платформаҳо ва мафкураҳои гуногуни сиёсиро инъикос мекунанд» [10,с.157].

Ба гуфтаи В. С. Авдонин, "дар сохтори ҳизбии муосир бахши овоздиҳии барномавӣ ва идеологӣ якбора коҳиш меёбад ва бахши овоздиҳии “идеологӣ”-и “тарафдорӣ” мутаносибан афзоиш меёбад, ки ин на танҳо тақвияти сафарбаркунии маъмурӣ, балки таъсири дигар омилҳо дар тартиботи мушаххаси иҷтимоӣ ва институтсионалӣ мебошад» [10,с.157]. Дар шароити монополияи фазои сиёсӣ аз ҷониби ҳизби ҳоким ва бартарияти усулҳои авторитарӣ дар идоракунӣ, таҳаввулоти пурраи системаи ҳизбӣ ба амал меояд. Яъне, ҳизбҳои навтаъсисшуда на дар натиҷаи муттаҳидшавии гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар атрофи арзишҳои иҷтимоию идеологӣ, балки бо ташаббуси ҳокимият пайдо мешаванд. Ин амалияи бунёди ҳизбҳо системаи ҳизбро то андозае характери сунъӣ медиҳад, ки ба рафтори интихоботи оммаи мардум таъсири манфӣ мерасонад.

Аз хатҳои демократияи классикӣ дар шароити муосир танҳо тақсимот дар қатори "меҳнат-сармоя", "либерализатсияи бозор-сатанизм, патриахализм" ва боқимондаҳо, масалан, "марказ - канор", "шаҳр - деҳа" ва ғайра мавҷуданд. Дар ташаккули ҳизб, нақши калисо ё масҷидҳо низ ноаён аст, зеро он дар ҳаёти сиёсии ҷамъият дуюмдараҷа аст. Дар мавриди ҷузъи этникӣ низ чунин вазъро ба назар гирифтан мумкин аст, ки мувофиқи қонунҳои мавҷуда барои ташкили ҳизби сиёсӣ асос буда наметавонад. Ҳар як давраи интихобот бо пайдоиши шумораи зиёди ҳизбҳои нав тавсиф мешавад, ки онҳо наметавонанд ҳамчун каналҳои иртиботӣ, ки муносибати шаҳрвандонро ба низоми сиёсӣ ва рақобати сиёсӣ ташаккул медиҳанд, амал кунанд. Раванди баръакс идома дорад, хусусан дар ҷомеаҳои гузаранда, ки дар он шаҳрвандон танҳо ба арзишҳои демократӣ рӯ меоранд.

Дар ин ҷо пайдоиши ҳизбҳои нав зудҳаракатии афзалиятҳои интихоботиро ба вуҷуд оварда, боиси ноустуворӣ мегардад. Ин бесуботӣ аз он далолат мекунад, ки дар интихобот ҳизбҳои нав бо сабаби навоварии худ одатан аз маъруфияти зиёд бархӯрдоранд ва дар аксари ҳолатҳо бо онҳо бурд мекунанд. Ҳамин тариқ, онҳо бо муваффақияти худ мубориҳаҳои интихоботиро омехта мекунанд ва норизоияти интихобкунандагонро ба вуҷуд меоранд ва дар ниҳояти кор, муваффақияти онҳо ба раванди ташаккули ҳизб таъсири манфӣ мерасонад, сифати намояндагии мақомоти интихобшуда ва пешгӯии сиёсатро, ки ин қадар заруранд, ба таври назаррас коҳиш медиҳад, барои рушди устувори сиёсии ҷомеа халал ворид мекунанд. Сабабҳои зудҳаракатии интихобот, чун қоида, заъфи ташкилӣ ва сохтории ҳизбҳо, заифии интихобкунандагон бартарияти ҳизбҳои дорои хусусияти шахсӣ, сатҳи пасти масъулияти сиёсӣ ва интихоботии ҳизбҳо ва ғайра мебошанд. Рафтори овоздиҳандагон тадриҷан оқилона мешавад. Аз ҷумла, ин изҳори хоҳиши шаҳрвандон дар овоздиҳӣ барои ҳизбҳои намоён дар интихоботи парлумонӣ нест. Ҳамин тавр, тартиботи системаи ҳизбӣ сурат мегирад. Аз ин рӯ, "тағйиротҳои эволютсионӣ дар системаи ҳизбҳо ва интихоботҳо, ки дар доираи он муттасилии ҳарду ҳизб ва тартиботи асосии интихобот аз як давраи интихобот ба давраи дигар нигоҳ дошта мешаванд, дар маҷмуъ системаи ҳизбро ва бахусус амалияи интихоботро тақвият медиҳанд" [4,с.110].

Дар солҳои охир, системаҳои интихоботӣ беш аз пеш ба сифати абзори расидан ба ҳадафҳо дар амалияи сиёсӣ истифода мешаванд. Ба қонунҳои интихобот шумораи зиёди тағйиротҳо ворид карда мешаванд, ки онҳо ба тақвияти амудияти ҳокимияти давлатӣ тавассути ислоҳоти системаи ҳизбӣ нигаронида шуда буданд. Дар ниҳоят, тағйир додани қонуни интихобот ба он оварда расонд, ки раванди рушди системаи ҳизбӣ ва ташаккули парламент аз ҷониби мақомоти иҷроия пурра таҳти назорат қарор гирифтааст. Мувофиқи мушоҳидаи одилонаи В. Н. Колесников, "тамоми таҳаввулоти қонунгузории интихоботӣ дар солҳои охир аслан як ҳадаф дошт: нигоҳ доштани вазъи қонунӣ бо тағйироти институтсионалӣ" [13,с.160]. Татбиқи системаи мутаносиб имкон медиҳад, ки номзадҳоро таҳриф кунанд ва ба ин васила амудияти роҳбарии ҳизбии вакилонро мустаҳкам намуда, онҳоро аз робитаи мустақим бо интихобкунандагон раҳо кунанд. Ислоҳоти сеюми асосии системаи интихоботӣ ба қонун дар бораи интихобот як қатор тағйирот ворид кард, ки онҳоро наметавон яксон баҳогузорӣ кард.

Аз ин рӯ, барои таъмин намудани ғалаба дар интихоботи оянда, ҳукумат аз системаи мутаносиби қаблӣ, ки ба манфиати низоми омехта пешниҳод карда буд, даст кашид. Барои ҳизбҳо, монеаи қаблии 5 фоизи дастрасӣ ба тақсимоти мандатҳои вакилӣ аз рӯйи натиҷаҳои интихобот баргардонида шуд. Истифодаи системаи мутаносиб бо монеаи

муқарраршудаи 5% наметавонад ҳамчун қадаме барои такмили қонун дар бораи интихобот қабул карда шавад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ навъҳои монеаҳоро медонад, аммо интихоб ба манфиати фоизи муайян дар аксари ҳолатҳо асоси оқилона дорад. Дар сурати мавҷуд набудани иттиҳодияҳои сиёсӣ дар бақайдгирии ҳизбҳо ва иҷозат додани иштироки онҳо дар маъракаи интихоботӣ, чунин як шакли эътироз ба мисли “ба ҳама”, метавонад оммавӣ шавад. Маҳдудиятҳои мазкур дар якҷоягӣ бо захираҳои маъмурӣ ва назорат аз болои васоити ахбори омма ба андозаи зиёд барои гузаштани ашхоси мувофиқ ва ҳизбҳо мусоидат мекунад. Дар бюллетенҳо мавҷуд будани сутуни «Бар зидди ҳама» масъалаи муҳимми мубоҳисаҳо дар илмҳои сиёсӣ нест.Додани ҳуқуқи овоздиҳӣ ба муқобили ҳамаи номзадон ба принсипҳои қонунгузории интихоботӣ ва меъёрҳои байналмилалии интихобот мувофиқат мекунад ва ба ақидаи мо, ба баланд шудани эътимоди шаҳрвандон ба системаи интихоботӣ мусоидат мекунад. Барои баланд бардоштани самаранокии ҷараёни интихобот ва заиф сохтани авторитаризми интихоботӣ бояд ба бекор кардани манъи таъсиси блокҳои интихоботӣ бирасад.Инчунин, бо мақсади коҳиш додани сатҳи қаллобӣ дар интихобот, таҷрибаи истифодаи бюллетенҳои пешазинтихоботӣ ва овоздиҳии пешакӣ бекор карда шуда, назорати видеоӣ ҳангоми ҳисобкунии овозҳо, ҳангоми ҷамъбасти овоздиҳӣ ба роҳ монда мешавад. Ғайр аз ин, тавре ки Э. М. Шулман қайд мекунад, “қонунгузории интихобот бояд тарзе сохта шавад, ки ба ташаккули аксарияти муътадил дар парламент монеа шавад; ҳар як фраксия бо 50% саҳмия ва як овоз як қотили парламентаризм мебошад. Парламент бояд гуногунандеш бошад ва аз фраксияҳо ва гурӯҳҳои сершумор иборат аст, ки ба эътилофҳо дохил мешаванд ва шохаи ҳокимияти иҷроияро ба равандҳои мураккаби гуфтушунидҳо маҷбур мекунанд" [20,с.134].

Интихоби системаи интихобот низ ба андозаи зиёд аз тафаккури мардум, огоҳии онҳо оид ба муҳиммияти иштирок дар интихобот вобаста аст. Дар аксари кишварҳои ҷаҳон овоздиҳӣ дар интихобот вазифаи шаҳрвандон аст. Аммо, тавре ки таҷрибаи давраҳои пешинаи интихобот нишон медиҳад, вазъи кунунӣ шаҳрвандонро ба интихобот фаъолона ҳавасманд намекунад.

Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки маҷбур кардани овозиҳанда як вайронкунии озодӣ мебошад. Баъзан абсентеист будан қадами огоҳонаи сиёсист, то нишон диҳад, ки ҳеҷ яке аз номзадон манфиатҳои интихобкунандаро намояндагӣ намекунад. “Интихоботи умумӣ, ки дар асоси ҳуқуқи интихоботи умумӣ ва баробар гузаронида шудааст, механизми асосии таҷдиди нуктаи институтсионалии низоми демократии сиёсӣ мебошад; усули ташхиси ҳолат ва тамоюлҳои рушди системаи сиёсӣ; сохтани як восита барои шаҳрвандон ва сиёсатмадорон оид ба аз худ кардани анъанаҳо, меъёрҳо ва арзишҳои сиёсӣ, технологияҳои нави муборизаи сиёсӣ ва таҷрибаи рақобат ва пешбарии ҳизбҳо, барномаҳо, номзадон; воситаи назорати мардум аз болои фаъолияти ҳизбҳо ва роҳбарон; зикри эътимоди шаҳрвандон ба қувваҳои сиёсӣ ё оппозитсия; зуҳуроти фарҳанги сиёсии шаҳрвандон» [8,с.260], ҳамзамон мушкилоти асосии иштирок ё иштирок накардан дар интихоботҳо, пеш аз ҳама, дар он аст, ки шаҳрвандон ғояи интихоботро то чӣ андоза дуруст қабул мекунанд. Назарсанҷиҳои сершумори овоздиҳӣ ба таври умум нишон медиҳанд, ки "интихобот роҳи татбиқи принсипи ҳокимияти халқӣ (зиёда аз сеяки пурсидашудагон ин мавқеъро ҷонибдорӣ мекунанд); имкони иртибот байни ҳокимият ва мардум "бо шароити баробар" ё тақрибан "бо шартҳои баробар", ки дар он мардум андешаҳо ва хоҳишҳои худро ба ҳокимият баён мекунанд ва охирин онҳоро бо эҳтиром ва бодиққат гӯш мекунад, "диққат мекунад" (10%); механизми интихоб ва ивазшавии кадрҳо дар сохторҳои қудратӣ (17%); усули таъмини тартибот (9%); одат, қарз (тақрибан 30%)”. Ҳамин тариқ, натиҷаҳои пурсиш нишон медиҳанд, ки на принсипҳои демократии сохтори давлатӣ, балки баръакс, риояи модели анъанавии муносибатҳои байни ҳокимият ва мардумро нишон медиҳанд. Ва чунин қувва, чунонки Г.Л. Кертман қайд мекунад, "қудрати хоҷа" ё "чӯпон", ки ҳатто бо изҳори озоди иродаи «интихобкунандагон" иҷозат дода шудааст, метавонад танҳо авторитарӣ ё тоталитарӣ бошад" [12,с.436]. Ҳеҷ яке аз посухдиҳандагон интихоботро ҳамчун воситаи пешбурди манфиатҳои шахсӣ баррасӣ намекунад ва ба муносибатҳои ҳизбӣ-идеологӣ афзалият намедиҳанд.

Аз сабаби номукаммалии ҷараёни сохтори иҷтимоию сиёсии манфиатҳои ҷомеа ва номукаммалии системаи ҳизбӣ, системаи мутаносиби интихобот метавонад боиси аз ҳад зиёд тамаркуз кардани қудрати давлатӣ дар дасти намояндагони танҳо як ҳизби сиёсӣ,

ташкили аксарияти ягонаи конститутсионӣ дар парламент гардад, ки инро ҳизбҳо ва таҷрибаи сиёсӣ тасдиқ мекунанд. Доштани аксарияти парлумонӣ ва афзалият дар ташкили шохаҳои боқимондаи ҳокимият (иҷроия ва судӣ) аз ҷониби танҳо як ҳизби сиёсӣ аз формулаи муваффақонаи ҳукумат намебошад. Ин ҳолат барои ба даст овардани ризоияти миллӣ дар ҷомеа, мувозинати ҳадди аксар шохаҳои ҳокимият ва фаъолияти онҳо тибқи муқаррароти Конститутсия мусоидат намекунад. Диктатураи як ҳизб дар ҷомеае, ки анъанаҳои заифи демократӣ дорад, боиси воқеан аз идоракунии корҳои давлатӣ дурр кардани дигар ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ мегардад ва шаҳрвандонро дар таъсир ба раванди идоракунӣ маҳдуд мекунад. Ташаккули парламент танҳо дар асоси системаи аксарият метавонад ба муттаҳидшавии ҷомеаи парламентӣ оварда расонад, ки дар ин ҳолат ба осонӣ метавонад ба як оммаи идорашаванда барои ҳукумат табдил ёбад. Сохтори аморфии парламент барои пешбурди рафтори вакилон дар ҷараёни фаъолияти парламент заминаҳои зиёдеро фароҳам меорад. Гузашта аз ин, ташаккули парламент дар заминаи системаи аксарият ба худшиносии сиёсии ҷомеа ва сохтори сиёсӣ мусоидат намекунад. Чунин ба назар мерасад, ки истифодаи системаи омехта дар ташаккули мақомоти қонунгузор дар ин марҳилаи рушди ҷомеа интихоби оптималӣ аст. Чунин бархӯрд ба ташкили парлумон, ба назари мо, барои амалисозии ҳуқуқҳои конститутсионии шаҳрвандон барои интихоб ва интихоб шудан, иштироки воқеӣ дар идоракунии корҳои ҷамъиятии табақаҳои васеи аҳолӣ, ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ ва тавозуни ҳокимият мусоидат хоҳад кард. Илова бар ин, системаи омехтаи интихобот ҳуқуқи интихобкунандагонро тавассути ду овоз додан дароз мекунад. Овоздиҳӣ ба рӯйхати ҳизбҳо дар қисми мутаносиб, интихобкунанда ҳизбро бартарӣ медиҳад, ки ба андешаи ӯ, манфиатҳои ӯро бештар инъикос мекунад ва яке аз номзадҳоро дар рӯйхатҳои аксарият интихоб мекунад, интихобкунанда касеро интихоб мекунад, ки ба назари ӯ эътимоднок аст. Бозгашт ба системаи омехтаи интихоботӣ ниҳоят муҳим аст, ки имкон медиҳад ҳадди ақал қисман амалӣ кардани дархости мавҷудаи ротатсияи элитаи сиёсӣ ва омадани шумораи зиёди намояндагони насли нави сиёсатмадорон ба мақомоти қонунгузор оғоз ёбад. Ҳамин тавр, мо боварӣ дорем, ки ҷорӣ кардани системаи омехта дар рушди системаи ҳизбӣ ва ба роҳ мондани муносибатҳои байни вакил ва интихобкунандагон саҳми худро мегузорад.

Муқарриз: Сафарализода Х.Қ.- н.и.с., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Lijphart A. Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–1991 // J. of Theoretical Politics. -1992. -Vol. 4, -Nr 2. -P. 207–223.
2. Баранов А. В. Политическая социология / А. В. Баранов. - Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2011. -С. 250–251.
3. Володина С. В. Параметры избирательной системы как объект реформирования: технологии влияния / С. В. Володина // Полис. -2014. -№ 5. -С. 110.
4. Гельман В. Я. Второй электоральный цикл и трансформация политического режима в России / В. Я. Гельман // Второй электоральный цикл в России (1999–2000). -М.: Изд-во «Весь мир», 2002. -С. 10.
5. Голосов Г. В. Демократия в России: инструкция по сборке / Г. В. Голосов. -СПб.: БХВ-Петербург, 2012. -С. 95.
6. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Д.Дзоло. - М.: Изд. дом гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. -С. 174.
7. Епифанов А. С. Партия власти в электоральных процессах современной России А. С. Епифанов // Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. -2015. -№ 3. -С. 260.
8. Избирательные системы: проблемы выбора для современной России // Известия Уральского федерального университета. Серия: 3. Общественные науки. -2016. -№ 2 (152). -С. 79.
9. Калинин К. О. Эволюция идеологических размежеваний в российской партийной системе: 1995–2003 // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: ежегодник, 2008. Гл. ред. А. И. Соловьева. -М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. -С. 157.
10. Керимов А. А. Избирательные системы: проблемы выбора для современной России / А. А. Керимов // Известия Уральского федерального университета. Серия: 3. Общественные науки. -2016. -№ 2 (152). -С. 79.
11. Кертман Г. Л. Традиционалистская реинтерпретация демократических институтов в российской политической культуре // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России / Г. Л. Кертман. Под. ред. С. В. Патрушева. -М.: ИСП РАН, 2006. -С. 436–447.
12. Колесников В. Н. Выборы как фактор политической стабильности в современной России / В. Н. Колесников // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. -2008. -№ 56. -С. 160.
13. Кузнецов И. И. Контрольные полномочия российского парламента: политические возможности и ограничения / И. И.Кузнецов // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. -2011. -№ 2. -С. 76.
14. Линц Х. Опасности президентства / Х. Линц // Полис. -2001. -№ 5. -С. 54–55;

15. Липман У. Публичная философия / У. Липман. - М.: Идея-Пресс, 2004. -С. 26.
16. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С.Липсет, С. Роккан // Политическая наука. -2004. -№ 4. -С. 210.
17. Манен Б. Принципы представительного правления / Б. Манен. - СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. -С. 274.
18. Шульман Е. М. Законотворчество как политический процесс / Е. М. Шульман. - М.: Московская школа гражданского просвещения, 2014. -С. 134.
19. Ясин Е. Г. Приживется ли демократия в России / Е. Г. Ясин. - М.: Фонд «Либеральная миссия»; Новое литературное обозрение, 2012. -С. 218.

РАВАНДИ ИНТИХОБОТ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ ЛЕГИТИМИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СИЁСӢ

Дар мақолаи мазур раванди интихобот ва нақши он дар таъмини легитимияти ҳокимияти сиёсӣ баррасӣ гардидааст. Интихобот дар воқеъ воситаи муҳимми муаррифии тамоми қишрҳои ҷомеа дар ҳокимият мебошад. Аз тарафи дигар, ба воситаи ҷалби шахсони ботаҷриба имкони интихоби элитаи боистеъдод, соҳибақл ва идоракунандаи беҳтаринро фароҳам меорад. Дарвоқеъ, системаи интихоботи муосирро ҳамчун олати таъмини легитимияти ҳокимияти сиёсӣ баррасӣ карда, дар мақола фарзияи зерин аз ҷониби муаллиф пешниҳод карда шудааст. Ҳадафи интихобот таҳияи қоидаҳое мебошад, ки ба ташкили системаи рақобат дар ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ, алалхусус парламент мусоидат мекунад; қонунгузории интихобот қодир аст барои ташаккул ва рушди ҳизбҳои сиёсӣ шароит фароҳам оварад; фаъолияти системаи интихобот метавонад боиси пайдоиши механизмҳои зиддикоррупсионӣ ва гардиши элитаҳо дар асоси рақобат гардад. Кадом намуди системаи интихоботӣ барои як кишвар қобили қабул аст, дар ҳар як давлат бо назардошти анъанаҳои миллӣ, бунёди давлатӣ, вижагиҳои этникӣ, динӣ, фарҳанги сиёсӣ муайян карда мешавад. Зеро арзишҳои миллӣ ба системаҳои интихоботӣ таъсир мерасонанд, чунки фаъолноки шаҳрвандон аз интихобот вобастагӣ дорад. Ин ҳолат барои ба даст овардани ризоияти миллӣ дар ҷомеа, мувозинати ҳадди аксари шохаҳои ҳокимият ва фаъолияти онҳо тибқи муқаррароти Конститутсия мусоидат намекунад. Барои боварии комил ҳосил кардани оммаи мардум ба ҳокимият интихобот бояд бе ягон тақаллубот ва бо риояи муқаррароти қонун баргузор гардад.

Калидвожаҳо: интихобот, системаи интихоботӣ, системаи мутаносиб, системаи мажоритарӣ, системаи омехта, системаи ҳизбӣ, маъракаи интихоботӣ, ҳокимияи давлатӣ.

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И ЕГО РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЛЕГИТИМНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ

В данной статье рассматривается избирательный процесс и его роль в обеспечении легитимности политической власти. Выборы, по сути, являются важным средством представительства всех слоев общества, стоящих у власти. С другой стороны, привлекая опытных людей и талантливую элиту, они позволяют выбирать лучший ума и управляющего. По сути, современная избирательная система рассматривается как инструмент обеспечения легитимности политической власти, и в статье автором предлагается следующая гипотеза. Целью выборов является разработка правил, устанавливающих систему состязательности при формировании органов государственной власти, в частности парламента; избирательное законодательство способно создавать условия для образования и развития политических партий. Функционирование избирательной системы может привести к появлению антикоррупционных механизмов и ротации элит на конкурсной основе. Какой тип избирательной системы приемлем для страны, определяется в каждой стране с учетом национальных традиций, государственного устройства, этнической, религиозной, политической культуры. Высшие национальные ценности влияют на избирательную систему, потому что от выборов зависит активное участие граждан. Это не способствует достижению общенационального согласия в обществе, максимальной сбалансированности ветвей власти и их деятельности в соответствии с Конституцией. Чтобы убедить общественность во власти, необходимо, чтобы выборы прошли без нарушений и в соответствии с законом. В то же время в статье рассматриваются результаты практических выборов некоторых стран.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, пропорциональная система, мажоритарная система, смешанная система, партийная система, избирательная кампания, государственная власть.

THE ELECTORAL PROCESS AND ITS ROLE IN ENSURING THE LEGITIMACY OF POLITICAL POWER

This article discusses the electoral process and its role in ensuring the legitimacy of political power. Elections, in fact, are an important means of representing all sectors of society in power. On the other hand, by attracting experienced people and a talented elite, it allows the owner to choose the best mind and manager. In fact, the modern electoral system is considered as a tool for ensuring the legitimacy of political power, and the author proposes the following hypothesis in the article. The purpose of the elections is to develop rules that establish a system of competition in the formation of public authorities, in particular the parliament; electoral legislation is able to create conditions for the formation and development of political parties; The functioning of the electoral system can lead to the emergence of anti-corruption mechanisms and the rotation of elites on a competitive basis. What type of electoral system is acceptable for a country is determined in each country, taking into account national traditions, state structure, ethnic, religious, political culture. Because the highest national values influence the electoral system, because the active participation of citizens depends on the elections. This does not contribute to the achievement of national harmony in society, the maximum balance of the branches of power and their activities in accordance with the Constitution. To convince the public in power, it is necessary that the elections be held without violations and in accordance with the law. At the same time, the article examines the results of practical elections in some countries.

Keywords: elections, electoral system, proportional system, majoritarian system, mixed system, party system, election campaign, state power.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сафаров Бобоҷон Сафарович*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-53-13-99** E-mail: **Safarov.b__94@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Сафаров Бободжон Сафарович*** - Таджикский, национальный университет, соискатель кафедры политических процессов в Таджикистане. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон: **(+992) 918-53-13 99** E-mail: **Safarov.b__94@mail.ru**

Information about the author*:Safarov Bobojon Safarovich* - Tajik National University, applicant for the Department of Political Processes in Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17, Phone: **+992 91 -853 -13-99**; E-mail: **Safarov.b__94@mail.ru**

УДК 32:2

СИЁСИШАВИИ ДИН: МУНОСИБАТИ НАЗАРИЯВӢ ВА КОНСЕПТУАЛӢ

Исмоилов М.И.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Майдони таҳлили масъалавии илмҳои сиёсӣ бо дарназардошти пайдо гардидан ва рӯзмарра шудани масъалаҳои мухталиф васеъ гардида истодааст. Дар доираи илми сиёсии муосир яке аз масъалаҳои актуалӣ ва муҳим, ки ҳам ҷанбаи назариявӣ ва методологӣ ва ҳам ҷанбаи сиёсию амалии аҳамиятнокро соҳиб аст, сиёсишавии дин ба ҳисоб меравад. Доир ба дарки пурраи мафҳуми «сиёсишавӣ» метавонем аз луғатҳои тарҷумонӣ ва донишномаҳои гуногуни сиёсӣ истифода барем. Онро метавон ба мафҳуми русии «политизация» ва англисии «politicization» баробармаъно донист.

Мафҳуми «политизация» дар забони тоҷикӣ ба маънои «сиёсишавӣ» ва «сиёсигардонӣ» омадааст. Гуфтан бамаврид аст, ки ҳарду мафҳум маънои мафҳуми «политизация»-ро метавонанд диҳанд. Дар забони англисӣ ва русӣ бо як сохтори талаффузӣ (англ. «politicization», рус. «политизация») омада, он аз як реша «политика» «политический» - сиёсат, сиёсӣ ва пасванди пурракунандаи фаҳм ва маънои решаи асосӣ «zation», «зация», ки маънои «…гардонӣ» - ро медиҳанд, шакли пурраро гирифтааст. Пасванди «zation» ё худ бо русӣ «зация», ифодаи ҷараён ё раванд аст, ки бо «…гардонӣ»-и тоҷикӣ баробар аст. Аз тавсифи луғавии овардашуда, хулоса кардан зарур аст, ки сиёсигардонӣ яке аз тамоюлҳои асосии муносибатҳои байниҳамдгарии сиёсат бо ин ва ё он падидаву ҳодисаи раванди иҷтимоӣ сиёсист. Профессор Зокиров Г.Н. дар «Донишномаи сиёсӣ» (2015) ибораи русии «политизация религии» ва англисии «politicization of religion» - ро ба ибораи на «сиёсишавии дин», балки онҳоро ба ибораи тоҷикии «сиёсигардонии дин» баробармаъно донистааст. Профессор сиёсигардонии динро ҳамчун яке аз тамоюлҳои асосии муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва дин дар олами муосир маънидод кардааст [2,с.140].

Сиёсишавии дин, аз нигоҳи омӯзишҳои назариявӣ, ҳамчун ҷараён ва кӯшиши яке аз муҳимтарин падидаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, идеологӣ ва эътиқодӣ – дин ва барандагони субъектони динӣ, қудратҳо баҳри динигардонии тамоми муносибатҳо, дар давоми таърихи сиёсии башар ба вуқуъ пайвастааст. Дар таҳлили масъала наметавонем «сиёсишавии дин» ва «сиёсигардонии дин» - ро, ки ифодаи маънои «политизация религии» ва ё «politicization of religion» ҳастанд, аз нигоҳи амалӣ ҳаммаъно донем. Сиёсишавӣ бештар мафҳум ва мавзуи баҳси назариявӣ-академикӣ ба ҳисоб меравад. Онро ҳамчун раванди тадриҷӣ ва объективӣ метавон шарҳ дод. Дар баҳсҳои назариявӣ-академикӣ ва инчунин донишгоҳӣ, сиёсиавии динро ба таври объективӣ баҳо дода, онро асоси инкишофи муносибатҳо ва равандҳои сиёсӣ дар давраи муайяни таърихӣ медонанд. Сиёсигардонӣ бештар маънои сиёсиро ба худ мегирад, яъне онро ҳамчун як тарҳ маънидод карда, як сиёсати барномарезишудаи субъектони динӣ, ки барои тақвияти ҳокимияти худ дар шакли эътирофи он ба сифати ҳокимияти ягона ва ивазнашвандаи хосияти илоҳидошта амалӣ мегардад. Сиёсишардонии динро низ метавон роҳи махсуси олами диндорон ба хотири тақвияи иродаи сиёсии онҳо тавсиф кард.

Дар таҳлили ҳаматарафаи масъалаи сиёсишавии дин ва барои омӯзиши муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва дин мушаххас гардонидани муносибатҳои методологӣ аҳамияти барҷастаро касб менамояд. Барои таҳлили таъсири сиёсат дар дин ва дин ба сиёсат, инчунин, фаҳмидани падидаи сиёсисозии дин истифодаи равишҳои гуногуни илмӣ муҳим аст. Аз ҷумлаи муносибатҳои методологӣ муносибатҳои методологии зерин аҳамияти бештареро касб намудаанд: сохторӣ - функсионалӣ, геополитикӣ ва таърихӣ.

Аз нуқтаи назари муносибати сохторӣ-функсионалӣ (Т. Парсонс, Р. Мертон), дин ва сиёсат ҳамчун унсурҳои сохтории ҷомеа баррасӣ карда мешаванд [1,с.74-77]. Ин равиш ба мо имкон медиҳад, ки унсурҳои сохтории динро муайян кунем, тағйироти сифатии минбаъдаи онҳоро вобаста ба равандҳои сиёсии воқеии дар ҷомеа рухдода ва вазифаҳое, ки дар назди он истодаанд, ташхис созем.

Муносибати геополитикӣ диққати муҳаққиқонро ба вазифаи сафарбаркунии дин, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсии минтақавӣ ва байналмилалӣ равона шудааст, ҷалб мекунад [3,с.227-228].

Дар доираи муносибати таърихӣ нақши таълимоти ташаккулёбии дин дар равандҳои сиёсӣ дар заминаи рушди таърихии ҷомеа муайян карда мешавад [1,с.12].

Дар байни назарияҳое, ки раванди сиёсишавии динро аз ин ё он мавқеъ шарҳ медиҳанд, назарияи С. Хантингтон оид ба бархӯрди тамаддунҳо ва назарияи модернизатсия мавқеи махсусро ишғол мекунад.

Тибқи гуфтаи сиёсатшиноси амрикоӣ С. Хантингтон, дин одамонро ба андозаи бештар аз қавмият ҷудо мекунад. Муҳаққиқ дар асари худ "Бархӯрди тамаддунҳо" менависад: "Одам метавонад нисф фаронсавӣ ва нисфи араб бошад ... аммо наметавонад нисф мусалмон ва нисф католик бошад, яъне нисф католик ва нисф мусалмон будан хеле мушкилтар аст" [6,с.36]. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки "аз ҳама унсурҳои объективие, ки тамаддунро муайян мекунанд, муҳимтарин дин аст." Дар айни замон, барои мардум «душманон муҳимманд ва душмании эҳтимолан хатарнок ҳамеша ба вуҷуд меояд дар баробарии "хатҳои хато" байни тамаддунҳои бузурги ҷаҳонӣ имкон дорад", "дидгоҳҳои фалсафӣ, арзишҳои бунёдӣ ва дидгоҳҳо ба зиндагӣ, ки дар онҳо ба таври назаррас фарқ мекунанд" [7,с.15, 25]. Дар замони муосир "эҳёи дин дар аксар қисматҳои ҷаҳон ин ... фарқиятҳоро афзоиш медиҳад» [12,с.25].

Аммо, ба назари мо, назарияи С.Хантингтон то андозае ба асоснок кардани стратегияи ҷаҳонишавии ИМА равона шудааст. Маълум аст, ки сиёсатшиноси амрикоӣ афзоиши босуръати аҳолии кишварҳои мусалмоннишин, афзоиши иқтидори иқтисодии ҷаҳони арабро мебинад ва ин тамоюли инкишофи тамаддуниро манбаи муноқишаҳои мусаллаҳона мебинад. Албатта, ҳеҷ кадоми ин ба манфиати миллии Амрико нест. Дарвоқеъ, як зиддияти тамаддунҳо бар сари ҷаҳон таҳмил мешавад, аммо дарк кардани оқибатҳои чунин "бархӯрд" муҳим аст. Инҷо бениҳоят зарур аст: аввал, муколамаи созандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва дувум, муколамаи байни динҳо, сеюм, ҳамкории давлат ва муассисаҳои динӣ. Бо охирин, баъзе мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ метавонанд ба соҳаи сиёсат гузаранд.

Дар охири асри XX назарияи модернизатсия парадигмавӣ гардида. Дар шароити ҷаҳонишавӣ модернизатсия на танҳо кишварҳои Ғарб, балки тамоми ҷаҳон, аз ҷумла давлатҳои исломиро фаро мегирад. Аз як тараф, навсозӣ таъсири динро ба равандҳои сиёсӣ коҳиш медиҳад ва ин боиси дунявигардонии ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ мегардад. Аз тарафи дигар, таъсири модернизатсия ва демократизатсияи плюрализм ва принсипи озодии виҷдон боиси баланд шудани сатҳи диндорӣ дар ҷаҳон мегардад. Вокуниш ба «ғарбишавӣ» - и тамоми муносибатҳо вуҷуд дорад. Ғарбгароӣ "аз ҷониби ҷаҳони ислом дар шакли пайдоиши ҷамоаҳои гуногуни исломӣ, баъзе ҷомеаҳои динӣ бо ифротгароии худ муносибати худро ба тамаддуни Ғарб оғоз мекунанд. Оҳиста-оҳиста анъанаҳои динӣ бо дини псевдо иваз карда шуда, сиёсӣ карда шудаанд.

Ҳангоми омӯзиши муносибати дин ва сиёсат, омезиши методологияи сиёсӣ ва фалсафӣ ба назар мерасад. Ба тариқи дигар, таҳлили сиёсишавии дин дар чунин соҳаҳои илмии ба ҳам алоқаманд, ба монанди антропологияи сиёсӣ, теологияи сиёсӣ ва фалсафаи сиёсӣ имконпазир аст. Ин тадқиқот бевосита ба зарурати андозагирии сиёсии дин ишора мекунанд.

Барои тавсиф ва таҳлили мушкилоти ҳамкории дин ва сиёсат истилоҳоти наве пайдо шуданд, ки универсалӣ будани онҳо дар доираҳои илмӣ аксар вақт мавриди баҳс қарор мегирад. Дар адабиёти илмӣ чунин мафҳумҳо, аз қабили «сиёсишавии дин», «дини сиёсӣ», «исломи сиёсӣ», «ортодоксияи сиёсӣ» васеъ паҳн шудаанд. Ҳеҷ кас ба он эътироз намекунад, ки дин ҳамеша бо сиёсат робитаи наздик дошт. Шуури динӣ ба доираи васеи хаёлот (ғояҳо, эътиқод, намояндагӣ, рамзҳо, тасвирҳо) дохил карда шудааст ва аз ин соҳа хориҷ кардани дине, ки дар он ба андозаи дигар "мушаххас", аз ҷумла сиёсӣ, амал мекунад, ғайриимкон аст. Аммо, дуруст нест, ки сиёсишавии динро танҳо ба "эҳёи дин" баробар кунем. Мазмуни ин мафҳум хеле васеътар аст.

Бидуни вонамуд кардани он, ки дар назария ва амалия ба таври универсалӣ истифода мешавад, мафҳуми "сиёсишавии дин" метавонад муфид бошад, масалан, барои тавзеҳ додани равандҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар фазои пасошуравӣ. Ин, аслан, маънои онро

надорад, ки истилоҳи нав аз лексикаи илмӣ комилан хориҷ карда шавад. "Сиёсишавии дин", ки нисбатан нав ва ривоҷёбанда аст, мафҳуми истилоҳи "сиёсишавӣ" мебошад. Дар заминаи ин мақола, пеш аз ҳама, бояд моҳияти мафҳумҳои "дин", "сиёсат", "сиёсисозӣ" равшан карда шавад. Масъалаи мазкурро дар боло ишора карда будем.

Дин аз забони лотинӣ (religio) тарҷума шудааст, маънои "тақво, парастиш, муқаддасот"–ро дорад. Одатан, ҳадди ақал ду тафсири динро фарқ кардан мумкин аст. Якум, дин як диди махсуси ҷаҳонбинӣ аст, ки ба имон ба мавҷудияти Худо асос ёфтааст. Сониян, дин ҳамчун соҳаи ҳаёти маънавии ҷомеа аз як низоми муайяни институтҳои иҷтимоӣ иборат аст, ки онҳо фаъолона нуфузи худро дар ҷомеа меҷӯянд. Ҳадди дақиқ ва дараҷаи таъсиррасонии дин ба сиёсат номуайян аст.

Аз як тараф, дин ҳамчун парчами ҳаракатҳои васеи озодихоҳӣ ва демократӣ хидмат мекунад (масалан, гандизм, бо сиёсати зӯроварӣ дар Ҳиндустон). Аз тарафи дигар, дин асоси зиддиятҳо ва низоъҳои печида дар аксари давлатҳои ҷаҳон мебошад. Аксар вақт такони зиддиятҳо на аз мазҳабҳои суннатӣ, балки аз шаклҳои гуногуни бадахлоқонаи «сиёсӣ»-и онҳо (масалан, динигароии радикалӣ) бармеояд.

Аз ин рӯ, ба назар гирифтани ҷанбаҳои мусбат ва манфии омили динӣ дар равандҳои сиёсии муосир муҳим аст. Бо вуҷуди номуайянии калимаи "сиёсат" дар ҷомеаи илмӣ, метавон гуфт, ки сиёсат доираи муносибатҳои шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ нисбати ҳокимияти давлатӣ ва сохти давлатӣ мебошад.

Гузашта аз ин, дар сиёсат, бо манфиатҳои хусусӣ, ҳамеша ҳадафҳои гурӯҳӣ мавҷуданд. Ҳамзамон, сиёсатҳое, ки ихтилофотро ҳал мекунанд, метавонанд ба пайдоиши низоъҳо низ мусоидат кунанд. Ин табиати дуалистӣ зиддияти он аст, ки онро ба дин наздик мекунад.

Таъсири мутақобилаи дин ва сиёсат доимо тағйир меёбад. Дин ба шуури сиёсии одамон таъсир мерасонад, зеро тасаввуроти инсонӣ дар бораи ҳақиқат ва адолат бо ақидаҳои динӣ робитаи зич доранд ва ин дар тули таърихи тамаддуни башарӣ дар муайян кардани шаклҳои ҳокимияти сиёсӣ нақши назаррас дорад. Вуруди дин ба соҳаи сиёсат ва зуҳури ҷузъи сиёсӣ дар дин чунин падидаеро, ба мисли сиёсишавии дин ба вуҷуд меорад.

Сиёсишавӣ аз англисӣ тарҷума шуда, чунин маъно дорад: 1. зиёд шудани таваҷҷуҳ ба иштирок дар сиёсати гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ва шахсони алоҳида; 2. афзоиши аҳамияти соҳаи сиёсӣ нисбат ба дигар соҳаҳо; 3. тағйирот дар шуур ва рафтори шахсони алоҳида ва гурӯҳҳо, ки дар натиҷаи таъсири бартаридоштаи сиёсат ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти онҳо ба амал меояд [5].

Дар луғати В.Ф. Халипова ва Е.В. Халипова «Ҳокимият, сиёсат, хизмати давлатӣ» сиёсишавӣ инҳо ҳисобида мешаванд: 1) ҷалби табақаҳои васеи аҳолӣ ба ҳаёти фаъоли сиёсӣ, ки дар шароити демократикунонии зиндагӣ ба вуҷуд меоянд; 2) ҳамбастагӣ, воридшавии ҳама масъалаҳои муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ бо садои сиёсӣ, кӯшиши дидан ва аз ҳар як қадами назарраси шахс, ташкилот маъно гирифтани сиёсӣ [13,с.271].

Ба ақидаи мо, сиёсишавӣ гузариши муайяни мушкилоти ғайрисиёсӣ (фарҳангӣ, иқтисодӣ ва ғ.) -ро ба категорияи масъалаҳои сиёсӣ, ба даст овардани мақоми сиёсӣ аз ҷониби падидаҳои гуногуни иҷтимоиро дар назар дорад. Ҳар гуна мушкилоти иҷтимоӣ сиёсӣ мешавад, агар ҳалли он бо қудрати сиёсӣ алоқаманд бошад, сиёсишавӣ эътироф карда шавад. Сиёсишавии падидаҳои иҷтимоӣ, бешубҳа, бо қудрати сиёсӣ алоқаманд аст. Ҳама мушкилоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар соҳаи сиёсат иҷозат дода шудааст. Аммо ҳатто қудрати сиёсӣ бояд марзҳои худро дошта бошад, ки барои пешгирии зиддиятҳо ва низоъҳо дар ҷомеа ҳаққи берун рафтан аз он надорад. Ҳангоми убур кардани хатти "хатарнок" (берун аз марзи ақли солим), сиёсишавӣ метавонад ба фаъолияти муътадили ҷомеа зарар расонад. Ҷалби фаъоли одамон ба сиёсат набояд ба муборизаи шадиди сиёсӣ мубаддал шавад. Инчунин, қайд кардан муҳим аст, ки сиёсишавӣ махсусан дар шароити бӯҳронҳои иҷтимоӣ, тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеа шадидтар мешавад. Падидаҳои иҷтимоӣ, ки табиати ғайрисиёсӣ доранд, ногаҳон дар бархӯрдҳои сиёсӣ қарор мегиранд.

Аз як тараф, онҳо василаи расидан ба ҳадафҳои муайяни сиёсӣ мегарданд, аз тарафи дигар, падидаҳои иҷтимоӣ ба объектҳои таъсири иттиҳодияҳои гуногуни иҷтимоию сиёсӣ ва ҳатто давлат табдил меёбанд. Аксар вақт, объектҳои таъсиррасони ташкилотҳои экстремистӣ ва террористӣ мебошанд, ки аз дастгирии молиявӣ ва идеологии қудратҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ манфиатдоранд ва ба вайрон кардани пояҳои давлати номатлуб

манфиатдор мебошанд. Масалан, ташкилоти исломии "Ихвонулмуслимин" дар охири солҳои 20-ум бо маблағгузории "Ширкати генералии канали Суэс"-и Британиё таъсис дода шуд. Ҳамчун созмоне, ки мебоист ба Британиёи Кабир дар мустамликаи кишварҳои араб кумак мекард. Он, инчунин, дар соли 1930 аввалин масҷиди Ихвонулмуслиминро дар Исмоилия (минтақаи канали Суэс) сохт. Чунин созмонҳои радикалӣ аз арзишҳои динӣ истифода бурда, мундариҷаи аслии онҳоро таҳриф ва мардумро ба иштибоҳ меандозанд. Дар ин ҳолат, дин воситаи сиёсии расидан ба ҳадафҳои ғаразнок мегардад.

мутафаккири олмонӣ Карл Шмитт, мушаххасоти сиёсишавии динро бо муайян кардани мушкилоти асосие, ки сиёсат ҳал мекунад, шарҳ дод. Эстетика масъалаи муносибати зебоиҳо ва зишт, ахлоқӣ - некӣ ва бадӣ, иқтисодӣ - фоидаовар ва зараровар, дин - муқаддас ва гунаҳкорро ҳал мекунад [14,с.37-67]. Ҳар гуна муносибати байни гурӯҳҳои одамон сиёсӣ мешавад, вақте ки гурӯҳи дигар дар категорияҳои «мо» ва «ношиносон», дӯстон ва душманон дарк карда мешавад.

Формулаи К. Шмитт имкон медиҳад, муайян карда шавад, ки муносибатҳои муайян кай сиёсӣ мешаванд ва мувофиқан, ба доираи таваҷҷуҳи сиёсатшинос меафтанд. Дин дар ин ҳолат сиёсӣ мешавад, вақте ки тарафдоронаш пайравони дини дигарро на ҳамчун ҳамсоя мешуморанд ё табдилдиҳандаҳои имконпазир, аммо ҳамчун душман эътироф менамоянд. Моҷаро ва бархӯрди байни конфессияҳо дар шакли ҷанги кушод ё танҳо муқовимати сиёсӣ оғоз меёбад. Аммо, ҷонибдорони як дин на ҳамеша ба намояндагони дини дигар душмананд.

Натиҷаи сиёсишавии дин на худи сиёсисозӣ, балки дини сиёсӣ (сиёсишуда) мебошад. А.В. Митрофанов пешниҳод мекунад, ки истилоҳи "дини сиёсӣ" барои ифодаи шакли махсуси дин ё шакли хосси идеология, ки "амали сиёсиро тавассути муроҷиат ба неруҳои ҷаҳониён сафед мекунад", истифода мегардад [4,с.119]. Ба ибораи дигар, дини сиёсӣ омезиши дин ва идеология, шакли миёнаравест, ки имкон медиҳад дин бо амали сиёсӣ алоқаманд бошад. Сиёсишавии дин метавонад дар шаклҳои зерин зоҳир гардад:

- иштироки барандагони дин ва иттиҳодияҳои динӣ дар фаъолият ва равандҳои сиёсӣ;
- ташаккули ҳаракатҳо, ҳизбҳо, иттиҳодияҳо ва созмонҳои дигари сиёсие, ки дар пояҳои идеологияи динӣ шакл гирифтаанд;
- иштироки субъектони дин ва ходимони динӣ дар ҳалли масъалаҳои сиёсии муқовиматомез, махсусан моҷароҳои сиёсӣ ва ғ.

Дар асоси таҳлили моҳияти сиёсишавии дин, якчанд хулоса баровардан мумкин аст:

Якум, сиёсишавии дин як шакли зухури ҷузъи сиёсӣ дар дин мебошад. Вақте ки мушкилоти ғайрисиёсӣ дар фазои сиёсӣ бо иштироки механизми ҳокимият ҳал карда мешаванд, "дини одилона" ба "дини сиёсӣ" мубаддал мешавад.

Дувум, дини сиёсӣ ҳамчун як навъ омехтаи дин ва идеология, яъне ходимон ва барандагони идеология, амалҳои сиёсии худро тавассути муроҷиат ба Худо сафед мекунад.

Савум, амалҳои сиёсие, ки дар раванди сиёсишавии дин амалӣ мешаванд, метавонанд ангезаҳои мусбӣ ва манфӣ дошта бошанд. Натиҷаҳои сиёсишавии дин аз самтҳои амали сиёсии фаъолони гуногуни сиёсӣ ва ғайрисиёсӣ вобастаанд.

Чаҳорум, дахолати аз ҳад зиёди дин ба сиёсат ва тақвияти ҷузъи сиёсӣ дар дин хусусияти ҷаҳони муосир мебошад.

Чунин ба назар мерасад, ки аз нуқтаи назари таҳқиқоти минбаъда мушкилоти муайян кардани заминаҳо ва омилҳое, ки ба пайдоиши низоъҳои динӣ, сиёсӣ ва минбаъдаи манфии сиёсӣ мусоидат мекунанд, ба сиёсигардонии дин баробар карда мешавад. Аз ҷумла, муқаррар кардани самти омилҳои сиёсишавии дин ва дараҷаи таъсири онҳо ба натиҷаи сиёсишавӣ муҳим аст.

Муқарриз: Сафарализода Х.Қ. - н.и.с., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Гараджа В.И. Социология религии / В.И. Гараджа. – М.: Наука, 1995. – С. 90. – 223 с.
2. Зокиров Г. Н. Донишномаи сиёсї / Г. Н. Зокиров. – Душанбе: Андалеб – Р, 2015. –Љ. 3. – С. 140.
3. Илларионов Г.А. Геополитическая теория взаимодействия культуры и религии // Мировое культурно-языковое и политическое пространство: взгляд через столетия: Сб. материалов II Всерос. (с междунар. участием) науч.-практ. конф. (1 июня 2010 г.). Отв. ред. Е.В. Тихонова. – 2010. – Т. 1. – С. 227–231.

4. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» // Век глобализации. – 2008. – № 1. – С. 109–119.
5. Политизация // Большой толковый социологический словарь терминов. [Электронный ресурс] – URL: http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/p/politizatsija.html (дата обращения: 31.10.20 с.)
6. Рагозин, С.А. Конституционное развитие США, 1861-1877 гг. Автореф. дис. кандидата юридических наук. СПб. - 1998 - 24 с.
7. Потапова, Г.А. Политика и религия: уроки истории и современность. М. - 1999- 154 с.
8. Политическая система США: Актуальные измерения. М. - 2000 - 479 с.
9. Платон. Политика. - Собр. соч., т. 3. М., 1994.
10. Токарев С.А. Религии в истории народов мира. - М., 1978. - 235.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
13. Халипов В.Ф. Власть. Политика. Государственная служба: Словарь / В.Ф.Халипов, Е.В. Халипова. – М.: Луч, 1996. – 271 с.
14. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопр. социологии. – 1992. – № 1. – С. 37–67.

СИЁСИШАВИИ ДИН: МУНОСИБАТИ НАЗАРИЯВӢ ВА КОНЕПТУАЛӢ

Дар мақола сиёсишавии дин ҳамчун мафҳум ва падидаи иҷтимоию сиёсӣ баррасӣ шуда, равишҳои асосии методологӣ ба омӯзиши мушкилоти таносуби сиёсат ва дин оварда шудаанд. Зуҳури ҷузъи сиёсӣ дар дин ба табдил ёфтани "дини холис" ба "дини сиёсӣ" мусоидат мекунад. Муаллиф нишон медиҳад, ки оқибатҳои ин раванди мураккаб вобаста ба табиат амалҳои сиёсии фаъолони гуногуни сиёсӣ ва ғайридавлатӣ метавонанд ҳам мусбат ва ҳам манфӣ бошанд. Муаллиф дурнамои омӯзиши ин масъала ва раванди ҳалли ин масъаларо дар муайян кардан ва таҳлили омилҳои сиёсигардонии дин мебинад. Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва тағйирёбии системаҳои сиёсӣ раванди муносибатҳои байниҳамдигарии ду падидаи иҷтимоӣ ва ҷамъиятиву маънавии мухолиф - сиёсат ва дин аён мегардад. Диққати муҳақиққон ба муносибатҳои ноустувори байни дин ва сиёсат, инчунин таъсири афзояндаи динҳо ба равандҳои сиёсии як қатор кишварҳо нигаронида шудааст. Таъсири мутақобилаи соҳаҳои сиёсӣ ва динӣ ба якдигар чӣ гуна сурат мегирад? Оё дахолати аз ҳад зиёди дин ба соҳаи сиёсат дар шароити муосир ҷоиз аст? Барои посух додан ба саволҳои гузошташуда муайян кардани равишҳои асосии илмии методологӣ оид ба омӯзиши проблемаи муносибати сиёсат ва дин, инчунин муайян кардани моҳияти мафҳуми «сиёшавии дин» зарур аст.Ҳангоми омӯзиши муносибати дин ва сиёсат, омезиши методологияи сиёсӣ ва фалсафӣ ба назар мерасад. Ба ибораи дигар, таҳлили сиёсишавии дин дар чунин соҳаҳои илмии ба ҳам алоқаманд, ба монанди антропологияи сиёсӣ, теологияи сиёсӣ ва фалсафаи сиёсӣ имконпазир аст. Ин тадқиқот бевосита ба зарурати андозагирии сиёсии дин ишора мекунанд.Барои тавсиф ва таҳлили мушкилоти ҳамкории дин ва сиёсат истилоҳоти наве пайдо шуданд, ки универсалӣ будани онҳо дар доираҳои илмӣ аксар вақт мавриди баҳс қарор мегирад. Дар адабиёти илмӣ чунин мафҳумҳо, аз қабили «сиёсишавии дин», «дини сиёсӣ», «исломи сиёсӣ», «ортодоксияи сиёсӣ» васеъ паҳн шудаанд.

Калидвожаҳо: сиёсишавӣ, дин, идеологияи динӣ, сиёсишавии дин, глобализатсия, модернизатсия, ҳокимият, идеология, ислом, католикӣ, дунявигардонии сиёсат.

ПОЛИТИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД

В статье рассматривается политизация религии как концепции и социально-политического явления, а также вводятся основные методологические подходы к изучению взаимосвязи политики и религии. Возникновение политической составляющей в религии способствует превращению «чистой религии» в «политическую религию». Автор указывает, что последствия этого сложного процесса в зависимости от характера политических действий различных политических и неполитических акторов могут быть как положительными, так и отрицательными. Автор видит перспективу изучения данного вопроса и сложный процесс выявления и анализа факторов политизации религии. В современных условиях глобализации и смены политических систем раскрывается процесс взаимодействия двух противоположных социальных и социально-духовных явлений - политики и религии. Исследователи обращают внимание на нестабильные отношения между религией и политикой, а также на растущее влияние отдельных религий на политические процессы в ряде стран. Как взаимодействуют политическая и религиозная сферы? Допустимо ли сегодня слишком большое вмешательство религии в политику? Чтобы ответить на поставленные вопросы, необходимо иметь базовый научно-методический подход к исследованию проблемы соотношения политики и религии, а также определить суть понятия «политизация религии».При изучении отношений между религией и политикой используется сочетание политической и философской методологии. Другими словами, политизация религии возможна во взаимосвязанных областях науки, таких как политическая антропология, политическое богословие и политическая философия. Эти исследования прямо указывают на необходимость политического измерения религии.Появились новые термины для описания и анализа проблем взаимоотношений между религией и политикой, универсальность которых часто обсуждается в академических кругах. В научной литературе широко распространены такие понятия, как «политизация религии», «политическая религия», «политический ислам», «политическая ортодоксия».

Ключевые слова: политизация, религия, религиозная идеология, политизация религии, глобализация, модернизация, власть, идеология, ислам, католицизм, секуляризация политики.

POLITICIZATION OF RELIGION: THEORETICAL AND CONCEPTUAL APPROACH

The article examines the politicization of religion as a concept and socio-political phenomenon, and introduces the main methodological approaches to the study of the relationship between politics and religion. The emergence of a political component in religion contributes to the transformation of "pure religion" into a "political religion". The author points out that the consequences of this complex process, depending on the nature of the political actions of various political and non-political actors, can be both positive and negative. The author sees the prospect of studying this issue and the complex process of identifying and analyzing the factors of politicization of religion.In modern conditions of globalization and the change of political systems, the process of interaction of two opposite social and socio-spiritual phenomena - politics and religion - is revealed. Researchers draw attention to the unstable relationship between religion and politics, as well as to the growing influence of individual religions on political processes in a number of countries. How do the political and religious spheres interact? Is too much religious interference in politics acceptable today? To answer these questions, it is necessary to have a basic scientific and methodological approach to the study of the problem of correlation between politics and religion, as well as to define the essence of the concept of "politicization of religion". A combination of political and philosophical methodology is used to study the relationship between religion and politics. In other words, the politicization of religion is possible in interrelated fields of science such as political anthropology, political theology, and political philosophy. These studies point directly to the need for a political dimension of religion.New terms have emerged to describe and analyze the problems of the relationship between religion and politics, the universality of which is often debated in academia. In the scientific literature, such concepts as "politicization of religion", "political religion", "political Islam", "political orthodoxy" are widespread.

Keywords: politicization, religion, religious ideology, politicization of religion, globalization, modernization, power, ideology, Islam, Catholicism, secularization of politics.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Исмоилов Маъруф Искандарович* -** Донишгоҳи давлатии Данғара, унвонҷӯи кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вилояти Хатлон ноҳияи Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25

Сведение об авторе: ***Исмоилов Маъруф Искандарович*** - Дангаринский государственный университет, соискатель кафедры гуманитарных исциплин. **Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, Хатлонская область, Дангаринский район, ул. Маркази, 25

Information about the author*: Ismoilov Maruf Iskandarovich* - Dangara State University, applicant for the Department of Humanitarian Sciences. **Address:** 735320, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Dangara district, st. Markazi, 25

УДК 327 (575.3+470)

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ТАДЖИКСКО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Шарапов О.М.
Российско-Таджикский (славянский) университет

Последствия мирового экономического кризиса и пандемии, трансформации современных международных отношений, вывода войск НАТО и прихода к власти движения «Талибан» в Афганистане в 2021 г., как и ожидалось, актуализировали существовавшие ранее и способствовали появлению новых и потенциальных угроз и вызовов региональной безопасности для всех центральноазиатских государств. Однако необходимо отметить, что проблемы безопасности стран Центральной Азии обусловлены также и внутренними факторами и процессами. В целом, для государств Центральной Азии на современном этапе их развития и в перспективе представляет опасность широкий спектр как классических, так и нетрадиционных угроз и вызовов региональной безопасности, которые *условно* можно классифицировать в соответствии с реальным уровнем их опасности на данный момент и в обозримом будущем.

В этой связи можно отметить, что к наиболее опасным угрозам безопасности государств Центральной Азии на современном этапе можно отнести: проблему терроризма и радикального экстремизма, возможность применения оружия массового уничтожения и распространения различных эпидемий, столкновение интересов внешних акторов, негативное информационное влияние, коррупцию, незаконный оборот наркотиков и оружия.

В другую группу угроз региональной безопасности можно условно включить именно те проблемы, которые имеют возможность перейти к наиболее опасным угрозам безопасности в ближайшем будущем. Это такие угрозы и вызовы, как социальные и экономические проблемы, политические противоречия внутри отдельных стран, застарелые конфликты территориального и этнического характера, в том числе из-за отсутствия полноформатной демаркации и делимитации границ, экологические проблемы, претензии водного, энергетического и иного характера стран Центральной Азии, нелегальная миграция, возможные сепаратистские тенденции. Таким образом, сюда можно отнести все те проблемы, которые в настоящий момент пока еще не столь актуальны, но могут представлять наибольшие угрозы в перспективе. Из этого комплекса угроз также становится очевидным то, что зачастую проводимая политика стран региона приводит к дополнительным проблемам в деле обеспечения безопасности в Центральной Азии.

Стоит отметить, что многие указанные угрозы безопасности очень часто становятся взаимосвязанными и взаимообусловленными, что усиливает их негативные последствия для наших стран. Так, например, доходы от незаконного оборота наркотиков могут быть использованы для финансирования деятельности организованных преступных групп, терактов, закупки оружия и других технических средств для достижения поставленных целей по дестабилизации обстановки в конкретной стране, нарушения законодательства, подкупа должностных лиц и т.д. В свою очередь, религиозный экстремизм часто становится идеологическим прикрытием преступной деятельности, «оправдывая» ее для простых обывателей, а иногда - служит усилению напряженности во внутриполитической ситуации в отдельных государствах. Тем самым, религиозный фактор используется для оправдания незаконной деятельности и привлечения новых членов в состав преступных организаций.

Проблема терроризма и радикального экстремизма в регионе обусловлена многими причинами и факторами. Также необходимо особо отметить, что ряд проблем безопасности в регионе связаны с развитием внутриполитической ситуации в соседнем Афганистане. Известно, что три из пяти стран Центральной Азии являются пограничными с Афганистаном, где уже более сорока лет отсутствует стабильность, продолжаются вооруженные конфликты, столкновения и противоречия. В связи с чем, возникает отсутствие каких-либо гарантий безопасности в стране и негативное воздействие внутренних афганских проблем на весь регион.

Кроме того, организованная преступная деятельность в Афганистане уже давно транснационализировалась и связана тесными узами с международными радикальными организациями мира, имеет поддержку извне властей некоторых стран и представляет собой тем самым опасный дестабилизирующий фактор в регионе [4, с. 74-75].

Так сложилось, что наиболее протяженную границу (чуть более 1300 км.) с Афганистаном имеет Республика Таджикистан, что предопределяет ее важную роль в вопросах взаимодействия и интеграции с Российской Федерацией и другими странами постсоветского пространства в области обеспечения региональной безопасности. Таджикистан, тем самым, находясь на первом рубеже борьбы с современными вызовами безопасности, выступает в определенной мере буферной зоной для других государств СНГ. Поэтому в силу имеющихся проблем в области обеспечения региональной безопасности военно-политическое, военное и военно-техническое сотрудничество стали наиболее приоритетными сферами взаимодействия между Таджикистаном и Россией после распада СССР. Указанные направления взаимодействия преобладают даже над экономической сферой в сотрудничестве двух стран, что еще раз свидетельствует о серьезных масштабах рассматриваемых проблем в области обеспечения безопасности и их влиянии на развитие таджикско-российского стратегического партнерства и союзничества. В этой связи, таджикская сторона всегда призывала и по-прежнему стремится привлечь внимание международного сообщества к решению внутренних проблем Афганистана, однако усилия республики были признаны только после терактов 11 сентября 2001 г. в США. В то же время, действия НАТО в Афганистане привели скорее к усугублению имевшихся проблем в стране [9, с. 300].

Одной из таких проблем, приобретающей угрожающие масштабы в регионе, является проблема наркотрафика. За год после прихода к власти движения «Талибан» в Афганистане поставка наркотиков из этой страны увеличилась в три раза. Ясно, что наркотики из Афганистана в основном предназначены для европейских государств, где существуют намного больше возможностей для развития данного вида незаконного бизнеса. Очевидно также и то, что маршруты поставки наркотиков в Европу пролегают через территорию стран СНГ, что не проходит бесследно для них и является угрозой их безопасности. Поэтому Таджикистану и России, как и остальным заинтересованным странам СНГ, нужно, по возможности, содействовать нормализацию ситуации в соседней стране, созданию инклюзивного правительства, подъему экономики, оказанию помощи населению. Здесь необходимо держать в уме и тот факт, что часть населения Афганистана, прежде всего на севере страны, все еще помнит заслуги советских специалистов в развитии инфраструктуры государства во второй половине прошлого столетия. Кроме того, уменьшение источников основных проблем безопасности в зародыше облегчит противодействие им и их последствиям на территории уже самих стран СНГ.

Важным форматом совместных усилий России и Таджикистана по противодействию наркотической угрозе является операция «Канал», проводимая регулярно в формате ОДКБ. Данное направление способствует обнаружению и контролю всей деятельности по поставке наркотиков от поставщика до конечной точки потребления. В то же время, ОДКБ в силу своего состава участников не охватывает ни все постсоветское пространство в целом, ни весь регион Центральной Азии в частности. Поэтому, помимо ОДКБ, Таджикистан и Россия в целях борьбы с наркотрафиком и другими угрозами и вызовами стабильности активно сотрудничают и в рамках таких организаций, как ООН, ШОС, СНГ, а также - с отдельными специальными учреждениями указанных объединений.

В этой связи, стоит упомянуть, что в формате СНГ сфера борьбы с современными угрозами является одной из приоритетных в развитии интеграционных процессов. В рамках указанного объединения имеется богатая правовая основа и широкая структура органов и институтов по противостоянию организованной преступности. Все страны СНГ официально неоднократно выражали заинтересованность во взаимодействии по борьбе с современными угрозами, однако на практике ситуация обстоит иначе. Так, за тридцать лет интеграционных процессов ряд членов СНГ не приняли участия в формировании системы региональной коллективной безопасности, другие - объявили о своем нейтралитете в военном сотрудничестве в его рамках. Таким образом, интеграционные процессы в сфере обеспечения безопасности

изначально стали развиваться параллельно с дезинтеграционными процессами. В результате, проходят регулярные заседания органов СНГ не в полном составе, принимаются соответствующие документы, делаются заявления о необходимости сотрудничества, а на практике происходит сокращение связей и контактов правоохранительных органов, недостаточные совместные действия по борьбе с преступностью и обменом информацией. Тем самым, в рамках СНГ в сотрудничестве по борьбе с современными угрозами и вызовами в основном участвуют государства - члены ОДКБ. В дополнение к указанным проблемам стоит добавить, что в течение тридцати лет после распада СССР отдельные государства - участники Содружества проводимой политикой способствовали зарождению дополнительных проблем в сотрудничестве по обеспечению безопасности.

В связи с указанными проблемами, Таджикистану и России, возможно, необходимо усилить совместные действия, как в двустороннем формате, так и в формате и других действующих международных и региональных организаций в борьбе с современными угрозами из Афганистана. Нужно также повысить уровень контроля внутри самих стран региона, так как так называемый «северный маршрут» поставки наркотических веществ из Афганистана наводит и на определенные вопросы к указанным странам. В связи с чем, в государствах СНГ остается актуальным усиление борьбы с коррупцией, нелегальными доходами, повышение эффективности работы правоохранительных органов, информационная и профилактическая работа о последствиях экстремистской, террористической, наркотической и других угроз, увеличение занятости и разнообразие досуга населения в целях их неподпадания под радикальную и преступную агитацию и пропаганду.

На данный момент Россия и Таджикистан в целях противостояния современным проблемам безопасности усиливают взаимодействие и по линии ООН и ее специальных учреждений. За годы сотрудничества двух стран Россия стала крупнейшим донором для Таджикистана в реализации многих проектов, осуществляемых различными агентствами ООН в республике в целях снижения бедности и повышения уровни жизни, решения продовольственных и экологических проблем, обеспечения доступа населения к различным благам и т.д. На данный момент таджикско-российское взаимодействие по противодействию современным проблемам безопасности успешно и активно развивается в рамках таких специальных учреждений ООН, как ПРООН, ФАО, ЮНФПА, УВКБ ООН, УНП и др.

Таджикско-российское взаимодействие по обеспечению безопасности развивается также и в рамках Шанхайской Организации Сотрудничества, где наиболее серьезными угрозами для государств - участников были признаны такие, как терроризм, экстремизм и сепаратизм, что несколько ограничивает, по нашему мнению, совместную деятельность стран по поддержанию стабильности. Кроме того, расширение ШОС и переход данной организации фактически в статус межрегионального объединения, по нашему мнению, в силу имеющихся противоречий между ее участниками скорее снижает эффективность совместной деятельности, в том числе и в сфере обеспечения безопасности.

Говоря о постсоветском пространстве, также необходимо упомянуть и о некоторых других серьезных проблемах, появившихся в последние годы и ставших явными или же пока еще скрытыми угрозами, в том числе и для стран Центральной Азии. Речь идет, прежде всего, о наличии на территории ряда стран постсоветского пространства, да и отдельных стран Центральной Азии, биологических лабораторий, акцентирующих свое внимание на исследовании различных вирусов и инфекционных заболеваний. Создание такого рода лабораторий не под силу для абсолютного большинства государств постсоветского пространства в силу отсутствия достаточных финансовых и технических средств, квалифицированных специалистов, необходимых ресурсов. Все это свидетельствует о том, что биологические лаборатории на территории стран региона создаются внерегиональными державами в целях продолжения конкуренции друг с другом на совершенно новом уровне расширения арсенала применяемых технических средств. Все это, естественно, представляет весьма серьезную угрозу стабильности центральноазиатских государств. Само по себе наличие и деятельность таких лабораторий даже исключительно в мирных целях уже является проблемой безопасности, так как в любое время возможен неумышленный переход разрабатываемых и исследуемых вирусов и заболеваний среди общества, что может привести к

непредсказуемым последствиям для стран региона. В случаях же, когда разработка вирусов и различных заболеваний ведется целесообразно, по «заказу» зарубежных партнеров, то тогда система обеспечения безопасности, как на национальном, так и на региональном и глобальном уровнях, сталкивается с дополнительными, более сложными проблемами.

В результате происходящих на постсоветском пространстве и вокруг него различного рода вооруженных столкновений и конфликтов обнажилась и обострилась и иная проблема - увеличение незаконного распространения современного вооружения среди преступных групп. Так, произошло, например, летом 2021 года, когда огромная часть вооружений и военной техники, «забытая» силами США и НАТО в Афганистане, либо переданная ими официальным властям в стране перешла в руки движения «Талибан» как трофейная. Эта проблема возникает и в результате появления на черном рынке по значительно заниженным ценам части официально поставляемого со стороны внерегиональных держав современного вооружения в страны, где на данный момент происходят конфликты либо они уже завершились. Естественно, что такое вооружение будет пользоваться спросом, прежде всего, среди различного рода преступных организаций транснационального характера, что усиливает их возможности и потенциал. Поэтому странам Центральной Азии в этом плане нужно быть максимально подготовленными для соответствующего предупреждения и противодействия таким угрозам стабильности. В этом плане, весьма положительным является фактор российско-таджикского сотрудничества. Российская Федерация в целях повышения обороноспособности Вооруженных сил Республики Таджикистан на регулярной основе передает различные вооружения таджикской стороне. Кроме того, в плане продажи и приобретения современного вооружения Россия и Таджикистан сотрудничают и в формате ОДКБ, где предусмотрены льготы для покупки российского вооружения государствам - участникам данного объединения.

В последние годы в мире в целом и на постсоветском пространстве в частности расширяются угрозы в информационной среде, чему способствовало использование в преступных целях сети Интернет, появление новых мессенджеров и социальных сетей, увеличение количества их пользователей. Эти возможности используются различными элементами организованной преступности в целях влияния на умы людей, рекламы в нужном ракурсе радикальных взглядов, агитации для появления новых смертников, привлечения дополнительных спонсоров. Запрещенные в странах СНГ преступные организации террористического и экстремистского характера, давно ставшие транснациональными, таким образом, во многом ведут подрывную работу посредством Интернета и социальных сетей, что позволяет делать упор на молодежную аудиторию, что, в свою очередь, облегчает преступные усилия. Вышеуказанные структуры заинтересованы, прежде всего, в дестабилизации обстановки внутри отдельных стран, и даже регионов, для продвижения своих интересов и интересов их «хозяев». Такая деятельность неоднократно проявлялась в ходе проведения так называемых цветных революций. Страны региона постоянно сталкиваются с попытками заинтересованных сил активизировать протестные движения путем информационного воздействия с целью дестабилизации ситуации. Данный тезис подтверждается и событиями в Казахстане в начале 2022 года.

Таким образом, угрозы в информационной сфере приобретают все более тревожный и актуальный характер. В целях эффективного противодействия им важное значение приобретает сотрудничество стран региона, в том числе и в формате интеграционных процессов. Большое внимание противодействию информационным угрозам уделяется в ОДКБ, в рамках которой действует отдельная рабочая группа по вопросам информационной политики и информационной безопасности, координирующая указанное направление работы, а также операция «ПРОКСИ», целью которой является превентивное выявление преступлений с применением информационно-коммуникационных технологий, а также обмен информацией на регулярной основе. В рамках операции развивается сотрудничество спецподразделений по борьбе с преступлениями информационного характера, подготовке необходимых кадров, повышению их профессионального уровня и оснащению современной техникой. Таким образом, обмен информацией стран о конкретных опасных обстоятельствах позволяет оперативно реагировать на изменение ситуации в регионе.

В контексте интеграционных процессов, необходимо отдельно отметить, что внерегиональные акторы из-за несовпадения и столкновения их интересов способствуют скорее дезинтеграционным процессам и возникновению дополнительных проблем в области обеспечения безопасности. Внешние игроки заинтересованы в интеграции государств Центральной Азии и СНГ только при условии ее реализации под своей эгидой и только в рамках своих интеграционных проектов. Таким образом, конкуренция внешних акторов за господство в регионе ведет к усилению напряженности как внутри государств Центральной Азии, да и всего постсоветского пространства, так и в их двусторонних отношениях, что также является одной из проблем в обеспечении региональной стабильности.

События 2022 года в отдельных странах региона еще раз наглядно и убедительно продемонстрировали, что социальные и экономические проблемы, политические противоречия внутри указанных государств могут стать основой для дестабилизации обстановки в странах, и даже в отдельных регионах, при содействии внерегиональных сил. В то же время, в противовес этому, можно отметить, что актуализация современных вызовов и угроз безопасности, изменение региональной и в целом общемировой обстановки, проблемы мировой экономики и экономики России и их негативное влияние на страны региона, – все это может способствовать сближению государств региона в целях совместного решения данных проблем. Об этом уже свидетельствуют последние консультативные встречи всех лидеров пяти центральноазиатских государств, укрепление и расширение таджикско-узбекских отношений, солидарность и одобрение странами региона действий официальных властей при известных событиях 2022 года в Казахстане, Таджикистане и Узбекистане. Однако, с другой стороны, вышеуказанные факторы, в случае отсутствия должной реакции властей государств региона, могут привести к усилению политических противоречий и социально-экономических проблем.

Одним из самых сложных факторов в регионе является этнополитический. Так, межэтнические противоречия и пограничные проблемы, не находящие своего решения уже более тридцати лет после распада СССР, могут усилить конфликтный потенциал региона и напряженность в отношениях народов и стран. К сожалению, практика показывает, что нерешенные вопросы границ между странами Центральной Азии периодически приводят к столкновениям и противоречиям между народами, а затем - и самими государствами. Этот тезис подтверждается столкновениями между киргизами и узбеками, а также между таджиками и киргизами в последние годы. Российская Федерация неоднократно выступала с предложением о посреднических услугах, как на двустороннем уровне, так и в рамках ОДКБ, однако таджикская и киргизская стороны решают имеющиеся противоречия в области пограничных проблем исключительно совместными усилиями без посредников.

Характерным примером того, как отсутствие общих границ положительно сказывается на развитии двустороннего сотрудничества в Центральной Азии, являются отношения между Республикой Казахстан и Республикой Таджикистан. Известно, что эти два государства не являются пограничными, а взаимоотношения между указанными странами на протяжении всех тридцати лет после приобретения независимости характеризуются исключительно как положительные, бесконфликтные и совершенно безоблачные. Конечно же, здесь играют роль и другие факторы, например, проводимая политика двух государств, взаимоотношения их лидеров и т.д., но, тем не менее, нельзя не признать, что отсутствие границ скорее положительно сказалось на сотрудничестве Таджикистана и Казахстана. Хотя в развитии интеграционных процессов и сотрудничества между государствами наличие общих границ скорее является необходимой составляющей, тем не менее, в центральноазиатском регионе это не всегда работает.

В то же время, можно констатировать, что межэтнические трения наблюдаются и внутри отдельных центральноазиатских стран, что более характерно, на наш взгляд, для Казахстана и Узбекистана. Так, например, в Казахстане периодически отмечаются противоречия между титульной нацией и представителями других национальностей. События в Нукусе Республики Каракалпакстана, входящей в состав Республики Узбекистан, летом 2022 года, помимо иных проблем, обнажили, по нашему мнению и некоторые вопросы во взаимоотношениях узбеков и каракалпаков. В этом плане, мы считаем, что для любого из государств Центральной Азии в долгосрочной перспективе могут представлять угрозы сепаратистского характера.

Наличие указанных проблем для центральноазиатских стран связано, прежде всего, с «топорным» разделением пяти, тогда еще советских, республик в начале прошлого столетия. Это подтверждается межэтническими столкновениями, которые отмечались в Центральной Азии еще в период пребывания пяти республик в составе СССР. Развал единого советского государства сделал эту проблему еще более сложной, так как решать пограничные проблемы в условиях формирования пяти уже независимых государств стало чрезвычайно сложной задачей. Решение указанных проблем возможно в рамках реальных интеграционных процессов и сотрудничества центральноазиатских государств. Однако за тридцать лет независимого пути развития странам региона так и не удалось сформировать исключительно региональное объединение в составе пяти государств региона, без участия внешних акторов, что обусловлено многочисленными противоречиями во взаимоотношениях указанных стран, и даже внутри отдельных из них. Но странам региона нужно осознать, что все они остаются взаимосвязанными и взаимозависимыми в отношениях друг с другом, что неизбежно свидетельствует о необходимости действенных интеграционных процессах во всех сферах жизнедеятельности, в том числе и в области безопасности. В связи с этим, странам Центральной Азии необходимо решать пограничные и этнополитические проблемы в двустороннем формате путем диалога, и, при необходимости, при посредничестве третьих сторон в лице других государств или международных организаций.

Экологические проблемы в регионе приобретают все более сложно предсказуемый характер. В целях решения водных, энергетических и иных экологических проблем таджикская сторона неоднократно выступала с различными известными инициативами по их разрешению. Республика Таджикистан является одним из лидирующих государств мира по разработке инициатив по решению вопросов обеспечения доступа населения к чистой и питьевой воде, ее загрязнения, проблемы сокращения ледников, высыхания морей и их непредсказуемых последствий. Большинство инициатив таджикской стороны были поддержаны многими членами международного сообщества, в том числе и Россией.

В этом плане, отрадно отметить, что Россия и Таджикистан в феврале 2017 г. подписали межправительственное соглашение о сотрудничестве в области мирного использования атомной энергии, которое открывает дополнительные и новые возможности для совместной работы в данной сфере, в том числе и в вопросах решения экологических проблем в республике. В целом, это соглашение формирует правовую основу для взаимодействия России и Таджикистана в области атомной энергетики. В рамках указанного соглашения оба государства смогут сотрудничать в области строительства и эксплуатации исследовательских ядерных реакторов, обращения с отработавшим ядерным топливом и радиоактивными отходами. В числе других потенциальных сфер сотрудничества - рекультивация урановых хвостохранилищ и утилизация выведенных из эксплуатации производств, производство радиоизотопов, применение атомных технологий в промышленности, медицине и сельском хозяйстве, обучение и подготовка высококвалифицированных кадров, формирование совместной координационной комиссии для дальнейших консультаций по вопросам использования атомной энергии в мирных целях [15, с. 246].

В настоящее время существует несколько перспективных направлений развития сотрудничества России с Таджикистаном по мирному атому. Это участие в проекте восстановления исследовательского комплекса на базе растворного реактора «Аргус ФТИ» на площадке Физико-технического института им. С.У. Умарова Национальной академии наук Таджикистана, межгосударственная целевая программа «Рекультивация территории Таджикистана, подвергшейся воздействию уранодобывающего производства», сотрудничество в области малой гидроэнергетики, содействие предприятиям атомной отрасли [15, с. 247].

Однако, в целом, необходимо отметить, что проблемы экологии в Центральной Азии будут со временем приобретать все более острый характер, так как перспективы их преодоления пока неясны. Как известно, решение экологических проблем требует комплексных мер организационного, технического и финансового характера на постоянной основе, что само по себе весьма сложно и дорогостояще. Государства региона, таким образом, не имеют необходимых средств и ресурсов для их разрешения. Кроме того, для решения ряда экологических проблем в странах Центральной Азии необходимо внесение значительных

изменений в отдельные виды экономической деятельности, ведения сельского хозяйства и даже законодательства. Учитывая очевидную неспособность стран региона сдержать деградацию экологической обстановки, можно сделать вывод, что в перспективе возможно увеличение влияния экологических проблем на состояние безопасности в регионе.

Таким образом, подводя итоги, можно отметить, что страны Центральной Азии на современном этапе их развития и в перспективе сталкиваются с широким комплексом различных проблем в области обеспечения региональной безопасности. Поэтому актуальным остается совместное противодействие указанным проблемам, как в двустороннем формате, так и в рамках международных и региональных организаций. В этой связи, весьма востребованным является российско-таджикское взаимодействие в сфере противодействия основным вызовам и угрозам стабильности в регионе. Это обусловлено также и местом, ролью и потенциалом наших стран в области обеспечения безопасности, как в Центральной Азии, так и на всем постсоветском пространстве.

Рецензент: Сафарализода Х.К. - к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Бордачев, Т. Пространство без границ: Россия и ее соседи / Т. Бордачев. – М.: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2021. – 32 с.
2. Ганиев, Р.Г. Внешнеполитические и внешнеэкономические отношения государств Центральной Азии / Р.Г. Ганиев, Г.В. Коваленко. – Душанбе: филиал МГУ им. М.В. Ломоносова в г. -Душанбе, 2022. – 238 с.
3. Евразийская интеграция: истоки, проблемы, перспективы: коллективная монография. Т. II. -СПб.: Университет при МПА ЕврАзЭС, 2017. - 392 с.
4. Концепция внешней политики Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – URL: https://mfa.tj/ru/main/view/4255/kontseptsiya-vneshnei-politiki-respubliki-tadzhikistan (дата обращения: 12.07.2022 г.).
5. Майтдинова, Г.М. Таджикистан в геополитической структуре Центральной Евразии в середине второго десятилетия XXI века. Монография / Г.М. Майтдинова. – Душанбе: РТСУ, 2020. – 455 с.
6. Майтдинова, Г.М. Таджикско-российское сотрудничество по поддержанию стабильности в Центральной Азии: общие угрозы безопасности и векторы взаимодействия / Г.М. Майтдинова. [Электронный ресурс]. - URL: https://e-cis.info/news/566/92324/ (дата обращения: 14.07.2022 г.).
7. Наимов, М. История дружбы и сотрудничества / М. Наимов. – Душанбе: РТСУ, 2014. – 334 с.
8. Национальные стратегии новых государств Центральной Азии в XXI веке: приоритеты, механизмы реализации, международное сотрудничество: мат.-лы междунар. науч. конф. – Душанбе: РТСУ, 2019. – 256 с.
9. Проблемы и перспективы евразийской экономической интеграции: сб. ст. из материалов Евразийского научного форума (24.11.2016 г.). Ч.III. – СПб.: МИЭП при МПА ЕврАзЭС, 2017. - 324 с.
10. Рахмон, Эмомали. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. Сост.: З.Ш. Саидов (З.Ш. Сайидзода), М.Р. Камолова. - Душанбе, 2019. – 222 с.
11. Россия – Таджикистан: исторический опыт взаимоотношений. Материалы международной научно-теоретической конференции. – Душанбе: РТСУ, 2022. – 303 с.
12. Стратегические ориентиры политики государств Центральной Евразии в условиях глобализации и регионализации: сборник научных статей. – Душанбе: РТСУ, 2019. – 370 с.
13. Ульмасов, Р.У. Миграция – символ эпохи / Р.У. Ульмасов. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 264 с.
14. Ульмасов, Р.У. Миграция как фактор экономического роста / Р.У. Ульмасов, Н. Курбанов. – Худжанд: Хуросон, 2021. – 184 с.
15. Шарапов, О.М. Приоритетные сферы внешнеэкономической политики Таджикистана и России в двустороннем формате: состояние, проблемы и перспективы развития / О.М. Шарапов // Модернизация государств Центральной Евразии в условиях глобализации и регионализации в XXI веке: стратегии, новые тенденции и потенциал: материалы Международной научной конференции. – Душанбе: РТСУ, 2022. – 316 с.

МАСЪАЛАИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МИНТАҚАВӢ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНУ РОССИЯ

Дар мақола таҳдидҳо, чолишҳо ва хатарҳои амнияти муосири давлатҳо дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва дар маҷмуъ фазои пасошуравӣ баррасӣ шудаанд. Муаллиф таъсири мушкилоти муосири амнияти давлатҳои минтақаро ба вазъи дохилии сиёсии кишварҳои Осиёи Марказӣ, рушди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия ва равандҳои ҳамгироии ду давлат дар доираи иттиҳодияҳои минтақавӣ дар фазои пасошуравӣ бо мақсади муқовимат ба ҳама таҳдидҳо ва чолишҳои мавҷуда ва эҳтимолӣ таҳлил намудааст. Муаллиф, инчунин, барои пешгӯии рушди минбаъдаи равандҳои сиёсии муосири Осиёи Марказӣ кӯшиш карда, барои беҳтар кардани муқовимат ба мушкилоти дар мақола баррасишуда як қатор тавсияҳо пешниҳод кардааст. Муаллиф ба хулосае меояд, ки самти ҳарбию сиёсӣ ва ҳарбӣ-техникии самти афзалиятноки ҳамкории Россия ва Тоҷикистон дар тамоми давраи пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва то имрӯз мебошад. Ин, пеш аз ҳама, ба таҳдиду чолишҳои мавҷуда ба амнияти на танҳо кишварҳои Осиёи Марказӣ, балки тамоми фазои пасошуравӣ марбут аст. Дар ин матлаб ҳамчунин омадааст, ки ҳамкории Тоҷикистон бо Россия, ҳузури пойгоҳи низомии Россия дар ҷумҳурӣ ва уҳдадориҳои дастаҷамъонаи

кишварҳои мо ҷиҳати таъмини амнияти минтақавӣ дар чаҳорчӯбаи СААД омили хеле муҳимми пешгирикунанда барои муқобила бо ҳама чолишҳо ва таҳдидҳои эҳтимолӣ дар Осиёи Марказӣ мебошанд.
Калидвожаҳо: амният, ҳамгирой, ҳамкорӣ, мушкилот, дурнамо, таҳдидҳо ва чолишҳо.

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ТАДЖИКСКО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА.

В статье исследуются основные угрозы, вызовы и риски современной безопасности государств в центральноазиатском регионе и на постсоветском пространстве в целом. Автором проведен анализ влияния современных проблем безопасности государств региона на внутриполитическую ситуацию стран Центральной Азии и на развитие сотрудничества Республики Таджикистан и Российской Федерации, интеграционные процессы двух государств в рамках региональных объединений на постсоветском пространстве в целях противодействия всем имеющимся и потенциальным угрозам и вызовам. В работе автором предпринята также попытка проведения прогноза по дальнейшему развитию современных политических процессов в Центральной Азии, выработаны некоторые рекомендации по совершенствованию противодействия рассматриваемым в статье проблемам. Автор приходит к выводу, что военно-политическое и военно-техническое направления взаимодействия являются наиболее приоритетными сферами сотрудничества России и Таджикистана за весь период после распада СССР и по сегодняшний день. Это связано, прежде всего, с имеющимися угрозами и вызовами безопасности не только государств Центральной Азии, но и всего постсоветского пространства. В статье также сделан вывод о том, что взаимодействие Таджикистана с Россией, наличие российской военной базы в республике, совместные коллективные обязательства наших стран по обеспечению региональной безопасности в рамках такой организации, как ОДКБ, являются весьма важными, сдерживающими и превентивными факторами противодействия всем возможным вызовам и угрозам в Центральной Азии.
Ключевые слова: безопасность, интеграция, сотрудничество, проблемы, перспективы, угрозы и вызовы.

THE PROBLEM OF ENSURING REGIONAL SECURITY IN CENTRAL ASIA AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF TAJIK-RUSSIAN COOPERATION

The article examines the main threats, challenges and risks of the modern security of states in the Central Asian region and the post-Soviet space as a whole. The author analyzes the impact of modern security problems of the states of the region on the internal political situation of the countries of Central Asia, the development of cooperation between the Republic of Tajikistan and the Russian Federation and the integration processes of the two states within the framework of regional associations in the post-Soviet space in order to counter all existing and potential threats and challenges. In the work, the author also made an attempt to make a forecast for the further development of modern political processes in Central Asia, developed some recommendations for improving the counteraction to the problems considered in the article. The author comes to the conclusion that the military-political and military-technical direction of interaction is the most priority area of cooperation between Russia and Tajikistan for the entire period after the collapse of the USSR and to this day. This is due, first of all, to the existing threats and challenges to the security not only of the states of Central Asia, but of the entire post-Soviet space. The article also concluded that the interaction of Tajikistan and Russia, the presence of a Russian military base in the republic, and the joint collective obligations of our countries to ensure regional security within the framework of such an organization as the CSTO, are very important deterrent and preventive factors to counter all possible challenges and threats in Central Asia.
Keywords: security, integration, cooperation, problems and prospects, threats and challenges.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарапов Отабек Мурадович*** **-** Донишгоҳи (славянии) Россия ва Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, мудири кафедраи минтақашиносии хориҷӣ ва сиёсати хориҷӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи. М. Турсунзода 30. Телефон**: (+992 37) 227 49 67; 907 93 94 98.** E-mail: **omsharopov@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Шарапов Отабек Мурадович*** - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат политических наук, доцент, заведующий кафедрой зарубежного регионоведения и внешней политики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица М. Турсунзаде 30. Телефон:**(+992 37) 227 49 67; 907 93 94 98.** E-mail: **omsharopov@mail.ru**

Sharapov Otabek Muradovich - Russian-Tajik (Slavonic) University, PhD in political science, associated professor, Head of the Department of foreign regional studies and foreign policy. **Address**734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade str. 30. Phone: **(+992) 907 93 94 98.** E-mail: **omsharopov@mail.ru**

УДК: 321.15(575.3)

ФОРМИРОВАНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ «ИНИЦИАТИВНОЙ ДИПЛОМАТИИ» РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Абдурахмонова Н.Т.
Российско-Таджикский (славянский) университет

В современной науке о международных отношениях вопросы изучения форм, методов и тенденций дипломатии имеют актуальное значение. В последнее время динамично развиваются направления изучения таких новоявленных феноменов дипломатии, как «публичная дипломатия», «народная дипломатия», «цифровая дипломатия», «кибердипломатия», «энергетическая дипломатия» и др. как дополнительного ресурса международного взаимодействия. В этой связи особо актуальным и совершенно новым направлением можно считать «инициативную дипломатию», которая находится на стадии формирования и становления. Феномен «инициативной дипломатии» -совершенно новое направление в дипломатической науке и практически не исследовано.

Следует подчеркнуть, что в научно-исследовательском плане феномен «инициативной дипломатии» как формы активной международной интеграции абсолютно не затронут ни в западном и ни в восточном научно-исследовательском дискурсе. Однако следует отметить, что данный феномен в теоретико-идеологическом плане основывается на либерально-идеалистических принципах и тесно связан с теоретическими подходами неолиберальной концепции «мягкой силы», теории взаимозависимости, конструктивизма и политической коммуникации. Актуализация феномена «инициативной дипломатии» день за днем возрастает в связи со скорейшим достижением поставленных внешнеполитических целей государства, формированием положительного имиджа страны за рубежом, привлечением инвестиций и туристического потока в страну, что может сильно повлиять на поднятие уровня благосостояния граждан.

Важно также отметить, что «инициативная дипломатия» в современном мире превращается в реальную силу для поднятия внешнеполитического имиджа государств. Можно привести в пример Австралию, которая огромным количеством международных инициатив пытается занять достойное место в международных отношениях. «Австралия, располагая опытом применения творческих подходов и инициативной дипломатии, считает, что никто в мире не должен обладать исключительным правом решения вопросов, затрагивающих интересы всего мирового сообщества» [1]. Пример Казахстана также примечателен тем, что «Казахстан достиг значительных успехов в своем развитии за годы своей независимости. Благодаря своей миротворческой деятельности и глобальным инициативам по укреплению региональной безопасности, страна обрела значимый политический вес и международный престиж»[15]. На сегодняшний день Казахстан выступил с более 50 международными инициативами, которые были приняты международным сообществом с различной степенью успешности. Таким образом, нужно отметить, что инициатива в современных международных отношениях воспринимается как форма политико-социальной активности государства с целью заявления о себе как о полноправном субъекте международных отношений.

В этой связи необходимо отметить, что для Республики Таджикистан, которая только в 1991 году стала политически суверенной и независимой, международно-политическая активность является одним из приоритетных направлений ее внешнеполитической доктрины.

И сегодня таджикская дипломатия продолжает свои работы в направлении реализации внешнеполитических приоритетов, намеченных Основателем мира и национального единства — Лидером нации, Президентом Республики Таджикистан Эмомали Рахмоном. Можно сказать, что нам удалось представить Таджикистан перед миром в качестве надежного и конструктивного партнера в международных отношениях, наилучшим образом показать те способности, которые в нас есть, увеличить количество наших друзей на разных материках, сделать наш голос более слышимым и понятым на международных площадках, принять активное участие в глобальных процессах, не ждать, что та или иная страна-партнер или

международная структура может предложить нам, а выступить с собственными инициативами, направленными на формирование позитивной повестки дня.

Важно отметить, что специалисты Центра стратегических разработок при Президенте Республики Таджикистан также перечислили 15 достижений нашей страны за годы Государственной независимости с конкретными цифрами, а именно:

закладка малых и больших электростанций страны, в том числе Рогунской ГЭС и десятка других электростанций;

за последние тридцать лет валовой внутренний продукт Республики Таджикистан увеличился в 50 раз;

примерно в 97 раз увеличились доходы государственного бюджета Республики Таджикистан и в 96 раз увеличились его расходы за годы независимости;

по сравнению с 1991 годом, внешнеторговый оборот республики увеличился примерно в 35 раз в пересчете на иностранную валюту;

с 358 промышленных предприятий в 1991 году их количество увеличилось примерно до 2500;

развитие частного сектора в стране, на долю которого в настоящее время приходится более 70 процентов валового внутреннего продукта и почти 80 процентов налоговых платежей государственного бюджета, формируется за счет этого сектора, а почти 70 процентов экономически активного населения также занято трудовой деятельностью в этом секторе;

реконструкция структуры действующих 728 сельскохозяйственных ферм и 31 фермерского хозяйства и создание на их базе почти 6 тысяч фермерских хозяйств и почти 162 тысячи фермерских хозяйств в качестве индивидуальных предпринимателей, которые обеспечивают более 90 процентов производства сельскохозяйственной продукции;

площадь садов и виноградников страны увеличилась до более чем 200 тысяч гектаров, что почти в 2,5 раза больше, чем в 1991 году;

выделение 75 тысяч гектаров земли под личные подсобные хозяйства граждан согласно двум распоряжениям Президента страны играет значительную роль в обеспечении продовольственной безопасности жителей и государства;

за три года подготовки к 30-летию государственной независимости государством, великодушными и патриотично настроенными гражданами в стране построено более 25 тысяч малых и крупных объектов социально-экономического, бытового и культурного назначения;

поддержка науки, образования и культуры как капитала государственного развития, строительство более 3 000 учебных заведений на более чем 645 000 мест, с 13 в 1991 г. с общей численностью учащихся 70 000 учащихся до 40 с охватом почти 230 000 учащихся увеличение численности учреждений высшего профессионального образования;

повышение статуса женщин и молодежи в обществе, привлечение их к государственному управлению, увеличение их количества во всех ветвях власти, социально-экономической сфере, в государственных и частных предприятиях, индивидуальном предпринимательстве;

увеличение числа государственных учреждений здравоохранения, которое в 1991 г. достигало всего 374, почти на 500 и сдача здравпунктов почти до 1750 с 1510 в начале независимости;

снижение материнской смертности в 1,8 раза и детской смертности в 2,7 раза;

количество спортивных сооружений в стране возросло до более чем 10 тысяч, что более чем в 9 раз больше, чем в 1991 году.

Таким образом, безусловно, достижений Таджикистана за 30 лет государственной независимости очень много, и они касаются всех сфер политической, экономической, социально-культурной жизни страны.

Кажется, что повестка дня внешней политики Республики Таджикистан как небольшой страны должна быть скромной. Но, к сожалению, влияние мировых процессов, независимо от того, насколько географически они удалены, тем не менее, прямо или косвенно чувствуются и в Таджикистане. Поэтому мы стараемся не оставаться в стороне от процессов, имеющих место в международных отношениях.

Республика Таджикистан вносит свой посильный вклад в дело устранения конфронтационных линий и формирования взаимовыгодного поля для более эффективного

сотрудничества между субъектами международных отношений. Помимо двусторонней повестки, наша страна участвует и в процессах разрешения ряда актуальных международных и региональных вопросов. Республика Таджикистан непрерывно вносит свой вклад в обеспечение международного мира и безопасности, развитие дружественных отношений между государствами на основе равенства народов и права на самоопределение и других принципов международного права, в мирное урегулирование конфликтов, поощрение международного сотрудничества в разных направлениях. В связи с этим «инициативная дипломатия» является важным ресурсом для заявления своих намерений и идей с авторитетных международных трибун. Логику международно-политической активности Таджикистана, которая выражается в форме «инициативной политики», понять очень легко. Дело в том, что эссенциализацию внешней политики Республики Таджикистан составляет миролюбивая идеология страны, которая направлена на взаимовыгодные двусторонние и многосторонние отношения с целью достижения мира и стабильности, как на глобальном масштабе, так и на региональном.

Важно отметить, что в формирование и становление «инициативной дипломатии» в Республике Таджикистан внёс огромный вклад Основатель мира и национального единства — Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон.

Таджикистан благодаря эффективным усилиям и своевременной постановке вопросов Президентом страны, Лидером Нации, уважаемым Эмомали Рахмоном сегодня на мировой арене признан активной и инициативной страной. Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон лично является автором четырех глобальных мировых инициатив: «Международный год чистой воды, 2003», «Международный год сотрудничества в сфере воды, 2013», «Международное десятилетие действий «Вода для жизни, 2005-2015 годы» и Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028 годы» [12, с.13].

Обращаясь к вопросу о формировании и становлении «инициативной дипломатии» в Республике Таджикистан, прежде всего, необходимо рассматривать эволюцию внешней политики страны. История эволюции внешней политики Таджикистана охватывает три периода: 1) с момента приобретения государственной независимости; 2) 2002 по 2014 гг. когда была принята первая Концепция внешней политики Таджикистана и объявлена «Доктрина открытых дверей»; 3) 2014 год (была принята вторая по счету Концепция внешней политики Республики Таджикистан) – по настоящее время. Важно подчеркнуть, что Республика Таджикистан стала более «инициативной» как раз после второго этапа развития ее внешней политики. Как известно, в 90-е годы Таджикистан был втянут в навязанную гражданскую войну, и об активной внешнеполитической деятельности не могла идти речь.

Очевидно, что из года в год повестка дня таджикской дипломатии насыщается и уплотняется, что является результатом вовлеченности Республики Таджикистан в мировые процессы, развития отношений на международной арене, а также активной инициативной дипломатии.

Следует особо подчеркнуть, что в основе внешней политики любого государства заложены интересы собственной страны, и поэтому и проблемы, и пути их решения разнообразны и различны. В этом смысле «инициативная дипломатия», которая для Республики Таджикистан становится важнейшей формой международной активности, полностью соответствует и выражает волю таджикского народа, показывая его созидательным народом с очень богатой цивилизационно-культурной базой и древней историей.

Первый этап становления «инициативной дипломатии» для Республики Таджикистан начинается с предложения мировому сообществу в решении глобальных водных проблем. Данный аспект деятельности Таджикистана на мировой арене проводится в контексте расширения и углубления кооперации с другими странами мира в рамках «водной дипломатии Таджикистана». В сфере водно-энергетической направленности международных отношений Таджикистан за последние годы весьма преуспел. В частности, Таджикистан реализовал инициатива в процессе реализации четырёх глобальных водных инициатив на международном уровне:

- 2003 г. - Международный год пресной воды
- 2005–2015 гг. - Международное десятилетие действия “Вода для жизни”

- 2013 г. - Международный год по водному сотрудничеству
- 2018-2028 годы - Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития».

Эти инициативы внесли достойный вклад в лучшее понимание водной проблематики на глобальном уровне и придали необходимый высокий приоритет их решению для социально-экономического развития, обеспечения экологической устойчивости, достижения мира и стабильности и, в целом, устойчивого развития [4].

Являясь инициатором «водных» резолюций Генассамблеи ООН, Таджикистан активно продвигает водные вопросы в глобальной повестке дня, и в этом контексте усилиями правительства при содействии ООН и других международных организаций в Душанбе были проведены следующие крупные международные «водные» мероприятия:

- Международный форум по пресной воде (29 августа - 1 сентября 2003 г.);
- Международная конференция по региональному сотрудничеству в бассейнах трансграничных рек (30 мая - 1 июня 2005 г.);
- Международная конференция по сокращению стихийных бедствий, связанных с водой (27-29 июня 2008 г.);
- Международная конференция высокого уровня по среднесрочному всеобъемлющему обзору хода выполнения Международного десятилетия действий «Вода для жизни», 2005-2015 гг. (8-10 июня 2010 г.);
- Подготовительная конференция «На пути к Конференции ООН по устойчивому развитию (Рио+20): вопросы сотрудничества по водным ресурсам» (19-20 октября 2011 г.);
- Международная конференция высокого уровня по водному сотрудничеству (27-29 августа 2013 г.);
- Международная конференция высокого уровня по реализации Международного десятилетия действий «Вода для жизни», 2005-2015 гг. (9-11 июня 2015 г.).
- Международная конференция высокого уровня по Международному десятилетию действий «Вода для устойчивого развития», 2018-2028 (20-22 июня 2018).

2 февраля 2022 года в Министерстве иностранных дел с участием глав дипломатических миссий, международных организаций, международных финансовых институтов и прессы состоялся брифинг, посвященный Второй Международной конференции высокого уровня по Международному десятилетию действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028 гг.» под названием «Стимулирование действий и партнерства в области водных ресурсов на местном, национальном, региональном и глобальном уровнях» (Душанбе, 6-9 июня 2022 г.), и Конференции Организации Объединенных Наций по среднесрочному всеобъемлющему обзору хода достижения целей Международного десятилетия действий «Вода для устойчивого развития», 2018–2028 годы (22-24 марта 2023 г. в Нью-Йорке) [2].

Главной целью проведения семинара было содействие успешной реализации инициативы Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона об объявлении Международного десятилетия действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028 годы», а также осведомление широкого круга заинтересованных сторон о целях и задачах предстоящих конференций и их вовлечение в подготовительные процессы намеченных глобальных мероприятий.

Необходимо отметить, что важность Второй Душанбинской конференции по реализации десятилетия действий по воде была подтверждена на глобальном уровне посредством принятия резолюции Генассамблеей ООН, которая подчёркивает, что конференция является ключевым этапом в подготовке к Конференции ООН по среднесрочному всеобъемлющему обзору выполнения задач Международного десятилетия действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028 годы» [3].

Также нужно отметить, что Республика Таджикистан не ограничивается инициативной активностью в сфере водопользования. Республика Таджикистан, используя свои внешнеполитические ресурсы в рамках «инициативной дипломатии», ведет себя очень активно в сфере обеспечения безопасности на глобальном и региональном уровне, всегда инициирует и призывает к использованию политико-правового механизма, а именно переговорного инструментария при решении внутриполитических и межгосударственных конфликтов.

Республика Таджикистан является инициатором ряда конструктивных предложений по поводу содействия решению афганского кризиса, также ряд инициатив по сотрудничеству в области энергетики, борьбе против терроризма, экстремизма и незаконного оборота наркотиков. Таджикистан также является основоположником нового формата диалога персоязычных стран (тройка Таджикистан-Афганистан-Иран) и образования «Душанбинской четверки» (Таджикистан-Россия-Афганистан-Пакистан) [5].

Таким образом, нужно отметить, что Республика Таджикистан после объявления политики «открытых дверей» начала усиленно работать в сфере «инициативной внешней политики», которая в итоге привела к значительному повышению авторитета Таджикистана на мировой арене. Сейчас Таджикистан признается мировым сообществом как активный субъект международных отношений в деле созидательной и гуманитарной международной повестки дня.

В заключение хотелось бы отметить, что в последние годы значительно расширилась сеть дипломатических представительств Республики Таджикистан в мире. Таджикистан является членом около девяноста международных организаций, подписал порядка 1200 международных договоров и соглашений, установил дипломатические отношения приблизительно со 180 странами, имеет аккредитованные представительства в более 90 странах мира. Вышеупомянутые цифры являются показателями, свидетельствующими о неоценимом вкладе Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона.

В целом же, мы исходим из того, что для нашей страны возрастает значение активной инициативной дипломатии, умения вступать в разноформатные альянсы по интересам с целью решения конкретных задач обеспечения интересов нашей страны. Опорой для нас должны служить реалистичная оценка тенденций современного мирового развития, уважительное отношение к партнерам, а тем более к друзьям и союзникам.

Рецензент: *Шарифзода Лохути Шариф* – к.п.н., доцент РТСУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Австралия - Кандидат в Совет Безопасности ООН на период с 2013 по 2014 гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://2dip.su /785976/ (Дата доступа: 08.02.2022)
2. Брифинг по Второй Душанбинской конференции и Водной конференции ООН-2023 // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.mfa.tj/ru/main/view/9581/brifing-po-vtoroi-dushanbinskoi-konferentsii-i-vodnoi-konferentsii-oon-2023 (Дата обращения: 08.02.2021)
3. В Таджикистане готовятся к проведению глобальных мероприятий по водным вопросам // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://khovar.tj/rus/2022/02/v-tadzhikistane-gotovyatsya-k-provedeniyu-globalnyh-meropriyatij-po-vodnym-voprosam/ (Дата обращения: 08.02.2021)
4. Глобальные водные инициативы Президента РТ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.mewr.tj/?p=192 (Дата доступа: 08.02.2022
5. Достижения внешней политики Таджикистана // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.mfa.tj/ru/main/vneshnyaya-politika/dostizheniya-vneshnei-politiki-tadzhikistana (Дата обращения: 08.02.2021)
6. Рахмон, Э. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. - Душанбе: Контраст, 2019. – 222 с.
7. Рахмон, Э. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 676 с.
8. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 2000 года, 55/196, 55-ая сессия.
9. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 2010 года, 65/154, 65-ая сессия.
10. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 21 декабря 2016 года, A/RES/71/222, 71-ая сессия.
11. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 23 декабря 2003 года, 58/217, 58-ая сессия.
12. Саидов Х.С. Дипломатическая и консульская служба Республики Таджикистан: учебное пособие / Х.С. Саидов, И.Н. Наимов. – Душанбе: РТСУ, 2021. – 946 с.
13. Сайидзода, З.Ш. Фаъолияти байналмилалии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон: бозгашти давлати миллии тоҷикон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ. – Душанбе: Контраст, 2016. – 216 с.
14. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. Зери назари Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 320 с.
15. Топ-30 глобальных инициатив Казахстана: вклад в международную безопасность. [Электронный ресурс]. Режим доступа: strategy2050.kz: https://strategy2050.kz/ru/news/top-30-globalnykh-initsiativ-kazakhstana-vklad-v-mezhdunarodnuyu-bezopasnost/ (Дата доступа: 08.02.2022)
16. Шарифзода, А. Президент / А.Шарифзода, С.Шамсиддинов, З.Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 372 с.

17. Эдвард Налбандян: Символизм Дня дипломата в свете 25-летнего юбилея членства Армении в ООН // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.mfa.am/ru/interviews-articles-and-comments/2017/03/02/min-diplomat-day/6960 (Дата обращения: 08.02.2021).
18. Эмомалӣ Раҳмон – бунёнгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон. Зери назари Ҳ. Зарифӣ. Ҳайати таълиф Ҳ. Зарифӣ, Н. Зоҳидов, Д. Назриев, Х. Сафаров. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 272 с.
19. Ятимов, С.С. Паёми Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди давлат / С.С. Ятимов. – Душанбе: Ганҷи нашриёт, 2019. – 120 с.

ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ «ДИПЛОМАТИЯИ ТАШАББУСӢ» - И ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Мақола ба ташаккул ва рушди «дипломатияи ташаббусӣ»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Масъалаҳои таҳияи рӯзномаи ташаббускории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ низ баррасӣ шудаанд. Дар мақола қайд карда мешавад, ки аз нигоҳи тадқиқот падидаи «дипломатияи ташаббусӣ» ҳамчун шакли ҳамгироии фаъоли байналмилалӣ, на дар мактабҳои илмӣ-тадқиқотии Ғарб ва на Шарқ комилан таъсир намерасонад. Аммо бояд гуфт, ки ин падида аз ҷиҳати назариявӣ ва идеологӣ ба принсипҳои идеалистии либералӣ асос ёфта, бо равишҳои назариявии консепсияи неолибералии «ҳокимияти нарм», назарияи вобастагии байниҳамдигарӣ, конструктивизм ва муоширати сиёсӣ алоқаи зич дорад. Воқеияти падидаи “дипломатияи ташаббусӣ” ба далели ҳарчи зудтар расидан ба ҳадафҳои дар пеш гузоштаи сиёсати хориҷии давлат, ташаккули симои мусбати кишвар дар хориҷи кишвар, ҷалби сармоя ва гардиши сайёҳон ба кишварҳои хориҷӣ рӯз то рӯз афзоиш меёбад. Ташаккули симои сиёсии давлат дар ҷомеаи муосири иттилоотии ҷаҳонӣ, ки равандҳои табодули иттилоот, қабул ва расонидани иттилоот ба сатҳи сифатан нав расидаанд, на танҳо аҳамияти бештар, балки вазифаи мураккаб мегардад, ки «дипломатияи ташаббусӣ» дар ташаккули сиёсати мусбати берунӣ нақши калон мебозад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, «дипломатияи ташаббусӣ», симои байналмилалӣ, сиёсати хориҷӣ, ташаббусҳо дар соҳаи истифодаи об, ташаббусҳо дар соҳаи амният, муносибатҳои байналмилалӣ, масъалаҳои ташаккул ва рушди «дипломатияи ташаббусӣ».

ФОРМИРОВАНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ «ИНИЦИАТИВНОЙ ДИПЛОМАТИИ» РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Статья посвящена вопросам формирования и становления «инициативной дипломатии» в Республике Таджикистан. Также затрагиваются вопросы развития инициативной повестки дня Республики Таджикистан для формирования положительного имиджа на международной арене. В статье отмечается, что в научно-исследовательском плане феномен «инициативной дипломатии» как формы активной международной интеграции абсолютно не затронут ни в западном и ни в восточном научно-исследовательском дискурсе. Однако следует отметить, что данный феномен в теоретико-идеологическом плане основывается на либерально-идеалистических принципах и тесно связан с теоретическими подходами неолиберальной концепции «мягкой силы», теории взаимозависимости, конструктивизма и политической коммуникации. Актуализация феномена «инициативной дипломатии» день за днем возрастает в связи со скорейшим достижением поставленных внешнеполитических целей государства, формированием положительного имиджа страны за рубежом, привлечением инвестиций и туристического потока в страну, что может сильно повлиять на поднятие уровня благосостояния граждан. Формирование политического имиджа государства становится не только все более значимой, но и сложной задачей в современном глобальном информационном обществе, где процессы обмена, получения и донесения информации вышли на качественно новый уровень и в связи с этим «инициативная дипломатия» играет важную роль для формирования положительного внешнеполитического имиджа страны.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, «инициативная дипломатия», международный имидж, внешняя политика, инициативы в области водопользования, инициативы в области безопасности, международные отношения, вопросы формирования и становления «инициативной дипломатии».

FORMATION AND FORMATION OF "INITIATIVE DIPLOMACY" OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article is devoted to the formation and development of "initiative diplomacy" in the Republic of Tajikistan. The issues of development of the initiative agenda of the Republic of Tajikistan for the formation of a positive image in the international arena are also touched upon. The article notes that in terms of research, the phenomenon of "proactive diplomacy" as a form of active international integration is absolutely not affected in Western or Eastern research discourse. However, it should be noted that this phenomenon is theoretically and ideologically based on liberal idealistic principles, and is closely related to the theoretical approaches of the neoliberal concept of "soft power", the theory of interdependence, constructivism and political communication. The actualization of the phenomenon of "proactive diplomacy" is increasing day by day due to the speedy achievement of the set foreign policy goals of the state, the formation of a positive image of the country abroad, attracting investment and tourist flow to the country, which can greatly affect the improvement of the welfare of citizens. The formation of the political image of the state is becoming not only more and more significant, but also a difficult task in the modern global information society, where the processes of exchanging, receiving and delivering information have reached a qualitatively new level, and in this regard, "initiative diplomacy" plays an important role in the formation of a positive foreign policy image country.

Keywords: Republic of Tajikistan, "initiative diplomacy", international image, foreign policy, initiatives in the field of water use, initiatives in the field of security, international relations, issues of formation and development, "initiative diplomacy".

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдураҳмонова Насиба Тоҳировна*** – Донишгоҳи славянии Россияву Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ ва дипломатияи факултети таърих ва муносибатҳои байналхалқӣ. **Сурога:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М. Турсунзода, 30. E-mail: **nabdurakhmonova517@gmail.com**. Телефон: **(+992) 900-77-29-94**

Сведение об авторе: ***Абдурахмонова Насиба Тохировна*** **-** Российско-Таджикский (славянский) университет, соискатель кафедры международных отношений и дипломатии факультета истории и международных отношений. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан,, Душанбе,улица М. Турсунзаде, 30. E-mail: **nabdurakhmonova517@gmail.com.** Телефон**.: (+992) 900-77-29-94**

Information about the author: ***Abdurakhmonova Nasiba Tohirovna*** - Russian-Tajik (Slavonic) University, An Applicant of the Department of International Relations and Diplomacy, Department of History and International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade Street, 30. E-mail: **nabdurakhmonova517@gmail.com**. Phone: **(+992) 900-77-29-94**

УДК 327 (100-87)

ТЕОРИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГРАЖДАНИНА ПО ДЖОНУ ЛОККУ

Хамидова М.Р.

Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

В конце XX и начале XXI века в политической науке вновь стал актуальным вопрос о построении гражданского общества, особенно это связано с процессами распада советского общества и формирования новых независимых государств.

Философы, политологи, социологи активно обсуждают данный вопрос в своих произведениях. Однако следует также посмотреть на данный вопрос с точки зрения его классических форм, которые могут пролить свет на проблемы, которые встают перед теоретиками социальных наук. Формирования понятий «гражданин» и «гражданского общества» достаточно долго было объектом исследования политической и юридической науки в рамках теории «естественного права», как правовая система, теоретической базой социальных правил, норм и позитивного права. Отношения позитивного права и естественного права сами по себе для правовой науки и политической дисциплины также были предметом долгого обсуждения и дискуссии, начиная с мыслителей античности. Однако теория естественного права необходимо связывается с концепцией социального договора исторически и логически. Для более полного понимания естественного права и позитивного права следует особо отметить такое важное понятие в социально-философском учении, каким является понятие «гражданин». Именно в концепции Локка понятие «гражданин» показано во взаимосвязи с концепцией естественного права и общественного договора.

«Гражданин» и «гражданское общество» являются такими понятиями, которые отражают переход от естественного состояния и выражают индивида и группу индивидов, наделенных правами, закрепленными в законе, форме организации социально-политической жизни общества. В гражданском обществе каждый гражданин наделяется системой прав и норм, обеспечивающих его право на свободное волеизъявление в рамках закона.

В историко-философской литературе первым теоретиком, который исследовал понятия «гражданин» и «гражданское общество» был Аристотель, и его теоретическое наследие прошло длительную эволюцию и оставило достаточно глубокий след. Для Аристотеля гражданин является тем человеком, который имеет право участвовать в управлении государства. Гражданин, не владеющий частной собственностью, не может быть полноправным членом гражданского общества [1,с.63]. Однако для Аристотеля главным критерием гражданина является его свобода, быть рожденным в семье свободного гражданина.

Английские ученые также сделали предметом анализа понятие «гражданин» и «гражданское общество». Особо следует отметить работу Гоббса в его Левиафане, специальный раздел касается анализа гражданина. Уже Гоббс проводит разделение между государством и гражданским обществом. Однако следует особо выделить работы Локка. Локк в «Опыте о человеческом разуме» касается проблемы гражданина, естественного права и гражданского общества. Уже в этой работе Локк отмечает, что основой гражданского общества является частная собственность и таким образом закладывает основу социально-политической концепции либерализма. Он утверждал, что основу гражданского общества составляет частная собственность, которая является священной и неприкосновенной [5,с.129]. Если Локк специально подчеркивает собственность как основу гражданского общества, то задачей государства, как политического института, сформированного на основе социального договора, является защита частной собственности. Локк развивает идею, что в отношении государства к гражданскому обществу приоритет остаётся за последним. Гражданское общество является основой формирования государства. Поэтому если государство превращается в руках отдельной группы людей в аппарат личного обогащения и узурпации прав и законов, то такое положение приведет к разрушению гражданского общества. Локк пишет, что «… абсолютная власть, у кого бы она ни находилась, весьма далека от того, чтобы быть видом гражданского общества; она настолько же несовместима с ним, как рабство с собственностью» [6,с.365].

Локк отмечает, что если основой гражданского общества является собственность, то в политическом обществе существует гражданин, который распоряжается своей собственностью, в отличие от отцовской власти и власти тирана. «Отцовская власть существует только там, где младенчество делает ребенка неспособным распоряжаться своей собственностью; политическая – там, где люди имеют в своем распоряжении собственность; а деспотическая – распространяется на тех, кто совершенно не имеет никакой собственности» [6,с.365].

Локк первым из английских мыслителей XVII века вводит понятие собственности как основы существования гражданина. Согласно Локку, человек для самосохранения не должен опираться на оружие, не должен готовиться к войне, что Гоббс представил как естественное состояние. Человек прежде всего должен иметь собственность. Еще Маркс отмечал заслуги Локка в указании собственности как основы гражданского общества. Отличие Локка от Гоббса заключается в том, что для первого человеческий эгоизм может протекать таким образом, что отношение собственности может упорядочить гражданские отношения в рамках закона без применения насилия.

Б.Рассел также отмечал, что «главным политическим недостатком учения Локка и его учеников с современной точки зрения является подчинение собственности» [7,с.428]. Фактически во всех текстах Локка термины «жизнь» и «собственность» используются вместе как неразделимые понятия. Право на жизнь и право на собственность - это практически одно и то же. Он считал, что собственность не является предметом общественного согласия и что государство не имеет права произвольно конфисковать имущество граждан.

Собственность в понимании Локка образуется на основе траты собственного труда и присоединения к природным ресурсам. Человек, пишет Локк, сочетает природу со «своим трудом и присоединяет к нему нечто принадлежащее лично ему и тем самым делает его своей собственностью» [6,с.277].

Так, относительно собственности, накопленной в драгоценных металлах, согласно Локку, «золото и серебро … можно накапливать без ущерба для кого-либо» [6,с.290]. Государство в таком случае защищает и предоставляет гарантии сохранения собственности. Для доктрины либерализма собственность выступает как один из основных принципов организации гражданского общества и политической власти. Так, например, А.Н. Мухаммад пишет: «Либеральная доктрина естественных прав человека на жизнь, свободу и собственность требует от общества то, что для саморазвития человека необходимо обеспечить высшую форму свободы. Обеспечение свободы других будет считаться основным средством и способом ограничения свободы» [13,с.200]. Действительно, для обеспечения свободы гражданина нет необходимости ограничить свободу других, так как это уже означает ограничение свободы вообще. В либеральной доктрине Локка такое не предусматривается. Однако ограничение свободы возможно только тогда, когда гражданин нарушает свободу другого, например, путем лишения собственности другого.

Поэтому некоторые ученые подчеркивают, что следует представить в гражданском обществе либерализма согласованность между правом собственности и правом на свободу. Так, В.С. Нерсесянс, изучая либеральную концепцию Локка, делает такое заключение: «Важность учения Локка заключается в понимании необходимой внутренней связи свободы и права (естественного и гражданского). Отвергая понятие свободы, как произвольного и не связанного ни с каким законом, Локк связывает свободу с правом (природой и государством) и рамками правового государства, а понятие права и законности определяет как необходимое и определенное ценностно-содержательное» [8,с.469]. Не только право на свободу и собственность могут быть связанными между собой. Право на собственность может базироваться на трудовой теории, которая в дальнейшем находит свое подтверждение у Адама Смита. Например, Б.Н. Чичерин пишет, что Локк, признавая роль труда в образовании собственности, не обратил внимания на право владения. Согласно Чичерину, Локк, «упустив из виду другой ее источник, завладение, он пришел к совершенно неверным заключениям» [15,с.225]. Однако для современного общества концепция Локка оправдывает трудовую теорию собственности, так как в современном информационном обществе на особом месте находится интеллектуальная собственность, добытая трудом. Поэтому если некоторые исследователи считают ее ошибкой, однако она имеет нормативную истину.

Для Локка не менее важным аспектом гражданской жизни выступает социальная общность. Форма социальной общности начинается с образованием брачного союза, когда мужчина и женщина добровольно вступают в создание семьи. Семья в понимании Локка должна опираться на взаимное понимание, доверие, помощь и поддержку, чтобы обеспечить новое поколение питанием и жильем. Семейный союз между мужчиной и женщиной также включает детей, что расширяет состав семьи и ответственность родителей. Но такое общество в дальнейшем своем развитии переходит в новое состояние. Как пишет Локк, «добавилось общество, состоящее из господина и слуги» [10,с.306]. Однако такое общество погружается в положение неравенства, присущее последнему этапу естественного состояния. В гражданском сообществе, или как Локк сам именует такое общество политическим, неравенством, возникающие формы социального конфликта преодолеваются созданием государственной власти.

Граждане в последнем периоде естественного состояния включаются в новые отношения, сформированные на основе социального договора. Такое состояние Локк описывает достаточно красочно: «Поскольку люди являются по природе свободными, равными и независимыми, то никто не может быть выведен из этого состояния и подчинён политической власти другого без своего собственного согласия. Единственный путь, посредством которого кто-либо отказывается от своей естественной свободы и надевает на себя узы гражданского общества, - это соглашение с другими людьми об объединении в сообщество для того, чтобы удобно, благополучно и мирно совместно жить, спокойно пользуясь своей собственностью и находясь в большей безопасности, чем кто-либо не являющийся членом общества» [10,с.317]. Подчиняться государственной власти вне права и закона Локк считает формой насилия. Следовательно, Локк «не признаёт первопричиной создания государства его завоевание, ибо без согласия народа никогда нельзя создать новый строй» [10,с.365].

Локк постоянно подчеркивает принцип добровольного присоединения народа в образовании государства. Государство, если будет подчиняться интересам большинства и действовать на основе общего согласия граждан, останется неким целым и единым организмом. Прежде всего, для Локка гражданское сообщество означает политическое сообщество, поэтому каждый гражданин, принимающий участие в формировании политического сообщества, должен следовать решению большинства.

Еще Гоббс отмечал, что для Аристотеля разница между гражданским обществом и государством в политическом учении Аристотеля не просматривается. Локк также следует принятой парадигме, когда гражданское общество и государство необходимо видеть как раздельные социальные образования. «И, таким образом, то, что является началом всякого политического общества и фактически его составляет, - это всего лишь согласие любого числа свободных людей, способных образовать большинство, на объединение и вступление в подобное сообщество» [10,с.337].

Если для Локка гражданское общество понимается как политическое сообщество, это не означает, что оно заменяет собой государство. Локк это понимает, однако в гражданском сообществе формируются такие отношения, которые само общество может решать без государства, именно потому, что на долю государства остаются ограниченные полномочия. Для Локка государство должно находиться под контролем гражданского общества, так как люди, вступая в политическое сообщество, не передают все свои полномочия государству.

Более красочно Локк описывает свободное состояние общества, когда сама свобода является природным состоянием человечества: «Совершенно очевидно, что человечество никогда не было связано никаким природным повиновением от рождения, которое обязывало бы людей без их собственного согласия повиноваться государям и их наследникам, и никогда не соглашалось на это» [10,с.329]. Природная свобода людей является основанием гражданского состояния, и только согласие делает всех людей членами гражданского сообщества. Локк также развивает отношения отца к своим детям, когда вопрос касается момента гражданства и ответственности. Если отец, например, заключает соглашение в гражданском сообществе, то такое состояние не налагает на его детей некоторую ответственность. Отсюда и знаменитое положение либерализма «Сын за отца не в ответе». Однако ребенок, рожденный в данном гражданском обществе до определенного времени

остается потенциально гражданином, но еще находится в естественном состоянии и иностранцем, до тех пор когда он становится гражданином и подписывает социальный договор. Итак, только социальный договор является основанием образования гражданского общества. Локк, ограничивая гражданское общество от государственного вмешательства, сохраняет за человеком право, как гражданин, отказаться от социального договора.

Согласно либеральной философии Локка, форма тирании и абсолютная монархия являются типами власти, которые выходят из-под власти закона и приводят к разрушению гражданского сообщества, так как абсолютный монарх и тиран не подчиняются закону и сам является судьей и истцом. В тирании и абсолютной монархии гарантии соблюдения естественных прав отсутствуют и сам монарх, как тиран по отношению к гражданскому обществу, находится в состоянии войны. Поэтому Локк требует: «Ни для одного человека, находящегося в гражданском обществе, не может быть сделано исключение из законов этого общества» [10,с.316-317].

Теория гражданского общества, которую развивает Локк, необходимым элементом политической системы считает государственную власть, формой которой является правовое государство. В правовом государстве отношения граждан должны быть рассмотрены в суде, на основе права и законов, беспристрастно и объективно, несмотря ни на какие регалии и положения.

Как было отмечено, в теории Гоббса гражданское общество должно подчиняться государству. Почему такое понимание присуще теории Гоббса, зависит от его понимания естественного состояния. Для Гоббса естественное состояние было «войной всех против всех», и поэтому даже формирование гражданского общества не могло навести порядок в отношениях между людьми. Такое понимание гражданского общества стало популярным после публикации работ Гоббса «Элементы законов, естественных и политических», «О гражданине», особенно «Левиафан». В XVII веке в социально-политических теориях гражданское общество будет освещаться с различных ракурсов. Так, И.И. Кравченко пишет: «Первым было осмыслено противопоставление природного, «естественного» в человеке – общественному. В воззрениях того времени неуправляемое и потому неполитическое отличалось от общественного – как подчиненного законам общества, и государственного- как подчиненного власти, то есть политике. И Гоббс, считавший свободу естественным состоянием, пространством естественных отношений, в котором развертывается деятельность индивидов (особенно экономическое «О гражданине»), требовали подчинить власти государства ничем не скованную свободу, ведущую к всеобщей вражде и насилию» [4,с.128-129].

Философскую классификацию основ гражданского общества можно найти и у Канта. Важна его идея: юридически гарантируются гражданская свобода личности, что является необходимым условием самосовершенствования, гарантией сохранения и защиты человеческого достоинства и ценности [3,с.95].

Для Локка также естественное состояние было исходной категорией для развития теории гражданского общества. Их сочетание зависело от концептуального понимания не только человека, но и положения естественного состояния. Именно переход естественного состояния в гражданское становится в последующем главными категориями в социально- политическом учении мыслителей XVII-XVIII веков.

Для Гоббса гражданское общество понимается как продолжение естественного состояния, а для Локка гражданское состояние как общество, опирающееся на законы, принятые обществом. Локк, конечно, противопоставляет гражданское общество естественному состоянию, также и религиозному сообществу. Если гражданское общество и государство имеют одинаковую политическую сущность, то необходимо сделать одно исключение в отношении гражданского общества, так как оно также является социальной организацией, когда государство ограничивается от вмешательства в дела гражданского общества.

Для Локка основной контроль политической власти государства должен находиться в руках гражданского общества, потому что, согласно либеральной философии, разделение властей может обеспечивать свободу и равенство всех граждан. Однако, если власть попадает в руки одного человека, Локк имеет в виду монарха или тирана, то политическая власть будет выглядеть таким образом: «государь при такой форме правления обладает властью распускать

другие части законодательного органа и тем самым превращать их членов в частных лиц, которые никогда не могут вопреки ему или без согласования с ним изменить законодательную власть посредством закона, поскольку его согласие необходимо для того, чтобы дать любому из их указов эту санкцию» [10,с.388]. Локк и указывает, что власть в руках одного человека является внутренними факторами распада государственного управления и источником недовольства народа.

Поэтому для сохранения гражданского общества необходимо разделение властей и законодательная власть должна преобладать в государстве. Локк дает свое определение гражданского общества, вполне в духе либерализма: «Гражданское общество представляет собой состояние мира среди тех, из кого оно состоит и меж коими состояние войны исключено благодаря третейскому суду, который они создали в виде своего законодательного органа для прекращения всех разногласий, которые могут возникнуть между ними» [10,с.385]. В таком представлении гражданское общество является продолжением естественного состояния, только основанное на соблюдении гражданских прав и законов. Если соблюдать разделение властей, как гарантии сохранения гражданского общества, законов и свобод каждого гражданина, и преобладания законодательной власти над исполнительной властью, то относительно законодательной власти Локк также придерживается либеральной доктрины.

Для Локка законодательный орган, сформированный со стороны гражданского общества, не должен оставаться бессменным. Сменяемость власти остается для Локка краеугольным камнем либеральной философии. Если законодательная власть будет заседать постоянно, то такое состояние представительной власти создает условия для нарушения законов и норм права, узурпировав власть, приписывать себе привилегии и льготы. Поэтому Локк и предлагает контролировать законодательную власть гражданским обществом и возвращения законодательного органа в руки народа. Локк пишет: «Но если народ ограничил деятельность своего законодательного органа и сделал эту высшую власть в руках какого-либо лица или собрания только временной или если вследствие злоупотреблений лиц, находящихся у власти, они ее утрачивают, то в результате такой утраты или окончания установленного срока эта власть возвращается к обществу, и народ имеет право действовать в качестве верховной власти» [10,с.405].

Локк также рассматривает власть монарха и правительства и считает, что правительство также необходимо постоянно менять, так как несменяемость власти правительства также становится основанием получения привилегий и узурпации, злоупотребления должности. Именно увеличение привилегий неизбежно порождает соблазн нарушения законов и норм гражданского общества.

Не менее важным пунктом гражданского общества является право равенства перед законом, независимо от занимаемой должности, богатства и привилегий. Идея равенства перед законом является продолжением действия естественного права, так как в естественном состоянии все люди равны. Поэтому соблюдения законности является основой соблюдения принципа равенства. Если все люди в обществе являются гражданами, то «…должен существовать один закон для богатого и бедного, для фаворита при дворе и для крестьянина за плугом» [10,с.274-275]. Локк также выводит свое учение о гражданском обществе, опираясь на природу человека. Локк считает, что человек отличается от животного своим разумом и опираясь на разум, люди вступают в гражданские отношения. Локк также допускает, что люди иногда предрасположены к слабостям, которые искушают их поступать согласно своим прихотям. Отсюда Локк и делает вывод, что необходимость гарантий законности и сохранения гражданских свобод - защита гражданина от узурпации власти.

Локк также обосновывает отношение гражданского общества к религии, и он, согласно либеральной доктрине, выдвигает, что религиозная вера и церковь не должны вмешиваться в гражданские дела: «Церковная власть, будь она в руках одного или многих, остается повсюду той же самой и не обладает правом по отношению к гражданским делам и никакой силой принуждения: ни богатства, ни годовые доходы не подлежат компетенции церковной власти» [11,с.129]. Для Локка религиозные убеждения, культ и практика не должны быть подвергнуты давлению. Локк, как выразитель интересов нового буржуазного строя, защищает собственность от узурпации. Ранее утверждался, что Локк защищает частную собственность, считая ее

священной. Однако он также считает, что собственность принадлежит тому, кто потратил свой труд в создании собственности. Такая позиция в либерализме отражает принцип «***заслуги***». Каждый заслуживает то, что получил посредством своего труда. Последнее положение становится тезисом социалистов и милитаристов. Либерализм также защищает принцип равенства, однако именно труд становится основанием неравенства между гражданами. Локк не рассматривает государственную помощь малоимущим и беднякам. Поэтому в теории Локка о гражданине существует право на собственность, только если вы присоединили труд, но если нет, то вы лишаетесь права владеть собственностью. С другой стороны, гражданин не только является членом гражданского общества, но также он обладает всеми естественными правами: свободой, равенством, правом на жизнь и собственность.

Как было отмечено, Гоббс всегда проводил различие между государством и гражданином: «*многие естественные лица* из стремления к самосохранению и под действием взаимного страха объединились в *одно гражданское лицо,* которое мы назвали *государством*» [12,с.332]. Для Гоббса государство является высшим лицом, обладающим верховной властью, и каждый гражданин полностью передает ему свои полномочия. Отсюда между правителем и гражданином формируются отношения господства и подданства «Каждый *гражданин*, точно также, как и всякое *подчиненное гражданское лицо*, называется *подданным* того, кто обладает верховной властью» [12,с.332]. Хотя для Гоббса Левиафан является верховной властью, подданные должны подчиняться в своих политических требованиях государству. Только в гражданском обществе, где больше всего отношения строятся на иных формах отношений, граждане строят свои отношения на основе писанных законов. Гоббс разделяет гражданское общество как политическое общество от гражданского общества как социального общества. Поэтому у него два вида гражданского общества.

Таким образом, Гоббс выступает как идеолог монархии и крупных феодалов и стремится удержать класс буржуазии от политических претензий, однако Локк такое положение не принимает. Локк предлагает, чтобы гражданское общество и государство были взаимосвязанными именно как отношение ответчика и истца. Государство, для Локка, является ответчиком перед гражданским обществом и в этом Локк придает больше прав гражданскому обществу, по сравнению с Гоббсом.

Предложение Локка относительно гражданского общества по сути является новым словом в теории общественного договора.

Локк разделяет представительную власть от исполнительной власти, так как исполнительная власть не может представить все гражданское общество. Поэтому гражданское общество действует на исполнительную власть и ограничивает его действие законами. Отсюда и принцип либерализма для исполнительной власти: «запрещено то, что не разрешено законом». Если правительство нарушает данный принцип либерализма, например, отнимает собственность без согласия гражданина, то гражданское общество имеет право выступить против действия правительства либо при помощи парламента, либо непосредственно путем восстания, если парламент также погряз в коррупции. Локк, конечно, понимал, что политическая реальность и принципы, регулирующие государственную деятельность, не всегда могут совпадать. Однако Локк также признает, что необходимо четко разделить политическую составляющую от социально составляющей. Например, Локк, рассуждая относительно несовершеннолетних детей, часто обсуждает вопросы отношения детей к родителям, однако относительно права гражданства, то данный вопрос Локк решает в общем русле потому, что дети, достигая зрелого возраста, выходят из-под опеки родителей и становятся гражданами. Относительно женщин Локк в споре с Р. Филмером выдвигает положение, что мужчина не имеет над женщиной право абсолютной монархии: «Власть мужа настолько далека от власти абсолютного монарха, что жена во многих случаях свободна разойтись с ним, когда естественное право или их договор допускают это, независимо от того, был ли этот договор заключен ими самими в естественном состоянии или по обычаям и законам страны, в которой они живут» [10,с.308].

Итак, Локк, рассматривая гражданское общество, особо выделяет сферу, где происходит гражданские отношения от чисто политических отношений. Однако нельзя считать, что Локк полностью отождествляет гражданское общество с политическими отношениями. Он

специально подчеркивает, что гражданское общество должно быть ограничено от вмешательства государства. Иными словами, признавая государство как «ночного сторожа», Локк оставляет за обществом сферу частных интересов.

В дальнейшем в неолиберальной доктрине основанное на принципах Локка государство становится вполне самостоятельной структурой в жизни общества, а гражданское общества превращается в сферу частных интересов. Различение гражданского общества и государства доходит до положения «гражданское общество против государства». Размышления Локка относительно государства и гражданского общества можно определить, как отношение контролирования, так как гражданское общество является основанием формирования государства. Его рассуждения поэтому больше носят теоретический характер и весьма приблизительно схватывают практическую реальность английской политики.

Однако для более точного понимания положений Локка необходимо особо обратить внимание на частную собственность. Локк описывает частную собственность наравне со свободой, равенством и правом на жизнь. Частная собственность является не только разрушительницей естественного состояния, но созидательным фактором формирования гражданского общества и государства. «Задачей ее, таким образом, является забота о частной собственности отдельных граждан, и тем самым о всем народе и о его общих интересах, о том, чтобы он процветал и рос в мире и богатстве и чтобы по возможности собственными силами мог защитить себя от иноземного вторжения» [11,с.121]. В этом фрагменте Локк однозначно ставит на первое место частную собственность граждан, которая обеспечивает им право свободы и жизнь, и поэтому главной задачей государства является защита частной собственности. На основе частной собственности гражданин может обеспечить свое право на свободу, которое он использует для контроля над государством, устранять правителя и избирать нового. Поэтому Локк в своем споре с Р. Филмером формулирует свое положение: «абсолютная монархия… несовместима с гражданским обществом, и, следовательно, не может быть вообще формой гражданского правления» [10,с.312].

В дальнейшем теоретики гражданского общества полностью видоизменяют теорию Локка. Например, в современной неолиберальной теории отношение государства к гражданскому обществу изменяется. Государство не только защищает частную собственность граждан, но также берет на себя социальные функции, заботу о социальном благе, помощи малоимущим. У Локка помощь малоимущим отсутствует, так как, согласно его теории, каждый человек является собственником.

Для Локка еще один компонент права гражданина связан с понятием свободы. Свобода стоит на втором месте, опираясь на собственность. В гражданском обществе свобода имеет высшую ценность, только в связи с собственностью гражданское общество и есть источник прав и свобод граждан, которое осталось как память от естественного состояния. Независимая и свободная индивидуальность в гражданском обществе становится основой существования политического сообщества, с другой стороны, государство не может произвольно нарушать свободу гражданина. Теория гражданского общества будет основанием для развития концепций французских мыслителей, особенно Монтескье, Руссо, Ламетри, также концепции Гегеля, где гражданское общество и государство уже окончательно разделяются на отдельные сферы социальной практики. Гражданское общество становится звеном, связывающим гражданина и государство.

Достоинство учения Локка заключается в том, что он впервые формулирует либеральную доктрину нового времени, когда связывает свободу и собственность с понятием гражданина и гражданского общества. Свобода и собственность является гарантией гражданина быть активным его членом в управлении и контроле государственной власти.

В гражданском состоянии у отдельного гражданина повышается ответственность, поэтому он должен быть постоянно в курсе событий, так как в понимании Локка каждый гражданин должен быть представлен как «чистая доска» и его разум не обладает с рождения знаниями. Поэтому каждый гражданин как член гражданского общества должен обладать культурой, в целом не быть невеждой, так как основу гражданского общества определяет гражданин, который на основе своего разума действует в обществе. Только неразумные люди перестают

быть гражданами, так как они не знают свободу и не могут сохранить свою собственность и проматывают.

Рецензент: *Шарифзода Лохути Шариф* – к.п.н., доцент РТСУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. -М., 1983. -Т. 4. – 828 с.
2. Декларация прав человека и гражданина 1789 г.// Французская Республика: Конституция и законодательные акты. - М., 1989. – С.210-220.
3. Кант И. Сочинения в 8 т./ И. Кант. -М., 1994.-Т. 1.- 591 с.
4. Кравченко И.И. Концепция гражданского общества в философском развитии / И.И. Кравченко // Политические исследования, 1991. -№5.- С.128-138.
5. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж.Локк. -М., 1960. -Т.2. – 578 с.
6. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. - Т. 3 / Дж. Локк. - М.: Мысль, 1988. – 673 с.
7. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. – Новосибирск, 1993. - С.428.
8. Нерсесянс В.С. Философия права / В.С. Нерсесянс. - М.,1998. - С.469.
9. Сатышев В.Е. Джон Локк – идеолог английской буржуазной революции XVII в.: к 350-летию со дня рождения. [Электронный ресурс]. URL: http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=187139
10. Локк Дж. Два трактата о правлении. Кн.1/Соч. в трех томах / В.С. Нерсесянс. -М., 1988. -Т.3.- С.135-407.
11. Локк Дж. Письмо о веротерпимости //Избранные философские произведения / В.С. Нерсесянс. -М., 1960. -С.91-135.
12. Гоббс Т. Сочинения. В 2 т./ Т. Гоббс. - М.: Мысль, 1988. -С.332.
13. Мухаммад А. Человек, политика и общество.-Душанбе, 2018. -С.200.
14. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. - М., 1955. – 520 с.
15. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. -М.: Гардарики, 2001. -С. 225.

НАЗАРИЯИ ҶАМЪИЯТИ ШАҲРВАНДӢ ВА ШАҲРВАНД АЗ НИГОҲИ ҶОН ЛОКК

Дар мақола консепсияи сиёсии Ҷон Локк оид ба ташаккули ҷамъияти шаҳрвандӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар масири таърих консепсияи мазкур аз ҷониби мутафаккирони антиқа тадқиқ гардида, то замони муосир масъалаи муҳим ба шумор меравад. Инчунин ҳамасрони Локк - Ш.Монтескйе, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо низ доир ба ташаккули ҷамъияти шаҳрвандӣ афкори сиёсии хешро баён сохтанд. Ҷамъияти шаҳрвандӣ – ин тарзи ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ мебошад, ки дар заминаи ҳуқуқ ва демократия асос ёфтааст. Таълимоти сиёсии Локк шартномаи ҷамъиятӣ зидди фурӯнишонии шахсият аз ҷониби давлат, зидди тааддии ҳокимият ба ҳуқуқи шаҳрвандон, ба нигоҳдории ҳуқуқи бекор кардани ин шартнома аз ҷониби ҷомеа равона шудааст. Мувофиқи назарияи Локк монархияи мутлақ – яке аз ҳолатҳои истисноии барандагони ҳокимият аз зери ҳокимияти қонунҳо мебошад. Дар назарияи пайдоиши давлат аз рӯи таълимоти Локк ғояи давлати ҳуқуқӣ ба назар мерасад, ки дар он муносибати ҷамъияти шаҳрвандӣ ва ҳокимияти давлатӣ бо муносибатҳои ҳуқуқ ба танзим дароварда мешаванд. Қиммати бузурги таълимоти Локк аз он иборат аст, ки алоқаи зарури дохилии байни озодӣ ва ҳуқуқ, озодӣ ва қонун аниқ карда мешавад. Локк озодиро бо қонун алоқаманд месозад. Кафолати озодӣ дар ҳолати давлатӣ аз рӯи таълимоти Локк бо мавҷудияти қонуни шаҳрвандии муайян ва барои ҳама умумӣ, адолати босалоҳият ва қувваи оммавии ҳокимиятӣ, ки ба ҳаёт қарорҳои боадолати судиро ворид месозад, таъмин карда мешавад.

Калидвожаҳо: таълимот, консепсия, моликият, ҳокимият, монархияи мутлақ, ҷамъияти шаҳрвандӣ, давлати ҳуқуқӣ, ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия, фарҳанги шаҳрвандӣ.

ТЕОРИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГРАЖДАНИНА, ПО ДЖОНУ ЛОККУ

В статье рассматривается политическая концепция Джона Локка о гражданском обществе. Данная концепция еще изучалась со стороны мыслителей древности и до нашего времени данная проблема является актуальной. Заметный след оставили современники Локка – Ш. Монтескье, Т. Гоббс, Ж.Ж. Руссо о проблеме возникновения гражданского общества. Гражданское общество — это способ социальной политической жизни, основанный на праве и демократии. Политическое учение Локка о общественном договоре направлено против подавления личности государством, против посягательств власти на права граждан, на сохранение обществом права расторгнуть этот общественный договор. Согласно теории Локка, абсолютная монархия – один из случаев изъятия носителя власти из-под власти законов. В теории происхождения государства, по Локку, выявляется идея правового государства, в котором отношения гражданского общества и государственной власти регулируются отношениями права. Большое достоинство учения Локка состоит в уяснении необходимой внутренней связи между свободой и правом, свободой и законом. Локк связывает свободу с законом. Гарантированность свободы в государственном состоянии, по Локку, обеспечивается наличием определенного и общего для всех гражданского закона, компетентного и беспристрастного правосудия и властной публичной силы, способной претворять в жизнь справедливые судебные решения.

Ключевые слова: учение, концепция, собственность, власть, абсолютная монархия, гражданское общество, правовое государство, законодательная и исполнительная власть.

THEORY OF CIVIL SOCIETY AND THE CITIZEN ON JOHN LOCK

In this article is discussed political doctrine of John Locke about development of civil society. In historical perspective this political doctrine was discussed by Antique thinkers and till contemporary time is defined as important

problem. Also his predessers and contemporary thinkers of his time such as Hobbs, Montesque, Russou described his point of view about civil society. Civil society is a mood of political and social life based on law and democracy. In political doctrine of Locke social contract as a basis of origination of civil socity is refered against supprestion of citizen by state, against penetration of government to right of civilians, to preserve a right of society for dismantling of this social contract. Due to political theory of Locke absolute monarchy is one of the exclusive political power of agents out of power of law. In the theory of state origination of John Locke is noticeable an idea of lawful state, where a relationship of civil society and state power is regulated based on law and rights. A high value of political doctrine of J.Locke consists of that, where a nesessacy linkage between liberty and rights, liberty and law is defined. Locke connects law with liberty. Due to the lockian potical doctrine a guarantee of liberty in statehood will be provided by certain civil law which is common for everybody, responcible justice and people' state power which implements just judicial decision in life.

Keywords: theaching, conception, property, power, absolute monarchy, civil society, lawfull state, legislative power and executive, civil culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳамидова Муҳаббат Руфатҷоновна*** - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон дар ш. Хуҷанд, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, Микрарайони 17, хонаи 1. Телефон: **(+992) 927-77-04-8**

Сведение об авторе: ***Хамидова Мухаббат Руфатжановна*** -Таджикский государственный университет права бизнеса и политики, старший преподаватель факультета политологии, соискатель кафедры политологии. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17-й мкр., дом 1, Телефон: **+992 92 777 04 89**

Information about the author: ***Khamidova Muhabbat Rufatdzhanovna*** - Tajik State University of Law, Business and Politics, Senior Lecturer at the Faculty of Political Science, applicant for the Department of Political Science Tajik State University of Law, Business and Politics. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, Building 1. Phone**: +992-92-777-04-89**

ИҚТИСОД - ЭКОНОМИКА

Хушвахтзода Қ.Х., Асомуддини Р.К. Таҳлили истифодаи экологиву иқтисодии заминҳои кишоварзӣ……………………………………………………………………………………… 5

Сайфуров К.Ф. Идоракунии хавфи қарзӣ ва таъсири он ба раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ.. 12

Гулов Ш.М. Хусусиятҳои андозбандии моликияти зеҳнӣ дар шароити муосир............................. 19

Камолов Д.Д. Асосҳои назариявии истифодабарии самараноки захираҳои замин дар шароити иқтисоди бозорӣ.. 25

Самадова З.А., Ҳасанова М.И. Оид ба асосҳои илмии консепсияи иқтисодиёти рақамӣ................ 31

Нурализода А.Н, Асоев И.З. Таҳлили эконометрикии баҳодиҳии сатҳи некуаҳволии мардуми вилояти Хатлон.. 38

Қаюмова М.Х. Хусусиятҳои тараққиёти саноати вилояти Суғд дар шароити муосир.................... 45

Давлатова Р.М. Асосҳои назариявӣ-методологии бехатарии иқтисодии корхонаҳо дар шароити муосир.. 53

Комилов С.Ҷ., Ҳодиев Д.А., Маҳмадалиев Н.К. Ташаккули муҳити мусоиди институтсионалии тиҷоратикунонии навовариҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.. 61

Қурбонов А.К., Одинаев С.П., Худоиева Ф.О. Таҳлили таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ оид ба танзими давлатии бахши бонкӣ.. 71

Давлатов Д.С., Қаюмов С.Ш. Ҳолати муосири танзими механизми андози иқтисоди миллӣ......... 79

Авзалов Ҳ.А. Ҷанбаҳои илмию назариявии бизнеси оилавӣ ва соҳибкории оилавӣ: умумият ва махсусият.. 91

Кошонова М.Р., Исайнова М.Ҳ. Таҷрибаи хориҷӣ оиди таъмини амнияти озуқаворӣ ва истифодаи дастовардҳои он дар шароити минтақа.. 101

Афзалшо Исозода., Аҳмадов Ф.М. Арзёбии оморӣ сохтори шуғли аҳолӣ аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.. 109

Нуралиева Д.К. Бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва сохтори он дар шароити муосири иқтисодӣ... 116

Исломидинзода Алишер Али, Кодирзода Диловар Бахриддин. Состояние отраслевой занятости населения в Республике Таджикистан и динамика ее изменения в условиях членства в ВТО………….. 124

Норов Х.Г. Экономическая эффективность управления использованием оросительной воды в сельском хозяйстве………………………………………………………………………………… 133

Ахмадов Р.Р. Развитие социальных услуг в условиях цифровизации экономики: организационно-адаптационный аспект 140

Максумова Ш.У. Технологические и экономико-географические факторы повышения эффективности использования оросительной воды на сельских территориях Таджикистана………….. 147

Комилов А.К., Одинаев М.А. Демографические процессы и их регулирование в современных условиях…………………………………………………………………………………………... 154

Мухсинова П.А. Приоритетные направления государственной поддержки развития регионального кластера легкой промышленности………………………………………………………………… 161

Акрамов Ф.Ш. Культурные аспекты жизнедеятельности трудовых мигрантов………………………… 171

Саидмуродзода Л.Х., Хамидова С.Х. К вопросу о методологическом подходе к организации компетентностной стратегии развития системы высшего образования………………………………….. 177

Нуруллоев Н.Ф. Теоретические аспекты влияния иностранных инвестиций на развитие 184

инвестиционной деятельности…………………………………………………………………………..

Аламшоев А.К. Системный и комплексный подходы к устойчивому развитию горных территорий….. *192*

Кудратов Р.Р., Зиёев Б.С. Концептуальные аспекты формирования механизма устойчивого землепользования в аграрном секторе………………………………………………………………………. *198*

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Қосимов Ф.А. Ҳимояи ҳуқуқҳои иттилоотӣ-граждании саҳҳомон ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ............ *208*

Ҳаитов С.П. Масъалаҳои ҳуқуқии иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон……………… *215*

Назарализода Икром Назаралӣ Мафҳум ва моҳияти коррупсия чун зуҳуроти иҷтимоӣ…………… *222*

Камолов Х. С. Таносуби ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва миллӣ... *228*

Фархудинов Ҷ.И. Танзими ҳуқуқии шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ............. *236*

Ашуралиева М.Д. Тафтиши ҷинояти авбошӣ.. *243*

Қосимов Ф.А. Консепсия ва ҳуқуқи ташкили идоракунии ҷамъияти саҳҳомӣ аз нигоҳи назариявӣ.. *250*

Мелюханова Е.Е., Зокирзода З.Х. Совершенствование уголовного законодательства российской федерации и Республики Таджикистан о конфискации имущества…………………………………….. *255*

<u>СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ</u>

*Нуриддин П. Р.*Сиёсати давлатии кадрҳои ҷумҳурии тоҷикистон: мушкилот, монеаҳо ва пешомади инкишофи он... *263*

Сафаров Б.С. Раванди интихобот ва нақши он дар таъмини легитимияти ҳокимияти сиёсӣ…….. *274*

*Исмоилов М.И.*Сиёсишавии дин: муносибати назариявӣ ва консептуалӣ…………………………… *282*

*Шарапов О.М.*Проблема обеспечения региональной безопасности в центральной азии и ее влияние на развитие таджикско-российского сотрудничества…………………………………………………….. *288*

Абдурахмонова Н.Т. Формирование и становление «инициативной дипломатии» Республики Таджикистан в годы независимости………………………………………………………………………… *296*

Хамидова М. Р. Теория гражданского общества и гражданина по Джону Локку……………………….. *303*

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия социально-экономических и общественных наук

2022. №7

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А.Назарова
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г.Душанбе, ул.Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 39,37 усл. п.л. 39,37.
Подписано в печать 29.09.2022